

**ი ს ზ ო რ ი ი ს
მიზანი, წყაროები და მეთოდები
წინათ და ახლა**

წიგნი I

**ძვედი ქართული
საისტორიო მწერლობა**

(V—XVIII სს.)

„დიდ არს ძალი სიყუარულისაჲ რომელი მორჩილ
ჰყოფს გონებასა შეკადრებად შეუკადრებელთაჲ“.
(არსენი ამარტოლი, ქკ² II, 109).

მეორე-მესამე შევსებული გამოცემა

ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა

(V—XVIII სს.)

„ყოველი წერილი ძველი არს მეტყუელი, გამომაჩინებელი
აღმწერელისაჲ საუკუნოდ, რომელისაჲ საქებელ ყოფად,
ხოლო სხჳსა განჴიჴებად“.

(არსენი ამარტოლი, ქ'ები II, 109).

მეორე გამოცემის წინასიტყვაობა

დიდი ხანია რაც პირველი გამოცემა გამოიქცა, მოთხოვნები-კი იყო და არის. მოუცლელობის გამო აქამდის ვერ მოვახერხე მეორე გამოცემის დაბეჭდვა. ეს გამოცემა საგრძნობლადაა შევსებული ახლად ჩართულ გამოკვლევებით. წვრილმან ჩანარს გარდა შეტანილია იაკობ ხუცესის თხზულების შესახებ, ევსტათი მცხეთელის მარტილობისა, ცხრათა ძმათა კოლაელთა წამებისა, არსენი კათალიკოზისა და ნიკოლოზ კათალიკოზის შესახებ მთლად. ამათგან ევსტათე მცხეთელისა და ცხრათა ძმათა კოლაელთა შესახებ გამოკვლევა დიდ-ხანია დაწერილი მქონდა, დანარჩენი-კი 1918—1920 წ. საუნივერსიტეტო ლექციებისათვის დამზადებულს ნაშრომს შეადგენს. სამწუხაროდ, წიგნის ბეჭდვა შეტად დაგვიანდა და გაძვირდა კიდევ. ამიტომ იძულებული გავხდი ორ ნაწილად გამეყო და ისე გამომეშვა. გვერდების აღრიცხვა საერთო ექმნებათ ორთავე ნაწილს, საერთო სარჩევი და საძიებელიც ბოლოში დაერთვება.

ივ. ჯავახიშვილი.

ტფილისა
1920 წ.

პირველი გამოცემის წინასიტყვაობა

წინამდებარე თხზულება „ისტორიის მიზანი, წყაროები და მეთოდები წინათ და ახლაც“, რომლის პირველი წიგნი ძველ ქართულ საისტორიო მწერლობის მიმოხილვას შეეხება, სამ წიგნად არის განზრახული და საისტორიო მეცნიერების შესავალადაა განკუთვნილი. ეს პირველი წიგნი მის ავტორს ამასთანავე „ქართველი ერის ისტორიის“ შესავალადაც მიაჩნია.

მეორე წიგნი ორ ნაწილედ იქმნება. პირველ ნაწილში საქართველოს და ქართველთა ისტორიის დანარჩენი წყაროები იქმნება განხილული, ხოლო მეორე ნაწილში-კი უცხოეთის საისტორიო მწერლობის განვითარების მიმოხილვა მოთავსდება. ამ მიმოხილვაში ჩვენი მეზობლების ბერძენ-ბიზანტიელთა, სომეხთა და სპარსთა საისტორიო მწერლობის განხილვას განსაკუთრებული ადგილი ექმნება დამოძიებით.

მესამე წიგნში გამოკვეთული იქმნება „ისტორიის მიზანი, წყაროები და მეთოდები“ თანამედროვე მეცნიერების-და მიხედვით.

პირველი წიგნი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობის მიმოხილვის შემდეგი, იწერებოდა თანდათანობით და „ქამითი-ქამად“. ჯერ ცალ-ცალკე მონოგრაფიული გამოკვლევები მქონდა დაწერილი ამა-თუ-იმ ქართულ საისტორიო წყაროების შესახებ, მერე როდესაც „ქართველი ერის ისტორიის“ დაწერა განვიზრახე, მაშინვე შევუდეგი მთელ ქართულ საისტორიო მწერლობის დალაგებულ შესწავლას მიზნისა, წყაროებისა და მეთოდების მხრივ. მაგრამ მას შემდეგაც, როდესაც წინამდებარე გამოკვლევის დედააზრი და თვით გეგმაც სრულებით ნათლად წარმომიდგა, მისი განხორციელება რასაკვირველია ერთბაშად არ შეიძლებოდა და არამცირედი ხანი და ეამი იყო საჭირო, სანამ ეს დიდი განზრახული გამოკვლევა დამთავრებული იქმნებოდა.

პირველი გამოკვლევა, რომელიც ამ წიგნში ნაწილდაა მოთავსებული, დაწერილია ჯერ კიდევ სტუდენტობის დროს 1898 წ. ქ. კაონიგსბერგში და ეხება წა. ნინოს შატბერდისეულს ცას. 1901 წ. ბერლინშია დაწერილი გამოკვლევა ევსტათი მცხეთელისა და აბო ტფილელის მარტვლობათა შესახებ. 1902—1903 წ. პეტერსბურგში შევუდეგი გიორგი მთაწმიდელისა, გიორგი ხუცეს-მონაზონისა და არსენი კათოლიკოზის საისტორიო თხზულებათა შესწავლას. სტუდენტობის დროსვე დაწყებული კვლევა დავით აღმაშენებლისა და თამარ მეფის ისტორიკოსის თხზულებათა შესასწავლად კვლავ გაგრძელებული იყო 1904 წ., როდესაც საქართველოს მეფის უფლების გამოკვეთას შევუდეგი.

როდესაც ამ თხზულების პირველი ნაწილის უმთავრესი უკვე დამთავრებული მქონდა, პეტერბურგის საარქეოლოგიო საზოგადოებაში ქართულ XI—XII სს. ისტორიკოსების შესახებ მოხსენება წავიკითხე. შემდეგ, 1908 წელს 14 ივნისს ქართულ საისტორიო საზოგადოებაში წაკითხულს მოხსენებაში („ქართველ ისტორიკოსთა ფილოსოფიური და მეთოდოლოგიური შეხედულების განვითარება VIII—XII საუკუნეთა განმავლობაში“) ეს საგანი უფრო ვრცლად იყო განხილული.

დასასრულ, 1910 წელს იანვარში ტფილისში სამს საჯარო ლექციაში უკვე მთელი ქართული საისტორიო მწერლობა იყო განხილული უძველესი დროიდან მოყოლებული XVIII საუკუნის დასასრულამდე. ამ დროისათვის ეს გამოკვლევა თითქმის მთლად დამთავრებული იყო და შემდეგში თუმცა ბევრი აღარაფერი შეჰმატებია, მაგრამ 1915 წლამდე წინამდებარე თხზულება მიიწვია იზრდებოდა და ღრმავდებოდა.

ყველა ამ ცნობებით მკითხველი იმიტომ შევაწუხე, რომ ეს გარემოება გათვალისწინებული ჰქონდეს და მაშინ თითონაც მიუხედედა ერთ იმ მიზეზთან, რომლის გამოც ამ წიგნში ყველა ისტორიკოსების თხზულებები ერთ-გვარის სივრცითა და ზედმიწევნილობით არ არის განხილული. რაკი ამ წიგნის შემადგენელი ნაწილები 1898 წლითგან მოყოლებული 1915 წლამდე სხვადასხვა დროს და სხვადასხვა გარემოებაში იწერებოდა, თვით განზრახული საკმის მიზანით დროთა განმავლობაში თანდათან უფრო და უფრო ღრმავდებოდა და მისი საზღვრებიც ფართოვდებოდა, შეუძლებელია ეს მთელს გამოკვლევას არ დასტყობოდა. თუმცა სადაც-კი აუცილებლად საჭირო იყო წინათ დაწერილი მონოგრაფიები შევაესე და ვეცადე ახლად აღძრული საკითხების შესწავლით გამეღრმავებინა.

ეს წიგნი სახელმძღვანელოს მსგავსად არის დაწერილი იმ პირთათვის, რომელთაც ჰსურთ ქართული ისტორია საფუძვლიანად შეითვისონ და თვით წყაროების შესწავლას დაეწყოთ, ან რომელთაც სწადიანთ საისტორიო მეცნიერებას ემსახურონ და ქართველი ერის მრავალსაუკუნოვანი ისტორიის კვლევა-ძიებისათვის მოემზადნენ.

სასიამოვნო მოვალეობადა ვთვლი ჩემი გულითადი მადლობა ვუძღვნა ბ. ა. გ. ჯაბადარს, რომელიც ამ დიდ გაკირავებისა და უქალაქობის დროს, როცა სხვებმა, მათ შორის ქ. შ. წ. კ. გამავრცელებელი საზოგადოების გამგეობამაც, ამ წიგნის გამოცემა ვერ იკისრეს, საკმის სიძნელეს არ შეუშინდა და მისი გამოცემა თავს იდვა.

წიგნი 1915 წ. დაშლევს უნდა გამოსულიყო, მაგრამ მოულოდნელმა დაბრკოლებამ მისი გამოცემა ერთი თვით დააგვიანა.

ქარაგმონი და შემოქალაქე სიფხვების განმარტება

ათონის კრებული = ათონის ივერიის მონასტრის 1074 წლის ხელთნაწერი ალაგე-ბით. საიუბილეო (sic) გამოცემა საეკლესიო მუზეუმისა 1901 წ.

ანა დ'ფლი ქ'ცა = ანა დედოფლისეული ქართლის ცხოვრება.

Арх. экскурсии = Археологические экскурсии.

ახალი ვარიანტი = ე. თაყაიშვილი. ახალი ვარიანტი წმინდა ნინოს ცხოვრე-ბისა. 1891 წ.

ბაქ. = დ. ბაქრაძის გამოცემა.

ბროს. = მ. ბროსის გამოცემა.

გგრ'ფა = გეოგრაფია.

დამატ. = ქართლის ცხოვრება. მარიამ დედოფლის ვარიანტი. დამატება II. გამ. ე. თაყაიშვილისა.

ფურ. = ეფრემ მცირე.

ფურ. ქსიფ. = ეფრემ მცირე, იხ. კ. კეკელიძის გამოკვლევა Иоани Ксифилин, как продолжатель Симеона Метафраста. Христианский Восток II.

ეფრ. ფს. = ეფრემ მცირე. თარგმანებაჲ ფსალმუნთაჲ, დაბეჭდილია ე. თაყაიშვილის „არხეოლოგიურ მოგზაურობათა“ II წიგნში, გვ. 242—269.

ЗВОАО = Записки Восточного отделения Императорского Русского Археологического Общества.

Изн. = Известия.

ისტ'ნი და აზ'მნი = ისტორიანი და აზმანი, თამარ მეფის ისტორიკოსის თხზულება.

ლათიშევი = В. Латышев. Сведения греческих и римских писателей о Кавказе.

მტ'ნე ქ'ა = მატეანე ქართლისაჲ.

მმ დ'ფლისი ქ'ცა = მარიამ დედოფლისეული ქართლის ცხოვრება. იხ. ქართლის ცხოვრება. მარიამ დედოფლის ვარიანტი. გამ. ე. თაყაიშვილის მიერ.

მოქცევაჲ ქ'ა { = მოქცევაჲ ქართლისაჲ.

შქც'ა ქ'ა

Описание { = Е. Такайшвили. Описание рукописей Общ. распр. грам.

●пис.

{ среди груз. населения.

პარიზ. ქრ. = პარიზის ქრონიკა.

სამი ისტ. ხრ. {
 სამი ხრ. { = ე. თაყაიშვილი. სამი ისტორიული ქრონიკა.
 3 ქნკა, ან ქკა {
 საქ. სამოთხე {
 სქს სამოთხე { = მ. საბინინი. საქართველოს სამოთხე.

СМОПК = Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа.

Тр = Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии.

ქცა = ქართლის ცხოვრება, ქართლის ცხოვრება.

ქზი, ქკზი = თ. ჟორდანი. ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა და მწერლობისა. წიგნი I და II.

ქქსა = ქრონიკონსა.

ქლი ერის ისტორია = ივ. ჯავახიშვილი. ქართველი ერის ისტორია.

ჩუბ., ან ჩუბ. გამ. = დ. ჩუბინაშვილის გამოცემა.

ცა, ცე = ცხოვრება, ცხოვრება.

ცე გი მთაწმდეგსა = ცხოვრება და მოქალაქობა წმიდისა და ნეტარისა. მამისა ჩუენისა გიორგი მთაწმიდელისა. იხ. ათონის ივერიის მონასტრის 1074 წ. ხელთნაწერი. საეკ. მუზეუმის გამოცემა, დამატება.

ცე გელ ხნძთლსა = შრომა და მოღვაწეობა ღირსად ცხოვრებისა წმიდისა და ნეტარისა მამისა ჩუენისა გრიგოლისი არქიმანდრიტისა. ხანძთისა... და სხვა. ნ. მარკის გამოცემა ТР. წიგნი VII.

ცე იე და ეფთუმესი = ცხოვრება ნეტარისა მამისა ჩუენისა იოანესი და ეფთუმესი... და სხვა. იხ. ათონის ივერიის მონასტრის 1074 წ. ხელთნაწერი, საეკლ. მუზეუმის გამოცემა.

ცა მეზსა დთსი

ცა მთ მეზსა დთსი { = ცხოვრება მეფეთ მეფისა დავითისი.

ცა მფთა = ლეონტი მროველი. ცხოვრება მეფეთა.

კა სრჰნ ზარზმსა = ცხოვრება და მოქალაქობა ღმერთშემოსილისა ნეტარისა მამისა ჩუენისა სერაპიონისი, მ. ჯანაშვილის გამოცემა. იხ. მისი ქართული მწერლობა.

წა = წმიდა.

ქიკ., ან ქიკ. გამ. = ზ. კიკინაძის გამოცემა.

ХВ = Христианский Восток.

ჯან. = მ. ჯანაშვილის გამოცემა.

* რიცხვის ნიშნის წინ ხელთნაწერის გვერდსა ნიშნავს, ხოლო შემდეგ მიმდევრო „გვ.“ = მუდღეს ქცის ე. თაყაიშვილის გამოცემას. როდესაც რიცხვის დიდს ნიშანს გვერდით პატარა ტანის რიცხვის ნიშნები უზის, მაშინ დიდი ნიშნები ამა თუ იმ თხზულების გვერდს ჰნიშნავს, ხოლო პატარა ტანისა სტრიქონს.

შ ე ს ა ე ა ლ ი

„აღგვწერია... რაღ იგი ვისწავეთ... თუ:
მებრ მათ საქმეთაგან რომელნი იგი დუმილით-
წამებენ და კმამალად ჰადაგებენ ლუწლთა
და შრომათა მათთა“.

(გიორგი მთაწმიდელი)

ამ წიგნის მკითხველს უნდა ახსოვდეს, რომ ჩემი წადილი იყო, შეძლებოდა გვარად გამოემერკვია, როგორც თვითოეული მემატინისა და ისტორიკოსის პიროვნება, — თუ რა წრესა და მიმართულებას ეკუთვნოდა სახელდობრ იგი, რა მსოფლმხედველობისა და თვალსაზრისის კაცი იყო, — ისე აგრეთვე შემეტყო, რა მიზანი ჰქონდა და რა სწადა მას, როდესაც თავის თხზულების წერას შეუდგა. ამასთანავე ყოველთვის ვცდილობდი, გამეგო ჩაღარა და რამდენად სანდო წყაროები ჰქონდა თვითოეულს მათგანს და რა გზით და რა საშუალებით სურდათ და შესძლეს თავიანთი მიზნის განხორციელება?

ჩვენს ახალს საისტორიო მწერლობაში ქართული საისტორიო წყაროების კრიტიკულს შესწავლას ჯეროვანს ყურადღებას არ აქცევენ. ერთადერთი საკითხი, რომელიც საკირობოროტად ითვლებოდა, ქცის საკითხი და აქაც ამ კრებულის შესწავლას უცხოელ მკვლევართა უსაფუძვლო კრიტიკა შეუწყობდა ხოლმე ხელს და ქართველ ისტორიკოსთა მიძინებულს აზრს ალვიძებდა. მაგრამ ამ საკითხის კვლევაც კარგა ხანია უკვე მიყურდა. ალბათ ან საგანი საკმაოდ გამორკვეულად მიაჩნიათ, ან მოშურნეობა ამ საკითხისადმიც განელდა და მკვლევართა ცოდნის-მოყვარეობას აღარ იზიდავს. ქვემოთ მკითხველი თვით დარწმუნდება, რამდენი რამ იყო გამოსარკვევი და ჯერაც გამოსარკვევია ქცის საკითხში.

ამას გარდა ქცის განხილვის დროსაც უფრო გარეგანი კრიტიკა იყო გამოყენებული, ვიდრე წყაროების არსებითი და ყოველმხრივი შესწავლა. მკვლევართ განსაკუთრებით ის აწუხებდათ, თუ ვინ და როდის შეადგინა თვით კრებული და უცხოელ კრიტიკოსთა აზრისდა საწინააღმდეგოდ უნდოდათ დაემტკიცებინათ, რომ ქცის თვითოეული ნაწილი თანამედროვის მიერ არის დაწერილი.

სამწუხაროა, რომ ჩვენში სრულებით შეგნებული არა აქვთ და არც ჰქონდათ, რომ თვითოეული ძველი საისტორიო თხზულების განხილვის დროს მკვლევარს მარტო ავტორის თანამედროვეობა-კი არ უნდა ჰქონდეს გათვალის-

წინებული, არამედ მისი პიროვნებაც, განათლება, აზროვნობა და მედასეობა, მისი წყაროების თვისება, ჟამთააღმწერელის წერის წესი და მეთოდები. საისტორიო ნაწარმოების ქრონოლოგიური განზილვა მხოლოდ თანამედროვეობის მხრივ მეტად მარტივი საშუალებაა იმიტომ, რომ მატიაწე და ჟამთააღმწერელი შეიძლება თანამედროვეც იყოს, მაგრამ თუ ამასთანავე მოთხრობილის თანადამხუდარი არ არის, ან თუ მისი მოამბე სარწმუნო თანადამხუდარი და თვითმხილველი არ იყო, მის მოთხრობას დიდი ფასი და მნიშვნელობა არა აქვს.

თანამედროვე მკვლევარმა ისიც უნდა იცოდეს, რომ აღმწერელის თვალთსაზრისი, წოდება, და მედასეობა საისტორიო მოთხრობაზე თავისი ძლიერს დაღს ასეანს ზოლმე და ნება-უნებლიედ მიუდგომელობაზე მოქმედებს, რომ „მაცდურ სოფელის“ მოძულე ბერი-მემატიაწე თავისუფალი აზროვნების და ყოფა-ცხოვრების მიმდევარი საზოგადოებისა და სახელმწიფო მოღვაწეთა დებასიათების დროს პირუთვნელობას ვერ გამოიჩენდა, მეფეთა პოლიტიკის მომხრე და კარის მემატიაწეც მეფეთა საქარახისის საქციელს, ან სათაქილო ამბების აღწერილობას თავის ნაწარმოებში არ შეიტანდა, ზოლო მეფეთა მოწინააღმდეგე აზნაურთადმი სიძულვილსა ვერ შეიკავებდა და სხვა.

დამასასიათებელია, რომ ჩვენს მწერლობაში ახლაც წყაროების დასახელების დროს წინანდებურად მარტივად „ქართლის ცხოვრებას“ იხსენიებენ. ეს მავნე და შეუწყნარებელი ჩვეულება უნდა მოისპოს: ქცა სხვადასხვა დროისა და ლირებისა, სხვადასხვა ავტორის საისტორიო თხზულებათა კრებულია და მკითხველმაც უნდა იცოდეს, რომელს მემატიაწეს აქვს სახელდობრ ესა-თუ-ის ცნობა მოყვანილი, რომ ამისდა მიხედვით გაითვალისწინოს, თანამედროვეს ეკუთვნის ის ცნობა თუ არა, მემატიაწე მისი ავტორი, ისტორიკოსი, თუ უბრალო კომპილატორი? ამიერითგან მაინც ყოველი ამონაწერისა, ან მოყვანილი ცნობის შესახებ უნდა აღნიშნული იყოს, რომელ ქართველს ისტორიკოსს თუ ჟამთააღმწერელს ეკუთვნის სახელდობრ იგი და რომელი თხზულებითგან არის ამოღებული. მარტივად ქცის დასახელება მხოლოდ მაშინ შეიძლება, თუ რომ ესა-თუ-ის ცნობა მარტო შევსებულ-გადაკეთებულს ქცა-ში მოიპოვება, ან ქცის გაგრძელებაში, ან კიდევ ქცის გადაკეთებულ-შევსებულს გაგრძელებაში, მაგრამ ამისთანა შემთხვევაშიაც წინანდებურად ქცა-კი არ უნდა იყოს მარტივად მოხსენებული, არამედ ნიშანდობლივ აღნიშნული უნდა იყოს, სახელდობრ რომლითგან არის ცნობა ამოღებული.

თანამედროვე ქართული საისტორიო მწერლობის ერთ-ერთ ნაკლად ის გარემოებაც უნდა ჩაითვალოს, რომ ქცისა და სიგელ-გუჯრებით იყო და არის განსაკუთრებით გატაცებული და ქართული საისტორიო წყაროების სხვა დარგებს ნაკლებ ყურადღებას აქცევს: ამის გამოა, რომ აქამდის თითქმის სრულებით ხელუხლებელი დევს, მაინცდამაინც სრულიად შეუსწავლელი იყო ისეთი საყურადღებო, შინაარსიანი და დიდმნიშვნელოვანი დარგი, როგორიც არის ქართველ მარტულთა და წმიდართა ცხოვრებანი. ამის გამოვე სრულებით უყურადღებოდ იყო მითრეებული ქართული საეკლესიო ისტორია და საქართველოს სამოქალაქო ისტორიისათვის და ქართული საზოგადოებრივი აზრის განვითარების შესასწავლადაც გამოსადეგი მრავალი ძვირფასი და საგულისხმო ცნობები.

ჯერ ერთი რომ ამგვარი ცალმხრივობა ქართული საისტორიო მეცნიერებისათვის მანებელია, ქართული საისტორიო მწერლობის მთელა განვითარებაც ხომ არავითარ უფლებას არ გვაძლევს, მარტვლობანი და წმიდათა ცხორებანი ქართული საისტორიო მწერლობის განვითარების შესწავლისა და განხილვის დროს სრულებით უგულებელ ვყოთ და მარტო სამოქალაქო საისტორიო დარგის კვლევა-ძიებას შევალიოთ ჩვენი მთელი დრო და ძალა. წინამდებარე წიგნში საკმაო მაგალითებია, რომელნიც ცხადჰყოფენ, რომ ქართული სამოქალაქო საისტორიო დარგი ქართული საეკლესიო მწერლობისაგან განვითარდა და წარმოიშვა. ამას სხვათა შორის ის გარემოებაც ხმამაღლა ჰლაღადებს, რომ ძველ ქართულ მწერლობაში სამოქალაქო საისტორიო დარგის თხზულებების აღმნიშვნელ სახელად და ტერმინად საეკლესიო საისტორიო დარგსავე იგივე „ცხოვრება“ იხმარებოდა.

ამის გამო, ვისაც ქართული საისტორიო მწერლობის განვითარების შესწავლა სურს, არც შეუძლია და არც უფლება აქვს ქართულ საეკლესიო საისტორიო ძეგლებს, ქართველ მარტვლთა და წმიდათა ცხორებებს გვერდი აუხვიოს და განუხილველი დასტოვოს.

სწორედ ამიტომ არის, რომ ამ წიგნში ქართული საისტორიო მწერლობის შესწავლა მარტვლობათა და წმიდათა ცხორებათა განხილვით იწყება და თვითოეული წამება, ან ცხორება იმგვარისავე გულმოდგინებით და ზედმიწევნით აღწერილი არის გამოკვლეული, როგორც სამოქალაქო ისტორიის დარგის რომელიმე ნაწარმოები. მკითხველი თვით დაინახავს, თუ ქართული საისტორიო მწერლობის რაოდენი ძვირფასი მარგალიტი და შეენება აქამდის შეუძენველი რჩებოდა, და თვით დარწმუნდება, რომ ქართული სამოქალაქო ისტორიის ასეთი ძეგლების, როგორიც დავით აღმაშენებელისა და თამარ მეფის ისტორიკოსთა თხზულებებია, ნამდვილი ღირსება-მნიშვნელობის გათვალისწინება შეუძლებელია, თუ-კი თავდაპირველად ბასილი ზარზმელის, მეტადრე-კი გიორგი მთაწმიდელის, გიორგი ზუცესმონაზონისა და ეფრემ მცირის საეკლესიო საისტორიო თხზულებები გულდასმით შესწავლილი არ გვექმნება.

ამას გარდა ასეთი საყურადღებო და საგულისხმო საკითხების შესახებ, როგორიც არის ქართული საისტორიო თხრობის წესი, მეთოდები და ტერმინები, ძალიან ცოტა გვეცოდინებოდა, ქართული საეკლესიო საისტორიო მწერლობისათვის რომ ზურგი შეგვექცია და ეხოლოდ სამოქალაქო მატია-ნეები და საისტორიო თხზულებები შეგვესწავლა. სასურველია, რომ ამიერიდან მაინც ჩვენმა თანამედროვე საისტორიო მეცნიერებამ ეს ნაკლი თავითან აიცილოს და მარტვლთა და წმიდათა ცხორებებს შესაფერისი ყურადღება მიაქციოს.

ამ წიგნში მთელი ქართული საისტორიო მწერლობაა განხილული უძველესი დროითგან, V საუკ.-ითან მოყოლებული, XVI საუკუნის დასასრულამდე. უძველესი თხზულება წაა შუშანიკის მარტვლობაა, ხოლო უკანასკნელი ომან მდივანბეგ ხერხეულიძის ნაწარმოები. თეიმურაზ ბატონიშვილის, ნიკოლოზ დადიანისა და სხვათა ნაწარმოების განხილვა ამ წიგნში იმიტომ არ არის შეტანილი, რომ ისინი XIX საუკუნეს ეკუთვნიან და უკვე რუსული გავლენა ემჩნე-

ვათ. ამის გამო უკეთესი იყო მათი განხილვა იქ შემეტანა, სადაც თანამედროვე ქართულ საისტორიო მწერლობაზე იქმნება საუბარი.

ქართულ მრავალსაუკუნოვან საისტორიო მწერლობას მოეპოვება საისტორიო მწერლობის ყოველი დარგის ნაწარმოები უმარტივეს, ლიტონად აღწერილ თხზულებათაგან მოყოლებული, რომლებშიაც მხოლოდ ამბავია მოთხრობილი, ისეთ ურთულეს და უწარჩინებულეს საისტორიო ნაწარმოებათამდე, როგორიც არის გიორგი მერჩლის, ბასილ ზარზმელის, გიორგი მთაწმიდელის, გიორგი ხუცესმონაზონის, ეფრემ მცირის, დავით აღმაშენებლისა და თამარ მეფის ისტორიკოსთა და ვახუშტ ბატონიშვილის ქმნილებანი.

ქართულ საისტორიო მწერლობაში სხვადასხვა სახის საისტორიო თხზულებები მოიპოვებოდა და თვითოეულისათვის შესაფერისი სახელი არსებობდა. უძველეს სახედ იყო „მარტკლობაჲ“ (იოანე საბანისძე), რომელიც ბერძნული სიტყვიტგან (მარტკროს) არის ნაწარმოები. მისი ქართული შესატყვისი სახელია „წამებაჲ“ (ცა კოსტ.-კახახისი, სტ. მტბევარი, ეფრემ მცირე).

თითქმის იმავე დროითგან მოყოლებული, როდესაც შემოვიდა წამება-მარტკლობაჲ, იხმარება ტერმინი „ცხორებაჲ“ (ცაჲ კოსტ.-კახახისი, ბ. ზარზმელი, გ. მთაწმიდელი, გ. ხუცესმონაზონი, ეფრემ მცირე). შემდეგ ცხორებაჲ (ცხორება და ცხოვრება) ძველ ქართულ მწერლობაში საისტორიო თხზულებათა საზოგადო სახელად იქცა და სამოქალაქო ისტორიის ძეგლების აღსანიშნავად იხმარებოდა, როგორც მაგ. ლეონტი მროველის ნაწარმოებს ჰქვია „ცხორება ქართუელთა მეფეთა და პირველთაგანთა მამათა და ნათესავთა“. სუმატმა თავის ნაწარმოებს დაარქვა „ცხორება... ბაგრატიონთა“. დავით აღმაშენებელის ისტორიის სათაურად აქვს „ცხორება მეფეთ მეფისა დავითისი“. ცნობილს ქართულ საისტორიო კრებულს ჯერ „ქართველთა ცხორება“ ეწოდებოდა, მერმე „ცხორება ქართლისა“, შემდეგ „ქართლის ცხორება“. ს. ჩხიძემაც თავის ნაშრომს უწოდა „ცხოვრება მეფეთა“.

სიტყვა „ცხორება“ ანუ „ცხოვრება“ რომ ქართულში ერთ დროს საისტორიო თხზულებათა საზოგადო სახელი იყო და ისტორიასა ჰნიშნავდა იქილგანაც ჩანს, რომ ბერძნული საისტორიო წყარო ჩვეულებრივ მარტივად იწოდებოდა „ცხორება ბერძენთა“ (ლ. მროველი, სწავლულნი კაცნი), სომხური საისტორიო წყარო — „ცხორება სომხთისა“-ად (ლ. მროველი, ქ. ცის გადაკეთებული გაგრძელება), ხოლო სპარსულ საისტორიო წყაროებს ეძახდნენ „ცხორება სპარსთა“-ს (ლ. მროველი, ჯუანშერი, სწავლულნი კაცნი).

საისტორიო ნაწარმოებების ერთ-ერთ სახელად იხმარებოდა აგრეთვე ტერმინი „მატიანე“. დავით აღმაშენებელის ისტორიკოსს მაგ. თავის თხზულებაში მოხსენებული აქვს „ძველი მათიანე ქართლისა“. ეფრემ მცირე იხსენიებს ამ ტერმინს „მატიანე“, „წმიდათა მათიანეები“. სწორედ ეფრემის სიტყვებითგანა ჩანს, რომ ძველად ამ სახელით დაბალხარისხოვანი, მხოლოდ მოვლენათა მარტივად აღმნუსხველი საისტორიო თხზულებები იწოდებოდა. ხოლო ასეთი სახელები, როგორც

„მატიანე მოსახსენებელი სულთა“, „მატიანენი საღაპონი“ გვაფიქრებინებენ, რომ „მატიანეს“ სიის მსგავსად შედგენილს, საისტორიო ცნობების მარტივად აღმწერს ნაწარმოებს ეძახდნენ.

მარტო ბატონიშვილს ვახუშტს აქვს მატიანე საზოგადო შემკრებელობითი მნიშვნელობით ნახმარი ისტორიისა და ქაშთაღმწერლობის მაგიერ. მეცნიერი ბატონიშვილი მაგ. ამბობს: „მატიანე“ ერთის მხრით „განიყოფების ორად: საეკლესიო და საოქალაქოდ“-ო, მეორეს მხრით „მატიანე განიყოფების... აღ-გილის აღწერად, ნათესავთა მეტყველებად, წლის მრიცხელობად და მოქმედების აღწერად“-ო, „ჩვენ ქართველთა მატიანე შეიპყრობს სამსა ამას ნაწილსა მატიანისასა“, „ხოლო ეკლესიის მატიანეს შეამოკლებს“-ო, ამ შემთხვევებში მატიანეს საზოგადო მნიშვნელობა აქვს და ტერმინი „ისტორია“-ს მაგიერ არის ნახმარი.

ფერემ მცირეს დასახელებული აქვს „ბრონოლორაფი“-ც, მაგრამ მას სახელდობრ ბერძნული, ანტიოქიას აღწერილი ბრონოლორაფი აქვს მოხსენებული და სხვაგან ეს სიტყვა არსადა გვხვდება. ანის გამო არა ჩანს, მიღებული იყო ეს ტერმინი ქართულს მწერლობაში, თუ მარტო შესაფერის ბერძნულ თხზულებათა აღსანიშნავად იხმარებოდა.

აგებულობისდა მიხედვით ბერძნულს ბრონოლორაფიას უნდა უდრიდეს ქართული „ქაშთაღმწერელობა“, რომელიც XIV საუკ. ერთი ქართველი ისტორიკოსის თხზულებაში იხსენიება. თითქოს ბრონოლორაფის შემდგენელს უნდა ნიშნავდეს ტერმინი „ქაშთაღმწერელი“-ც. მაგრამ ამ ორსავე ტერმინს, წარსულში, როგორც ეტყობა, უფრო ფართო მნიშვნელობაც ჰქონია და ქაშთაღმწერელობა ისტორიკოსობას ჰნიშნავდა, ქაშთაღმწერელი-კი ისტორიკოსსაც: იოსებოს ფლავიოსი ქართულს მწერლობაში მაგ. ქაშთაღმწერელად იწოდება.

ზევით უკვე აღნიშნული იყო, რომ ნამდვილი საისტორიო თხზულების სახელად „ცხოვრება“ იხმარებოდა. თამარ მეფის ისტორიკოსმა ქართულ მწერლობაში ამის მაგიერ ტერმინი „ისტორია“ შემოიღო. მას ამას გარდა „ისტორიათა-აღმწერელობა“-ც აქვს ნახმარი, რაც მნიშვნელობით ისტორიოგრაფიას უნდა უდრიდეს. ახლად შემოღებული ტერმინი ძველს ქართულს მწერლობაში, როგორც ჩანს, ვერ შეუთვისებიათ და შემდეგ აღარსად გვხვდება.

ზემომოყვანილ ტერმინებს გარდა მიღებული იყო აგრეთვე სიტყვა „ჰამბავი“, რომელიც სხვათა შორის ეფრემ მცირეს აქვს საისტორიო თხზულებათა სახელების სიაში შეტანილი. არსენი კათალიკოზიც ლეონტი მროველის თხზულებას უწოდებს „ამბავი მეფეთა“-ს. თვით ლეონტი მროველს თავისი შრომის მხოლოდ ერთი თავისათვის დაურქმევია სახელად „ამბავი ქართლისა“. ეს ტერმინიც შედარებით იშვიათად გვხვდება და მხოლოდ ქართული საისტორიო მწერლობის განახლების და აღორძინების ხანაში მოიპოვება კიდევ. სახელდობრ პაპუნა ორბელიანმა თავის საისტორიო თხზულებას სათაურად გაუყეთა „ამბავნი ქართლისანი“.

საისტორიო თხზულებათა ნუსხაში ეფერემ მცირეს დასასრულ მოხსენებულ აქვს „მოთხრობა“-ც. იმავე ქართველს მეცნიერს შენახული აქვს სახელი „საეკლესიო მოთხრობა“. ხოლო თამარ მეფის ისტორიკოსს დიმიტრი I-ის მეფობისათვის წყაროდ ჰქონია „იოანე ფილოსოფოსისა კიმქიმელისა“ ერთი ნაწარმოები, რომელსაც თურმე „შესხმა-მოთხრობა“ ეწოდებოდა. არსებობდა ამას გარდა ტერმინი „თხრობაჲ“. უკანასკნელი სახელი ეწოდება ამა თუ იმ ამბავის მარტივს, მოკლე აღწერილობას, ხოლო პირველი-კი უფრო რთულისა და გრძელი აღწერილობის ტერმინად იხმარებოდა. მაგალითად მარტულთა და წმიდათა უძველესი, მარტივად შედგენილი ცხორებანი „თხრობის სახედ ოდენ აღიწერნეს“-ო, ამბობს ეფრემი. ბატონიშვილს ვახუშტს აღნიშნული აქვს, რომ საქართველოს ისტორიის შესასწავლად და გამოსარკვევად საისტორიო წყაროდ სხვათა შორის „ხსოვნა-მოთხრობანი“-ც გამოდგება.

მაგრამ უფრო ხშირად „თხრობა“ და „მოთხრობა“ ქართულ საისტორიო მწერლობაში თვით აღწერას, ამბავის გარდმოცემას ეწოდებოდა და ამის გამო „თხრობანი“ და „მოთხრობანი“ ყოველი საისტორიო თხზულების შინაგანს შემადგენლობას ეკუთვნოდნენ. დავით აღმაშენებელის ისტორიკოსი მაგ. ამბობს: „ამად რა თხრობად მოვიწიე“ თვით ელინთა გამოჩენილი მწერლები ვაეების ღირსად ჩავთვალეო, ან კიდევ: უმიროსმა ტრაოდელთა და აქილეველთანი შეამკვნა თხრობანი, თუ ვითარ აღამეშნონ და პრიამოს, ანუ აქილევი და ექტორ, მერმეცა ოდისეოს და ორესტი ეკუთვნეს“-ო. იმავე ისტორიკოსს თავისი თხზულების პირველისა და უდიდესი ნაწილის ბოლოში დაძენილი აქვს: აჲ ამგვარია მეფე დავითის „მიმოსლვათა... და ლუაწლთა და ძლევათა... პყრობათა და ახუმათა... მრავალთა სამეფოთა და სამთავროთა მოთხრობანი“-ო.

დავით აღმაშენებელის ისტორიკოსი ერთგან ამტკიცებს, საისტორიო ამბავის მოთხრობის რიტორული ხელოვნებით შემკობა მხოლოდ მაშინ შეიძლება, თუ ისტორიკოსს „ნიეტინი საქმეთანი“ აქვს „კმად მისათხრობელად“-ო. თამარ მეფის ისტორიკოსიც ამბობს, თუ აღამიანის ენამ თამარის მეფობისა „თვითეულისა კელყოს მოთხრობად“-ო, თხზულება ფრიადი სიგრძისა გამო მოსაწყენი იქმნებაო.

ბატონიშვილს ვახუშტს თავის ისტორიის წყაროებს შორის მოხსენებული აქვს „ქორონიკონები... პოვნილნი წიგნებთა შინა“, „საეკლესიოებთა (sic) წიგნთა შინა ქორონიკონები“ რომ არის შენახულიო. აქ ცხადია ეგრეთწოდებული მათიანეები, კკვლოსები და ქრონოლოგიური მინაწერებია ნაგულსხმევი.

საფიქრებელია, რომ მაგილი საისტორიო მწერლობის ორ მთავარ დარგად დაყოფვა საქართველოში უკვე ძველს დროს, მაინცდამაინც გიორგი მთაწმიდელსა და ეფრემ მცირეს ჟინდა სცოდნოდათ, მაგრამ ამის შესახებ ჯერ ცნობები აღმოჩენილი არ არის. მხოლოდ ვახუშტს მოგპოვება გარკვეული აზრი საისტორიო მწერლობის მთავარი დარგების შესახებ, რომ საისტორიო მწერლობა ჯერ ეს ერთი „განიყოფების ორად: საეკლესიოდ და სამოქალაქოდ“, ხოლო ამასთანავე „განიყოფების ოთხ ნაწილად: ადგილის აღწერად, ნათესავთა მეტყველებად, წლის მარიცხველებად და მოქმედების აღწერად“.

ქართული საისტორიო მწერლობის მონოგრაფიულმა შესწავლამ ბევრი საუკრადღებო და საგულისხმო საკითხი აღგვიძრა და წამოგვიყენა, მაგრამ ამ წიგნის ისედაც მოკარბებული სისკე ნებას არ გვაძლევს ყველა სათითაოდ განვიხილოთ: უნებლიეთ უნდა შესავალი შევამოკლოთ და მარტო უმთავრეს საკითხებს შევხვით, იმათაც მხოლოდ საზოგადოდ და სულ მოკლედ.

მონოგრაფიულმა შესწავლამ დაგვარწმუნა, რომ ქართველი ისტორიკოსები საისტორიო მწერლობას მოწიწებით და თავიანთ მოვალეობას პასუხისმგებლობის სრულის შეგნებით ეპყრობოდნენ. ისინი დარკმუნებულნი იყვნენ, რომ საისტორიო თხზულებაში ყველაფრის და ყოველგვარი ცნობების შეტანა-კი არ შეიძლებოდა, ყველაფერი არ იყო „ლირს ქსენებისა“ (გ. ხუცესმონაზონი), არამედ მხოლოდ ისეთი ამბების აღწესება მიაჩნდათ სასურველად, რომელნიც მემბრატანეს „მოსაცქსენებლად არა უჯერო“-დ ეჩვენებოდა (გიორგი ხუცესმონი). თანაც იყო „ლირს ქსენებისა და შევნიერებაჲ აღწერისა“ (გ. ხუცესმონაზონი).

სხვათა შორის დამახასიათებელია, რომ ხალხური საგვარეულო თქმულებებიც ძველ ისტორიკოსთა შეხედულებით საისტორიო მწერლობის ღირსად არ ითვლებოდნენ: „არიან ზღაპარ და ცუდ, აშისთჳს უჯერო არს“ მათი ცნობებით სარგებლობაო (ყამთააღმწერელი), თვით განათლებული დავით აღმაშენებელის ისტორიკოსიც-კი აღტაცებული იყო, რომ დიდებულმა მეფემ „საეშმაკონი (თუ სააშკონი?) სიმღერანი და სახიობანი და განცხრომანი... მოსპობილყო ლაშქართა შინა მისთა“ (ცა მჴსა ღვთისი *553, გვ. 321).

ქართველ ისტორიკოსებს შეგნებული ჰქონიათ, რომ საისტორიო ნაწარმოებში „არა საკადრებელ არს თხრობა... უშეერისა რასმე“ (ყამთააღმწერელი).

მაგრამ ამგვარი მოკრძალებობისა და მორიდებისდა მიუხედავად ქართველ ისტორიკოსებს საისტორიო თხზულების უმთავრესი დანიშნულება არ დავიწყებიათ და ნათლად შეგნებული ჰქონდათ, რომ „ყამთააღმწერელობა ქეშმარიტების მეტყუელება არს, არა თვალახმა ვისიმე“ (ყამთააღმწერელი), რომ მოთხრობების სრული სიმართლე და მიუდგომელობა ისტორიის უუკეთესი ზოხილესი და ძვირფასი თვისება არის. ამიტომ მათ ახსოვდათ, რომ ყოველი საისტორიო „წიგნი... შეამდებარე არს კეთილის მოქმედთა და ბოროტის მოქმედთა“ (იქვე) და თვითთველი მოღვაწის პირუთენელი სურათი უნდა ყოფილიყო დახატული.

ძველი ქართული საისტორიო თხზულებების კერძოობითმა, დაწვრილებითმა შესწავლამ და განხილვამ დაგვარწმუნა, რომ როგორც პოეზიაში საგანგებო დარგი არსებობდა და არსებობს, რომელშიაც პოეტური შემოქმედების შინაგანი და გარეგანი მხარე და კანონები, პოეტურ ხატოვანებათა, მიმსგავსება-შედარებათა, ლექსთწყობისა და რიტმ-რითმის წესებია გამორკვეული, რომელთაც მისდევდნენ და ხელმძღვანელობდნენ, ისევე ქართულ საისტორიო მწერლობაშიც ისტორიკოსს ყველაფრის მოთხრობა-კი არ შეეძლო, რაც იცოდა და ენაზე მოადგებოდა, არც თუ ისე შეეძლოთ თვითთველს მათგანს აღწერა ისტორიული თხზულება, ვის როგორც მოუწოდებოდა, არამედ ქართულ საისტ-

ტორიო მწერლობაში გარკვეული, მტკიცე თეორიული მოძღვრება ყოფილა, თუ როგორ და რა გზით უნდა დაწერა-ლიყო კარგი და სამაგალითო საისტორიო თხზულება.

ყოველი განათლებული ისტორიკოსი მოვალე იყო, რომ მოთხრობის უქვეყლობაზე ეზრუნა და სანდო წყაროებით ესარგებლა, შესაფერისადაც ჰქონოდა დასაბუთებული. ამ ჩვენი აზრის სიმატლე იმედია ცხადი იქმნება ყველასათვის, ვინც ამ წიგნში ბასილი ზარზმელისა, განსაკუთრებით-კი გიორგი მთაწმიდელისა, ეფრემ მცირისა და სხვათა შესახებ მონოგრაფიულს გამოკვლევას გადაიკითხავს.

ამ მხრივ საყურადღებოა, რომ ქართულ საისტორიო მწერლობაში განსაკუთრებული ყურადღება იყო მიქცეული და ნათლად ჰქონდათ გათვალისწინებული, თუ რა მნიშვნელობა აქვს საისტორიო მოთხრობის უქვეყლობისათვის, როდესაც მოთხრობილი თვით აღმწერელის „თვალთახილული“ (ცა კახაძის), ან „თვალთახილული“ (ს. ჩხეიძე), „ხილული“ (ბ. ზარზმელი) იყო, როცა ისტორიკოსი ან მისი მოამბე ნაამბობის „თვალთ მხილველი“ (გ. ხუცესმონაზონი), „თვალთ მხილველი“ (სწავლულნი კაცნი), „თვალთ მხილველი“ იყო (ბასილი ზარზმელი, გიორგი მთაწმ., შეად. დავით აღმ. ისტორ., თამარ მეფის ისტ., ქცის გაგრძელება, პ. ორბელიანი) ანუ „მნახავი“ (ს. ჩხეიძე) და სწორედ იმ აღწერილი შემთხვევის „თანადახუთმოილი“, „თანადახდომილი“ (ეფრემ მცირე) ანუ „თანადახუდარი“ (ქამთაღმწერელი და ქცის გაგრძელება) გამოდგებოდა.

ამას გარდა ქართულმა საისტორიო მწერლობამ თვითმხილველი და თანადამხუდარი მოამბეების პირადს თვისებებსაც ჯეროვანი ყურადღება მიაქცია და ისე იყო მიღებული, რომ თვითოეული ამ მომთხრობელთაგანი უქვეყლად „პირი უტყუელი“ (ბ. ზარზმელი) და ყველანი „სარწმუნონი კაცნი“ (გიორგი მერჩული, ბას. ზარზმელი, გიორგი მთაწმ., გიორგი ხუცესმონ., პ. ორბელიანი, ომან ხერხეულიძე) ყოფილიყვნენ, რომელნიც „უცხო იყვნეს ყოვლითურთ უტყუელისაგან“ (გიორგი მთაწმ.), თანაც „ბრძენთა და გონიერთა კაცთა“ სახელი სამართლიანად მოხვეჭილი ჰქონდათ (თამარ მეფის ისტორიკოსი) და თავიანთ ნაამბობის სიმატლეს ისტორიკოსს ფიცით დაარწმუნებდნენ (ბას. ზარზმელი, გ. მთაწმ.).

ქართული მწერლობის დაწერილობითმა შესწავლამ დაგვანახა, რომ ჩვენს საისტორიო მწერლობას უკვე VIII ს. დიდი წარმატება ეტყობა, ხოლო X—XII ს.ს.ში უკვე მაღალხარისხიან განვითარებამდე მიაღწია. ამ აზრის სიმატლეს ის გარემოებაც ნათელ ჰყოფს, რომ ძველ ქართულ საისტორიო მწერლობაში, როგორც მონოგრაფიული შესწავლითა მტკიცდება, სამწერლობო ტექნიკა დიდად განვითარებული ყოფილა და უქვეყლია ამისთვისაც შესაფერისი თეორიული მოძღვრება უნდა ყოფილიყო შემუშავებული.

საქართველოში რომ საისტორიო სამწერლობო ტექნიკის შესახებაც თეორიული მოძღვრება უნდა ყოფილიყო, ამას ქართული კარგად შემუშავებული საისტორიო-სამწერლობო ტერმინოლოგია ამტკიცებს. ზევით უკვე აღნიშნული იყო, რომ საისტორიო ნაწარმოების თვითოეული სახისათვის თავისი

სახელი არსებობდა. ეს მაინცდამაინც არც გასაკვირველია. უფრო საყურადღებოა, რომ საისტორიო ნაწარმოების სხეულის თვითოეული ნაწილისათვისა და საისტორიო-სამწერლობო შემოქმედების თითქმის თვითოეულ საფეხურისათვის განსაკუთრებული ტერმინები მოიპოვებოდა. საისტორიო ძეგლების მონოგრაფიულმა შესწავლამ სხვათა ზორის ის სიკეთეც გვიყო, რომ ქართული საისტორიო ტერმინოლოგია შეგვძინა.

საგულისხმოა, რომ ყველა ქართული ცოტად-თუ-ბევრად თვალსაჩინო საისტორიო თხზულებები წინდაწინვე შემუშავებულ გეგმისა და მიხედვით ყოფილა დაწერილი. უკვე იოანე საბანის ძის შრომა, აბო ტფილელის მარტვლობა, ამგვარად არის შედგენილი და თვით ავტორს თავისი თხზულებისათვის, როგორც ახლაც სასკოლო თხზულებებშიაც მივლინებულია, ჯერ გეგმა წარუძღვანებია, ხოლო შემდეგ თვით ნაწარმოები მისდევს. თავისი ნაშრომი ავტორს თავებადაც-კი დაუყვია და თვითოეულ თავს ამ გეგმაშიც საკუთარი სათაური აქვს გაკეთებული. მთელი მარტვლობა ოთხ „თავად“ ანუ „საკითხავად“ აქვს გაკეთებული. ჯერ სწერია: „საკითხავანი წმიდისა ჰაბოხსნი თავნი ოთხნი (დ)“ და ამგვარად აღნიშნულია, რომ მთელი თხზულება ოთხი ნაწილისაგან შესდგება. მერმე ზის: „ა (პირველი) თავი“ და ამ თავის სათაურია მოყვანილი, შემდეგ ამნაირადვე დანარჩენი თავებია აღნუსხული.

იოანე საბანის ძის თხზულების პირველი თავი შესავალია, უკანასკნელი დასკვნაა, მეორე და მესამე თავები თვით ამბავისა და მარტვლობის აღწერილობას შეიცავს. ამგვარად, აქაც ავტორის წინასწარი გეგმა მოჩანს. იოანე საბანის ძის სამავალითო ნაწარმოები ამტკიცებს, რომ ქართულ საისტორიო მწერლობას უკვე VIII საუკუნეში ტექნიკის მხრივ თვალსაჩინო წარმატება ეტყობა და მარტივ, აღწერილობითი კილოთი მოთხრობილ ნაწარმოებებს გარდა წინასწარ შედგენილ გეგმაზე აგებული და შეთხზული შრომებიც მოიპოვებოდა.

იოანე საბანის ძის შესანიშნავს თხზულებაში უკვე ემჩნევა იმის ჩანასახი, რასაც შემდეგში ეწოდებოდა „წესი თხრობისა“ (ბასილ ზარზმელი), ის სამწერლობო გეგმა და თხრობის წესრიგი, რომელიც მერმე, IX—XIV სს. დაწინაურებულს საისტორიო ნაწარმოებებს, თუმცა იოანე საბანის ძის თხზულებასავით გულუბრყვილოდ გეგმა წინ აღარ უძღოდა, მაგრამ რომლის არსებობა ყოველს თხზულებაში ცხადად საგრძნობი და სახილავი იყო. ამის წყალობით თვითოეულს თვალსაჩინო ისტორიულს ამბავს წინდაწინვე თავისი ადგილი და „რიგი“ ჰქონდა განუთვინილი ისე, რომ ავტორს შეეძლო ეთქვა ესა და ეს ცნობა „ზემოთ“, ან „ქვემოთ რიგსა მისსა ზედა დაგვიწერია“-ო (სწავლულნი კაცნი).

გეგმით, თხრობის წეს-რიგით იღებოდა ის „საზღვარი სიტყვსაჲ“ (ბ. ზარზმელი) და „სიტყუათა სარბიელი“ (გ. ხუცესმონაზონი), რომელიც საისტორიო ნაშრომს გარკვეულს შინაარსს აძლევდა და მოთაზრობადის ასპარეზს შემოფარგლავდა ხოლცე. თხრობის წესი ამასთანავე საისტორიო თხზულების შინაარსის თვით მიმდინარეობასაც არკვევდა. ამ წესით იყო ვან-საზღვრული „გზა სიტყვსა“ (გ. ხუცესმონაზონი), რომლისაგან გადახვევა,

„წილსღეა“ (ბ. ზარზმელი) და „მცირედ გარდაბიჯება“-ც-ი (ყამთა-აღმწერელი) მხოლოდ განსაკუთრებულ, საპატიო მიზეზის გამო შეიძლება. კარგა და დახელოვნებულ ისტორიკოსს განზრახულ გეგმისაებრ უნდა განეხორციელებინა დაწებული საქმე, უნდა ყოფილიყო „უმარჯულო და უმარცხულო მავალი გზებისა“ (თამარ მეფის ისტორიკოსი) იმიტომ, რომ ხშირი და უმიზეზო „გზისა გარდაქცეულობა“ (თამარ მეფის ისტორიკოსი) ისტორიკოსისათვის სააუგოდ ითვლებოდა: მას მტკიცედ უნდა „ეპყრა წესი თხრობისა“, მაინცდამაინც ბასილ ზარზმელის სიტყვები „ძალისაებრ ვიპყრათ წესი თხრობისა“-ო მუდამ უნდა ხსოვებოდა.

ხოლო თუ რომელისამე აზრის ცხოველმყოფელობისათვის, რომ რომელიმე აზრი ან გარემოება „უმეტეს გამოცხადდეს“ (ბ. ზარზმელი), საისტორიო მოთხრობის პირდაპირი მიმდინარეობის ცოტაოდენად შეცვლა, „გზისა მცირედ გარდაბიჯება“ და „წილსღეა“ აუცილებლად საჭირო იყო ხოლმე, მაშინ ისტორიკოსი მოვალე იყო ეს გარემოება შემდეგში არც თითონ დავიწყებოდა და შესაფერად გილას მკითხველისათვისაც გაეხსენებინა. ამიტომაც არის, რომ ბ. ზარზმელი ამგვარს შემთხვევებში ამბობდა ხოლმე: „ხოლო აწ კჟაღად აღვედინ სიტყუაჲ ჩუენი პირველდაწყებულთა სიტყუათა“, ან არა და „ეგულვების... კჟაღად ქცევად საზღვართავე თჳსთა სიტყუასა“-ო. გ. ხუცესმონაზონიც ყოველთვის უმატებდა ხოლმე, ახლა-კი „მე სარბიელსავე სიტყუათა ჩემთასა ვიდოდი“-ო. რაკი შეწყვეტილს მოთხრობას „ზემოდატეცებულ იამბავი“ ეწოდებოდა, ხოლო ის, რაც ისტორიკოსს კიდევ მოსათხრობად დარჩა, იყო „ნეშტი თხრობისა“, ამიტომ როდესაც შეწყვეტილს მოთხრობას განაახლებდნენ ხოლმე, ასე ამბობდნენ: ახლა-კი „ზემოდატეცებული ამბავი აღმართმაბიჯებელთა კვალად ვიწყეთ“-ო (ყამთა-აღმწერელი), „ამიერ კჟაღად ვიპყრათ ნეშტი იგი თხრობისა და პირველსავე სიტყუასა აღვიდეთ“-ო (ბ. ზარზმელი).

XIV საუკუნის ქართველს ყამთაღმწერელსაც-კი ეს სამეთოდოლოგია მოთხოვნილება მტკიცედ აქვს დაცული და შესატყვისის შემთხვევებში ამბობდა ხოლმე: „ხოლო ჩუენ, გზისა მცირედ გარდამაბიჯებელნი, კვალად მოგზაურ ვიქმენით“, „ხოლო ჩუენ პირველი გზა აღვლოთ მცირედ კერძო გადამაბიჯებელთა“-ო.

ზემომოყვანილი მაგალითებისა და ტერმინების შინაარსი და მნიშვნელობა რომ სრულის სისწორით შევიგნოთ, უნდა ვიცოდეთ თუ რა მნიშვნელობით იხმარებოდა ძველად ტერმინი „სიტყუა“. ძველ ქართულში მას უფრო ფართო მნიშვნელობა ჰქონდა, ვიდრე მას შემდეგში, დროთა განმავლობაში მიენიჭა. „სიტყუა“ ეწოდებოდა ლაპარაკს, თხრობას, გამოთქმულს აზრს, საუბარს. ხოლო იმას, რასაც ჩვენ ახლა სიტყვას ვუწოდებთ, მაშინ „ლექსი“ ეწოდებოდა, „ლექსი სიტყუასა“ (ბ. ზარზმელი). წა ნინოზე შატბერდისეულს ცხორებაში მაგ. ნათქვამია, „იწყო სიტყუად (ე. ი. ლაპარაკი) წმიდამან ნინო და იგინი წერდეს“-ო. ბ. ზარზმელი თავის თხზულებაში ამბობს: „იწყებს სიტყუა (ე. ი. მოთხრობა) დასაბამსა ცხორებისა“ სერაპიონისაო. იოანე საბანის ძეც ამაო ტფილელის დღესასწაულზე ეკლესიაში მყოფ მლოცველებს ასე სთხოვდა.

გულდასმით მოისმინეთ ჩემი ნალაპარაკევი, „რათა არა ცუდად დაეშურეთ — მე სიტყვთა (ე. ი. ლაპარაკით), ხოლო თქვენ სმენითა“-ო.

ამისდა გვარად „საზღვარი სიტყვსაჲ“ — მოთხრობის საზღვარს, „სიტყუათა სარბიელი“ — მოთხრობის ასპარეზს, „გზა სიტყუისა“ მოთხრობის გზას, ან მიმართულებასა ნიშნავდა. როდესაც ბ. ზარზმელი ამბობს: „სხუად იცვალების ლექსი სიტყვსა“, ამით მას უნდოდა ეთქვა, რომ ჩემი მოთხრობის სიტყვა ახლა შეიცვლება და სხვა საგანს შეეხებაო. აგრეთვე როდესაც თამარ მეფის ისტორიკოსი აცხადებს, რა წამს თამარის დიდებულ საქმეთა აღწერამდე მოვიწიე, მაშინვე „უწმოსა და უგონებოსა მსგავსი ვიპოევი უმეტრებითა ლექსთა მეტყუელებად“-ო, ეს იმასა ნიშნავს, რომ ჩემს თავს ისე ვგრძნობ, თითქოს უმეტრებით მხოლოდ სიტყვებს ვამბობდეთ.

მაგრამ ეფრემ მციორის თხზულებათაგან ჩანს, რომ ამ ტერმინს „სიტყუაჲ“ XI ს. უკვე ის მნიშვნელობაც მინიჭებული ჰქონია, როგორადაც იგი თანაჲმდროვე საუბარსა და მწერლობაში ჩვეულებრივ იხმარება. როდესაც მაგ. ეფრემ მციორე საწინასწარმეტყველო წიგნთა თარგმანს იწონებს და აქებს, იქ „სიტყუაჲ სიტყვსა ნაცვალ შედარებულია ბერძნელისა“-ო, ამ შემთხვევაში „სიტყუაჲ“ იზნაირადვე უნდა გავიგოთ, როგორც ახლა გვეხმის: იმდენად ზედმიწევნით არის ნათარგმნი, რომ დედნის თვითოეული ბერძნული სიტყვა არის ქართულად გარდმოცემული.

კარგად არის შენახული აგრეთვე საისტორიო თხზულებათა ნაწილების აღმნიშვნელი ტერმინებიც. ყოველს საისტორიო ნაწარმოებს აქვს სათაური „ზედ წარწერილი“ (ეფრემ მციორე), „შესავალი თხრობისა“ (არსენი კათოლიკოსი), რომელიც ლათინურს „exordium“-ს უდრის, „დასაბამი“, „დასაბამი თხრობისა“ (ბ. ზარზმელი) ან ცხორებისა, „თხრობაჲ“ (= narratio-ს) და „დასასრული“, „დასასრული თხრობისა“ (ბ. ზარზმელი).

საისტორიო თხზულების შინაარსი შესდგებოდა ან თხრობათა, ან მოთხრობისა, ან სიტყუათაგან ან სხვადასხვა „ამბავი“-საგან (ქამთაღმწერელი). გიორგი ხუცესმონაზონი ამბობს: „სანატრელ იყო უკეთუმცა ამას პირსა ზედა დასრულებოდა მოთხრობაჲ ჩემი“-ო.

თვით შინაარსისა და მოთხრობის უკვე აღწერილს ნაწილს ეწოდებოდა „პირველდაწყებული სიტყუაჲ“ (ბ. ზარზმელი), ან მარტივად „პირველი სიტყუაჲ“ (გ. მერჩული, გ. ხუცესმონაზონი), ხოლო ჯერ მოსათხრობს ნაწილს „წინამდებარე სიტყუაჲ“ (მტნე ქა, დავით აღმ. ისტორიკოსი, თამარ მეფის ისტორიკოსი), ან კიდევ „ქუემორე სიტყუა“ (ქამთაღმწერელი) ერქვა. „ქვემორე სიტყუა“-ს გარდა რასაკვირველია არსებობდა ტერმინი „ზემორე სიტყუა“ და „ზემოკსენებული“-ც (ქამთაღმწერელი).

რაკი ისტორიკოსებს თავიანთი თხზულების გეგმა წინდაწინვე შედგენილი და გათვალისწინებული ჰქონდათ, ამიტომ სათანადო ადგილას მათ შეეძლოთ ეთქვათ: ესადაეს გარემოება, ესადაეს ამბები თავის დროს „წინამდებარეჲმან სიტყუამან ცხად-ყოს“-ო (დავით აღმ. ისტორიკოსი), „ქვემორე სიტყვამან ცხად-ჰყოს“-ო (ქამთაღმწერელი), „ქვემორე სიტყვამან საცნაურ ყოს“-ო (იგივე), „ზემორე (ესადაეს) აღგვწერია და შემდგომად (ესადაეს) ვაჟსენოთ“-ო (იგივე).

ბევრი სხვადასხვა სიტყვა იხმარებოდა ძველ ქართულ მწერლობაში საისტორიო თხზულების შემოქმედების გამოსახატავად და აღსანიშნავად. ჩვეულებრივ და სხვებზე უფრო ხშირად მიღებული იყო ტერმინი „აღწერა“, „აღწერა“. მაგ. კონსტანტინე-კახაძის მარტვლობის ავტორი თავის თავზე ამბობს: „აღწერე ცხოვრება და წამება წმიდისა და ნეტარისა მოწამისა კონსტანტინე[ქ]სი“-ო. არსენი კათალიკოზიც აცხადებს, რომ „განყოფაჲ სომეხთა ქართლისაგან... აღწერე წიგნსა ამას შინა“-ო. არსებობდა „წიგნი ქართლისა მოქცევისაჲ გრიგოლ დიაკონის მიერ აღწერილი“. გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრების ავტორი გიორგი მერჩული იყო „აღმწერელი“ „წიგნისა“. გიორგი მთაწმიდელიც თავის თავზე ამბობს: „აღგვწერია... რაჲ იგი ვისწავეთ კაცთა სარწმუნოთაგან“-ო. იოანე და ეფთჳეს „ცხოვრებაჲ“ იყო „აღწერილი გიორგის მიერ ხუცესმონაზონისა“. ზოგჯერ „აღწერას“-ს მაგიერ ამბობდნენ: „მისცა აღწერასა“-ო (დავით აღმ. ისტორიკოსი).

ამისდა გვარად არის წარმოდგარი ტერმინი „აღმწერელი ჰამბავისა“ (ეფრემ მცირე) და თვით საისტორიო მწერლობის მოღვაწეობის აღმნიშვნელი „ისტორიათა აღმწერელობა“ (თამარ მეფ. ისტორიკოსი). ტერმინი „აღწერა“ ჩვეულებრივია საისტორიო-სამწერლობო შემოქმედების აღსანიშნავად და ყველა ისტორიკოსები ხმარობდნენ (იხ. კიდეც გ. ხუცესმონაზონი, დავით აღმ. ისტორიკოსი, ჟამთააღმწერელი, სწავლულნი კაცნი).

ამავე მნიშვნელობით იხმარებოდა სიტყვა „მოთხრობა“-ც. თამარ მეფის ისტორიკოსი მაგ. თავის თავზე ამბობს: დიდებული მეფის „უდიდესთა საქმეთა... მოსათხრობელად მოწვეწული“ ჩემს თავს უძლურად ვგარძნობო. იგივე ისტორიკოსი ამტკიცებს, რომ გიორგი III-ის მეფობის ყველა ამბები რომ ისტორიკოსმა დაწვლილებით „ქელყოს მოთხრობად, საწყინომცა იქმნას აღწერილი (მისი) განგარძობითა“-ო. სავალისხმოა, რომ დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი „დავიწყით მოთხრობაო“-ს მაგიერ ამბობს „მავსკეთ თხრობასა“-ო.

მოთხრობის გარდა „მოთხრობა“-საც ხმარობდნენ ხოლმე. გ. ხუცესმონაზონი მაგ. ამბობს, გიორგი მთაწმიდელის ხახულში მოსვლისა, სწავლისა და განათლების შესახებ „სულ მცირედ და მოკლედ მივითხრა“-ო.

მაგრამ უფრო ხშირად ტერმინს „მოთხრობა“-ს მაშინ ხმარობდნენ ხოლმე, როდესაც ამა-თუ-იმ საისტორიო ნაწარმოების შესახებ სხვები მსჯელობდნენ ხოლმე. არსენ კათალიკოსს შატერდისეულ წა ნინოს ცხოვრებისა და ლ. მროველის თხზულების დაფთვების დროს აღნიშნული აქვს, რომ ამ ორ შრომაში ქართლის მოქცევისა და წა ნინოს თავგადასავალის ამბები „რომელნიმე თვთ მის წმიდისაგან (ე. ი. ნინოსგან) მოთხრობილად, სხუაჲ იაკობ მღვდლისაგან, სხუაჲ აბიათარისაგან, სხუა კუალად სიღონიამსაგან“ არის გამოყვანილიო. ვახტანგ მეფის „სწავლულნი კაცნი“ ამბობენ: კონსტანტინე მეფე ბაგრატიძის ძე იყო და კეთილად იმეფა, „ვითარცა ცხოვრება მისი მოგვითხრობს“-ო.

აღწერისა და მოთხრობის გარდა საისტორიო-სამწერლობო მოქმედების აღსანიშნავად ხმარობდნენ ხოლმე აგრეთვე ტერმინებს „წარმოთქმა“; „წარმოჩენა“, „უწყებაჲ“ და „კსენება“. თვითთუელს მათგანს საზოგადო საერთო მნიშ-

ვნელობას გარდა თავის კერძო და განსაკუთრებული ელფერიც აქვს და განსაკუთრებული აზრის გამომხატველიცაა.

„წარმოთქმა“-ს ამბავის გარდმოცემის მნიშვნელობა აქვს. მაგ. გ. ხუცესმონაზონს იქ, სადაც თავდება გიორგი მთაწმიდელის პაექრობის ამბავი ანტიოქიის სამღვდლოებასთან, ნათქვამი აქვს: „აქამომდე არს პატრიარქსა მიმართ სიტყვებებისა და სიუჟარულისა მისისა მიმართ წარმოთქმეა“-ო. სხვაგანაც იმავე ავტორის არა ერთხელ აღნიშნული აქვს: მოსათხრობი ამბავი „წარმოვთქუ ფრიად მოკლედ და სულ მცირედ“-ო. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსიც ამტკიცებს, არისტოტელმა „აღექსანდრესნი (მაკედონელისა) წარმოთქუნა მწეკაცებანი და ძლევიანი“. თუ მკითხველი დავით აღმაშენებლის „საღმართოთა და სულიერთა სათნოებათა“ სიდიადეს გაითვალისწინებს, მან იქნებ დიდებული შეფის „ჯორციელნი საქმენი წარმოთქმულნი... აბარად პოვნეს“-ო, ამბობს მისივე ისტორიკოსი.

„წარმოჩენა“ რთული ისტორიული ამბავის ბრძნულს გარდმოცემას ნიშნავს. დავით აღმაშენებლის ცხოვრების აღწერს ერთგან ნათქვამი აქვს: ზემოთქმული „მცირედითა... სიტყვთა წარმოგვიჩენია დიდთა და მოსათხრობად შეუძლებელთა საქმეთაგან“-ო. განსაკუთრებით ნიკოლოზ კათოლიკოსს უყვარდა ეს ტერმინი და ისიც ამბობს: „თუთელადაცა უკვე წარმოვაჩინე შემსგავსებულებაჲ ნათესაე-ტომობისა თუთოელისა“-ო.

ეს სიტყვა ბატონიშვილს ვახუშტსაც აქვს ნახმარი, მაგრამ განსაკუთრებულ ტერმინად. ის სახელდობრ თარიღების „წარმოჩენა“-ზე, გამორკვევანზე ლაპარაკობს.

„უწყებთაჲ“ შედარებით იშვიათად იხმარება. გიორგი მთაწმიდელს თავის თხზულების სათაურში აღნიშნული აქვს, რომ მის საისტორიო შრომაში აღწერილია იოანე და ეფრემეს ცხოვრება და ამასთანავე მოიპოვება „უწყებაჲ ღირსისა მის მოქალაქობისა მათისაჲ“. ჩვეულებრივ ამ ტერმინს თვით ისტორიკოსები ხმარობდნენ, როდესაც ისინი მკითხველს მიჰმართავდნენ ხოლმე. გიორგი ხუცესმონაზონი მაგ. ამბობს: გიორგი მთაწმიდელი ეროვნებით ქართველი იყო, მაშინ მესხი, ხოლო „თუთ აღმოცენდა იგი ქუეყანასა თრიალეთისასა, ვითარცა პირმან საქმისამან გაუწყოს“-ო. საზოგადოდ გიორგი ხუცესმონაზონი ცდილობდა მოკლედ დაეწერა თავისი ნაწარმოები და ამიტომ ხშირად ამბების მხოლოდ „მცირედი უწყებაჲ“ მოჰყავდა. თამარ მეფის ისტორიკოსიც აცხადებს, თამარის „მკერცხო-მოქმედებანი“ და სამხედრო გამგეობა „წინაშეუბარისაგან ეუწყენ მსმენელთა“-ო.

ტერმინს „ვსენება“-ს უწყებასავით უფრო თვით ისტორიკოსები ხმარობდნენ და ამა თუ იმ საისტორიო ცნობის აღნიშვნას, აღწერას ეწოდებოდა. გ. ხუცესმონაზონი მაგ. ამბობს: „ესე ამისთჳ ვაჟსენეთ რათა სცნათ“ შემდეგი გარემოებაო. თამარ მეფის მაღალი ზნეობისა და სათნოების დასამტკიცებლად „ერთი ოდენ (მაგალითი) ვაჟსენოთ“-ო, ამბობს მისი ისტორიკოსი. ეპითაღმწერელსაც ერთგან ნათქვამი აქვს: „ზემორ“ სარგისის მოღვაწეობა გეჰონდა აღწერილი, ხოლო „შემდგომად ვაჟსენოთ“ მისი შვილი ბეჰაო.

დასასრულ უნდა აღვნიშნოთ, რომ მხოლოდ თამარ მეფის ისტორიკოსს, ისიც ერთხელ, ნახმარი აქვს საისტორიო მოთხრობის აღწერისთვის „გარდაეცეცე ისტორიასა“-ო. თავის თავზე მას ნათქვამი აქვს: „აწ მე, რომელი გინათუ მიხილავს, გინათუ... მასმიან, გარდაეცეცე ისტორიას“-ო.

იმ საზოგადოდ მიღებულსა და ჩვეულებრივს ტერმინს („აღმწერელი“) გარდა, რომელიც ძველად ისტორიკოსისა და მემატიანის სახელად იხმარებოდა, კიდევ შემდეგი ტერმინები გვხვდება:

იოანე საბანის ძეს ნახმარი აქვს „გამომთქმელი“.

თამარ მეფის ისტორიკოსის სიტყვით ტერმინი „მომთხრობელი“-ც ისტორიკოსს უნდა ნიშნავდეს და ამას ერთი ქვემოთოყვანილი ორნაწილელი რთული ტერმინიც ცხად-ჰყოფს.

XIV საუკ. ისტორიკოსს ისტორიკოსის აღსანიშნავად „ჟამთააღმწერელი“ აქვს მოხსენებული.

ამავე ავტორს კიდევ ორი ტერმინი მოეპოვება: ერთია „მრავალმომთხრობელი“, რომელიც ბერძნულს „პოლუსტორს“ უდრის. მაშასადამე აქაც, ამ ორნაწილედს სიტყვაშიც, „მომთხრობელი“ ბერძნულს „პისტორს“ ეთანასწორება. მეორეა „ყოველთააღმწერელი“, რომელიც იქნებ ბერძნულს „პოლუგრაფოს“-ს უდრიდეს.

თამარ მეფის ისტორიკოსის თხზულებაში მოხსენებულია ტერმინი „სიტყვსმოქმედი“. ეს სიტყვა ბერძნულ „ლოგოპოზოს“-ის თარგმანი და შესატყვისობა უნდა იყოს, რაც ისტორიკოსს ნიშნავდა.

დასასრულ, ბატონიშვილი ვახუშტის თხზულება ამტკიცებს, რომ მის დროს იხმარებოდა აგრეთვე ტერმინი „მემატიანე“, როგორც საზოგადო სახელი ისტორიკოსებისა და ჟამთააღმწერელთა აღსანიშნავად.

რაკი ყოველი საისტორიო ნაწარმოები იყო „სიტყვს-მიერი გამოხატვა ვრცელისა... ცხორებისაჲ“ (ბ. ზარზმელი) ერთი რომელისაზე მოლვაწისა, ან „მოქალაქეთა“ ერთ რომელისაზე ჯგუფისა, ან და მთელი ქვეყნისა და სამეფოსი, ამიტომ ისტორიის დაწერა სხვადასხვა გვარად შეიძლებოდა: ვრცელადაც ისე, რომ საისტორიო თხზულებაში „ყოველივე სახე ცხორებისა“ (გ. ხუცეს-მონაზონი) სრულად აღწერილი ყოფილიყო, ან მოკლედ ისე, რომ მხოლოდ ცხოვრების უმთავრესი მოვლენა ყოფილიყო წარმოჩენილი. ამისდა მიხედვით საისტორიო და სხვა ძეგლები სხვადასხვა თვისებისა და ზომისა იყვნენ. თეორიულად ეს საკითხი გამოჩენილს ქართველს მეცნიერს ეფრემ მცირესა აქვს გასაოცარი ზედმიწევნითობით და სამაგალითო „გამოწვლილით“ განხილული და თვითრთული მოვლენისათვისაც შესატყვისი ტერმინი აქვს მოყვანილი. ეფრემ მცირის შესახებ ქვემოთოყვანილს მონოგრაფიულს გამოკვლევაში მისი დიდი ღვაწლი ამ მხრივ და ყველა მისი ტერმინებიც შეძლებისაებრ ვრცლად არის განხილული და ამიტომ აქ ამაზე მეტს აღარას ვიტყვი: უკეთესია თვით მკითხველმა გულდასმით გადაიკითხოს შესატყვისი ფურცლები და ეფრემ მცირის დიდი სამეცნიერო ნიჭით დასტკბეს.

ყოველი საისტორიო ნაწარმოების უმთავრესი მიზანი ის იყო, რომ „ცხოვრების“ ამბავი და მოლვაწის „საქმენი“ სინამდვილით აღწერილი ყოფილიყო.

ამიტომ თვითოეული ისტორიკოსის თავიდათავი საზრუნავი „საქმენი“ იყო. მას „ნიეთნი საქმეთანი“ უნდა ჰქონოდა (დავით აღმაშენებელის ისტორიკოსი) ანუ, უფრო უკეთ რომ ვთქვათ, მას „ნიეთად თხრობათა საქმენი“ უნდა ჰქონოდა „ქმად მისათხრობლად“ (იგივე).

როდესაც ისტორიის აღმწერელს სანდო და საკმარისი მასალა და „ნიეთი თხრობათა“ შეგროვილი ჰქონდა იმ გზით და მეთოდებით, რომელთა შესახებაც ზევით იყო უკვე საუბარი, მას შეეძლო თვისი მოთხრობის აღწერა დაეწყო: ყოველი ცნობა, რომელიც მას მოეპოვებოდა, და „უწყებული“ (გ. ხუცესმონაზონი) გაეთვალისწინებინა, ყველა ცნობები და მასალები „ვითარცა ჯაქვ ოქროთა ერთობით შეთხზული“ (იგივე) ერთი-ერთმანეთზე გადაება და ასე „ერთობით“ შეეერთებინა „თხრობაჲ“ (იგივე).

საისტორიო თხზულების მოთხრობა უნდა, რასაკვირველია, „შემდგომითი შემდგომად“ (ცა კოსტანტინე კახაისი, ბ. ზარზმელი), დალაგებით ყოფილიყო აღწერილი, რომ ავტორს „მრავალკეცი თანადრეულობა ჰამბაჲსა“ (არსენი კათოლიკოზი) არ შეჰპაროდა და „იგივე-და-ერთი პირი“, ერთი და იგივე ამბავი ან ცნობა სხვადასხვა ადგილას „შეუწყობლად და განბეულად“ (იგივე) გამოერებული არ ყოფილიყო.

საგულისხმოა, რომ ქართველი ისტორიკოსები საისტორიო ნაწარმოების გარეგან მხარესაც ჯეროვანს ყურადღებას აქცევდნენ.

ეფრემ მცირის და დავით აღმაშენებელის ისტორიკოსის თხზულებათა განხილვამ დაგვარწმუნა სახელდობრ, რომ ქართული საისტორიო მწერლობის მოძღვრების და თანახმად ნამდვილ ღირსეულ ისტორიკოსისათვის სააუგო იყო, თუ რომ მისი თხზულება „სოფლურიითა“ და „ლიტონითა სიტყვთა აღწერილი“ იქმნებოდა. მას არ შეეძლო თავისი ნაწარმოების გარეგან მხარისთვის არაერთარი ყურადღება არ მიექცია, „სიტყუათათჳს არამოლუაწე-ქმნილი“ ყოფილიყო, ამბავი „სიმარტივესა შინა“ აეწერა. არა, ყოველს ისტორიკოსს შესაფერისი ხელოვნება უნდა გამოეჩინა (ეფრემ მცირე). როგორც საისტორიო თხზულებაში „უშუერისა რასმე“ მოთხრობა „არა საკადრებელ“ იყო (ყამთაღმწერელი), ისევე განათლებულმა ქართველმა ისტორიკოსმა კარგად იცოდა, რომ სამაგალითო საისტორიო ნაწარმოების „სოფლურიითა და უშუერიითა სიტყვთა“ (ეფრემ მცირე) აღწერა არ შეიძლებოდა.

სამაგალითოდ მიჩნეული ყოფილა, თუ ისტორიკოსი თავის თხზულებას დასწერდა „ქელოვნებითა რიტორობისათა“ და „ჯეროვანად რიტორობისა“. მაგრამ მოთხრობის ამგვარი შეფერადება სათანადოდ მხოლოდ მაშინ ითვლებოდა, როდესაც ისტორიკოსს „ნიეთნი საქმეთანი“ ჰქონდა „ქმად მისათხრობელად“ (დავით აღმაშენებელის ისტორიკოსი და ეფრემ მცირე, არსენი კათოლიკოზი) და მხოლოდ „საქმისა შესატყვისსა აღმკულობას“ (თამარ მეფის ისტორიკოსი) კადრულობდა. ტყუილ-უბრალოდ სიტყვების რაზმ-რუხი და გაზვიადებული, ტლანქი მოქარგულობა ქართულ მწერლობაში დაგმოხილი ყოფილა და არცა გვხვდება.

გარკვეული შეხედულება გაბატონებული ყოფილა თურმე ქართულ მწერლობაში აგრეთვე სამავალითო საისტორიო თხზულების სიგარძე-რაოდენობის შესახებ. უკვე კონსტანტინე-კახაძს ცისა და წამების აღმწერელის სიტყვებით-განა ჩანს, რამდენად ამ მხრივ ძნელი და რთული მოთხოვნები ყოფილა წამოყენებული. ყოველი კარგი საისტორიო ნაწარმოები ავტორს ისე უნდა დაეწერა, რომ საისტორიო მოთხოვნა „არა იყოს შენაწუხებელ ნაკლულევა-ნებითა, არცა ნამეტნავ განგრძობითა“. რათგან ქართველ ისტორიკოსებს მუდამ ხსოვნიდათ, რომ თუ ისტორიკოსმა „თვითოველისა ჭელყო მოთხოვნად, საწყინონოცა იქმნას აღწერილი განგრძობითა“ (თამარ მეფ. ისტ.), ამიტომ ქართველ ისტორიკოსებს თავიანთი თხზულების „წიგნისა განგრძობისა“, განსაკუთრებით „ფრიადი განგრძობისა“ შინეზით (გიორგი მერჩული) და ცდილობდნენ, რომ მათი ნაშრომი აღდრი წასაკითხავი ყოფილიყო და „ნამეტნავ სასმენელსა მსმენელთასა“ არ გამხდარიყო (გიორგი მერჩ.). წერის დროს იმაზეც ფიქრობდნენ, „რათა არა ფრიადი სიმრავლე წერილისაჲ იქმნას და საწყინო ვიქმნეთ მკითხველთა და მსმენელთა“-ო (გ. მთაწმიდელი).

ამის გამოა, რომ ქართველს შემატყვევებს და ისტორიკოსებს მუდამ აღნიშნული აქვთ, ჩვენს თხზულებაში ყველაფერი-კი არ არის დაწერილებით აღწესებული, არამედ „მრავლისაგან მკირედი აღიწერა“-ო (ცა კონსტ.-კახაძის). მატიანე ქართლისაჲს შემდეგნეღი აცხადებს, რომ თვითოველად აღწერის მაგიერ „მკირედ წარმოვთქვ“-ო, ხოლო დავით აღმაშენებელის ისტორიკოსი ამბობს: „მკირედი მრავლსაგან... მივსკეთ თხოებასა“-ო, „მკირედი მრავლისაგან გვითქუამს“-ო (დავით აღმ. ისტ.). „მკირედიოთა, ყოვლად კინიოთა სიტყუთა წარმოვცეჩენია“ ჩვენი აზრით (იქვე). ისეთი ისტორიკოსებიც-კი, რომელთაც საკმაოდ მოზრდილი თხზულება აქვთ დაწერილი, იმათაც ნათქვამი აქვთ, რომ „შეუძლებელ არს მოთხოვნად თუთელისა“ (ქამთაბაღმწერელი) იმიტომ, რომ „თუთელად წარმოთქმა გრძელ არს“, საამისოდ-კი „არა არს ჟამი მოთხოვნად“-ო (იქვე).

თუმცა ყველა ქართველი ისტორიკოსები, მათ შორის ქცის კრებულში შეტანილნიც, როგორც ნათლად დაერწმუნდით, ცდილან, რომ მათი თხზულება მეტად გრძელი და მოსაწყენი არ გამოსულიყო, მაგრამ ბატონიშვილმა ვახუშტმა ზოგი მათგანი მაინც დაიწუნა: მოქმედების აღწერილობა „გავრცელებული“-ა და მოთხოვნა შევამოკლე, რომ ისტორია „მკითხველთა არა საწყინოდ და აღრგ საცნობელად იყოს“-ო.

ცოტაოდენი ცნობები თხზულებათა წერის გარეგანი ტექნიკის შესახებაც მოაპოვება. გარეგნულად ყოველი საისტორიო თხზულება უპირველესად „წიგნი“-ი იყო. მაგ. მატიანე „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ შატბერდისეულს ხელთნაწერზეა წიგნად იწოდება, ანდერძში სახელდობრ სწერია: „წიგნი ქართლისა მოქცევისა ესე“-ო. იაკობ დიაკონის მიერ შედგენილი თხზულების შესახებ ნათქვამია: „მკირე, მოკლედ აღწერილი წიგნი ქართლისა მოქცევისა“-ო. გიორგი მჭიჭლის ნაწარმოებიც „წიგნად“ იწოდება და თვით ავტორიც ერთგან ამბობს გრიგოლის იერუსალიმელ მოწაფეების ეპისტოლე „შთაწერე წიგნსა ამას შინა... შეუცვალეზლად“-ო, ხოლო მეორეგან გვამცნებს, რომ დიდი იაკობ

მოგნადოროელის შესახებ ჩემს თხზულებაში ცნობები იმით გამოიწვევა, ვერ შევითქმენ, რაკი „წიგნისა ამის განგრობისა“ მეშინოდაო. ქცაში შეტანილ ქართულ საისტორიო თხზულებათა შესახებაც ანა დ'ფლს ხელთნაწერშია და მ'მ დ'ფლს ხელთნაწერშიაც ნათქვამია: „გუებრძანა ...ამათ წიგნთა აღწერა“-ო, „იწერებინა... ესე წიგნი“-ო¹.

თვითთულს „წიგნს“ ჩვეულებრივ თავისი „ანდერძი“ უნდა ჰქონოდა ხოლმე, რომელშიც ცნობები იყო მოთავსებული თხზულებისა და ავტორის შესახებ. გიორგი მთაწმიდელის სიტყვებითგან მაგ. მტკიცდება, რომ ვისაც სპირდებოდა ცნობები იოანე მთაწმიდელის განსაკუთრებული ღვაწლის შესახებ შვილის წინაშე, მას უნდა გადაეკითხა თვით ეფთხემს „მეგრ თარგმნილთა წიგნთა შინა აღწერილინი ანდერძნი“. გიორგი ხუცესმონაზონის თხზულებითგანაც ჩანს, რომ გიორგი მთაწმიდელის ყოველს შრომას თავისი „ანდერძი“ ჰქონია (ქა გ' მთწმდლისა 311).

დასასრულ, საულისხმოა, რომ ზოგს სამაგალითოდ დაწერილს ქართულს წიგნებში უკვე XI საუკუნეში „წიგნის ბოლოსა“ დართული ყოფილა „თითო-ველისა წიგნისა ზანდუკი“. ვინც-კი მოინდომებდა, რომ წინასწარ გაეგო „ძალი თითოეულისა წიგნისაჲ, თუ რაჲ სწერია“ მასში, აიღებდა, გადაიკითხავდა „ზანდუკს“ და იქ „პოოს აღრიცხულად და განმარტებულად“ თვითთული თხზულების შინაარსი (იქვე). მაშასადამე, სიტყვა „ზანდუკი“ ახლანდელს სარჩევს უდრის.

რაკი იმ საკითხების გამორკვევას მოვრჩით, რომელნიც ძველ ქართულ ისტორიათააღმწერლობის მეთოდოლოგიურს, ტერმინოლოგიურსა და ტექნიკურს დარგებს ეხება, ახლა მოკლე საზოგადო მიმოხილვად დაგვრჩა ქართულ საისტორიო მწერლობის დასახასიათებლად.

როგორც საეკლესიო საისტორიო დარგიდან, ისე სამოქალაქოთგან ჩვენამდის, რასაკერძოა, მხოლოდ მცირედმა ნაწილმა მოაღწია. უეპველია მომავალში, როდესაც კერძო პირთა ხელში მყოფი ხელთნაწერები ქართულ მუზეუმსა და წიგნთსაცავებში იქმნება შეგროვებული და ყველა ხელთნაწერები დაწერილებით შესწავლილი და აღწერალი იქმნება, არა ერთი და ორი ახალი ძეგლი აღმოჩნდება, მაგრამ მომეტებული მათგანი დროთა განმავლობაში მაინც სამუდამოდ დაკარგულად უნდა ჩაითვალოს.

სამწუხაროა, რომ იმათგანაც, რაც შეგვრჩა და მუზეუმებში ინახება, ჯერ კიდევ ცოტა არის გამოცემული. აკად. ნ. მარჩის სამაგალითოდ გამოცემულ გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებას გარდა სხვა არც ერთი მარტულობისა და ცხოვრების ღირსეული სამეცნიერო გამოცემა ჯერ არ მოგვეპოვება. სირცხვილია ქართულ თანამედროვე საისტორიო მეცნიერებას, რომ მ. საბინინის უფარვის გამოცემისა („საქართველოს სამოთხე“) და ზოოიდე სხვა მდარე ღირსების გამოცემის გარდა ქართველ მარტულთა და წმიდათა ცხოვრებათა ერთი ხეივანი მეცნიერული გამოცემა არ მოგვეპოვება.

¹ „წიგნი“ ბევრი სხვა მნიშვნელობითაც იხმარებოდა, მაგრამ ამის შესახებ ამ თხზულების შემდგეს წიგნში იქმნება ლაპარაკი.

სამოქალაქო საისტორიო ძეგლების გამოცემა შედარებით უკეთესს მდგომარეობაშია წიხათ მ. ბროსეს, დ. ჩუბინაშვილის და ახლა ე. თაყაიშვილის გამოცემათა წყალობით. განსაკუთრებით მ'მ დ'ტლ ქცისა, შატბერდისეულ და კელიშისეულ წ'ა ნინოს ცხოვრებათა, სუმბატის თხზულებისა, მესხურ დავითნის მათიანისა და ქცის გადაკეთებულ გაგრძელების ტექსტების გამოცემით ე. თაყაიშვილმა თანამედროვე ქართულ საისტორიო მეცნიერებას დიდი სამსახური გაუწია და ყოველს მკითხველს და მკვლევარს საშუალება მისცა ქართული საისტორიო წყაროების შესწავლას შესდგომოდა.

მაგრამ ყველა ეს გამოცემებიც შეიძლება მხოლოდ წინასწარ გამოცემად ჩაითვალოს და აუცილებლად საჭიროა ქართველ ისტორიკოსთა თხზულებების მეცნიერულად აღდგენილი ტექსტები გამოიცეს.

როდესაც მკითხველი ისტორიკოსთა თხზულებების ქვემოთოყვანილს განხილვას ჩაუკვირდება, შეამჩნევს, რომ ყველა ისტორიკოსები, რომელთა ნაშრომებიც-კი ქცის კრებულშია შეტანილი, მეფეთა პოლიტიკის მომხრენი და დიდებულ აზნაურთა მოძულენი იყვნენ. ძნელი დასაჯერებელია, რომ მეფეთა მოწინააღმდეგე ჯგუფში ერთი-ორი ისტორიკოსი მაინც არა ყოფილიყო, ძნელი დასაჯერებელია, რომ ძლიერს ერისთავთ-ერისთავს ლიპარიტს, მეფე ბაგრატის მძლავრ ყმასა და მეტოქეს (იხ. ქლი ერის ისტორია II, 436—446), თავისი მემბრატანე არა ჰყოლოდა. საფიქრებელია მხოლოდ, რომ ამგვარი საისტორიო თხზულებები ქცის კრებულში იმიტომ არ იყო შეტანილი, რაკი მიმართულება და შინაარსი ქცის საერთო მიმართულებას არ უდგებოდა. ამგვარად ვგონებ დიდი შეცდომა არ მოგვივათ თუ ვითქვით, რომ ქცის წყალობით ქართული საისტორიო წყაროები ცოტა არ იყოს ცალმხრივად არის შეჩივლილი და შენახული. ამის გამო ჩვენ მარტო მეფეთა პოლიტიკის მომხრე ისტორიკოსების ცნობები გვაქვს, მათ მოწინააღმდეგეთა მოთხრობა და საბუთიანობა-კი შენახული არ არის. სრული საისტორიო ქეშმარიტების გამოსარკვევად-კი, რასაკვირველია, ემჯობინებოდა, რომ ორთავე მხარეს მოთხრობა, მსჯელობა და საბუთიანობა გვეცოდნოდა. ძველი ხანისთვის, IX—XI საუკუნეებისათვის ამ დანაკლისს ცოტად თუ ბევრად წ'ათა ცხრობანი აესებენ.

მონოგრაფიული განხილვითგან ჩანს აგრეთვე, რომ ქართული საისტორიო მწერლობა მას შემდგომ, რაც VIII საუკუნეში წარმატება დაეტყო, აღარ შეჩერებულა და იოანე საბანისძისგან მოყოლებული თანდათან შეუფერხებელიც წინაურდებოდა. უკვე X საუკუნეში ქართულად საუცხოოდ დაწერილი საეკლესიო-საისტორიო თხზულებები მოიპოვებოდა, ხოლო XI—XII ს. ს. ისეთი სამაგალითო ძეგლები იყო შექმნილი, როგორიცაა მაგ. გიორგი მთაწმიდელის, ეფრემ მცირის, დავით აღმაშენებლისა და თამარ მეფის ისტორიკოსების შრომანი. XIII საუკუნის ძეგლები ცოტაა შენახული, მაგრამ რამაც ჩვენამდის მოაღწია, ქართული საისტორიო მწერლობის უკვე ჩამოკვეითების მომასწავებელია. მაინც XIV საუკუნეში ქართულ ეპოქააღმწერელობას ჯერ კიდევ საკმაო ძალა შესწევდა, რომ წინაპრების ტრადიციისათვის არ ელაღატა და ქართული საისტორიო მწერლობის ძველი წესი და მეთოდები პირნათლად დაეცვა.

XV—XVI საუკუნეების მწერლობა-კი საქართველოს დაქვეითების უტყუარი სურათია: დახელოვნებული საისტორიო თხზულებების მაგიერ ყოველად უმწეო მატყანეები იყო, რომელთა მსგავსი ძველად სრულებით არ მოიპოვება. იქნებ ამგვარი მატყანეები ძველდაც ყოფილიყო, მაგრამ რაკი მაშინ ამასთანავე სხეაც, საუცხოვოდ აღწერილი საისტორიო ნაწარმოებნიც საკმაოდ მოიძებნებოდა, ამიტომ მატყანეებს ყურადღებას არ აქცევდნენ და არც შენახულა. XV—XVI ს.ს.-ში-კი, როგორც ჩანს, ეს გულუბრყვილო მატყანეები ერთადერთი ძეგლი-ღა იყო. ქართული საისტორიო მწერლობის ამაზე საშინელი დაცემა და ჩამოქვეითება წარმოუდგენელია.

XVII საუკუნის მეორე ნახევრიდან ქართული ისტორიათაღმწერელობა კვლავ გამოცოცხლდა და თანდათან ისე აღორძინდა, რომ XVII საუკუნეში მან თუმცა იმ უდარეს განვითარებას ვეღარ მიაღწია, როგორც XI—XII ს.ს.-ის ქართველი გამოჩენილი მეცნიერი ისტორიკოსები ბრწყინავდნენ, მაგრამ მაინც ისეთი დიდი საქმის განხორციელება შესძლო, როგორიც ქცის შეგროვება და გადაკეთებულ გაგრძელების შედგენა, ისეთი შინაარსიანი ძეგლიც დაგვიტოვა, როგორიცაა მაგ. პაპუნა ორბელიანის „ამბავნი ქართლისანი“ და ეგოდენ დიდებული მეცნიერი ისტორიკოსი, ბატონიშვილი ვახუშტი, წარმოშვა, რომელსაც ძველს დროს მხოლოდ ეფრემ მცირე თუ შეედრება.

მკითხველი, რომელიც ქვევთმოყვანილს მონოგრაფიულს გამოკვლევებს გულდასმით გადაიკითხავს, შეამჩნევს, რომ პირველ ხანაში XIV საუკუნემდე ქართულ საისტორიო მწერლობაში სამაგალითოდ ძველი ბერძნული და ელინური საისტორიო მწერლობა ყოფილა მიჩნეული და ელინური მწერლობის ცოდნა ქართველ ისტორიკოსებს ცხადად ეტყობათ. ქართველ ისტორიკოსთა თხზულებებში ელინურ მწერლობითგან მოყვანილი ცნობები უფრო მეტია, ამასთანავე უფრო ზედმიწევნითა და უფრო დეწერილებითაც არის გადმოცემული, ვიდრე მოსალოდნელი იყო, და ეს გარემოება გვაფიქრებინებს, რომ ელინური მწერლობის ცოდნა საქართველოში საზოგადოდ საკმაოდ საფუძვლიანი უნდა ყოფილიყო. მაინცდამაინც საგულისხმო და მეტად დამახასიათებელია, რომ ელინური საისტორიო მწერლობის ცოდნა ქართველებს გარდა ძველს მახლობელ აღმოსავლეთში თითქმის არავის ემჩნევა და არც არაბულმა, არც სომხურმა ძველმა საისტორიო მწერლობამ თითქმის არაფერი იცოდა ელინური ისტორიათაღმწერელობისა. უეჭველია ქართული საისტორიო მწერლობისა და ბერძნულ-ელინური მწერლობის მჭიდრო კავშირი აქაც იმ ცხოველყოფილი ელინურობის ანუ ელინიზმის შედეგი უნდა იყოს, რომლის შესახებაც „ქართველი ერის ისტორია“-ში გვექონდა ლაპარაკი (II, 647—648). რაკი ქართულად ბერძნულითგან ნათარგმნი საისტორიო თხზულებებიც აღმოჩნდა, ამიტომ ეს საკითხი უფრო ვრცლად ამ შრომის მეორე წიგნში იქნება განხილული.

XVII—XVIII საუკ.-ის ქართულ საისტორიო მწერლობაში სპარსული საისტორიო წყაროებითაც სარგებლობდნენ, მაგრამ მხოლოდ საქართველოს შესახებ ცნობების ამოსაყრებად. სპარსული ჟამთაღმწერელობის გავლენა ქართულს თითქმის სრულიად არა ატყვია.

საგულისხმოა, რომ ქართული საისტორიო მწერლობის განახლებასა და აღორძინებას წინამორბედნივით ქართული ისტორიული პოემები უძლოდნენ წინ და საქართველოში ისტორიული ცნობისმოყვარეობის გამოღვიძებას მოასწავებდნენ.

ვინც გ. მერჩულის, ბ. ზაზმელის, გ. მთაწმიდელის, გ. ხუცესმონაზონის, ფერემ მცირის, დავით აღმაშენებელისა და თამარ მეფის ისტორიკოსების თხზულებებს კარგად ჩაუყვირდება, იმისთვის ძველი ქართული საისტორიო მწერლობის მაღალხარისხოვანი განვითარება და ღირსებანი ცხადი იქმნება. ზევით ცხოველსყოფელი ელინურობის (ანუ ელინიზმის) არსებობის შესახებ გვქონდა საუბარი და, უეჭველია, ქართული საისტორიო მწერლობის წარმატებისა და დაწინაურებისათვის მასაც უნდა შეეწყო ხელი. მაგრამ ეს ელინურობა საქართველოში XII საუკუნეში გაძლიერდა, როდესაც ქართულმა მწერლობამ განვითარების უკვე მაღალ საფეხურამდე მიაღწია და მისი გაგლენაც მარტო დავით აღმაშენებელისა და თამარ მეფის ისტორიკოსებს და ეპითაღმწერელს ეტყობა.

საისტორიო მწერლობის მაღალხარისხოვანს განვითარებას საქართველოში იმ ფილოლოგიურმა სკოლამ და გაწვრთნამ შეუწყო ხელი, რომელიც მთარგმნელობითმა, შემსწორებლობითმა და მთარგმანებლობითმა მოღვაწეობამ შექმნა, როდესაც ბერძნებთან ცილობისა და ბრძოლის ხანაში ქართველმა მეცნიერმა ბერებმა თავიანთი დიადი შრომის განხორციელება შესძლეს.

საღმრთო წერილის ქართული თარგმანების ბერძნულ დედნებთან შედარებისა და შეცდომების შესწორების დროს, ქართული ძველი საეკლესიო დღესასწაულებისა და ჩვეულებათა სხვაობის მიზეზების გამოჩვევის დროს და იმ ხანაში, როდესაც ქართველ მეცნიერ-ისტორიკოსებს სამშობლოს ეკლესიის დამოუკიდებლობისა და ყოველგვარ უფლებათა კანონიერი საბუთებისა და საფუძვლის კვლევა-ძიება მოუხდათ, სწორედ ამ ფილოლოგიურ-საისტორიო მუშაობაში და ამ ხანაში მიეჩვენენ ქართველი მეცნიერნი იმ მეთოდოლოგიურ სიფაქიზესა და სიმკაცრეს, რომელიც ასე განმაცვიფრებელია ქართულ X—XII ს. ს. -ის საისტორიო მწერლობისათვის.

შემთხვევითი მოვლენა კი არ არის, რომ ორივე საუკეთესო ქართველი მთარგმნელი-ფილოლოგოსები იმავე დროს საუკეთესო ქართველი მეცნიერი ისტორიკოსები და მეთოდოლოგიური საკითხების უებრო მკვლევარი იყვნენ! არა, ქართული საისტორიო მწერლობის გასაოცარი განვითარება იმ საუცხოო ფილოლოგიური სკოლისა და გაწვრთნის შედეგი იყო, რომელიც მის ქურუმებს წინასწარ შესწავლილი და შეთვისებული ჰქონდათ. ეფრემ მცირის შესახებ ქვემოთყვანილს გამოკვლევაში მკითხველი საკმაო ცნობებს იპოვის, რომელნიც ეფრემ მცირის გასაოცარს მეცნიერულ-ფილოლოგიურს ნიქსა და დაკვირვებას ცხად ჰყოფენ. მისი მსჯელობა დედნებისა, ხელთნაწერებისა და გადაშვრთა შესახებ, სალიტერატურო და საისტორიო ნაწარმოებების სხვადასხვა დარგებზე, მთარგმნელობითი, შემსწორებლობითი და მთარგმანელობითი მუშაობისა და მოღვაწეობის მეთოდების შესახებ, დასასრულ მისი ნიშანდობლივი ნამდვილ მეცნიერული ტერმინოლოგია სწორედ რომ განმაცვიფრებელია. შეუძლებელია თანავედროვე მეცნიერმაც-კი გულის სასიამოვნო ძგერით არ გადა-

იკითხოს ეფრემ მცირის ღრმავაროვანი მსჯელობა ზემოჩამოთვლილი საკითხების შესახებ: თვითოეულს წინადადებაში სწორუბოვარი მეცნიერი მოსჩანს.

ქართული საისტორიო მწერლობისა და აზრის განვითარებაში განსაკუთრებული ღვაწლი მიუძღვით: იოანე საბანისძეს, რომელმაც თავისი შრომა გარკვეულ გეგმაზე აავსო და ცხოვრების კერძო მოვლენაში საზოგადო მნიშვნელოვანი გარემოება შენიშნა და თავის თანამედროვეებსაც დაანახა; ბასილ ზარზმელს, რომელსაც თხრობის წესისა და მეთოდების შესახებ საყურადღებო ცნობები მოეპოვება; განსაკუთრებით კი გიორგი მთაწმიდელს, რომელმაც საისტორიო მწერლობის მეთოდები ჩვენში უაღრესად განავითარა და მისაბამადი მაგალითი შექმნა; გიორგი ხუცესმონაზონს, რომელმაც ღვაწლის შედარებითი დაფასება პირველად შემოიღო ქართულ მწერლობაში, და რასაკვირველია ეფრემ მცირეს, ვითარცა საისტორიო მწერლობის მეთოდებისა და ტექნიკის საუკეთესო თეორეტიკოსისა. და ჩვენში ანალოგიის მეთოდის შემომღებ; აგრეთვე დავით აღმაშენებელის შესაწავლის ისტორიკოსისა, რომელმაც ისტორიული შედარება სამოთხრობო მეთოდად აქცია და ნათლად შეიგნო, რომ სახელმწიფო მოღვაწის მოქმედების ნაყოფიერება მარტო მის პირადს ნიქსა და მხნეობაზე-კი არ იყო დამოკიდებული, არამედ მისი ქვეყნისა და ერის კულტურულ მდგომარეობისა და პირობებზე; ისტორიკოს-ფილოსოფოს ნიკოლოზ კათალიკოზს და, დასასრულ, ქართველს დიდებულს მეცნიერს ისტორიკოსს ბატონიშვილს ვახუშტს, რომლის კრიტიკული და ისტორიული მეთოდები და თეორიული მსჯელობა საქართველოს სახელმწიფო და სოციალური ცხოვრების უმთავრესი ხანებისა და დამახასიათებელი თვისებების შესახებ სწორედ რომ განმაცვიფრებელია.

ვერავითარი მოკლე მიმოხილვა ვერ აგრძნობინებს ადამიანს ვახუშტის დიადს ღვაწლს ქართულ ისტორიათაღმწერლობისა და საისტორიო მეცნიერების წინაშე: მკითხველი თვით უნდა ჩაუკვირდეს მის ღრმავაროვან მსჯელობას, გულდასმით გადაიკითხოს ქვემოთმოყვანილი მონოგრაფიული გამოკვლევა ბატონიშვილ ვახუშტის შესახებ და მის გასაოცარ, ნამდვილ მეცნიერულ აზროვნებით დასტკბეს. ქართულ მწერლობას საკმაოდ ჰყავს ღვთიური ნიჭით აღბეჭდილი ისტორიკოსები, მაგრამ მათ შორის შეუდარებელი ბრწყინვალეებით მოსილია გიორგი მთაწმიდელის, დავით აღმაშენებელის ისტორიკოსისა, ნიკოლოზ კათალიკოზისა და, განსაკუთრებით, ეფრემ მცირის და ბატონიშვილ ვახუშტის სახელები.

ვისაც სურს ქართული საისტორიო მწერლობის მაღალხარისხოვანი განვითარება ნათლად წარმოიდგინოს, ის უნდა დააკვირდეს ქართველ ისტორიკოსთა შეხედულებას ადამიანისა და კაცთა ნათესავის სულიერ-გონებრივ ბუნებასა და თვისებებზე. ეს შეხედულება ყოველთვის ერთგვარი არ ყოფილა, არამედ დროთა განმავლობაში განვითარებულია და გღრმავებულია კიდევ.

საგულისხმოა, რომ გიორგი ხუცესმონაზონი საშუალო საუკუნეებში კარგად ცნობილს ანზის იმეორებდა და ფიქრობდა, რომ იდ-მინის „ქუჩაზე იგი ლბილი და ჩქვლი... ვითარცა ცკლი საბეჭდავსა ეგრეთ მიიღებს სწავლულებასა (ქა გრ მთწმდლსა 327?), და ამის წყალობით აღსრულდეს და მისწავლებელს

შეედლო ყმაწვილი ვითარცა „ორღანოდ შემწუნარებლად სწავლათა თჳსთა მოგ-პოვა“ და სურვილისაებრ საითკენაც უნდოდა იქით მიემართა მისი გონება-მისწრაფება (იქვე 328).

თუ გიორგი ხუცესმონაზონს, როგორც ეტყობა, აღზრდის ყოვლადშემძლებლობა სწამდა და დარწმუნებული-იყო, რომ აღმზრდელი ადამიანის გონებას ნებისაებრ ადვილად მოჰქმნიდა და სურვილისაებრ მოარჯულებდა, დავით აღმაშენებელისა და მეტადრე თამარ მეფის ისტორიკოსებმა უკვე იცოდნენ, რომ ადამიანს თან სდევს მემკვიდრეობით თანდაყოლილი თვისებები, რომლებიც მას „გუარისაგან მოაქუნდა გონებითა“ (ქლი ერის ისტორია II, 508).

ეს თანდაყოლილი საგვარეულო მიდრეკილება და თვისებანი, რომელსაც თამარ მეფის ისტორიკოსი „თანაშთამომავლობა“-ს ეძახის, კეთილი ან ბოროტი ზნის სახით ადამიანის ბუნებას გარკვეულს მიმართულებას აძლევდა და აიძულებდა „მამულ-პაპურ კუალთა სლვა“-დ (დავით აღმაშ. ისტორიკოსი, ქლი ერის ისტორია II, 508).

დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსმაც და თამარ მეფისმაც კარგად იცოდნენ, რომ „თანაშთამომავლობის“ და თანდაყოლილი მიდრეკილების შეცვლა და გასწორება ხშირად ვერას გზით ვერა ხერხდებოდა იმიტომ, რომ ზოგჯერ თანაშთამომავლობა არაერთარ საშუალებას არ ემორჩილებოდა და ყოველგვარ საწინააღმდეგო აღმზრდელობითსა და გამასწორებელს ღონისძიებაზე უძლიერესი იყო. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსს მაგ. აღნიშნული აქვს, რომ თუმცა დიდებულმა მეფემ სცადა ლიპარიტ ამირა მოერჯულებინა და მეფის საწინააღმდეგო მოქმედება მოეშლინებინა, ამისათვის „ინება გაწურთა მისი“, თანაც შეძლებისაებრ განურისხელობით ცდილობდა მისი ფიცხელი გულის მოხიბლვას, მაგრამ ყველაფერი, ყოველგვარი ცდა ამაო იყო და ფუჴად ჩაუარაო. მას „ორგულობა და სიძულილი პატრონთა გუარისაგან მოაქუნდა გონებითა“ და ამიტომ, როგორც „კუდი ძაღლისა არა განემართების“ და „არცა კირჩხიბი (კიბო) მართლად ვალს“, ისე ლიპარიტიც ვერ გასწორდებოდაო (ქლი ერის ისტორია II, 508). თამარ მეფის ისტორიკოსიც დემნას გაანდგომილებას თანაშთამომავლობის შედეგად სთვლიდა, ხოლო ამირსპასალარ ზაქარია მხარგრძელის განთქმული გულადობა და სამებდრო სიქველ „გუარისაგანცა მოაქუნდა, რამეთუ იყო ნათესავი არტაქსეჴსი მჴარგრძელისა“-ო.

ზემოაღნიშნული ორი ქართველი ისტორიკოსის აზრი თანაშთამომავლობის შესახებ იმ მხრივაც არის საყურადღებო, რომ ცოტა არ იყოს ეწინააღმდეგება საეკლესიო-სარწმუნოებრივს შეზღუდვებას ადამიანის ნების სრულს თავისუფლებაზე. ქრისტიანთა ეკლესია იოანე ოქროპირის პირით უარჴყოფდა „წინათ-განჩინებულება“-სა და ამტკიცებდა, რომ „მრავალნი კაცთაგანნი იტყვნ, ვითარმედ არს კაცსა ზედა წინათვე განჩინებული ღმრთისაგან კეთილი და ბოროტი და თჳთ ვერას შემძლებელ არს საქმედ თჳნიერ რომელი ღმერთმან უბრძანოსო პირველთაგანვე და განაჩინოს“-ო, მაგრამ ეს აზრი სრულებით შემცდარიო და თანაც უგუნურს გმობას შეიცავსო (იხ. თქმული იოანე ოქროპირისაჲ X. B. წ. II, ნაწ. III, 276). ყოველი ადამიანის ნება სრულებით თავისუფალია და თავისუფლადვე ირჩევს იგი კეთილს და ბოროტს გზასო (იქვე გვ. 276—277).

„თანაშთამომავლობა“ ადამიანის ნების სრულს თავისუფლებას საგრძნობელად ზღუდავდა და „წინააღმდეგობები“-საკენ ჰხრიადა საზოგადოებრივს აზრს.

ადამიანის ნების და მოქმედების თავისუფლების გარდა დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის მსჯელობა მეორე დიდმნიშვნელოვან საკითხს, სახელმწიფო მოღვაწის ძლიერებისა და ნაყოფიერების აზრს დასტრიალებდა, როდესაც ისტორიკოსი ამტკიცებდა, რომ თვითოეული სახელმწიფო მოღვაწე, თვით უუძლიერესი გვირგვინოსანიც-კი, ყოველად შემძლებელი არ არის და მისი მოქმედების ნაყოფიერება ქვეყნისა და ხალხის თანამედროვე მდგომარეობითა და საზოგადოებრივი პირობებით არის შეზღუდული.

თუ დავით აღმაშენებლისა და თამარ მეფის ისტორიკოსები თვითოეული ადამიანის თანდაყოლილს თვისებებს და „თანაშთამომავლობას“ ეხებოდნენ, ნიკოლოზ კათოლიკოზი უფრო შორს მიდიოდა და უფრო რთული საკითხის გამოკვლევას ცდილობდა: მას უნდოდა ცხად-ეყო „საზღუარი ტომობისა“ და „შემსგავსებულება ნათესავ-ტომობისა“, ეროვნებათა თანდაყოლილი თვისებები და „ბუნება“. ნიკოლოზ კათოლიკოზი ამტკიცებდა, რომ როგორც კაცთა შორის თვითოეულს დაბადებითგანვე რომელიმე განსაკუთრებული ნიჭი და „კელოვნება“ აქვს თანდაყოლილი, „ესრესახედვე უკვე იხილების ნათესავთაცა (ე. ი. ეროვნებათა) შორის“ და „რომელიმე ნათესავნი ესევეთარნი არიან ბუნებით, ხოლო რომელნიმე ეგვეთარნი“-ო, თვითოეულს ეროვნებას „ბუნებით“ თანდაყოლილი აქვს „ესევეთარნი“, ან „ეგვეთარი“ მიდრეკილება და ნიჭიო და ამ ბუნებით შემოფარგლულია „საზღუარი ტომობისა“ და მისი სამოქმედო ასპარეზიო. საგულისხმოა, რომ ეს ფრიად საყურადღებო საკითხი, რომლის მკრთალი ჩანასახი უკვე იოანე საბანისძის თხზულებებშიაც გვხვდება, თანამედროვე მიტინიერებაშიც საბოლოოდ გადაწყვეტილი არ არის და მისი უარის-მყოფელობა მოიპოვებთან, მაგრამ მომხრენიც ჯერ არ გამოლევლან.

ბევრი სხვაც დიდმნიშვნელოვანი და საგულისხმო საკითხი იბადება კიდევ ქართული საისტორიო მწერლობის მონოგრაფიული განილვის შემდგომ, მაგრამ გიორგი ხუცესმონაზონსავე მეც „ნავთსადგურსა ღუმლისასა მეგჯულების შესლვა“-: ეგონებ დროც-კია ქართველ ისტორიკოსთა საუცხოოე გამაფრთხილებელი მცნება გავიხსენოთ, რომ თუკი ისტორიკოსმა „თვითოეულისა ჭელყოს მოთხრობად, საწყინომცა იქმნას აღწერილი განგრძობითა“.

მარტვლგანი და წმიდათა ცხოვრებანი

მთელი ქართული საისტორიო მწერლობა, რომელმაც კი ჩვენამდის მოაღწია, წარმოიშვა მარტვლობათა და წმიდათა ცხოვრებათაგან: არც კვინკლოსებს, არც მარტიანეებს ამ წხრეზე მნიშვნელობა არა ჰქონიათ. სამოქალაქო და სამხედრო ისტორიაც რომ საქართველოში ზემოაღნიშნული მწერლობის ნიადაგზე აღმოცენდა, ამას ქვემოთ დავინახავთ. ხოლო ამის დამამტკიცებელ უცხადეს საბუთად თვით ის სიტყვა „ცხოვრება“, „ცხოვრება“ არის, რომელიც ძველ ქართულ მწერლობაში ჩვეულებრივ იხმარებოდა ხოლმე სამოქალაქო საისტორიო ნაწარმოებების საზოგადო სახელად.

ყველგან საქრისტიანო ქვეყნებში საეკლესიო საისტორიო მწერლობის უუძველეს დარგად მარტვლობა შეიქმნა, ხოლო შემდეგ წმიდათა ცხოვრებათა წერასაც მიჰყვეს ხელი. ეს გარემოება იმით აიხსნება, რომ ქრისტიანობა თავდაპირველად აკრძალულ და დევნულ სარწმუნოებად ითვლებოდა და ამ ხანაში ქრისტიანეთა განსაკუთრებულ ყურადღებასა და პატივისცემას ის თავგანწირული პირები იპყრობდნენ, რომელთაც თავისი რწმენის სიმტკიცე სისხლის დანთხევითა და სიკვდილით აღბეჭდეს. იმთავითვე თვითოეული ეკლესია ცდილობდა დანარჩენი ეკლესიების მრევლისათვის შეეტყობინებინა, თუ რამ საყურადღებო მარტვლობა მოხდებოდა მის სამრევლოში. ეს ცხადად ჩანს პოლიკარპეს († 155 წ.) და ლიონელ აღმსარებელთა მარტვლობათაგან († 177): ერთიცა და მეორე თხზულებაც ეპისტოლეს სახით არის ნაწერი, პირველი სმირნის ეკლესიის მიერ ფილომელიის სამწყსოს მიმართ, ხოლო უკანასკნელი — გალიითგან ქ. ვიენნით და ლუგდუნით (ლიონით) გაგზავნილია ასიისა და ფრიგიის ქრისტიანეთა მიმართ, და ამ ორსავე წერილში მოთხრობილია მარტვლობის ამბავი (იხ. R. Knopf-ის გამოცემა *Ausgewählte Märtyreracten*, 1901 წ., გვ. 1 და 20).

წა პოლიკარპეს მარტვლობითგან და ეპისკოპოს კჰპრიანეს XII ეპისტოლითგან ჩანს, რომ ქრისტიანეთა ეკლესიაში წესად ყოფილა მიღებული და მარტვლთა ხსოვნა მათ აღსასრულის დღეს დიდებით უდღესასწაულნაით (S. Thasci Caecili Cypriani opera, *Epistulae*, Vindobonnae, გვ. 503). იმ დღეს ეკლესიაში კითხულობდნენ ხოლმე მარტვლის თავგადასავალს. ამით აიხსნება, რომ ბევრი მარტვლობა ქადაგების სახით არის დაწერილი და ეკლესიაში მდგომ მსმენელთადმი არის მიმართული.

როდესაც ქრისტიანობის დევნა მოისპო და ეს აღსარება ჯერ ნებადართულ, ხოლო შემდეგ სახელმწიფო სარწმუნოებადაც კი გამოცხადებულ იქმნა, მარტვლობაც მოისპო და იშვიათ შემთხვევად გარდაიქცა. სამაგიეროდ V საუ-

კუნიტგან მოყოლებული წმიდათა თაყვანისცემა იკიდებს თანდათან ფეხსა და ამისდა მიხედვით მარტვლობის მაგიერ წათა ცხოვრებათა აღმწერლობა აღორძინდა.

შემდეგ, როცა საქრისტიანო მოძღვრების დოგმატიკა დასრულდა და ჭრთი, გარკვეული, ყველასათვის სავალდებულო აღსარება შემუშავებულ იქმნა, რომელიც მართოდენ მართლმადიდებელ აღსარებად იყო მიჩნეული, მაშინ ყველა ძველი, წინაღობინდელი საეკლესიო ყოფა-ცხოვრების გამომსახველი საბუთები უნდა გადაეკეთებინათ, რომ იქითგან ისეთი ადგილები, რომელნიც გარკვეული „მართლმადიდებლობის“ მოძღვრებას, ან შემდეგ დროს დამყარებულ საეკლესიო იერარქიულ წესწყობილებას არ ეთანხმებოდა, ან ზოგჯერ ეწინააღმდეგებოდა კიდევ, ამოეშალათ. ძველდროინდელი თხზულებები მერმინდელ საეკლესიო მოღვაწეებს ქრისტიანობის უტყუარი ისტორიის უცოდინარობის გამო ან მწვალებელთა მიერ დამახინჯებულად, ან არა და უფიცად დაწერილად მიაჩნდათ. ამის გამო შემდეგდროინდელმა მწერლებმა უძველესი თხზულებების „ღვარძლისაგან“ გაწმენდესა და თვით ნაწარმოების გადაკეთებასაც მიჰყვეს ხელი. ასე გაჩნდა ხელმოკრედ დაწერილი და გადასწორებული მარტვლთა და წმიდათა ცხოვრებანი. გადაკეთების დროს ავტორები თანამედროვე საეკლესიო მოთხოვნილებებისდა მიხედვით უმთავრეს ყურადღებას ისტორიულს ამბავს კი არ აქცევდნენ, არამედ სასწაულთმოქმედების მოთხრობას. ამგვარი ცნობებით ავსებდნენ ახლად „შესწორებულს“ თხზულებებს. ბიზანტიაში ამნაირი გადამკეთებლობითი მოღვაწეობით განთქმული იყო ვინმე სუმეონი, მეტაფრასტად სახელდებული და იოანე ქსიფილინოსი, რომელნიც X—XI საუკ. ცხოვრობდნენ (ამის შესახებ უფრო ვრცლად იხ. ქვევით, „ეფრემ მცირე“).

წა შუშანიკის მარტვლობითგანა ჩანს, რომ ქართულ ეკლესიასაც ჩვეულებად ჰქონია და ამა-თუ-იმ საყურადღებო მარტვლობის შესახებ თავის სამწყსოსა და მეზობლებისათვის ცნობები უკზავნია. შუშანიკის მარტვლობას წერილის სახე აქვს და ამგვარად იწყება: „ვერცესა წელსა ურმიზდ მეფისასა (III, პეროზად წოდებული, მაშასადამე 464—465 წ.) კარად სამეფოდ წარემართა ვასქენ პიტიახში ძე არშუშასი: პირველ იგიცა ქრისტიანე იყო და ნაშობი მამისა და დედისა ქრისტიანეთა და ცოლად იყო ასული ვარდანისი სომეხთა სპასპეტისა. რომლისსათჳსცა ესე მივსწერ თქუენდა“ (საქართ. სამოთხე გვ. 182). შემდეგ მიწწერი თავის ვინაობას ამჟღავნებს და ამბობს, „მე ხუცესი დედოფლისა“, ვარო (იქვე 183).

ხოლო სამეულ ქართლისა კათალიკოზის წერილითგანა ჩანს, რომ საქართველოს ეკლესიასაც წესად ჰქონია მარტვლთა ღვაწლის აღწერილობის დადება და მოცენება. თავის წერილში იგი სხვათა შორის ამბობს: „მწებაჲს, რაათა დაიწეროს სანატრელისა ამისცა (აბო ტფილელის) მარტვლობაჲ ვითარცა პირველთა მათ ქრისტეს მოწამეთაჲ და დაიდვას იგიცა წმიდასა კათოლიკე ეკლესიასა შინა მოსახსენებელად ყოველთა, ვინ იყვნენ შემდგომად ჩუენსა“ (აბოს ცა, 4). დაწერილს მარტვლობას წლისთავის წირვაზე კითხულობდნენ ხოლმე. ამიტომ ბევრი ქართული მარტვლობა ქადაგების სახით არის დაწერილი და საყდარში მდგომ მლოცველთადმი არის მიმართული. მაგალითად, აბო ტფი-

ლელის მარტვლობის ავტორი ამბობს: „საყუარელნო, ნუ გეწყინებინ სმენად სიტყუათა ამათ, რათა არა ცუდად დაეშურეთ — მე სიტყუთა და თქუენ სმენითა“ (იქვე, 7). „აწ მოვედით ქრისტეს მორწმუნენო და ედღესასწაულობდეთ ქსენებასა ახლისა ამის წმიდისა მოწამისასა“-ო (იქვე, 35). არჩილის მარტვლობაც ეკლესიაში წასაკითხავად ყოფილა დაწერილი: „მოდით მორწმუნენო“, ამბობს ავტორი, განვაწყუთ ზორა შემსახმელთა და მედღესასწაულეთა“ (საქართველო სამოთხე, 255), არჩილი „ჩუენთჳს ჰყოფს მეოხებასა წინაშე მეუფისა, რომელნი აღვასრულებთ სურვილით დღესასწაულსა ამას“ (იქვე, 289). დავით და კონსტანტინეს მარტვლობაც ეკლესიაში ყოფილა წაკითხული, რაც მტკიცდება ავტორის შემდეგი სიტყვებით: „თქუენ სამწყსონო ქრისტესნო და მოსურნენო აღსრულებად წმიდისა ამის დღესასწაულისა წმიდათა მოწამეთასა, წადიერად მისარულნი გულსმოდგინეთ მიუპყრენით გონებანი და სასმენელნი თქუენნი, რათა არა ცალიერნი, არამედ სათნოებითა აღტვირთულნი წარხვიდეთ სახილ თქუენდა“ (იქვე, 324). ამგვარივე ხასიათისაა, დასასრულ, რაჟღენის მარტვლობაც: „იხილეთ რასა ვიტყვი, მორწმუნენო, ანუ, რა არს დღეს მიზეზი სიტყუას ჩემისა და თქუენისა აქა შემოკრებისა, არამედ საჩინო იგი მნათობი, თუალი და დასაბამი მოწამეთა, წმიდა იგი სამგზის-სანატრელი მოწამე რაჟდენ“ (იქვე, 170)¹.

ქართული მარტვლობის უძველეს ძეგლად, ჯერ-ჯერობით მაინც, უნდა შუშანიკისა და ევსტათე მცხეთელის მარტვლობა ჩათვალოს: შუშანიკის მარტვლობა V საუკ. მეორე ნახევარშია დაწერილი, ევსტათე მცხეთელისა კი VI საუკ. მეორე ნახევარში, — მაშასადამე, იმ დროის თხზულებებია, როცა ქრისტიანობა საქართველოში უკვე სახელმწიფო სარწმუნოებად იყო აღიარებული და მართოდნ მახლდიანობითა და სპარსთა მძლავრობით იჯანებოდა. სდევ ნიდნენ თუ არა საქართველოშიც ქრისტიანებს მაშინ, როცა ეს აღსარება ჯერ ნებადართული არ იყო, ამის შესახებ პირდაპირი ცნობები არ მოგვეპოება. მხოლოდ სინას მთის ხელნაწერში № 4 წმიდა ნინოს შემოკლებულ ცხორებაზე შემდეგი ფრიად საყურადღებო წინადადება შეხვდა: (გვ. 98, b) თუესა იანვარსა² ილ (14)... (გვ. 99, a) „ამასვე დღესა მიცვალებაა წმიდისა ნინო მოციქულისა და ქართველთა განმანათლებელისა: რომელმან ფრიადნი მოღვაწებანი და ჴორცხუნი სასწაულნი აღასრულნა და მრავალგზის წამებანი მირიან ჴელმართოასა ჴელმწიფისაგან“... ამ ცნობით ისე გამოდის, ვითომც მირიანს ვიდრე გაქრისტიანდებოდა წა ნინო დიდხანს ეწამებინოს. მაგრამ რაკი უძველეს, შატბერდისეულ წა ნინოს ცხორებაში და რუფინუსსაც ამის შესახებ არაერთი ცნობები არ მოეპოვება, ხოლო იმ შემოკლებულ ცხორებას, რომლითგანაც ზემომოყვანილი ნაწყვეტია ამოღებული, სხვაფრივ ძველი სახე არა აქვს, არამედ მერმინდელი გადაკეთების კვალი ატყვია, ამიტომ საკითხი საეჭვოდა სდება. შეიძლება იმ ხნის ძეგლად მიგვეჩნია აგრეთვე „წამებაა ცხრათა

¹ რაჟდენის სხვა მარტვლობა ვრთ XVIII საუკ. სვანქაარისდა მიხედვით (საეკლ. მუხ. № 903) შემოკლებით დაბეჭდილია მ. ჯანაშვილის მიერ (Опнс. руюон. херкоюн. му-аон III წ., გვ. 152—156).

² ქარაგმებსა ესენი.

ყრმათა კოლაელთაჲ (TP. წ. V), თხზულებაში რომ რაიმე, მცირეოდენი მაინც, ქრონოლოგიური ცნობა მოიპოვებოდეს. მაგრამ, სამწუხაროდ, იგი ყოველგვარ ქრონოლოგიურ ცნობას მოკლებულია (ვრცლად იხ. ქვევით). ამ მხრივ უფრო მდიდარია შუშანიკისა და ევსტათე მცხეთელის მარტკლობანი, რომელთა დროს შესახებ თვით თხზულებაში გარკვეული ცნობები მოიპოვება. სამწუხაროდ, ეს ორი ნაწარმოები არც ერთს ძველს ხელთნაწერში შენახული არ არის, განსაკუთრებით ევსტათე მცხეთელის მარტკლობა, რომლის უძველესი პირი მოიპოვება მხოლოდ XVIII საუკ. ხელთნაწერში, სადაც საკუთარი სახელები ისეა დამახინჯებული, რომ მათი აღდგენა ძლივს ძლიოზი შეიძლება. „წამება წსა შუშანიკისი“ შენახულია უფრო ძველს ხელთნაწერში, რომელიც X ს. ეკუთვნის (საეკ. მუზ. ხელთნ. № 95. გვ. 735—748, იხ. თ. გორდანიას Опис. рук. Церк. Музея I, 107), მაგრამ, საუბედუროდ, სწორედ ამ თხზულებას ამ ხელთნაწერში მეორე ნახევარი აკლია. 1917 წ. ს. გორგაძემ უკვე გამოისცა ეს ძველი ყველა ხელთნაწერების მიხედვით. კარგი გამოცემაა. ხოლო რაკი ევსტათე მცხეთელის მარტკლობასაც ისტორიისათვის დიდი მნიშვნელობა აქვს, საბინინის გამოცემა კი შეცდომებით არის საესე, ეს თხზულებაც უმკველად ხელმეორედ უნდა გამოიცეს, მაგრამ ისე, რომ დამახინჯებული დედანი მეცნიერულად აღდგენილი იყოს¹.

უძველეს-დროინდელ მარტკლობათა და წათა ცხოვრებათა უმეტეს ნაწილს საქართველოშიაც იკრევ ხედრი არგუნა ბედმა, რა ბედიც ეწია მათ ბიზანტიაში და დანარჩენ საქრისტიანო ქვეყნებში: მერმინდელი განათლებული საეკლესიო მწერლობის მოთხოვნილებასა და გემოვნებას ვერ აკმაყოფილებდნენ და ამის გამო შესაფერისად გადაკეთებულ და შესწორებულ იქმნენ, ზოგიერთი ნაწარმოები არა ერთხელ, არამედ მრავალჯერ. ესეც-კია, რომ ზოგიერთი მარტკლობის და წმინდანის „ცხოვრების“ ხელმეორედ დაწერა იმიტომ იყო საჭირო, რომ ძველი უკვე დაკარგულად ითვლებოდა, მაგ., არჩილ მეფის მარტკლობის უცნობი ავტორი აცხადებს: არჩილის „ღირსებისთა ქებათა ვერვინ მკადრ ქმნილ არს, თვნიერ მის ეამისა წმიდისა ეპისკოპოზისა ლეონტი მროველისა, როგორსაცა მისი სანატრელი ცხოვრება და ლუწული ვრცლად აღუწერია. ვითარცა მოგვითხრობს მათიანე ქართველთა ცხოვრებისა, არამედ იგი ეამთა მომყოვრებითა ვიდრე ჩუენამდე არა მოწვეწულა, არცა გვხილავს“.ო. (მ. ჯანაშვილის ქართული მწერლობის გვ. 258). იოსებ ანბა ალავერდელის ცხოვრების ხელმეორედ დამწერიც აცხადებს, საქართველოს მრავალჯერ აოხრების დროს „მიფარულ იქმნა ცხოვრებაცა ამის ნეტარისა და არლარა სადა იპოვა ეამთა ჩუენთა“ და ამიტომ მივყავ ხელი წერასო (საქ. სამოთხე 218).

უმეტეს შემთხვევაში მაინც „ცხოვრება“, ან მარტკლობა საქართველოში ხელმეორედ დაწერილია ჯერ კიდევ იმ დროს, როცა პირველი, უძველესი დედანი არსებობდა, როგორც, მაგალითად, ათსამეტ ასურელ მამათა ცხოვრებანი. ამ თხზულებათა ავტორებს, როგორც ჩანს, ძველი ცხოვრება, ან მარ-

¹ გვსტათი მცხეთელის მარტკლობა ამგვარად აღდგენილი გამოისცემად დამზადებული მაქვს.

ტკლობა აღარ აკმაყოფილებდათ. ასეთს ხელმეორედ დაწერილსა და გადაკეთებულ ცხოვრებათა ჯგუფს ქართულს მწერლობაში ეკუთვნიან ათსამშრტ ასურელ მამათა თითქმის ყველა ცხოვრებანი. თვით ავტორები არა მალავენ, რომ როცა ისინი თავ-თავიანთ თხზულებას სწერდნენ, მათ ხელთა ჰქონდათ ძველად დაწერილი ცხოვრებანი, მაგ., შიო მღვიმელის ცხოვრების ხელმეორედ აღწერის დროს (იხ. საქარ. სამოთხე, 227), აგრეთვე ამა ალავერდელის (იხ. იქვე 216), დავით გარესჯელის (იქვე, 266) და სხვათა ცხოვრებათა და მარტკლობათა გადაკეთების დროს.

რა მიზეზი უნდა ყოფილიყო, რამ აიძულა საეკლესიო მწერლები ზემოაღნიშნულ მამათა ცხოვრებანი ხელმეორედ დაეწერათ? ამის შესახებ თუმცა თვით თხზულებებში პირდაპირ არაფერია ნათქვამი, მაგრამ ზოგიერთ ცნობებისა და მიხედვით ამ საკითხის დაახლოებით გადაწყვეტა მაინც შეიძლება. უმთავრეს მიზეზად ის უნდა ჩათვალოს, რომ თავდაპირველი და ძველი მარტკლობანი და ცხოვრებანი თავისი მარტივისა და ბუნებრივი ენითა და გულუბრყვილო მოთხრობის კილოთი რიტორულ მკვერპტყველებასა და ფილოსოფიურ მსჯელობას მიჩვეულს მკითხველებს აღარ მოსწონდათ, როგორც იოანე ზედაზნელის არსენი კათალიკოზის მიერ გადაკეთებული ცხოვრებითანა ჩანს, ამ დროს სწორედ საღვთისმეტყველო ფილოსოფიით ყოფილან გატაცებულნი და ზოგჯერ მონასტრის წინამძღვარი ცდილობდნენ, რომ მათი მონასტრის დამაარსებელთა ცხოვრება ხელახლად და ხელოვნებით რომელისაზე იმდროინდელი გამოჩენილი საეკლესიო ისტორიკოსის მიერ. ყოფილიყო აღწერილი. სწორედ ამგვარად და ამ მიზეზის გამო „განაახლა¹ და განაერცო წმიდამან [მამამან] ჩუენმან ქრისტეს მიერ არსენი კათალიკოზმან“ (იხ. ანა დღესი ქ'ცის ხელთნაწერის დამატება, რეუული „ლა“, გვ. 3). თვით „ცა“-ს წინუძღვის შესავალი, რომელშიც ავტორს თავისი შემდეგი საპასუხო წერილი ჩაურთავს: „წიგნი² ვედრებისა შენისა აღმოვიკითხე ძმაო ზიქაელ და თხოვისა შენისა წადიერება გულისჟმა [ც]ყავ და ფრიალ მთნდა სწავლის-მოყუარება შენი რამეთუ გენება რათამცა დიდისა იოვანე ზედამნელისა (sic) ცხოვრება აღეწერე და მოძღულენე თქუენსა მას უდაბნოსა. პირველად რათა არა სიღრმესა შინა დაფარულ იყუნეს სათნოებანი და [ლუაწლნი] წმიდისა მის მამისა და მოძღურისანი და მერმე მათ გამო რათა სარგებელი ეპოოთ: და ქარტაჲ იგი წულილი რომელ წარმოგედლუნა ჩუენდა [წარვიკითხეთ] რომელთაგანი საქმეთა მამისა ჩუენისა ზედამნელისანი და ზოგრაჲ (sic) გამოვიკითხეთ მისთუის და მისთა მათ მოწამეთა მათთა (sic) მათ შინა აღგილთა თუის[თა?]. ვითარცა ვინ მარტულეულნი ოქრო წარსცის ვინმე ჯელოვანთა რათა შექმნენ იგინი ქურქლად შუენიერად ერთად შეკრებილთა... ხოლო მე ვითარ გიხილე კეთილი იგი სტუმარი, რომელი მოვიდა ჩემდა. მივრბიოდე (sic) და აღვიყუანე იგი ქორსა ჩემსა და მინდა განძლებად შიმშილი წისი

¹ ხელთნაწერში შეცდომით სწერია „განახლდა“.

² ყოველ სიტყვის შემდგომ ხელთნაწერში: ზის, მაგრამ ზენ არ ვიცავთ. თ. ქო რ - დ ა ნ ი ა ს სიტყვით არსენი კათალიკოზის მიერ დაწერილი იქ ზედაზნელისა ცა საეკლესიო ზუხუჟმის № 160 ხელთნაწერშია შენახული (კ-ბი I, 79 შენ. 159), მაგრამ არ ვიცი, ამ ანა დღეს ზელთნაწერისას უდგება თუ არა.

რომელსა ეძიებდ: და ვითარ აღვიხილე საუნჯე ჩემი, ვპოვე იგი ნაკლულევანად. მცირედ მეცნიერებისა ჩემისაგან და რამეთუ ენა ბრკუნივალ (sic) ვარ და ვერ-მეტყუელ ვინათ ვიწყე წმიდისა მისთვის თხრობად სათნოებათა მისთა: არამედ განვიზრახე რათა კემსგავსო ფუტკარსა შრომის-მოყუარესა და სამო-თხეთა მშვენიერათა. წიგნთა მიერ მოვიწილნე ყუაილინი რათა განუმზადო ჰამადი ტკბილი წადიერთა“-ო (იქვე, 31 რვეულის გვერდი 4—5). არსენი კათა-ლიკოზის ამ საპასუხო წერილითგან ჩანს, რომ იოანე ზედაზნელის „უდაბნოს“ წინამძღვარს მიქაელს არსენისათვის უთხოვნია მათი მონასტრის დამაარსებელის იოანე ზედაზნელის აბალი „ცა“ ლაქწერა. თანაც მიქაელს „ქარტა წულილი“, რომელშიაც აღწერილი ყოფილა „საქმენი მამისა ჩუენისა ზედაძნელისანი“, მიუთრთმევია, რომ იმ მასაღით ესარგებლა. როგორც თვით ცის სათაურიც ანტიციტებს, არსენი კათალიკოზის თხზულება პირველი ცის „განახლება“ და „განვრცელება“ უნდა ყოფილიყო, მაშასადამე, იმ დროს იგი ზედაზნელის ძვე-ლად დაწერილი ცა ჯერ კიდევ არსებობდა. ყურადღების ღირსია, რომ არ-სენი კათალიკოზის ნაწარმოებს წინუძღვის შემდეგი საგულისხმო ცნობა: „შემდ-გომად ოთხას ოცის წლისა გამოიკითხა და გამოიძია წმიდამან მამამან ჩუენმან არსენი ქართლისა კათალიკოზმან. რომელიმე წიგნთაგან აღმოვიკითხეთ და რომელიმე მათგან სმენილ იყო საქმეთაგან მათთა: და აღწერეთ ცხორება და მოქალაქობა წმიდათა მათ მამათა საცნობელად ჩუენ მორწმუნეთა“-ო (იქვე, 31 რვეულის 2 გვ.). სამწუხაროდ, იოანე ზედაზნელის ცას ამ ხელთნაწერში ბოლო აკლია და არ ვიცით, თუ რა წელს არის იგი დაწერილი, რომ ამგვარად ათსამეტი ასურელ მამათა მოღვაწეობის თარიღი გამოგვეკვია. ამის გამო უკეთესი იქმნებოდა, იოანე ზედაზნელის საქართველოში მოსვლის თარიღზე დაგვეყარებინა გამოანგარიშება, მაგრამ აქაც ერთი დიდი დაბრკოლება არსე-ბობს. შატერდისეულსა და კელიშისეულს „მქცჲ ქჲ“-ში იოანე ზედაზნელის მოსვლა მოხსენებულია ფარსმან მეფის დროს, ხოლო კელიშისეული ამასთანავე უმატებს: „ქართლისა მოქცევითგან მეორასესა წელსა“-ო (ე. თაყაიშვილის Опис. II, вып. 4, გვ. 723), ესე იგი VI საუკ. პირველს ნახევარში. მაგრამ რამდენად შეიძლება ამ შეთქვევაში მკვლევარი მარტიანეს ენდოს? „მქცჲ ქჲ“-ში ბევრი ქრონოლოგიური შეცდომა მოიპოვება და აქაც სხვადასხვა ეკვი იბა-დება: 1) თუ იოანე ზედაზნელი მართლაც VI საუკ. ნახევარში მოვიდა საქარ-თველოში, მაშინ ქართლის მეფედ, თუ ეს პირველს მეოთხედში მოხდა, გურ-გენი იყო და არა ფარსმანი (იხილე ქლი ერის ისტორია, I, 194), ხოლო თუ მეორე მეოთხედში, იმ დროს მეფობდა უკვე მისპობილი იყო (იქვე 196). 2) იგივე „მქცჲ ქჲ“-ს ვარსკენ პიტიახსნ და შუშანიკს ბაკურ მეფის დროს ასახელებს (Опис. II, вып. 4, გვ. 723), რომელიც ამ მარტიანის ცნობისდა მიხედვით მეოთხე მეფე იყო ვახტანგ გორგასალის შემდგომ. ხოლო შუშანიკსა და ვარსკენს იოანე ზედა-ზნელის საქართველოში მოსვლის შემდგომაც კი იხსენიებს, ესე იგი VI საუკ. მეორე ნახევარში. მაგრამ შუშანიკის მარტვლობითგანაც და სხვა წყაროებით-განაც დანამდილებით ვიცით, რომ ვარსკენი და შუშანიკი ვახტანგ გორგასალის დროს ცხოვრობდნენ და ვარსკენი სპარსთა მეფესთან 464—465 წელს წავიდა (იხილე აქვე და ქლი ერის ისტორია, I, 188). ამ შემთხვევაში მაშასადამე

„მქცა ქა“ ერთი საუკუნით სცდება. შესაძლებელია, რასაკვირველია, იოანე ზედაზნელის მოღვაწეობის ხანის განსაზღვრის დროსაც შეტდომა მოსვლოდეს. ყურადღების ღირსია, რომ ჯუანშერიც ამ შემთხვევაში „მქა ქა“-ს მისდევს და იოანე ზედაზნელის მოღვაწეობას ფარსმან მეორის მეფობას უკავშირებს, რომლის შესახებ ჯუანშერსაც ნათქვამი აქვს: „მეფობითგან მიჩიან მეფისა უიდრე მეფობამდე მეორისა ფარსმანისა გარდაჯდეს წელ[ნი] ორას[ნი]-ო“¹ (ანა დ'ფსი ქცა, 19 (ოთ) რეულის 2 გვ.).

ზემოაღნიშნულ ყველა მოსაზრებათა გამო ცხადია, რომ არც „მქცა ქა“-ს, არც ჯუანშერს უკვე დანამდვილებით ალარა სცოდნიათ იოანე ზედაზნელისა და შუშანიკის მოღვაწეობის დრო. თუ რომ იოანე ზედაზნელის ქართლად მოსვლის თარიღი თვით ძველს „ცხოვრებაში“ არ იყო აღნიშნული, შესაძლებელია თვით არსენი კათალიკოზსაც, რომელიც თურმე იოანე ზედაზნელის 420 წლის შემდგომ შესდგომია თავის თხზულების წერას, დანამდვილებით არა სცოდნოდა, არამედ მასაც იმგვარივე ცნობა ჰქონოდა ამის შესახებ, რანაირიც „მქცა ქა“-ში არის. მაინცა-და-მაინც ცხადია, რომ არსენი კათალიკოზს ან IX საუკ. მეორე ნახევარში, ან X ს. პირველს ნახევარში უნდა ეცხოვრა. ზოლო თუ შიო მღვიმელის „განახლებული“ ცნობა, რომ იოანე ზედაზნელი სვეთონ მესევეტის მოწაფე იყო და არსენი კათალიკოზს იოანე ზედაზნელის ცა 420 წ. შემდგომ „განუახლებია“, მართალი გამოდგა, მაშინ უეჭველია არსენს X საუკ. შუა წლებში უნდა დაეწერა თავისი თხზულება.

ამის გამო იმ ზეპირს ცნობებს, რომელიც 420 წ. შემდგომ ავტორს „სმგ-ნილი“ ჰქონია ათსამშეტ ასურელ მამათა შესახებ, რასაკვირველია, თავდაპირველი ისტორიისათვის თითქმის არავითარი ფასი არა აქვს.

ძველ ცათა და მარტვლობათა გადამკეთებელნი, „განმაახლებელნი“ და „განმავრცელებელნი“ უმეტეს შემთხვევაში იმდენად ისტორიულს ამბებს არ აქცევენდენ ყურადღებას, რამდენადაც ფილოსოფიურსა და საღვთისმეტყველო აზრებსა და მკვერმეტყველებას. აი, მაგ., როგორ იწყებს თავის თხზულებას არსენი კათალიკოზი: „მიზეზნი არიან აღმშრელი² სიტყვსა და სიტყუა არს მიმთხრობელ მიზეზთა. რომლისათჳს პირველ მოუღენან საგრძნობელთა და მართონი მიმღებელსა და მიმღებელმან მისცის განმკითხველსა და განმკითხველმან დამმარხველსა და ესრეთ გამოსახული მოიქცის და დაებუროს³ (დაებუროს?) წესტუსა ენისა თჳსისა და განგებულ ოხრინ. რათა კჳლად სასმენელთა სხუათა მისცემდეს თჳთ თანაზიარებითა სმენისათა“ და სხვა (ანა დ'ფლ ქცის დამა-ტება, 31 რეულის 3 გვ.). რაკი ამგვარს „განახლებულს“ თხზულებებში ფილოსოფიური და საღვთისმეტყველო მკვერმეტყველება ხშირად მოჭარბებული არის ზოლმე, ამიტომ ძველს ისტორიულს ცნობებს მკირედი ადგილი-ლა უკავია. ამასთანავე ყოველი ამნაირად „განერცელებული“ ნაწარმოების კუთვნილებასა და აუცილებელ სამკაულს სასწულო-მოკმედებაც შეადგენს.

¹ მ'დ'ფსი ქცა-შია „წელნი:—“ (*463, გვ. 188), თავდაპირველად უეჭველია დედანში ასე იკმებოდა: „ს—ნი“, ესე იგი „წელნი ორასნი“.

² ხელთნაწერში „აღმრეველი“ სწერია:

³ ხელთნაწ. — დაებერო.

მაგრამ მარტო მკერამეტყველების გულისათვის არ შეუდგებოდნენ ხოლმე ძველი ცსა და მარტვლობის „განახლებასა“ და „გადაკაზმვას“. ხშირად ძველი თხზულების დედანი შეიცავდა ისეთს უტყუარს ცნობებს იმდროინდელ საეკლესიო და ღოგმატურ საკითხების შესახებ, რომელნიც შემდეგდროინდელ მკაცრ მართლმადიდებლობას ეწინააღმდეგებოდნენ და ამის გამო არ მოსწონდათ. ამგვარს შემთხვევაში ყოველთვის „მწვალებლობის ღვარძლი“ ელანდებოდათ ხოლმე და ამ „ღვარძლის“ მოსასპობად საჭიროდ მიიჩნდათ ძველი თხზულების „განახლება“, რომ „განახლებულს“ წინანდელი ნაწარმოები მოესპო. უეჭველია ათსამმეტ ასურელ მამათა თავდაპირველს „ცხოვრება“-შიც ისეთი რაღაც უნდა ყოფილიყო, რის კვალის წარხოცა შემდეგში აუცილებელ საქიროებად იყო ცნობილი. ათსამმეტ ასურელ მამათა „განახლებულ“ ცხოვრებაშიც-კი ნათლად არის აღნიშნული ის მიზანი, რომლის განსახორციელებლადაც ისინი საქართველოში მოსულან. მაგალითად, აი რას ეუბნება იოანე ზედაზნელი თავის მოწაფეებს: „ახალ-ნერგ არს ქვეყანა ესე (საქართველო) და მოქენე არს მორწყუასა სწავლათა მიერ და გაპოხებასა სარწმუნოებისა ძირთასა ქადაგებისა მიერ და მოძღურებისა... ამისთჳსკა ჯერ არს რათა წარვიდეს თუთოეული თქუენ[გან]ი და განამტკიცნეს სარწმუნოებითა მართლითა რაინელთა მიუღებეს ნათლისა-ლება, ხოლო რომელნი მერმეცა უმეცრებასა და ურწმუნოებასა შინა არიან“-ო. (საქართ. სამოთხე 199). მაშასადამე, ათსამმეტ ასურელ მამების სამოქმედო მიზანი ქართველთა შორის სარწმუნოების განმტკიცება იყო და წარმართ ქართველთა შორის ქრისტიანობის ქადაგება და გავრცელება. იგივე აზრი გაეო-რებულია შიო მღვიმელის ცაშიც (იქვე, 223). ამ ცხად და გარკვეულ მიზნისდა მიუხედავად გასაოცარია, რომ „განახლებულ“ ცხოვრებათა მიხედვით ათსამმეტ ასურელი მამები ქადაგებისა და მოციქულებრივი მოღვაწეობის მაგიერ უდაბ-ნოებს აარსებენ და იქ მარტომყოფელობას მისდევნენ. მათ ქადაგებრივი და განმამტკიცებელი მოღვაწეობის შესახებ ან სრულებით არაფერია ნათქვამი, ან ძალიან ცოტა რამ. ამის გამო საფიქრებელია, რომ „განმანახლებელთ“ ამ შემ-ნთხვევაში ძველ ცხოვრებათაგან ასეთი ცნობები გამოუტოვებიათ იმიტომ, რომ, ალბათ, იქ მკაცრი მართლმადიდებლობის დამცველი მერმინდელი ქართველი-საეკლესიო წრეებისათვის სასიამოვნო არა იყო რა. ამ მხრივ ერთი საგულის-ხმო ცნობა მოიპოვება ანბა ალავერდელის მერმინდელს მოკლე ცხოვრებაშიც-კი. იქ ნათქვამია: როდესაც ასურელი მამები მოვიდნენ აღმოსავლეთ საქართვე-ლოში, „ჯერეთ ურწმუნოებაჲ არა სადა დაცხრომილ იყო, არამედ კინილა და სძლევდაცა“ (საქართ. სამოთხე 217) და სწორედ იმიტომაც მოვიდნენ ისინი, რომ „ესმოდათ სიკინინე სარწმუნოებისა ჩუენისა და სრულიადი მიდრეკილება“-ო (იქვე). ამგვარი ცნობები, ალბათ, სათაკილოდ მიიჩნდათ ქართველ საეკლესიო მოღვაწეებს და „განახლებულ“ ცხოვრებებში იქნებ იმიტომ იყოს ასურელ მა-მათა მოციქულებრივი და განმამტკიცებლობითი მოღვაწეობა დაჩრდილული... ამის გამო იმედია, რომ ასურელ მამათა ძველს ცხოვრებებში, თუ ოდესმე აღ-მოჩნდა კიდევ, ქართული საეკლესიო ისტორიისათვის საყურადღებო ცნობებს ვიპოვიო.

რასაკვირველია, ხელმეორედ დაწერილი, „განახლებული“ და „განერცხვებული“ მარტკლობანი და ცხოვრებანიც ისტორიკოსისათვის ძვირფასი წყაროა ქართული საზოგადოებრივი აზრისა და სალიტერატურო გემოვნების ისტორიის შესასწავლად. მოვიყვან ამ აზრის დამამტკიცებელს ერთს საგულისხმო მაგალითს. თავდაპირველად ბერ-მონაზონნი საეკლესიო-სამონასტრო ცხოვრებაში დემოკრატიული აზრების მიმდევარნი და განმახორციელებელნი იყვნენ: ჩამომავლობასა და წოდებრივობას უარჰყოფდნენ. ამ მხრივ დამახასიათებელია, რომ დავით გარეჯელის ხელმეორედ დაწერილს „ცაშაი-კი ავტორი ამტკიცებს. ვითომც ძველი ცის აღმწერელს იმიტომ არ მოეხსენებინოს დავით გარეჯელის მშობელთა ვინაობა, „რამეთუ პირველნი იგი მოლუაწენი, უცხოობათა აღმარჩეველნი უფროს ყოელისა პატივისა, განაშორებდიან თავთა თჳსთა ყოველთავე მსოფლიოთა დიდებთაგან“. ხოლო რათგან „საეკლესიო არს ღმერთ-შემოსილიცა ამის მამაკაცისა თჳს საჩინოთა და პატიოსანთა მშობელთაგან ყოფაჲ და ამის ძლით სადამე ვითარ ჰგავს არა ენება ცხად ქმნა მშობელთა თჳსთა სიმდიდრისა თჳს გარდამეტებულისა, არამედ უფროსლა ჯერ იჩინა ყოველთურთ დაფარევა საჩინოებისა მათისა და არა გამოცხადება“-ო (საქართ. სა-მართხე 767). მაშასადამე, ავტორის სამართლიანის აზრით¹, თავდაპირველად მონაზონები არამტკიც თავიანთი გვარიშვილობითა და წოდებრივობით არ ამაცობდნენ, არამედ, პირიქით, თავიანთ ჩამომავლობასა და წოდებრივობას მაღავედნენ იმიტომ, რომ ეს გარემოება არაერთარ ღირსებად არ მიიჩნდათ. თანდათან წოდებრივება და საპატრონჲსო აზროვნობამ მონასტრებშია-კი გზა გაიკვლია და ეკლესიაშიც გაბატონდა. ამის საუცხოო დამამტკიცებელია ის არჩილ მეფის ხელმეორედ დაწერილი „ცა“, რომელიც გამოსცა ბნმა მ. ჯანა-შვილმა (იხ. ქართული მწერლობა, ტფილისი, 1900 წ., წ. I, გვ. 253—292). ამ ცის დანწერი სხვათა შორის ამბობს... „გასმიესთ ყოველსა ქუეყანასა შინა დიდნი იგი წმიდანი. მოწამეთა საჩინონი ბრწყინვალეანი. ვითარ იგი დიდებულ არიან და ქებულ ანგელოზთა და კაცთა მიერ. არამედ მე ესრეთ ვჰკონებ, ვითარმედ ესე (არჩილი). მათ ყოველთა შორის უმეტესითა საჩინოებითა ბრწყინავს: რამეთუ არა სადა სმენილ არს თუმჰპყრობელთა მეფეთა მოწამეობაჲ ვითარ ზუენი ესე მოწამე სამგზის-სანატრელი არჩილი: დაღაცათუ დიდნი არიან და საჩინონი სხუანი მოწამენი სასწაულთა და საკვრეველებათა მიერ... არამედ სხუჲა არს სისხლი მეფისა და სხუჲა მკედრისა, სხუჲა მთავრისა და სხუჲა მონისა: არამედ რომელ იგი არს აღმწერელი და ყოელისა გამომეძიებელი თულ-უხუეითა მით განკითხვათა მსჯავრითა. მან უწყის ესე ყოელი“-ო! (გვ. 260—261).

ამგვარი მასალები ქართული საზოგადოებრივი და საეკლესიო აზრების ისტორიის შესასწავლად „განახლებულ“ ცხოვრებებში საქმაოდ მოიპოვება და მათი ჯეროვანი გამოცემა და შესწავლა აუცილებლად საჭიროა. მაგრამ მაინც სრულებით ცხადია, რომ ისინი ვერას დროს თავდაპირველი დედნების მაგი-

¹ რასაკვირველია, მე იმის თქმა კი არა მსურს, რომ, კერძოდ ამ შემთხვევაში, დავით გარეჯელის მშობელთა მოუხსენებლობის მიზეზის განმარტების დროს, ავტორი მართალი იყოს. არამედ მის საზოგადო აზრის შესახებ ვამბობ.

რობას ვერ გაგვიწევენ, ვერც იმ დანაკლისს აგვინაზლაურებენ, რომელიც საისტორიო მეცნიერებას ძველ მარტვლობათა და ცხოვრებათა დაკარგვით მოუვიდა იმიტომ, რომ უძველესი ხანის ისტორიის აღსადგენად ჩვენთვის სწორედ თავდაპირველს საისტორიო ცნობებსა და მოთხრობას, იმდროინდელს რწმენასა და აზროვნებასა აქვს მნიშვნელობა. თავდაპირველ, თანამედროვეთა მიერ დაწერილ ცხოვრება-მარტვლობათა და გადაკეთებულ, „გარდაკაზმულ“ ცხოვრება-მარტვლობათა ერთი-ერთმანერთთან შედარება ნათლად ამტკიცებს, რომ თანამედროვენი ჩვეულებრივ სასწაულთ-მოქმედების მოთხრობასაც ისე არ ეტანებიან, როგორც მერმინდელი გადაკეთებელი „გარდაკაზმელნი“. სამწუხაროდ, ქართველ წმიდათა და მარტვლთა ცხოვრებანი არც თავდაპირველი, არც გადაკეთებული ჯერ არც ხელთნაწერებშია შესწავლილი და არც გამოცემულია ხეირიანად, რომ მათი ჯეროვანი სამეცნიერო კვლევა შესაძლებელი იყოს. ახლაც წინანდებურად ძველ ცხოვრება-მარტვლობათა ერთადერთ გამოცემად საბინინის „საქართველოს სამოთხე“ არის.

იაკობ ხუცესი

იაკობ ხუცესს ეკუთვნის „წამებაჲ წმიდისა შუშანიკისი დედოფლისაჲ“, რომელიც ჯერჯერობით მაინც უძველეს ქართულ საისტორიო თხზულებად უნდა ჩაითვალოს. თვით ავტორი თავის თავს პირდაპირ არ ასახელებს იქ, სადაც თავის ვინაობაზე ლაპარაკობს, არამედ თავმდაბლობით ნათქვამი აქვს მხოლოდ „ესე მიესწერე თქუენდა“-ო (ს. გორგაძის გამოც., 1), ან კიდევ უფრო გარკვევით: „მეცა ხუცესი დედოფლისა შუშანიკისი (სხვაგან) თანა ეპყვანდი ეპისკოპოსსა მას“, როდესაც შუშანიკს პირველად ქმრის გამაზღვანობის ამბავი მოუვიდაო (იქვე, 20—22). მაგრამ ამისდა მიუხედავად უკვე მ. ს ა ბ ი ნ ი ნ მ ა სამართლიანად შენიშნა, რომ ამ ხუცესს სახელად იაკობი ერქვა. ერთს ალაგას მას სახელდობრ ფრჩხილებს შუა ნათქვამი აქვს: ამ მარტვლობას „მოამბევე წმიდისა შუშანიკისა... ჰსწერს იაკობ ხუცესი“-ო (საქ. სამ., 182). ამ იტყუების შემდეგ ამგვარი შენიშვნა: „ხუცესი იაკობ მოძღუარი იყო წმიდისა, რომელმანცა აღსწერა წამება წმ. მოწამისა“-ო (იქვე შენ. 5). არავითარი დასაბუთება იქ გამოძეგმელს არ დაურთავს.

ს. გორგაძესაც შუშანიკის წამების ავტორად იაკობ ხუცესი ჰყავს დასახელებული. მასაც არც წინასიტყვაობაში, არც შენიშვნებში ეს ცნობა დასაბუთებული არა აქვს. მხოლოდ საძიებლითგან (იხ. იაკობ) შეიძლება მკითხველი მიხედვს, რომ მას ამგვარ საბუთად თვით ავტორისავე ის სიტყვები აქვს მიჩნეული, რომელზედაც, ალბათ, საბინინის ცნობაც უნდა იყოს დამყარებული.

მთელ თხზულება, „წამებად-“ წოდებული, მოამბის პირით არის დაწერილი: ავტორი თანამედროვედა, ხოლო ხშირად თანდამხდურად და მონაწილედაც მოჩანს. ერთგან, სადაც ხუცეს-ავტორს აღწერილი აქვს, თუ როგორი ბაასი ჰქონიათ მას და შუშანიკს, ნათქვამია, შუა საუბარში რომ ვიყავით, უცრად „მოვიდა ყრმაჲ და თქა: „იაკობ მანდა არსა“. და ნე ეარქუე, ვითარმედ „რაჲ გინებს. და მან მრქუა: „უწესს პიტიახში“. და მე დამიკრდა თუ რაჲსა-მე მიწესს ამას ჟამსა“-ო (გვ. 95—105). ავტორის ამ სატყუებითგან ჩანს, რომ პიტიახში იაკობ ხუცესს იწვევდა, ხოლო რაკი წამების მომხრობელი და აღწერი უმატებს, — მე გამიკვირდა, ასეთს დროს თუ რისთვის უნდა მიწვევდეს პიტიახშიო, — ცხადია რომ თვით ავტორი, შუშანიკის ხუცესი, ყოფილა სწორედ ის იაკობი, რომელსაც ვარსკენ ძე არშუშასი პიტიახში თავისთან იბარებდა. მაშასადამე, მ. საბინინი და ს. გორგაძე მართლნი არიან, როდესაც წმ. შუშანიკის წამების ავტორად იაკობ ხუცესს ასახელებენ.

უკვე აღნიშნული გვქონდა, რომ ავტორი იაკობ ხუცესი მოთხრობილი ამბავის თვითმხილველი და თანდამხდური იყო. წამების მთელს მოთხრობაში

ავტორი თავის თავზე მეობით ლაპარაკობს. იაკობი შუშანიკის ხუცესი ყოფილა. როდესაც შუშანიკმა თავისი ქმრის გადარჯულების ამბავი შეიტყო, „მე... ხუცესი დედოფლისა შუშანიკისი“, შემთხვევით ცურტავეში არ ვიყავიო (3₂₀₋₂₂). მაგრამ დიკონმა მე და ეპისკოპოსს აფუტეს საჩქაროდ საქმის გარემოება გვაცნობა თუ არა, „მე ვიქმენ აღრე და მივიწიე დაბასა მას რომელსა იყო ნეტარი შუშანიკ და, ვითარცა ვიხილე იგი განმწარებული, მეცა ვტიროდე მისთანავე“-ო (3₂₉₋₃₁). ამის შემდგომ იაკობ ხუცესი შეძლებისამებრ შუშანიკს არ მოჰშორებია და ყოველთვის, როცა-კი შესაძლებელი იყო, მის სანახავად მიდიოდა ხოლმე. მასზე უფრო მახლობელი პირი სხვა არაეინა ყოფილა და იაკობზე უკეთესად მისი თავგადასავალი არავის ეცოდინებოდა. რაკი ავტორი შუშანიკთან ასე დაახლოვებული ყოფილა და, როგორც ხუცესს შეჰყვანის, ამასთანავე მისი მესაიდუმლეც იყო, არც გასაკვირველია, რომ მის თხზულებაში ავტორისა და მომთხრობელის პიროვნება და მისი მეობა იმდენად ხშირად არის მოხსენებული, რომ დამამტკიცებელი მაგალითების მოყვანა თითქმის მთელი თხზულების გამეორებას უდრის. ამის გამო აქ მხოლოდ უმთავრესი და უფრო თვალსაჩინო მაგალითები იქნება მოყვანილი.

განსაკუთრებით ის არის საყურადღებო, რომ ამ საქმეში იაკობ ხუცესი ვარსკენ პატიახშააც გაურეგია და თანდამხდურად და მონაწილედაც გაუხდია: „ხელისა დღმ... აღდგა პიტიახში, გვწოდა ჩუენ ხუცესთა. და მივედით... და გურქუა ჩუენ“-ო (5₆₋₈). ვარსკენს მათთვის მიუღწევია: „აწ მივედით და არქუთ“, რომ ჩემ სახლში დაბრუნდესო (5₁₄₋₁₆). ხუცესთ, და მათ შორის, რასაკვირველია, იაკობსაც, თავიანთი მბრძანებელის ნალაპარაკევი შუშანიკისათვის გადაუციათ, რომელსაც, თავის მხრივ ქმრისათვის პასუხი შეუთვლია, და „ჩუენ ესე ყოველი მიუთხართ პიტიახშა“-ო (5₃₁).

შემდეგშიაც, როცა ვარსკენმა თავისი ცოლის სამკაულის უკან დაბრუნება სთხოვა, ამ საქმის მოწყობაც მას თურმე იაკობისათვის მიუღწევია: მე „ჩემი სამკაული მას არა დაუტეო, ოდეს იგი ჩემი ცოლი არა არს... მივედ და მომმართე იგი ყოველივე“-ო. და მასაც დავალება აღსრულებია (იქვე 10₁₋₁₆). აშასაღამე, იაკობ ხუცესი მარტო შუშანიკის მახლობელი პირი-კი არა ყოფილა, არამედ ვარსკენისაც. მაშინაც-კი, როდესაც შუშანიკი უკვე დამწყვედელი იყო მსენაკში, იაკობს შუშანიკის ნახვა და მასთან საუბარი მოუხერხებია: „მე აღვდეგ და მივედ და ვარქუ მცველსა“, შემიშვი, რომ შუშანიკი ვნახო და წყლულება გაუსინჯოო (8₃₂₋₃₅). მას დიდი ყოყმანის შემდგომ თანხმობა განუცხადებია და „შემიტევა მე ფარულად“-ო (9₃₋₄).

ამავე საშუალებით ახერხებდა თურმე იაკობ ხუცესი შემდეგშიაც, როცა ქმარმა შუშანიკი უკვე ციხეში ჩააგდო, შუშანიკის ნახვას და მისი ამბავის გაგებას: მე მრავლითა ვედრებითა ვარქუ მცველსა მას და უქაღდ ქურქელი ერთი სამისო და ძნიად თავს იღვა შეტევება ჩემი“-ო (13₁₆₋₁₈).

დასასრულ, იაკობ ხუცესი შუშანიკის უკანასკნელს წუთებსაც დასწრებია; მისი სიკვდილი თავისი თვალთ უნახავს, დასაფლავებაში მონაწილეობა მიუღია (21₂₅₋₂₂) და თვით შუშანიკის ხსენების „დღეც ხუთშაბათი... განვაწესეთ“-ო (23₃₋₄).

როგორც თანამედროვესა და თანადამბდურს შეეფერება, იაკობ ხუცესს თავისი თხზულება თარიღებით შეუძია. წამების აღწერას, მაგ. ის ასე იწყებს: „იყო მერვესა წელსა სპარსთა მეფისასა კარად სამეფოდ წარემართა ვასქენ პიტიახში ძმ არშუშაჲსი“ (1_გ-1). აქ უტყვევლია სპარსთა მეფის სახელი აკლია, რომელიც რასაკვირველია, თავდაპირველს დედანში უნდა ყოფილიყო, რადგან უამსახელოდ ზემომოყვანილს თარიღს ყოველგვარი მნიშვნელობა ეკარგება. საყურადღებოა, რომ X საუკ. ხელთნაწერშიაც ეს სპარსთა მეფის სახელი გამოტოვებულია. მაგრამ ჯუანშერის თხზულება ამტკიცებს, რომ მას ხელთაქონია ისეთი ხელთნაწერი, რომელშიაც სპარსთა მეფის სახელი ჯერ გამოტოვებული არა ყოფილა. მას თავის შრომაში სხვათა შორის შუშანიკის მარტყოზის ამბავიცა აქვს შეტანილი და აი რა უწერია: „ამასვე ჟამსა მეფობდა სპარსეთს [მეფე] რომელსა ერქუა ურმიზდ და მასვე ჟამსა იყო სომხითსა კაცი ერთი შვილი მთავართა სახელით ვარსქენ და ესუა მას ცოლი მთავართა შვილი რომელსა ერქუა შუშანიკ ასული ვარდანისი“ და სხვა (ცა ვახტანგ გურგასანლის შ^მ დ^სი ქ^ცა * 404, გვ. 188, ანა დფ^ლს ქ^ცა-შიც ამგვარადევა) აქ დასახელებული ურმიზდი მესამე უნდა ყოფილიყო პერიოზად წოდებული (457—484). მოთხრობის დასაწყისი ეხება, მაშასადამე, ისეთს ამბავს, რომელიც პერიოზის მეფობის მერვე წელს, ე. ი. 464—465 წ. მომხდარა. იაკობ ხუცესს ამას გარდა აღნიშნული აქვს, რომ შუშანიკმა „ექუსი წელი ციხესა შინა აღასრულა“ (გვ. 14_გ-7 და 17₃₁₋₃₂), ზოლო, როცა მისი აღსასრულის დღენი მოახლოვდა, მაშინ უკვე „მეშვედ წელი დადგებოდა“ (17₃₃). „წამების ბოლოში უფრო ზედმიწევნით არის დასახელებული თვე და რიცხვი: „არს დასაბამი ტანჯვათა მათ წმიდისა შუშანიკისათა თთუესა აპნისისასა, მერვესა თთუესასა და დღესა ოთხშაბათსა და მეორედ გუგმაჲ მისი შემდგომად აღესებისა ზატიკასა, დღესა ორშაბათსა და კულად ტანჯვაჲ ვარდობისა თთუესა ათცხრამეტსა და აღსრულებაჲ მისი — თთუესა ოკდონბერსა (sic) ათშვდმეტსა... და დღ^მ ხუთშაბათი იყო რომელსა განავწესეთ საქსენებელი წმიდისა შუშანიკისი“ (გვ. 22—23). ასეთის ზედმიწევნითობით მხოლოდ თანამედროვესა და თანადამბდურს შეეძლო თარიღების განსაზღვრა, რასაკვირველია თუ იმ გარემოებასაც ანგარიშს გაეუწევთ, რომ ავტორის თანამედროვეობას, როგორც უკვე დავინახეთ, და შეკედევშიაც უფრო მეტადაც ღაერწმუნდებით, იაკობ ხუცესის თხზულების სხვა მრავალი თვისებაც ცხადყოფს.

თუ გავიხსენებთ, რომ შუშანიკის წამება დაიწყო 465-თე წელს და რომ მისი წამების უკვე მეშვიდე წელიწადი ყოფილა, როდესაც სული განუტყევებია, მაშინ ცხადი იქნება, რომ შუშანიკი 17 ოქტომბერს ხუთშაბათს 472-ე წელს უნდა გარდაცვლილიყო.

იაკობ ხუცესის თხზულების დიდ ღირსებას ის თვისებაც შეადგენს, რომ მას მოთხრობაში მოხსენებულ პირთა ვინაობის შესახებაც აქვს ცნობები მოყვანილი და სახელებიც ყოველთვის აღნიშნული აქვს. მოქმედების ასპარეზად ქვეული დაბა-ქალაქებისა თუ ქვეყნის შესახები გეოგრაფიული ცნობებიც მუდამ მკაფიო და ზედმიწევნითია. ყველა ეს გარემოებანი ჩვენი ისტორიკოსის თანამედროვეობისა და თვითმხილველობის აზრს უფრო აძლიერებენ.

იკობ ხუცესის ნაწარმოებში, როგორც თანამედროვის მიერ დაწერილს თხზულებას შეჰყვინის, მაშინდელი საქართველოს შინაური თუ საზოგადო ყოფაცხოვრებისა და ზნეჩვეულების შესახებ მრავალი საუცხოვო ცნობები მოიპოვება, რომელნიც მთელს მოთხრობაში ისე ბუნებრივად არის ჩაქსოვილი, ისე უშუალოდ თანსდევნენ ამბავის მიმდინარეობას, რომ მკითხველს თვალწინ მაშინდელი ცხოვრების ცოცხალი, მხატვრული სურათი ეშლება. ასე სრულად და ცხოვლად მაშინდელი საქართველოს ყოფაცხოვრების აღწერა მხოლოდ თანამედროვეს შეეძლო და იკობ ხუცესის ყოველს ცნობას თანამედროვეობის ბეჭედი ცხადად აზის კიდეც.

მაგრამ წაა შუშანიკის „წამება“-ში განსაკუთრებით საყურადღებოა სწორედ ის გულწრფელობა, უშუალობა და ბუნებრივობა, რომლითაც იკობ ხუცესის მოთხრობის კილოა გამსჭვალული თავითგან ბოლომდის. ამის წყალობით იქ მაშინდელი ყოფა-ცხოვრება მთელის თავისი ღირსება-ნაკლულევანებით გვეხატება და არც ერთხელ ყალბი და განზრახ თუ უნებლიეთ გაზვიადებული და დაუჯერებელი სულიერი მდგომარეობის აღწერილობა არ გვხვდება. თვით „წამების“ მთავარი გმირისა და მოქმედი პირის წაა შუშანიკის პირადი ხასიათის ზოგიერთი უსიამოვნო თვისების, განსაკუთრებით სიფიცხისა და თავშეუკავებლობის დამალვა-კი იკობ ხუცესს ფიქრად არ მოსდის, რაც ამგვარი თხზულებებისათვის იშვიათ მოვლენად უნდა იყოს მიჩნეული. ჩვენს ავტორს მაგ. პურისქამის დროს მომხდარი ამბავი დაწერილობითა და სრულის სინამდვილეთ აქვს მოთხრობილი: როდესაც შუშანიკის რძალი ჯოჯიკის ცოლი ცდილობდა, ცოტა რამ საქმელ-სასმელითგან ეგვმნა და ამ მიზნით „ცოლმან ჯოჯიკისმან მთარუთა ღვინოჲ ქიქითა და აიძულებდა მას რაჲთამცა იგი ხოლო შესეჲა“, შუშანიკმა მოსალოდნელი თავაზიანი უარისთქმის მაგიერ თურმე „განყარა ქელი და ქიქაჲ იგი პირსა შეალეწა რძალს და ღვინოჲ იგი დაითხია“ (გვ. 7).

თუ მკითხველი იკობ ხუცესის მოთხრობაში აღწერილს საქმის მთელს გარემოებას ჩაუქვირდება, ადვილად დაინახავს, რომ ქმრის მრისხანება შუშანიკისადმი და სასჯელიც სარწმუნოებრივი ღვინის შედეგი არ ყოფილა, არამედ გამოწვეული იყო შუშანიკის წასვლით ქმრის ოჯახითგან, რაც ვარსკენს თავის თავისა და სახლობის შერცხვენად მიუჩნევია (5₁₋₁₆, 1₁₋₃₁, 8₁₂₋₁₅, 10₂₈₋₃₁, 15₂₃₋₂₆). ამგვარი დაკვირვებია და დასკვნის საშუალება ჩვენ სწორედ ავტორის უტყუარი და შეუფერადებელი აღწერილობის წყალობითა გვაქვს.

იკობ ხუცესს სხვათა შორის აღნიშნული აქვს, რომ წაა შუშანიკი გასაოცარი აღფრთოვანებითა და სიხარულითაც ითმენდა ქმრისაგან ქრისტიანობის გულისათვის ტანჯვასა და წამებას, მაგრამ არც ეს გარემოება აქვს დამალული, რომ უკანასკნელ ხანში თვით შუშანიკსაც თავისი უდროვოდ დაღუპული სიოცხლის გამო ცოტა არ იყოს უმაცოფილებიან გრძნობა შეჰპარვია და უთქვამს: „მთავოს“ ჩემს ქმარს სამაგიერო „უფალმან, ვითარ მან უქამოდ ნაყოფნი ჩემნი მოსთულნა და სანთელი ჩემი დაშრიტა და ყუავილი ჩემი დააქნო და შეუნიერებდაჲ სიკეთისა ჩემისაჲ დააბნელა და დიდებაჲ ჩემი დაამდაბლა, — და ღმერთმან საჯოს მის შორის და ჩემს შორის“-ო (გვ. 19₃₅—20₆). ამ დროს შუშანიკს

მაშინდელი, ამქვეყნიური წესწყობილების აღარც ის მხარე-ლა აკმაყოფილებდა, რომლითაც მას ღელაქაც მის ქმარ მამაკაცზე დაბლა აყენებდა და ხელთქცეულად ხდიდა. ის მომავალს უკანასკნელს განსჯას-ლა შენატრიდა: „გავისაჯნეთ მე და ვარსქენ“ ჩემი ქმარი იქ, * „სადა არა არს თუალთღებამ წინაშე მსაჯულისა მის მსაჯულთნისა“ იქ, „სადა იგი არა არს რჩევა მამაკაცისა და ღელაქაცისა, სადა მე და მან სწორი საიტყუად ეთქუათ წინაშე ღმრთისა ჩუენისა იესუ ქრისტისა“ (გვ. 19), თუმცა წინათ „მამათა და ღელათა“ თანასწორობის იმდენად შეუღრეკელი მოწინააღმდეგე ყოფილა, რომ, მაშინდელ ჩვეულებისა-ებრ, მამაკაცთა და ღელაქაცთა ოჯახში ერთად პურისკამაც-კი სრულებით შეუწყნარებელ საქციელად მიაჩნდა (გვ. 7₁₁₋₂₂).

იაკობ ხუცესის წრფელი გულახდილობა იმდენად დიდია, რომ იგი თავის-თავისა და დანარჩენ სამღვდლო პირთა სუსტ მხარეებს არ მალავს. არა ერთ-ხელ მას მოთხრობილი აქვს, რომ ისინი წამებულ შუშანიკთან გასამხნეებლად მისულნი შუშანიკის ტანჯვის ხილვით შეძრწინებულნი თავს ვერ იკავებდნენ და ცხარის ცრემლით ტირილდნენ, რომ თვით შუშანიკი ზოგჯერ იძულებულიც-კი ყოფილა მათთვის ესაყვედურა, გამხნეებისა და სიხარულის მაგიერ თქვენვე სტირითო? (3₁₀₋₂₁, 9₅₋₁₂, 11₂₆₋₂₂, 13₁₅₋₂₂, 18₁₋₁₆). მაშინდელი ცხოვრების კიდევ ბევრი ამგვარი უტყუარი სურათებისა და ცნობების მოყვანა შეიძლებოდა იაკობ ხუცესის თხზულებითგან, მაგრამ აქ ვგონებ ამითაც შეიძლება დამაყოფილდეთ, მით უმეტეს, რომ ქვევით ამავე საკითხის შესახებ საუბარი კიდევ გვექმნება.

ყველა ზემოთქმულის შემდეგ ცხადია, რომ იაკობ ხუცესის თხზულება როგორც თავისა ისტორიული, საგეოგრაფიო, ქრონოლოგიური ცნობებით, ისევე ყოფა-ცხოვრების აღწერილობით, მოთხრობის თვისებითა და კილოთი, დასასარულ ავტორის მიერ ნაამბობის ფსიქოლოგიურის უტყუარობით მართლაც თანამედროვეის, თანადამხდურისა და მონაწილის მიერ დაწერილ ნაწარმოებად უნდა იქნეს ცნობილი.

მაგრამ ჩვენ არ უნდა დავივიწყოთ, რომ წა შუშანიკის წამება ოთხია შენახული: ორი ქართულად და ორი სომხურად. ქართულადაც და სომხურადაც ეს ნაწარმოები ორგვარი სახით მოიპოვება: ერთი ვრცელია, მეორე კიდევ მოკლე. ქართული ვრცელი წამების სათაური უკვე მოყვანილი იყო. მოკლე წამება-კი ათონის ქართველთა მონასტრის X საუკ. ხელთნაწერშია შენახული და 6. მარტმა აღმოაჩინა, გადმოწერა, მაგრამ ჯერ არ გამოუცია, არამედ მხოლოდ მოკლე წინასწარი ცნობა აქვს გამოქვეყნებული (Из посѣдки на Афон ЖМНП, 1898 წ. I). მის მაგიერ ეს ძეგლი ალ. ხახანაშვილმა დაბეჭდა ბერმონაზონი ალექ. ბაქრაძის მიერ გადმოწერილი ტექსტის საშუალებით. ამ მოკლე წამებას შემდეგი სათაური აქვს: „წამება წისა შუშანიკისა, წისა ვარდანისა ასულისა, რომელი იყო ასულისა წული წისა საპაისი. ესე წა შუშანიკ იწამა ქართლს კმრისაგან თჳსისა, რომელი იყო ანთიპატროსი და წინამძღვარი ქართლისა“ (Материалы по груз. агиологии. Москва 1910. Труды по Востоковедению, издав. Лазаревским Институтом Восточных Языков. Вып. XXXI, 49—51).

სომხური მოკლე წამებაცა და ვრცელიც ენეტიკის მხითარაანთ გამოცემაში *«მოქმედ ჯაყეტაჲორი»* სოფერქ პაჟკაჟანქისა IX წიგნშია დაბეჭდილი. მოკლე სათაურია: *«ქკაიქქქქქ სრქქქქ წიღაჲსქსაჲ ირ 'ქ ქქქქ ქაოოოქსაჲ კოოოქ ქქქქ ქანქქქაოოოქსაჲ ქქსაჲ თაღაღაოოქ»* (გვ. 49—55). ვრცელ წამებას სათაურად იგივე აქვს, რაც სომხურს მოკლე მარტულობას, მხოლოდ სათაურს კიდევ მიბნული აქვს: *«იო ჯო ჯოოოო სრქქქქ ქაოოოოქსაჲ ს ქოოოქ შაოოოქქაოოოქსაჲ ჯაჲქქ სრქქქქ იოაოოქსაჲ შაოქქქქ ჯაჲქქ ჯოქქაოოქსაჲ»* (გვ. 10—47). „რომელი იყო ასული წმიდისა ეარდანისი და ჴეოლისშვილი საჰაკანუჴისისი სომეხთა მაჰამთაერისა წმიდისა საჰაკ პართეველისა ასულისაჲ“.

თავისდა თავად საკითხი იბადება, რომელი ამათგანი უნდა იყოს დედანი და რომელია გადაკეთებული, ან გადათარგმნილი? უკვე ნ. მარკმა აღნიშნა, რომ ქართული მოკლე წამება სომხური მოკლე წამების თარგმანია (*Из под редакци на Афан. ХХХННН*, 1898 წ. 1). შაროლაც, საკმარისია აღამიანმა ქართული და სომხური ტექსტები ერთიერთმანეთს შეადაროს, რომ მაშინვე შეამჩნიოს, რომ ქართული თარგმანია, ხოლო სომხური მისი დედანი: ქართული თარგმანი სიტყვა-სიტყვით მისდევს სომხურს მოკლე წამებას, რომელსაც ცხადად სომხური ეროვნულ-საეკლესიო მიმართულება ემჩნევა. „წმიდანი და ნეტარნი ვინმე და პირველნი ნახარათა შორის და ჴედამსტოვარნი ქუეყანისა სომხითისანი სამღვდელოჲთა წესითა მიზენნი განათლებისა ჩუენისანი, რომელნი შვილიერებით სათნოჲთა ცხოვრებითა მიიწინეს ვიდრე წმიდისა საჰაკისადმდე, რომელი იყო ძე ღიღისა ნერსესი, ძისა ათენაგენისი, ძისა ნეტარისა უსიკისი, ძისა ნეტარისა ურთანისი, ძისა გრიგოლისი“ (გვ. 49). ეს წინადადება სომხური მოკლე მარტულობის დასაწყისის სიტყვა-სიტყვითი თარგმანია და არაი აქ ნათქვამია, რომ გრიგოლი, ჰუსიკი, ნერსესი და საჰაკი არიან „მიზენნი განათლებისა ჩუენისანი“-ო და „ჴედამსტოვარნი ქუეყანისა სომხითისანი“-ო, ცხადია, რომ ამის მთქმელი და დამწერი სომეხი უნდა ყოფილიყო.

მაგრამ თვით სომხური მოკლე წამებისა და მისი ქართული თარგმანის ტექსტის პირველი წაკითხვა-კი საკმარისია, რომ მკვლევარმა მაშინვე შეატყოს, რომ ეს ძეგლი ამ ნაწარმოების თავდაპირველი დედანი-კი არ არის, არამედ მერმინდელი და არა-თავდაპირველი მარტულობის მხოლოდ შემდეგდროინდელი შემოკლება. აქ ისეთი ცნობები გვხვდება, რომელთა გაგება შეუძლებელია, თუ რომ აღამიანს ვრცელი მარტულობა წაკითხული არა აქვს. შეშანიკის წამების უმთავრესი ნაწილი აქ გამოტოვებულია და მხოლოდ-ღა აღსასრულია აღწერილი. ყველაფერი, რაც ნიშანდობლივია და ადგილობრივი ცხოვრების ვითარების გამომატეველი, ამ მოკლე წამებაში გამოტოვებულია. მაშასადამე ცნადია, რომ შეშანიკის მოკლე მარტულობა თავდაპირველი დედანი არ არის, არც სომხური და მით უმეტეს არც ქართული, რომელიც სომხურიდან არის ნათარგმნი.

მაგრამ მოკლე წამების გარდა, როგორც აღნიშნული იყო, ვრცელი მარტულობაც არის შენახული: ერთი ქართულად და ერთიც სომხურად. რომელი მათგანია თავდაპირველი და საზოგადოდ რა დამოკიდებულებაა მათ შორის?

ქართულთან შედარებით სომხური მარტოლობა ერთიორად უფრო ვრცელია. მაგრამ ამ შემთხვევაში სომხური წამების სივრცე მის თავდაპირველობისა და დედნობის დამამტკიცებელი არ არის.

ჩვენ უკვე ვიცით, რომ ქართული ვრცელი წამების აღმწერი მის მიერ მოთხრობილი ამბების თანამედროვეა და ხან თანადამხდური და თვითმხილველი ყოფილა, ხან მონაწილეც კი. სულ სხვანაირად არის სომხური ვრცელი წამება დაწერილი. იქ ავტორი სრულებით არა ჰქონს, მისი სახელი გაკერითაც კი არაა დადგენილი. წამების მკრეხელი მოთხრობაც სამოთხრობო ენით, მესამე პირით, არის აღწერილი. არც თანამედროვეობა, მით უმეტეს არც თვითმხილველობა და თანადამხდურობა სომხური ვრცელი წამების ავტორის არ ეტყობა. ყოველივე ამის დამამტკიცებელი კვალი მის თხზულებაში წარბოცილია. ქართული დედნის საუკეთესო ადგილები, რომლებშიც იმდროინდელი ცხოვრების უტყუარი სურათებია შენახული, სომხურს ვრცელს მარტოლობაში გამოტოვებულია. მაგ. სომხურს ვრცელს წამებაში ვარსკვლავის სპარსთა მეფესთან წასვლის და, მაშასადამე, ამავე დროს წამების დასაწყისის თარიღი ისე ზედმიწევნით კი არ არის აღნიშნული, როგორც იაკობ ხუცესის თხზულებაში, არამედ მარტივად ნათქვამია: „და იყო ჟამსა სპარსთა მეფობისასა ვასქენ პიტიახში ძეგ აშუშა პიტიახისაჲ, რომელ კარად სამეფოდ წარსულმან უარჰყო ქრისტიანობაჲ (გვ. 11). იმ მეფის სახელი, რომლის დროსაც აღწერილი ამბავი მომხდარა, მოხსენებული არ არის. დამახასიათებელია, რომ სომხურს მოკლე წამებაში დრო სრულებით განსაზღვრული და აღნიშნული არ არის (გვ. 50). საფიქრებელია, რომ სომხურს ორსავე ვრცელსა და მოკლე წამებაში თარიღის აღუნიშვნელობა თუ მკაფიოდ განუსაზღვრელობა იმ გარემოების შედეგი უნდა იყოს, რომ შუშანიკის წამების იმ დედანში, რომელიც სომხური რედაქციების შემდგენელებს ხელთ ჰქონიათ, სპარსთა მეფის სახელი უკვე გამოტოვებული იქმნებოდა და იმნაირადვე ეწერებოდა, როგორც X საუკუნის ბელთნაწერშიც არის შენახული, სადაც ნათქვამია: „იყო მერგესა წელსა სპარსთა მეფისასა -- კარად სამეფოდ წარემართა ვარსკენ პიტიახში ძეგ არშუშასი“ (ს. გორგ. 1, 4-7). რაკი მოთხრობითგან არა ჩანდა, თუ რომელი მეფის მე-მ წელს მოხდა ეს ამბავი, ამიტომ ამ ცნობას უკვე ყოველგვარი მნიშვნელობა ეკარგებოდა და მისი გამოტოვებაც სრულებით ბუნებრივი იქმნებოდა და ამის გამო უნდა წარმოშობად იქონიეს „დროთა სპარსთა მეფისათა“, რაც სტილისტიკურად მაინც სჯობდა იმ თქმას, როდესაც თარიღი სანახევროდაც აღარ იყო შენახული. სწორედ ამიტომ უნდა იყოს სრულებით გამოტოვებული სომხურს მოკლე რედაქციაში დროის ამგვარი განსაზღვრა: მართლაც ამ სახით თარიღს უკვე აღარავითარი მნიშვნელობა არა ჰქონდა.

ამგვარადვე ვარსკენ პიტიახშის შინ დაბრუნების თარიღი, რომლის შესახებ დედანში აღნიშნულია, რომ საქართველოს საზღვრითგან წამოსული ვარსკენ პიტიახში შემდგომად სამისა დღისა მოვიდა“ (გვ. 4), სომხურს ცა-ში ეს ზედმიწევნითი ცნობა გამოტოვებულია და მხოლოდ მარტივად ნათქვამია: „იკასჲ ქომ ღაკრ ცესაჲს იღრავსაჲ კაჲსარჲს“ (გვ. 21). „მას ჟამსა შინა მოვიდა პიტიახში უარსმყოფელი ქართულად სახლად მისად“. უფრო

საყურადღებოა, რომ შუშანიკის გარდაცვალების თარიღიც სომხურს ვრცელ-საცა და მოკლე წაშებაშიაც გამოტოვებულია და აღნიშნულია მხოლოდ მისი გარდაცვალების თვე და რიცხვი, წელიწადი-კი არ არის მოხსენებული (იქვე 46—47 და 55). ქრონოლოგიური ცნობების გამოტოვების გარდა სომხურს „წამება“-ში წარბოცილია მომქმედ პიროვნებათა შესახები ისეთი ზედმიწევნითი ცნობები, როგორც საკუთარი სახელებია, მაგ. არც პიტიახშის სახლის ეპისკოპოსისა და არც შუშანიკის ხუცესის სახელები სომხურს წამებაში მოხსენებული არ არის (შეად. 317-18 და სომხ. ტექსტის 15).

სომხურს ვრცელს ცა-ში არა ერთი და ორი ისეთი ცნობაა გამოტოვებული, რომელიც მაშინდელი საქართველოს ისტორიასა და გეოგრაფიას ეხება, მაგ. ვარსკენის საარსებითიდან საქართველოში დაბრუნების ამბავი ისე უფერულად და შემოკლებით არის აღწერილი, რომ ერთ წინადადებად ქცეულა, და ყველაფერი, რაც-კი ჩვენი ქვეყნის საისტორიო გეოგრაფიისა („საზღვართა ქართლისათა ქუეყანასა მას ჰერეთისასა“, „დაბასა... ტურტაე“-ს) და იმდროინდელი წესწყობილების შესასწავლად ძვირფასი იყო („წინა მიეგებნეს მას აზნაურნი... და მსახურნი“, „წარემართა საღიასპანოათა ცხენითა მონაჲ და სხვა), ამოშლილია (შეად. ქართ. დედნის გვ. 211-20 სომხ. ტექს. გვ. 12).

ქართულთან შედარებით სომხურს ვრცელს ცა-ს ჩვეულებრივ ისეთი ცნობებიც აკლია, რომელნიც მაშინდელს ქართულს ყოფა-ცხოვრებას გვისურათებენ, როგორიც მაგ. პურისქამის დრო და წესია, ან შუშანიკის სიტყვა, რომ მამადედათა ერთად პურის ქაჲა განა გაგონილაო და სხვა (შეად. ქართ. დედნის 714-34 სომხ. ტექს. 26—27).

სომხურს წამებაში წარბოცილია თვით შუშანიკის პიროვნებისა, ხასიათისა და აზროვნების ის ცოცხალი დამახასიათებელი თვისებებიც, რომელთა მოთხრობაც იაკობ ხუცესის თხზულებას ცხოველყოფელს, უტყუარი თანამედროვეობისა და თანადამდურობის ელფერს ანიჭებს. ამ მხრივ დამახასიათებელია, რომ სომხურს ცა-ში ცნობა შუშანიკის თავშეუკავებლობის შესახებ სულ მთლად გამოტოვებულია და არაფერია ნათქვამი, რომ შუშანიკს პურის ქამის დროს თავისი ხასიათის ისეთი უგევანო სიფიცხე და თავდაუქცერელობა გამოუმეტლავებია, რომ მან თავის უდანაშაულო მაზლის ცოლს შეთავაზებული ღვინით სავსე ჭიქა სიბრაითა ჰირისახეზე შეაღწეა (იქვე).

ამასთანავე სომხურს წამებაში გამოტოვებულია მრავალი იმდროინდელი აზროვნობისა და ცხოვრების მშვენიერად დამახასიათებელი ნიშანდობლივი ცნობები. ავტორის, იაკობ ხუცესისა, და შუშანიკის პირველი საუბარი, ქართულს დედანში (გვ. 3—4) ასეთის სიცხადითა და მიმზიდველი სიმარტივით აღწერილი, სომხურს ცა-ში სრულიად დამახინჯებულია და საუბარის მაგიერ ვითომც ხუცესის მიერ წარმოთქმული უფერული დარიგებაა მოყვანილი (სომხ. ტექს. გვ. 15—16), შუშანიკის საპასუხო სიტყვა-კი მეტისმეტად გაჭიანურებული და გაზვიადებულია (იხ. იქვე 17—20). სომხურში ისეთი საუცხოვო ადგილიც-კია გამოტოვებული, როგორც ვარსკენის სიტყვაა ცოლის შესახებ და შუშანიკის პასუხი (შეად. ქართ. დედ. 513-22 სომხ. ტექს. 21—22).

ამგვარად ცხადი ხდება, რომ შუშანიკის ვრცელი სომხური წამება იაკობ ხუცესის ქართულ დედანთან შედარებით მაინც შემოკლებულია, რომ თითქმის ყველაფერი რაც ქართულში მაშინდელს სახელმწიფო წესწყობილებას, საზოგადოებრივ, თუ კერძო ყოფა-ცხოვრებას და ზნე-ჩვეულებებს ნიშანდობლივ გვიხატავს, ან ავტორის თანამედროვეობისა, თანადამხდრობისა და თვით მონაწილეობის გამომჟღავნებელი იყო, სომხურში გამოტოვებულია.

სამაგიეროდ სომხური წამების შინაარსი გადიდებული და გავრცელებულია შუშანიკის ლოცვა-ვედრებათა აღნუსხვით. მაგ. თუ იაკობ ხუცესის ქართულს ტექსტში ლოცვა მაღალ ოთხ სტრიქონად არის გამოთქმული (გვ. 3₈₋₁₂), სომხურში იმდენად ვრცელია, რომ სრული ორი გვერდი უჭირავს (გვ. 13—15). იქაც-კი, სადაც იაკობ ხუცესს ლოცვაზე ერთი სიტყვა-კი არა აქვს ნათქვამი („შევიდა მუნ შინა სიმწართა საესს... და მწართა ცრემლითა ტიროდა“ 3₁₂₋₁₆), სომხურს ვრცელს ცა-ში ნათქვამია, შუშანიკი მთელ ღამეს გაუჩერებლივ ტირილით ლოცულობდაო (გვ. 15).

მაშასადამე, სიგრცისა და სიდიდისა მიუხედავად სომხური წამება იაკობ ხუცესის თხზულებასთან შედარებით თავდაპირველობასა და დედნობას ვერას გზით ვერ დაიჩემებს, არამედ თავის არსებითს ნაწილში შემოკლებულია, ხოლო სამაგიეროდ შუშანიკის სიტყვებისა და ლოცვების უხედავ ჩართვით მეტისმეტად და უშნოდ ჭადივრებულია. ამიტომ უეჭველია, რომ ქართული წამება, იაკობ ხუცესის თხზულება დედანია, სომხური-კი მერმინდელი გადაანაკეთები.

მაგრამ თავისდა თავად ცხადია, რომ იაკობ ხუცესის ქართული ვრცელი წამების დედნობა იმას არ ნიშნავს, რომ იგი თვით ავტორის იაკობ ხუცესის მიერაც სწორედ იმ სახით ყოფილიყოს დაწერილი, როგორადაც მან ჩვენამდის მოაღწია. პირიქით, ჩვენ უფლება გვაქვს ვიფიქროთ, რომ ეს X ს. ხელნაწერში შენახული იაკობ ხუცესის თხზულების ტექსტი სრულ დედნად ვერ ჩითვლება. ამას თვით იაკობ ხუცესისავე შემდეგი სიტყვები გვაფიქრებინებენ. ჩვენს ავტორს წამების თითქმის დასაწყისშივე ნათქვამი აქვს: იყო „შუშანიკ მოშიში ღმრთისაჲ, ვითარცა ვთქუთ, სიყრმითგან თჳსით“ (1₁₂₋₁₄); თავითგან ზოლომდის რომ გადაიკითხოთ მთელი წამება, ისეთს ცნობას, სადაც ავტორს აღნიშნული ჰქონდეს, თუ როგორი მოშიში იყო ღმრთისა შუშანიკი ჯერ კიდევ ყმაწვილობის დროს, ეხლანდელს ტექსტში ვერსად იპოვით. (ცხადია მაშასადამე, რომ იაკობ ხუცესის თხზულება სრულად არ ყოფილა შენახული და მას უნდა ზოგი რამე აკლდეს. ზემომოყვანილს წინადადებას უკრძალვება შუშანიკის წამების გამომკვეთელმა ს. გორგაძემაც მიაქცა. მას ნათქვამი აქვს: „ნანადერძევ ტექსტს თავში რალაც აელა. გვონებ არ შეეცდებით თუ ვიფიქრებთ, რომ ეპისტოლის თავში მოთავსებული უნდა ყოფილიყო მიწერ-მოწერა ავტორსა და იმ პირს შორის, რომელსაც შუშანიკის „წამების აღწერა შეუკვეთია“-ო (გვერდი 25). უძღოდა თუ არა რაიმე მიწერ-მოწერა ძნელი სათქმელია, ეს-კი ცხადია, რომ ს. გორგაძის აზრი, ვითომც იაკობ ხუცესს თავისი თხზულება ვისიმე შეკვეთილობით დაეწეროს თვით ავტორის, იაკობ ხუცესის, ცნობას ეწინააღმდეგება. ერთგან იაკობ ხუცესს სხვათა შორის აღნიშნული აქვს: როდესაც შუშანიკის წამება დაიწყო „ვარქუ მე სანატრელსა მას: „ხუაშიაღადრე, ვითარ

გეგულების, მითხარ მე, რაათა უწყოდი და აღწერო შრომაჲ შენი“-ო (4, 10-11)-
ავტორის ამ მკაფიო სიტყვებითგან ნათლად ჩანს, რომ შუშანიკის წამება და-
წვებულია თუ არა, იმთავითვე იაკობ ხუცესს წაა შუშანიკის წამების „შრომისა
და ლუწლის“ აღწერა განუზრახავს თავისით და არა ვისიმე შეკვეთილობით.

უეჭველია, ზემომოყვანილი სიტყვების ისე განმარტება, როგორც ს. გორ-
გაძეს გაუგია, შემცდარი იქმნებოდა. უფრო საფიქრებელია, რომ იაკობ ხუცე-
სის თხზულების პირველს ნაწილში შუშანიკის ღვთისმშობიშობა უნდა ყოფი-
ლიყო მოთხრობილი სიყრმიტგანვე. ამგვარად შესაძლებელია იაკობ ხუცესის
ნაწარმოებს დასაწყისი მაინც აკლდეს. ხოლო თუ შენახული ტექსტის შესაფას-
ს სიტყვებს მივაქცევთ ყურადღებას, რომ იაკობ ხუცესს შრომა მოულოდნელად
ასე იწყება, „და აწ დამტკიცებულად გითხრა თქვენ აღსასრული წმიდისა და
სანატრელისა შუშანიკისი“ (1, 4), უნდა უნებლიეთ აზრი დაიბადოს, რომ შენა-
ხული წამება“ იქნებ იაკობ ხუცესის თხზულების მხოლოდ მეორე ნაწილი იყოს
და მას თავში მარტო შესაფასი-კი არა, არამედ მთელი პირველი, შუშანიკის
ცხოვრების მომთხრობელი, ნაწილი აკლდეს, სადაც სხვათა შორის შუშანიკის
ყრმობის დროითგანვე თანდაყოლილ „ღმრთის მოშიშობაზეც“ ექმნებოდა
ავტორს საუბარი.

მაინც ცხადია, რომ იაკობ ხუცესის თხზულების დედნის ის ნაწილი, სადაც
წამებაა აღწერილი, ქართულად სრულად არის შენახული. საფიქრებელი და
შესაძლებელია მხოლოდ, რომ V საუკუნის ქართველი ავტორის ენა მერმინდელ
გადამწერთაგან განახლებული იყოს, თუმცა ქართული ენის ისტორია ჯერ-
სრულებით შესწავლილი არ არის და არც ვიცით, თუ რა სახე ჰქონდა ქარ-
თულს V ს-ში.

ყველა ზემოთქმულის შემდეგ ცხადია, რომ იაკობ ხუცესის მიერ დაწე-
რილი წაა შუშანიკის ვრცელი „წამება“ ჯერჯერობით უუძველესი ქართული
საისტორიო ძეგლია და ვითარცა თანამედროვის, თანადამხდურისა და მონა-
წილის მიერ შედგენილი ძვირფას და შინაარსიან საისტორიო წყაროდ უნდა
ჩაითვალოს. იაკობ ხუცესის უტყუარი მხატვრული ნიჭი და მშვენიერი ცოცხალი
ენა ამ თხზულებას სასიამოვნო საკითხავ ნაწარმოებადაცა ზღის.

წაა შუშანიკის წამება პირველად მ. საბინინმა გამოსცა „საქართვე-
ლოს სამოთხე“-ში, მეორედ ს. გორგაძემ. ორიოდ შეპარული შეცდომა თუ
შესწორდა, უანასკენელი გამოცემა კარგ გამოცემად უნდა იყოს მიჩნეული.

„მარტვლობაჲ და მოთხინებაჲ წმიდისა ეფსტათი მცხეთელისაჲ“

ამ თხზულების შინაარსი ეფსტათი მცხეთელის ცხოვრების მოკლე აღწერილობასა და მარტვლობის მოთხრობას შეიცავს. აღწერილობა ეწყება სპარსი ეფსტათი მცხეთელის საქართველოს დედაქალაქს მცხეთაში გადმოსახლეობის ამბავით, რაც მომხდარა „წელსა მეთესა ხუას-როს მეფისასა და არჲანდ გუშნასპისსა ზარზჳანობასა ქართლისასა“. მცხეთაში მოსვლისას ეფსტათე 30 წლისა ყოფილა, ხელობად მცხამლეობას ანუ ნიქეჲშეობას სწავლობდა თურმე. სარწმუნოებით „ძე მოგვსა და წარმართ იყო იგი“, ხოლო სახელად მანინ გვრობანდაჲი რქმევია. მცხეთაში დასახლების შემდეგ იგი ქრისტიანობას შეეჩვია, შეუყვარდა ეს სარწმუნოება და ბოლოს მოიქცა კიდევ. ამავე დროს მცხამლეობის ხელობაც შეისწავლა, ქრისტიანე ცოლიც შეირთო მცხეთაში და სამუდამოდ საქართველოში დასახლდა. მონათვლას დროს მას თურმე სახელი გამოუცვალეს და გვრობანდაქის მაგიერ ეფსტათი უწოდეს. როდესაც სპარსთა ცეცხლთაყვანისმცემელთა დღესასწაული დადგა და სხვა თავის თანამემამულეებთან ერთად ეფსტათიმ ამ დღესასწაულში მონაწილეობა არ მიიღო, სპარსელებმა ის მცხეთის ციხისთავეთან დაასმინეს, ვითარცა მამაპაპეული. სარწმუნოების მაგინებელი და მოღალატე. ამ დროითგან იწყება ეფსტათის მარტვლობა. ექვსი თვის განმავლობაში ის და მისი თანამოაზრე გაქრისტიანებული სპარსელები ტფილისში შეპყრობილნი მარზჳან არჲანდ გუშნასპის მიერ ქართველი მთავრების თხოვნით იქმნენ განთავისუფლებულნი. „შემდგომად სამისა წელისა შემოვდა ვეჲან ბუზმილ ქართლისა მარზჳანად“. მის თანანემამულეებს ახალმოსულ მარზჳანთანაც დაუსმენიათ ეფსტათი და კვლავ დაუპყრინებიათ. განკითხვის დროს ეფსტათი მარზჳანს ვეჲან ბუზმილს მთელს თავის თავგადასაყალს უამბობს და უხსნის, თუ როგორ და რა მიზეზით უარყო ცეცხლთაყვანისმცემლობა და გაქრისტიანდა. ეფსტათის ამ ვრცელი მოთხრობის შემდგომ მარზჳანი ამაოდ ცდილობს მას ქრისტიანობაზე უარი ათქმევინოს. ამით განრისხებულმა მარზჳანმა ეფსტათის სიკვდილით დასჯა ბრძანა, რაც ასრულებული იყო კიდევ, ამგვარია ჩვენი მარტვლობის მოკლე შინაარსი.

ამ მოთხრობით ეფსტათი, მაშასადამე, სპარსეთითგან წარმართად მოსულა მხოლოდ მცხეთაში გაქრისტიანებულა და მონათლულა. მარტვლობაში არათხელ არის თითქოს განზრახ და ხაზგასმით აღნიშნული, რომ ეფსტათი მცხე-

თაში მოინათლა. მაგრამ ამ გარკვეულსა და დაყინების მტკიცებას ეწინააღმდეგება თვით ევსტათის მიერ სასამართლოში წარმოთქმული სიტყვები და ცნობა. თავის სიტყვაში მას თუმცა აღნიშნული აქვს, — „მამა ჩემი მოგვ იყო და ძმანი ჩემნი მოგვ იყვნენ და მეცა მოგობასა მასწავებდა მამა ჩემი“, — მაგრამ თანაც დაძვნილი აქვს „მე მცემელი რჩული არა მიუყარდა“-ო, ქრისტიანეთა ეკლესიაში დადვლილი და ქრისტიანობა მომწონდა. ქ. განძაკის ერთ-ერთი ეკლესიის არქიდიაკონმა სამოელმა ქრისტიანობის მოძღვრება ამისნა და სწორედ მაშინ „გულისწმაჲ ეყავ და ეს ცან სამოელ არქიდიაკონისა-გან დასაბამითაჲ ყოველივე აქამოდე და... მრწმენა მე ღმერთი დღუსაბამო და ძე მისი იესუ ქრისტე და სული წმიდაჲ მისი და მით ნათლით მიმიღებეს“-ო. ამგვარად ევსტათის სიტყვებითგან ცხადადა ჩანს, რომ ის უკვე სპარსეთში სამოელ არქიდიაკონის წყალობით ქ. განძაკში გაქრისტიანებულა და მონათლულა კიდევ. ამის გამო მცხეთაში მასი გაქრისტიანება უკვე საჭირო არ უნდა ყოფილიყო. ამისდა მიუხედავად მარტვლობის ავტორს, ან უფრო რომ მის გადაშეთებელს, ეს გარემოება ავიწყდება და ევსტათის ზემოთყვანილი სიტყვა-მოთხრობის ბოლოს იმავე ევსტათის ასე ალოცვებს: „ამას გევედრები უფალო ჩემო იესუ ქრისტე, რათა გუამი ჩემი დაიძარხოს მცხეთას, სადაცა იგი ნათელი მოვიღე სამოელ კათალიკოზისა ჯელითა და ღირს ვიქმენ რჩულსა ქრისტიანეთასა“-ო. აქ უკვე ევსტათის მომაქცეველად და მომნათვლელად სამოელ განძაკის არქიდიაკონის მაგიერ სამოელი ქართლის კათალიკოზი ჩნდება. ამ ორი ცნობის წინაუქმობა ცხადია და ამ გარემოებას გამორკვევა და განმარტება ექირვება.

უცნაურია, რომ ევსტათის მოთხრობაში არაფერია ნათქვამი, თუ რამ აიძულა სპარსეთისა და განძაკისათვის თავი დაენებებინა და საქართველოში, მცხეთას მოსულიყო. შესაძლებელია ეს გარემოება მხოლოდ შემთხვევითი იყოს და ამ ადგილას შენახულს ტექსტს აკლდეს რამდენიმე ცნობა, რომელშიაც იქნებ ჩვენთვის საჭირო განმარტება ყოფილიყო. მაგრამ ამით ზემოაღნიშნულ ცნობათა წინაუქმობა მაინც ვერ გაქარწყლდებოდა. ევსტათი მცხეთელი მაშასადამე ხან მცხეთაში გაქრისტიანებული და მონათლული გამოდის, ხან უკვე სპარსეთში ჩანს ქრისტიანედ და ნათელღებულად.

ცხადია, ერთი ამ ცნობათაგანი უნდა თავდაპირველი და ქეშმარიტი იყოს, მეორე მერვინდელი და შემცდარი. რომელს ამ ცნობათაგანს უნდა მიენიჭოს უპირატესობა? ამის გამოსარკვევად ჩვენთვის მნიშვნელობა აქვს ევსტათის სპარსეთითგან საქართველოში გადმოსახლების თარიღს. მარტვლობაში ამის შესახებ ნათქვამია, რომ ევსტათი „წელსა მეთესა ხუასროს მეფისასა... მოვიდა იგი ქალაქად მცხეთად“. ხოლო თუ ჩვენ გრიგოლ მოწამის ასურულ მარტვლობას გადავიკითხავთ, უნებლიეთ დაგვებადება აზრი, რომ ევსტათი სპარსეთითგან მცხეთაში შემთხვევით არ უნდა ყოფილიყო სწორედ ზემოაღნიშნულ წელს მოსული. ზემომოხსენებულს ასურულს წყაროში სახელდობრ ნათქვამია: „წელსა 850 ბერძენთასა ქრისტიანენი (სპარსეთში) ბუდნიერნი იყვნენ: ყველგან ჰქონდათ ეკლესიები და მეფის ბრძანების წყალობით არავის არ შეეძლო მათთვის რაიმე უნება მოეცინებინა. ანუ: იმდროინდელი იყო პეროზის მეფობითგან მოყო-

ღებულის ხოსროს მეფობის მეათე წლამდის. ამ წელს მოგვებმა (სპარსეთში) ქრისტიანეთა დევნილობა ატეხეს“ (Hoffman, Auszüge aus Syrischen Acten persischer Märtyrer. XIII, Grigor, S. 78).

მაშასადამე, ხოსროს მეფობის მეათე წელს მთელს სპარსეთში ქრისტიანენი სარწმუნოებრივი დევნის გამო ცუდს მდგომარეობაში ჩავარდნილან. თავისდა თავად იბადება აზრი, რომ ვესტათის სპარსეთითგან აყრა და საქართველოში წამოსვლა და აქ ახალს დედაქალაქში-იკი არა, არამედ ძველს დედაქალაქში დასახლება იქნებ იმავე საზოგადო მიზეზის, სპარსეთში ქრისტიანეთა დევნილობის შედეგი იყოს. როგორც სპარსელს თავის სამშობლოში და თავისიანებში დარჩენა მას ალბათ უშიშრად არ შეეძლო და შემოიხიზნა საქართველოში, სადაც მას ვითარცა უცხოელს არაფერს იცნობდა. ხოლო თუ წარმოვიდგინეთ, რომ ვესტათი სწორედ ხოსროს მეფის მე-10-ე წელს სპარსეთითგან საქართველოში თავის მოსარიდებლად იყო წამოსული, უნდა ისიც ვიფიქროთ, რომ ვესტათი უკვე ამაზე უწინარეს სპარსეთშივე გაქრისტიანებული უნდა ყოფილიყო და განძაკითგან მცხეთაში გამოქცეულა ვითარცა გაქრისტიანებული სპარსელი, რომელსაც ატეხილი დევნილების გამო სპარსეთში განსაცდელი მოელოდა. ამ დასკვნას საუცხოვოდ უდგება თვით ვესტათის ზემომოყვანილი ცნობა, რომ მან ქ. განძაკში ქრისტიანობა და ნათელი მიიღო სამოელ არქი-დიაკონის გავლენის წყალობით.

ყველა ამ მოსაზრებისა გამო თავისთავად იბადება საკითხი იმის შესახებ, რომ ჩვენი მარტულობის მეორე ცნობა ვესტათის შესახებ, ვითომც ის მოგვად და წარმართად მოსულიყოს მცხეთაში და მხოლოდ აქ გაქრისტიანებულიყოს და მონათლულიყოს, მერმინდელი* გადამკეთებელის ჩანართად უნდა ჩაითვალოს. თუმცა ეს ცნობა მარტულობის თავშიაც არის მოქცეული და შუაგულშიც რამდენსამე ადგილას მოიპოვება, მაგრამ თვით ვესტათის სიტყვასაც ეწინააღმდეგება და მარტულობის შესავალში დასახელებულს ვესტათის საქართველოში შემოიხიზნის თარიღსაც ზემოაღნიშნულს ლოლიკურს კავშირს უკარგავს.

ერთი გარემოებაა არის გასათვალისწინებელი: თვით ძველში მოყვანილი სარწმუნოებრივი მოძღვრება, რომელიც სამოელ არქიდიაკონის მიერ წარმოთქმულად არის მოთხრობილი, ისეთს ცნობებს შეიცავს, რომ მათ სპარსულ სადაურობას ცხად-ჰყოფენ. იქ მაგ. ნათქვამია, რომ თავდაპირველად „წინათ სპარსთა რჩული იყო“ და „ღმერთისა სძაგნა რჩული იგი სპარსთა და არა სთნდა და მერმე ჰურიანი გამოირჩინა... და მისცა მათ რჩული და მცნებაჲ“. ცოტა ქვემოთ კიდევ სწერია: „კაცი ერთი იყო უბიწო და ღმრთის მოყუარე სოფელსა სპარსთასა და ქალაქსა ბაბილოვნელთასა და სახელი ერქუა მას აბრაჲმ“. ამგვარად ქ. განძაკის არქიდიაკონ სამოელის აზრით ადამითგან მოსემდის (?) სპარსთა სჯული ყოფილა გაბატონებული, თვით აბრაჲმიც სპარსეთში ეგულება მას თავდაპირველად. ამნაირი შეხედულება დაბადებაში არ გვხვდება, უჩვეულო, უცნაურ შთაბეჭდილებას ახდენს და მხოლოდ სპარსელს შეეძლო ეთქვა. ამგვარი სიტყვა სრულებით ბუნებრივია, ვითარცა სპარსულ ქრისტიანეთა ეროვნული თვალსაზრისის გამოხატველი, სამოელ არქიდიაკონის

მზრივ, რომელიც სპარსეთის ქალაქის განძაკის ერთ-ერთი ეკლესიის „ჩულის-მეცნიერი“ და მოძღვარი ყოფილა. მაშასადამე, ევსტათი მცხეთელის მარტვლობაში მოყვანილ მოძღვრებასაც ემჩნევა, რომ ევსტათის ქრისტიანულ მსოფლმხედველობას სპარსულ-ქრისტიანული საფუძველი უნდა ჰქონოდა და ყველა ამის გამო თავდაპირველ და ქეშმარიტ ცნობად ის უნდა ჩავთვალოთ, რომელიც ევსტათი მცხეთელის სიტყვაშია აღნიშნული და სადაც ევსტათის სპარსეთში, ქ. განძაკში გაქრისტიანების ამბავია მოთხრობილი.

სხვაფერე ევსტათი მცხეთელის მარტვლობა მაშინდელი საქართველოს ცხოვრების შესახებ მრავალს საყურადღებო და ცოცხალს სურათებს შეიცავს და უტყუარი ცნობებითაც არის შემკული. მაგ. ეს ძეგლი დთარიღებულია სპარსთა მეფობის ინდიკტიონითა და აღმოს. საქართველოში მყოფ სპარსთა მარზპანობით. არსად მთელს ამ თხულებში ქართველთა მეფის სხენება არ გვხვდება: ქვეყნის ბატონპატრონად შაჰის წარმომადგენელი მარზპანი ჩანს, ხოლო შინაურობაში მხოლოდ ქართლის მთავარი, კათალიკოზი, მამასახლისი და პიტიახში გვხვდება. ამგვარად აღმოსავლეთ საქართველოს პოლიტიკური მდგომარეობა დამოუკიდებლობის მოსპობას, სპარსთა ჩვენს ქვეყანაში სრულს ბატონობას და უმეფობის ხანას გვისურათებს. ევსტათი მცხეთელის მარტვლობის ეს ცნობები საუცხოოდ უღებია იმ უტყუარს ცნობებს, რომელიც ჩვენ მოგვეპოვება ქართლ-კახეთის მაშინდელი პოლიტიკური მდგომარეობის შესახებ. პროკოპი კესარიელისაგან ვიცით, რომ სპარსელებმა გურგენ მეფის მიერ 523 წ. მოწყობილი აჯანყების შემდეგ აღმოს. საქართველოში მეფობა მოსპეს და მალად დაიმორჩილეს, რომ სპარსთა ეს ნაბიჯი სპარს-ბიზანტიელთა შორის 532 წ. დადებულმა „საუკუნო ზავმა“ დაადასტურა (იხ. ქლი ერის ისტ., თავი საქართ. ცხოვ. და თავგადას. I—VII ს.). მარტვლობაში მწვენიერი სიცხველითა და სისწორით არის აღწერილი აგრეთვე მაშინდელი სასამართლოს წარმოების წესები ისევე, როგორც სპარსთა მიერ საქართველოში დამყარებული მართვა-გამგეობის წესები. საზოგადოდ მარტვლობის მთელს შინაარსს თანამედროვეობის ბეჭედი აზის, რასაც ამ ძეგლში მოხსენებულ პირთა ვინაობისა და საელების ზედმოწვენილობითი აღნიშვნა და შიგ ჩართული თარიღებიც უფრო ცხად-ჰყოფენ.

მაშ რით უნდა აიხსნებოდეს, რომ ევსტათი მცხეთელის გაქრისტიანების სადაურობის აღწესებაში თავდაპირველი დედნის ტექსტი ხელუხლებლად არ არის დაცული და შენახულს თხზულებაში ორი ერთიმეორის საწინააღმდეგო და უარისმყოფელი მოთხრობა გვხვდება? ჩვენ უკვე დავრწმუნდით, რომ ამ ორ მოთხრობითგან პირვანდელად ის უნდა ჩაითვალოს, რომელიც თვით ევსტათის სიტყვაშია მოყვანილი და ქ. განძაკსა სთვლის ჩვენი მოწამის ადგილად. დანამდვილებით იმის თქმა, თუ რა მიზეზი უნდა ყოფილიყო, რომ ევსტათის სპარსეთში გაქრისტიანების შესახები ცნობის მაგიერ შეტანილია ცნობა ევსტათის საქართველოში და ქ. მცხეთაში მოქცევის და მონათვლის შესახებ, ძნელია. ამ ემად ამაზე მხოლოდ ჰიპოთეზის წარმოთქმა შეიძლება. სპარსეთში როგორც ცნობილია გაბატონებული იყო ნესტორიანობა და.

მონოფიზიტური ქრისტიანობა. როდესაც საქართველოში VI ს-ის დასასრულს დიოფიზიტობამ ანუ ქალკედონის კრების მოძღვრებამ გაიმარჯვა და მსოფლიო ეკლესიებშიაც ეს მოძღვრება ერთადერთ „მართლმადიდებელ“ აღსარებად იყო ცნობილი, მონოფიზიტობა და ნესტორიანობა-კი ვითარცა მწვალებლობა წყეულ და შეჩვენებულ იქმნა, შესაძლებელია ევსტათი მცხეთელის გაქრისტიანების სპარსული სადაურობა და „მწვალებელ“ ეკლესიის წიაღითგან წარმოშობა ქართული ეკლესიის მესვეურთათვის სათაქილოდ და სარწმუნოების თვალსაზრისით სახიფათოდაც-კი ყოფილიყოს ცნობილი. ქართული ეკლესია საზოგადოდ „მართლმადიდებლობის“ განმტკიცების შემდგომ ცდილობდა, რომ „მწვალებლობის ღეარძლი“ ამოეგლიჯა და აღმოსაყლეთ-სამხრეთის, განსაკუთრებით სპარსულ-ისურულ-სომხურ ეკლესიასთან წინანდელი კავშირის ყოველივე კვალი წარეხოცა, იქმნებ სწორედ ამ მიმართულების წყალობით იყოს ევსტათი მცხეთელის მარტულობის თავდაპირველი ცნობა უუპუდებულო და რაკი მთელი თავისი მოწამებრივი მოღვაწეობით ქართულ ეკლესიას ეკუთვნოდა, პირვანდელი ცნობა შეცვლილ იქმნა და თვით გაქრისტიანებითაც ის მცხეთასა და ქართულ ეკლესიას დაუკავშირეს.

სპარსულ ეკლესიასთან ევსტათი მცხეთელის გაქრისტიანებითი კავშირის შესახები ცნობების ამოშლა და წარხოცა შესაძლებელია ამითაც ყოფილიყოს გამოწვეული, რომ ამ მარტულობაში ჩართულს საღმრთო ისტორიაში არაერთი და ორი იმგვარი ცნობა მოიპოვება, რომელიც დაკანონებული ოთხთავი სახარების ცნობებს არ უდგება და ცხადს განსხვავებასა და თავისებურებას შეიცავს (იხ. ამის შესახებ ქლი ერის ისტ. თავი „საქართ. კულტურა I—VII ს.“ და ჩემი *Martyrium des heiligen Eustathius von Mzchetha: Sitzungsber. d. königlich preussischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin 1901 №. XXXVIII*). ამ ცნობებს ისედაც, თავისთავადაც მკითხველზე უცნაური და ეჭვის მომგვრელი შთაბეჭდილების მოხდენა შეეძლო. ხოლო თუ ამასთანავე მარტულობაში ისიც იქმნებოდა აღნიშნული, რომ ევსტათი სპარსეთის ეკლესიის შვილი და მოწაფე იყო, ეს ცნობები იქნებ მწვალებლობადაც-კი მიეჩნიათ. ესეც არის შესაძლებელი, რომ ამ მარტულობაში მარტო ევსტათის გაქრისტიანების სადაურობის შესახებ ცნობაში-კი არ იყოს ცვლილება შეტანილი, არამედ იმ ნაწილშიაც, რომელიც ქრისტიანობის მოძღვრებას ეხება.

ყველა ზემოთქმულის შემდეგ ევსტათი მცხეთელის მარტულობის შესახებ შეიძლება შემდეგს დასკვნას დავადგეთ. ძეგლის თავდაპირველი დედანი თანამედროვეის მიერ უნდა იყოს შედგენილი, მაგრამ შემდეგ, იქნებ იმავე VI ს-ის დასასრულს, ან VII ს-ის დამდეგს, მოთხრობაში ცვლილება შეუტანიათ, რომ ევსტათი მცხეთელი სპარსეთის ეკლესიის შვილად არ ყოფილიყო გამოყვანილი. მაგრამ ამ ცნობის სრულიად წარხოცა გადამკეთებელს ვერ მოუხერხებია და თავდაპირველი მოთხრობის კვალი დარჩენია. ეს ძეგლი შინაარსიანი, ძვირფასი, სანდო საისტორიო წყარო აღმოს. საქართველოს პოლიტიკური, საეკლესიო და კულტურული ისტორიისათვის. მერმინდელ გადამწერთა წყალობით ბევრი საკუთარი სახელი ღამახინჯებულია, შესწორება ესაქიროება. ტექსტი გამოცემული აქვს.

მ. საბინინს „საქ. სამოთხე“-ში. გერმანულად ჩემ მიერ არის წათარგმნი, ხოლო გერმანულადვე დაწერილი გამოკვლევა პროფ. ად. ჰარნაკისა და ჩემი აშავე ძეგლის შესახებ დაბეჭდილი იყო 1901 წ. ბერლინის სამეცნიერო აკადემიის სხდომების მოამბეში (Das Martyrium des heiligen Eustathius von Mzchetha: Sitzungsberichte der königlich preussischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin. 1901 წ. XXXVII).

წამებაჲ ყრმათა წმილათაჲ რიცხვით ცხრათაჲ კოლაელთაჲ

ეს მარტულობა თუმცა ძალზე მოკლეა და სვინაქსარისებური სიმარტივით აღწერილი, მაგრამ ბევრის მხრით საყურადღებო ძეგლად უნდა ჩაითვალოს. მისი ავტორი არა ჩანს, არც ამ თხზულების შედგენის დროის შესახებ მოიპოვება რაიმე ცნობები. თვით ძეგლიც ჯერ-ჯერობით ცნობილია მხოლოდ ერთ ათონის ქართველთა მონასტერში დაცულ ხელთნაწერთგან. ეს ნაწარმოები მოხსენებული იყო უკვე იმერეთის მეფის სოლომონის ნამოძღვრალის ილარიონის აღწერილობაში და ამას გარდა აღ. ცაგარელის კატალოგში (Сведения, I, 4, № 29) ხოლო გამოცემულია ნ. მარრის მიერ (ТРАГФ № V, 55).

ამ წამებაში აღწერილი საეკლესიო-ისტორიული შემთხვევის ასპარეზად „იყო სოფელი ერთი დიდი თავესა ზედა დიდისა მდინარისასა, რომელსა ჰრქვან მტკუარი, ჳესა რომელსა ჰრქვან კოლაჲ (იქვე 55₈₋₁₀). ხოლო ხანა, როდესაც მოთხრობილი ამბავი უნდა მომხდარიყო, სრულებით განსაზღვრული არ არის, მაინცდამაინც თარიღი მთელს წამებაში სრულიად არ მოიპოვება.

ავტორის ვინაობისა და თხზულების შედგენის დროის გამოურკვევლობა და თვით წამების თარიღის უქონლობა საკითხს აძნელებს და თვით ნაწარმოებსაც ამ მხრით ლირებულებას აკლებს. მარტულობის შემდგენელის ვინაობას, თუ რომ რაჲმე ახალი ცნობები ამის შესახებ არ აღმოჩნდა, ჩვენ ვერ გამოვარკვევთ, დანარჩენი ორი საკითხის შესახებ-კი შეიძლება ცოტა რაჲმე ითქვას მხოლოდ ამ ნაწარმოების ენის შესწავლის შემდგომ.

უკვე აღნიშნული იყო, რომ ამ მარტულობაში აღნუსხულ ამბავს თარიღი არა აქვს. მაგრამ სამაგიეროდ იქ მაინც ნათქვამია, რომ იმ დროს, როდესაც ყრმათა წამება მომხდარა, „იყო უმრავლესი ერი სოფლისაჲ მის წარმართთა კერპთ-მსახური და უმცროასი ერი ქრისტიანე ღმრთის მსახური“-ო (იქვე 55₁₁—56₁₈). მაშასადამე, იმ დროს ჯერ კიდევ წარმართობა არამც თუ ძლეული არ ყოფილა, არამედ თვით ქრისტიანობა ჯერ მხოლოდ ახლად იკიდებდა ფეხს და მისი მიმდევარნი მაშინ თურმე უმცირესობას შეადგენდნენ. ეს თავისდა თავად საკმაოდ მკაფიო ცნობაა ხანის განსაზღვრისათვის, მაგრამ ზის ამგვარს თვისებას ის გარემოება ასუსტებს, რომ იგი მთელი ან შუაგული საქართველოს სარწმუნოებრივ მდგომარეობის გამომხატველი-კი არ არის, არამედ საქართველოს შედარებით მიყრუებულს, მაღლობს ადგილს ეხება. ხოლო ცნობილია, რომ ამისთანა ადგილებში ძველი ზნე-ჩვეულება და წარმართობა საზოგადოდ უფრო მტკიცედ და დიდ ხანს ინახება ხოლმე. ამიტომ თუმცა ჩვენ ვიცით, რომ აღმოსავლეთს საქართველოში საზოგადოდ და კერძოდ მესხეთშიაც V—VI

საუკ.-ში ქრისტიანობას მტკიცედ ჰქონდა გამდგარი ფესვები (იხ. პროკოპი კესარი.), მაგრამ რასაკვირველია შესაძლებელია, რომ მიყრუებულს კუთხეებში ამის შემდგომაც კარგა ხნის განმავლობაში წარმართობას ერთგული მიმდევარი და გულწრფელი თაყვანისმცემელი ჰყოლოდეს. ამის დამამტკიცებელ მაგალითად საკმარისია მოვიგონოთ, რომ კახეთში ლაშობის ხეობის მცხოვრებნი დიდ ხანს ცეცხლისა და წყლის თაყვანისმცემელად დარჩენილან (ქლი ერის ისტორია II, 304) და ჩვენმა მთეულებმა წა ნინოს ქადაგებასაც წინაღმდეგობა გაუწიეს და თვით XII საუკ.-შიც-კი თითქმის ისევე წარმართნი იყვნენ (იქვე I, 243 და II, 304).

მაშასადამე, მარტო ის გარემოება, რომ კოლაელთა მარტულობაში ქრისტიანობა ჯერ კიდევ უძლურ და ნაკლებად გავრცელებულ სარწმუნოებად გვეხატება, ხოლო წარმართობა ძლიერებით არის მოსილი, თვით ამ ძეგლში აღწერილი შემთხვევის თარიღის გამოსაკვეთად არ გამოდგება. ამისათვის სხვა რაიმე საბუთია საჭირო.

ამგვარ საბუთად შეიძლება გამოიყენოს ერთი ფრიად საგულისხმო ცნობა, რომელიც კოლაელ ყრმათა ნათლისღებას ეხება. მარტულობაში ნათქვამია, რომ მათ მოსანათლავად „წარვიდა მღვდელი იგი თავსა ზედა მდინარიას მის დიდისასა“ (ΤΡΑΓΩΔ, V, 57⁶⁹⁻⁷⁰). ხოლო როცა ყრმანი მოუნათლავთ, „იყო ეამი ზამთრისაჲ და ღამჲ ნეფხვისაჲ, რამეთუ დღისი ვერ იკადრებდა ნათლის ცემასა მათსა შიშისაგან წარმართთაჲსა და უფალმანცა ჩუენმან იესუ ქრისტემან ღამჲ ნათელ იღო იორდანესა მდინარესა იოვანშსაგან“-ო (იქვე 57⁷²⁻⁸⁰).

ამ ნათლისცემის აღწერილობაში ავტორს განსაკუთრებით ორი გარემოება აქვს ხაზგასმული: ერთი ის, რომ კოლაელთა ცხრა ყრმის ნათლისღება მდინარეში მომხდარა, ხოლო მეორე ის, რომ მაშინ ზამთარი ყოფილა და თვით ნათლისცემაც ღამე ყოფილა. მეტად საყურადღებოა, რომ წამების ავტორს კოლაელ ყრმათა ნათლისღების ზემოაღნიშნული გარემოებანი ცხადი პარალელიზმით აქვს შემკული: იესომაც ღამე ნათელ იღო და მასაც იოანემ მდინარე იორდანეში ნათელი სცა. წელიწადის დრო ავტორს საგანგებოდ დასახელებული არა აქვს, რათგან ყველამ იცოდა, რომ იესოც ზამთარში მოინათლა.

პარალელიზმს გარდა წამების ავტორს კოლაელ ყრმათა ნათლისღების ზემომოყვანილ არაჩვეულებრივ გარემოებათა გასამართლებლად საბუთიც-კი აქვს მოყვანილი: კოლაელი ყრმანი მდინარეში და ღამე იმიტრად მონათლა მღვდელმა, „რამეთუ... უფალმანცა ჩუენმან იესუ ქრისტემან ღამჲ ნათელ იღო იორდანესა“-ო. თუმცა ამას გარდა ისიც არის ნათქვამი, რომ ხუცესმა კოლაელ წარმართთა წიშითაც ვერ გაბედა ყრმათა დღისით მონათლავა, მაგრამ ცხადია, ეს ან პერმინდელი გადამკეთებელის ჩანართი უნდა იყოს, ან მაინცდამაინც სხვათა შორის მოყვანილ მოსაზრებად უნდა ჩაითვალოს. შეეკვლია ქრისტეს ნათლისღებასთან მსგავსებას უფრო მეტი მნიშვნელობა ჰქონდა კოლაელ ყრმათა ნათლისღების გარემოებათა კანონიერების დასამტკიცებლად. საფიქრებელია, რომ თვით მეორე კანონიერი საბუთიანობაც, რომელიც იესო ქრისტეს ცხოვრებით-გან არის ამოღებული, წამების მერმინდელი გადამკეთებელის მიერ იყოს დამა-

ტებული, რომ მისი თანამედროვენი კოლაელ ყრმათა ნათლისღების აღწერილობას არ განეცეიფრებინა და მწვალებლობად არ სჩვენებოდათ.

მარტვლობის ეს ნაწყვეტი მაინც ამტკიცებს, რომ კოლაელ ყრმების წამება იმ დროს მომხდარა, როდესაც ნათლისღება იესო ქრისტეს ნათლისღების მსგავსად ზამთარში სცოდნიათ, ამასთანავე ღამით და მდინარეში. ასეთი წესი-კი შეიძლებოდა და იყო კიდევ ქრისტიანობის პირველ ხანაში. საყურადღებოა, რომ ჩვენი ავტორისა და თხზულების ცნობას იმის შესახებ, რომ ქრისტემ „ღამე ნათელი იღო“, მხარს უჭერს ისეთი ძეგლი, როგორიცაა „Institutiones apostolorum“, სადაც ნათქვამია, რომ იესო ქრისტემ ღამის ათ საათზე იღო ნათელი (Арх. Сергей, Полный Мессяцслов Востока, Т. II, ч. 2. За-метки, გვ. 14, გამ. 1901 წ.) და ბერძნული გადმოცემა რუს წინამძ. დანიელის მიერაც 1113 წ. აღნუსხული, რომ ქრისტეს ნათლისღება შუალამეს მოხდა (L'abbé J. Corblet, Histoire du sacrement de baptême. 1831 წ., t. I, 102). ეს გარემოება ამტკიცებს, რომ გარდმოცემა, რომელიც კოლაელ ყრმათა წამებაშია მოყვანილი, ძველი არის. ამისდა გვარად, რაკი პირველ ხანაში ქრისტიანები იესო ქრისტეს ცხოვრების უმთავრესს მოვლენებს ჰბამავდნენ, თვით ზამთარში, ღამე და მდინარეში მონათღვის წესიც ქრისტიანობის უძველეს ხანაში უნდა ყოფილიყო მიღებული.

ჩვენს ძეგლში კოლაელ ყრმათა ნათლისცემის შესახებ კიდევ ერთი საგულისხმო ცნობა მოიპოვება. იქ ნათქვამია, რომ როდესაც ნათლისღება თავდებოდა, მაშინ „ბრძანებითა ღმრთისაჲთა სამოსელნი სპეტაკნი მოიხუნეს ანგელოზთა ზეით და შეჰმოსნეს ყრმათა მათ ახალ-ნათელღებულთა უხილავად კაცთაგან“ (ТРАГД, V, 50⁹⁸⁻⁹⁹). თუ ამ მოთხრობას სასწაულებრივს სამკაულს მოვაცლით, ჩვენ ფრიად საყურადღებო მოწმობა შეგვრჩება იმის შესახებ, რომ ახალ მონათლულებს წესით ნათლისღების შემდგომ სპეტაკი სამოსელი უნდა ჩეცვათ. მართლაც მაგ. აღექსანდრიაში 600 წ. და 620 წელსაც-კი იერუსალიმში, ახალ-მონათლული ქრისტიანები ერთი შეიდულის განმავლობაში სპეტაკი ტანთსაცმელით იყვნენ ხოლმე შემოსილნი (K. P. I. Pargoire, L' Église Byzantine de 527 à 847. Paris, 1905 წ. გვ. 94), საფიქრებელია, რომ ამ შემთხვევაშიაც თეთრი სამოსელის სასწაულებრივი გაჩენა მერმონდელი გადამკეთებელის ჩანართი ცნობა იყოს, რაკი მის თანამედროვეთა ხანაში ამგვარი ჩვეულება აღარ არსებობდა და თავდაპირველი მოთხრობა გაუგებარი იქმნებოდა, მან სასწაულებრივი ძალის დასტური მოუპოვა პირვანდელს ცნობას სპეტაკ სამოსელის შესახებ და ამით ჩვეულებრივი და ძველ დროისათვის ყოველდღიური ცხოვრების მოვლენა ზემთაბუნებრივ მოვლენად აქცია.

მაშასადამე, თუმცა ის გარემოება, რომ კოლაელ ყრმათა წამებაში წარმართობა ჯერ კიდევ ძლიერ სარწმუნოებად გვჩვენება, თვით ამბავის ხანის განსაზღვრისათვის მაინც ვერ გამოგვადგა. მაგრამ კოლაელ მოწამეთა ნათლისცემის ზემომოყვანილი აღწერილობა და ცნობები ამტკიცებენ, რომ ჩვენი „წამებაჲ“ მართლაც საქართველოში ქრისტიანობის გავრცელების უძველეს ხანას უნდა გვისურათებდეს.

როდის უნდა იყოს ეს წამება დაწერილი? ამ ძეგლის გამოცემელი ნ. მარჩი ამბობს: „ცხადია, ეს ძეგლი მეტად ძველია, რასაც (ამ თხზულების) ენისა და თვით ზელთნაწერის (X საუკ.) სიძველეც ამტკიცებს“-ო (ТРАГФ, 54). რამდენად სამართლიანია ეს აზრი? ნ. მარჩს, როგორც ეტყობა, ეს ძეგლი „მეტად ძველად“ მიაჩნია იმ სახითაც, როგორადაც მან ჩვენამდის მოაღწია. მაგრამ ამას თვით ძეგლის სწორედ ენა არ ამტკიცებს, განსაკუთრებით ტერმინოლოგია.

ამ მხრივ საყურადღებოა, რომ მთელს მარტულობაში ყოველთვის დაბის აღსანიშნავად სიტყვა „სოფელი“ იხმარება. მაგ. „იყო სოფელი ერთი დიდი თავსა ზედა დიდისა მის მდინარისასა, რომელსა ჰქვან მტკუარი, კვესა რომელსა ჰქვან კოლაჲ“ (55₈₋₁₁). „იყო უმრავლესი ერი სოფლისაჲ მის წარმართთა კერპთ მსახური“ (55₁₁₋₅₆). „მსწრაფლ წარვიდეს მღვდლისა მის, რომელი იყო ხუცესი სოფლისაჲ მის“ (57₁₋₃). ხოლო ჩვენ ვიცით, რომ მართლაც უძველეს ქართულ საისტორიო მწერლობის ძეგლებში „სოფელი“ ამ მნიშვნელობით სრულებით არ იხმარება და ამ სიტყვის მაგიერ მხოლოდ ტერმინი „დაბა“ გვხვდება. როგორც ძეგლებითგან ჩანს: „სოფელი“ დაბის მნიშვნელობით IX საუკ.-ზე უწინარესს არ იხმარებოდა.

ცხადია მაშასადამე, რომ ეს ძეგლიც იმ სახით, როგორადაც მან ჩვენამდის მოაღწია, შეუძლებელია ამ საუკუნეზე უწინარეს იყოს შედგენილი.

ამ დასკვნის სამართლიანობას შემდეგი დაკვირვებაც ადასტურებს. კოლაელ ყრმათა წამებაში ავტორის თანამედროვეობის კვალი სრულებით არა ჩანს: მის შემდგენელს არც იმ დიდი სოფლის სახელი აქვს მოხსენებული, სადაც აღწერილი ამბავი მომხდარა, არც კოლას ხეობის მთავრის და ხუცესის ვინაობაა აღნიშნული, დასასრულ არც თვით ყრმათა სახელებია. „იყო სოფელი ერთი დიდი“-ო (55₈), „ყრმანი... რიცხვთ ცხრანი“ (56₂₁₋₂₃), „ნათელ ელო წმიდათა მათ ყრმათა... იგინი იყვნეს რომელნიმე ცხრისა წლისაჲ და რომელნიმე შუდისა წლისაჲ გინა უფრო გინა უმტრო“ (60₁₅₉₋₁₆₀₋₁₆₅₋₁₆₇), „მივიდეს მთავრისა წინაშე მის ქამისასა“ (59₁₃₅₋₁₃₆), „მწრაფლ წარვიდის მღვდლისა მის, რომელი იყო ხუცესი სოფლისაჲ მის, კაცი წმიდაჲ, ლირსი და პატიოსანი“ (57₈₋₁₀). მთელს მარტულობაში ყველგან ასე უსახელოდ და გამოურკვეველად არის ნათქვამი. არამც თუ თანამედროვე, ამ წამების მახლობელ ხანაში მცხოვრები ავტორიც ასე არ დასწრდა: ერთი სახელი, თუნდა მარტო სოფლისა, მაინც წამოსცდებოდა მას. ამასთანავე თანამედროვე ავტორს ამ საეკლესიო-საისტორიო შემთხვევის ხანა დაახლოვებით მაინც განსაზღვრული ექმნებოდა: თუ წელიწადი არა, მეფე, ან მთავარი მაინც იქმნებოდა დასახელებული. რაკი არაფერი ამის მსგავსი კოლაელ ყრმათა მარტულობაში არ მოიპოვება და თვით ტერმინოლოგიის მხრივაც მტკიცდება, რომ IX საუკ.-ზე უწინარეს შეუძლებელია დაწერილი იყოს, ამიტომ ცხადია, ნ. მარჩის აზრი, ვითომც ეს ძეგლი მისი აწინდელი სახით „მეტად ძველია“, სწორე არ არის. პირიქით, ზემომოყვანილ მოსაზრებათა გამო საფიქრებელია, რომ იმ სახით, როგორადაც მან ჩვენამდის მოაღწია, დაახლოვებით IX საუკუნეში უნდა იყოს შედგენილი.

მაგრამ თავ-თავის ადგილას აღნიშნული იყო, რომ ამ წამებაში რამდენიმე ისეთი ცნობაც მოიპოვება, რომელნიც ქრისტიანთა ყოფაცხოვრებისა და რწმენის უძველეს ხანას უნდა ეკუთვნოდნენ. სწორედ ამის გამო აზრი იბადება, რომ კოლაელ ყრმათა მარტვლობის აწინდელი, X საუკ.-ის ხელთნაწერში შენახული სახე ამ ძეგლის თავდაპირველი სახე არ არის, არამედ ძველ დედნითგან არის გადაკეთებული და შემოკლებული. რაკი ძნელი დასაჯერებელია, რომ ერთის გადაკეთებით სახელებისა და თარიღების კვალი ასე საფუძვლიანად წარხოცილიყოს, ამიტომ საფიქრებელია, რომ კოლაელ ყრმათა მარტვლობა რამდენჯერმე უნდა იყოს გადაკეთებული და უკანასკნელად ნხოლოდ სენაქსარი-სებრ შემოკლებული და გადაკეთებული იყოს. არც მეთოდების მხრივ, არც თხრობის წესის თვალსაზრისით ეს ნაწარმოები არაფერს საყურადოს არ შეიცავს. იქნებ მისი ასეთი თვისება მერმინდელ გადამკეთებელ-შემამოკლებელთა ბრალიც იყოს, მხოლოდ მისი აწინდელი სახე მკვლევარს საგულისხმოს არას აძლევს. არც ენა შეიცავს ისეთს განსაკუთრებულს რამეს, რომ ჩვეულებრივს X საუკ.-ის ხელთნაწერში არ მოიპოვებოდეს.

ამ ძეგლის ისტორიული მნიშვნელობა კარგად აქვს ნ. მარკს გამორკვეული. იგი მართალია, როდესაც ამტკიცებს, რომ კოლაელ ყრმათა მარტვლობა საყურადღებოა როგორც ძეგლი, რომელშიაც წარმოდგენილია ის თავდაპირველი ხანა, როდესაც ქრისტიანობას საქართველოში ბრძოლა უნდა ჰქონოდა ადგილობრივ წარმართობასთან. ამ მარტვლობას გარდა ჩვენამდის სხვა ამავე ხანის დამსურათებელს თხზულებას არ მოუღწევია. მას საისტორიო მეცნიერებისათვის ის მნიშვნელობაც აქვს, რომ იქ, როგორც ნ. მარკსაც აღნიშნა (გვ. 53—54), შენახულია უტყუარი სურათი იმისა, თუ როგორის სიძლიერით ჰყვარებიათ ჩვენს წინაპრებსაც თავიანთი წარმართობა, მაჰაპაური რწმენა, რომ ისინიც უბრძოლველად არ უზმობდნენ ასპარეზს ახალს საქრმუნობას და ჩვენშიც პირველ ხანებში გამწარებით ეწინააღმდეგებოდნენ ქრისტიანობას.

მაგრამ მარტო ამით არ განისაზღვრება ამ პატარა ძეგლის მნიშვნელობა. იგი ძვირფასია მეცნიერებისათვის, როგორც ძველის-ძველი საქრისტიანო ღვთისმსახურებისა და მაშინდელი საქრისტიანო და საწარმართო აზროვნების სურათი.

საყურადღებოა მაგ. ის გარემოება, რომ საქართველოშიაც გავრცელებული ყოფილა შეხედულება, ვითომც იესო ღამით მონათლულიყოს. საყურადღებოა აგრეთვე, რომ მაშინ ჩვენში ნათლისცემის წესი იესოს მაგალითის წამბადველობით ყოფილა შემუშავებული და იმის მსგავსად ზამთარში სიცოცხლით, ღამიანად. საგულისხმოა რასაკვირველია „ჟამობა“-დ წოდებული ნათლის ცემის პატარა ლოცვა (გვ. 57^{გ-გ}), რომელიც ალბათ მაშინ მიღებული ყოფილა საქართველოში, როგორც ეს ნ. მარკსაც აქვს აღნიშნული (გვ. 54). ყურადღების ღირსია ის ჩვეულებაც, რომელიც მაშინდელს საქართველოშიც სცოდნიათ, რომ ახალ მონათლულებს, როგორც ეტყობა, სპეტაკ ტანისამოსს აცმევდნენ.

ქართული სამართლის ისტორიისათვისაც ისეთი ცნობები მოიპოვება, რომელთაც მკვლევარი გვერდს ვერ აუქცევს. ერთი ცნობა ამტკიცებს, რომ შშობ-

ლებს თავიანთ შვილებზე განსაზღვრელი უფლება ჰქონიათ მინიჭებული ისე, რომ ნთავარი, როპელსაც მშობლებმა მათი შვილების გაქრისტიანების ამბავი შესჩივლეს, მშობლებს უპასუხებს: „შვილნი თქუენნი არიან, კელმწიფებაჲ გაქუს, უჟავთ რაჲცა გნებავთ“-ო (გვ. 59₁₁₀₋₁₁₂). დასასრულ, სამაოთლის ისტორიისათვის საგულისხმოა ცნობა, რომ კოლაელ ყრმათა მამაპაპეული სარწმუნოების ღალატისათვის დასასჯელად თურმე „სიმრავლემან ერისამან დაჰკიბეს ქვაჲ ვიდრემდის აღავსეს ჭნარცჲ იგი და დაფარნეს ქეითა წმიდანი იგი გუჲმნი მათნი და მიწაჲ იგი აღმოთხრილი მიასბეს ზედა კერძო მათსა“-ო (გვ. 60₁₆₀₋₁₆₈). ცხადია მაშასადამე, რომ მაშინ ისეთს მიყრუებულ ადგილებში მაინც, როგორც მტკვრის საოავეა, მამაპაპეული სარწმუნოებას უარყოფისათვის სასჯელად ჩაქოლვა სცოდნიათ.

ი.ი.ანდუქაძის საზღვარი

ქართულ საეკლესიო-საისტორიო მწერლობაში განსაკუთრებული და თვალსაჩინო ადგილი იოანე საბანის ძეს უკავია. მან გარკვეული მიმართულება შექმნა მწერლობასა და ცხოვრებაში და თვითონ თხოვლობაზე ზედუცხრივი მოთხოვნის სახით-კი არა აქვს დაწერილი, არამედ გარკვეულ, წინაწინავე აღნიშნულს გეგმაზე არის ადგებული. მართლაც ეს გარემოება-კი, სხვა რომ არა იყოს რა, გვიჩვენებს, რომ იოანე ძე საბანისი ზედუცხრივი მწერალი არ ყოფილა და თავის დროს მისაბამად, სამაგალითო ისტორიკოსად უნდა ყოფილიყო და იყო კიდევ.

მართლაც აბო ტფილელის მარტვლობის „გამოშთქმელი“ იოანე ძე საბანისი VIII საუკუნეში ცნობილი მწერალი ყოფილა: მისი „ღმრთი-მისაღებელი ზეცნიერება საღმრთოთა წიგნთაჲ“¹ და „წადიერება ღმრთის მსახურებისათჳს“ კარგად სცოდნია თვით სამოელ ქართლისა კათალიკოსსაც. მისი თხოვლობაც საკმაოდ ამტკიცებს, რამდენად ნიჭიერი და საეკლესიო მწერლობაში დახელოვებული ისტორიკოსი ყოფილა იგი. იოანე საბანის ძეს „მარტვლობა“ გარკვეულს გეგმაზე აქვს აგებული, თავიდან დაუყვია და თვითონ თვით განსაზღვრული დედაიხრი გამოუთქვამს.

„საითხანი წმიდისა ჰაბოასნი თავნი დ (4).

ა (1) თავი. ღმრთის მსახურთა და მარტვლ-მოყუარეთა კრებულისათჳს თხრობაჲ და მოძღვრებაჲ და ახლისა ამის მოწამისა კსენებაჲ.

ბ (2) თავი. ქართლად შემოსლვაჲ და ნათლის ლებაჲ ნეტარისა ჰაბოასნი.

გ (3) თავი. მარტვლობაჲ წმიდისა ჰაბოასნი.

დ (4) თავი. ქებაჲ სანატრელისა წმიდისა ჰაბოასნი“ („წმიდა მოწამე აბო ტფილელი“, საეკლ. მუშ. გამოცემა № 3, გვ. 6).

პირველი თავი შესაუბრია, რომელშიაც მიმართავა მკითხველისა და მსმენელისადმი, განსაკუთრებით-კი ავტორის საზოგადო მოსაზრება და გულისანდობა მოთავსებული. მეორე და მესამე თავში აბო ტფილელის თავგადასავალია მოთხრობილი. მეოთხე აბოს ქებას შეიცავს. ეტყობა, ვიდრე თხოვლობის წერას შეუდგებოდა, ავტორს ყველაფერი წინდაწინვე მოუფიქრნია და გამოურკვევია. აპიტომაც არის. რომ იოანე საბანის ძის აზრთა მიმდინარეობა და მოთხრობა დალაგებული და მკაფიოა.

¹ უწყვეტია იოანე საბანის ძეს აბო ტფილელის მარტვლობას გარდა სხვა თხოვლობებიც იქნებოდა. როდესაც ქართული ზელთნაწერები სათუაღიანად იქმნება, შესწავლილი, მაშინ იმედია ეს საკითხიც ცალკედ მაინც გამოირკვევა.

მაგრამ ამასთანავე სამწერლო მოქმედებისათვისაც მას შესატყვისი ტერმინები მოუძებნია: ერთისათვის მას „თხრობაჲ“ დაურქმევია, მეორისთვის „მოძლურებაჲ“, მესამისათვის „ქსენებაჲ“ (გვ. 6). შემდეგ ირკვევა, რომ თხრობა იგივე „უწყებაჲ“ ყოფილა, მოძღვრებას „სწავლაჲ“ უდრის, ქსენებას კიდეც „მოკსენებაჲ“ და „ქებაჲ“ (გვ. 6). მაშასადამე იოანე საბანის ძის შრომა სამი მთავარი ნაწილის ანუ დარგისაგან შესდგება: „თხრობა-უწყებისა“, „სწავლა-მოძღვრებისა“ და „ქება-მოხსენებისა“-გან. მართლაც, პირველს თავს შესავალის მსგავსად საზოგადო მსჯელობისა და მოძღვრების ხასიათი აქვს: საზოგადოდ წმიდათა და მარტულთა თაყვანისცემის მნიშვნელობის შესახებ და განსაკუთრებით აბო ტფილელის მოწამებრივ სიკვდილის მნიშვნელობაზე ქართველთათვის. ამ თავის მიზანს მსმენელთაღმი საზოგადო მიმართვის გამოთქმისა და იმ „უწყების“ გარდა, რომელსაც მათთვის მარტულ-წმიდათა და აბო ტფილელის მარტულობის მნიშვნელობა უნდა განემატა, განსაკუთრებით ის შეადგენდა, რომ ქართველობისათვის გამოერკვია, რომ „ესევეითარსა ჟამსა შინა გამოჩნდა ახოვნად წმიდაჲ ესე მოწამე“, რომ აბო ამასთანავე „არა... პირველითგანვე ჩუენგანი იყო, არამედ უმეცარი სარწმუნოებისაგან ჩუენისა, უცხოჲ, უცხოჲთა შჯულითა“ (გვ. 8) და, თუ რა დიადი მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა ამ გარემოებას მაშინდელი ქართველობისათვის.

მეორე და მესამე თავები მართლაც „თხრობას“, ანუ ისტორიულს მოთხრობას წარმოადგენენ. აგებულიობის თვალსაზრისით თითქოს უკეთესი უნდა ყოფილიყო, რომ ვითარცა საისტორიო ნაწილი ეს ორი (2 და 3) თავი ერთ თავად გამოეყო ავტორს. ლოლიკურად ეს უფრო სამართლიანი იქმნებოდა. მაგრამ იოანე საბანის ძეს სურდა, რომ „ქართლად შემოსლვაჲ წსა ჰაბოჲსი“, არაბი აბო ტფილელის გაქრისტიანებისა და ქართლის მთავართან დაახლოების ამბავის მოთხრობა, აბოს მოწამებრივი ღვაწლის საკუთრივ აღწერილობისაგან გამოცალკეებული ყოფილიყო. სწორედ ამიტომ მას თავისი შრომის საისტორიო ნაწილი ორად გაუყვია და „წამებაჲ წმიდისა ჰაბოჲსი“ მესამე თავად უქცევია. მეოთხე თავიც მართლაც აბოს „ქებას“ და მის ღვაწლის შესხმა-დიდებასა და დაფასებას შეიცავს.

თავისი აზრის ცხოველმყოფელობისათვის იოანე საბანის ძე აქა-იქ პოეტურ შედარებასა და სურათს მიჰმართავს ხოლმე, მაგრამ, როგორც განსაკუთრებული უნარითა და გემოვნებით აღჭურვილს მწერალს შეჰქვენის, იგი თავის შედარებას არ აზიადებს, არამედ მარტივად და გულწრფელად აფერადებს ხოლმე თავის მოთხრობას. ამგვარი თვისება საეკლესიო მწერლებს მაინცა-და-მაინც ხშირად არ მუეპოვებოდათ ხოლმე: საღმრთო წერილის მონური თაყვანისცემა და მიმბაძველობა, ყოველგვარი პოეტური სილამაზის უარყოფა და საეკლესიო მწერლობის ზეპირად ცოდნის გამოჩენის სურვილი საეკლესიო მწერალს ხშირად პირად ნიქს უხშავდა, მის შემოქმედებას ჰბორკავდა და მის ნაწარმოებს უფერულობისა და უპირადობის ელფერს სდებდა ხოლმე. მხოლოდ განსაკუთრებულ ღვთაებრივ ნიჭით დაჯილდოვებული მწერალი თუ შესძლებდა ამგვარ შემზღუდველ პირობათა ძლევას და თავის ადამიანურ გრძნობა-აზროვნობის

გამომჟღავნებას. ამ იშვიათ პიროვნებათა გუნდს ეკუთვნოდა სწორედ აბო ტფილელის მარტულობის გამომთქმელიც იოანე ძე საბანისი.

მაგრამ მას ერთი სხვა თვისებაც ამშვენებს, რომელიც მის ცხოველს, პოეტურს სურათებს მომზიბლავ ძალას ანიჭებს და აღრმავებს: ავტორი ჭკუით უხვად დაჯილდოებული მწერალია. იოანე საბანის ძემ იცოდა, რომ ადამიანთა მოქმედებაში არსებობდა „ჩვეულებისაებრ მამულისა სლვა“, მამაპაპეული თვისებით ნაკარნახევი მიმართულება, რომელიც განსაკუთრებულს ხასიათს ანიჭებდა ამა-თუ-იმ ერის შვილთ. იოანე საბანის ძე დარწმუნებული ყოფილა, რომ ქართველთა ამგვარი „ჩვეულებისაებრ მამულისა სლვა“, მამაპაპეული თვისება იყო „ქირთა მოთმენით“ განსაცდელის ატანა. იგი მაგ., ამბობს, რომ არაბთა მკაცრი და ვერაგი ბატონობის დროს აღმოსავლეთ საქართველოში ზოგნი ქრისტიანობასაც-ი გადაუდგნენ და მაჰმადიანობას მიემხრნენ, ბეგრნი-კი „იჩვევიან ვითარცა ლერწამნი ქართაგან ძლიერთა“ და თუ ქრისტიანობას ყველამ არ შეაქცია ზურგი, ეს გარემოება მით აიხსნება, რომ ქართველნი „ჩვეულებისაებრ მამულისა სლვისა ქირთა მოთმენითა არა განეშორებიან მხოლოდმოზილსა ძესა ღმრთისასა“-ო (წმბა პაბოასი 8₁₀₋₁₂).

ცხოვრებაში ღრმად ჩახედული აკვირდება იგი და ითვალისწინებს იმდროინდელ საზოგადოებრივი ცხოვრების თვითთოეულს მოვლენას. მას მშვენიერად ესმის ამ მოვლენათა აზრი და მნიშვნელობა და კარგადაც უხსნის და უჩუქის-წინებს თანამოძმეთ თავის ღრმა დაკვირვებასა და აზრს. იოანე საბანის ძეს განყენებული მსჯელობის უნარიც შესწევს და ცდილობს თანაც თავისი მსმენელი და მკითხველიც გაიტაცოს, დააფიქროს და თვითშემეცნებისა და დაკვირვების სურვილი აღუძრას: „აწ... მომიპყრენით, ამბობს ავტორი, საჩინონი ეგე სასმენელნი თქუენნი და უფროასლა საცნობელნი ეგე ყორნი გულისა თქუენისანი და გონებათა თქუენთანი განჰმარტენით სმენად და მასპინძელ ექმენით სიტყუათა ამათ ჩემთა“ (იქვე 6). ამგვარი გულდასპითი ყურადღება იმიტომ არის საქი-როო, რომ „არა თუ ხოლო ჩემდა მარტოასა საძიებელი არს სმენად საწადელი ესე მარტულობაჲ წმიდისა ამის მოწამისაჲ, არამედ ყოველთაჲ ჯერ არს თქუენდა დაკვრებად ჩემთანა“ (იქვე 7).

რა მოხდა ზერე ისეთი განსაკუთრებული, რომ იოანე ძე საბანისი ასე გულმოდგინედ არწუჟებს ყველას, თქვენ მოვალენი ხართ ჩემთან ერთად აბო ტფილელის მარტულობას ჩაუკვირდეთო? იმდროინდელ საქართველოში მარტულობა იშვიათი შემთხვევა არ იყო. თვით ავტორიც ამბობს, რომ აბოს უწინარესაც ჩვენი ეკლესია, რომელიც „წოდებულ არს ღებად წმიდათა“, არა ერთხელ მოსწრებია ადგილობრივ მკვდრთა და უცხოელთა მარტულობას (იქვე 14). ამისდა მიუხედავად ავტორი მაინც ამტკიცებს, რომ ამ აბოს მარტულობას განსაკუთრებული მნიშვნელობა და აზრი აქვს. სწორედ აქა ჩანს იოანე საბანის ძის ნიჭი და ჭკუა, რომ მან შესძლო ის, რაც ვერ შესძლეს ევსტათე მცხეთელის, რაქდნისა და სხვათა მარტულობათა გამომთქმელებმა: ცხოვრების კერძო მოვლენაში მან საზოგადო-მნიშვნელოვანი გარემოება შენიშნა და დაინახა. მან შეიძლო ამის შეგნება პირადად და თანაც სხვებსაც დაანახა და შეაგებინა!...

აბო ტფილელი ჩენი ავტორის გულითადი მეგობარი ყოფილა. ეს ცხადადა ჩანს „ქების“ იმ ადგილითგან, სადაც იოანე საბანისი ძე ამბობს: „წმინდაჲს ქებად შენდა ყოვლად-ქებულო ქარისტს მორწმუნეო... რამეთუ სანატრელითა მით ქარისტსა-მეორითა სიყვარულითა შევიყუარე მე ვიდრე იყავ-ლა სოფელსა-ამას ჩვენსა“-ო (იქვე 26). ამიტომ მოსალოდნელი იყო, რომ ავტორი, ვითარცა მარტულის დაახლოებული პირი და მეგობარი, აბოს წარსულ ცხოვრებას და ზოგჯერ პირადად თვსებებს და სათნოებას დაგვისურაუებდა, აბო ტფილელის პირადს თვისებებს განსაკუთრებულს ყურადღებას მიაქცევდა. მაგრამ ნამდვილად-გი იოანე საბანისი ძე აბოს ცხოვრებაზე ძალიან ცოტას ლაპარაკობს: იქაც-ქი, სადაც აბოს „ქართლად შემოსლვაა“ აღწერილი, ავტორს განსაკუთრებით ქარაღის მაშინდელ პოლიტიკურ მდგომარეობაზე აქვს საუბარი.

მოსალოდნელი იყო, რომ იოანე საბანისი ძე სხვებსაგვით აბოს აღმსარებლობითი მოღვაწეობით იქნებოდა გატაცებული. ევსტათე მცხეთელს მარტულობის გამომთქმელს ევსტათეს აღმსარებლობითი სიტყვისათვის თავის თხზულების ორი შესაქმნი დაუთმია, თუცა ეს სიტყვა შინაარსის მხრივ არაფერს განსაკუთრებულს და ახალს არ შეიცავს¹: იგი იმასვე იმეორებს, რასაც საზოგადოებ ყველა მარტულნი ამბობდნენ ხოლმე ამისთანა შემთხვევებში. აბოს მარტულობის გამომთქმელს-ქი ზოგჯერ მხოლოდ ორიოდ წინადადება მოჰყავს იმიტომ, რომ მისთვის აბოს სიტყვა აკც საჭირო იყო.

იოანე საბანისი ძე სულ სხვა ამართა და წადილით იყო გატაცებული: მთელს თავის ყურადღებას იგი იმ გარემოებას აქცევდა, რომ VIII საუკუნეში, სარკინოზთა და მათი სარწმუნოების, მამადიანობის, ბატონობისა და ქართველ ქრისტიანთა მონიპისა და უძღვრების დროს, ტომით სარკინოზმადე აბომ თავისი სარწმუნოება უარკჳო და ქრისტიანობას ოაფი შესწირა. იოანე საბანისი ძე სწორედ ამ შემთხვევასა და გარემოებას აკვირდებოდა და მხოლოდ იმას არ-კვევდა, თუ რა მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა ამ გარემოებას ქართული ეკლესიისა და ერისათვის.

არაბთა ბატონობა მძიმე ტვირთი იყო საქართველოს მკვიდრთათვის. საზოგადოდ და განსაკუთრებით-ქი ეკლესიისათვის. იოანე საბანისი ძეს საუცხოვოდ აქვს დასურათებული ჩვენ წინაპართა მაშინდელი გაჭირვებული მდგომარეობა: „რომელ ესე ვარა ყურესა ამას ჭუეყანასასა, სასტიკებასაგან და სიყვარებასა მანქანებთა მით სიკეთურისაათა ზედამდგომელთა მით ჩუენთა, მულობელთა (ე. ი. არაბთა) ამის ქემისათა, ზატულგბითა მოძღვრებისა თუ ი თავით თჳსით ზატულსიდგბისაათა განდგომილთა ქრისტესგან, მრავალნი შეაცთუნნეს და გადადრიკენს გზისაგან სიპართლისა და ჳენმართებლისა ქრისტეს სახარებბისასა შეეცოდნეს: რომელნი ზუთას წლისა ქამთა და უწინარესლა შჯულ ყოფილ წმიდითა მადლითა ნათლისღებისაათა, მიერისგან და ვიდრე აქამომდე ნაშობნი ქრისტიანეთანი, გარდაგულარძნეს — რომელნიმე მძღაერებით, რომელნიმე შეტყუებით, რომელნიმე სიყამესა შინა უმეცრებით, რომელნიმე მხაკუარებით:

¹ ევსტათე მცხეთელის მარტულობაში მეტად საყურადღებო ცნობებია სახარებითგან და ძველ აღთქმითგან, მაგრამ, რასაკვირველია, ეს ავტორს ღვაწლად ვერ ჩათვლება.

და სსუანი, რომელ ესე ვართ მორწმუნენი, მძლავრებასა ქლეშე დამონებულნი და ნაკლულევანებითა და სიგლახაკითა შეკრულნი ვითარცა რკინითა, ხარკსა ქლეშე მათსა გუემულნი და ქენჯინილი, ძვრ-ძვრად ზღვეულნი, შიშითა განილევანი და ირყევიან ვითარცა ლერწმანი ქართაგან ძლიერთა“-ო (იქვე 7—8).

მაშასადამე, ბრძოლა ქართველთა წინააღმდეგ არაბებს ერთსა-და-იმადვე დროს სხვადასხვა მხრით დაუწყიათ: ეკონომიურად ქართველნი მათ შიშივე ხარკის დადებით დაჟუძღურებით, ხოლო სამხუტრებითა და მოტყუებით მათ ქართული ეკლესიის მრევლი გადუბირებით და მაშაღლიანობა გაუვრცელებით. სადაც ეს ხერხი არ გაუდოდათ, იქ ტანჯვა და საპყრობაღე მოგზავლობდა (იქვე 29, 37). მორწმუნენაც-კი ჩვენი ავტორის მოსწირებელი და პოეტური სიტყვით ირყეოდნენ „ვიითარცა ლერწმანი ქართაგან ძლიერთა“. ქართული ეკლესია და ჩვენი ეროვნული თვითშეიქცება დიდს განსაცდელში ჩავარდა. მაშაღლიანთა ზნე-ჩვეულება თანდათან ფეხს იკიდებდა და ვრცელდებოდა ჩვენს საზოგადოებაში: „ალევრიცნი“-ო, ამბობს აღწვოთებით იოანე საბანის ძე, ერსა უცხოესა, შჯულისთა განდგომილსა ქრისტესე-ნ, ნათესავსა სამართოოხსა ამის მოუყარესა, თესლსა ურწმუნოსა ძისა ღმრთისასა, სარწმუნოებისა ჩვენისა მაგინებელთა, რომელთაგან ვისწყევნით საქმენი მათნი და ეპოვნებით გულისთქუქასა გულთა ჩუენთასა მიბამებითა მათითა“-ო (იქვე 33).

ასეთს დროსა და გარემოებაში მიიღო ქრისტიანობა აბო ტფილელმა, ასეთს დროს, „ესევეთარსა ჟამსა“ (იქვე 9) მან შებლი მარტულობის გეოგრაფიით დიამშენა ყოველან ქართლში ყოყმანი და რყევა იყო და აბოს ხომ, ვითარცა მებატონე ხალხის შვილს, ჟურო მერი საფუძვლითა და ზნეობრივი უფლებაც ჰქონდა ქრისტიანობისათვის თავი დაენებებინა. უძველესი მას, მამეული სჯულის წილში რომ დაბრუნებულყო, მოძიენი დიდი სასყიდლითა და წყალობით დააჯილდოვებდნენ. მაგრამ აბო ტფილელმა ყველაფერი უარყო და თავისი ახალი რწმენის სიმტკიცე საკეთარი სისხლით აღბეჭდა. ამიტომ არც გასაკვირვებელია, რომ გულწრფელად განცვიფრებული იოანე საბანის ძე მოწამეს ეუბნება: „შენთვის ფრიად დაძაგრდების ბუენ წმიდაო მოწამეო, რამეთუ ჟამსა ამას ოდენ მეფობისა ისმარტელთა დიდებ[ის]ასა ზენ წყესით სანდალჲ ქრისტეს-თვის აღიარე და მახლეთა პურობილი იგი შჯული განაგდე და ტეშაოიტი იგი აღიარე“-ო (იქვე 37).

აბოს მარტულობის გამომთქმელს აღნიშნული აქვს, რომ ტფილელ მოწამესთან ერთად ქრისტიანობისათვის შეუპოვბილი იყო ერთი სხვა ცაცაც, რომელმაც, — თუცა მას მშობლებიც ქრისტიანენი ჰყავდნენ, — მაინც ვერ გააქალო ტანჯვას და „დაეცა, რამეთუ შიშისაგან სიკუდილისა საწყთოოხ ესე შეიყარა და საუკუნოო იგი წარწყმიდა!“ (იქვე 37). ამ შემთხვევის ვასტანებაზე იოანე საბანის ძე კითხულობს: „ვინაჲ, ანუ ვისგან ისწავე ქრისტესთვის ცნებულნი ცნობა? რომელმან საკრფეულებამან აღიკუთნა შენ დიდებასა სასუფევისასა?... გაქუნდეს შენცა ერთი თანაპყრობითაგანი, ნაშობი ქრისტეანეთაჲ, რომელი განდოეკილ იყო ქრისტესგან და მიდევნებულ შჯულსა უცხოესა“-! (იქვე 37). აი ამ გზით აბო ტფილელის მარტულობა, რომელიც ერთიან შეხედვით აღამიანს თითქოს ჩვეულებრივ შემთხვევად ეჩვენებოდა, იოანე საბანის ძემ თავისი ცხო-

ველი ნიქისა და ღრმა ჭკუის წყალობით იმდროინდელს ქართველს საზოგადოებას ცოცხლად დაუსურათა და არა-ჩვეულებრივ, განსაკუთრებულ მოვლენად წარმოუდგინა.

მაგრამ ჩვენმა მწერალმა ეს არ იკმარა. მან თავის თანამოძმეებს დაანახვა, რა მნიშვნელობა და აზრი ჰქონდა ქართული ეკლესიისა და საზოგადოებისათვის აბოს მარტულობას. მან, როგორც უკვე ნათქვამი იყო, ცხოვრების ყოველდღიურს, კერძო მოვლენაში საზოგადო მნიშვნელოვანებით აღსავსე თვისება და გარემოება შეჰნიშნა. თავის „ქება“-ში იოანე საბანისი ძე აბოს ეუბნება: შენ „მახვლითა პყრობილი შჯული განაგდე და ჭეშმარიტი იგი აღიარე“-ო (იქვე 37). მერე განა ეს გარემოება სარკინოზთა „მახვლით პყრობილ შჯულის“ საუცხოვო დამარღვეველი საბუთი არ იყო? თვით სარკინოზივე აბო სარკინოზთა სარწმუნოების ბატონობის დროს თავის მამეულს „მახვლით პყრობილს სჯულს“ უარ-პყოფდა და განა ამას მაინც ქართველ ქრისტიანეთათვის, რომელთა წინაპარნი „ხუთას წლის ჟამთა და უწინარესცა წმიდითა მადლითა ნათლის ღებისაჲთა“ აღბეჭდილ იყვნენ და ამისდა მიუხედავად მაინც „მახვლითა პყრობილს სჯულს“ ემხრობოდნენ, თვალები არ უნდა აებნია? განა ამას მაინც არ უნდა დაენახებინა ქრისტიანობის უარისმყოფელთათვის მათი შეცდომა, ზოლო არაბთა ში-შით თავზარდაცემულნი გაემხნეებინა? თვით სარკინოზივე, „უმეცარი სარწმუნოებისა ჩუენისა, უცხოჲ უცხოჲთა შჯულითა მოსული“ ქრისტიან ქართველებს ამის მაგალითს აძლევდა! ასე ფიქრობდა იოანე ძე საბანისი.

ჩვენი ავტორი ამბობს: „შენ (აბო) აღმსარებელთა მათ თანა განეწესე“-ო (იქვე 37). იოანე საბანისი ძის აზრით აბო ტფილელს ქართული ეკლესიისაგან აღმსარებელის სახელი ეკუთვნის იმიტომ, რომ მისმა მარტულობამ ქართველი ქრისტიანები გამოაფხიზლა, ანუ როგორც ავტორი ამბობს, ამის გამო „სიყუარული იგი ქრისტესი ჩუენდამო და სარწმუნოებაჲ ჩუენი მისა მიმართ კუალად განახლდა“-ო (იქვე 38). თავის „ქება“-ში ჩვენს ავტორს ამგვარი მიმართვა აქვს აბოსადნე: „შენ, ახალი იგი ქრისტეს მორწმუნს, მოძლუარ ჩუენდა იქმენ: სწავლულნი უფროჲს გულისხმიერ ჰყვენ, შერყეულნი უფროჲს განამტკიცენ, განმტკიცებულნი განამხიარულენ“-ო! (იქვე 40). მაშასადამე, აბო ტფილელის მარტულობა, რომელიც იოანე საბანისი ძის მადლიანმა კალამმა ქართველ საზოგადოებას განსაკუთრებულ საგულისხმიერო შემთხვევად წარმოუდგინა, ამასთანავე ისტორიულ და სამართლებრივ-მნიშვნელოვან მოვლენად უნდა ქცეულიყო: ეს მოვლენა ქართველთა მიძინებულ სარწმუნოებრივ გრძნობის გამოაფხიზლებისა და გაცოცხლების მიზეზად უნდა გამხდარიყო.

მაგრამ ამ განახლებულ გრძნობას მარტო სარწმუნოებრივი ხასიათი არ უნდა ჰქონოდა: მას ეროვნული თვითშეშენებაც უნდა თანდაჰყოლოდა! აი რა მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა იოანე საბანისი ძის აზრით ჩვენი მაშინდელი საზოგადოებისათვის აბო ტფილელის მარტულობას. მართალია, „აჲ ესე რა ქართლისაცა მკდრთა აქუს სარწმუნოებაჲ და წოდებულ არს დედად წმიდათა რომელთამე თვთ აქა მკდრთა და რომელთამე უცხოთა, სხუთ მოსულთა, ჩუენ შორის ჟამად-ჟამად მოწამედ გამოჩინებულთა“ (იქვე 14) და თვით ქრისტიანობასაც საქართველოში უკვე ხანგრძლივი წარსული და ხუთასი წლის ისტორია

ჰქონდა, მაგრამ ქართული ეკლესიის მოწამეებსა და მარტულთა სამშობლოში მაშინ ჯერ თურმე ძალიან მკირელი მნიშვნელობა და პატივისცემა ჰქონიათ, თანამომე მოწამე ჯერ კიდევ მოკლებული ყოფილა ისეთს ღირსებასა და პატივს, როგორც კარგა ხანია მსოფლიო ეკლესიის მარტულებსა და წმინდანებს ქართველთა შორის მოხვედრილ ჰქონდათ. ერთი სიტყვით, მაშინ საქართველოში ეროვნულს გრძნობას სარწმუნოებაში ჯერ კიდევ ფეხი მტკიცედ მოკიდებული არა ჰქონია. წინათ მიძინებულმა და მიზნდილმა ეროვნულმა მიმართულებამ ის-ის იყო კვლავ გამოცოცხლება დაიწყო. ეგონებ სულ ერთი საუკუნის ამბავი იყო ეს. ვითარცა ნორჩ მცენარისათვის ამ მიმართულების გამაგრებისა და გაფურჩქვნისათვის ჯერ კიდევ კარგი ხელისშეწყობა იყო საჭირო. იოანე საბანის ძემ სწორედ ამას მიაქცია ყურადღება და ეცადა აბო ტფილელის მარტულობით ესარგებლნა, რომ საქართველოში საეკლესიო-ეროვნული გრძნობა და მიმართულება გაეძლიერებინა. „აწ საყუარელნო, ემუღარებოდა და აგონებდა იოანე საბანის ძე თავის თანამომეებს, „ჯერ არს ჩუენდაცა ამიერიტგან უმეტესადლა შეწყნარებად პირველთა მათ სანატრელთა მოწამეთა, რათა ხილულისა ამისგან ახლისა მოწამისა პირველთაჲცა მათი გურწმენს“-ო (იქვე 35). ჩიენს ავტორს აღნიშნული აქვს ის სასწაულები, რომელნიც აბოს მოწამებრივ სიკვდილის დროს მოხდა და ცდილობს დაარწმუნოს ყველანი, რომ აბო ნამდვილი, მსოფლიო ეკლესიის სხვა მარტულების თანასწორი მოწამეა. უფალმა აბოს სიკვდილის შემდგომ იმითმ „აჩუენა სასწაული საკრველი, რათა უწყოდინა ყოველთა, რამეთუ კეშმარიტად ქრისტს მოწამს არს“-ო (იქვე 33) და „რათა ყოველთა ჰრწმენეს, რამეთუ (აბო) კეშმარიტად იესუ ქრისტს, ძისა ღმრთისა, მარტული არს“-ო (იქვე 34).

ესლა „სარწმუნოებითა შეთხზული იგი გვრგვინი მარტულთა თვსთაჲ დაადგა თაჲსა ზედა ეკლესიისასა“ (იქვე 8). ქართული ეკლესია ჩვენი ავტორის აზრით მარტო აღარ იყო: სხვა ერებსავე მასაც ჰყვანდნენ ძლიერი მფარველნი, რომელნიც ზეციერი მამის წინაშე თავის მშობელ ეკლესიისათვის მარად მეოხ და მვედრებელ იყვნენ. თვით განგებამ ქართველთა ეკლესიას კიდევ ერთი ამგვარი მფარველი მიანიჭა: „აწ მოვედით ქრისტს მორწმუნენო, ამბობს იოანე საბანის ძე, და ვდღესასწაულობდეთ კსენებასა ახლისა ამის წმიდისა მოწამისა, რომელიცა ყოველსა ამას სოფელსა ჩუენსა ქართლისასა მეოხ ჩუენდა ქრისტემან მოგუწიქა“-ო (იქვე 75).

ქართველებს ახლა მაინც უნდა შეეგნათ, რომ „ჯერ არს... ამიერიტგან უმეტესადლა შეწყნარებად პირველთა მათ სანატრელთა მოწამეთა“, თანამომე მარტულებისათვის შესაფერისი პატივი ეცათ. ახლა მაინც უნდა გაჰსკვალულიყვნენ იმ აზრით, რომ „არა ხოლო თუ ბერძენთა სარწმუნოებაჲ ესე ღმერთისა შიერ მოიპოვეს, არამედ ჩუენცა შორიელთა ამათ მკვდრთა, ვითარცა წაჰებს უფალი და იტყვს: „მოვიდოდინა აღმოსავალით და დასავალით და ინაჟიდ ღმრთედნ წიაღთა აბრაჰამისათა, ისაკისათა და იაკობისათა“- (იქვე 14). ჩიენს ავტორს შეეძლო ლუკა მახარებლითგანაც მოეყვანა იგივე სიტყვები და აზრი ბოლომდის განეგრძო, სადაც ნათქვამია: „აჲა ესე რა არიან უკანასკნელნი რომელნი იყუნენ პირველ და არიან პირველნი რომელნი იყუნენ უკანასკნელ“

(ლუკა XIII, 30). მაგრამ იოანე საბანის ძე ისიც ეკმარა, რომ ქართულ ეკლესიას თვით ქართველთა თვალში ბერძენთა ეკლესიის თანასწორი მნიშვნელობა და პატივი ჰქონოდა. მეუთის თქმა და ნატვრა მას აზრადაც არ მოსვლია იმიტომ, რომ მეტისათვის ამაზე უკეთესი საშუალები და კულტურულ-სახელმწიფოებრივი მდგომარეობა იყო საჭირო. ის, რის თქმაც ფიქრად არ მოსვლია ჩვენს ავტორს, ორი საუკუნის შემდგომ სახელოვანმა გიორგი მთაწმიდელმა საქვეყნოდ გამოაცხადა და დროის შესაფერისად დაასაბუთა კიდევ.

როგორც ვხედავთ, იოანე საბანის ძე ჩვენს იმპროვიზებულ საზოგადოებაში ნორჩი ეროვნულ-საეკლესიო მიმართულების პირველი ნიქით აღსაყვამ მოციქულს და მტკიცებელი იყო.

ყურადღების ღირსია, რომ რაჟღენთა და ეესტათე მცხეთელის თვითმოწამებრივი ღვაწლი ამათ ამგვარისავე ღვაწლისაგან არადრით განსხვავდებოდა: აბოს მსგავსად რაჟდენი და ეესტათეც უცხოელთა იყვნენ და ქართლში გაბატონებულ ეროვნებას ექვემდებარებოდნენ. ამასთანავე ისინიც თავდაპირველად უცხო რაჯულის აღმსარებელნი იყვნენ და ქართულ ეკლესიის წევრებად ისეთს დროს იქცნენ, როდესაც მათი გაბატონებულნი თანამოძმენი საქართველოში ქრისტიანობას სდევნიდნენ. დ. სასარგლო, აბოსაგან იმათაც რწმენის სიმტკიცე გამოიჩინეს და ნარკელის გიორგიის ისეთს დროს დაიდევნა, როდესაც თვით ქართველ ქრისტიანთა შორისაც-ი რყევა იყო. მაგრამ ვერც რაჟდენის მარტვლობის ავტორმა, ვერც ეესტათე მცხეთელის ცნის აღმწერმა ვერ შენიშნეს ის გარემოება, რაც იოანე საბანის ძე შენიშნა. მათ თავიანთ თხზულებაში აღწერილი აქვთ მხოლოდ თვით წმინტეები ისე, როგორც იგი მოხდა: ალც საქართველოს იმპერატორ ლი პოლიტიკური მდგომარეობა, არც საზოგადოებრივი ვითარება მათ არ აღწერიათ. მათი ნაწარმოები მხოლოდ თვით ამათის მარტივი მოცხრობაა. იოანე საბანის ძის თხზულება-ი უკვე საისტორიო ნაწარმოებია. მისი „გამომეტყლი“ ავტორი რაჟდენი საისტორიო მეთოდით სარგებლობს: მას ჯერ იმდროინდელი პოლიტიკური, საზოგადოებრივი-ეკონომიური და სარწმუნოებრივი მდგომარეობა აქვს აღწერილი, შემდეგ თვით ამათა მთხრობილი, და ამ რაჟდენის მნიშვნელობა არის გამორჩეული მაშინდელ პირობებისა და მიხედვით. სოლო ამგვარი საისტორიო თხრობის წესი ქართული მაშინდელი საისტორიო მწერლობის დიდ მეთოდოლოგიურ წარმატებად უნდა ჩაითვალოს.

თავისა და თავის ეკლესია, რომ ის გააგრძელებს, რაკი რაჟდენისა და ეესტათე მცხეთელის მარტვლობათა ავტორებმა თავიანთ თხზულების დაწერა იოანე საბანის ძისათვის ვერ შესძლეს, მათ ნაკლად ვერ ჩათვლიეს. ჩვენ იმისად მალეობრად უნდა გუყენოთ, რომ მათ თვით ისტორიული შემთხვევა კარგად და უტყუარად აქვთ აღწერილი. სოლო ყოველდღიურ ცხოვრებაში საზოგადოების მნიშვნელოვან გარემოების შემჩნევა ალვილი საქმე არ არის: ახლაც-ი უმეტესობას ამისა ძალა და უნარი არ შესწევს, მით უმეტეს ეს თვისება VI—VII სს. მწერლებს ვერ მოეთხოვებათ. მაგრამ სამაგიეროდ ამით უფრო ნათლად ჩანს, რამდენად ნიჭიერი ყოფილა თვით იოანე საბანის ძე, ან რა ღვაწლი მიუძღვის მას ქართული ეროვნული თვითშეგნებისა და საისტორიო მწერლობის წინამე.

ავტორის ენა რიტორულ მპერმეტუელობას ყოფილა მიჩვეული და მარტივ კილოს წაგვირ მას ენაწულიანობა ჰყვარებოდა. თავის საპასუხო წერილში მას მაგ. ნათქვამი აქვს: თქვენი მონდობილის, აბო ტფილელის მარტულობის აღწერა, — შესრულება „მძიმე არს ჩემდა ორკერძოვი უფეთელ ურჩ გექმნე ბრძანებასა თქვენსა, წერილ არს აშლი ურჩი წარსაწყვედელსა მიცესო, — და თუ ვისწრაფო მორჩალებად, მისაჯსა იტყვს ღუდარასაა შენსა ნუ გწოდებო და უძლიერისსა შენსა ნუ განიკიზხავო“. ამისთვის შიშმან და ზოგნებან შემაპრა მე და შეწმითნა გონება ჩემი და დავეცი და მოეკლვი მცნაღრებასა“-ო (გვ. 5). ამ ყოყმანითგან მან მინც თავის დაღწევა მოახეზა და ეს თავისი გადამწვეტილებაც მას რიტორული და პოეტური ფარადებით აქვს შეკული: „ვისწაფეცა ბრძენთმთავრისა მის სოლომონსა მიერ თქუმული, ვითარჲედ აზბაძედ ჯიწველსა, მეფარო, და იქმნ მუშაჲ მსგავსი მისა, ვითარცა იგი მან თვსსა უდიდისსა მარცვალსა მას იფქლისსაა შეგმა უფა გულისმოდგინე ეიღრემდის აღიდის და წარიღის საზრდელა თჳსა. მეცა გულისმოდგინე ვიქმნე უძლიერესსა ჩემსა აღებად და წადიერება გულისაა ჩემისაა აღავსო ღუდარა და აღწერე უღირისა გონებისა ჩემისა მცხოვრული მარტულობა ჭეშმარიტი და უტყუელი წმიდისა მოწანიისა“ (5).

იოანე საბანის ძე რაული, გრძელი წინადადების მოყვარული მწერალი იყო და, როგორც რიტორული ენაშეყვარების მიმდევარს შეჰყვინის, თავის აზრის შედარებითა და პერიოდების საშუალებით გამოთქმს მიღწევად, მაგ... „ამისთვის უფროასლა გულისმოდგინე საღმრთოთა მათთვის არს შეკრება მათი (ეკლესიაში), მუნ შუა-წარმოხენიან სიტყუანი იგი ცხობრებისანი, მუნ სამებასა წმიდისა იგი საწმენოებაა აღორძინებინ, მუნ სწავლანი იგი სიტყობებისანი, მუნ მოძღუერებანი იგი მადლისანი, მამო-მთავრთა შეუნიერებაა, წინააღმდეგუეულთა იგი დიდებანი, მოცაქელთა ჭაღაგებანი, მოწამეთა მათ მოღუაწებაა, ქრისტში იგი თავსდება. ჩუენთვის ენება, — რამეთუ სიმტკიცე და სიხარულ ექნის ჭაბუკთა მათ სიძნელე იგი ქრისტს მოღუაწებაა და სიკადელი და ნათარულება მოხუცებულთა ქაენება იგი ღუაწლისაა მის მარტულობასაა და საწადელი და სასურველ მღვდელთა და ყრბათა მათ მოწაფეთა და შეილთა ეკლესიასა ია კიება იგი დღესაწაულისა მის წმიდათადასა“ (გვ. 9—10).

ამგვარი გრძელი და რთული წინადადებით ჰყვარებოდა იოანე საბანის ძეს წერა. ჭარბი არ უდევდა ამგვარი სინტაქსური სირთული და სიგრძე: მას უფრო მოკლე და მკაფიოდ მიმოცაობებელი აზრების ერთმეორეს მიმდევარი მწკრივი შეჰყვინის და ესვრება. ამიტომ იქნენ ისტორიკოსის ენა ცოცხალი იყოს მის ცხადს პოეტურ ნიჭს ჩრდილავს აქა-იქ და მისი მოთხრობა ზოგან მკითხველს მძიმედ და ბერებრივობას მოკლებულად ეჩვენება.

თუმცა აბო ტფილელის მარტულობა ძველს ხელნაწერებშია შენახული და განთქმულ სვანურ სულთწერის (საეკ. მუხ. № 19) მიხედვით არის გამოცემული (იხ. საეკ. მუხ. გამოც. № 3, გვ. 3. შენ. 1), მაგრამ დღიანი მაინც ზოგან გარყენილია. ამას გარდა, რომ უმთავრესი თარიღი, რომელიც აბოს გარდაცვალებას ეხება, დამახინჯებულიც არის და წელიწადიც გამოტოვებულია (გვ. 24). იგივე ავტორის ენაც უცვლელად არ უნდა. იყოს შენახული და ტექსტის აღდგენა საჭირო.

ამ მხრივ სხვათა შორის საყურადღებოა, რომ ტერმინი „სოფელი“ ხან იმ მნიშვნელობით იხმარება, როგორც უძველეს ქართულ მწერლობაში იყო მიღებული, — ქვეყნის აღსანიშნავად, ხან-კი ამისთანა შემთხვევებში ნახმარია შემდეგში შემოსული ტერმინი „ქუეყანაჲ“. მაგალითად, იოანე საბანის ძისადმი მიმართულს სამუელ კათალიკოზის ეპისტოლეში ნათქვამია:

სანატრელი აბო „დღეთა ამთ ჩუენთა იმარტულა მეოხად ქრისტეს მიმართ ყოვლისა ამის სოფლისა ჩუენისა ქართლისათჳს“-ო (გვ. 4).

ავტორის საბასუხო წერილშიც სწერია: თქვენი ბრძანების ასრულება „სარგებელ... სიჰადულ და სიხარულ ჳორცთა მექმნების საუკუნოდ მიმართ და სოფელსაცა ამას“ (გვ. 5) საიქიოსაც და ამ ქვეყნადაცო.

თვით წამებაშიც ნათქვამია: აბოს „ამიერ (ე. ი. ბაღდადით) ჩუენდა სოფლად (ე. ი. საქართველოში) გამოსულაჲ“ ღვთის შთაგონებით მოხდაო (გვ. 16).

აბომ თავისი ქრისტიანობა პირველითგანვე იმიტომ არ გამოამჟღავნა, რომ „ეშინოდა სოფლის მპყრობელთა (ე. ი. ჩვენი ქვეყნის მპყრობელთა)... ჩუენთა სარკინოზთაგან“-ო (გვ. 17).

აბო ტფილელი „ყოველსა ამას სოფელსა ჩუენსა ქართლისასა მეოხ ჩუენდა ქრისტემან მოგუანიკა“-ო (გვ. 35).

ერთგან ქებაში იოანე საბანის ძე აბოს ეუბნება: შენ „ქრისტეს მიერიოთა სიყუარულითა შემიყუარე მე, ვიდრე იყავლა სოფელსა ამას შინა ჩუენსა“-ო ე. ი. ქართლშიო (გვ. 36).

როგორც უკვე აღნიშნული იყო, ამავე ძეგლში ქვეყნის მნიშვნელობით მარტო ძველი ტერმინი „სოფელი“-კი არა გვხვდება, არამედ „ქუეყანაჲ“-ც, ნაგ. „მიწოდებულ იქმნა ქუეყანად ბაბილოვნისა“ (15_ა), „ნერსე ერისთავი ქუეყანისა ამის ქართლისაჲ“ (15_გ), „ქუეყანით თჳსით შვეიდა ქუეყანასა მას ჩრდილოჲსასა“ (17₁₄₋₁₆), „მრავალ არს ქალაქები და სოფლები ქუეყანასა მას ჩრდილოჲსასა“ (17₂₈₋₂₉) და სხვა. უკანასკნელ მაგალითში „სოფელი“ უკვე ახალი მნიშვნელობით არის ნახმარი ძველი „დაბის“ მაგიერ. მთელი ეს წინადადება ავტორს ალბათ ასე ექმნებოდა დაწერილი: „მრავალ არს ქალაქები და დაბანი სოფელსა მას ჩრდილოჲსასა“-ო. საფიქრებელია, რომ ავტორის ენა მერმინდელ გადამწერთა უნებლიეთი შეცდომის წყალობით უნდა იყოს შეცვლილი.

პირველად აბო ტფილელის მარტულობა მ. საბინინმა დაბეჭდა „საქართ. სამოთხე“-ში, მეორედ პ. კარბელაშვილმა „წმიდა მოწამე აბო ტფილელი“ 1899 წ. (საეკლესიო მუზეუმის გამოცემა № 3). გერმანული თარგმანი ეკუთვნის K. Schultze-ს, Das Martyrium des heiligen Abo von Tiflis (Texte und Untersuchungen, N. Folge XIII, 4).

ცხოვრება და წამება კონსტანტინე-ქანსადსი

„ცხოვრება[ა] და წამება[ა] წმიდისა მოწამისა კონსტანტინე ქართუელისა[ა], რომელი იწამა ბაბილოვნელთა მეფისა ჯათარის მიერ“, — ამგვარი სათაურით არის ცნობილი ერთი თხზულება, რომლის დამწერის ვინაობის შესახებ არაფერი მოიპოვება. თვით ავტორის სიტყვებითგან ჩანს მხოლოდ, რომ იგი კონსტანტინეს თანამედროვე ყოფილა. აი რას ამბობს იგი სახელდობრ: კონსტანტინე იყო დღეთა ჩუენთა მეფობასა ღმრთის-მსახურისა თეოდორა დედოფლისა, რომელი იგი მეფობდა სამეფოსა ბერძენთასა, ვიდრე იგი ყრმა-ლა იყო ძე მისი მიხაილ (ს^აქს სამოთხე 364). თეოდორა დედოფალი მართლაც 242 წ. შემდგომ თავისი მცირეწლოვანი შვილის მიხაელის თანამოსაყდრე და მზრუნველი იყო (იხ. A. A. Васильев, Византия и Арабы. Политические отношения... за время Аморийской династии; СПб 1900 წ. გვ. 153). ავტორს ამასთანავე აღნიშნული აქვს, რომ თეოდორამ „გაწმიდა საბერძნეთი ყოველი საცთურისა მისგან, რომელი იყო დღეთა ქმრისა მისისათა ხატის ურწმუნოებისა და განამტკიცა ლუაწლი ბერძენთა და მრავალნი ქალაქნი აღაშენნა, რომელნი მოოხრებულ იყუნეს აგარიანთა მიერ“ (საქ. სამოთხე 364). ხატების თაყუანისცემა 843 წ. საეკლესიო კრებამ აღადგინა. ხოლო რაკი „ცხოვრებისა და წამების“ დამწერს აღნიშნული აქვს, რომ მის მეფე მოთხრობილი ამბები მიხეილ კეისარის მცირეწლოვანობის დროს მოხდა, ამიტომ ცხადია, რომ მას, ამ ამბების თანამედროვეს, თავისი თხზულება დაახლოებით 853—856 წ. წ.-ში (H. Gelzer, Abriss der Byzantinischen Kaisergeschichte, კ. კრუმბახერის Geschichte d. Byzant. Litteratur, 2 გამოცემა, გვ. 971) უნდა დაეწერა.

საყურადღებოა, რომ ავტორს თავისი დრო ქართველ მთავართა მეფობისა მიხედვით კი არა აქვს განსაზღვრული როგორც მოსალოდნელი იყო, არამედ ბიზანტიის დედოფლის მეფობისა გვარად. თუმცა ესეც-კია, რომ კონსტანტინეს მოწამებრივ სიკვდილის თარიღად მას შემდეგი ცნობაც აქვს: ეს მოხდა „პარასკევსა ი (10) ნოემბერსა მეფობასა ბაგრატ კურაპალატის(ს)აო“ (ს^აქს სამოთხე 368). რაკი ავტორს მაინცა-და-მაინც ისედაც არ ეტყობა რომ კონსტანტინე ქართველის შეპყრობისა და წამების გარემოება ზედმიწევნით სტოღნოდეს და მის მოთხრობის ენას იმ გვარად ცხოველი კილო არ ატყვია, როგორიც საქმის მცოდნე თანამედროვეს შეეფერება, ამიტომ უნებლიეთ ეპვი გეგნადება, ამ თხზულების დამწერი საბერძნეთში მყოფი რომელიმე ბერი ხომ არ იყო? მაგრამ ამ საკითხის გამოსარკვევად ჯერჯერობით საჭირო ცნობები არ მოგვეპოვება.

„ტის“ ავტორს თავის ნაწარმოების შესავალში აღნიშნული აქვს, როგორ გაჩნდა სასულიერო საისტორიო მწერლობა და როგორ შეიცვალა სახე. ყველამ იცის, ამბობს იგი, „განცხადებულ არს ყოველთათვის, ვითარმედ არაიენ ჰყო აღწერა იგი წიგნთა, გარნა მადლითა სულისა წმიდისათა: რაგეთუ ღიდმან მან მოსე პირველად იწყო აღწერად შესაქმისა ცისა და ქუეყანისა რომელ არა სადა ეხალა, არამედ უწყებითა სულისა წმიდისათა აღწერა იგი ვითარცა თულთა-ხილული და ამისა შემდგომად აღწერნა სხუანიცა წიგნნი... შემდგომითი შემდგომად ვიდრე აღსრულებადმდე მისისად“ (იქვე 363). მოსეს შემდგომ „აღიწერნეს თქმულნი იგი წინააღმართეულობანი“, მერე „აღწერნეს ოთხნი ესე ეგვანელნი... და ამისა შემდგომად საქმენი მოციქულთანი“-ო (იქვე). რაკი ქრისტიანობის პირველ ქადაგების დროს „მეფენი მის ჟამისანი“ (იქვე 364) წინააღმდეგობას უწევდნენ და სდევნიდნენ, „მაშინ აღ-ვიწმე-დგეს კაცნი მორწმუნეთაგანნი, იწყეს აღწერად ცხოვრება წმიდათა მოწამეთა“ (იქვე 364). ჩვენი ავტორიც ამ უკანასკნელთა მკაცრად იქცევა და „ამისვე მიზეზისათვის მეცა არა ღირსმან ვინებუ მიბაძუებად პირუელთა მათ და აღწერე ცხოვრება და წამება წმიდისა და ნეტარისა მოწამისა კონსტანტინისა“-ო (იქვე).

თვით თბულება „ტა და წამება“ პატარა ნაწარმოებია და არც ცნობებით არის მდიდარი. ამას თითქოს თვით ავტორიცა გრძნობდა და მკითხველს ამცნებს, რომ მან თავისი თბულება განზრახ დაწერა ასე მოკლედ: „ესე მრავლისაგან მცირედ[ი] აღიწერა სიმკნეთაგან წმიდისა კონსტანტინისა რათა იყოს თქმული ესე შემოკლებულ და სრულ, რათა არა იყოს შემაწუხებელ ნაკლულეგანებითა, არცა ნამეტნავ განგრძობითა“-ო (იქვე 368). მაშასადამე მას სჯონია, რომ მისი ნაწარმოები ადვილი და სასაიმედო საკითხავი უაფილიყო და ამისდა გვაად თვით თბულების რაოდენობაც განსაზღვრა. მაგრამ ამათ ავტორმა მართო ერთს თავის წადილს მიაღწია და მისი ნაწარმოები მართლაც რომ „შეშოკლებული“ გამოვიდა და არამცთუ იგი არ არის „ნაწიქნავი განგრძობითა“, არამედ სწორედ რომ „ნაკლულეგანებითა“ მკვლევარისათვის „შემაწუხებელია“. მაინც-და-მაინც „სრულ“-ად იგი რასაკვირველია ვერ ჩაითვლება.

„ტა“ და უწყების მთავარი მოქმედი პირი კონსტანტინე ქართველია: იგი იყო „ქუეყანასა ქართლისასა, სანახებსა ზენა-სოფლისასა“- მას „ეწოდა კახაა¹ მამქელსა მის[სა] ქუეყანასა“ (იქვე 364). მართლაც მიქაელ მოდრეკილის განთქმულს საგალობელთა კრებულშიაც „კონსტანტი“ (შეშოკლებული სახელია) „კახაა“ იწოდება (პ. ი ნ გ ა რ ო ყ ვ ა, ძველ-ქართული სასულიერო პოეზია, წ. I,

¹ მ. საბინინის გამოცემაში (იქნებ თვით ხელნაწერებშიც) დედანი დამახინჯებულია და დაბეჭდილია: „ეწოდა კაცი მამულისა მის ქუეყანისაო“, მაგრამ ზუსტად დაწერილს დედანში თავდაპირველად იქნებოდა — „ქ-ღ-ტ“. რაკი ზუსტად „ტ“ და „ხ“ (ღ, ე) ერთი-ერთმანერათ მიაგვანან, ამის გამო შეცდომა წარმოსდგა და „კახაა“. „კაცა“-დ იქცა. ესარგებლობ ნებუბეგით, რომ შევასწორო ჩემი შეცდომა, რომელიც უნებლოეთ ჩავიდინე ჩემს წერილში: „К ерпореу о времени построения грца. храма в Атеши“ და სხვა (Христ. Босток, Т. I, Б. III, გვ. 283, შვ. 1). სადაც მე უარყავი გვრძნავდნენ შეცნეობის მარკავარტის მიერ გაქვრით ნათქვამი, დაუსაბუთებელი სიტყვა, რომ წა კონსტანტინე და კახა ერთიდაიგივე პირი

გვ. რპთ). მაშასადამე, მის ნათლობის სახელად საქრისტიანო კონსტანტინე რქვე-
ნია, ხოლო შინაურობაში და ჩვეულებრივ მას ალბათ ძველს ქართულს, წარ-
მართულს სახელს კახას ეძახდნენ.

კახა თურმე „იყო წარჩინებული ფრიად დიდად ყოველსა ქუეყანასა ქარ-
თლისასა, ფრიადი სიმდიდრე აქუნდა და მრავალი საშუებელი ამის სოფლასა,
და განთქმული იყო სახელი მისი ქუეყანათა შორეულთა ვიდრემდის მევეცა
(გ. ი. ბიზანტიის) მსწენელ იყო მისთვის“-ო (იქვე 364). ამასთანავე კახა თავის
კეთილმოაწმენობით, მონაზონა და გლეხის მოწყვთადმი საყვარელია და
სტუმართ მოყვარეობით ყოფილა ცნობილი. დიდადს ქონებასა და შვილებს
მისი კეთილი გული არ გაუცივებია და გაჭირვებულთა და ტვირთმძიმეთა და-
ხმარება სასიამოვნო მოვალეობად ჰქონია მიწნეული. ამიტომაც იყო რომ „მრავ-
ალნი მოივლტოდეს მისა შორით ქუეყანი ღლეჯელნი თანამდებთა თვსთა-
გან, ხოლო ნეტარებითა დიდითა გარდახალის თანადადები იგი მათი“-ო, ამბობს
მისი ცის აღმწერი (იქვე 364). კახა იერუსალიმსა და პალესტინის სხვა ადგი-
ლებშიც გამგზავრებულა წა ადგილთა მოლოცვისათვის (იქვე 365). იქ მან
„სადაჲე დიდადნი მისცა ეკლესიათა, გლახათა და მკვდრთა იერუსალიმისათა
და მერე გამოვიდა იერუსალიმით და მოელნა ყოველნი მონასტერნი უდაბნო-
სანი და მკვდრნი იორდანისანი და მრავალი განაუენება და ნუგეშინისცება
მიმალდა მათ“ (იქვე). საქართველოში დაბრუნების შემდგომაც მას იმ ადგილ-
ბისათვის შესაწევარი არ მოუხაია და „წარსცის ერთსა მსაფრსა მისაჲაგანსა
სამი ბერი (=3000) ვეცხლი, რომელიმე მისგანი წმიდათა ადგილათს და
რომელნიმე უდაბნოთათს და რომელნიმე გლახათათს, რომელნი მკვდრ იყუნეს
იერუსალიმს“ (იქვე 365). ამის მეტი ჩვენმა ავტორმა არ იცის-რა კახას შეა-
ხებ, ან იქნებ იცოდა, მაგრამ მოთხრობა საკიროდ არ მიაჩნდა. ამის გამო
კახას დახასიათება მეტად მკრთალი და სუსტია. კახას ხანგრძლივს, 85 წლის
სიცოცხლეში მცოდნე პირს და დახელოვნებულს ისტორიკოსს ბერი რამ საგუ-
ლისხმო შეეძლო შეენიშნა და ეამბნა შთაბოძებულობისათვის.

როდესაც კახა უკვე მოხუცებული იყო და „იქნა ნეტარი იგი ოთხე-
ოცდახუთისა წლისა... აღდგა დევნულება დიდი ქრისტიანეთა ზედა ყოველსა
ქუეყანასა ქართლისასა და იუენეს წყობანი ღირნი და მრავალნი ქრისტიანეთა-
განი... ილუწიდეს სჯულისათს ქრისტისას“ (იქვე 365). ეს ის დრო იყო,
როდესაც ზედა თუჩი არაბთა ძლიერი ლაშქრობით ტვილისის ურჩი ამირას
დასამორჩილებლად და დასასჯელად წამოვიდა და სომხეთი და ქართლი აიახრა
(იხ. ქლი ერის ისტორია II, 37:—377).

სწავთა შორის მაშინ კახაც „შეიპყრეს კელად ეთარცა წინამძღუარი და
წარჩინებული ყოვლისა ქუეყანისა ქართლისა და პირველი ნათესაეთა მისთა

არის. რაკი საბინინს გამოცემაში კონსტანტინეს ცა-ში აშვარი ცნობა არ მოიპოვებოდა,
ამიტომ მარკარტის ახრი უარყვავი, მაგრამ ერთი წლის შემდგომ გამოსულმა, პ. ინგორო-
ყვას შრომამ ძველ-ქართული სასულიერო პოეზია“ (ქ. I, გვ. რპთ), სადაც ერთი საჯალობე-
ლია მოთავსებული „კონსტანტინე კახაჲსაჲ ქართულისა მოწამისა“, დამარწმუნა
რომ საბინინს „საქ. სამოთხე“-ში დედანი გარყვნილია და იქაც „კაცის“ მაგიერ „კახა“ უნდა
იყოს დაბეჭდილი. ამგვარად ირკვევა, რომ კონსტანტინე იგივე „კახა“ არის.

და შებორკილეს იგი და ეგრეთ წარიყუანეს ქალაქად ტფილისად და შეაყენეს იგი საპყრობილესა“ (ს^ქს სამოთხე 365). დატყვევებული კახა ტფილისში წარადგინეს „წინაშე მძლავრისა მის, რომელსა სახელი ერქუა ბულა. აყუედ-რებდა იგი მას და ეტყოდა: „ანუ არა უწყოდი შენ, რამეთუ [ვერ] განრინებად იყავ სიელტოლითა შენითა ჯელთაგან ჩემთა, რამეთუ არავინ არს განდგომილ-თაგანი, რომელსაცა არა ესძლევე, და არცა რომელი განემზადების წყობად ჩემდა და არა ვერეოდით. რამეთუ აჰა ესე რა მოგუცნა თქუენ ღმერთმან დღესა ამას. მოსასრეელად ჯელთა ჩუენთა“-ო (იქვე 366).

მოხუცებული კახა ტფილისში დიდხანს არ გაუჩერებიათ, არამედ „შემ-დგომად მცირედთა დღეთა შეკრეს იგი ფიცხელითა საკრველითა რკინისათა და წარსცეს იგი ქუეყანად ბაბილონისა ქალაქსა, რომელსა ჰრქვან სამარიაჲ. მიჰლარეს იგი მეფესა მას ისმაიტელთასა, რომელსა სახელი ერქუა ჯაფარ ძე აბრაჰამისი“ (იქვე 366). ეს ჯაფარ ხალიფა ტაბატაი ასელისთანავე მუტევაკი-ლად იწოდებოდა და ხალიფობად 847—861 წ. (A. Müller, Der Islam im Morgen und Abendland, 1885 წ., წ. I, გვ. 573). სამარიაში არაბთა მთა-ვარი კახას გამაჰმადიანებას ცდილობდა და ეუბნებოდა: „უარ ჰყავ ცთომი იგი შენი ქრისტეს ღმრთისათჳს. რამეთუ გონიერად გხედავ შენ [და] ვითარ იგი აწ ლიტონსა კაცსა, დედაკაცისაგან შობილსა, ღმერთად აღიარებ? დასცხერ ამიე-რითგან, რამეთუ ვერ შემძლებელ არს სიტყუად ვითარმცა ძე ესუა ღმერთსა“-ო (იქვე).

როდესაც ამგვარმა საბუთებმაც კახას მტკიცე რწმენა ვერ შეაჩყია, ხალიფამ იგი საპყრობილეში დააბრუნა და იქ მიუგზავნა „ორნი იგი ერის-თანი, რომელნი ტყუეობითვე მიეყუანეს სომხითით და უარისყუფითა ქრის-ტსითა პატივცემულ იყუნეს“ არაბთა მთავრის მიერ. ეს ორი მიგზავნილი გამაჰმადიანებული ქრისტიანი ცდილობდა მოხუცი კახა თავიანთ ბატონის სურვილზე დაეყოლიებინათ: „ჩუენცა ქრისტიანნი ვიყუენით“-ო, ამბობდნენ იგინი, „არამედ ვერ შეუძლით წინააღმდგომად ბრძანებასა მეფისასა, ამისთჳსცა მოვიგეთ პატივი. ხოლო საუკუნესა მას ცხოვრებისა ვინ უწყის რაჲ უმჯობეს არს“-ო! (იქვე 367). რაკი ყოველგვარმა ცდამ ამაოდ ჩაიარა და კახა ქრის-ტიანობაზე უარის თქმას არ აპირებდა, ამიტომ არაბთა მეფის ბრძანებისაებრ მას თავი მოჰკეთეს. ეს მომადარა „თთუესა ნოემბერსა ათსა... დღე იყო პარას-კევი, დასაბამითგანნი წელიწადნი იყუნეს ექუს ათას ოთხას ორმოცდა ათ-შვდმეტნი¹. ხოლო ზედაწერილსა ისმაიტელთასა ორას ოცდათორმეტსა“ (იქვე 363, შეად. დ. ბაქრაძის საქ. ისტორია 218).

6457 დასაბამითგანნი წელიწადი ქართული წელთაღრიცხვით 853 წ. ქ. შ. (6457—5604) უდრის. კახას შეპყრობის შესახებ სხვა ცნობებიც მოიპოვება, ქართულიცა და სომხურიც (იხ. ქლი ერის ისტორია II, 376). ატენის სიონის

¹ ასე აქვს შიომღვიმის მონასტრის ხელთნაწერისდა მიხედვით დაბეჭდილი დ. ბაქრაძის (საქ. ისტორია 218). საბინის ან დაბეჭდვის დროს შეცდომა უნდა მოსვლოდეს, ან მის ხელთ-ნაწერში ყოფილა შეცდომა. მას დაბეჭდილი აქვს: 6357 დასაბამითგანი და 227 მაჰმადიანთა-წელთაღრიცხვით (ს^ქს სამოთხე 368).

კედლის წარწერაში აღნიშნულია, რომ კახაა და ძმ მისი თარგუჯი დაიჭირა ბულა თურქის ხელქვეითმა სარდალმა 853 წელს 26 აგვისტოს (იქვე). ახლა კახაას ცნისა და წამების აღმწერი გვამცნებს, რომ კახა მოუკლავთ 10 ნოემბერს 853 წელს. ეს ორი თარიღი საუცხოვოდ უდგება ერთიერთმანეთს: 25 აგვისტოთგან 10 ნოემბრამდის სწორედ ის დრო არის, რაც მოუწოდებოდა ჯერ შეპყრობილ კახაას ქართლითგან ტფილისში მიყვანას, შემდეგ სანარიანდე მგზავრობას და იქ მისი საქმის გამოძიებასა და გარჩევას. მაჰმადიანთა წელთაღრიცხვით ზემომოყვანილ თარიღში-კი ცხადი შეცდომაა იმიტომ, რომ არც 232 და არც 227 წ. ჰიჯრ. 853 წ. ქ. შ. არ უდრის და უეჭველია თავდაპირველს დედანში ამ ადგილას 239 წ. ეწერებოდა იმგვარადვე, როგორც ატენის სიონის წარწერაშია (იხ. ქლი ერის ისტორია II, 376).

„ცნის“ ქრონოლოგიურმა და კრიტიკულმა განხილვამ, მაშასადამე, დაგვარწმუნა, რომ ეს თხზულება უტყუარს ცნობებს შეიცავს და ნდობის ღირსია. მაგრამ მის დამწერს თავისი საშოკმედო ასპარეზი მეტად ვიწროდ შემოუფარგლავს: არც კახაას ხანგრძლივი ცხოვრება და მოღვაწეობა, არც არაბთა ამირას ბულა თურქის საშინელი შემოსევა, არც ის ბრძოლა, რომელიც მოხდა არაბებსა და ქართველებს შორის, დასასრულ არც ის გარემოება, რომელმაც კახაა არაბებს ხელში ჩაუგდო და ის ბრალი, რომელსაც არაბები მას სდებდნენ,—მას ოდნავაც აღწერილი არა აქვს. ვითარცა თანამედროვეს მას ბევრი რამ საგულისხმო უნდა სცოდნოდა. სწორედ სამწუხაროა, რომ ავტორი ეგოდენ სიტყვაძვირი გამოდგა. ამისდა მიუხედავად მისი ნაწარმოები ჩვენთვის უმნიშვნელო არ არის და ამიტომ სასურველია, რომ იგი ღელმორედ გეროვანად გამოიცეს.

ქართული სამკლესიო ისტორიის ორი მთავარი საკითხი

მას შემდგომ რაც ქართულ და სომხურ ეკლესიებს შორის უსიამოვნობა ჩამოვარდა და განხეთქილება მოხდა, იმთავითვე მოყოლებული XIII საუკ. დამდეგაზდე სომხებსა და ქართველებს შორის პაექრობა არ შეწყვეტილა. ორივე მოპირდაპირენი ცდილობდნენ დაემტკიცებინათ, რომ ისინი და მათი თანამოაზრენი მართალნი არიან, კეშმარიტი მართლმადიდებელნი და ძველი მოძღვრების უცვლელად შემნახველნი. ხშირად მომხდარა კიდევ, რომ მეფეებს ქართველ-სომეხთა სამღვდლოებისა და სჯულის-მეცნიერთა კრებები მოუწვევიათ საკამათო საგანზე მოსალაპარაკებლად, იქნებ დმერთმა ქმნას და შეთანხმება მოხერხდესო. მაგრამ თვითოეული მხარე თავისას გაიძახოდა და თავისას აქებდა, ხოლო ყოველ ღონესა ხმარობდა, რომ მოწინააღმდეგე გაემტყუნებინა და საჯაროდ შეერცხვინა. ბრძოლა მეტად გამწვავებული იყო და ორივე მხარე ჯეროვნად უნდა ყოფილიყო საჭირო ცნობებით აღჭურვილი, რომ თავის თავისთვისა და მშობელ ეკლესიისათვის სირცხვილი არ ექმნინა. პაექრობამ ორი უმთავრესი საკითხი წამოაყენა: ერთი იყო ქართულ-სომხური ეკლესიების განხეთქილების შესახებ, თუ როგორ მოხდა ეს ამბავი და ვინ იყო დამნაშავე და მტყუანი, — მეორე საკითხი საქართველოში ქრისტიანობის პირველს ქადაგებას და გავრცელებას შეეხებოდა, ოუ პირველად ვინ იქადაგა სახარება საქართველოში, საითგან იყო ის მქადაგებელი, მაშასადამე, რა მიმართულების აღსარება უნდა ყოფილიყო იმ თავითვე დამკვიდრებულნი? ეს ისეთი საკითხებია, რომლის ცოდნა ერთნაირად ესაჭიროებოდა სამღვდლოებასაცა და ხალხსაც, იმიტომ რომ ეს საკითხები საკამათოდ იქცა თვით სომხურ-ქართულ საზოგადოებაშიაც. რაკი ამ ორისავე ამბავის შემდგომ დიდი ხანი იყო გასული, ამიტომ თუ აღამიანი განსაკუთრებით არ შეისწავლიდა ქრისტიანობის გავრცელებისა და ეკლესიათა განხეთქილების შესახებ ცნობებს, სხვაფრივ შეუძლებელი იყო ვისმე დანამდვილებით რაიმე სცოდნოდა. სწორედ ამ მოთხოვნილების დასაკმაყოფილებლად იყო დაწერილი არსენი კათალიკოზის თხზულება „განყოფისათვის ქართლისა და სომხეთისა“ და წინანოს ცხობება.

არსენი ქატალიკოზი

მას შემდგომ რაც ქართველთა და სომეხთა ეკლესიებს შორის მტრობა ჩამოეარდა და განხეთქილება მოსდგა, მოპირდაპირე სამღვდელოებისათვის განსაკუთრებით საჭირო იყო სკოდნოვა, როგორ გაიყვნენ ეკლესიები, რომელს მხარეს ეღვა დანაშაულობა და ვინ იყო მართალი და ვინ არის ჭეშმარიტი მართლმადიდებლობის შეუბღალავად შემნახა? ოუცა თვით განხეთქილება ორისავე ერის ეკლესიის მიერ უკვე შევიდნენ საუკუნის დანდევითგან მოყოლებული იყო დაკანონებული, მაგრამ მაინც თამარ მეფის ეკანასკნელ წლებამდის, როგორც უკვე აღნიშნული იყო, კამათი და პაექრობა ქართველ-სომეხ სამღვდელოებას შორის არ შეწყვეტილა, ამ ეკლესიათა შეთანხმების მსურველნი არ გამოლეულან და მათი თაოსნობით დრო-გამოშვებით ლეთისმეტყველებისა და საეკლესიო ისტორიის მეცნიერთ-პირები იკრებოდნენ, რომ მოპირდაპირე მხარისათვის თავისი სიმართლე დაემტკიცებინათ და შეთანხმებაზე დაეყალიბებინათ. ხოლო ამგვარი პაექრობისათვის ორისავე ერის წარმომადგენელნი ღირსეულად უნდა ყოფილიყვნენ მომზადებულნი.

რაც უფრო მეტი დრო გადიოდა, მით უფრო ძნელი უნდა ყოფილიყო სამღვდელოებისათვის ზეპირად ზედმიწევნით სკოდნოდა ყველაფერი, რაც კი წინ უძღოდა ეკლესიათა განხეთქილებას, დაეხსომებინა, თუ როგორ და რა მიზეზით ჩამოვარდა ქართველ-სომეხთა შორის სარწმუნოებრივი უთანხმოება, რომელიც სრულის დაშორებითა და განცალკევებით დაბოლოვდა? ორივე მოპირდაპირე მხარე რომ შესაფერისად მომზადებული მისულიყო საპაექროდ, ამისთვის უნდა ყოფილიყო დაწერილი ერთი თხზულება მაინც, სადაც კამათისათვის საჭირო და გამოსადეგი ყველა ცნობები იქნებოდა შეკრებილი, რომ მსურველს წაეკითხა და დაესწავლა. სწორედ ასეთ მოთხოვნილებას უნდა გამოეწვია სომხურს მწერლობაში უბტანესის ისტორია *«Գրություն ի պատմութիւն իսկանման Լիպի և Հայկոյ»*, ხოლო ქართულს მწერლობაში არსენი ქატალიკოზის „განყოფისათჳს ქართლისა და სომხითისა“ (ქვბი I, დამატება I).

რომელი არსენი ქატალიკოზია ამ თხზულების დაწერი პირველი, მეორე, თუ მესამე, ამის შესახებ თვით თხზულებაში პირდაპირი ცნობა არ მოიპოვება. თ. უორდანიას ნათქვამი აქვს, რომ იგი არსენი II უნდა ყოფილიყო. „მართალია, არსენ II-ის უწინ იყო არსენი I პირველი IX საუკ. დასასრულს, ხოლო არსენ მესამე XIII საუკუნეში, 1233 წლის ახლო ზანგს, მაგრამ ჩვენ ამ წერილს ვერც არსენ I-ს ვაკუთვებთ, რადგან იგი სრულიად ცნობილი არ არის მწერლად, და ვერც არსენ XIII საუკუნის მწერალს, რადგან: 1) XIII საუკუნეში რომ დაწერილიყო მოხსენებელი წერილი, მაშინ იგი უსათუოდ

მოიხსენებდა იმ კრებებს, რომელშიაც X—XIII საუკუნეებში შეეხნენ იმ საკითხებს... მწერალი თავისი დრომდე ყველა შესანიშნავს მოვლენას აღნიშნავდა. არსენ II-ს მართლაც ეგრე უქმნია: მას ჯველა დიდ-დიდნი მოვლენანი აღუნიშნავს მანასკერტის 726 წლის კრებამდე, რომელმაც სრულიად დაარღვია ყოველივე კავშირი სომეხთა სარწმუნოებისა მსოფლიო ეკლესიის მოძღვრებასთან. ამ კრების შემდეგ არსენ II კათალიკოზადღე ამ საქმის შესახები შესანიშნავი ისტორიული მოვლენა არა მომხდარა რა ბაგრატ III დროინდელს არტანუჯის კრებამდე, როდესაც არსენი ცოცხალი არ იქნებოდა“ (ქვბი I, 309).

შემდეგ თ. ჟორდანიას ერთი ხელთნაწერიდან ამოღებული აქვს ცნობები არსენის შესახებ, რომელსაც ბერძნულითგან მწვალებელთა საწინააღმდეგო წერილები უთარგმნია. ეს არსენი ვაჩეს ძე ყოფილა. სხვათა შორის იქ ერთგან ნათქვამია, რომ მას არსენის „გადმოუქართულებიან... თავნი სომეხთა განმაქიქებელნი“ ვილაც „დავითის პეტრიწონელისა, მონაზონ-ხელისა... იძულებითა“. ეს წიგნი, რომელშიაც თ. ჟორდანიას მიერ მოყვანილი ცნობებია მოთავსებული, 974 წელს არის დაწერილი (იქვე I, 310).

მართლაც ჰქვასთან ახლო არის, რომ ის არსენი, რომელსაც „მწვალებელთა“ საწინააღმდეგო წერილები და მათ შორის „სომეხთა განმაქიქებელნი“ ბერძნულითგან უთარგმნია, ისეთი თხზულების ავტორიც ყოფილიყოს, რომელიც ერთის მხრით აგრეთვე ამავე მიზნით არის დაწერილი „განყოფისათჳს ქართლისა და სომხითისა“ და ქართველ-სომეხთა სარწმუნოებრივ განხეოქილების ისტორიას შეიკავს. მაგრამ სხვადასხვა გარემოება ასეთი დასკვნის სიზარტელს საეჭვოდა ხდის.

ჯერ ერთი რომ „განყოფისათჳს ქართლისა და სომხითისა“-ს ავტორი „მცხეთელი კათალიკოზი“ ყოფილა, როგორც ეს თვით სათაურშივეა აღნიშნული (ქვბი I, 313), „განმაქიქებელ“ წერილების ბერძნულითგან მთარგმნელი არსენი ვაჩეს ძე-კი თვით ხელთნაწერში კათალიკოზად არ იხსენიება და თ. ჟორდანიას აზრი, რომ იგი 934 წ. შემდგომ კათალიკოზად ყოფილიყოს (იქვე 311), უბრალო, დაუსაბუთებელი ჰიპოთეზია.

ამასთანავე არცა ჩანს, რომ არსენი ვაჩეს ძეს, რომელსაც განმაქიქებელი თხზულებები უთარგმნია, საქართველოში ემოღიწეოს. რაკი მისი „მაიძლებელი“ დავით პეტრიწონელი ყოფილა, შესაძლებელია თვით არსენისაც ერთ-ერთი ბიზანტიანში, ან სხვა რომელსაღე უცხოეთში მდებარე მონასტერში ეცხოვრა და იქ უთარგმნა თავისი შრომა. თ. ჟორდანიას მიერ მოყვანილი დავით მეფის ცნობა, რომ მას არსენი მღვმეში უნახავს, როდესაც ის თურმე „მარჯუენასა გუერდსა ზედა წვა, ნოსელსა იკითხვიდა და დოღმატიკონსა აწამებდა“ (ქვბი I, 311), ვგონებ არსენი ვაჩეს ძეს არ უნდა ეხებოდეს. მაინცდამაინც ცხადია დოღმატიკონი სულ სხვა თხზულებას ეწოდებოდა და არა ასეთს „განმაქიქებელ“ წერილებს, როგორიც არსენი ვაჩეს ძემ სთარგმნა. მაშასადამე, დაუსაბუთებელია თ. ჟორდანიას აზრი, ვითომც დოღმატიკონის დედანთან შემწამებელი არსენი, რომელსაც მღვმეში ჰქონია ბინა, არსენი ვაჩეს ძე,

ყოფილიყოს. შესაძლებელია, რომ ის არსენი, დოღპატიკონს რომ „აწამებდა“, სულ სხვა არსენი იყოს.

თ. ჟორდანია აზრს, რომ „განყოფისათჳს“ ავტორი X საუკუნის არსენი უნდა იყოს და არა IX საუკ., განსაკუთრებით საეკვოდ თვით მისი თხზულების შინაარსი ხდის. ამ მხრივ დამახასიათებელია, რომ არსენის თხზულებაში წაწინაო არსად იხსენიება და თანაც ნათქვამია, რომ კჳრიონ კჳსის დროს ქართველებიც თავიანთ განმანათლებლად გრიგოლ პართელს სთვლიდნენ, „ქართველნი ეტყოდეს, ვითარმედ წმიდამან გრიგოლი საბერძნეთით მოგუჳა ჩუენ სარწმუნოებაჲ, რომელი თჳეენ დაუტევეთ აღსარება მისი“-ო (ქპბ I, 319). ამას გარდა არსენის ისიც აქვს აღნიშნული, ვითომც განხეთქილების შემდგომ „ქართლი ყოველი და ზეოთხედი სომხითისა განეყენეს ჳელთ-დასხმასა მღღელობისასა სომეხთაგან“-ო (იქვე 323). იანე გამოდის, თითქოს ქართველები კჳრიონის დროსა-კი ჳელთდასხმის მხრივ სომეხთა ეკლესიისაგან ყოფილიყვნენ დამოკიდებულნი. ამგვარი შემცდარი აზრები უფრო აღრინდელს დროს შეპყრობის ვიდრე მერმინდელს, უფრო IX საუკუნეს, ვიდრე X ს.-ს, როდესაც წაწინაო საქართველოს ერთადერთ განმანათლებლად იყო ცნობილი და სომეხეთთან ყოველგვარი სარწმუნოებრივი ერთობის დამამტკიცებელი კეალის წაჭრისას ცდილობდნენ.

ისტორიკოსის არსენის ვინაობის გამოსარკვევად ჩენი მისი თხზულების სათაურშივე გვაქვს შენახული ცნობა: „თჳმული... არსენისაჲ, მცხეთელ კათალიკოზისა [ჲ], რომელი იყო სანახებთაგან სამცხისათა საფარით“ (ქპბ I, 323). ყველა არსენი კათალიკოზების სადაურობა რომ გვცოდნოდა, მაშინ ჩენი ისტორიკოსის ვინაობის გამორკვევაც ადვილი იქნებოდა, მაგრამ ყველას შესახებ ცნობები არ მოგვეპოვება. ჩენი ავტორი, მაშასადამე, სამცხითგან ყოფილა ჩამომავლობით, საფარითგან.

ყურადღების ღირსია, რომ გრიგოლ ხანძთელის განთქმული მოწაფე „დიდი არსენი“ კათალიკოზიც სამცხითგან ყოფილა (გ. მერჩული, ცხ გგლ ხნძთლჲ, გვ. კე ქ გ 3, გვ. კე 27—26). გიორგი მერჩულს ამ დიდი არსენის შესახებ ნათქვამი აქვს, რომ მან „ქართლისა ეკლესიათა ყოველთა სიხარული მიჰქინა, რამეთუ საყდარი მამათ-მთავრობისაჲ შეამკო სრულიად და შეიმკო მადლითა“ (იქვე, გვ. მთ 166—268). მაშასადამე, ჩენი ისტორიკოსიცა და დიდი არსენიც ორთავე კათალიკოზები და თანაც ორთავე სამცხითგან ყოფილან. უნებლიეთ იბადება მათი ერთ-და-იგივეობის შესახებ აზრი. სანწუხაროდ, გიორგი მერჩულს დიდი არსენის სამშობლო სოფლის სახელი მოხსენებული არა აქვს, რომ ეს აზრი უფრო განმტკიცებულყო.

როგორც აღნიშნული იყო ჩენი ისტორიკოსი მისი თხზულების სათაურში არა ჩვეულებრივ „მცხეთელ კათალიკოზ“-ად იწოდება და იქნებ შემთხვევითი გარემოება არ იყოს, რომ გიორგი მერჩულს დიდი არსენის შესახებ უწერია: „დიდი არსენი კათალიკე ეკლესიასა... მცხეთასა ქართლისა კათალიკოზ იქმნა“ (იქვე გვ. მე 6—7).

დიდი არსენი კჳზი გრიგოლ ხანძთელის დასაფლავებას დასწრებია (იქვე, გვ. მთ 168—169), ე. ი. 861 წელზე უწინარეს უკვე კათალიკოზი ყოფილა.

ეს კია, რომ მისი სამწერლობო მოღვაწეობის შესახებ გიორგი მერჩულს არაფერი აქვს ნათქვამი, მაგრამ რაკი მას არც სხეთა სამწერლობო მოღვაწეობა აქვს მოხსენებული, ამიტომ ეს გარემოება უძლეველ დაბრკოლებად ვერ ჩაითვლება.

სამაგიეროდ ჩვენი ავტორის აზროვნებისა და საბუთიანობის საზოგადო. მიმართულება (წა ბინოს მოუხსენებლობა, ხოლო გრიგოლ პართელის საქართველოს განმანათლებლად აღიარება და მისი ცნობა სომხეთის ეკლესიისაგან ქართლის ეკლესიის დამოკიდებულების შესახებ), სომხური საისტორიო მწერლობისა და საეკლესიო კანონების საფუძვლიანი ცოდნაც გვაფიჭვრებინებენ, რომ მას უფრო IX საუკ.-ში უნდა ეცხოვრა, ვიდრე X-ში. ამიტომ საფიქრებელია ჩვენი არსენი პირველი იყო, თუ IX საუკ.-ის არსენი მართლა არსენი I იყო, და არა მეორე.

თავის თხზულებას არსენი კათალიკოზი „მრწამს“-ით იწყებს და ეს დასაწყისი საუცხოვოდ ახასიათებს მის მკაცრს მართლმადიდებლობითს, ქალკი-დონისებურს მიმართულებას. მრწამსს ზედ მისდევს შემდეგი საგჟისი-ხმო წინადადება: „გულისწმა ყაფთ, განყოფაჲ სომეხთა ქართლისაგან უეჭველად აღეწერე წიგნსა ამას შინა“-ო (ქვბი 314). ავტორი, მაშასადამე, აცნებს თავის მკითხველებს, რომ მისი ნაწარმოები კემშარიტ ცნობებზეა დამყარებული, „უეჭველად“ არის აღწერილი. სამწუხაროდ, ავტორი არ ასახელებს თავის წყაროებს, ხოლო შემდეგ გავიგებთ, მართლაც ასეთი ნდობის ღირსია თუ არა მისი თხზულება?

ზემომოყვანილი წინადადება სხვაფრევაც საყურადღებოა: ავტორი აცხადებს, რომ მას თავის წიგნი აუწერია „განყოფაჲ სომეხთა ქართლისაგან“. მაშასადამე, ავტორს იმთავითვე გადაწყვეტილი აქვს, თუ ვინ გადაუხვია გზას: სომხები განშორდნენ, ჩამოეცალნენ ქართველებს¹. ყურადღების ღირსია, რომ VI საუკ. დასასრულს და VII საუკ. დაჰადგს, როცა კირიონ ქართლისა კათალიკოზსა და აბრამ სომხეთის კათალიკოზს შორის გამწვავებული კამათი იყო სარწმუნოებასე, აბრამი რიხით მტკიცებდა, ქართველებმა უღალატეს კემშარიტს სარწმუნოებას, ქართველები განშორდნენ სომხებსა და მართლმადიდებლობასაო. ერთი სიტყვით, სომეხთა მღვდელმთავარს იერიში მოჰქონდა, ქართლის კათალიკოზი მხოლოდ თავს იცავდა, ბრალს უარჰყოფდა. არსენი კათალიკოზის დროს კი, როგორცა ჩანს, ქართველთა ეკლესიას მიმართულება შეუცვლია: ქართველები-კი არ განშორდნენ სომხებს, პირიქით, მაშინ მოხდა „განყოფაჲ სომეხთა ქართლისაგან“, სწორედ სომხებმა უღალატეს მართლმადიდებლობასო. არსენის ეს მტკიცება სწამს იმიტომ, რომ მეოთხე-საუკუნითგან მოყოლებული „იყვნენ სომეხნი ნაწილად ბერძენთა სჯულსა ზედა მათსა მტკიცედ, ვითარცა ასწავა მათ წმიდამან გრიგოლი პართელმან“ (ქვბი I, 314). გრიგოლ პართელმა სომხეთში ქრისტიანობა კესარიითგან შემოიტანა და მან თავის სამწყსოს უანდერძა, კესარიასთან კავშირი არას დროს არ შესწყვი-

¹ დამახასიათებელია, რომ თავის მხრივ უხტანესმაც თავის თხზულებას ჟწოდა-სახელად „ისტორია განყოფისა ქართველთა სომეხთაგან“.

ტოთო (იქვე 319). არსენი კათალიკოზის სიტყვით გრიგოლმა „ბერძნული“ სჯული იქადაგა სომხეთში, ის კეშმარიტი სჯული, რომელიც „ეითარცა ერთითა პირითა“ ექესისავე მსოფლიო საეკლესიო კრების მიერ იყო აღმარებული (იქვე 313). საბერძნეთი ისევ იმავე „რჯულზე“ სდგას. ამავე რჯულს განყოფამდის სომხებიც იცავენენო. მაგრამ სპარსეთის მეფეებმა გადასწყვეტეს სომხები და ბერძნები ერთიერთმანეთს დაეშორებინათ, რომ პოლიტიკურად სომხებს საბერძნეთისადმი მიდრეკილება არა ჰქონოდათ. თავისი წადილის განსახორციელებლად პეროზმა (458—484) არსენი კათალიკოზის სიტყვით სომხებს შეუთვალა „ანუ გამოირჩიეთ ყოველთა ასურთაგან სჯული, თვნიერ მელქთაჲსა, რომელნი არიან სჯულითა ბერძენ, ანუ დაუტევეთ ქუეყანაჲ“ (იქვე 315—316). მაშასადამე, სომხებს შეეძლოთ თვითოეული აღსარება მიეღოთ იმ აღსარებას გარდა, რომელსაც ბერძნები მისდევდნენ, რომ ამგვარად სომხებსა და ბიზანტიელებს შორის სულიერი და სარწმუნოებრივი ერთობა და კავშირი შეწყვეტილიყო და ამრიგად სომხეთი პოლიტიკურადც ბიზანტიის მომხრე და შემაყურებელი არა ყოფილიყო.

ხანგრძლივ თათბირს შემდგომ სომეხთა სამღვდლოებმა „ითხოვეს სჯული იაკობთა... და მათ გარყუნეს სომხითისა შრომილი წმინდასა გრიგოლსი მრაველითა ლუაწლითა და ცრემლითა მისითა მორწყული“ (იქვე 315). ხოლო რაკი სომხებმა მიიღეს „ასურთა სჯული“, სჯული იაკობთა“, ამით ისინი, რასაცირველია, თითონვე „განდგეს მართლისა და კეშმარიტისა სარწმუნოებისა“, „განეშორეს სჯულითა ბერძენთა და იერუსალემსა“ (იქვე 317), რათგან გრიგოლ განმანათლებელმა სომხებს „ბერძენთა სჯული“ უქადაგა და არა „ასურთა“-ო. რომ სწორ გზას ქართველებმა-კი არა, არამედ სომხებმა გადაუსვიეს, ეს იმიტაც მტკიცდება, რომ მართო ქართველები კი არა, „ქართლი ყოველი და მეოთხედი სომხითისა განეყენნეს ჯელთდასმასა მღდლოზისასა სომეხთაგან, არამედ პერნი და სიენიელნი ეპიტრო განეყენნეს და კუალად შეგირინეს“-ო (იქვე 323). საქმე იმდენად გამწვავდა, რომ შიგ სომხეთის ეკლესიაშიც-კი განხეთქილება მოხდა და თვითოეული ნაწილი თავისთვის ცალკე კათალიკოზს ირჩევდაო (იქვე 320).

ან კი რა გასაკვირველია? რომ სომხები მართლმადიდებლობას უღალატებდნენ, ეს წინდაწინვე უკვე გრიგოლ განმანათლებელმა იწინასწარმეტყველა და „აქა უკუშ აღესრულა ჩუენება იგი წმიდისა გრიგოლისი, რომელი აუწყა მას სულმან წმიდამან, ვითარმედ რომელნიმე ცხოვართაგანნი უკუნ იქცეს და მცელ იქმნეს და ზედამოეტევენეს ცხოვართა და დაბძარნეს უწყალოდ. ეგრეთვე აღესრულა ჩუენებაჲ წმიდისა საპაქისი... რამეთუ ავოცასა თანა მეფობისა არშაქთასა აილოს მღდლობაჲცა წმიდისა გრიგოლისი ნათესაისა“-ო (იქვე 322). ამგვარად ჩვენი ისტორიკოსი სომეხ-ქართველთა განხეთქილების მიზეზად სპარსეთის მეფეების პოლიტიკასა სთვლის. ამ მხრივ მისი შეხედულება ყურადღების ღირსია. საგულისხმოა, რომ სომეხ ისტორიკოსის ლაზარე ფარაბის სიტყვითაც სპარსეთის მეფეები წინათაც თურმე პოლიტიკური მოსახრების აღმანგლებს, სომხებს და ქართველებს ძალას ატანდნენ ბერძნულ ქრისტიანობისათვის ელა-ლატნათ (ვენეტიკის 1891 წ. გამ., გვ. 149—158).

არსენი კათალიკოზის სიტყვით სომხებს მარტო სარწმუნოების მოძღვრების შეზღუდვა-კი არა ედვით ცოდვად, არამედ მათ ვითომც ეკლესიის დამოუკიდებლობა, ავტოკეფალია უქანონოდა ჰქონდათ მითვისებული და ამით გრიგოლ განმანათლებელის ანდერძი დაარღვიეს: „გარდააკეთეს ალთქუმაჲ იგი რომელი დაუღვა წმიდამან გრიგოლი კესარია ეკლესიისა უკუნისაღმდეგ არა განწორებად მისგან ჯელდასმაჲ ებისკოპოზისა სომხეთისაჲ და რამეთუ სომხთმან ბრძანება მყოლი სპარსთა მეფისაგან ჯელდასმაჲ ებისკოპოზებისა თავით თჳსით“-ო (ქქები I, 319 შეად. გვ. 324). მაშასადამე, სომხთა ეკლესიის დამოუკიდებლობა, ვითარცა სომხეთის განმანათლებელის ანდერძის წინააღმდეგი, უქანონო იყო.

უფრო მძიმე და მიუტევებელ ცოდვად არსენი კათალიკოზი მანაზკერტის სომხთა საეკლესიო კრებას დადგენილებასა სთვლიდა, როპელმაც ზიარებაში წყალნარევი ღვინის ზმარება დააქანონა (იქვე 323).

საზოგადოდ, არსენი კათალიკოზი დარწმუნებულია, რომ სწორედ სომხებმა უღალატეს „ბერძენთა სჯულს“, ზართლმადიდებლობას, რომელიც „ასწავა მათ წმიდამან გრიგოლ პართელმან“, და მწველებლობას, „ასურთა სჯულს“ მიემხრნენ. ჩვენი ისტორიკოსის სიტყვები იმდროინდელ სარწმუნოებრივ-ეროვნულ მიმართულებას საუცხოვოდ ახასიათებენ: მართლმადიდებლობას იგი „ბერძენთა“ სჯულს ეძახის, მწველებლობა „ასურთა“ სჯულად მიაჩნია. მაშასადამე, სარწმუნოების დოგმა ჯერ განსხვავებას უკვე ეროვნება სდებდა ელფერსა და სახელს, ეროვნულ გრძნობას ქრისტიანობაშიც თავი წამოყოფილი ჰქონდა.

ამას გარდა შესანიშნავი ისიც არის, რომ არსენი კათალიკოზი თავის თხზულებაში საქართველოს განმანათლებელს წააწინოს არსად იხსენიებს, სღუშს იგი ავრთვე გრიგოლ პართელის საქართველოში დადაგების შესახებ, რაც VII საუკ. დამდეგს აბრამ სომეხთა კათალიკოზს უტყუარ ამბავად მიაჩნდა, გრიგოლ პართელი მხოლოდ ერთგან არის გაკერით მოხსენებული და ეს ადგილიც ქართველების იმდროინდელ სომეხებისადმი საპასუხო წერილთან არის ამოღებული (ქქები I, 319). სხვაგან არსენი კათალიკოზი გრიგოლ პართელს მხოლოდ სომხეთის განმანათლებლად სთვლის (იქვე I, 314, 316, 319 და სხვაგან). ყურადღების ღირსია, რომ თავის დროზე კირიონ კათალიკოზიც დარწმუნებული ყოფილა, ვითომც გრიგოლი საქართველოს განმანათლებელიც ყოფილიყოს და ამ ცნობით ცდილობდა სომეხთა საძლევლოების იერიში უქუეგლო (ჩ. ჩემი „История церковного разрыва между Грузией и Арменией в начале VII в.: Изв. Акад. Наук 1908 წ., გვ. 520—521). არსენი კათალიკოზის დროს უკვე ეს ცნობა უზრყოფილი ყოფილა და საქართველოს საკუთარი განმანათლებელი გამოისჩენია.

არსენი კათალიკოზის თხზულება როგორც ქართველ-სომეხთა სარწმუნოებრივი განხეთქილების წინა ხანას ეხება და თვით ეკლესიათა განყოფის ამბავსაც სწერს, ისევე განყოფის შემდეგ სომხეთში მომხდარს სარწმუნოებრივ ბრძოლას გვისურათებს. ამიტომ ნაშრომის შინაარსს მისი სათაური სავსებით არ შეეფერება, არამედ გაცილებით უფრო ვიწროა.

თავისდა თავად საკითხი იბადება თუ რა წყაროებით სარგებლობდა, როდესაც ავტორი თავის ნაწარმოებში სწერდა. საფიქრებელი იყო, რომ არსენის, ვითარცა ქართველს მწერალს, ქართული წყაროებით უნდა ესარგებლა, მაგრამ მხოლოდ ერთგან, სახელდობრ იქ, სადაც ქართველთა პასუხია მოყვანილი სომხებისადმი კვირიონ კათალიკოზის დროს გაგზავნილი (გვ. 319), სხვაგან ქართული წყაროების კვალი არსად ეტყობა.

ერთგან ირკვევა, რომ არსენის უნდა ბერძნული წყაროც ჰქონოდა. ამას ის გარემოება გვაფიქრებინებს, რომ სომხური „მამუტოც“-ის მაგიერ მას „მასტოც“-ი უწერია (გვ. 325). რაკი ბერძნულში ბგერა „შინი“ არ არსებობს, ამიტომ ყველა ასეთ შემთხვევაში ბერძნები „სანს“ ხმარობდნენ. ამიტომ „მასტოც“ ცხადი ბერძნული გამოთქმა და მართლწერაა და ალბათ იმ ბერძნულ წყაროთგან უნდა იყოს შერჩენილი, საითგანაც ჩვენს ავტორს ეს ცნობა მოუღია. შეაძლებელია და ბუნებრივიც, რომ სხვაგანაც ბერძნული წყაროებიდან ჰქონდეს არსენი კათალიკოზს მასალები თავის თხზულებისთვის ამოკრეფილი, მაგრამ მათი კვალი ცხადად აღარ მოჩანდეს.

როგორც ირკვევა, ჩვენს ისტორიკოსს უმთავრესად მაინც სომხურივე წყაროებით უსარგებლია. მას რომ სონხური სცოდნია, ამას ის გარემოებაც ამტკიცებს, რომ არსენის სომხური სიტყვები, ქართულადაც სწორედ ნათარგმნი, მოჰყავს წილმე, მაგ. ნერსე კათალიკოზსა „ეწოდა შუჟა, როჴელი არს სომხურად მიჯნი“ (გვ. 322), ვარდან მამიკონიანს „ჩოქბი ეწოდა, რომელ არს ურჩ“ (გვ. 326).

არსენი კათალიკოზის ცნობები სომეხ ისტორიკოსთა ცნობებს ბევრჯერ სრულებით უდგება, ხშირად-კი მისი სიტყვები მტკიცდება ხოლმე მაინც. ყველა აწის დამამტკიცებელი საბუთების მოყვანა შეუძლებელია და მხოლოდ ორიოდ მაგალითი იქნება აქ დასახელებული. არსენი კათალიკოზს ერთი ცნობა აქვს, რომ სომეხ-ქართველთა საეკლესიო განხეთქილებისთანავე „მეთხედლი სომხითისა განეყენნეს ჴელთდასხმასა ღღლელობისასა სომეხთაგან“ (გვ. 323). სომეხთა ისტორიკოსს იოანე კათალიკოსსაც მართლაც აღნიშნული აქვს, რომ მაერაჲე კეისარჲა ბიზანტიის სომეხთჲი კათალიკოსად ჰოჴანი დასვა და აბრაჲამ კათალიკოსს მხოლოდ სპარსეთის სომეხთი-ლა შერა (ჟჳსმ. წ. 1912 წ. ტფილისის გამ. გვ. 72—73). ქართველს ისტორიკოსს აღნიშნული აქვს, რომ სომეხთა კათალიკოზმა მოსემ კონსტანტინეპოლს კრებაზე წასვლა არ მოინდომა, „არაჴედ ესრეთ ჰრჴუა მოციქულთა: არა წარჴდე მდინარესა აზატსა, რომელ არს საზღუარი სპარსთაჲ“-ო (გვ. 328). მართლაც იმავე იოანე კათალიკოსსაც მოეპოვება ცნობა, რომ საბერძნეთის სომეხთისა და სპარსეთის სომეხთის ეკლესიათა შორის საზღვრად მდ. აზატი დაიდვა (იქვე გვ. 73). შემდეგ არსენი კათალიკოზის ცნობით „შემდგომად ეზრასა დიპჳრა (სომეხთა ეკლესიის საკათალიკოზო) საყდარი ნერსე იშხნელმან“ (გვ. 331). სომეხთა ისტორიკოსებს იოანე კათალიკოზსა და ასოლიკს იგი მარტივად ტაოს ეპისკოპოსად ჰყავთ მოხსენებული სადაურობის აღუნიშნავად (გვ. 83 და ჟჳსმ. *სიქსიქ* 1912 წ. ტფილ. გამ., გვ. 177) და მხოლოდ ერთგან ასოლიკსა აქვს ნათქვამი, რომ ის მართლაც სოფ. იშხანითგან ყოფილა (გვ. 228). შემდეგ არსენი კათალიკოზის თხზულე-

ბ.ში სწერია, რომ როდესაც ქართველ-სომეხთა შორის სარწმუნოებრივმა ცილობამ და მიწერ-მოწერამ კვირიანისა და აბრაამის დროს თანხმობა ვერ დაამყარა, „მაშინ სომეხთა შესამინეს ქართლი მეფესა თანა სპარსთასა, ვითარმედ ჰრომთა უპყრია სარწმუნოებაჲ“ (გვ. 319—320). თუმცა პირდაპირი ცნობა იმის შესახებ, რომ სომეხებმა მაშინ ქართველებს სპარსეთის შაჰთან დაასმინეს, არა გვაქვს შენახული, მაგრამ მაინც აბრაამ სომეხთა კათალიკოზს თავის ერთს ეპისტოლეში მართლაც იგივე პოლიტიკური ხასიათის აზრი და საყვედური აქვს გამოთქმული: „ერთი რაბეა რაც დაუჯერებელადაც-კი გვეჩვენა, — როგორ შეიძლება (სპარსეთის) მეფეთა მიერის ქრეშვარდომებმა უცხო სახელმწიფოსთან (ე. ი. საბერძნეთთან) სიყვარული და ერთობა დაამყარონ, მკვიდრ თანამორწმუნეებს-კი გამოეყენენ — ეს გარეშოება მეტად საშიშროა“-ო (*ქრეშვარდომე 165* და ჩემი *История церковного разрыва между Грузией и Арменией: ИАН. 1903 წ. გვ. 525*). თუნდაც რომ სომეხთა კათალიკოზი აბრაამი ამაზე შორს აღარ წასულიყო და თუნდაც სომეხებს ეს თავიანთი აზრი პირდაპირ სპარსეთის მთავრობისათვის არ ჩავგონებინათ, სომეხების ეკლესიის მწყემსმთავრის შიერ ამგვარი საინფორმაციო პოლიტიკური საკითხის წამოყენება ქართული ეკლესიის საწინააღმდეგო ბრძოლის დროს, შესაძლებელია მაშინდელს ქართველებსაც, კირიონ კათალიკოზსა და მოწინავე წრეებს, და მერმინდელს ავტორსაც, მაგ. არსენი კათალიკოზს, სომეხთა მხრივ „შესენად“ ანუ დასმენად სჩვენებოდათ განსაკუთრებით იმ ვნებათა-ღელვის წყალობით, რომელიც ამგვარს ცილობასა და ბრძოლას თან სდევს ხოლმე.

არსენი კათალიკოზს ნათქვამი აქვს, რომ როდესაც სპარსთა, მეფეებმა პოლიტიკურ მოსახრებით სომეხებს გადაჰრით მოსთხოვეს „ერთი ორთავანი ყაფთ: ანუ გამოირჩიეთ ყოველთა ასურთავან სჯული თუნიერ მელქთაჲსა, რომელნი არიან სჯულითა ბერძენ, ანუ დაუტყვევთ ქვეყანაჲ თქუენი“-ო (ქკბი I, 315—316), სომეხებმა ავ საკითხის გადაწყვეტა თავისს კათალიკოზს ნერსეს (551—560 წ.) მიანდეს და უთხრესო „უმჯობესი ჩუენი შენ უწყი, რათა ჰბრძანო უჩობესი ჩუენი და დაუყოვნებლად დაღმორჩილნეთ ბრძანებათა შენთა“-ო (იქვე 316—317). ამ საკითხის საბოლოოდ გადასაწყვეტად „იყვეს კრებაჲ ქალაქსა შინა ღვინსა და შესძინეს ზაფხუარი, ესე არს საწმინდაარსსა შორის შემპატეს ჯუარც[ულ]ი და ანუთეს ვნებაჲ ღმრთაებისა ძალსა უენებელსა და უკუდავსა სიკუდილი და განდგეს მართლისა და ქეშმარიტისა სარწმუნოებისა... და განაწესეს არაჯ[ავ]ორი მუნვე ღვინს, რამეთუ თქუეს „ესე არს ღღე პირველი სარწმუნოებისა ჩუენისაო... რათა არა ეზიარნეს კრებასა ქალკიდონისა“-ო (იქვე 316—318).

ქართველი ისტორიკოსის ამ ცნობას ნერსეს კათალიკოზის დროს-სომეხთა ღვინში საეკლესიო კრების შესახებ სტეფანოს ასოლიკიც აღატყობს: მისი სიტყვით ნერსესს მართლაც საეკლესიო კრება მოუწვევია ღვინში და სომეხნი სწორედ ბერძენთა აღსარებას განუდგენო (*„ჰაკე კაკიმ ამის ღ კაკიმ ჰამა-ზაჰის 'ქ რაჲ კაჲჲ 'ქ შინაჲჲ ჯადიდდოქსინჲ“*). სომეხთა ისტორიკოსს ღვინის კრების თარიღად 653 წ. აქვს დასახელებული (*შათმ. აქსიქიდაჲსა,*

82—83). არსენი კათალიკოზის ცნობების სიმართლის დამამტკიცებელი საბუთების მოკვანა კიდევ ბლომად შეიძლებოდა, მაგრამ ვგონებ ესეც საკმარისია.

ამის შემდეგ მაინც განსაკუთრებით უნდა აღვნიშნო, რომ იშვიათი შემთხვევა არ არის ხოლმე, როდესაც არსენის ცნობები სომხური წყაროების ცნობებს ყველაფერში არ ეთანხმება, ან როდესაც სომხურს საისტორიო მწერლობაში იმის მსგავსი არა მოიპოვება რა.

არსენი კათალიკოზის თხზულების და სომეხ ისტორიკოსთა თხზულებათა შედარებითი განხილვა ამ მხრივ ფრიად დამახასიათებელსა და საგულისხმო სურათის გვიშლის თვალწინ. არსენი კათალიკოზს ერთგან აღნიშნული აქვს, რომ კომიტასის შემდეგ სომხეთის საკათალიკოზო ტახტზე ასული ქრისტეფორე „რომელი იყო მტერ მაირაგომელისა“ და ამის გამო მონოფიზიტების მომხრედ არ უნდა ყოფილიყო, დიდხანს არა მჯდარა კათალიკოსად, არამედ „გარდაგედეს იგი მიზეზითა რაჟთამე“ (გვ. 322). თუ აქ ქართველს ისტორიკოსს ან იქმნებ უკვე მის წყაროსაც სომეხი კათალიკოზის ჩამოგდების მიზეზი ბუნდოვანად აქვს დასახელებული, სომეხ ისტორიკოსს სებეოსს პირიქით სრულებით გარკვევითა უწერია, რომ ქრისტეფორე ჩამოუვდიათ თავის ამპარტაევობისა და ბოროტი ენის გამო (*ყსაძ.* 157).

ესრა სომეხთა კათალიკოზს, რომელიც ქალკიდონის კრების მოძღვრების ცხადი მიმდევარი და აღმსარებელი იყო, არსენი კათალიკოზი ქებით იხსენიებს და მისი მოღვაწეობაც ერთლად აქვს აღწერილი (გვ. 330—331). ამისდა მიუხედავად ქართველს ისტორიკოსს, ან იქმნებ უკვე მის სომეხურსავე წყაროს, არაფერი აქვს ნათქვამი იმაზე, რაც სომეხთა ისტორიკოსებს იოანე კათალიკოზს და სებეოსს აქვთ მოთხრობილი, სახელდობრ რომ კათალიკოზს ესრას ჰერაკლე კეისრისაგან კოლბის მარლისმადან-მალაროები გამოუთხოვია და მიუღია კიდევ, რაც მონოფიზიტ სომეხებს ქრთამად მიუჩნევიათ (იოანე კათალიკოზი 73, სებეოსი 163).

ამგვარად ცხადად ირკვევა, რომ არსენი კათალიკოზი, ან უკვე მისი სომხური წერილობითი წყაროები, ქალკიდონის კრების მიმდევარ სომეხთა კათალიკოზების შესახებ ცუდს არას ამბობენ, პირიქით, ქებითაც ამკობენ ხოლმე, სომეხთა ისტორიკოსები კი, რომელთა თხზულებებიც შენახულია, თუ ამ მღვდელმთაბერებს იხსენიებენ, სააუგოს გარდა კარგს არას ამბობენ ხოლმე. საფიქრებელია, რომ ქართველი ისტორიკოსიც, ან იქნებ მისი წყაროც მიკერძოებით ეპყრობა თავის თანამორწმუნეებს, მონოფიზიტი სომეხი ისტორიკოსებიც თავიანთ სარწმუნოებრივ მოწინააღმდეგეებს დაუნდობლად ეპყრობიან.

თავის მხრით „მართლმადიდებელი“ ქალკიდონის კრების მიმდევარი ქართველი ისტორიკოსი და საფიქრებელია მისი წყაროებიც ოდნავადაც არ ინდობენ მოწინააღმდეგე „მწვალებელ“ მონოფიზიტ სომეხთა მღვდელმთაბერებს: ანგაარებისა და პოლიტიკური ძალდატანებისა ან მიკერძოების გარდა არსენი კათალიკოზი და მისი წყაროები მათ მოქმედებასა და მიმართულებას იხილას არასა ხელავენ.

მაგ. არსენი კათალიკოზის სიტყვით კათალიკოზი კიმიტასი, რომელმაც ქალკიდონის კრების მოძღვრებას წინააღმდეგ მღვდგარი ბრძოლა დაიწყო ხომ-

ხეთში, „იყო მდიდარ და მზარაკე სამოსელთა და საცედართა ზედა“ და თუალთაგან პატიოსანთა ბიერილთა ზეამჟობდა თავსა კუერთხისასა“ და ვითომც მხოლოდ სხვადასხვა საჩუქრებითა და გამორჩენის დაპირებით „შეიერთა ყოველი სომხითი წინააღმდეგმად კრებასა ქალკილონისასა“ (გვ. 321).

ნერსე აშტარაკელის კათალიკოზობისა და ნერშაპო ტარონელის ეპისკოპოსობის დროს, რომელნიც არსენის ცნობით „ბოროტად მწვალებელი“, ე. ი. მონოფიზიტები იყვნენ, „სპარსთა მეფენი აიძულებდეს სომეხთა რათა განეშორნენ ბერძენთა სარწმუნოებასა... და რათა სიძულელი შთავარდეს შორის მათსა განშორებითა სჯულისათა და ამით უმეტეს მორჩილ იყვნენ სამეფოსა სპარსთასა და ქრთამი დიდძალი აღუთქუნა წინამძღუართა სომეხთა რათამცა იქმნა ეგრე“ (გვ. 324).

არსენი კათალიკოზის ისიცა აქვს ნათქვამი, რომ სპარსთა მიერ სომხეთის თავისუფლების მოსპობის შემდეგ „კათალიკოზნი და ეპისკოპოზნი განდრკეს სიწართლისაგან და კადნიერებაჲ მოიღეს სპარსთაგან წინააღმდეგმად აზნაურთა და ხარკსა სოფელთასა თუთ გარდაიყდილეს“ და სპარსელებმა „ეპისკოპოსთა და ქორეპისკოპოსთა მიანდდეს ქუეყანა ვითარცა მორჩილთა მეფობისა სპარსთასა და რომელთამე კათალიკოსთა და ეპისკოპოსთა მეფენი სპარსთანი დაიშვილნეს და ძეობილად უწოდდეს კავადს“, რომ უმაღლესი სამღვდელო პირნი „საქმართა ეკლესიათა... საქმრად თჳსა და კაცთა საჩუენებლად განაბნეოდეს“, რომ სომეხთა ეპისკოპოსები ისე გადიდგულდნენ, რომ „მივიდიან აზნაურნი კარად საეპისკოპოსოდ და არა პპოვიან ქარზპანთაჲსა“ (გვ. 326) და სხვა ამგვარი. არათუერთი ამის მსგავსი საძრახისი საქციელის შესახებ ცნობები იმ სომეხთა ისტორიკოსებს, რომელთა თხზულებებიც შენახულია, არ მოეპოვებათ. ამისდა მიუხედავად ცხადია, რომ ეს ცნობები ეპარტოვლს ისტორიკოსს სომხურ საისტორიო წყაროებითგან უნდა ამოეკრია. მხოლოდ ეს საისტორიო თხზულებები უეჭველია ქალკილონის კრების მიმდევარი „მართლმადიდებელი“ სომეხი ავტორების დაწერილი იქნებოდა და სწორედ ამიტომაც არის, რომ იქ ქალკილონის კრების მოწინააღმდეგე მონოფიზიტ-სომეხთა სამღვდლოება ასეთი დამამკირებელი ცნობებით არის უხვად შემკული. რაკი ჩვენამდის მოღწეულს სომხურს საისტორიო მწერლობაში, რომელიც მთლად მონოფიზიტ ავტორებს ეკუთვნით, ამგვარი ცნობები არ მოიპოვება, საფიქრებელია, რომ მას შემდგომ, რაც სომხეთში მონოფიზიტობამ საბოლოოდ გაიმარჯვა, მოწინააღმდეგე დიოფიზიტ ქალკილონური აღსარების მიმდევართა თხზულებები მოუსპიათ.

ერთი სიტყვით ჩვენ თვალწინ სარწმუნოებრივი მუდამსივრცისა და მიკერძოებითი, ძველი დროის პარტიული საისტორიო მწერლობის არსებობის ცხადი დამამტკიცებელი საბუთები და სამაგალითო ნიმუშებია. როგორც ცხოვრებაში და ეკლესიაშიც ბრძოლა და დაუნდობლობა სუფევდა, ისევე საისტორიო მწერლობაც მოწინააღმდეგე ბანაკებად ყოფილა დაყოფილი. როგორც ყოველთვის, აქაც თვითოეული ამ მიმართულებათაგანი მოწინააღმდეგის ნაკლს კარგად ხედავდა და ღირსებას-კი ვერ ამჩნევდა. როცა ქალკილონის მომხრე „მართლმადიდებელი“ ისტორიკოსები სომეხ მონოფიზიტებს სპარსთა მთავრობის პოლი-

ციკური ზრახვებისა და გეგმის მიმდევრობასა და მონურ მომხრობას უკიფი-
ნებდნენ, ავიწყდებოდათ, რომ თითონ ისინიც თავიანთ მხრივ, როგორც ეს
მათ მოწინააღმდეგე მონოფიზიტ სომეხ მწერლებს ხაზგასმით აქვთ აღნიშნული,
არა ერთხელ ამ სარწმუნოებრივს საკითხში ბიზანტიის კეისრების პოლიტიკური
გავლენის მსხვერპლი ყოფილან. ამგვარად ცხადია, რომ პირუთენელი და მიუდ-
გომელი საისტორიო თხზულების მაგიერ არსენი კათალიკოზის ნაწარმოები,
იმგვარადვე როგორც სომეხი ავტორების საეკლესიო საისტორიო ნაშრომები,
მედასეობითი მიეკრძალებოდა და სარწმუნოებრივი მძულვარებით ნაქარანხვეი
და გამსკეალულია. ნამდვილი ჰუმანიტების გამოსარკვევად თანამედროვე მეცლე-
ვარს ამის გამო უფლება არა აქვს მხოლოდ ერთი მხარის საისტორიო ძეგლებს
დაედნოს, არამედ როდესაც ეს შესაძლებელია ორთავე მოპირდაპირე ბანაკის
მწერლების თხზულებათა შედარებითი, კრიტიკული წესწავლითა და ფრთხილი
სარგებლობით ცხოვრების უწყუარი სურათი უნდა აღადგინოს.

ქართული საისტორიო მეცნიერებისათვისაც ამ გარემოებას დიდი მეთო-
დოლოგიური მნიშვნელობა აქვს იმ მხრივ, რომ ძველ საქართველოშიაც უკვე
IX საუკ.-ითგან მოყოლებული გაბატონებული შეხედულებისა და მიუხედავად,
რწმენის სხვადასხვაობა არსებობდა და სარწმუნოებრივი ბრძოლა, იქნებ ისე
ძლიერად არა როგორც სხვაგან და თვით სომხეთშიაც, მაგრამ მაინც სწარმო-
ებდა. თუ ამის წესახებ ჩვენ ქართულს საისტორიო მწერლობაში ცნობები არ
მოგვეპოვება, ეს შეიძლება ან შემთხვევითი გარემოებით აიხსნებოდეს, ან იმავე
მიზეზით, რომელმაც სომხურს საისტორიო მწერლობაში ქალკიდონელ სომეხ
ისტორიკოსთა თხზულებების კვალიც-კი წარხოცა და გააქრო: ეგების საქარ-
თველოშიაც ქალკიდონის კრების დიოფიზიტობის „მართლმადიდებლობის“
საბოლოო გამარჯვების შემდგომ მოწინააღმდეგე მიმართულებათა ყველა თხზუ-
ლებები მთლად მოსპობილი იყო. მაშასადამე, არსენი კათალიკოზის შრომას
მეცნიერებისათვის მართლ იმ მხრივ-კი არა აქვს მნიშვნელობა. რომ იქ ქარ-
თველთა თვალთსაზრისი და საბუთიანობაა გამოხატული, არამედ იმ მხრივაც,
რომ იქ ქალკიდონური მოძღვრების მიმდევარი სომეხი ისტორიკოსების მაშინ-
დელ, შემდეგში მოსაზრებლ, თხზულებებითგან არის შენახული ცნობები.

ა რსენი კათალიკოზის თხზულებას მას შემდეგ, რაც „განყოფის“-
დროინდელი მიწერ-მოწერა აღმოჩნდა, რასაკვირველია, განყოფის ისტო-
რიის შესასწავლად მცირედი მნიშვნელობა-ღა აქვს. არსენი
კათალიკოზის ამ თხზულების ქართული ტექსტი გამოსცა თ. ფოქრდანიანი
(ტკბი I, დამატება I).

წა ნინოს ცხოვრება

წა ნინოს უძველესი ცხოვრება, რომელზედაც ახლა მსჯელობა გვექმნება, შატბერდისეულს კრებულშია შენახული. ხოლო რაკი ამ თხზულების აღმწერი თეია ხელთნაწერში მოხსენებული არ არის, ამიტომ მას შატბერდისეულს წა ნინოს ცხოვრებას ვეძახი. რასაკვირველია საქართველოს განმანათლებელის ცხოვრება იმ დროს (X ს.) არ არის დაწერილი, როდესაც შატბერდისეული კრებული შეუდგენიათ: ამ დროს იგი მხოლოდ გადაკეთებული უნდა იყოს.

ცნობები წა ნინოს შესახებ რომ საქართველოში (ბიზანტიაში უკვე თანამედროვე ისტორიკოსს რუფინუსსა აქვს აღწერილი) წინათაც ჰქონიათ, ამას სინას მთის მონასტრის ორს სჯნაქსარში შენახული წა ნინოს ცხოვრება ამტკიცებს: ერთში საქართველო ბართლომე მოციქულის წილხდომილად ითვლება, — მაშასადამე, ასურულ-სომხურ საეკლესიო გარდმოცემას ემხრობოდა, — ხოლო მეორეში გრიგოლ განმანათლებელის სამოციქულო ასპარეზად არის აღიარებული, — მაშასადამე, ბერძნულ-სომხურ საეკლესიო გარდმოცემას მისდევს. ამას გარდა, რომ შატბერდისეულ წა ნინოს ცხოვრებაზე უწინარეს ქართველთა განმანათლებელის უფრო ძველი ცხოვრება არსებობდა, ამას „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს მატიანეც ამტკიცებს: იქ შეტანილი ცნობები წა ნინოს შესახებ შატბერდისეულ ცნობებზე განსხვავდება და უფრო პირვანდელი ხასიათიც აქვს.

ქართველ-სომეხთა პერმინდელ გაცხარებულ საეკლესიო პაექრობისა და მტრობის დროს არც ერთი (ბართლომეს წილხდომილობის შესახებ) გარდმოცემა და არც მეორე (გრიგოლ განმანათლებელზე) აღარ გამოდგებოდა, პირიქით მანებელი და საშიშარიც იყო, იმიტომ რომ სომეხთა სამღვდლეობას ეს ცნობები ქართველი სამღვდლეობისა და ეკლესიის საწინააღმდეგოდ შეეძლო გამოეყენებინა. სხვაფრივაც ქართული საეკლესიო წრეებისათვის მაინც-და-მაინც სასურველი არ უნდა ყოფილიყო, რომ საქართველოს მოქცევის ისტორიაში ზემოდასახელებულ გარდმოცემათა კვალი ზერჩენილიყო: ასურელებიცა და სომეხებიც უკვე მწვალებლებად ითვლებოდნენ და რაც უნდა იყოს ქართველ სამღვდლეობისათვის სასიამოვნო არ იყო საისტორიო თხზულებებში ცნობები შენახული ყოფილიყო, რომ „მწვალებელ“ სომეხებს და ქართველებს ერთისა-და-იმანვე მკადაგებლის მოძღვრება მოუსენიათ, ერთისა-და-იმანვე მკადაგებლის მიერ არის ამ ორისავე ეკლესიის საფუძველი დადებული.

შატბერდისეული წა ნინოს ცა აღბათ სწორედ ამ ნაკლს ასწორებდა და აესებდა, სწორედ ამ მიზნით იყო დაწერილი, იქაც დაწერილებით არის მოთხრობილი საქართველოს გაქრისტიანების ამბავი, მაგრამ მთავარ მოქმედ მოღვაწედ ბართლომე მოციქულიც არ არის, არც გრიგოლ განმანათლებელია

მოხსენებული, — თითქოს ავტორმა ამ ორის შესახებ არც-კი იცოდეს რამე, — არამედ მართოდენ წა ნინო. „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ ს მათიანეს პირიქით ფრთი ისეთი ცნობა მოჰყავს, რომლითაც იგი ქართული ეკლესიის სამოციქულო წილსდომილობას პირდაპირ უარჰყოფს. ახლად გაქრისტიანებულს სამწყსოს იკი ნინოსთან ამგვარად ალაპარაკებს: „გვისწავიეს შენ მიერ, ვითარმედ ყოფილ არიან წინაჲსწარმეტყუელნი პირველ მოსლელადმღჲ მისა ღმრთისა ქუეყანად და მერმე მოციქულნი ათორმეტნი და კუალად სამოციქულოდთორმეჲნი და, ზღუენდა არაჲინ მოავლინა ღმერთმან გარნა შენ“ (ე. თაყაიშვილის გამოც. წა ნინოს ახალი ვარიანტი, გვ. 2; Опис. II, გვ. 734 შატბერდისეული და ქელიშისეული ხელთ.). ცხადია, რომ ამ სტრიქონების დამწერს ან ბართლომე და ანდრია მოციქულის შესახებ არაფერი უნდა სცოდნოდა, ან არა და ცნობა ყალბად მიიჩნდა და უარჰყოფდა. ერთი სიტყვით ქართული ეკლესიის დამფუძნებელად ავტორს მოციქული-კი არაა, არამედ მოციქულთა სწორი მიიჩნია.

საყურადღებოა, რომ VII საუკუნის დამდეგს ქართული ეკლესიის მზნე დარაჯსაც კირიონ კათოლიკოსსაც რუფინუსის მოთხრობა იბერიის გაქრისტიანების შესახებ არა სცოდნია და ამის გამო ისიც სამშობლო ქვეყნისა და ეკლესიის განმანათლებელად მოციქულს-კი არა სთვლიდა, არც წა ნინოს, არამედ მარტო წა გრიგოლს იხსენიებდა. საგულისხმოა, რომ თავის მხრივ იოანე საბანის ძე ამტკიცებს, 500 წელიწადზეშეტი ხანისაჲ რაც ქართველთა შორის ქრისტიანობა გაერცელდაო. მაშასადამე, მისი აზრით საქართველო მეორე საუკუნეში გაქრისტიანებულია.

„მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ და შატბერდისეულ-ქელიშისეული წა ნინოს ცნანი-კი გრიგოლ განმანათლებელზე არას ამბობენ. ალბათ მათი ავტორები გრიგოლს მხოლოდ სომხეთის მოციქულად სთვლიდნენ და მის ღვაწლს ქართულ ეკლესიის წინაშე უარჰყოფდნენ. შატბერდისეული წა ნინოს ცნის აზრით საქართველოს თავისი საკუთარი მოციქული ჰყავდა, რომელსაც გრიგოლ განმანათლებელთან არაერთგვაროვნად კავშირი არა ჰქონდა. წა ნინო თუ სომხეთში იყო, მხოლოდ შემთხვევით, იმიტომ რომ თავის ამხანაგებიოფრთ რომის მთავრობის დევნულებას გამოექცა და საქართველოსაკენ გზაც ხომ სომხეთზე მიდიოდა: ღმერთის გარდა წა ნინო არაეისგან ყოფილა დამოკიდებული და თვით საქართველოშიაც იგი „მოავლინა ღმერთმან“-ო (იქვე 2 და Опис. II, 734).

ჩამოპავლობით ქართველთა განმანათლებელთა კაპადუკიელია, მისი მშობლები ალბათ ბერძნებად არიან ნაგულისხმენი: მამა კითომც სახელოვანი პრომელი სარდალი იყო, დედა — იერუსალემის პატრიარქის და ბრძანდებოდა. განათლება ნინომ იერუსალემშივე მიიღო და შემდეგ ქრისტიანობა ელენე დედოფალსაც უქადაგა. ერთი სიტყვით წა ნინო განთქმული და დიდებული ადამიანია, თვით კონსტანტინე კეისარი და მისი დედა მოლოცვის წყალობისაკენ უგზავნიან. რაკი იგი იერუსალემში აღიზარდა და იქვე გაიწიწავლა და გაიწერა, მაშასადამე მას სახარების მოძღვრება საქართველოში იტრუსალებით მოუტანია. ხოლო სამღვდელრება, რომელსაც უნდა ხალხი მოეწაღა, კონსტანტინეპოლით მოიწვია. ასე აქვს მოთხრობილი და ამგვარად გვიამბობს შატბერდისეულ-ქელიშისეული წა ნინოს ცნა. მაშასადამე, გრიგოლ განმანათლებელს

და სოზხეთის საქართველოს გაქრისტიანებაში წილი არ უდევთ, ისევე იერუსალემსა და კონსტანტინეპოლს თუ, თორემ სხვათრევე ღვთისა და წა ნინოს გარდა ამ მოქცევაში და საქმეში სხვას არაფერს მიუძღვის რაიმე ღვაწლი. ეს ღელა-აზრი აქვს მთელს ნაწარმოებს.

მაგრამ მემკრიანე მაინც იმდენად დახელოვნებული არა ყოფილა, რომ ზოგიერთი ისეთი ცნობები, რომელიც წინანდელს წა ნინოს ცაში ყოფილა და მის ახალ აზრებს ცოტა არ იყოს ეწინააღმდეგებოდა, შეუმჩნეველი არ გამოჰპაროდა და ამოუშლელი არ დაჰჩენოდა: წა ნინოს ცის გაწმენდა საესეებით და ხეირიანად ვერ მოუხერხებია. მაგ. თუმცა შატბერდისეულსა და ქელიშისეულს ცაში ნათქვამია, რომ მოციქულთა-სწორი ქალწული კაპადოქიელი იყო, მაგრამ ცხოვრებაში იგი ყოველთვის უცხო ენას ლაპარაკობს. შემდეგ ცაში შერჩენილია ცნობა: რომ ნინოს ღელა-კი არა ზრდიდა, არამედ ვილაც ღვინელი სომეხი ღელაკაცი, თუმცა ნინოს ღელა იმავე ქალაქში ცხოვრობდა. სწორედ ამ ღვინელმა სომეხმა უამბო ახალგაზრდა ნინოს, ვითომც იესოს კვართი ჩრდილოეთ ქვეყანაშია შენახული, იმისგანვე შეისწავლა ნინომ სომხური ენა. საკვირველი ის არის, რომ არამც თუ თითონ ქალწული, მცხეთელი და სხვა ქართველი მეცხვარეებიც-კი ერთმანეთს ვითომც სომხურად ელაპარაკებოდნენ: „წყეშნიცა იყენს ადგილსა მასვე და ქმილავდეს რაჲ საქმილავსა ღამისასა სამწყსოსა ზედა მათსა და ხალოდეს იგინი ზემწედ და მფარველად თჳსად ღთთა ზართა... და აღუტყმიდეს მათ შესაწირავთა... და ამას იტყოდეს იგინი ენითა სომხურითა... ვკითხე ერთსა მწყემსთა ზათთაგანსა, ამბობს. ნინო, და ვთქუ ენითა სომხურითა, ვითარმედ არაჲლისა სოფლისანი ხართ? ხოლო მან მომიგო და მრქუა მე, ვითარმედ „უართ ჩვენ დაბით ელარბინით და საფურცლით და ქინძარლინი, რაბატელნი და დიდისა ქალაქისა მცხეთისანი“-ო (ახალი ვარიანტი 15.—16; შეად. ლეონტი მროველი; ცა მდთა *211—212, გვ. 67).

ამას გარდა, თუმცა შატბერდისეულს წა ნინოს ცაში გრიგოლ განმანათლებელზე ერთი სიტყვაც არ არის ნათქვამი, მაგრამ იქ მაინც ისეთი ცნობებია შერჩენილი, რომელიც გვაუჩიქებინებს, რომ წა ნინოს წინანდელს ცაში იმაზედ უნდა ყოფილიყო საუბარი. შატბერდისეულს ცაში მაგ. საქართველოს განმანათლებელი ჩიფსიმესა და გაიანეს მეგობრად ითვლება, მათთან ერთად იგიც სომეხთში მყოფარის და სომეხთა მეფის თრდატის ზეარში იმაღლება, სადაც რიფსიმე და გაიანე დაიქირეს, ნინო-კი მტარულებს ხელითგან გაუსხლტა და საქართველოში გაიქცა. ერთი სიტყვით აქ ისეთი ცნობებია, რომელიც გრიგოლ განმანათლებელის ცხოვრებაშია შენახული. მაშასადამე, შატბერდისეულ წა ნინოს ცაში შემთხვევით შენახულია ისეთი ცნობები, რომელიც ნინოს იმდროინდელს ცაში იყო, როდესაც ქართულ-სომხურ ეკლესიათა შორის ერთობა და სიყვარული სუფევდა. მემკრიანე ეტყობა იმდენად დახელოვნებული ვერა ყოფილა, რომ ნინოს ცა თავითგან ბოლომდის გაეწმინდა ყველა აშკვარ ცნობებითგან.

როდესაც შატბერდისეულ წა ნინოს ცის შემთხვევით თავის მუშაობას შეუღდა და ნინო საქართველოს ერთად-ერთ მოციქულად და ქრისტიანობის მქალაქებელად გამოიყენა, გრიგოლ განმანათლებელზე-კი ცალი სიტყვა-ცკი არ

წამოსცდენია, მას თავის მოქმედებისა და სიტყვების სიმართლისა და ქეშმარიტების დასამტკიცებლად რომელი ისტორიკოსის რუფინუსის (ან მისი ბერძენ მთარგმნელ ისტორიკოსის) აღწერილობა შეეძლო მოეყვანა: იგი ქართლის მოქცევის თანამედროვე იყო, მთელი ეს აზბავი თვით იმდროინდელ მეფისაგან ჰქონდა გაგონილი და სწორედ რუფინუსის მოთხრობაში არც გრიგოლ განმანათლებელზე, არც რიფსიმე-გაიანეზე, არც საზოგადოდ სომხეთზეა რაიმე ნათქვამი. ცხადია მაშასადამე, რომ წა ნინო საქართველოს პირველი მართოდენ ლეთის განგებით მოვლენილი მოციქულთა-სწორი მქადაგებელი ყოფილა. ამის გამო ყველა ცნობები, რომელიც-კი წა ნინოს წინადაც კანონიკურად მოიპოვებოდა გრიგოლ განმანათლებლისა და რიფსიმე-გაიანეს შესახებ, ყალბი და შეთბუზილია, ასე შეძლო და უნდა ეუქრა ჩვენს მემკვიდრეს.

მაგრამ ქართული იმდროინდელი საზოგადოება, რომელსაც თავის სამშობლოს გაქრისტიანების შესახებ წინანდელი ცნობები ჰქონდა შეთვისებული, ახალს ცნობებს ნინოს მოღვაწეობის შესახებ ისე ადვილად ვერ დაიჯერებდა, ამისთვის საჭირო იყო შეურყეველი საბუთები. სწორედ ამგვარი დაურღვეველი საბუთები მოჰყავს მემკვიდრეს თავისი თხზულების ექვ-მთუ ჯანელობისა და ქეშმარიტების დასამტკიცებლად. წა ნინოს ცა უსახელო ნაწარმოებია: შემთხვევითად სახელი აღნიშნული არ არის. შეუძლებელია იყო რომ ავტორი დასახელებული ყოფილიყო, რათა თვით თხზულება წა ნინოს ანდერძია, მისივე ნააზნობი სიტყვა-სიტყვით ჩაწერილია: მაშინ „მოიხუენს საწერელნი სალომე უფარმელმან და სივნიელმან ბეროფავრი და იწყო სიტყუად წმიდამან ნინო და იგინი წერდეს“-ო (ახალი ვარიანტი 3 და Опис. II, 735). მართლაც, წა ნინოს ცა ისეა დაწერილი, რომ მოსაუბრედ და მოამბედ თვითვე ნინოა გამოყვანილი (იქვე 4—28 და Опис. II, 735—759). დანარჩენი ცნობებიც ქართველთა გაქრისტიანების შესახებ თანამედროვეთა და ნინოს თანამშრომელთა აღწერილად არის გამოყვანილი. ერთი სიტყვით, აქ თხზულების შემდგენელის წადილია მკითხველი დააწმენოს, რომ ქართლის მოქცევის ამბავი და წა ნინოს ცა ქეშმარიტ და შეურყეველ ცნობებს შეიცავს და თვით მანაწილეთა მიერ აღწერილ თხზულებათა კრებულია მხოლოდ. ასეთი წყაროებისა და ცნობებისათვის კი შეუძლებელია ქართველ იმდროინდელს საზოგადოებას არ დაეჯერებინა, ან უყურ-დებოდ დაეტოვებინა.

1698 წელს ჩემს პირველს სამეცნიერო შრომაში დაწერილებითი კრიტიკული განხილვის შემდგომ დავრწმუნდი, რომ ყველა ეს ეთიომცდა თვით ნინოს და მის თანამშრომლების მიერ ნააზნობი და ჩაწერილი მოთხრობები მართო ყალბ-სათაურთან ანუ ფსევდოეპიგრაფულ თხზულებებად-კი არ უნდა ჩაითვალოს, არამედ თვით შინაარსიც, რამდენადაც იქ ახალი ცნობები მოიპოვება ნინოს ღებამისა, მისი აღზრდისა და უნეტეს ნაწილად მოღვაწეობის შესახებ, ნდობის ღირსი არ არის, რათა ყველა ეს ცნობები მერეა შეთხზული და ყალბია (იხ. ივ. ჯავახიშვილი, ანდოია მოციქულისა და წა ნინოს მოღვაწეობა საქართველოში“, მოამბე 1900 წ. № V და VI). ყურადღების ღირსია, რომ ახალი აზრების გასაყრცელებლად ასეთს ხერხს ხშირად ხმარობდნენ ხოლმე: ვიცით მაგ., რომ მართლმადიდებელნი და მწვალებელნი განსაკუთრებით სხვა-

დასხვა მოციქულების „მიმოსვლისა და ქადაგების წიგნებს“ აღგენდნენ, თავიანთ სახელს შემდგენელნი განზრახ მალავდნენ და ამ თხზულებების აღმწერელად მოციქულთა მოწაფეებს ასახელებდნენ. ვიცით აგრეთვე, რომ გრიგოლ სომეხთა განმანათლებელის ცხოვრების შემდგენელიც ამავე მიზნით განზრახ აცხადებს, ვითომც მას გრიგოლი თავის თვალით ენახოს და თავის ყურით მოესმინოს მისი ქადაგება, ვითომც იგი თრდატ შეფის მდივანი ყოფილიყოს და ყველაფერი დაწერილებით აღეწეროს.

ეკვიანსა და ურწმუნო მკითხველს შეეძლო უნებლიეთ ეკითხნა, თუ ეს ყველაფერი მართალია და კეშმარიტი, მაშ აქამდის სად-ღა იყო ასეთი ძვირფასი განძი, რატომ აქამდის არა ვიცოდით რა ამის მსგავსი წა ნინოს და ქართლის მოქცევის შესახებო. მაგრამ ასეთი კითხვისათვისაც პასუხი მზად იყო, ძეგლის ბოლოს ხელთნაწერში შემდეგი ცნობა მოიპოვება: „წიგნი ქართლისა მოქცევისათა ესე რომლითა ღმერთმან ნათელი გამოაბრწყინნა დასაბამი წმიდათა ეკლესიათა გამომბრწყინებისა... ვითარცა ტალანტი წინამძღუდრთაგან დაფარული შემდგომად მრავალთა ჟამთა და წელთა ეპოვეთ“-ო (ახალი ვარიანტი 74 და Опис. II, 805).

ეს წინადადება ცოტა არ იყოს ბუნდოვანია, ამიტომ არც გასაკვირველია, რომ მკვლევართა შორის მისი წინაარსის შესახებ თანხმობა არ სუფევს. ე. თ. ა. ი. შვილს ისე ესმის, „რომ ის სხვადასხვა თქმულებანი თანამედროვე პირთა, რომელთაგანაც შესდგებოდა ქართლის მოქცევა... უცნობი და გაანუული ყოფილა აქა-იქ და კარგი ხნის შემდეგ ერთად შეუკრებიან და ეს სახე მიუყიათ, რომელიც ეხლა ქართლის მოქცევისა აქვს“-ო (სამი ისტ. ზრონიკა, გვ. XCIII). თ. ჟორდანიას ამ აზრს უარპყოფს და ამტკიცებს: „ყოვლად უსაბუთო იქმნება ვიფიქროთ, ვითომ ქართლის მოქცევა, ანუ წა ნინოას ცხოვრება ქართველებს დაჰქარგოდან და მხოლოდ მეთუ საუკუნეში ეპოვნათ; ქართველნი დიდად აფასებდნენ ქართველთ წმიდათა ცხოვრებას და წა ნინოს ცხოვრებას ზომ უმეტეს. ამისთანა სასიქადულო სხვა რაღა მოეპოვებოდათ, რომ ეს დაეკარგათ?.. წა ნინოს ცხოვრება, შატბერდის კრებულში დატული, საკითხავი არ არის, არამედ თვით მატინაეა, რომელშიაც აღწერილია მოკლე საქართველოს ისტორია... თუთ წა ნინოას ცხოვრება აღწერილია პირველის პირით. რასაკვირველია ამგვარად დაწერილს წიგნს საეკლესიო ამბიონიდან ხალხს ვერ წაუყითხავდნენ... და ამის გამო მისი ცალეები ბევრი არ იქნებოდა; იმავე მიზეზით მისივე სრულიად დაკარგვაც შესაძლებელი იქმნებოდა და მართლაც შატბერდის კრებული ზემო აღნიშნულ წარწერაში მოგვითხრობს, რომ მატინაე, ანუ „წიგნი ქართლის მოქცევისა... ეპოვეთ“ (ტკბი I, 117—118). მაშასადამე, მაინცდამაინც ისევ ის გამოვიდა, რასაც ბ. ჟორდანიას ასეთის გულის წყრომით უარპყოფდა: „მოქცევა ქართლისა დაკარგული ყოფილა და „ამისთანა სასიქადულო“ თხზულებების დაკარგვაც საქართველოში თურმე შესაძლებელი ყოფილა.

როგორც ზემოთ იყო მოყვანილი, ბ. თაყაიშვილს ისე ესმის, ვითომც ავტორს უნდოდა ეთქვა, ცალკ-ცალკე ნაწერები ვიპოვნე და ერთად შევავსო. იქნებ სწორედ ასეც მოხდა, მაგრამ ზემომოყვანილ წინადადებაში ასეთი

არაფერია ნათქვამი. იქ ნათლად არის აღნიშნული მთელი თხზულება და არა მისი რომელიმე ნაწილი: „წიგნი ქართლისა მოქცევისაჲ ესე... ვპოვეთო“, სწორედ ეს წიგნით. ცხადია, თუ რა მიზნით არის ეს ზღაპარი შეთხზული, ან რა ფასი აქვს ასეთს განცხადებას: დაიჯერეთ, ყველაფერი თვით წა ნინოს ნაამბობია, ჩვენ ხელიც არ გვიხლია, მაელი ეს თხზულება სწორედ ასე ვიპოვეთო. ეს ყოველი ყალბ-მქნელის ჩეულებრივი ხერხია ხოლმე. ხოლო რომ წა ნინოს შატბერდისეული ცა უწინარეს „მზაილთა ჟამთა“, ე. ი. საუკუნეთა შედგენილი არ არის, არამედ IX საუკუნე-ზე არა-უადრეს, ეს დიდი ხანია უკვე გამოჩეუულია (იხ. ივ. ჯავახიშვილი, ანდრია მოციქ. და წა ნინოს მოღვაწეობა, მოამბე 1900 წ. № V გვ. 69). ამიტომ ამ ნაწარმოების პოვნა არც საჭირო იქნებოდა, იგი თანამედროვე თხზულება იყო.

მაგრამ ეს წინადადება შეიძლება გავიტაცო აიხსნას და იქნებ იგავით გამოთქმული ამბავი ცოტად მაინც ზნეობრივად ავტორს ნებას აძლევდა ეთქვა „ვპოვეთო“. თუ თვით წა ნინოს ცხოვრება, მისი ღვაწლი ისე ვიგულისხმეთ როგორც ამ თხზულებაშია დასაბუთებული, ვითარცა საქართველოს ერთადერთი ნებითა ღვთისათა მოვლენილის მოციქულისა, მაშინ ამ ბუნდოვანს წინადადებაში შეიძლება გადაკრით გამოთქმული იყოს წა ნინოს მოღვაწეობის ხსოვნისა და თავყანისცემის ნამდვილი ბედ-ილბალი. იგი იყო „ვითარცა ტალანტი წინამძღუართაჲან დაფარული“. აქ იგივე შედარებაა მოყვანილი, რომელიც სახარებაშია ნახმარი მონებრისა და ტალანტის შესახებ (მათე XXV, 14—29). როგორც იქ ერთმა მონამ დაჰფარა, „დაფლა ქუეყანასა ვეცხლი იგი უფლისა“ (§ 18) და არ გამოიყენა, ისე ქართველთა წინანდელმა „წინამძღვრებმა“ ვერ გამოიყენეს ცნობები წა ნინოს შესახებ, რომ იგი საქართველოს ერთადერთი მოციქული, სომხეთის განმანათლებელისაგან სრულებით დანოუქიდებული ქრისტიანობის მქადაგებელი იყო. ამიტომაც წა ნინოს ცა იყო ვითარცა ტალანტი დაფარული. როდესაც ქართულ და სომხურ ეკლესიებს შორის ერთობა და სიყვარული სუფევდა, როდესაც ამ ორ ეკლესიაში ეროვნული მიმართულება ჯერ გაბატონებული არ იყო, წა ნინოს ალბათ ქართველ სხვა წმინდანებსა-ვით, როგორც იოანე საბანის ძისაგან ვიცით, ჯეროვან ყურადღებას არ აქცევდნენ და შესაფერისად თავყანს არ სცემდნენ. წა ნინოს შატბერდისეულს ცასაც ეტყობა, რომ ქართველთა განმანათლებელის წა ნინოს განსაკუთრებული პატივი და თავყანისცემა მაშინაც-კი ჯერ კიდევ მტკიცედ გაბატონებული არა ყოფილა და ამ ცხოვრების ავტორი მირიან მეფის ყალბს ანდერძში მეფეს შემდეგს აღთქმას აღებინებს: „მიიღე“-ო, ანდერძად უტოვებდა მირიანი თავის თანამეცხედრეს, „სამარხოსა წისა ნინოჲსსა ჟამთა შეცვალეზისათჳს, რაჲთა არა შეირყიოს უკუნისადმდე ადგილი იგი, რამეთუ არა მეფეთა-საჯდომი არს, მწირ არს ადგილი იგი. ეგრევე ვჰვედრებ მთავარებისკოპოსსა, რაჲთა დადვას დიდებაჲ მის ადგილისაჲ, რამეთუ ღირს არს პატივისცემისაჲ“-ო (ახალი ვარიანტი 73 და Опис. II, 804).

ცნობები წა ნინოს მოღვაწეობის შესახებ რომ ქართველ ძველ წინამძღვართათვის მართლაც „ვითარცა ტალანტი დაფარული“ იყო, თუნდაც იქით-ვანა ჩანს, რომ კირიონ კათალიკოზსაც-კი სომეხთა კათალიკოზთან გაცხარე-

ბული პაექრობის დროს წა ნინო ერთხელაც არ მოჰგონებია და თავის მოწინააღმდეგისათვის არ უთქვამს: ჩვენ საკუთარი განმანათლებელი გვყავდა, რომელმაც ნებითა ღვთისათა სახარების ქადაგება იერუსალემით და საბერძნეთით გან მოგვიტანაო. პირიქით კირიონი აბრაამ კათალიკოზს თითონ უკრავს კვერს და ადასტურებს: მართალია ჩვენ, ქართველებსა და სომხებს, ერთი განმანათლებელი, გრიგოლ პართელი, გვყავდა, მაგრამ მისი მოძღვრების ნამდვილი დამცველნი თქვენ-კი არა, ჩვენა ვართო. ამ გაცხარებულ მიწერ-მოწერის დროს ერთხელაც-კი წა ნინოს მოციქულებრივი მოღვაწეობა საქართველოში არ გახსენებია!... ვითომც კირიონმა წა ნინოს შესახებ არა იცოდა რა? არა მგონია. საფიქრებელია უფრო იმიტომ, რომ წა ნინო მაშინდელს გადაკეთებულ ცაში, როგორც ეტყობა, მხოლოდ რიფსიმე და გაიანეს ამხანაგად ყოფილა გამოყვანილი, მისი დამოუკიდებელი მოღვაწეობა-კი სრულებით დარღვილიყო ყოფილად. ამასთანავე იმიტომ, რომ მაშინ კირიონს ფიქრადაც არ მოუვიდოდა მშობელ ეკლესიისათვის საკუთარი, დამოუკიდებელი მოციქული მოცემბა: გრიგოლ განმანათლებელის საწინააღმდეგოც არაფერი ჰქონდა, გრიგოლი მაშინდელ შესვლულებისა და მიხედვით კირიონს სომხეთის წმინდანად-კი არ მიაჩნდა, არამედ მხოლოდ მსოფლიო, განსაკუთრებით კესარიის წმინდანად და მქადაგებლად სთვლიდა.

ხოლო სამუდამო განხეთქილების შემდგომ, როდესაც ქართულმა და სომხურმა ეკლესიებმა ეროვნული მიმართულება შეისისხსხორცეს და მეტოქეობა უფრო-და-უფრო გამწვავდა, მაშინ ქართველმა სამღვდლეობებმა და მეცნიერებმა თავის ეკლესიის დაარსებისა და ქართველთა მოქცევის ისტორიის გამოძიება და შესწავლა დაიწყეს. სწორედ ასეთს დროს მიაქციეს მათ ყურადღება წა ნინოს მოციქულებრივ მოღვაწეობას და მაშინ დარწმუნდნენ, რომ ქართულ ეკლესიას თავისი საკუთარი მოციქული ჰყავდა. ეს იყო „ვეითარცა ტალანტი წინამძღუართაგან დაფარული“ შემდგომად მრავალთა „ყამთა და წელთა“ ნაპოვნი.

აი რა მიზანი ჰქონდა, როგორ და რა მეთოდებით არის დაწერილი წა ნინოს შატბერდისეული ცა. რასაკერაველია, მცირეოდენ ცნობებს გარდა (იხ. ივ. ჯავახიშვილი. ანდრია მოციქულისა და წა ნინოს მოღვაწეობა საქართველოში), ამ ნაწარმოებს საქართველოში ქრისტიანობის გავრცელების ისტორიის გამოკვლევისათვის თითქმის არავითარი მნიშვნელობა არა აქვს. იგი მხოლოდ იმ ზანის აზროვნებისა და სულიერ მისწრაფებათა მიმართულებას გვისუჩავს, როდესაც იგი იყო შეთხზული.

Е. მაროს ჯერ კიდევ 1897 წელს აქვს აღნიშნული შატბერდისეულის წა ნინოს ცნის ზოგიერთი ისეთი თვისებები, რომელნიც გვაფიქრებინებენ, რომ ეს ცა თუ მეთუ საუკუნეში არ არის დაწერილი, მაინცდამაინც საეჭვოა მეცხრე საუკუნეზე უწინარეს იყოს შედგენილი. იქ სახელდობრ მთელი წინადადება მოიპოვება ახალ სპარსულად, ამასთანავე შიგ ერთი არაბული სიტყვა „რასულ“-იც გვხვდება. თუმცა ეს წინადადება ცოტა დამახინჯებულია ხელთნაწერში და იქ სწერია „თქუა მეფემან ერემლით: ჰე, ჰე რაამებოჲმ ხოჯათ სთაბანუმ რასულ ფსარ ზად“ (Опис. II, 755 და ახ. ვარ. 25), მაგრამ რაკი მას ქართული თარგმანი აქვს დართული: „ხოლო თარგმანებაჲ ესე არს: მძარ-

თალსა იტყვ ბედნიერო დედოფალო და მოციქულო ძისა ღთსა“ (იქვე). დამახინჯებული ასოების მცირეოდენი შესწორება და სიტყვათა წესიერი დაყოფვაა საჭირო, რომ ზემომოყვანილი წინადადება სპარსულად სწორედ იმას ნიშნავდეს, როგორც ქართულს ზემოაღნიშნულ თარგმანშია ახსნილი. ნ. მარჩაშესაფერისად შესწორა იგი და გამოვიდა: „რასთ მეგოჲ ხოჯასთა ბანუ რასულ[ი] ფსარ[ი] [ი]ზად“. ეს წინადადება მართლაც სპარსულად სწორედ იმას ნიშნავს, როგორც თვით ცაშია ნათარგმნი (იხ. ნ. მარჩის Хитон Господень в книжных легендах армян, грузин и сирийцев. Сбор. статей учеников проф. бар. В. Р. Розена, 1897 წ. გვ. 72. შენ. 1).

ის გარემოება, რომ ზემომოყვანილი სპარსული წინადადება შატბერდისეულს ხელთნაწერში ასე დამახინჯებულია, ცხადად ამტკიცებს, რომ შატბერდისეული ხელთნაწერი ამ ცაში თავდაპირველი ნუსხა-დედანი-კი არ არის, არამედ გადმოწერილი უნდა იყავს სხვა ხელთნაწერთგან, რომელიც ამასთანავე შეიძლება თვით გადმოწერილი ყოფილიყო თავდაპირველ ნუსხითგან. სწორედ ამ მრავალგზისი გარდაწერის დროს უნდა დამახინჯებულიყო ქართულად სწორი სპარსული წინადადება. ეს გარემოება გვაფიქრებინებს, რომ თვით წა ნინოს ცა იმ სახით, როგორადაც იგი შატბერდისეულს ხელთნაწერშია შენახული, უფრო IX საუკუნეში უნდა იყოს შედგენილი, ვიდრე X-ში. საგულისხმოა, რომ შატბერდისეული წა ნინოს ცხოვრების აღმწერს სპარსულს გარდა ასურულიც სკოდნია. ნ. მარჩაშა დაამტკიცა, რომ იოზენალ პატრიარქის სიტყვები: „მიწევნად ხარ ქუეყანასა უცხოთა ნათესავთა „დრგველ ზევლ ბარკადოველ“ რომელ არს „კაცი ღვთის მვდომნი, მბრძოლნი და წინაღმდეგომნი“ (Опис. II, 753, იხ. შატბ. და კელიშ. ტექსტი), რომლითაც მის ვითომც წა ნინოსთვის მიემართნოს სამოციქულოდ გამგზავრების დროს, ცოტა დამახინჯებულია და თუ ასე შევასწორებთ „დარკულ-ელ“, ზეკოქ-ელ, ბარკადო[ლ]-ელ“, მაშინ ასურულად ამ წინადადებას შემდეგი მნიშვნელობა ექმნება: „კაცი ღმრთის მბრძოლი, ღმრთის მკვლეელი და ღმრთის მკვლელის შვილი“ (ნ. მარჩი. Боги языческой Грузии, გვ. 20—21). რაჟი ეს ასურული სიტყვები შატბერდისეულს ხელთნაწერში დამახინჯებულია, უმეველია ესეც გადამწერთგან უნდა წარმომდგარყო, იქნებ თვით იმ რედაქციის შემდგენელისაგანაც, რომელსაც ძველი რედაქციის სიტყვები ვერ გაუჟია და არც კი სკოდნია, რომ ეს სიტყვები „ფრანგულად“ კი არ იყო, როგორც კელიშ. ხელთნაწ. ნათქვამია (Опис. II, 753), არამედ ასურულად.

ხელოვნების მხრივაც ეს ნაწარმოები მდარე ღირსების ნაწარმოებია. უკვე არსენი კათალიკოზმა (XII ს.) შენიშნა, რომ წა ნინოს შატბერდისეულს ცაში მოქარბებული მრავალმეტყველებათა, ანუ როგორც იგი სამართლიანად ამბობს, იქ მკითხველი ჰხედება „ჰრავალკეცსა და მასვე თანაღრეულობასა ჰამბაჰსასა“, მოთხრობა არეულია და ერთი-და-იგივე შემთხვევა გამოყვანილია „რომელნიმ თუთ მის წმიდისაგან (ნინოს) მოთხრობილად, სხუაჲ იაკობ-მღდლისაგან, სხუაჲ აბიათარისაგან, სხუაჲ კუალად სიდონისაგან, გარნა წინა უკანა და უკანა წინ იგივე და ერთიანი“-ო (ცა წა ნინოსი არსენი კათალიკოზისა, საეკლ. მუზეუმის გამ. № 10, გვ. 51—52). ერთი სიტყვით არსენი კათალიკოზის აზრით

წა ნინოს შატბერდისეული ცა ისე უშნოდ და უხეიროდ არის დაწერილი, რომ „მკითხველთათვის ფრიად საწყინო იყო და მსმენელთათვის უკმარ. ამის პირისათვის დაფარულად მდებარე იყო“-ო (იქვე). მკაცრი, მაგრამ სრულებით სამართლიანი მსჯელობა და სავსებით მისაღებია ეხლაც, ვითარცა ამ თხზულების საისტორიო და სამწერლობო თვისებათა დამახასიათებელი.

რასაკვირველია, წა ნინოს შატბერდისეული ცის შემდგენელს სხვადასხვა წერილობითი წყაროები უნდა ჰქონოდა, ეს თვით ცაშიც არის აღნიშნული. უმთავრესი წყაროები სამწუხაროდ ჯერაც ცნობილი არ არის. ერთ-ერთ წერილ წყაროდ, როგორც სამართლიანად აღნიშნა კ. კეკელიძემ, უნდა ყოფილიყო: 1) თხრობა აღმართვისათვის პატიოსნისა ჯვარისა კონსტანტინე კეისრის დროს და 2) კკრილე ალექსანდრიელის ეპისტოლე კონსტაცი კეისრის მიმართ გამოცხადებისათვის პატიოსნისა ჯვარისა იერუსალემს (იხ. Иерусалимский Канонъ VII в. ტფილისი 1912, გვ. 239—245). წა ნინოს შატბერდისეული ცა ამ X ს. ხელთნაწერის მიხედვით პირველად ე. თაყაიშვილმა გამოსცა (წა ნინოს ახალი ვარიანტი, ტფილისი). არქ. ამბროსი ხელაიაშ. აღმოაჩინა ამავე თხზულების მეორე XVII ს. ხელთნაწერი კელიშის მონასტერში. (იხ. ძველი საქართველო, ტ. I, ტფილისი 1909 წ.). ე. თაყაიშვილმა ორივე ტექსტი (შატბ. ხელმეორედ, კელიშ. პირველად) ერთად გამოსცა თავის Описании, II ტ. (გვ. 727—813). ამ თხზულების რუსული თარგმანი ეკუთვნის გ. თაყაიშვილს (СМОНПК, Опис. XVIII, გვ. 1—116), ინგლისური ეორდრომს.

შატბერდ-კელიშისეული ხელთნაწერების ცის ტექსტები ბევრგან თვალსაჩინოდ განსხვავდებიან ერთიმეორისაგან და მათი შედარებითი შესწავლა და თავდაპირველი ღელნის მეცნიერულად აღდგენა მეტად საყურადღებოა და ამის შესახებ ლაპარაკი იქნება „ისტორიის მიზანისა და მეთოდების“ იმ წიგნში, რომელიც თანამედროვე საისტორიო სამეცნიერო მეთოდოლოგიას შეეხება.

შატბერდისეული წა ნინოს ცის ინგლისური თარგმანი 1900 წ. დათბეჭდა. იხ. M. Wardrop and J. O. Wardrop. Life of St. Nino. *Studia Biblica and Ecclesiastica. Essays chiefly in biblical and patristic criticism by members of the university of Oxford.* Oxford. 1900, შეადგნ. მარის რეცენზია ЗВОРАО, წ. VIII, გვ. 0134—0139.

მოქცევაჲ ქართლისაჲს მატიანე

უძველეს სამოქალაქო საისტორიო ნაწარმოებად ჯერ-ჯერობით ის მატიანე უნდა ჩაითვალოს, რომელიც შატბერდისეულს ხელთნაწერში წა ნინოს ცახ წინუძღვის და სათაურად აქვს „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“. ამის გამო მას ჩვენ მოქცევაჲ ქართლისაჲს მატიანე ეუწოდებთ. რასაკვირველია ეს თხზულება პირველი ქართული მატიანე არ უნდა ყოფილიყო და უძველესად იგი მხოლოდ იმიტომ ითვლება, რომ ამაზე უწინარესი ამგვარი თხზულებები ჯერ აღმოჩენილი არ არის, ან იქნებ ჩვენამდის არ მოუღწევია.

არც დრო, როდესაც უნდა შედგენილი იყოს იგი, არც შემდგენელის სახელი თვით თხზულებაში აღნიშნული არ არის და არც სხვა რომელსაზე თხზულებაში მოიპოვება ამის შესახებ ცნობები. ვიცით მხოლოდ რომ იგი შეტანილია X საუკ. განთქმულს შატბერდისეულს კრებულში და ეს გარემოება ამტკიცებს, რომ თვით მატიანე მეათე საუკუნეზე ცოტა ადრე მაინც უნდა ყოფილიყო შედგენილი. ამ დასკვნას ის გარემოებაც უფრო ადასტურებს, რომ X საუკ. შატბერდისეული კრებულის მწერლებსაც ამ მატიანის შემდგენელის სახელი აღარა სცოდნიათ. ამასთანავე ამ აზრის სიმართლეს ისიც ამტკიცებს, რომ ჩვენს უცნობს მემატიანეს ჯერ კიდევ წა ნინოს ძველი ცხორებით უსარგებელია და შატბერდისეული ციოვან არც ერთი ცნობა არა აქვს ამოღებული (იხ. ივ. ჯავახიშვილი, ანდრია მოციქულისა და წა ნინოს მოღვაწეობა საქართველოში, მოამბე 1900 წ. № V, გვ. 18 და 21).

არქ. ამბროსი ხელაიას მიერ აღმოჩენილი ქელიშისეული ხელთნაწერი, რომელშიაც ეს მატიანე აღმოჩნდა, საშუალებას გვაძლევს ამ ნაწარმოების განხილვა უფრო მეტიდრს ნიდაგზე დაემაყროთ. წინათ ქელიშისეული ხელთნაწერის შესახებ მხოლოდ არქ. ა. ხელაიას მოკლე მოხსენება მოიპოვებოდა, რომელიც „ძველ საქართველო“-ში (I ტ. 1909 წ.) არის დაბეჭდილი ახლა ბ. გ. თაყაიშვილის მიერ „მოქცევაჲ ქართლისაჲს შატბერდისეულსა და ქელიშისეული ტექსტიც ერთად არის გამოცემული (Опис. II, 708—727). შატბერდისეულთან შედარებით ქელიშისეული დედანი უფრო სრულია და ძვირფას ცნობებსაც შეიცავს ჩვენი მატიანის წყაროების შესახებ, რაც შატბერდისეულს ხელთნაწერში სრულებით გამოტოვებულია.

ამ მხრივ განსაკუთრებით საყურადღებოა შემდეგი ცნობა: მცხეთის სამი ჯვარის შესახებ ასე „სწერია მცირესა მას მოკლედ აღწერილსა მას წიგნსა ქართლისა მოქცევისასა გრიგოლ დიაკონისა მიერ აღწერილსა“-ო (ძველი საქართველო I, გვ. 7 და Опис. II, 714). მაშასადამე, ყოფილა „მცირე, მოკლედ აღწერილი წიგნი ქართლისა მოქცევისაჲ“, რომლის ავტორადაც თურმე ვიდაც

გრიგოლ დიაკონი ითვლებოდა. ახლა არც ამგვარი თხზულება, არც ამგვარი მემატიანე ცნობილი არ არიან. წა ნინოს შატბერდისეულსა და ქელიშისეულს ცაში თხრობა მცხეთის პატიოსნისა და ცხოველმყოფელის ჯვარის შესახებ თუმცა მოიპოვება, მაგრამ იგი სულ სხვაა, ამასთანავე იგი არის „აღწერილი იაკობ მღვდლისა და იოანე მთავარ-ეპისკოპოსის“ მიერ (Опис. II, 707) და არა გრიგოლ დიაკონის მიერ. როგორც ეტყობა გრიგოლ დიაკონის შედგენილი „მცირე, მოკლედ აღწერილი წიგნი ქართლისა მოქცევისაჲ შატბერდისეულ და ქელიშისეულ ხელთნაწერებში შენახულ ვრცლად აღწერილ ქართლის მოქცევის წიგნის შემთხვეულს წყაროდ უნდა ჰქონოდა. ამიტომ გრიგოლ დიაკონის ნაწარმოები შატბერდისეულ მატიანეზე უძველესი ყოფილა.

საყურადღებოა აგრეთვე ქელიშისეულს ხელთნაწერში შენახული მეორე ცნობაც. იქ, სადაც მატიანის მოთხრობა კავკასიაში სპარსთა გაბატონებისა და ქართლი მეფობის გაუქმების ამბებს შეიცავს, ქელიშისეულს ხელთნაწერში უფრო მეტი ცნობები მოიპოვება და, როგორც აღნიშნულია, მემატიანეს ამისთვის შესაფერისი წყაროებიც ჰქონია, იქ სახელდობრ ნათქვამია: „ესე აღწერილი გამოკრებულად არს...“ (ძველი საქართველო I, 12 და Опис. II, 724). მაშასადამე, იმ წყაროებში, საითგანაც მემატიანეს თავისი ცნობები „გამოკრებულად“ ამოუღია, უფრო მეტი და ვრცელი ცნობები ყოფილა, ამასთანავე საგულისხმოც. მაშასადამე, ჩვენს მემატიანეს ისეთ მცირე და შემოკლებულ წყაროს გარდა, როგორიც გრიგოლ დიაკონის ნაწარმოები ყოფილა, რომლის ცნობები მას უნდა შეეფარა და გაეფრცხლებინა, ხელთა ჰქონია სხვა ვრცელი და შინაარსიანი წყაროებიც, რომელთაგან მას შემოკლებით ამოუღია და ამოუკრეფია საჭირო მასალები. ეს ორივე გარემოება ამტკიცებს, რომ „მოქცევაჲ ქართლისაჲ-ს მატიანე საქართველოს სამოქალაქო ისტორიის ერთადერთი და უუძველესი ძეგლი არ არის, და უფლებას გვაძლევს ვიმედოვნებდეთ, რომ ოდესმე ეს ძვირფასი და საგულისხმო წყაროებიც აღმოჩნდება და ჩვენ უფრო კარგსა და საყურადღებო ცნობებს შევიძენთ, ვიდრე ახლა გვაქვს „მოქცევაჲ ქართლისაჲ-ს მატიანის წყალობით.

თუმცა მატიანეში აღნიშნული არ არის, მაგრამ ცხადია, რომ მემატიანეს ერთ-ერთ წყაროდ ალექსანდრე მაკედონელის ლაშქრობის აპოკრიფული ისტორიაც უნდა ჰქონოდა. არა ჩანს მხოლოდ რა წყაროების მიხედვით აქვს მას შედგენილი ქართველ მეფეთა სია.

ჯერ კიდევ თვით ამ მატიანის პირველმა გამომცემელმა ე. თაყაიშვილმა შენიშნა, „რომ ხრონიკის ხასიათი თავიდან ბოლომდის ერთგვარი არ არის;... ხრონიკა... აღნიშნავს რა რომელიმე პირის მეფობას თუ ერისთავობას, ყოველთვის უჩვენებს ერთ ორ უმთავრეს ისტორიულ ფაქტს მის მეფობაში მომხდარს და იხსენიებს ვინ იყო მთავარ-ეპისკოპოზი ანუ კათალიკოზი; ეს სისტემა მტკიცედ არის გატარებული თავიდან დაწყებული სტეფანოს II-ის დრომდის (639—663). ხოლო სტეფანოს II-ის შემდეგ ეს წესი უკებ იცვლება და შემოკლებულ ცნობების მაგიერ ერისთავების შესახებ მხოლოდ სია არის მოყვანილი ცამეტადიდიტ ერისთავთა; არც ერთი ღირსსახსოვარი. ფაქტი მათი ერისთავობის დროისა აღნიშნული არ არის; არ არის აგრეთვე ნაჩვენები, თუ რომელი კათა-

ლიკოზი რომელი ერისთავის დროს იყო, არამედ ერისთავების სიის შემდეგ სიითვე არის წარმოდგენილი 27 კათალიკოზი“ (ე. თაყაიშვილი, სამი ისტორიული ხრონიკა გვ. XCIII—XCIV).

ამ დაკვირვებამ ე. თაყაიშვილი იმ დასკვნამდე მიიყვანა, „რომ ეს სია მეგრება მიმატებული და წინეთ-კი ქართლის მოქცევის ხრონიკა სტეფანოს II-ის დრომდის ყოფილა მოყვანილი“ (იქვე გვ. XCIV და XCV), ესე იგი VII საუკუნეში შედგენილად მიაჩნია.

რომ ეს მატიანე X საუკუნეზე უწინარეს უნდა იყოს შედგენილი ამაზე უკვე გვქონდა ლაპარაკი, მაგრამ ე. თაყაიშვილი სცდება, როდესაც ამ მატიანის შეთხზვის თარიღად VII საუკუნეს აღიარებს, თუმცა-კი სრულგვით ცხადია, რომ ერისთავებისა და კათალიკოზების სია ბოლოში შემდეგ უნდა იყოს მიმატებული.

ეს მატიანე შეუძლებელია IX საუკუნეზე უწინარეს იყოს შედგენილი იმიტომ, რომ, როგორც განსვენებულმა პროფ. ბოლოტოვმა სამართლიანად აღნიშნა, იქ ერთი მსხვილი ქრონოლოგიური შეცდომა მოიპოვება და სასანელთა მეფეების დედაქალაქად ბაღდადი დასახელებული (სამი ისტ. ხრ. გვ. 26 და Опис. II, 725), რომელიც იმ დროს ჯერ არ არსებობდა, რათგან მის აგებას მხოლოდ 762 წელს შეუდგენ (იხ. Христианское Чтение, 1898 წ., № 4, გვ. 255). ეს გარემოება მემატიანეს აღარა სცოდნია, ხოლო მას რომ თუნდ VIII საუკუნეში ეცხოვრა, უნდა სცოდნოდა, როდის ააგეს ქ. ბაღდადი, როგორც ეს იცოდა მაგალითად იოანე საბანის ძემ (წმიდა მოწამე აბო ტფილელი, გვ. 15). ამის გამო კეულზე უფრო ახლო იქნება ვიფიქროთ, რომ მოქცევაჲ ქართლისაჲს მატიანე IX საუკუნეშია შედგენილი. ამ ჩვენს დასკვნას ის გარემოებაც ადასტურებს, რომ მემატიანეს, როგორც უკვე აღნიშნული იყო, შუშანიკისა და ვარსკენისა (ვგონებ აგრეთვე ათსამშეტ ასურელ მამათა) შესახებ მძიმე ქრონოლოგიური შეცდომა მოსვლია (იხ. აქვე გვ. 40—41). ასეთი შეცდომა VII—VIII საუკ. მწერალს არ მოუვიდოდა.

რა მიზანი ჰქონდა მემატიანეს, როდესაც თავის თხზულებასა სწერდა, თვით ნაწარმოებში არ არის აღნიშნული. მაგრამ როგორც ეტყობა მას განზრახვა ჰქონია საქართველოს სამეფოს საზღვარო მატიანე დაეწერა უძველეს დროიან, წარმართობის ხანიდან, მოყოლებული. ამასთანავე მას სურდა აეწერა „ქართლის მოქცევა“-ც, ქართველთა გაქრისტიანება და ქრისტიანობის ხანის უმთავრესი მოვლენანი აღენუსხა. მემატიანეს უმთავრესი ყურადღება უძველესი და ძველი ხანისათვის მიუქცევია. იქნებ ამ შემთხვევაში ჩვენს ავტორს იაოს-ნობა გამოუჩენია?

საყურადღებოა, რომ თავის თხზულებას მემატიანე ალექსანდრე მაკედონელის შემოსევით იწყებს. ვითომც როდესაც ალექსანდრე მაკედონელი კავკასიაში შემოსულა, ქართველებს იქ ჯერ კიდევ ბინადრობა არ ჰქონიათ. ძლევა-მოსილმა მაკედონელმა მეფემ „იხილნა ნათესავნი სასტიკნი ბუნთურქნი, მსხდომარენი მდინარესა ზედა მტკუარსა მიხუევით ოთხ ქალაქად და დაბნეხი მათი: სარკინე ქალაქი, კასპი, ურბნისი და ოძრავჴ და ციხენი მათნი ციხე დიდი ხარკინისაჲ, უფლის ციხე, კასპისა, ურბნისისა და ოძრავისა[ჲ]“ (სამი ხრ. 1—2

და Опис. II, 708). მევიდრ მოსახლე ბუნთურქებს მატიანის სიტყვით კიდევ ერთი ტომი მიჰმატებია: „მოვიდეს ნათესავნი მბრძოლნი ქალდეველთაგან გამო-სხმულნი ჰონნი და ითხოვეს ბუნთურქთა უფლისაგან ქუეყანაჲ ხარკითა და დასხდეს იგინი ზანავს“-ო (იქვე 3 და Опис. II, 708).

სწორედ ეს ორი ერი, ბუნთურქნი და ჰონნი მოსახლეობდნენო მერმინდელ საქართველოს მიწა-წყალზე, როდესაც ალექსანდრე მაკედონელი ვითომც კავკასიაში შემოსულა და მტკვრის მიდამოები დაუმორჩილებია. მას თან ჰყოლია „აზოჲ ძჳ არან ქართლისა მუფისაჲ“ (იქვე 4 და Опис. II, 709) და როდესაც ალექსანდრემ წასვლა დააპირა, „მას მიუბოძა მცხეთაჲ საჯღომად და საზღვარი დაუდგა მას პერეთი და ეგრის წყალი და სომხათი და მთაჲ ცროლისა“-ო (იქვე).

ერთი სიტყვით, მემატიანის ასრით ქართველები იმ დროს კავკასიაში ჯერ არა ყოფილან, ქართლის მეფის ძე აზოჲ ვითომც ალექსანდრე მაკედონელს მოჰყვა. ალექსანდრემ მისცა აზოს დასამკვიდრებლად მცხეთა და მერმინდელი ქართლის მთელი მიწა-წყალი. ამის შემდგომ „ესე აზოჲ წარვიდა არან ქართლად მამისა თჳსისა და წარმოიყენა რვაჲ სახლი და ათნი სახლნი მამამჴუძეთანო და დაჯდა ძჴელ მცხეთას... და ესე იყო პირველი მეფჳ მცხეთას შინა აზოჲ ძჳ არან ქართველთა მუფისაჲ“-ო (იქვე 4—5, Опис. II, 709). ამ გვარად გაჩნდა კავკასიაში პირველად ქართველთა მოსახლეობაო. მაშასადამე, ჩვენს მემატიანეს თავდაპირველი ქართლი სადღაც სამხრეთით ეგულებო, იქა ყოფილა ქართველი ერის სამშობლო. რაკი ჩვენი ავტორის სიტყვით აზოჲს ახალ სამფლობელოს სამხრეთით სომხითი ჰსაზღვრავდა, ქართველთა თავდაპირველი სამშობლო ქართლი სომხითზე უფრო სამხრეთით უნდა ყოფილიყო. ამნაირი წარმოდგენა ჰქონია ჩვენს მემატიანეს ქართველთა უძველესი ისტორიის შესახებ.

რაზე იყო ამგვარი შეხედულება და ეს ცნობები დამყარებული, მოქცევაჲ ქართლისაჲს მატიანითგან არა ჩანს. არც საზოგადოდ ქართველთა ჩამომავლობისა და უძველესი ისტორიის შესახებ, არც აზოჲს წინადადრის ქართველებზე, არც იმის შესახებ, თუ რა დამართათ თავდაპირველ „ქართლში“ მცხოვრებ დანარჩენ ქართველებს, რომელნიც აზოს არ გამოჰყენენ და მეფე არანთან დარჩნენ, — ყველა ამაგების შესახებ მატიანეში არაფერია ნათქვამი, ერთი სიტყვაც-კი არ მოიპოვება. მაგრამ მეტად საგულისხმო და საყურადღებოა ერთი გარემოება: მემატიანეს სკოლნია, რომ ეხლანდელი საქართველო და ამიერკავკასია ჩვენი ერის თავდაპირველი სამშობლო არ არის, რომ ქართველები წინათ კავკასიის სამხრეთით მოსახლეობდნენ და მხოლოდ შემდეგ წამოვიდნენ და დასახლდნენ ამიერკავკასიაში. თანამედროვე მეცნიერებაში ეს აზრი განმტკიცებულია (იხ. ქ. ჯ. ჯ. ფრის ისტორია I², 66—69) და თუ ეს გარემოება ჩვენს ისტორიკოსს სკოლნია, უეჭველია მას რაღაც ძველი საყურადღებო საისტორიო წყაროები უნდა ჰქონოდა, რომელშიაც ალბათ გაცილებით მეტი ცნობები იქნებოდა, ვიდრე მოქცევაჲ ქართლისაჲს მატიანეშია შენახული. ჩვენს მემატიანეს, როგორც ვტყობა, განზრახვა ჰქონია დაეწერა ქართველთა ისტორია მხოლოდ კავკასიაში დასახლების ზანიდან მოყოლებული.

ყურადღების ღირსია აგრეთვე, რომ ჩვენი ისტორიკოსის მატიანე მეტად ეიწროდ არის შემოფარგლული და მისი საისტორიო მოთხრობა მხოლოდ

ქართლს ეხება: არც მთელი დასავლეთი საქართველოს შესახებ, არც კახეთის შესახებ იქ არა არის რა ნათქვამი.

„მოქცევაჲ ქართლისაჲს-ს მატიანე შინაარსის მხრივ მეტად ლარიბი და ერთფეროვანი საისტორიო ნაწარმოებია: წარმართობის ხანისათვის მემატიანეს მეფეთა და ღვთაებათა სახელების მეტი თითქმის არაფერი აქვს მოყვანილი, ქრისტიანობის დროისათვის ისევ მეფეებისავე და კათალიკოზების სახელებია ჩამოთვლილი. იშვიათად თუ აქა-იქ რომელისავე ეკლესიის აგება ან სხვა რაიმე შესანიშნავი ამბავია მოთხრობილი. თვით ცნობებშიაც მემატიანეს მსხვილი შეცდომები შეჰპარვია: ალექსანდრე მაკედონელის ლაშქრობა კავკასიაში მას უტყუარ ამბავად მიაჩნია, ორმეფობა ბავშვურად აქვს წარმოდგენილი (იხილე ქლი ერის ისტორიის I), შუშანიკისა და ვარსკენ ქართლისა პიტიახშის დროის განსაზღვრაში ერთი საუკუნით სცდება (იქვე I, და ამავე წიგნში გვ. 8—9), ქართლში სპარსთა მიერ მეფობის მოსპობის დროის შესახებ შეცდომა მოსვლია (იხ. ქლი ერის ისტორია I², 216), ბაღდადიც შეცდომით ისეთ დროს აქვს მოხსენებული, როდესაც იგი ჯერ არ არსებობდა, მეფეთა სიაც, როგორც უცხოელ ისტორიკოსთა ცნობებითგანა ჩანს, სრული და სწორე არ არის და სხვა. ამიტომ მკვლევარი მოქცევაჲ ქართლისაჲს მატიანის ცნობებს დიდის სიფრთხილით უნდა მოეპყრას და მხოლოდ თვითოეულ ცნობის ღირსება-ნაკლულეაწებათა აწონ-დაწონის შემდგომ ისარგებლოს. ასეთი მკაცრი კრიტიკული განხილვის შემდგომაც ამ მატიანეში აღმოჩნდა და შემდეგშიც აღმოჩნდება ზოგიერთი ძვირფასი საისტორიო ცნობები, როგორც მაგ. ქართველთა სამხრეთით მოსვლა და გადმოსახლება ამიერკავკასიაში, ცნობები წა ნინოსა (ივ. ჯავახიშვილი. ანდრია მოციქულისა და წა ნინოს მოღვაწეობა საქართველოში, მოამბე 1907 წ. № V) და ქართველთა გაქრისტიანებაზე (ქლი ერის ისტორია I), მეფობის მოსპობის შესახებ აღმოსავლეთს საქართველოში და სპარსთა ბატონობის დახასიათება (იქვე I², 227), ჰერაკლე კეისრისა და ჯიბლუ ხაკანის ლაშქრობის შესახებ კავკასიაში და ტჟილისის ალება (იქვე I², 242) და სხვა. მოქცევაჲ ქართლისაჲს მატიანე პირველად გამოცა ე. თაყაიშვილმა 1890 წ. თავის წიგნში „სამი ისტორიული ხრონიკა (გვ. 1—39), რომელმაც ამ თხზულებას ერცელა წინასიტყვაობა უძღვნა (გვ. I—CII). ნაწყვეტ-ნაწყვეტ შენიშვნებითურთ სხვადასხვა ადგილას დაბეჭდილი აქვს თ. ჟორდანიასაც ქრონიკების I წ. იმავე ე. თაყაიშვილმა ეს მატიანე ხელმეორედ გამოსცა, ორისავე ხელთნაწერის ტექსტები, შატერდისეულისა და კელიშისეულისაც (Опнс. II, 708—727). ამ მატიანის რუსულ-თარგმანი გკუთვნის ე. თაყაიშვილსევე და დაბეჭდილია СМОНПК (изд. XVIII)–

სტეფანე მტბევეარი ეპისკოპოსი

სტეფანე მტბევეარს ეკუთვნის ერთი თხზულება, რომელსაც ეწოდება: „წა-
ნებაჲ წმიდისა მოწამისა გობრონისა, რომელი განიყუანეს ყუელის ციხით“. თვით
ავტორი აცხადებს: ეს ნაწარმოები „მე სტეფანე მტბევეარ ეპისკოპოსმან დაე-
სწერე ბრძანებითა აშოტ ერისთავთ-ერისთავისათა“-ო (საქ. სამოთხე, 393). ეს
„წამება“ მ. საბინინის მიერ არის გამოცემული, რომელმაც გობრონის მოწა-
მებრივ სიკვდილის თარიღად 920 წ. დასდო (იქვე 400, შენ, 1). მაშასადამე,
ამის ახლო ხანებში უნდა ყოფილიყო ვითომც ეს თხზულება დაწერილი. მაგრამ
აქ ბ. საბინინს ცხადი შეცდომა მოსვლია, იმიტომ რომ გობრონი შეიპყრო და
აწამა 914 წ. სომხეთში და საქართველოში მოსულმა არაბთა ამირამ აბულ
კასიმმა იუსუფმა აბუსაჯის ძემ (იხ. ქლი ერის ისტორია II, 384—385).

ხოლო რომ თვით თხზულებაც შეუძლებელია 920 წელსა-ც ყოფილიყო
შედგენილი იმითაც მტკიცდება, რომ თვით ავტორი სტეფანე მტბევეარი გვამ-
ცნებს, ეს წამება დაეწერე „ბრძანებითა აშოტ ერისთავთ-ერისთავისათა“-ო
(საქ. სამოთხე 393). ცნობილია, რომ აშოტ ერისთავთ-ერისთავი, მეტსახელად
კუხი, რომელმაც ტბეთის საეპისკოპოსო საყდარი დააარსა და პირველ ეპისკო-
პოსად სწორედ ეს სტეფანე დანიშნა, გარდაიცვალა 918 წელს (სუმბატ ცა
უწყება 61 და ქლი ერის ისტორია II, ბაგრატიონიანთა შთამომავლობითი
შტო). ამგვარად სრულებით ცხადია, რომ სტეფანე მტბევეარს თავისი თხზუ-
ლება 914—918 წლებში უნდა დაეწერა.

სტეფანე მტბევეარს თავის თხზულებაში აღწერილი აქვს ამირა აბულ-კასი-
მის სომხეთში შემოსევა, სომხეთის აოხრება და აღმოსავლეთ საქართველოს
ღარბევა, რომლის დროსაც გობრონი შეპყრობილ იქმნა და აწამეს.

შესავალში ავტორი ამბობს, რომ „ჩუენულება აქუს განგებასა ღმრთისა[სა]...
სწავლად დაბადებულთა მისთასა“-ო, როგორც მაგ. „იოსებ და ყოველნი
მამათმარაგარნი თუთულად გამოიცადნეს“-ო (საქ. სამოთხე, 393). მაგრამ შემ-
დეგ ღვთაებამ საწურთნელი და კჳის მასწავლებელი საშუალება შესცვალა და
მას შემდგომ რაც „წყლით-რლუნა აღიბეკდა და ცეცხლით მოწუა ზეგარდამო
დაეცა“, „მიერიოგან მახლი განეწესა ღმრთისა მიერ შურის საგებელად უკე-
თურებათა კაცთასა, ვითარცა ისაი იტყჳს „უკეთუ ისმინო ჩემო, კეთილსა
ქუეყანასა სკამდეთ, ხოლო უკეთუ არა ისმინოთ, მახლმან შეგკამნეს თქუნ“-ო
(იქვე 394). მაშასადამე, უცხო და გარეშე მტრის შემოსევა, ომიანობა და
ქვეყნის დაწიოკება სტეფანე მტბევეარის (და სხვა საშუალო საუკუნეების საეკ-

ლესიო და საერო შემატანება¹ აზრით ღვთის რისხვა იყო ხოლმე და შუტრის-გვმა ჭაცთა უკეთურების გამო.

ამგვარ შემთხვევათა მოთხრობა სტეფანეს საპიროდ მიაჩნია, რომ ამ გზით „ორივე სახე კეთილისა და ბოროტისა ნათესავთა მომავალთა მიეთხრას“. რაკი წარსული ეცოდინებოდათ „მოხსენებითა პირველთა მათ საქმეთათა“, მაშინ „მოსრული და მომავალი სამართალი ღმრთისა მეცნიერთათჳს კრძალული“ იქმნებოდა და ამის წყალობით „სხუათა შემთხუევთა გამოცდილ იპოვნენ“-ო (იქვე 394). ამასთანავე, როდესაც „ქეშპარიტნი თაყუანისმცემელნი“ დაინახავდნენ, თუ რა არის ღვთის რისხვა, „ნაყოფი იგი სიმაართლისა“, მაშინ ისინი განსაცდელშიც მოთმინებით „წყალობისა ღმრთისა მოსავე“ იქმნებოდნო. ხოლო „ოდეს“ ესმას ცრუთა სიმაართლისა სასჯელი“, მათაც „შეეშინოს და დაუტეროს უკეთურებაჲ და სინანულად მოისწრაფოს“-ო (იქვე 394). ამგვარს კეთილს ნაყოფს გამოიღებდა სტეფანეს აზრით „მოხსენება პირველთა მათ საქმეთა“.

იმდროინდელი ისტორიული სურათი სტეფანე მტბევარს თუმცა მოკლედ, მაგრამ მაინც ცხოვლად და მკაფიოდ აქვს დახატული. სომხეთს და შემდეგ აღმოსავლეთ საქართველოსაც შემოესია „მეფე სარკინოზი სახელით აბულყასიმ ძე აბულაქისი ამირისა და უფალი სპარსეთისა, რომელსა ჰმინებდა სამქერცი ქალაქი დიდ-დიდი და შუდნი მეფენი მორჩილებდეს ძლიერნი“ (იქვე 395). მტრის შემოსევა ყოველთვის საზარალოა, მაგრამ განოისებულ არაბ ამირებისა ხომ ნამდვილი ღვთის რისხვა იყო იმიტომ, რომ როცა ისინი მოვიდოდნენ, „არს ჩვეულება მათი პირველად ხარკნი იგი თანანადებნი ძებნენს, ძლუნენი და ნიქნი კაეტა² მათათჳს, რაჲთუ მოხარკე მისსა იუჟნეს, მე-მე წინა-ჟამისა ბეგარანი სთხოვნეს... და ესრეთ მანქანებითა დააძალიერებენ საფასეთა მათთაგან, რათა ადვილად მძლე ექმნას“-ო (იქვე 395).

დიდ ლაშქრითურთ ამირა მიადგა ქ. ღვანს „და ოხრა გულისწყრომისა მისისა მოასწავებდა ოხრებასა სომხთისასა“-ო (იქვე). სომეხთა მეფე სმბატი აფხაზეთის მთებში შეიხიზნა. არაბთა ლაშქარიც დაიძრა, ეხლა-კი საქართველოში გადმოვიდა და მიადგა „ციხესა მას ყუელისასა გურგენ ერისთავთა-ერისთჳსა“ (იქვე). მსწრაფლ ციხის გარემოღება დაიწყო: „მოადგეს ციხესა მას ყუელისასა, გარეშე ადგეს კარვები იგი მათი ვითარცა თოვლი, რომელნი ხუთისა სოფლისა საზღუარათა და-ოდენ-ეტყენეს იწროვბითა. და საბელი იგი კარვებისა მათისა განეთხზა ურთიერთას, რაჲთუ ესე იყო ჩვეულებაჲ დადგრომისა მათისაჲ“ (იქვე 396).

ყუელის ციხეში შეხიზნულები „იუჟნეს აზნაურნი წარჩინებულნი“, რომელნიც მოდგმულს მტერს ებრძოდნენ. ხოლო დანარჩენი მცხოვრებნი იულტოდნენ მტრისაგან და „ურციხუნი იგი ერნი მართლმადიდებელნი აქარას და შავ-შეთს შეწყუდეულ იუჟნეს, რომელნი ვითარცა მკალნი მოსჴაზდეს თურცელსა ხეთასა და მწუანილოვანსა ქუეყანისასა“ (იქვე). მხოლოდ არტანის სახლვარზე „თივისა მკრებელნი და მსხუერტელნი ყანობირისა მათისანი... შიშმილისაგან

¹ ამგვარივე აზრია გამოთქმული კონსტანტინე-კახას ც'აში (საქ. სამოთხე, 366).

² წინამძღოლთა.

შიშსა სიკუდილისასა ჴეურაცხყოფდეს“ და სამეშაოდ გადიოდნენ ხოლმე. მაგრამ არაბთა ლაშქარი, თუ მოახელთებდა მათ, იპერდა და ჰხოცავდა (იქვე). სასტიკი და გამწვავებელი ბრძოლა იყო ყუელის „ციხოვანთა“ და არაბთა გარემოდებულ ლაშქარს შორის.

არაბებს დიდძალი საომარი იარაღი და მასალა ჰქონდათ თან მოტანილი: „აქუნდა ასეული ტვრთი აქლემისა ისარი ოდენ და აგრეთვე ჰოროლი“, ამასთანავე იბრძოდნენ აგრეთვე „ფილეკაენებითა მრავლითა“ (იქვე).

ოცდა რვა დღეს გასტანა ყუელის ციხის გარემოცვამ, რომელიც ისე დამთავრდა, რომ გობრონი და 100-მდე მეციხოვნე კაცი შეიპყრეს არაბებმა (იქვე). ამირამ გობრონს გამაჰმადიანება ურჩია, რომ ამ გზით სიკედილს გადაჩოწოდა, მაგრამ სტეფანე მტბევარის სიტყვით გობრონს შემდეგი საგულისხმო პასუხი მიუცია: „გვედრები, ჴელმწიფეო, ნუ მაიძულებ მე დატევებად ქრისტიანობისა, რომლითა აღმზარდეს მე მშობელთა ჩემთა... მრავალ არიან ჴენ ჴეუშე ქრისტიანენი და მეცა არა დავალიო მონებაჲ ჴელმწიფებასა ჴენსა ყოვლითა სახითა, რომლითა გენებოს ჴენ“-ო, იძულებით-კი, იცოდე, მე ქრისტიანობის დამტყეპელი არა ვარო (იქვე 399). რაკი გობრონმა თავის სიტყვას არ უღალატა და ვერას გზით მას ქრისტიანობაზე უარი ვერ ათქვინეს, ამირას ბრძანებისაებრ გობრონს „წარკუეთეს თავი მისი“ 914 წელს „თთუესა ნოემბერსა იზ (17) დღესა“ (იქვე 400).

აბულყასიმს ვერც სომეხთა მჴეე სმბატი გადურჩა: როდესაც იგი „შემდგომად მარტვლობასა წმიდისა გობრონისა“ თავის სამეფოში დაბრუნდა და კაპოეტის ციხეში ჴეიხიზნა, ამირა იმ ციხესაც მიაღდა, აიღო და „მეფე იგი მრავლისა ტანჯვსა შემდგომად მოკლა და თავმოკუეთილი ჩამოჴიდა ძელსა საშუალსა ქალაქსა დენისასა“ (იქვე 397).

ჩვენ განგებ გადაუშალეთ მკითხველს იმდროინდელი პოლიტიკური ვითარების საზარელი სურათი, რომელმაც იმსხეერპლა მრავალი სული ქართველი და სომეხი. მეტად დამახასიათებელია სტეფანე მტბევარის აზროვნობისათვის, რომ იგი სულ სხვადასხვა გეარად მსჯელობს ამ ორ კაცის (გობრონისა და სმბატის) სიკედილის შესახებ. თუ გობრონი მისთვის მოწამე და ქრისტეს სარწმუნოების მამაცი, თავგანწირული აღმსარებელია, სომეხთა მეფის სიკედილი და სომეხთა ერის დაწოკება და ხოცვა-ტლევა მისი სიტყვით მოხდა „მიჴუე-ბითა ღმრთისათა“ (იქვე 395), ვითარცა ღეთაების სამართლიანი ჴურისგება და მსჯავრი. ამგვარი ღეთის რისხვა სტეფანე მტბევარის აზრით სომეხებს იმიტომ დაატყდათ, რომ „მოწა იგი სომხითისა ამპარტაენ და მკვდარი მისნი ცუდად მჴუაობარ, ანგარი, ლოდ და ცოდვისმოყუარე, ამპარტაენ უწყალო, უყუარულ და ყოვლითა უკეთურებითა საესე, რომელსა ჴინა არა იპოვა თავისა მისადრეკელი ქრისტესი, რომელთათჳს ქრისტე ცუდად მოკუდაჲ“ (იქვე 394). ამ სიძულელითა და მრისხანებით აღსავსე სიტყვებს წინუძღვის და მისდევს ის დედააზრი, რომელიც სტეფანე მტბევარის მსჯელობასა და გრძნობას საფუძლად უდევს. სომეხთს ასეთი საშინელი უბედურება იმიტომ დაატყდა თავს, რომ სომეხებმა „მოციქულთა მიერ ქადაგებული მართლმადიდებლობისა სარწმუნოებაჲ წმიდისა კათოლიკე ეკლესიისა განაგდეს და მოძღუართა მიერ, წმიდათა

კრებათა ღმრთივ სულიერთა განწესებული კანონი საეკლესიო შეურაცხჴუეს“-ო (იქვე). თუ აბულყასიმის „შემოსევის დროს სომხეთში „ოთხმეოცდაშვიდი ჯევი მოოხრდა პირისაგან უფლისა... ამისთჳს, რამეთუ არ იპოვა ამათ (ე. ი. სო-მეხთა) ხელთა შინა საყდარი მართლმადიდებელთა ეპისკოპოსთა, არცა მონას-ტერი მართლმადიდებელთა მორწმუნეთა მონაზონთა“-ო (იქვე 394—395). ამგვარად ცხადია, რომ სტეფანე მტბევარს სარწმუნოებრივი სიძულვილი ალაპარაკებდა ასე, თუმცა მართო ამით არ უნდა იყოს მისი გრძნობა გამოწვეული.

სტეფანე მტბევარი გრძნობდა, რომ მის მსჯელობას, ვითომც არაბ-მაჰმადიანთა შემოსევა მოხდა „მიშუებითა ღმრთისათა“, შეიძლება ექვი დაეზადა მათ შორის, „რომელთა არა იციან სწავლა წიგნისა, არცა ძალი ღმრთისა“, იმის შესახებ, „თუ ვითარ ამათ ნათესავთა უქრისტოთა (მაჰმადიან არაბებს), უსჯულოთა ესეოდენი მძლავრობაჲ მძლავრობისა და ფართოებაჲ შუებისა დაუპყრის“, ან როგორ მოხდა რომ არაბ-მაჰმადიანთა მძლეობა ქრისტიანებზე „სულგრძელობასა ღმრთისა[ს] თავს უღებიეს დათმენად?“ (იქვე 297).

მაგრამ ამგვარ ექვს იგი თავის აზრით იმ მოსაზრებით აქარწყლებს, რომ სომხები მწვალებელნი იყვნენ (იქვე 397—398). მას ავიწყდებოდა, რომ იმავე ამირას შემოსევისაგან მართო სომხები-კი არ დაზარალებულან, არამედ ქართველნიც, რომელნიც მართლმადიდებელნი იყვნენ.

სტეფანე მტბევარის თხზულება იმ ხანას ეზება, როდესაც საქართველოში დაუცხრომელი ბრძოლა იყო გაერთიანებისათვის, ამ დროს ქართველთა და სომეხთა შორის მეტოქეობა და მტრობაც ჩამოვარდა (იხ. ქ. ლი ერაჲ ისტორია II, 383—385). ამიტომაც არის, რომ სტეფანე მტბევარის ვნებათაღელვით აღსავსე გრძნობას სომეხებისადმი და სარწმუნოებრივ სიძულვილსაც ცოტა არ იყოს ეროვნულ-პოლიტიკური ელფერიც ადევს.

იმას გარდა რომ ჩვენს ისტორიკოსს საქართველოს და სომხეთის პოლიტიკური ვითარებისა და აბულყასიმის შემოსევის ცხოველი და უტყუარი სურათი აქვს დახატული, მისი თხზულება საყურადღებოა აგრეთვე ვითარცა ქართველი სამღვდელოებისა და მესხეთის მმართველი წრეების გრძნობების დამახასიათებელი ძეგლი. სტეფანე მტბევარის ნაწარმოები უხეიროდ დაბეჭდილია მხოლოდ ერთხელ მ. საბინინის „საქ. სამოთხე“-ში (გვ. 393—400).

გიორგი მერჩული

გიორგი მერჩულის კალამს ეკუთვნის ერთი ფრიად საყურადღებო და ძვირფასი საისტორიო თხზულება. იგი ყოფილა „აღმწერელი“ (ცხ. გვლ. ხნ. ძეგ. 3) „წიგნისა“, რომელსაც სათაურად აქვს „შრონაჲ და მოლუაწებაჲ ლირსად ცხოვრებისაჲ წმიდისა და ნეტარისა მამისა ჩუენისა გრიგოლისი არქიმანდრიტისაჲ ხანძთისა და შატბერდისა აღმაშენებელისაჲ და მასთან მრავალთა მამათა ნეტართაჲ“. თვით ავტორი გრიგოლ ხანძთელის თანამედროვე არ იყო და, როგორც მას თითონაც აღნიშნული აქვს, მას თავისი ნაწარმოები „ცხოვრებაჲ“ დაუწერია გრიგოლის „გარდაცვალებითგან“ „შემდგომად ოთხმოცდაათისა წლისა“ (იქვე 3.). ხოლო რაკი გიორგი მერჩულისავე ცნობით ხანძთელი მამა 861 წელს მომკვდარა „ქრონიკონსა ოცხმეოცდა ერთსა“ (იქვე), ჩვენს ავტორს, მაშასადამე, თავისი შრომა უნდა დაემთავრებინა 951 წელს. მაშინ გრიგოლ ხანძთელის უმთავრესი თანამედროვენი და თანამოღვაწენი „დიდი სერაპიონი“, „შატბერდისა ეკლესიისა განახლებით აღმაშენებელი“ ილარიონ პარეხელი, გიორგი მაწყუერელი და სტეფანე მტბევერი და „სხუანი მსგავსნი მათნი“ გარდაცვლილი იყვნენ, „მათ ნეტართა დიძინეს“ (იქვე ნგ.), მაგრამ ავტორი მოსწრებია მათ და მათი უმცროსი თანამედროვე ყოფილა. წინათ იმედი ჰქონია კიდევ, რომ გრიგოლ ხანძთელის „ცხოვრებას“ ერთ-ერთი მათგანი მაინც დაუტოვებდა შთამომავლობას: „ეგონებთ ცხოვრებისა ამ-სა დაწყებად ბრძენთაგან და სრულთა მამათა, რომელნიცა იყვნეს ჟამთა ჩუენთა“-ო (იქვე). მხოლოდ როცა გიორგი მერჩული დარწმუნდა, რომ გრიგოლის უმაზლობელის თანამოღვაწენი ისე გარდაიცვალნენ, რომ თავიანთ ღიღებულ მოძღვრის თავგადასავალი და „მოქალაქობა არ აღწერეს, მაშინღა“ გადაუწყვეტია „ქელ-ყოფად და აღწერად ცხოვრებაჲ და სასწაულნი“ (იქვე). გიორგი მერჩულს ეხმარებოდნენ ხანძთის იმდროინდელი წინამძღვარი და ჩისი ძმა იოვანე (იქვე 3.), პირველი ალბათ როგორც სულიერი მამა და გამამხნევებელი, მეორე იქნებ ცნობების შეკრებითაც.

გიორგი მერჩულს მიზნად ჰქონდა აეწერა „შრომაჲ და მოლუაწებაჲ“ მართო გრიგოლ ხანძთელისა კი არა, არამედ „მისთანა მრავალთა მამათა ნეტართაჲ“-ცა, რომელნიც იყვნენ „მოყუასნი და მოწაფენი მისნი (იქვე ბ.). ამის გამო ამ თხზულებაში ჩვენ ხელთა გვაქვს კლარჯეთის თითქმის ყველა მონასტრების დამფუძნებელთა და აღმაშენებელთა, წინამძღვართა და მოღვაწეთა თავგადასავალი და ცხოვრება. ხოლო რაკი სამონასტრო „მოქალაქობა“ ამ მხარეში პირველად გრიგოლმა დაამყარა და მონასტერთა დაფუძნებას კლარჯეთისა, შავშეთისა და ტაოს დასახლება და აშენება მოჰყვა, ამიტომ გიორგი

მერჩულის თხზულებაში ჩვენ შეგვიძლია ამ სამონასტრო მოძრაობის ისტორია, თვისება და რაოდენობა, მისი ღირსება და შედეგი შევისწავლოთ დასაწყისითგან მოყოლებული.

ჩვენი ავტორი მეტად მარტივს დანიშნულებას აძლევს თავის თხზულებას და ალბათ სხვა ამგვარ თხზულებებსაც. „ცხოვრება“-ს დანიშნულება უნდა ყოფილიყო „ნათესაებით ნათესაედამღე უკუნისადმდე მითხრობად ყოველთა, რა-თამცა ერი დაბადებული აქებდა უფალსა ქსენებისა მათისა დღესასწაულსა“-ო (იქვე ბ.). მაშასადამე, „ცხოვრება“ დღესასწაულის დროს ეკლესიაში საკითხავ წიგნად ყოფილა განკუთვნილი, რომ ეკლესიაში მკოუ მომავალ თაობას მოსმენის დროს ქება ალევლინა უულისადმი.

მერჩულს თავის ნაწარმოებისათვის შესავალიც მეტად მოკლე და მარტივი უძღვნი, რომელშიაც ნათქვამია: აუშცა ადამიანი მოწადინებული უნდა იყოს, რომ „ბრძენთაგან სრულთა კრძალულებით სიბრძნისა-მეტყუელება“ მოისმინოს, ხოლო „სულელთა“ მოეთხოვება „დღუმილით ბრძენთა სმენა“, მაგრამ ახლა ისეთი დრო დაგვიდგა, რომ „აწ სულელნი სიბრძნის-მეტყუელებენ“-ო, ბრძენნი-კი სდუმანო (იქვე ა.). მეც „ვერ ძალმიც მოუკლბელად ლოცვა და სულელთა ყოველთა უდარს ეარ“-ო, ანბობს გიორგი მერჩული, „ნაკულეუანება ჩემი არა მიფლობს დღუმილად“ (იქვე ა.) და „უმჯობესად შემირაცხის, რაათა ვიტყოდი ღირსად ცხოვრებასა ღმერთშემოსილთა კაცთასა“-ო (იქვე ბ.). ამგვარად აქვს დასაბუთებული თავისი შესავალი ჩვენს ავტორს, ასეთი მცირემნიშვნელოვან მოსაზრებით იცავს ცხოვრებათა წერის კანონიერებას. იგი სწუხს ამასთანავე, რომ მრავალ ქართველ გეუდაბნოეთა მოღვაწეობა „აღუწერელობით“ (იქვე, ბ.) და სასწაულთ-მოქედებანი მათი „უამთა სიწმინდისაგან მიეცნეს სიღრმესა დაიწყებისასა“ (იქვე, ბ 1-2).

ჩვენ კარგად ვიცით, რომ მონაზონთა შორის ბევრი იყენებდა ისე-ონი, რომელთაც სამწერლობო მოღვაწეობა, განსაკუთრებით ღვთისმეტყველება და ასკეტიკას გარეშე, ბერ-მონაზონისათვის შეუფერებელ ხელობად მიაჩნდათ: ამისთანა მწერლებს დიდების-მოყვარეობა და საეკლესიო მოხელეების სურვილი აქვთ აშლილიო. სხვათა შორის ამიტომაც არის, რომ ბერს თავისით, მოძღვრისა და მამასახლისის დაუკითხავად და ნებადაურთველად, რეზიდათად თუ რაინე საეკლესიო-საისტორიო თხზულება დაეწეროს. მაგრამ გიორგი მერჩული მაინც მეტად სუსტი მოსაზრებით აპართლებს თავის „აღმწერელობითს“ მოღვაწეობას და ამ მხრივ მისი მოსაზრება და საბუთ-ანობა წინაღობინდელ და შემდეგ უარინდელ ქართველ ისტორიკოსთა შეხედულებისაგან (იხ. აქვე) არსებითად განსხვავდება და ძალიანაც ჩამოუვარდება.

გიორგი მერჩულის თხზულება თავითგან ბოლომდის მონაზონურის ცხოვრების აღტაცებითა და ამაყი გრძნობით არის გამსჭვალული.

ჩვენი ისტორიკოსისათვის, როგორც სხვა მის თანამედროვე საეკლესიო მწერალთათვის, ეკემიუტანელი კეშმარიტება იყო, რომ ქვეყანაზე მღვდლობა ყველაფერზე მაღლა სდგას, „უფროჲს არს ყოველთა დიდებათა სულიერთა და ეორციელთა“-ო (ცა გგლ ხანძისა დ). მღვდელი შუამავალია ჩვეულებრივ მომაკვდავ ადამიანთა და ღვთაებას შორის, იმიტომ რომ მღვდელობა „ქრის-

ტყს ნაცვლობაა არს“ (იქვე). მხოლოდ მისი ხელმძღვანელობით შეუძლიათ ადამიანებს ზეციერი ზამის ჯილდო დაიმსახურონ, და სხვაფერი „აწ არაა ვინაა არს კაცთა ცხოვრება თუნიერ მღვდლობისა“-ო (იქვე დ). ამას გარდა რაც უნდა „ახალი რაჲმე კეთილი წესი ერის-კაცმან“ მოიგონოს (იქვე, მშ), ან „იხილოს რაჲმე კეთილი წესი“ იერუსალიმსა და სხვა წმიდა ადგილებში, ისეთი წესი-კი „რომელ ქრისტიანობასა შეუნოდის და ჩუენ შორის არა იყოს“ ან არა და „წიგნთაგან წიდათა გულისხმა ყოს“ (იქვე), მაინც იგი „თავით თვით ერსა უსწავლელსა“ არ უნდა „აუწყებდეს“ (იქვე), არამედ უნდა გაჩუუმებული ყოფილიყო, „უჩუგბჟს ღუმილი არს“-ო (იქვე), უკეთესი იყო რომ ფაფის ქერკში მჯდარიყო. მაგრამ თუ მაინც-და-მაინც არ დაიწლიდა და თავს ვერ შეიკავებდა, „ღუმილი ვერ ძალ ეღვას“, მაშინ „აუწყოს თვსხა ეპისკოპოსსა და თუ ჯერ იყოს, მან ასწაოს, თვსით ქადაგებდეს“-ო (იქვე). ხოლო ვინც თითონ, უეპისკოპოსოდ თანამოძმეთ აუწყებდა და შემოიღებდა ახალს რასმეს, თუნდაც კეთილს, იგი უფლის „წინააღმდეგობა თანა“ დაისჯოსო (იქვე, მშ—მთ). ამგვარად, პირადი ცხოველი გრძნობა და თაოსნობა მრევლს უნდა დახული ჰქონოდა, იგი მარტო ეკლესიის მსახურთა ხელმძღვანელობის მიმდევარი, მათ ბრძანებათა მორჩილი აღმასრულებელი უნდა ყოფილიყო. ისინი იყვნენ „თავსმდებნი“ რომ „შჯული და წესი“, რომელიც მათის წინამძღვრობით „აწ ქუეყანასა ჩუენსა უპყრეს, ფრიად კეთილ არს და ღმერთი დაჯერებულ არს (იქვე, მშ), რომ ამ ზნით მორწმუნეს შეეძლო საუკუნო ცხოვნებადის მიღწეა.

ამგვარად, გიორგი მერჩულის შეხედულებით კაცთა ცხოვნების საიდუმლოება ეკლესიას და მის მსახურთ ებარა. თვით ეკლესია, რომელიც თავდაპირველად ცხოველი იყო და მორწმუნეთა კრებულისაგან შესდგებოდა, გიორგი მერჩულისა და მის თანამედროვე თანამოაზრეთა შეხედულებით გაქვავდა და შენობად იქცა, ხოლო ის, რაც იესოს მიერ ეკლესია-კრებულის შესახებ იყო ნათქვამი, ეკლესია-შენობას მიაკუთვნეს. ამ მხრივ ურადღების ღირსია და დამახასიათებელი ერთი ლოცვა, რომელიც ჩვენი ავტორის აზრით გრიგოლ ხანძთელს უნდა ეთქვას: „ქრისტე ღმერთო... შენ თუ... იშშენ თავისა თვსისა სახლი სიწმიდისაჲ შესავედრებელად ერთა მორწმუნეთა და რამეთუ წმიდასა ეკლესიასა სახელსდევ გუამად შენად და წმიდასა შენსა სახელსა ზედა და სახელსა წმიდათა შენთასა... აღაშენენ და დაამტკიცენ წმიდანი ეკლესიანი. ამის-თვს უწოდე ეკლესიად წმიდათა ყოველთა, რაჲთა შემდგომად სიკუდილისა მათისა ნაცვლაჲ მათჲ ეკლესიანი აქუნდენ სიმტკიცედ და სიქადულად შენთა სამწყსოთა“-ო (იქვე იე).

გიორგი მერჩულის თხზულებას ამასთანავე ნათლად ეტყობა, ბუ როგორ მდდილურად უტყუროდა იგი „მსოფლიოთა“ ეკლესიის მსახურებს და მხოლოდ მონასტრებში მცხოვრები ბერები მიაჩნდა განსაკუთრებული თავყვანისცემის ღირსად. ამ მხრივ მეტად საყურადღებოა, რომ ჩვენი ისტორიკოსი და მისი სიტყვით თვით გრიგოლ ხანძთელიც-კი ეპისკოპოზობას „ჟორტიელ დიდებად“ სთელიდნენ (იქვე ე). ავტორი გვამცნებს, რომ გრიგოლს ორჯერ ეხვეწებოდნენ ეპისკოპოზად კურთხეულიყო, მაგრამ მან არც მოინდომა და თანაც განუმარტა ყველას, „ვითარმედ მსოფლიოთა მათ წმიდათა საყდართა არა უმრწემს არიან

წმიდანი უდაბნოთა ეკლესიანი“-ო (იქვე მ), არამედ პირიქით მაღლის ძლიერებით მონასტრები პირველს აღემატებიანო.

გიორგი მერჩულსაც დიდის გულმოდგინეობითა და სიხარულით მოთხრობილი აქვს, თუ რამდენად გავლენიანი იყო ხა.ძთელი არქიმანდრიტი, თუ როგორ ემორჩილებოდნენ მას ყველანი, ეპისკოპოზებიცა და მთავრებიც-კი. მაგრამ მართო გრიგოლი-კი არა, გიორგი მერჩული მოგვითხრობს განსაკუთრებულ ალტაცებით, რა თავისუფლად გრძნო დნენ თავს და დამოუკიდებლად იქცეოდნენ სახელმწიფო მთავრობის წინაზე მაშინდელი ბერ-მონაზონები. „ქეშმარიტნი მონაზონნი ქუეყანასა ზედა არა ვისა კელმწიფებასა ქვეშე არიან“-ო, ამბობდა გრიგოლი (იქვე კე). საბან იშინელიც ხომ ამ მცნებას იმდენად მტკიცედ იცავდა, რომ როცა კურაპალატმა იგი წერილით თავისთან მიიწვია, არც თვითონ წავადა, არც პასუხი ალი-სა. გავხანის შეუძლო კურაპალატისათვის მოეხსენებინა მხოლოდ: „არა ჩნებაჲს კაცაჲს... მოსლ-ა აქა“-ო (იქვე კთ-ლ). ხოლო როდესაც გრიგოლის დახმარებით კურაპალატმა ურჩი ბერი თავის სურვილზე დაიყოლია და ნოსელს საბანს უსაყვედურა: „აქერ არს კელმწიფეთა მორჩილებამ“-ო, ბერმა პირში მიახალა: „დიდებულო მეფეო, შენ ქუეყანისა კელმწიფე ხარ, ხოლო ქრისტე ზეცისა და ქუეყანისა და ქვესკნელთაჲ. შენ ნათესავთა ამათ მეფე ხარ, ხოლო ქრისტე ყოველთა დაბადებულთაჲ. შენ წარმავალთა ამათ ეამთა მეფე ხარ, ხოლო ქრისტე საუკუნოჲ მეფეჲ... უფროჲს შენსა ჯერ არს სმენაჲ სიტყუათა მისთაჲ, რომელნანცა ბრძანა, ვითარმედ ჯერვის კელმწიფების მონებაჲ ორთა უფალთაჲ“-ო (იქვე ლ). ამაზე შორს წასვლა შეუძლებელია. გიორგი მერჩული ალტაცებული შეჰხარის ამ სურათს, მას მოსწონს მონაზონის სრული თავისუფლება ქვეყნის ბატონ-პატრონებისაგან, მისი მამაცი, დამოუკიდებელი და უმწიკვლო ქცევა, ძლიერი სიტყვა და გავლენა. ჩვენი ავტორი გვისურათებს სწორედ ამგვარ მონაზონთა ბატონობის ხანას საქართველოში.

ხანძთელი მამის სიკვდილის 90 წლის შემდგომ, თითქმის ორასის წლის წინათ მომხდარი ამბების მომთხრობელს გიორგი მერჩულს, ამასთანავე ვითარცა მონაზონების ბატონობის აღფრთოვანებულს მოტრფილეს, რასაკვირველია ადვილად შეეძლო გადაეკარბებინა და გაეზვიადებინა, ხოლო მონაზონთა სურათისათვის იდეალური შუქი მიეფინა.

ყურადღების ღირსია, რომ გიორგი მერჩული, გრიგოლ ხანძთელი და მისი მოწაფეები სხვებივით გონება-დაზმულს, მხოლოდ წირვა-ლოცვით გართულსა და სხვა არაფრისათვის მზრუნველ მონაზონთა წრეს არ ეკუთვნოდა. სულ სხვა მიმართულების კაცი იყო: მას გულში უღვიოდა ბუნების მშვენიერების ტრფილება, იგი ალტაცებით შეჰხაროდა ბუნების ლამაზსა და მომხიბლავს სურათებს. ამ მსრივ გიორგი მერჩულსა და ყველა გრიგოლ ხანძთელის მიმღეერებს საუცხოოდ ახასიათებს ის თქალმენი, რომელიც ჩვენი ავტორის ცნობით კლარჯეთის განთქმულს არქიმანდრიტს ხანძთის აშენების დროს ლოცვის მაგიერ უნდა წარმოეთქვას: უფალო „ველნი აღიესენ სიპოხითა, განჰპოხო შენ შვენიერებაჲ უდაბნოჲსაჲ და სიხარული ბორცეთა შეიშოსონ და ღელეთა განამრავლონ იფქლი ღპრთის-მსახურებისაჲ, ღალაფებდენ და გალობდენ“-ო (იქვე ი).

საკმარისია ადამიანმა გადაიკითხოს ჩვენი ისტორიკოსის თხზულების ის ადგილები, სადაც მას შატბერდისა, ხანძთისა და დანარჩენი მონასტრების მიდამოები აქვს აღწერილი, რომ შეიტყოს, რამდენად ჰყვარებია მას ბუნება, რამდენად ფაქიზი და ნაზი ესთეტიკური გემოვნების პატრონი ყოფილა იგი. მისი აღწერა ბუნების „ქება“ და შესხმა. აი, მაგალითად, თუნდა „ქება ხანძთისაჲ“ გრიგოლის მიერ წარმოთქმული ხანძთის აღწერა: „კეთილ ჰრს უდაბნოა იგი მხისა მტხინვარებითა და ჰაერის შეზავებითა ყოვლით კერძო და აქუს მას წყაროა მდიდრად გამომდინარჲ, შეუნიერი, გრილი და ჰამოა და ღაღნართა სიმრავლჲ ურიცხჲ... (იქვე იხ). ან კიდევ კლარჯეთის უდაბნოთა აღწერა: „დაღაცათუ ფრიალ განვაპრაველო სიტყუაჲ ვერვე მისწუთების გონებაჲ ჩემი ყოველსა უდაბნოთა სიკეთესა უწყებად შენდა“-ო, ეუბნებოდა მერჩულის სიტყვით გრიგოლ ხანძთელს დემეტრე ფხახაია მეფეს, „ბუნებით ერთგუამ არს ქუეყანაჲ უდაბნოთაჲ მათ და კეთილად შეზავებულ მხისგან და ჰაერისა, რაჲეთუ არცა ფრიალი სიცხჲ შესწუავს მათ და არცა გარდაჩუღი სიციჲ შეაუტრევს მყოფთა მისთა, არამედ განწყსებით დგას თჳსსა საზღვარსა უნოტიო, უხორშაკოჲ, უმიწოჲ, მშუარჲ, რამეთუ კაცთა ნახჲნი ფერვთანჲ არაოდეს თიგან ექმნებიან სლვასა მათსა. ხოლო წყალი კეთილი და შეშაჲ ნებისაებრ უნაკლულად აქუს აღმოცენებული ქჳშათა მათ შინა, ურიცხჲ მალნარი და სიმრავლჲ წყალთა ჰამოთაჲ, ბუნების მხიარულებაჲ მოცემულ არს ღმრთისაგან“-ო (იქვე კდ).

თუ ბუნების სიმშვენიერის სიყვარული გიორგი მერჩულისათვის შეეძლო ჩაენერგა იმ მიმართულებას, რომელიც თვით გრიგოლ ხანძთელისაგან მომდინარეობდა, მაინც უეჭველია, რომ ჩვენი ისტორიკოსი პირადადაც დიდი პოეტური ნიჭით იყო დაჯილდოებული, სხვებსავე მას მარტო საეკლესიო და სამონასტრო ცხოვრებით არა აქვს დასშული მხედველობა. რაც უნდა აგვიწყროს მან, ყველაფერი ხორცშესხმული გამოდის, სერაიო ცხოველი და მრავალფეროვანია, როგორც თვით ცხოვრება იყო. ამ მხრივ იგი ნამდვილი მხატვარია. მისი აღწერა ილიობა თვალწარმატა სიმკვირისით, მშვენიერის ხატოვანობითა და ფერადობით არის აღსავსე, მოთხრობა ბუნებრივად მიმდინარეობს და მკითხველის ყურადღებას შინაარსიანობით ჰხიბლავს. მარტივი, მკაფიო და ცხოველის ენით დაწერილი, მშვენიერის, კეთილშობილურის კილოთი გამსჭეალული მთლად პოეტური თხზულების შთაბეჭდილებას ახდენს.

სწორედ გასაოცარია რა გვარის ხელოვნებითა ჰყავს მას მრავალი იმდროინდელი საეკლესიო მოღვაწე დასურათებული, სხვადასხვა თვისებისა და ხასიათის პატრონი. თვითოეულის შესახებ მას სიტყვა მეტად მოკლედ აქვს მოჭრილი და მათი მოღვაწეობის მხოლოდ არსებითი და დამახასიათებელი მხარე აქვს აღნიშნული. გიორგი მერჩული ამ მხრივ სწორედ რომ ხელოვანია და ვერც ერთი სხვა ქართველი ისტორიკოსი ვერ შეედრება.

რასაკვირველია, გიორგი მერჩულს, რომელსაც მისივე სიტყვით „ცხოვრებაჲ“ ხანძთელ მამის გარდაცვალების 90 წლის შემდგომ შეუდგენია, არ შეეძლო თავისი თხზულება დაეწერა ვითარცა თანამედროვესა და თვამხილველს „თანადამხდურს“. იგი ამ გარემოებას არცა მალავს და თითონვე აღნიშნული აქვს, რომ მის ნაწარმოებში შეტანილია მხოლოდ „თხრობილი მოწაფეთაგან და მო-

წაფის მოწაფეთაგან“ გრიგოლ ხანძთელისა (იქვე ბ). მაგრამ ჩვენს ისტორიკოსს ალბათ ესმოდა, რომ მოწაფეობა მარტო საქმარისი არ იყო, რომ ნაამბობი სწორე და უტყუარი ყოფილიყო. ამიტომ იგი განსაკუთრებით აცხადებს, რომ თავის ნაწარმოებში მას მოთავსებული აქვს „კეშმარიტად თხრობილი“ (იქვე). ხოლო როცა მერჩული გრიგოლ ხანძთელის სასწაულომოქმედების აღწერას იწყებს, იგი იქვე დასძენს, ცნობები ამის შესახებ „ვისწავენ სარწმუნოთაგან კაცთა“ -ო (იქვე ნგ).

ზეპირ და თანამედროვეთა ნაამბობს გარდა გიორგი მერჩულს უსარგებლოა წერილობითი საბუთებითაც, მაგ. უეჭველია, რომ ხანძთელი მამის მიერ დაღებული საეკლესიო და სამონასტრო წესის შესახებ ცნობები მას ამოღებული აქვს გრიგოლის შედგენილ „განგებისაგან“, ტიბიკონითგან. ავტორს აღნიშნული აქვს, რომ უადგილობრის გამო „განგებაჲ ყოველი ვერ დაიწერა წიგნსა ამას, არამედ თითო სიტყუაჲ ყოვლისაგან“-ო (იქვე კ). ერთს ალბათ მერჩულს ზოხ-სენებული აქვს, რომ „აწ არს ხანძთას ჴელითა მისითა დაწერილი სულისა მიერ წმიდისა საწელიწდოა იადგარი“-ო (იქვე ლთ). მას მოყვანილი აქვს გრიგოლის იერუსალიმელ მოწაფეთა წერილიც, მოძღვრისადმი გამოგზავნილი, თავით ბოლომდის დედნითგან სიტყვა-სიტყვით გადმოღებული: „იყვნეს ვინამე“-ო, ამბობს გიორგი მერჩული, „იერუსალმს მოწაფენი ნეტარისა გრიგოლისნი... რომელთაგან მოწერილი იყო ესტ ეპისტოლჲ მამისა გრიგოლის წინაშე... ხოლო მე აწ შთაგწერე წიგნსა ამას შინა მოწერილი ესტ მათი შეუცვალებელად ყოველი ესრით“-ო (იქვე ჟგ).

გიორგი მერჩული უმთავრესად გრიგოლ ხანძთელზე მოგვითხრობს, ხოლო მის მოწაფეთა და თანამშრომელთა შესახებ ცნობებს რასაკვირველია უფრო მცირედი ადგილი უკავია: საკუთრივ მოწაფეთა მოღვაწეობა აწერილია მხოლოდ 8 გვერდზე, მე (45) გვერდითგან მოყოლებული ნგ (53)-მდე, მაგრამ ამაზე წინათაც ავტორს მრავალი ცნობები აქვს შექსოვილი თვით გრიგოლ ხანძთელის თავგადასავალისა და მოქალაქეობის აღწერილობაში, დაახლოებით კიდევ ცხრა გვერდზედ (გვ. იე, იზ, კბ, კე, ლე, მა-მდ). ამგვარად, თვით ხანძთელ მამის მთელ ცხოვრებას უკავია 82 გვერდი, ხოლო აქეთგან მარტო 17 გვერდი ეხება მის მოწაფეებსა და თანამოღვაწეებს. ამისდა მიუხედავად ამ 17 გვერდზედ ავტორმა მოათავსა მრავალი ძვირფასი ცნობა იმდროინდელ შესანიშნავ ქართველ საეკლესიო მოღვაწეებსა და სასულიერო მწერლებზე. ჩვენი ავტორის დიდს და დაუფასებელ ღირსებას ის თვისება შეადგენს, რომ წრავალმეტყველებას ერიდება და თვითთველი პიროვნების დახახასიათებელი თვისების დასახელებად და მათი უფრო საყურადღებო და თვალსაჩინო ნამოქმედარის ნათლად და მკაფიოდ ჩამოთვლა შეუძლია. მან სიტყვის თუმცა მოკლედ, მაგრამ ამასთანავე მეტად მკაფიოდ მოქრა იცის. აჲ მხრივ გიორგი მერჩული უებრო მწერალია.

რასაკვირველია, ჩვენს „აღმწერელს“ გრიგოლ ხანძთელის მოწაფეთა შესახებ გაცილებით უფრო მეტის მოთხრობა შეეძლო, ვიდრე მას აქვს ნაამბობი. რადგან უმეტესი ნაწილი მათგანი მისი თანამედროვენი იყვნენ, ბევრს შეეძლოა პირადადაც იცნობდა. მაგრამ მათ შესახებ ცნობებს იგი განზრახ ამოკლებდა,

თხზულება ისედაც ვრცელი გამოუვიდა და შიშობდა მეტი მეტად არ გაგრძელდეს. აი მაგ. რას ამბობს გიორგი მერჩული ერთგან: „ესმე მცირედი ვაგსენე სამთა მათ წმიდათა, თედორისი და ქრისტეფორისი და საბან იშხნელისა ცხორებაჲ. ამით რამეთუ ფრიად განგრძობაჲ იქნებოდა საქმეთა მათთა სრულიად აღწერითა ჰეშპარიტად“-ო (იქვე ლ). ჩვენს ისტორიკოსს მოთხრობის გაქიანურებისა ეწინოდა და როცა-კი შეიძლებოდა ამბავს ამოკლებდა, „არამედ რაჲსაღა განვაგრძობ სიტყუათა“-ო (იქვე ლ), საქმე ასე გათავდაო. იმათ გარდა, რომელთა შესახებაც ჩვენს ისტორიკოსს თავის ნაწარმოებში მოკლე ცხორებანი აქვს შეტანილი, მას ბევრ სხვა მოღვაწეზე და განთქმული კაცის შესახებ შეეძლო საგულისხმო რამე ეამბნა შთამომავლობისათვის, მაგრამ იმავე მიზეზით იძულებული ყოფილა თავის თხზულებისათვის უფრო ვიწრო ფარგალი შეეზოგელა. ხანძთელი მამის ბიოგრაფი მოწმობს, რომ „შატბერდისა მამათა შორის ფრიად იყვნეს შემდგომითი შემდგომად მონაზონებისა სიმცნითა რჩეული და რომელნიმე წინაჲსწარმეტყუელებისა მადლითა ბრწყინელაჲ... რომელთა შორის ჟამთა ჩუენთა ბრწყინვიდა ქვესა მას მიძნაძორმასასა დიდი იაკობ... არამედ წიგნისა ამის განგრძობის-თჳს მათ ყოველთა თანაწარჳჳცელ“-ო (იქვე ნგ. ამგვა-რივე ცნობა იხ. იქვე მდ. თავი მ). მაგრამ ყურადღების ღირსია, რომ გიორგი მერჩული მარტო მოწაფეთა ცხოვრების აღწერის დროს-კი არა, არამედ თვით გრეგორის მოღვაწეობის დასურათების დროსაც ცდილობს რაც შეიძლება მოკლედა წეროს. ამგვარი სურვილი მას იმიტომაც ჰქონდა, რომ მისი თხზულება ადვილი მოსასმენი ყოფილიყო. სწორედ იმიტომაც ეწინოდა მას „წიგნის განგრძობისა“, რომ მოთხრობა მეტი მეტად არ გაქიანურებულიყო და ამის გამო მოსაწყენი არ გამხდარიყო. ესთეტიკურის მოსაზრებით ხელმძღვანელობდა მაშასადამე ჩვენი ისტორიკოსი ამისთანა შემთხვევებში. გრიგოლ ხანძთელის სამონასტრო ტიბიკონის შესახებ იგი მაგ. ამბობს: „არა არს აწ თითოეულად ყოელისათჳს სიტყუაჲ, რამეთუ შემოკლებულ არს ჟამი ესმე და გონებაჲ ისწრაფის რაჲთა არა იყოს ნამეტნავ სასმენელსა მსმენელთასა“-ო (იქვე კ).

გიორგი მერჩულს გრიგოლ ხანძთელის ცხორებაში „სასწაულთა აღწერაც“ შეუტანია. იმ დროს სასწაულთმოქმედება წმიდაობის აუცილებელ და დანახასიათებელ თვისებად ითვლებოდა. ჩვენს ავტორსაც ეგონა, რომ „ქრისტემან შეამკენა სასწაულითა... ვითარცა მამაჲ გრიგოლ ქვარსთვე მოწაფენი მისნი“ (იქვე ნბ). ამიტომაც არის, რომ მერჩული 53 (ნგ) გვერდიდან მოყოლებული 69 (დო)-მდე 16 გვერდს მხოლოდ სასწაულთმოქმედებას ანდომებს. მაგრამ, ჩვეულებრივ, გამოჩენილ მოღვაწის განათლებულ თანამედროვეთა ყურადღებას მისი ნაშრომისა და ნამოქმედარის სიდიადე იპყრობდა ხოლმე და არა სასწაულთმოქმედება. გრიგოლსაც იმდენად თვალსაჩინო ღვაწლი მიუძღოდა ქართული ეკლესიის წინაშე საზოგადოდ და განსაკუთრებით შავშეთ-კლარჯეთის ცხოვრებას მისმა დაუღალავემ შრომამ და მოქმედებამ ისეთი ღრმა კვალი დააჩნია, რომ ამაზე მეტი რაღა იყო საჭირო, რომ განცვიფრებული თანამედროვენი თაყვანისმცემლებად ექცია. ხანძთელი მამის სულიერს სიდიადეს ძლიერი აღმაშენებლობითი და შემოქმედებითი ნიჭი შეადგენდა და არა სასწაულთმოქმედება. მხოლოდ შემდეგი თაობანი, რომელთაც არ შეეძლოთ გაეთვალისწინებინათ, თუ

რადა ჰქონდა ამა თუ იმ მოღვაწის სახელს ეგოდენი პატივისცემა მოხვეჭილი, მეტ ყურადღებას უფრო სასწაულთმოქმედების ამბებს აქცევდნენ. ამით აიხსნება, რომ თანამედროვე და ნიჭიერი ქართველი ისტორიკოსის მიერ დაწერილ „ცხოვრებაში“ სასწაულთა შესახებ ცნობები ჩვეულებრივ ძალიან იშვიათად მოიპოვება ხოლმე და მხოლოდ შემდეგში მერმინდელი მწერლები ძველად აღწერილ ცხოვრებაში სასწაულთმოქმედების შესახებ მოთხრობებს უმატებდნენ ხოლმე. როგორც ეტყობა თავის დროზე არც გეორგი მერჩულაძის მიუქცევია გრიგოლ ხანძთელის სასწაულთმოქმედებისათვის დიდი ყურადღება. იგი თითონ აცხადებს: „მივედ სასწაულთა ნეტარისა მამისა ჩუენისა გრიგოლისთა, რომელნიცა ვისწავენ სარწმუნოთაგან კაცთა. ყოველი ვერ შეუძლე აღწერად უმეტეებისა გზითა“-ო (იქვე ნკ), ყველა სასწაულები ვერ ჩაეფურთე, იმიტომ რომ არ ვიცოდით. რომ სდომნოდა, სასწაულების შესახებ ცნობების შეკრება მისთვის უფრო ადვილი იქნებოდა, ვიდრე გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრების შესახებ.

როგორც ზემოთ აღნიშნული იყო 53-ე გვერდითგან 50 თავითგან მოყოლებული იწყება სასწაულების აღწერა და 69 გვერდამდე განუწყვეტელი მოთხრობა სულ ამ საგანს ეხება. მაგრამ ამ 16 გვერდზე მოთავსებულ სასწაულთაგანის უმეტესი ნაწილი შეკველია გეორგი მერჩულაძის აღწერილი არ უნდა იყოს, არამედ შემოუჭანია გრიგოლ ხანძთელის „ცხოვრების“ შემავსებელს ბაგრატ ერისთავთა ერისთავს, ადარნერსე კურაპალატის ძეს, „რომელმან ნეტარისა მამისა გრიგოლის ცხოვრებაჲ ესჴ განაახლა სასწაულთა შერთვითა“-ო (იქვე ღთ). სიტყვა „შერთვა“ ამტკიცებს, რომ „განაახლებელს“ ცნობები გეორგი მერჩულაძის მიერ გამოტოვებულ სასწაულებზე ბოლოში-კი არ მიუყრებოდა, არამედ შეუჭანია შიგ იქ, სადაც თვით „ცხოვრების“ ავტორს სასწაულთა შესახებ ჰქონია ლაპარაკი. გეორგი მერჩულაძის სასწაულები ბოლოში არა ჰქონდა მოქცეული, სასწაულებზე ლაპარაკის შემდგომ მას 70—80 გვერდ. ხანძთელი მამის უკანასკნელი დღენი აქვს დაწვრილებით აწეროლი.

თვით გეორგი მერჩულაძისაგან ვიცით, რომ მისი შრომა დამთავრებული იყო 951 წელს. როდის-ღა უნდა „განეახლებინა“ ეს ნაწარმოები ბაგრატ ერისთავთა ერისთავს, ნერსე კურაპალატის ძეს? ამის განსაზღვრაც შეიძლება, მხოლოდ დაახლოვებით. სუმბატის ისტორიითგან ჩვენ ვიცით, რომ ბაგრატ ერისთავთა ერისთავი გარდაიცვალა 946 წელს (3 სრკა 13). მაშასადამე, შეუძლებელია ეს „განახლება“ ამ წლის შემდგომ მომხდარიყო, ეს არის უკანასკნელი საზღვარი terminus post quem non. ხოლო რაკი ბაგრატის მამა ადარნერსე წოდებულია კურაპალატად, ამ ცნობის საშუალებით შეგვიძლია პირველი საზღვარი terminus ante quem non გამოვარკვიოთ. ბაგრატიონიანთა მემკვიდრის სუმბატის თხზულებაში სახელდობრ ნათქვამია, რომ ადარნერსე მხოლოდ „შემდგომად მამისა ძმთა კურაპალატ იქმნა“-ო (ცა და უწყება 62). ხოლო იმავე ისტორიაში ადარნერსეს „მამის ძმის“ სუმბატ კურაპალატის სიკვდილი ნაჩვენებია 958 წელს (იქვე 63). მაშასადამე, მხოლოდ 958 წლის შემდგომ შეეძლო ადარნერსეს კურაპალატობა მიეღო. ამრიგად, ადარნერსე კურაპალატის ძეს ბაგრატ კურაპალატს გეორგი მერჩულაძის თხზულება შეეძლო მხოლოდ

958 - 966 წლებში „განახლებისა“. იქნებ ამ დროს ხანძთელი მამის ცხოვრების „აღმწერი“ ჯერ ცოცხალი ყოფილიყო კიდეც. სიტყვა „განახლა“ მეტად დიდ-მნიშვნელოვანია და ბაგრატ ერისთავთ-ერისთავის მცირედს ნაწილად არს სრულებით არ შეჰყვების: მას მხოლოდ გამოტოვებულ სასწაულთა აღწერა „შეუერთავს“. თვით ავტორი გიორგი მერჩული, თითონაც არ მალავდა, რომ მან ყველა სასწაულების აღწერა ვერ შეიტანა თავის თხზულებაში „უმეცრების გზითა“-ო. იქნება ეს წინადადება მას სწორედ მაშინ ჩაერთვას, როცა ბაგრატმა „გამოკლებულთა“ სასწაულთა ჩართვა განიზრახა და იქნებ თვით მერჩულისავე დახმარებით განახორციელა კიდეც. ყურადღების ღირსია, რომ გიორგი მერჩულს ცნობა თავის „აღმწერელობა“-ზე „ცხოვრების“ ბოლოში, 80 გვერდზე მოუტყევეია (გვ. 3), ცნობა ბაგრატ ერისთავთ-ერისთავის „განახლების“ შესახებ-კი მესამე პირით ნააშბობია 69 (ათ) გვერდზე.

ერთი სიტყვით მოთხრობილ სასწაულთა შორის ერთი წილი ბაგრატ ერისთავთ-ერისთავისა ყოფილა. მაგრამ მათი გამოყოფა გიორგი მერჩულის შეგაროვებულ სასწაულთაგან ახლა რასაკვირველია ძნელია, მეტადრე, თუ ზემოაღნიშნულმა „განმახლებელმა“ თავისი წვლილი მართლაც ავტორისავე დახმარებით შეიტანა „ცხოვრება“-ში. მაინც-და-მაინც ცხადია, რომ თვით გიორგი მერჩულის თხზულება თავდება 81 გვერდზე 84 თავით და თავი 85 და 86 მერმინდელ გადამწერთა დამატება უნდა იყოს.

ჩვენს ისტორიკოსს მისწავდა ჰქონდა აეწერა გრიგოლ ხანძთელისა და მის მოწაფეთა ცხოვრება და მოქალაქობა. რომ მოთხრობის მიმდინარეობა არ დარღვეულიყო, ერთად-ერთი საშუალება იყო ავტორს თვითოეულ მათგანის თავგადასავალი ცოლ-კაცზე ეამბნა. მაგრამ მაშინ „აღმწერელს“ ერთისა და იმავე შემთხვევის, ხოლო განსაკუთრებით გრიგოლ ხანძთელის მოღვაწეობის აღწერა რემდენჯერმე მოუხდებოდა. ამას გარდა მაშინ თვით სამონასტრო ცხოვრების დაფუძნებისა და აღორძინების სურათი გაოხრებულ ტაო-კლარჯეთ-შავშეთში იმდენად ცხოველი და ფართო არ გამოვიდოდა, როგორიც იყო ნამდვილად. ამ მხრივ გიორგი მერჩულის სურვილია, რომ ხანძთელი მამისა და მის აღზრდილთა ცხოვრება ერთად აეწერა, ბევრის მხრივ არის საქებური. თუმცა ესეც, რომ ამგვარი გეგმისა და უადგილობის გამო ჩვენი ისტორიკოსი იძულებული იყო გრიგოლ ხანძთელს გარდა სხვებზე მოკლედ მოეპრა სიტყვა, ან არა და სრულებითაც არა ეთქვა-რა.

რასაკვირველია, რაკი ავტორს სურდა თვითოეული მოწაფის ყველა საყურადღებო თვისება და ღვაწლი მოკლედ მაინც უეჭველად ერთგან აღენიშნა, იგი იძულებული უნდა ყოფილიყო მოთხრობის პირდაპირი მიმდინარეობა დრო-გამოშვებით შეეწყვიტა ხოლმე, სწორი გზისაგან გადაეხვია, რომ ამა-თუ იმ გრიგოლის მოწაფის შესახებ ეამბნა და, როცა ამბავს დაამთავრებდა, ისევ შეჩერებულ მოთხრობას დაჰპარუნებოდა. ამისთანა შემთხვევაში როცა ჩვენი ისტორიკოსი შეწყვეტილი თხზულების მთავარ საგანს უბრუნდება ხოლმე, იგი სწერს: „არამედ აწ კულად პირველსავე სიტყუასა მივიდეთ“-ო (იქვე, ლა), ან არა და „არამედ აწ კულად ნეშტი იგი პირველი განვაახლოთ“-ო (იქვე, ლდ).

გეორგი მერჩულს თავის თხზულებაში თითქმის ორას, მაინც-და-მაინც ას ოთხმოცდა ათი წლის წინათ მომხდარი ამბები აქვს მოთხრობილი და, რასაკვირველია, ამგვარს არათანამედროვისაგან დაწერილ საისტორიო წყაროს თვითოეული ცნობა მკვლევარმა ყოველ მხრივ უნდა ასწონ-დასწონოს, რომ ამრიგად მისი ექვემოტანელობა და სიმართლე გამოარკვიოს. ასეთმა გულდასმითმა განხილვამ დამარწმუნა, რომ მერჩულის ნაწარმოებები, რამდენადაც სხვა წყაროებზეთაგან ცნობილს პირებსა და მოღვაწეებს შეეხება, საზოგადოდ სანდო თხზულებაა და ნამდვილს უტყუარს ცნობებს შეიცავს.

ჩვენს ისტორიკოსს მხოლოდ ერთს ალბათ, თხზულების დასაბრუნებელში აქვს მოყვანილი თარიღი, მაგრამ სამაგიეროდ იგი უმთავრესს ცნობას ეხება და ამასთანავე მრავალი თანამედროვე როგორც სახელწიფო მთავრობის, ისე საეკლესიო გამგეობის მაღალი პირიანი არიან ჩამოთვლილნი. მართლაც ყველანი სწორედ იმ დროსა ცხოვრობდნენ და ამით მოყვანილს თარიღს შეურყეველი სიმტკიცე ენიჭება. ამ თარიღის საშუალებით შეიძლება დანარჩენი ზოგიერთი ქრონოლოგიური ცნობების გამორკვევაც.

ყველა მაგალითების მოყვანა, როდესაც გეორგი მერჩულის თხზულება კეშმარიტს ცნობებს გვაქვს, რასაკვირველია, შორს წავიყვანდა და არც შეიძლება. დავასახელებ მხოლოდ ორიოდ ამგვარს შემთხვევას: ჩვენი ისტორიკოსი ამტკიცებს, რომ გრიგოლი „სახლსა შინა სამეფოსა დიდისა ნერსის ერისთავისა აღზრდილ იყო კელითა კეთილად-მსახურისა დედოფლისა ნერსის ცოლისაათა რომელსაცა ეწვილა; რამეთუ იყოცა ძმისწული მისი“-ო (იქვე, ბ). იოანე საბანის ძის თხზულებითგან ჩვენ ვიცით, რომ ქართლში მართლაც იყო ნერსე ერისთავი, რომელიც ჩანს 772—786 წლებში (ცხ აბო ტფილსა 15). ხოლო მერჩულს აღნიშნული აქვს, რომ 861 წელს, როდესაც ხანძოელი მამა ჭარდაიცვალა, 101 წ-ს ყოფილა, ას მეორეში მდგარა, მაშასადამე, გრიგოლი 759—760 წ. დაბადებულა. ამგვარად გეორგი მერჩულის ცნობა ქრონოლოგიურად საუცხოვოდ უდევს იოანე საბანის ძის ცნობებს და ნერსე ერისთავს 772—786 წ. განმავლობაში შეიძლო აღეზარდა 759—760 წ. დაბადებული ცოლის ძმისწული¹.

გეორგი მერჩული ამტკიცებს აგრეთვე, რომ როცა გრიგოლ ხანძთელმა კლარჯეთში და ტაოში სამონასტრო აღმშენებლობა დაიწყო, „არცა მსოფლიონი ერისკაცნი ახლადეს ახლად შშნებისათჳს მათ ქუეყანათაჲსა, რამეთუ კლარჯეთს და ტაოთა შინა და შავშეთს და ყოველთა მათ მახლობელთა ქუეყანათა მცირედნი იპოვებოდეს დაშშნებულ ტყეთა შინა ადგილ-ადგილ“-ო (იქვე, ია). ეს ცნობა მტკიცდება მეორე ქართველი ისტორიკოსის სუმბატ დავითის ძის მოწმობითაც, რომელსაც მოთხრობილი აქვს, რომ აშოტ კერაპალატის შავშეთ-კლარჯეთში დასახლებისას, დაახლოებით, იმავე დროს როდესაც გრიგოლი თავის მოღვაწეობას შეუდგა, „ქვეი შავშეთისა უშენებელ იყო მაშინ გარეშე მცირედთა სოფელთაჲსა, რამეთუ ქაშთა სპარსთა უფლებისასა აოჯრდა... და

¹ გ. მერჩული სცდება მხოლოდ, როდესაც ამბობს, ვითომც ნერსე უწვილო ყოფილიყო: მას, როგორც აბო ტფილელის მარტვილობითგან ჩანს, შვილები ჰყოლია (გვ. 18).

კუალად შემდგომად მისსა სლავანს სატლობისამან მოაოკრა ჴევშეთი, კლარ-ჯეთი და მკირედლა დაშთეს კაცნი ადგილ-ადგილ“-ო (სამი ხრონიკა, 52).

შემდეგ „ცხოვრება“-ში ნათქვამია, რომ „აშოტ კურაპალატმან... ალაშენა ციხს არტანუჯისაჲ (გვ. ნვ). სუბმატიც ადასტურებს ამ ცნობას, რომ აშოტმა „პოვა კლარჯეთის ტყეთა შინა კლდე ერაი, რომელი პირველ გორგასალს ვახ-ტანგს ციხედ აღეშენა, სახელით არტანუჯი, და აოხრებულ იყო... იგი განა-ახლა აშოტ და ალაშენა აგრეთვე ციხედ და წინა-კერძო მისსა ქუეშეთ ალაშენა ქალაქი“-ო (3 ქრკა 53).

გიორგი მერჩულს 33 (ლგ) გვერდზე დასახელებული ჰყავს ბევრი იმდრო-ინდელი კლარჯეთისა და ჴევშეთის მონასტრების „მაშენებელი“ და მფარველი. ყველა დასახელებული პირები, როგორც ეს სუბმატ დავითის ძის თხზულებით-გან ჩანს, მართლაც იმ ხანებში ცხოვრობდნენ (ჯა და უწყება 56—60). ჩვენს მატარის აგრეთვე მრავალი საეკლესიო მოღვაწე ჰყავს მოხსენებული, უმეტესი მთვარიან აქამდის სხვა წყაროებიდან ცნობილი არ იყვნენ. საყურადღებოა მხოლოდ, რომ გიორგი მერჩულს მოჰყავს იერუსალიმელ ქართველ მონაზონთა ეპისტოლე გრიგოლისადმი, რომელშიაც მოხსენებულია „მაკარი“ ბერი (ჯა გვ. აგ); რომელიც მართლაც მოღვაწეობდა იმ დროს იერუსალიმში და მისი 864 წელს სინას მთის ქართველთა მონასტრისათვის დაწერილი უშველებელი საუცხოვო და ჯერ-ჯერობით უძველესი თარიღიანი ხელთნაწერი ახლაც ინახება სინას მთის წა ეკატერინეს მონასტრის წიგნთსაცავში (იხ. ნ. მარკის Γεοργий Меркуя, გვ. XVIII, TP. წიგნი VII).

მკვლევარი ჟღერო ფრთხილად უნდა მოეპყრას „სასწაულთა“ აღწერილობას, რაკი იქ გულუბრყვილობა „შეზნულის“ აუცილებელი შემადგენელი ნაწილი უნდა იყოს და ექვს იქ ადგილი არ ჰქონდა ხოლმე. თუმცა თვით გიორგი მერჩული როგორც ჩანს ცდილა, რომ „სასწაულები“-ს შესახებ ცნობები ნდობის ღირს მომთხრობელთაგან „საწმუნოთაგან კაცთა“ შეეკრიბა. ზოგიერთი მათგანი მართლაც სრულებით უტყუარი ამბავი უნდა იყოს და არათუარს სასწაულებარიც, კაცმა რომ თქვას, არ შეიცავს. ასეთია მაგ. მოთხრობა აშოტ კურაპალატის საყვარლის შესახებ (გვ. ნვ-ნშ, § ნე) და მკირედლის გამონაჯლისით და არსებითად აგრეთვე ამბავი ადარნერსის აშოტის ძის საყვარლის შესახებ (იქვე ნშ-ა § ნე). მაგრამ „განმახლებელი“ ბავრატ კურაპალატი ალბათ ასეთის სიფრთხილით არ ეყიდებოდა თავის მოვალეობას და ცდილა ბევრი „სასწაულები“ შეეჯანა გიორგი მერჩულის თხზულებაში. საბედნიეროდ სასწაულთა უმეტესი ნაწილი, რომელიც გადამეტებულის ცრუმორწმუნოებით არის გამსჭვალული, მაინც-და-მაინც ისტორიისათვის არაფერს საყურადღებოს არ წარმოადგენს, როგორც მაგალითად „მჯღომის“ შესახებ (იქვე აგ), დედაკაცის შესახებ, „რომლის კელნი და ფერწნი მტერისაგან მიხუშულ იყუნეს“ (იქვე, ნდ, § ნბ), „სისხლის დინებითა გუემული“ დედაკაცის შესახებ (იქვე ნდ—ნე, § ნგ). „საში-ნელი ეეშაპის“ შესახებ (იქვე აგ--აგ, § აგ) და სხვები.

ყურადღების ღირსია მხოლოდ ცქირის თავზე გადამბდარი „სასწაული“ (იქვე აგ—ათ, § აშ და ათ), რომელიც არაფერს სასწაულებრივს არ შეიცავს და ისტორიისათვის საგულისხმო ცნობებით არის საგვს, მაგრამ მხოლოდ ერთი

ქრონოლოგიური დაბრკოლება არსებობს. „ცხოვრება“-ში ნათქვამია, რომ ცქირი იყო „ტფილისის აღზრდილი საჰაე ამირისა ისმაელის ძისაგან და მოციქულად მავალი აშოტ კურაპალატსა წინაშე“ (იქვე 46). რომელი აშოტი კურაპალატია აქ ნაგულისხმევი? რაკი ცქირი გრიგოლ ხანძთელის დროს ყოფილა, მაშასადამე მთელი ეს ამბავი შეიძლება მომხდარიყო 861 წლამდე, როდესაც კლარჯეთის განთქმული არქიმანდრიტი გარდაიცვალა. ხოლო ამ ხნის განმავლობაში ცხოვრობდა მხოლოდ ერთი აშოტ კურაპალატი დიდად სახელდებული. მაგრამ ის მოკლულ იქმნა 826 წელს. ამგვარად, ცქირის ამბავი შესაძლებელი იყო მომხდარიყო 826 წლამდე. სწორედ აქ იბადება დაბრკოლება: ტფილისის ამირას, რომელსაც ვითომც უნდა აღეზარდა ცქირი, ერქვა საჰაე ისმაილის ძე. იგი ცნობილია სხვა წყაროებიდანაც: „მატიანე ქართლისაჲ“-თგან, სადაც ნათქვამია, რომ იგი „დაჯდა ამირად ტფილისსა“ ხალილ იაზიდის ძის შემდგომ. ამ დროს კი აშოტ დიდი კურაპალატი უკვე დიდის ხნის მკვდარი იყო (*443, გვ. 220). არაბულ წყაროებშიც იგი, ისაჰაე იბნ ისმაილად წოდებული, მოხსენებულია ხალიფა ვასიყის (842—47) დროს (Ghazarian, Armenien unter der arabischen Herrschaft 50). მხედართ-მთავარმა ბელამ მოკლა იგი ხალიფას ურჩობისათვის 852—3 წ. (ქლი ერის ისტორია II, 375). საჰაე იბნ ისმაილის წინ ამირად ყოფილა ხალილ იაზიდის ძე, ხალილ იბნ იაზიდი (იქვე), რომელიც პირველად დაუნიშნავთ ხალიფა ალ-მამუნის (813—833 წ.), ხოლო მეორედ მუთასიშის (833—842 წ.) დროს (Ghazarian, op. c. 50 და იქვე). მაშასადამე, შეუძლებელია, რომ ამირა საჰაე ისმაელის ძეს აშოტ კურაპალატისათვის მოციქულები ეგზავნა. გვლ ხანძთელის ცხოვრებაში შექვევლია შეკდომა უნდა იყოს: ან ამირას სახელია არეული, ან კურაპალატისა. თუ ამირას სახელი სწორედ არის მოყვანილი, მაშინ კურაპალატად ბაგრათი იყო († 876) აშოტის ძე (ქლი ერის ისტორია II, 373). ხოლო თუ ცქირის ამბავი მართლა აშოტ კურაპალატის დროს მოხდა, მაშინ ამირას სახელია არეული და საჰაე ისმაელის ძის მაგიერ უნდა ყოფილიყო დასახელებული ან ალი შუაბის ძე (იქვე II, 369), ან ხალილ იაზიდის ძე (იქვე). სხვაფერი მთელი მოთხრობა ცქირის შესახებ ნამდვილი უტყუარი ამბავის შთაბეჭდილებას ახდენს.

გიორგი მერჩულის თხულებს ხელმეორედ იპოვნა და დედანი პირველად საუცხოოდ გამოსცა ნ. მარჩმა (TP. წ. VII).

ბასილი ზარზმელი წინამძღვარი

ბასილ ზარზმელს დაუწერია „ცხოვრება და მოქალაქეობა ღმერთშემოსილისა ნეტარისა მამისა ჩვენისაჲ სერაპიონისი“ (ც^ე გვ. 43). ავტორი ყოფილა „ძნისწული სერაპიონისი“ და ზარზმის მონასტერში მისულა „შემდგომად ქაშთა მიცვალებისა“ ბიძისასა (იქვე). მაშინ უნახავს ბასილს სერაპიონ ზარზმელის „ყოველივე ნაწუშაკევი“, რომელიც „ყოვლად ბრწყინვალედ და კეთილად“ ყოფილა მოწყობილი (იქვე). ბასილი ზარზმაში დარჩენილა და „ბრძანებითა უფალთათა“ თავის ბიძის გეგამი ძველ საფლავითგან ამოუღია, ახალ შემზადებულ ქვის ლარნაკში ჩაუსვენებია „საჩინოსა შტოსა ახლისა ეკლესიისასა“, და ზედ ჯვარი აუმატათვეს (იქვე 44). შემდეგ ბასილს მიუღია ზარზმის მონასტრის წინამძღვრობა (იქვე 43—45) და ალბათ იგი არის მოხსენებული ზარზმის ეკლესიის ჩრდილოეთის კედლის წარწერაში (Е. Такайшвили, Археологические экскурсии, вып. I, 16—17).

ამგვარად ცხადია, რომ ბასილი სერაპიონის უმცროსი თანამედროვე ყოფილა. ჩვენი ავტორის თხზულებითგან არა ჩანს, რომ იგი სერაპიონის სიოცხლის დროს ზარზმაში ყოფილიყოს და თავის ბიძის მოღვაწეობისა და მოქმედების თვითმხილველი ყოფილიყოს. ამიტომაც არის, რომ თვით ბასილის სიტყვით იგი მოგვითხრობს ამბებს „შეკრებულთა ცხოვრებისა მისისათა“ (იქვე 3). რამდენად ნაკლებად სკოდნია ბასილს თავის ბიძის სერაპიონის შთამომავლობა თუნდაც იმითა მტკიცდება, რომ მას სერაპიონის დედის, ხოლო თავის დიდედის სახელიც-ი დაეწერებოდა, რომელიც პქონია: „სახელსა დედისა მისისასა უმეცარ ვართ... ქაშთა დაფარვისათჳს“-ო (იქვე 4). სერაპიონის მამა ადრე დაქვრივებულია; თითონაც მალე გარდაიცვალა და სერაპიონი და მისი ორი მცირეწლოვანი ძმა ობლად დარჩენილან. ალბათ ამით თუ აიხსნება ამგვარი გულმაგიწყობა.

ბასილი ზარზმელი არსად ამბობს თავის თხზულებაში, თუ როდის დასწერა მან სერაპიონის „ცხოვრება“. არსად არის აღნიშნული რაიმე თარიღიც. ამიტომ ამ საკითხის გამორკვევა მხოლოდ დაახლოვებით შეიძლება. ჩვენი ავტორი, ასახელებს იმ პირს, რომელსაც მისთვის სერაპიონის სასწაულმოქმედება აღუწერია: „მოგვითხრა ესე არა თუ უჩინოთა ვიეთმე მიერ კაცთა, არამედ ფრიადცა საჩინოთა და ბრწყინვალეთა, ვიტყუთ უკუშ გმორგის, ეპისკოპოსსა მაწყუერელსა, რომელი აღიზარდა... განთქმულსა მას უდაბნოსა ოპიზას“-ო (იქვე 27). „ყოველნი ესე სასწაულნი და საქმენი, რომელნი იგი პირველ ეპისკოპოსობისა და უკუანასკნელ ეხილვნეს, მომითხრნეს პირმან მან უტყუველმან, გიორგის ვიტყუ მაწყუერელსა“-ო, კვლავ ამბობს მეორეგან ჩვენი ავტორი

(იქვე 41). ეს გიორგი მაწყვერელი ეპისკოპოსი მოხსენებული ჰყავს გიორგი მერჩულსაც: გრიგოლ ხანძთელის სხვა მახლობელ მოწაფეთა და მამათ შორის, რომელთაც შეეძლოთ ხანძთელი არქიმანდრიტის ცხორება ღირსეულად აღეშერათ, იგი გიორგი მაწყვერელსაც სთვლიდა (ც^ა გ^გლ ხნძთსა. ნგ). ხოლო როცა გიორგი მერჩული თავისი თხზულების წერას შესდგომია, მაშინ გიორგი მაწყვერელი უკვე მკედარი ყოფილა.

ჩვენ ვიცით, როდის დაამთავრა გიორგი მერჩულმა თავისი თხზულება — 951 წელს. ხოლო როდის დაიწყო წერა, ეს გამოჩვეული არ არის. ცხადია მხოლოდ, რომ ამოღენა „ცხოვრების“ დაწერა ადვილი საქმე არ იყო და ერთბაშად არ შეიძლებოდა. მაინც-და-მაინც 951 წელს გიორგი მაწყვერელი ეპისკოპოსი უკვე მკედარი ყოფილა. მაშასადამე, ბასილ ზარზმელს ცნობები სერაპიონ ზარზმელის შესახებ 951 წ. კარგა ხნით ადრე უნდა ჰქონდეს შეკრებილი. ხოლო თვით „ცხოვრება“ მაშასადამე, უნდა დაახლოვებით იმავე დროს ყოფილიყო დაწერილი, როდესაც გიორგი მერჩულს დაუმთავრებია თავისი შესანიშნავი ნაწარმოები, — მეთათ საუკუნის პირველ ნახევრის დამლევს.

თუ ოდესმე აღმოჩნდა მიქელ პარეხელის „ცხოვრება და მოქალაქობა“, და სასწაულნი, რომელიც ბასილის სიტყვით „შემდგომად სიკვდილისა მისისა აღწერნეს მოწაფეთა მათა“ (ც^ა სრ^ანსი 6), მაშინ უფრო დაახლოვებით შეიძლება განისაზღვროს სერაპიონ ზარზმელის „ცხოვრების“ შედგენის თარიღი იმიტომ, რომ როცა ავტორი ამ „ცხოვრება“-სა სწერდა, მიქელ პარეხელის „ცხოვრება“ უკვე დაწერილი ყოფილა.

მაგრამ სერაპიონის „ცხოვრება“ ხელუხლებელი იმ სახით არ არის შენახული, როგორც იგი დაუწერია ავტორს. ამ თხზულების გამოქვეყნებულ ტექსტს ცხადად ეტყობა, რომ ვიღაც უცნობებს ბასილის ნაწარმოებისათვის ხელი შეუხიათ. 43-ე (*275-ე) გვერდზე სახელდობრ ნათქვამია: „ესე აქამომდე იყავნ. ხოლო ჩუენ შემდგომად ამისა სხუაჲცა მოვიქანეთო და ევრეთ დავიბეჭდეთო სიტყუასა (sic), რამეთუ თუთ დასწერს ბასილი, რომელმან ცხოვრებაჲ ესე წმიდისა აღწერა, და იტყვს, ვითარმედ „მე ბასილი, ძმისწული წმიდისა სერაპიონისი, უნარჩევსი ყოველთა მოწესეთა, შემდგომად ეამთა მცდელებისა მისისათაჲ მოვიწიე ზედა წმიდისა სამარხოსა მისა“.ო და სხვა (იქვე 3). სიტყუენი „თუთ დასწერს ბასილი, რომელმან ცხოვრებაჲ ესე წმიდისა აღწერა“ უპეველია ეკუთვნის ვიღაც უცნობს, რომელიც შეიძლება უბრალო გადამწერიც იყოს. — და მაშინ იქნება ამ ადგილს გარდა ზარზმელი ისტორიკოსის თხზულებაში სხვაგან არსად იყოს შეტანილი ცვლილება, — ან არა და ეგებ აქ გადამკეთებული ლაპარაკობდეს, რომელსაც შეიძლება ბასილის ნაწარმოები აქა-იქ შეემოკლებინოს. რაკი ეს უცნობი თავის ვინაობას არ ამცლენებს და „ცხოვრების“ აღმწერელად მარტო ბასილსა სთვლიდა, ამიტომ საფიქრებელია, რომ მას თხზულებისათვის მხოლოდ ოდნავ შეუხია ხელი. თუმცა ამ საყურადღებო და დიდ-მნიშვნელოვანი საკითხის საბოლოოდ გამოჩვენება მხოლოდ მაშინ შეიძლება, თუ რომ ბასილის თხზულების სრული დედანი აღმოჩნდა. რაკი საკითხი ჯერ-ჯერობით სათუოდ რჩება, ამიტომ ჩვენ მხედველობაში უნდა ვიქონიოთ, რომ ზოგიერთი მოსაზრებათაგანი, რომელიც ქვემოთ ბასილის შესახებ, ვითარცა

ისტორიკოსზე, არის გამოთქმული, შემდეგში, თუ რომ სერაპიონის „ცხოვრების“ თავდაპირველი დედანი აღმოჩნდა და ბასილის თხზულების გადაკეთებულობა დამტკიცდა, შეიძლება იმ უცნობს გადამკეთებელს ეხებოდეს.

ბასილი ზარზმელისათვის ცხადია, რომ გამოჩენილ საეკლესიო მოღვაწეთა ცხოვრების აღწერა სათანადო საქმეა: „ქებისა და ბრწყინვალე შესხმისა ღირს არიან მოუყარენი ღუთისანი და აღმასრულებელნი საღუთოთა მცნებათა მისიანი“-ო, ამოიბს იგი (ცქ 1), იმიტომ რომ თვით მეუფე ღმერთი, „სასყიდლად შრომათა“ დაჰპირდა მათ, „სახელები თქუენი აღწერილ არს ცათა შინა“-ო (იქვე). მით ემეტეს, როგორც ჩანს, ჩვენს ავტორს საკეროდ მიაჩნდა, რომ მათი სახელი და ცხოვრება აღწერილი ყოფილიყო „ქუეყანასა ზედა“. ბასილი ამას-თაავე დარწმუნებულია, რომ თვითოველს ხანას თავისი მოღვაწეები ჰყავდა: „პირველად“ იყვნენ „მოციქულნი“, შემდეგ „მწყემსნი და მოძღუარნი და მამანი დაეწესეს“ და „შემდგომითი შემდგომად“ მათ მსგავსთა „აღმოშვას“ განგება ადამიანთა ნათესავს „არა დააკლებს“-ო (იქვე 2).

მაგრამ ამ შეხედულებას მაშინ თურმე ყველა არ ეთანხმებოდა. პირიქით ისეთებაც იყვნენ, რომელნიც პირდაპირ ამტკიცებდნენ: „უამთა ამათ ჩუენთა არაღარა ვის ტელეწიუების მსგავსებაჲ პირველთა მამათა, რამეთუ განგებითა რაჲთმე საღმრთოთა მითარულ არს“ (იქვე 3) პირვანდელი მადლიო. ბასილი ზარზმელს ამგვარი აზრი შემცდარად მიაჩნდა: არა, „უამთაჲ ჩუენთა იხილვნეს ახალნი მნათობნი და მოძღუარნი და მასწავლებელნი, ვითარცა ძუელსა შინა ელია და იოანე და შემდგომად პავლე თებუი და დიდი ანტონი, მაკარი, ეფ-თჳმი, საბა“ და გერასიმე და, რად გვქმს თუთოველად წარმოთქუმა, ყოველნი მსგავსნი და მობაძენი მათნი, რომელთა ვლეს მოსწრაფებით იწროჲ და საკირ-ველი გზაჲ, მიმყვანებელი ზეცისა ქალაქად, რომლისა ხუროთ-მოძღვარ და შემოქმედ ღმერთი არს“-ო (იქვე 2—3).

სხვათა შორის პირველ წმიდა მამათა „ყოველითურთ მსგავს იქნა ზეცისა ჩინებისა ღირსი ყოვლად-წმიდაჲ მამა და მოძღუარი ნეტარი სერაპიონი“-ო (იქვე 3). მსმენელო, „შენ ისმინე გულმოდგინეთ“ და დარწმუნდები, რომ ჩემი აზრი სწორე არისო (იქვე). შემდეგში მართლაც ავტორი ცდილობს დაუმტკი-ცოს მსმენელს, რომ სერაპიონი წმინდანია, სასწაულებრივის მადლით დაჯილ-დოვებული. ამით აიხსნება იქნებ აგრეთვე, რომ ბასილს ასეთის გულმოდგინე-ბით მოთხრობილი აქვს თავის ბიძის სასწაულთ-მოქმედებაც.

ბასილი ზარზმელის აზრით სერაპიონის „ცხოვრებისა“ და მოქალაქობის საქმეთა, შრომათა და სწავლათა აღწერილობის მოსმენას მიზანძვის სურვილი, „ძალისაებრი ბაძეა“ უნდა აღუძრა (იქვე 3).

სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრებაც ეკლესიაში წასაკითხავად ყოფილა და-წერილი. ავტორს თავის მოთხრობასა და „მოქსენება“-ში ჩაურთავს ამგვარი ეკლესიაში მდგომ მონაზონთადმი მიმართვა: ...ჴ პატიოსანო და სამღთო კრე-ბულო... მღღელნო და მამანო უდაბნოქსა დიდისა ზარზმისანო... გუესმოდინ სწავლანი და საღუთონი საქმენი და შრომანი მისნი... აჴ გულის მოდგინედ გისმინოთ... განოხატეაჲ... ცხოვრებისა მისისა და აწინდელისა აჴა შემოკრე-

მისაჲ“-ო (იქვე 3 იხ. ავრეთვე 33). ეს თხზულება მაშასადამე, საყდარში წასაკითხავად არის დაწერილი სერაპიონის ხსენების დღეს, 29 ოქტომბერს.

როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, ბასილი ზარზმაში სერაპიონის საეკლესიო შედგომ მისულა. მაშასადამე, თავის ბიძის ცხოვრებასა და მოღვაწეობას არ შესწრებია და მის თავგადასავალისა და მოქალაქობის აღსაწერად თავდაპირველად შექველია მასალები და ცნობები უნდა შეეკრიბა. თვით თხზულებითგანა ჩანს, რომ მის ავტორს მომთხოვნილები ჰყოლია და მასალაც ჰქონია ხელთა.

მართალია ისეთი ადგილებიც არის, სადაც ბასილი შეიძლება ნახულსა და გაგონილს თვით მოგვითხრობდეს. საკუთრივ ბასილს, ვითარცა ძმისწულს, შეიძლება ეკუთვნოდეს ცნობებიც სერაპიონის ჩამომავლობაზე, მის მშობლებსა, ძმებზე, მის პატარაობასა და კაბუქობაზე (ანუ 4--5 გვ.). ეს ამბები ჩვენს ავტორს იქნებ მამისაგან ჰქონდეს გაგონილი. მასვე შეეძლო აეწერა ყველაფერი, რაც სერაპიონის გარდაცვალების შემდგომ მოხდა ზარზმის მონასტერში, ის რაც 41—43 გვერდზეა ნაამბობი. დასასრულ პირადად მას ეკუთვნის ცნობები სერაპიონის ნეშტის ახალ ეკლესიაში გადასვენების შესახებ (გვ. 43—44). აქ ავტორი თავს თითონ ასახელებს და მოსაუბრესავით ლაპარაკობს: „მე ბასილი, ძმისწული წმიდისა სერაპიონისი.. შემდგომად ჟამთა მიცვალებისა მისისათაჲ მოეცაწი ზედა წმიდას სამარხეოსა მისსა და ვიხილე ყოვლად ბრწყინვალედ და კეთილად ყოველივე ნამუშავეი მათი და განვიშვ და განვიხარე... ჭელვავ და შევკმზადე ლარნაკი კვისა და აღვაღე საფლავსა მისსა... დაესხენით ლარნაკსა შინა ახალსა და აღვმართენით მას ზედა ჯუარი“-ო... (43—44).

ყურადღების ღირსია, რომ იქ სადაც ბასილს ახალი ეკლესიის აშენების ამბავი აქვს მოთხრობილი, მას თავის ცნობების დამამტკიცებელი წარწერა მოჰყავს და ქანდაკებასაც ასახელებს, რომელიც ეკლესიის კედელზე ყოფილა გამოჩენილი (იქვე 43).

ცნობები მიქელ პარხელის შესახებ (გვ. 5—6) ბასილ ზარზმელს შეეკვლია მიქელის ცხოვრებიდან ექნება ამოღებული, რომელიც უკვე დამთავრებული ყოფილა, როდესაც ჩვენი ავტორი თავის თხზულების წერას შესდგომია (იქვე 6). შესაძლებელია იქითგანვე იყოს ამოკრეფილი ზოგიერთი ცნობები მაინც სერაპიონის მოწაფეობისა და მისი პარეპით ზარზმად წარგზავნის ხანის შესახებ (ესე იგი გვ. 6—9).

ხოლო იმ ადგილითგან, სადაც სამონასტრო ადგილის ძებნაზეა ლაპარაკი, ბასილს, როგორც ჩანს, თვით მონაწილეს პირით აქვს ნაამბობი, სერაპიონის თანამხლებ ერთ-ერთ ძმათაგანის მოთხრობილია, ეს ცხადად ეტყობა თვით მოთხრობასაც. ამ მხრივ ყურადღების ღირსია, რომ სამონასტრო ადგილის ძებნის აღწერილობა ჯერ სასაუბრო კილოთი იწყება, როგორც მაგ.: „აღდგა წმიდაჲ იგი და ძმა მისი იოანე და ერთი ძმათა მათგანი, რომელთა რიცხვ ექუს იყო წარემართნეს კაბუქსა მას თანა სამნი იგი და სამნი დავტვირის ადგილსა მას. ხოლო იწყეს სილვად... და ვითარ ვლეს, მიიწინეს შესასტუმრელსა ორთა მათ წყალთასა“ (იქვე 1.). მხოლოდ იმ ადგილითგან მოყვანილად, სადაც ნათქვამია, თუ როგორ მოვიდნენ „სამძიმდე“, მოახსოვრება უცებ პირველი

პირით არის აღწერილი, — მაგალითად მოვიყვან ზოგიერთს ადგილებს: „ეიხარცა მოვიწინეთ ადგლსა მას (სამოსს)... ჩუენ გუენება, რამეთუ გარეშემოწერით შემოვლოთ სიმგრგულე მათ ადგილთა“-ო (იქვე 16)... „აღვჰყევით პირსა მის მღინარისასა და მოვიწინეთ ჳევსა“ (იქვე)... „განსმენილიყო მოსულა ჩუენი... და გუკითხვიდა კაცი იგი“ (იქვე 17)... გჳკვრდა ჩუენ ფრიალ და ვკითხეთ კაცსა მას... ვითარცა შთავედით პირსა მას ტზისასა, ეკითხეთ კაცსა ჟამი დღისა, ხოლო მან მოჰიგო“-ო... (იქვე 18). ერთი სიტყვით აქ ბასილი ზარზმელი სერაპონის ერთ-ერთ თანაჰგზაურ-პერის ნაამბობს სწერს. როგორც ჩანს, იმ დროს იგი კაბუკი იქმნებოდა და ბასილის დროსაც ცოცხალი ყოფილა. ამაგარი ხასიათი აქვს მოთხრობას მე-16-ე გვერდიდან მოყოლებული 24-ე გვერდამდე, სადაც ბასილ ზარზმელს კელაჲ მესაუბრე კილოთი აქვს ყველაფერი აწერილი.

მე-24-ე გვერდზე იწყება ზარზმის პირველ ეკლესიის აგების ამბავი და 27 გვერდიმდე მხოლოდ ამ საგანზეა ლაპარაკი, ამასთანავე ისე დაწერილებით და ზედმიწევნით არის ყველაფერი მოთხრობილი, რომ აქაც უშეკვლია ბასილს ღამწრე და მონაწილე კაცთაგან ექმნება გაგონილი, მაგრამ არა ჩანს ვისგან?

ცნობები გიორგი ჩორჩანელისა და მის დიად მოღვაწეობის შესახებ, რომელმაც ზარზმის მონასტრის აგებასა და აყვავებას ხელი შეუწყო, განსაკუთრებით კი სერაპონის სასწაულთმოქმედებაზე ბასილ ზარზმელისათვის მოუთხრია გიორგი ეპისკოპოსისა მაწყუერელსა (იქვე 27). აქ ზარზმელი ისტორიკოსი კელაჲ თვით მომთხრობელს ალაპარაკებს და პირველი პირითა სწერს: „იტყოდა ღმერთ-შემოსილი იგი (გიორგი მაწყუერელი), ვითარჲედ ევიყავ რაჲ უდაბნოსა ოპიზისასა... და მიერ აღვედ დიდისა მამისა მიქელისასა და ვიყავ რაჲ წინაჲე მისსა, ზაშინ წარეღლინა მიქელ ორნი მოწაფენი მისთაგანნი“-ო (იქვე 27—28). მე-27-ე გვერდიდან მოყოლებული 41 გვერდამდის გიორგი მაწყუერელის ნაამბობია და ბასილი ზარზმელსაც აქ თვითონ აღნიშნული აქვს: „ყოველნი ესე სასწაულნი და საქმენი, რომელნი იგი პირველ ეპისკოპოსობისა და უკანასკნელ ეხილენეს, მოჰითხრენეს ჰირან მან უტყუელჲან, გიორგის ვიტჲ მაწყუერელსა“-ო (იქვე 41).

გიორგი მაწყუერელს გარდა ბასილ ზარზმელისათვის ბევრს სხვებსაც უამანიათ სერაპონის სასწაულთ-მოქმედება, მაგრამ ავტორს ყველას ნათქვამი და გაგონილი არ შეუტანია თავის თხზულებაში იმიტომ, რომ „კაცობრივისა ენისა მიერ შეუძლებელ არს წარმოთქმა და აღწერა ყოველთა მათ სასწაულთა, რომელნი იგი სარწმუნოთა კაცთა მიერ ფიცით მოგუეთხრენს ჩუენ“-ო (იქვე 39).

დასასრულ სერაპონის ზოგიერთს სასწაულთმოქმედების აღწერა ისტორიკოსს შეეძლო ვითარცა თანამედროვესა და თვითმხილველს: ეს იყო „ჩუენთა ამათ ჟამთა ხილული და სმენელი“-ო (იქვე), — ის, რაც ზარზმის დიდებული აღმაშენებლის სიკვდილის შემდგომ, მის საფლავთან მომხდარა.

ბასილის თხზულების შემომოყვანილ განხილვითგან მტკიცდება, რომ ავტორის უსარგებლანია: 1) თანამედროვე წერილობითი ნაშთებით, 2) სერაპონის თანამგზავრთა, თანამშრომელთა და მახლობელ პირთა გადმოცემითა და ნაამბობით და 3) იმ ცნობებით, რომელიც ავტორმა ვითარცა თანამედროვემ იტოლა.

ყურადღების ღირსია, რომ მას აღნიშნული აქვს, ჩემი მომთხრობელი გიორგი მაწყვერელი „ყოველთავე თვთხილველ კმნილ იყო“-ო (იქვე 41). ალბათ ბასილ ზარზმელს ესმოდა, რომ საისტორიო თხზულებისათვის „თვთხილველი“ მოამბე იყო საჭირო. ამასთანავე ავტორი ამტკიცებს, რომ ეს „თვთხილველი“ ყოფილა „პირი უტყუელი“ (იქვე 41) და დანარჩენთ მომთხრობელთაც „სარწმუნოთა კაცთა“ სახელი ჰქონიათ დასახურებული (იქვე 35). მაშასადამე, ზარზმელს მემატიანეს სკოდნია, რომ მართო „თვთხილველობა“ საეპარქიო არ იყო, რომ თვთხილველსაც შეეძლო თავისი მსანელი შეეცდინა, და ამის თავითგან ასაცილებლად საჭირო იყო მოამბე „უტყუელი“ და „სარწმუნო კაცი“ ყოფილიყო. მაგრამ, როგორც ჩანს, ბასილ ზარზმელს ზოგჯერ არც ეს მიჰნდა საეპარქიოდ, მეტადრე როცა მოთხრობა არა-ჩვეულებრივს რასწესს, სასწაულებრივს ამბავს, შეიცავდა. ამისთანა შემთხვევაში მას მომთხრობელთათვის უთხოვნია თავიანთი ნათქვამი ფიქტით დაემტკიცებინათ და იმათაც ეს თხოვნა აუსრულებიათ: „ფიქტით მოგვეთხრნეს“-ო (იქვე 3').

ეთი სიტყვით, ბასილ ზარზმელს თავის თხზულებისათვის კარგი და სანდო წყაროები შეუკრებია და მეთოდების მხრივაც მას როგორც ისტორიკოსს თავისი მოვალეობა ჩინებულად ჰქონია გათვალისწინებული.

ბასილ ზარზმელს გარკვეული თხრობის გეგმა ჰქონია. მას ამბავი კრონოლოგიურად-კი არა აქვს დალაგებული, არამედ მხოლოდ შინაარსისდა მიხედვით. ავტორს მიზნად არ დაუსახავს სერაპიონის მთელი თავგადასავალი და მოღვაწეობა აღენუსხა. მას აზრად ჰქონდა მხოლოდ „მცირე... სიტყვამიერი გამოხატვაჲ ვრცელისა... ცხოვრებისა მისისა“ (იქვე 3). მაშასადამე, ბასილის შრომა შეიცავს მხოლოდ დიდი სურათის პატარა მონახაზს, დიდი მოვლენის მოკლე აღწერას. ამიტომ ავტორს უნდა სერაპიონის მოქალაქობის მხოლოდ ზოგიერთ თვისებისათვის მიეჭკია ყურადღება და დაესურათებინა. ბასილ ზარზმელი სწორედ ასეც მოქცეულა. მისი თხზულება ეხება რამდენსავე საკითხს და ავტორი ყოველთვის ჯერ აცხადებს, რის გამოგვჩვენა, დაწერა და დამტკიცება მსურს, ხოლო შემდეგ მოჰყავს ხოლმე აღნიშნული აზრის დამასურათებელი და დამამტკიცებელი ცნობები და ამბები.

თვით თხზულება ამის გამო შეიძლება დაიყოს რამდენადმე ნაწილად, რომელსაც თვითოეულს სათაურის მაგვარად წინ უძღვის დედააზრის მაღწეველი წინადადება. მაგალითად, შესავლის შემდგომ ბასილი აცხადებს: „იწყებს სიტყუაჲ დასაბამსა ცხოვრებისა მისისა“-ო (იქვე 4), მოახრობა ზარზმელი მამის ცხოვრების პირველი წლების აღწერილობას შეუხებია. მართლაც, ქვემოთ ავტორს სერაპიონის დედ-მამისა და მისი პატარაობის ამბავი აქვს მომთხრობილი (გვ. 4—5). შემდეგ ბასილს კიდევ აღნიშნული აქვს: „აწ ჯერ არს ჩუენდა, რათა დიდთა მათჱს უდაბნოთა და მონასტრთა მოვიკსენოთ, თუ ვინა იქმნა შენება მათი, ანუ ვინ იყვეს მაშენებელნი იგი“-ო (იქვე 5). და ამ წინადადებას მართლაც მოსდევს მოთხრობა სამონასტრო აღვლის საძებნელად სერაპიონის გამგზავრებისა და ზარზმაში მისვლის შესახებ (იქვე 5—9). მერმე ავტორი ამბობს: „ხოლო აქა წარემართოთ სიტყუაჲ და განცხადებულად წარმოუჩინოთ სიყუარულსა თქუენსა, თუ ვითარ იყო ადგილისა მის წარმართებაჲ, ანუ ვინ

იყო კაცი იგი, რომელმან ყოველივე... კეთილად წარუშარბათ მათ“-ო? ამის შემდგომ ნათქვამია, ვინ იყო გიორგი ჩორჩანელი, და ვრცლად არის მოთხრობილი, თუ როგორ შეღწეო მან ხელი სერაპიონს და ყოველ მხრივ დაეხმარა სამონასტრო ადგილის დათმობითაც და შენობის აგების დროსაც (იქვე 9—27). მერმე ბასილ ზარზმელს კვლავ აღნიშნული აქვს: „აქა სხუა[დ] იცეალების ლექსი სიტყვსა უსაკუთრესად თქუმაღ სასწაულთა წმიდისა ამის კაცისათა და რათა ცაორებაჲცა ღმრთის-მსახურისა გიორგისი უმეტეს გამოცხადდეს“-ო (იქვე 27). მართლაც ავტორის ქვემოთმოთხრობილი სერაპიონის სასწაულთმოქმედების აღწერილობასა და გიორგი ჩორჩანელის შესახებ ამბავს შეიცავს (იქვე 27—33). შემდეგ ბასილა აცხადებს: „აწ ჯერ არს, რაჲთა... გესპოდის... დასაბამი და აღსასაუღლი ნე ტარისა ამის ცხოვრებისა“-ო (იქვე 33); და მერმე აღწერილია სერაპიონის უკანასკნელი დღენი და წამები, სიკვდილი და დასაფლავება (იქვე 33—36). ამის შემდგომ ნათქვამია: „სიმრავლე სასწაულთა მისთა (ე. ი. სერაპიონისა) ვერცა თუ გონებათაგან მისაწოთმელ არს, გარნა კერძო რაჲმე და მცირელი მოვიკისნოთ“-ო (იქვე 36). ამ განცხადებას ზარზმელი მაშინ სასწაულთ-მოქმედების აღწერილობა მისდევს (გვ. 36—41). დასასრულ ბასილი ისევ ეკლესიის აშენებას უბრუნდება: „აწ კულად აღვიდინ სიტყუაჲ ჩუენი პირველ-დაწყებულთა სიტყუათა შემდგომითი შემდგომად ეკლესიად“-ო (იქვე 41). მართლაც ავტორის მოთხრობილი აქვს, თუ როგორ დაამთავრეს ახალი ტაძრის აგება (იქვე 41—43), და ამით აბოლოვებს იმ ამბავს, რომლის აღწერა მან 27 გვერდზე შესწყვიტა.

ამრიგად ცხადია, რომ ბასილ ზარზმელს „ცხოვრების“ გარკვეული გეგმა ჰქონდა, რომელსაც იგი წერის დროს მისდევდა. ეს გარემოება მას თვითონაც აღნიშნული აქვს. საღმწერლო გეგმას ჰქვია „წესი თხრობისა“ (იქვე 16). ხოლო მოთხრობის გეგმით განსაზღვრულს მიმდინარეობას „საზღუარი სიტყვსაჲ“, ანუ თხრობისა (იქვე 29). ყოველ მოთხრობას აქვს „დასაბამი“ (იქვე 4) და „დასასრული თხრობისა“ (იქვე 5). ისტორიკოსი ცდილობს რომ განზრახულ გეგმას, ანუ „წესს“ არ გადაუხვიოს და მკითხველს ყველაფერი დალაგებით, „შემდგომითი შემდგომად“ (იქვე 41) უამბოს. ხოლო როდესაც სხვაფრივ შეუძლებელი იყო და ავტორი იძულებული ხდებოდა თხრობის პირდაპირი მიმდინარეობა შეწყვიტა და გადაეხვია, ამისთანა შემთხვევა მას თითონ განსაკუთრებით აღნიშნული აქვს ხოლმე. თხრობის საგნის შეცვლას, როდესაც „სხუა[დ] იცეალების ლექსი სიტყვსა“ (იქვე 27), ბასილი „წიაღსლეა“-ს უწოდებს (იქვე 5). ზარზმელი ისტორიკოსი ამისთანა შემთხვევაში ყოველთვის „წიაღსლეის“ მიზეზსა და მიზანსაც ასახელებს ხოლმე. ზოგჯერ ავტორი თვით მოთხრობას გაუტაცუნია, სიტყვას მოუტანია: „შეუღდა სასწაული სასწაულსა“-ო (იქვე 29), ერთი სასწაულის მოთხრობამ უნებლეთ მეორეც მომავლანო, — ან კიდევ „შეეზავა სიტყუაჲ სიტყუასა და ვერლარა გავყავი აღშენებაჲ იგი მონასტრისა“-ო (იქვე 9).

ჩვეულებრივ-კი ბასილს უფრო საპატიო მიზეზი აქვს ხოლმე, როცა იგი თავის „წესს და საზღვარს“ არღვევდა: ამ საშუალებით მას ჰსურდა მსმენელისა და მკითხველისათვის რომელიმე გარემოება უფრო მკაფიოდ და ცხოვლად

დაეხატა. მაგალითად, როცა იკონ სერაპიონის მცირეწლოვანობის ამბავს ერთბაშად თავს ანებებს და ზარზმელის აშენების ისტორიას იწყებს, იგი აცხადებს: „აქა ეკულების სიტყუასა მცირედ წიაღსლვა სხუად მიმართ, რათა უმეტეს გამოჩნდეს კეთილთა მათ ნეტა ნაყოფი-მცენარება და ამისსა შემდგომად რტო-განრთხმით გარდაფენილება ოცდაათეულად, სამოცეულად და ასეულად, რათა დასასრულსა თხრობისაჲსა გულისწმ-პყთ, თუ ვითარი ტკბილი და შეენიერი დამწიფდა ტევანი მათაჲს მის ღმრთიერებისა ნაშუაჲკეთაჲ“-ო (იქვე 5). მაშასადამე, ავტორს „მცირედ წიაღსლვით“, მონასტრის აგების ამბავის მოთხრობით, აჩვენა ჰქონდა რთრო ნაჲლად დაემტკიცებინა, რამდენად ნაყოფიერი იყო სერაპიონის მოღვაწეობა და რამდენად უხვი ქირნახული მოსელია ზარზმელი მასწავლებლის მოძღვრებას. ა გვარადევე, როცა ბასილი ზარზმელი ეკლესიის აგების ამბავს თავს ანებებს და გორგი ჩორჩანელის პიროვნების დახასიათებას იწყებს, ამბობს: „აქა სხუად იკუალების ლექსი სიტყუას... რათა ცხორებაჲცა ღვთის-მსახურისა გიორგისი უმეტეს გამოცხადდეს“-ო (იქვე 27).

ყურადღების ღირსია, რომ ზარზმელის ისტორიკოსს „წიაღსლვაჲ“ არას დროს თხრობის მთავარ საგანს არ ავიწყებინებს; მას მუდამ ახსოვს, რომ წინათ მთავარი მოთხრობა შესწყვეტა, რომ მას „ნეშტი თხრობისაჲ“ (იქვე, 6, 32, 39), „პირველ-დაწყებული სიტყუაჲ“ (იქვე 41), ამბავის გაგრძელება დაუმთავრებელი დარჩა, და როცა ავტორი „წიაღსლვის“ მიზანს მიაღწევდა, შეწყვეტილ მთავარ მოთხრობას კვლავ უბრუნდებოდა: „ამიერ კულად ვიპყრათ ნეშტი იგი თხრობისა და პირველსავე სიტყუასა აღვიდეთ“-ო (იქვე 32), „ხოლო აწ კულად აღვიდინ სიტყუაჲ ჩუენი პირველ-დაწყებულთა სიტყუათა“-ო (იქვე 41), „ეგულების... კულად ქცევად საზღვართავე თჳსთა სიტყუას“-ო (იქვე 29), ამბობდა ხოლმე ამისთანა შემთხვევაში ბასილ ზარზმელი. თვით ავტორი მოწადინებული ყოფილა, რომ თავისი გეგმა და მოთხრობის პირდაპირი მიმდინარეობა არ დაერღვია. ერთ ალაგას იგი პირდაპირ ამბობს: „ხოლო ჩუენ კულად აღვიდეთ პირველსავე სიტყუასა და ძალისაებრ ვიპყრათ წესი თხრობისა“ (იქვე 16), ვეცდებით შეძლებისდა გვარად შევძღვებო დავიცვათ წესი თხრობისაო.

რამდენად სანდოა ისტორიულად ბასილ ზარზმელის თხზულება? სერაპიონის „ცხორება“-ში უმეტეს შემთხვევაში აღწერილია ისეთი ხანა და საქართველოს ისეთი მხარე, რომლის შესახებაც წინათ თითქმის არაერთგვაროვანი ცნობები არ მოგვეპოვებოდა. ახლა მეცნიერება უკეთესს მდგომარეობაშია ამ მხრივ, მაგრამ საკუთრივ ზარზმის მონასტრის დაფუძნებისა და აგების ამბავი სხვაგან არსად არის აწერილი. ამიტომ ჯერ-ჯერობით სერაპიონის „ცხორების“ მხოლოდ ზოგიერთი ცნობების განხილვა შეიძლება კრიტიკულად. ეს განხილვა და სხვა წყაროებთან შედარება გვიჩვენებს, რომ „ცხორება“-ში მოყვანილი ცნობები სწორეა და ნდობის ღირსი. ზემოთ თავის აღვილას იყო აღნიშნული, რომ სერაპიონის მოძღვარი და სულიერი მამა მიქელ პარტხელი მართლაც იმ დროს მოღვაწეობდა, პარტხის დამაარსებელი იყო და მართლაც დიდი სახელი ჰქონდა მოხეყილი. შემოავე გამოიკვეთო იყო, რომ ბასილ ზარზმელის უმთავრესი და „თჳთმხილველი“ მოაზრება გიორგი მაწყვერელი სხვა წყაროებითგანაც, სახელ-

დობრ გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებითვან, ცნობილია, რომ იმ დროინდელ სასულიერო პირთა შორის იგი მართლაც გამოჩენილ მოღვაწედ ითვლებოდა. ყურადღების ღირსია, რომ სერაპიონის ცხოვრების აღმწერილი ბასილი, რომელმაც „მოითუალა წინამძღურობა“, მოხსენებულია იმავე სახელწოდებით: „წ[ი]ნამძღვარი ბ[ა]ს[ი]ლი“ ზარზმის ეკლესიის ჩრდილოეთის კედელზე (ე. თაყაიშვილის Arch. эскурсии, вып. I, 1⁴). შემდეგ სერაპიონის „ცხოვრება“-ში მოთხრობილია, რომ მიქელ მამასახლისის „შემდგომად დაიდგინა პონაცეალედ მისსა პავლე ვინმე ხუცესი... ამან პირველვე სრულყო ეკლესია და შეამკო ყოვლითა სამკაულითა და აღმართეს მას შინა ხატი ფერისცვალებისა და აკურთხეს ყოვლითა კურთხევითა მამობასა შინა პავლესსა“-ო (ც⁴ 43). მართლაც ჩვენამდის მოაღწია ზარზმის ამ ფერისცვალების ხატმაჟ რომელიც შემოკმედში ინახება, და მას აწერია: „შეიმოსა ხატი ესე... მამასახლისობასა პავლეა, ქრონიკონი იყო რე“ (ე. თაყაიშვილის შემოღასახელებული თხზულება Arch. эскурсии, вып. I, 67—68). მაშასადამე, ეკლესიაში „აღმართა“-მდე ხატი 886 წელს პავლეს წინამძღვრობის დროს მოუქმედათ.

დასასრულ, კიდევ ერთს მაგალითს მოვიყვან. სერაპიონის „ცხოვრება“-ში მოთხრობილია, რომ დიდებულმა გიორგი ჩორჩანელმა „ყოველივე, რააცა აქუნდა და მაჴული და ყოველი ეკლესიანი და მონაგები მისი, დასა მისსა შეეცდრა და შეიღოთ მისთა საკურთხევით განეთუზა, რომელთა ეწოდა: სულა, ბეშქენ და ლაკლაკი“ (ც⁴ 40). შემდეგ აწერილია, რომ ამ მამულის მემკვიდრეობის უფლების გამო „იქჴნა უწყსო ანბოზი“ და ისეთი უსიამოვნობა ჩამოვარდა ნათესავობაში, რომ დიდი ცოდვა-ც-ი დატრიალდა, „რამეთუ მოკლა ლაკლაკმან დისი ძე თუხი“-ო (იქვე 40). ამგვარად ლაკლას, რომელსაც გიორგი ჩორჩანელსაგან მემკვიდრეობით სხვათა შორის ზარზმაც ერგო მამულად, დისწულის სისხლი დასდებია ცოდვად. სერაპიონის ცხოვრების სრულს სიმართლეს ერთი ზარზმის ვერცხლის (იქროთ-დაფერილი სამწერობელი¹ ამტკიცებს, რომელიც ახლა შემოკმედში ინახება და რომელსაც ხუტურად აწერია: „მე ფარსმან ერისთავმან, ძემან კურთხეულისა ცოდვილისა ივანე-ლაკლასიამან, შეექვენ ესე სამწერობელნი... და დავსხენ საყდარსა ზარზმას, მამულსა ჩემსა, წინაშე ხატისა ფერისცვალებისასა“-ო (ე. თაყაიშვილი, Arch. эскурсии, вып. I, 35). ლაკლასის შვილი თავის მამას „ცოდვილს“ ეძახის რასაკვირველია იმიტომ, რომ მან თავისი დისწულის სისხლი დაანთხია მამულის გააო.

ზემომოყვანილი მაგალითები უფლებას გვაძლევენ იმედი ვიქონიოთ, რომ სერაპიონის „ცხოვრება“-ში აღწერილი სხვა ისტორიული ამბებიც მომავალში უტყუარი გამოდგება. ეს-კია რომ ამ „ცხოვრება“-შიც ორიოდე ყოვლად დაუჯერებელი სასწაულთმოქმედებაა აწერილი, როგორც მაგალითად, დიდის ხნის გახმბარა „ბაჟაჟს“ ბზის ტოტის დანერგვა და აღმოცენება (ც⁴ 28—29). ყურადღების ღირსია, რომ ეს ამბავი; თუ „ვითარ იგი ბაჟაჟსა რტოჲ განედლდა და ვითარ ეშმაკისა ბირებითა ცთუნებული იგი ზუავი და ამჴარტავანი

¹ სამწერობელი მღვდელთმთავართა წირვის დროს საბმარებელს ღითონის საგრილუ-ბელს ანუ მარათსა ჰქვია.

ენა განკურნა“, ბასილ ზარზმელისათვის უამბნია თვით „უტყუელს“ გიორგი მაწყვერელს, რომელმაც თავის თვალთ ნახა ორივე „სასწაული“-ო (იქვე 41). ეს გარემოება საუცხოოდ ამტკიცებს, თუ რამდენად უძლურია ხოლმე „თვთ-მხილველობა“, რომ ნახული ქეშმარიტებად გადმოგვეცეს, როდესაც ამბავი ისეთს სფეროს ენება, რომელიც თვთმხილველის რწმენას შეადგენს, სადაც მისი გვეის თვალი დახუჭულია და გონიერება არა ფიზიკურად. სხვათრე საუცხოვო ცნობები ვადაუტია გიორგი მაწყვერელს ბასილ ზარზმელისათვის, მაგრამ საკმარისი იყო მას „სასწაულთმოქმედება“ ეჩილა, რომლის არსებობა მას რასაკვირველია, როგორც თვითთუელს იმდროინდელს სამღვდელო პირს, შეერყეულადა სწამდა, რომ გარემოებას არ ჩაჰკვირებოდა და ბუნებრივი მოვლენა ზეშთაბუნებრივ ძლიერებით მოცულად სჩვენებოდა. საბედნიეროდ ორიოდ ამგვარი „სასწაულთმოქმედების“ ამბავი ისტორიულს მოვლენას არ ენება.

სერაპიონის „ცხოვრების“ დიდ ნაკლად უნდა უთარილობა ჩაითვალოს. ბასილ ზარზმელს თავის თხზულებაში ერთგანაც არა აქვს მოყვანილი თარიღი. იგი იმასაც-ი არ ამბობს, თუ როდის დაიბადა, და ან როდის გარდაიცვალა სერაპიონი, მაგრამ მას აღნიშნული აქვს, რომ სერაპიონი მიქელის მოწაჟედ ითვლებოდა, მის „დასსა მოწაჟეთასა“ „თანაალრაცხილ“-ი ყოფილა (ცქ 5). ეს ის მიქელი იყო თურმე, რომელმაც აღაშენა... ეგუტერი და შესაკრებელი მცირეთა ძმათა ადგილსა კლდოანსა და უვალსა კაცთაგან, რომელსა პარეხ უწოდიან“ (იქვე). სწორედ ეს მიქელია მოხსენებული გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებაშიც, სადაც ნათქვამია, რომ „ხანძთელ მოვიდა დიდი მეუღბანო მიქელ მამაჲ, რომელიცა დაემკდრა პარეხთა, რამეთუ იყო იგი მეგობარ ნეტარისა მამისა გრიგოლისი და ეძიებდა მარტოდ-ყოფობასა და პოვა თჳსისა სამკვდრებელი ბერთისა პარეხთა და... დაემკდრა მათ შინა“-ო (ცქ გგლ ხნძთხა. ლზ-ლქ)¹. რაკი მიქელ პარეხელი გრიგოლ ხანძთელის მეგობარი ყოფილა, მაშასადამე, მისი მოწაჟე სერაპიონი ხანძთელ არქიმანდრიტის უმცროს თანამედროვედ უნდა ჩაითვალოს.

უშეველია, რომ ქრონოლოგიური ცნობები სერაპიონის ცხოვრების შესახებ არც თითოდ ავტორმა სცოლნია და იმ ორიოდ შემთხვევაშიაც, როდესაც მას დროის განსაზღვრა ჰქარს, მაშინაც მხოლოდ ასეთს ცნობებს გვაწვდის, როგორც მაგალითად: „შუა წარქდა სიმრავლე წელთა და სიბერითა კეთილითა განმოხნეს“-ო (იქვე 32), ან არადა „ხოლო ვითარცა წაქდეს წელნი მრავალნი და წინამძღუარი გიორგი გარდაიცვალა“-ო... (იქვე 41).

სხვათრე სერაპიონის „ცხოვრებაჲ“ საუცხოვო საისტორიო თხზულებაჲ, იმდროინდელ ყოფა-ცხოვრების მკაფიოდ გამომხატველი. მშენიერად არის აღწერილი მაგალითად, ზარზმის მიდამოების ბუნება და მოსახლეობა, ზარზმის ეკლესიის აგების ამბავი, გიორგი ჩორჩანელის სამფლობელო და სანადირო დაწესებულებანი, მისი სათნოიანი ხასიათი და საშინელი მტრობა მამულის თაობაზე, ჩამოვარდნილი გიორგი ჩორჩანელის მეგვიდრეთა შორის. ამას

¹ მ. ჯანაშვილი (გვ. IV) ამტკიცებს, ვითომც „ეს სხვა მიქელი უნდა იყოს“. მაშინ გიორგი მაწყვერელიც სხვა უნდა ყოფილიყო, რაც სრულებით უსაფუძვლო იქნებოდა.

გარდა ბასილ ზარზმელის თხზულებაში ძვირფასი ცნობები მოიპოვება ქართული ეკლესიის, ქართული სამართლისა და ქართული ხელოვნების ისტორიისათვის.

სერაპიონ ზარზმელის „ცხოვრებაჲ“ პირველად აღმოაჩინა და გამოსცა ბ. მ. ჯანაშვილმა („ქართული მწერლობა“ წიგნი II, 1909). დედანი სათანადო სიფაქიზით ვერ არის გამოცემული, წინასიტყვაობაც, რომელშიაც „ცა“-ა განხილული, სუსტია.

ბიოგრაფი მთაწმიდელი

გიორგი მთაწმიდელს ქართულ მწერლობაში მარტო შესანიშნავი მთარგმნელის სახელი აქვს მოხვეჭილი, მაგრამ მას არა ნაკლები ღვაწლი მიუძღვის ისტორიის წინაშეც, იგი იმავ დროს გამოჩენილი ისტორიკოსიც იყო¹. მას ეკუთვნის: „ცხოვრება ნეტარისა მამისა ჭენისა იოანესი და ეფთჳმესი და უწყება ღირსისა მის მოქალაქობისა მათისაჲ, აღწერილი გლახაკისჴ გიორგის მიერ ხუტეს-მონაზონისა“.

როგორც სათაურითგანა ჩანს, ავტორს განზრახვა ჰქონდა აეწერა იეს და ეფთჳმეს „ცხოვრება“ და „ღირსი მოქალაქობა“, ე. ი. მათი თავგადასავალი და ღირს-შესანიშნავი მოღვაწეობა. ჩვენ ვიცით, რომ ამ თხზულების დამწერმა გიორგი მთაწმიდელმა იეს და ეფთჳმეს მოქალაქობის შესწავლას თითონ მიაქცია განსაკუთრებული ყურადღება. მივიდა თუ არა იგი ათონის ივერთა მონასტერში, მან „პირველითგანე... მისწრაფებით და წადიერებით და გულსმოდგინებით გამოწულოლვით გამოიკითხა და გამოიძია მოწაფეთაგან და მეგობართა წმიდისა მამისა ჭენისა დიდისა ეფთჳმესთა უსხეულოთა მიმგავსებული და კაცთა ბუნებისა აღმატებული ცხოვრება და მოქალაქობაჲ მისი და ნეჴარისა მამისა მათისა იოანესი და სხუთა წმიდათა ბერთა და დიდებულისა ამის ღვაწლისა შენებაჲ და განგებანი, რომელნი წმიდასა მამასა ეფთჳმეს დაესხნეს“ (ცა გიორგი მთაწმიდელისა, ათონის ქრებული, საეკლ. მუხ. გამ., გვ. 299). ათონის მონასტრის დამაარსებელთა და განსაკუთრებით ეფთჳმის მწერლობითი მოღვაწეობის შესწავლა თვით გიორგი მთაწმიდელისათვის პირადად საჭირო იყო იმიტომ, რომ მას უნდა განეკრძო ეფთჳმის მიერ დაწყებული ქართული საეკლესიო მწერლობის შევსება, გამდიდრება და შესწორება. ხოლო ამისათვის მას რასაკვირველია უეჭველად უნდა სცოდნოდა, თუ რის გაცეთება მოასწორო ეფთჳმემ და რა დარჩა კიდევ განუხორციელებელი. როცა გიორგი მთაწმიდელის მოძღვარმა დააარწმუნა, რომ მას „ნეშტი დარჩომილი (ე. ი. ეფთჳმესი) სრულეყო“, მან თავისი მოწაფე „მთაწმიდას, ათონს წარგზავნა... რათა, ვინა იგი წყაროს-თჳალი სიბრძნისა აღმოეცენა მომრწყეულად ნათესავისა ჭენისა მიერეჲ აღმოივსნეს ნეტარი გჳლის ქმის-ყოფისანი და კაცმან ამან ლუთისამან მდიდრად დაათროს სამყარო ეკლესიათა ჩუენთა“ (იქვე 294), — ათონის მონასტერში იმიტომ იყო საჭირო გიორგი გადასახლებულიყო, რომ იქ ინახებოდა ყველა ეფთჳმის ნამუშავენი თხზულებები.

¹ გიორგი მთაწმიდელის დიდი ღვაწლის შესახებ ქართული ეკლესიის ჩანახლებაში და ქართულ საზოგადოებრივი და სოციალური ცხოვრების წარმატებაში იხ. ჟღერს ისტორია II, გვ. 483—505.

გიორგი მთაწმიდელი, ერთი სიტყვით, თავის მოღვაწეობის ნაყოფიერების გულისათვის ბეჯითად შესდგომა თავის წინამორბედის ცხოვრებისა და მოქალაქეობის შესწავლას.

მაგრამ ამისდა მიუხედავად ამ თხზულების დაწერის მიზეზი ერთი სხვა გარემოებაც იყო. მაინც-და-მაინც ათონის ივერთა მონასტრის დამაარსებელთა: ცხოვრების აღწერა, თვით გიორგის განზრახული არ არის. იმ განსაკუთრებულმა გარემოებამ, რომელმაც აიძულა ავტორი ეს თხზულება შეედგინა, თვით „ცხოვრება“ სიერცესა და შინაარსზეც არსებითი გავლენა იქონია.

თვით გიორგი თავის თხზულების შესავალში ამბობს, რომ რაკი „ესე ნეტარნი მამანი ჩუენნი არა რაჲთ უნაკლულო იყენეს პირველ-გამოჩინებულთა წმიდათასა... არა ჯერ ვიჩინეთ მოუქსენებლად დატოებაჲ ცხოვრებისა მათისაჲ და მამათაჲ ჩემთა სულიერთა მიტრძანეს ამისი ჯელყოფაჲ“-ო (იქვე გვ. 2—3).

ხოლო მისწვე თხზულების ბოლოში მოთხრობილია ის შემთხვევა, რომელმაც ათონის ქართველი ბერები აიძულა, რომ ათონის ქართველთა მონასტრების დამაარსებელთა ცხოვრების აღწერისათვის ეზრუნათ. ეფთჳშის მოადგილის დროს, რომელსაც ბიზანტიის კეისრის წინააღმდეგ შეთქმულობაში მონაწილეობის მიღება დასწამეს, ბერძენმა ბერებმა ყოველი ღონისძიება იხმარეს, რომ ქართველები დაემცირებინათ, ათონითგან განედევნათ და მათი დიდებული ლავრა-მამულები ხელში ჩაეგდოთ. როდესაც ბრალდებული წინამძღვარი მთავრობამ მონასტრითგან განაძევა, „ბერძენთა ესევეთარი ჟამი პოვეს, ჯელყეს ყოვლითა ღონისძიებითა, რათამცა ქართუელნი ამის მონასტრისაგან აღმოფხურნეს, და ამის პირისათჳს დიდი მოსწრაფებაჲ აჩუენეს და მთაჲ ყოველი თანა-შეიწიეს და საბერძნეთისა დიდებულნი და პალატისა წარჩინებულნი ყოველნი მიდრიკნეს და მრავალი შრომაჲ და კირი და რუდუნებაჲ ჩუენზედა მოაწიეს და, რათა მოკლედ ეთქუა, რამეთუ არა თუმცა უფალი შეწეულ იყო ჩუენდა... დღეს არცა ერთი ქართუელი არა იპოვების ესევეთარსა ამას ვრცელსა და დიდებულსა ლავრასა შინა, რომელი ესე ფრიადიჲთა წარსაგებელითა და მრავლითა ოფლითა მათ წმიდათა მამათა ჩუენთათა ჩუენ ქართუელთათჳს აღშენებულ იყო და აღმართებული“ (იქვე 61). გამძვინვარებულმა ხარბმა ბერძენმა ბერებმა თავისი გაიტანეს კიდეც: მათ რამდენჯერმე დააწიოკეს ქართველები და მონასტერი უსირცხვილოდ სამჯერ ზედიზედ გაქურდეს და გაანადგურეს.

მაგრამ ესეც არ იქმარეს. ბერები მოგვითხრობენ, რომ ბერძენებს „ესეცა ენებათ, რათამცა სახელიცა მათენებელთაჲ აღმოჰქოცეს“-ო (იქვე 63). ეტყობათ იოანეს, თორნიკესა და ეფთჳშის სახსენებელი სურდათ მოესპოთ. ამ გარემოებაზე, ასეთმა გამწვავებულმა მტრობამ დიდს საგონებელში ჩააგდო ქართველი ბერები და „რათა ესევეთარი ბოროტი, რომელი მოაწიეს ჩუენ ზედა ბერძენთა არა დაეწეებულ იქმნას და კუალად შემდგომად ჩუენსა მომავალნი ესევეთარსავე კირსა არა შთაცვდენ, ამისთჳს ზოგადითა განზრახვითა... წერილი მოსაქსენებელი დაეწერეთ“-ო, ამბობენ ისინი (იქვე 61). „ამ წერილ-მოსაქსენებელ“-ის ბოლოს ისინი ხელმეორედ სწერენ: „ამის ყოვლისაგან შეგუე-შინა და მოსაქსენებელი ესე დაეწერეთ და დავდევით შემდგომად ჩუენსა

ზომავალთა ნათესავთათჳს, რათა არა დაეიწყებულ იქმნას და გარეწარ ესევე-თარი ესე მრავალფერი ლელვაჲ“ -ო (იქვე 66).

ამავე მიზეზის გამო უნდა „ეზიანებინათ სულიერ მამებს“ გიორგი მთაწმიდელისათვის, როცა იგი ათონის მონასტერში დეკანოზად იყო (იქვე 299), აეწერა ათონის ქართველთა მონასტრების დამაარსებელთა იქსი და ეფთჳმის ცხობილება და მოქალაქობა. რაკი ამგვარი თხზულების საჭიროება ზეშაღწერილ ბერძენ-ქართველთა გამწვავებულმა მტრობამ და მისმა შაშმა გამოიწვია, ანის გამო იგი მარტო იქნა და ეფთჳმის მოღვაწეობას-კი არ შეიცავს, არაჲდ აგრეთვე ათონის ივერთა მონასტრის თავგადასავალსაც დაარსებოჲგან დაწყებული ბერძენ-ქართველთა შუღლის დამთავრებამდე.

აი რა იყო ამ თხზულების დაწერის მიზეზი.

გიორგი მთაწმიდელი „ცხობებს“ პატარა შესავალით იწყებს და იქ შეგვიძლია შევისწავლოთ მისი საზოგადო შეხედულება როგორც კაცობრიობის ცხოვრების მიმდინარეობის შესახებ, ისე ისტორიის ზღზისა და მეთოდების შესახებ. ეს შესავალი ავტორის თეორიულ შეხედულებას გეისურათებს.

„კურთხეულ არს ღმერთი, ამბობს გიორგი მთაწმიდელი, რომელსა ყოველთა კაცთაჲ ჰნებაჲს ცხობებაჲ და მეცნიერებასა კეშმარტებისასა მოსლვაჲ, რომელი იგი... უმჯობესსა ყოველთასა განაწესებს და მიუწოთმელთა სახიერებითა თჳსითა თჳთოულთა ჟამთა შინა ღირსთა და სათნოთა თჳსთა გამოაჩინებს სარგებელად კაცთა ნათესავისა და სადიდებელად ლუთებისა თჳსისა“-ო (იქვე 1). ამ წინადადებითგან ჩანს, რომ ავტორის შეხედულებით ღმერთს კაცობრიობის ცხობება და კეშმარტების შთაგონება სურს და მარად „უმჯობესსა ყოველთასა განაწესებს“; ერთი სიტყვით იგი ოპტიმისტური შეხედულების და მოძღვრების მიმდევარია. კაცთა ნათესავისათვის „უმჯობესისა“ დამყარებისათვის და „სარგებელად“ განება „თვითოველთა ჟამთა შინა ღირსთა და სათნოთა თჳსთა გამოაჩინებს“. მაშასადამე, კაცობრიობის ისტორიის ყოველ ხანაში, ყოველ დროს თავისი ღირსი მოღვაწე მოველინება ზოლმე, არც ერთი ამგვარ წყალობას გიორგი მთაწმიდელის შეხედულებით მოკლებული არ არის ზოლმე¹. აქ იგი ამბობს კიდევ, რომ „ჩჳთთაჲცა ამთა ჟამთა შინა გამოაჩინა ნეტარნი მამანი ჩუენნი იოანე და ეფთჳმე და იოანე და არსენი ეპისკოპოსი ნინოწმიდელი და იოანე გრძელისჲ და შემდგომითი შემდგომად სხუანი იგი მოწაფენი მათნი და მომადენი სათნოებისა მათისანი“-ო (იქვე 1). ამგვარად რახან თვითოველ ხანას თავისი მოღვაწეები იოველინება ზოლმე განგების მიერ, მოღვაწეთა მოქმედება შეუწყვეტლივ მიმდინარეობს. ღმერთის მიერ ქვეყნად მოვლენილი კაცები მოღვაწეობდნენ კაცობრიობისათვის: „სარგებლად კაცთა ნათესავისა“ და „სადიდებლად ლუთებისა“.

ამ მოღვაწეთა ცხოვრებისა და მოქალაქობის და სხვაგვარ ღირსშესანიშნავ მოვლენათა აღწერის საჭიროება თვით ღმერთმაც ასწავლა კაცობრიობას: თუმცა ღმერთმა ყველაფერი უწყის დასაბამიც და აღსასრულიც, მაგრამ „სიგრძე

¹ როგორც ვნახეთ, თითქმის ამგვარივე შეხედულებისა იყო ბასილ ზარზმელიც (იხ. აქვე გვ. 126).

ქამთაჲ, მუხთალი დრო ყოველსავე დაეწყებას მოიღებს“ და ამიტომ „ესრეთ განაწესა ყოვლად ბრძენმან მან განგებულებამან მისმანო, რათა წიგნთაცა შინა აღიწერნენ საღმრთონი იგი და ყოვლად შენერგნი საქმენი სოფლისა შესაქმნისანი და საუფლონი იგი მცნებანი და ბრძანებანი მისნი და ღირსთა მათ და ნეტართა მონათა მისთა ყოვლად ქებულთა ცხოვრებანი და მოქალაქობანი, რომელნი თუთოეულთა ქამთა შინა ჯერ იჩინა გამოჩინებად სახიერებაჲმან მისმან სარგებელად კაცთა ნათესავისა“ (იქვე 1—). „ესე ცხად არს დასაბამითგან სოფლისაჲთ და ვიდრე აქამომდე აღწერილთა წიგნთაგან“-ო (იქვე 3), დასძენს გიორგი მთაწმიდელი. ამგვარად წარსულ ცხოვრების და თანამედროვე მოღვაწეთა ცხოვრებისა და მოღვაწეობის აღწერა ღვთისნიერ, თითქმის სავალდებულო საქმედაა აღიარებული გიორგი მთაწმიდელის მიერ.

შემდეგ მოკლედ, მაგრამ მკაფიოდ ავტორი საისტორიო თხზულებათა მეთოდების შესახებ ცნობებს გვაძლევს. თუმცა იქ იგი თავის დაწერილ ცხოვრების თაობაზე ლაპარაკობს, მაგრამ ანისა მხედვეთ ჩვენ შეგვიძლია წარმოვიდგინოთ ავტორის სასოგადო შეხედულება ამ საგანზე: „დალაცითუ ჩუნენ, ამბობს გიორგი, შემდგომად მრავლისა ქამისა ლუთისა მამართ მისლისა მათისა ჯელეყავთ მცირდელთა ამთ სიტყუათა აღწერად, გარნა ურწმუნომცა ნუ ვინ არს. რაზეთუ ჩუნენ თავით თქსით არა რაჲ აღგვწერია, არამედ რაჲ იგი ვისწავეთ კაცთა სარწმუნოთაგან და სულიერთა მამათა, რომელთა იგი ცხილენეს და ემსახურა მათდა, რომელნი იგი უცხო იყენეს ყოვლითურთ ტყუელისაგან“-ო (იქვე გვ. 3). ამ საყურადღებო ნაწყვეტიდან ჩანს, რომ თუ მწერალი რომელიმე მოღვაწის, ან შემთხვევის ამბავის აღწერას შეუდგებოდა „შემდგომად მრავლისა ქამისა“, მაშინ გიორგი მთაწმიდელის შეხედულებით მკითხველს შეეძლო „ურწმუნო“ ყოფილიყო, ექვის თვალთ შეეხედნა ამგვარ თხზულებისათვის. მაგრამ თუ ისტორიკოსი განსაზღვრულ პირობებს ასრულებდა თავის თხზულების დაწერის დროს, მაშინ მკითხველი ურწმუნო არ უნდა ყოფილიყო. ჯერ ერთი რომ მას „თავით თქსით არა რაჲ“ უნდა დაეწერა, ეჭვი, როცა ავტორი მოთხრობილი ამბავის, ან მოღვაწის თანამედროვე არ იყო, მას არც შეეძლო თითონ პირადად, როგორც თვითმხილელსა და მცნობელს დაეწყო ამბავის აღწერა და მოთხრობა. თუ კი მას სურდა, რომ მკითხველი მიჰნდობოდა, იმას უნდა აღენიშნა, როგორ და ვისგან გაიგო მოთხრობილი ამბავი, იმიტომ რომ ცარიელი წყაროს აღნიშვნა ისტორიის ღირსებას არ ამტკიცებს. იმ კაცსაც, რომელიც ისტორიკოსს რომელსაზე მოღვაწეზე ან შემთხვევაზე უამბობდა, ეს მოღვაწე ან ეს შემთხვევა უეჭველად თავისი თვალთ უნდა ენახა, მისი დაახლოებული კაცი უნდა ყოფილიყო („ემსახურა მათდა“). მაგრამ არც ესა კმარა: იგი თითონაც ნდობის ღირსი, „სარწმუნო“ უნდა ყოფილიყო, „რომელნი იგი უცხო იყენეს ყოვლითურთ ტყუელისაგან“. თორემ თვითმხილელსაც ხომ შეეძლო ბევრი სიტყუე და ტყუილი ეამბნა ისტორიკოსისათვის.

ამნაირი პირობების აღსრულება იყო საქირო ზეპირი წყაროებით სარგებლობის დროს.

საყურადღებოა, რომ ავტორის, როგორც ეტყობა, ზოგიერთს შემთხვევაში სანდო პირების ყოველგვარ-ცნობებისათვისაც ტყუილ-უბრალოდ არ დაუჯერია:

თავდაპირველად იგი ექვის თვალთ შებნედავდა და თუ განსაკუთრებით არ დარწმუნდებოდა, ნაამბობს არ დაიჯერებდა ხოლმე. როცა მაგალითად გიორგი მთაწმიდელს „სულიერმა ძმებმა“ მოუთხრეს, რომ გაბრიელ ქართველი და ლეონი ჰრომი, რომელთაც არც ერთს „თხასა ენისგან კიდე“ სხვა ენა არ სკოდნათ და ამისდა მიუხედავად მაინც ვითომც ერთმანეთს მთელი დღიობით ელაპარაკებოდნენო, „დასხდინ და ვიდრე ცისკრისა რეკადმდე უბნობდიან სიტყუათა საღმრთოთა და ვიდრე წარსლვადმდე ამას ესრეთ ჰყოფდიან ყოველთა მწუხრთა“-ო (იქვე 31). მას ეტყობა არ დაუჯერია და თუ თავის თხზულებაში ეს ამბავი ჩაურთავს, მხოლოდ მას შემდეგ, როცა იმ სულიერმა ძმებმა, რომელნიც „გარემოჲს მათისა იყვნეს“, ჩუენ „ფიცით დაგუარწმუნენა“... „და წამებდეს, ვითარმედ, მათისა სიწმდიისაგან ყოველივე შესაძლებელ იყო და სარწმუნო, რამეთუ დიდ იყვნეს იგინი წინაშე ლუთისა და სრულ“-ო (იქვე 37). ყურადღება მიაქციეთ, რამდენად ექვით უნდა ყოფილიყო გასპვეალული ავტორი, თუ-კი გაბრიელისა და ლეონის თვით-მაილველ სულიერ ძმებს თუ არა ფიცით, სხვაფერი არ დაუჯერა. ნუ დაგვავიწყდება, რომ ეს საქმე წმინდანებს ეხებოდა და ამისთანა საქმეებში ექვი საშუალო საუკუნეებში, მეტადრე XI საუკუნე, დიდ თავისუფლებად უნდა ჩაითვალოს. მაშასადამე, ივტორი ყოველგვარს, თუნდაც თვით მნახველის ნაამბობს და თუნდაც წმინდანის შესახებ მოთხრობილს ისე აღვიღად არ დაიჯერებდა. რასაკვირველია, ახლა ეს ამბავი ჩვენ სულ სხვა გვარად შეგვიძლია ავხსნათ, მაგრამ ამის გამო გიორგი მთაწმიდელს ვერ ვუსაყვედურებთ, იმიტომ რომ ჩვენსა და მას შორის რვა საუკუნეზე მეტი მანძილი ძევს და შეუძლებელია XI საუკუნის მეცნიერი XIX—XX ს. მეცნიერების აზრისა იყოს.

ყურადღების ღირსია, რომ გიორგი მთაწმიდელს მარტო ზეპირი წყაროებით სარგებლობა არ აკმაყოფილებდა. „ჩუენ თავით თუხით არა რაჲ აღგვწერია, არამედ რაჲ იგი ვისწავეთ“... თვთ მებრ მათ საქმეთაგან, რომელნი იგინი ღუმლით წამებენ და ვამაღლად ქადაგებენ ლუაწლთა და შრომათა მათთა: ლავრაჲ ესე დიდებული... რომელსა შინა აღმაბრძნეს ეკლესიანი ცათა მობაძენი და აღავსნეს იგინი წიგნთა მიერ ლუთივ-სულიერთა და განაბრწყინვნეს იგინი ხატთა მიერ პატრონთა და მოუგნეს დაბ.ნი და სოფელნი და მონასტერნი და საყუდებულონი და განუწესნეს წესნი და კანონნი დიდებულნი და ყოვლად შუენიერნი და დაუსხნეს სიმტკიცენი და ჯელითწერილნი და ოქრობეკედნი ლუთის-მსახურთა მეფეთანი... შეამკვეს და ალაყუავეს ენაჲ ჩუენი და ქუეყანაჲ თარგმანებითა წმიდათა წერილთაჲთა“-ო (იქვე გვ. 3).

მაშასადამე, სანდო ზეპირ წყაროებს გარდა ჩვენს ისტორიკოსს საჭიროდ მიაჩნდა თავისი თხზულება დაეწერა „თვთ მებრ მათ (ესე იგი იოანეს და ეფთუმეს) საქმეთაგან, რომელნი იგი ღუმლით წამებენ და ვამაღლად ქადაგებენ ლუაწლთა და შრომათა მათთა“, ესე იგი ისეთი ნივთიერი საბუთებით, რომელნიც ღუმლითა-კი მოღვაწეთა დიდ საქმეებს ამტკიცებდნენ. საყურადღებოა, რომ ავტორი ნივთიერ წყაროებზედ ყოველგვარ მასალებსა სთვლიდა, როგორც

¹ შემდეგი ზემოთ იყო მოყვანილი.

სამეურნეო ქონებას, რომელიც მათი იეერთა მონასტერს შესძინეს, მაგ. ლავრა, ეკლესიანი, დაბანი, სოფელნი, მონასტერნი და დასაყუდებულონი, ისე სხვადასხვა სამწერლობო ძეგლებსა და იურიდიულ საბუთებს, მაგ. წიგნები, რომლებითაც მათ ლავრა ააფეს, მათი თარგმანებით შექმული და აყვავებული ქართული ენა, მათ მიერ დადგენილნი სამონასტრო წესნი და კანონნი, მფლობელობის სიმკაცრე, კელწყოილნი და ბიზანტიის კეისართა ოქრობეკედნი, ანუ ხრიზოპულნი. ერთი სიტყვით გიორგი მთაწმიდელს უსარგებლია მათი შოლვა-წეობის დაჰასასიათებელ ყოველგვარ ნაშთებითა და საბუთებით. თბზულების დაწერის დროს არც ერთი მცირელი და წერილნანი მასალა-კი არ გამოჰპარვია ავტორის ყურადღებას: შეწირული საკაულისა და ხატების სია-კი არ დაეწყება მას. გიორგი მთაწმიდელი მართლაც უზვად სარგებლობს ყოველგვარ წერილობითი საბუთებით (იხ. მაგალითად, გვ. , 18, 24, 35).

როგორც ეტყობა გიორგი მთაწმიდელი მხოლოდ „ხელითა-ნუსხა“-ს სთვლიდა „ქეშმარიტ“, „უტყუველ“, და გამოსადეგ მასალად, ე. ი. ისეთს საბუთებს, რომელიც თვით იმ მოღვაწის საკუთარ ხელით იყო ნაწერი. იგი მაგალითად ერთ ალაგას მკათიოთ ამბობს: „ესე ყოველი თვთ მდიდისა მამისა ეთთ-მესა ჭელთა ნუსხისაგან დაგვწერია, კინაჲცა ქეშმარიტ არს და უტყუველ“-ო (იქვე 18). ცოტა ქვემოთ იგივე ავტორი ამბობს: „ესეცა ყოველი მამათავე ჩუენთა დაწერილისაგან დაგვწერია“-ო (იქვე 18). ერთი სიტყვით, გიორგი მთაწმიდელის თბზულებითგან ნათლად ჩანს, რომ მას კარგად ესმოდა, რადიდი განსხვავებაა საბუთის დე დანს და მის პირს შორის, კარგად სცოდნია, რომ ეკუმუტრანელ, საუკეთესო საბუთად შეიძლება ჩაითვალოს მხოლოდ საბუთის დედანი, რომელიც თვით მოღვაწის საკუთარ ხელით არის ნაწერი. ანლა ღირსეულად ვერც-კი დაეფასებთ, თუ რადიდი მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა გიორგი მთაწმიდელის ამ შეხედულებას ისტორიის მეთოდების წარმატებითათვის.

ამგვარად, ცხადია, რომ გიორგი მთაწმიდელის მეთოდოლოგიური შეხედულებისდა თანახმად ისტორიკოსს, თუ-კი სურდა რომ მისი თბზულება სარწმუნო ყოფილიყო, „თავით თვსით“ არაფერი უნდა დაეწერა, არამედ უნდა ზეპირი წყაროებითა და ნიეთიერი საბუთებით ესარგებლნა. ზეპირი ცნობები უეჭველად „კცთა სარწმუნოთაგან“ და თვით-მხილველთაგან უნდა ყოფილიყო შეკრებილი. ხოლო ნიეთიერ საბუთებად ყოველგვარი ნაშთი და ძეგლი ჩასთვალა. ერთი სიტყვით, მოღვაწეთა ყოველი „საქმენი, რომელი იგი დუმილით წამებენ და ქადაგებენ ღუაწლთა და შრომათა მათა“-ს. თანამედროვე საისტორიო მეთოდოლოგია ამ მხრივ ასეთისავე წყაროებითა და ამგვარისავე საშუალებებით სარგებლობს. ქართულ მწერლობაში მაშასადამე, მეთერთმეტე საუკუნეში გიორგი მთაწმიდელის წყალობით საისტორიო თბზულებათა მეთოდოლოგიური მხარე იმდენად განვითარებული და დამთავრებული იყო უკვე, რომ თანამედროვე მკაცრ სამეცნიერო მოთხოვნებსაც კი თითქმის დააკმაყოფილებდა.

გიორგი მთაწმიდელის სიტყვებითგანა ჩანს, რომ ვიდრე იგი თბზულების წერას შეუდგებოდა, მას უკვე გეგმა მოფიქრებული ჰქონია, მაგრამ წერის დროს „ძულებული ყოფილა შეეცალა მოთხრობის წეს-რიგი და დროებით გეგმისა-

თვის თავი დაენებებინა. „გარნა, რომლისა იგი ზემორე მეგულებოდა თქუმაჲ, იგი ხოლო ვთქუა პირველად და მერე... მოკლითა სიტყვთა მივითხრა, რამეთუ ვინაჲთგან ღლეთა ამათ უკუანაჲსკნელთა მოვიწიენით და, ვითარცა ხედაეთ, ფრიადი სიგრილე იხილევბის ჩუენ შორის, ნუ უკუე ვინმე ჰკონებდეს და აცთუნებდეს თავსა თჳსსა თუ პირველითგან ესრეთ იყვნეს ძმანი ჩუენნი, ნუ იყოფინ“-ო (იქვე 4—5). მაგრამ შემდეგ, როცა ავტორს თავისი დამამტკაცებელი საბუთები მოჰყავს, იგი ისევ მოთხრობის დელაზრს უბრუნდება და ამბობს: „ხოლო ჩუენ პირველსავე სიტყუასა მოვიდეთ“-ო (იქვე 5).

რასაკვირველია, გიორგი მთაწმიდელს უფრო მეტი ცნობები ჰქონდა, ვიდრე თავის თხზულებაში მოყვანილი აქვს. ბევრგან იგი თვით ამოკლებს მოზიარებას: „აქა უკუე დავაადრთ ესევეთარისა ამის პირისათჳს სიტყუაჲ, აზიარებს იგი, რამეთუ ვითარცა ვთქეთ, არცა იუ შესაძლებელ არს ყოველთა მათ ქველის საქმეთა მათა თითოეულად წარმოთქმამა“ (იქვე 19).

„ცხოვრება“ რასაკვირველია წასაკითხად იყო დაწერილი (იქვე 17) და ავტორი ცდილობდა მისი თხზულება ადვილი და სასიამოვნო წასაკითხავი და მოსასმენი ყოფილიყო და მეტის მეტად გაჰინფერებული, გრძელი არ გამოსულიყო. ამიტომ გიორგი მთაწმიდელს იქ და ეფთჳჰის შესახებ ყველაფერი-კი არა აქვს მოთხრობილი, „გამოწულივით კი არ აღწერს“ ხოლმე (იქვე 15), არამედ მხოლოდ ზოგირთი. ერთს აღაგას იგი თვით ამბობს: „რომელთაგანი რაოდენიმე მოვიცენით და სხუაჲ იგი დავაადრთ, რათა არა ფრიადი სიმრავლე წერილისაჲ იქმნას და საწყინო ეიქმნეთ მკითხველთა და მსმენელთა“-ო (იქვე 16—17). უეჭველია, ავტორს გარკვეული შეხედულება უნდა ჰქონოდა იმაზე, თუ როგორ უნდა ყოფილიყო დაწერილი თხზულება. „ცხოვრების“ წერის გარკვეული, ტექნიკური მხარისათვისაც განსაკუთრებული კანონი არსებობდა. ზემომოყვანილ ნაწყევთთგან ჩანს, რომ კარგს ავტორს, რომელსაც არა სურდა მკითხველთათვის „საწყინო“ ყოფილიყო, უნდა რაც შეიძლება მოკლედ ეწერა, „რათა არა ფრიადი სიმრავლე წერილისაჲ იქმნას“. ამისთვის ავტორს თვითონვე უნდა დასამტკიცებლად მხოლოდ იოიოთე მგალობელი უნდა მოეყვანა ხოლმე, დანა-ჩენი-კი გამოეტოვებინა („სხუაჲ იგი დავაადრთ“). მაგრამ ზოგიერთს შემთხვევაში გიორგი მთაწმიდელი ამა-თუ იმ მოღვაწის სათნოებათა „გამოწულივით აღწერას“ „ნეფსით თანაწარტლებოდა“ ხოლმე (იქვე 15). ცხადია, რომ ავტორი დაწერილებით მაშინ მოგვიტხოვრებდა ხოლმე, როცა ეს მკითხველის სულისთვის მარგებელი იქნებოდა.

რასაკვირველია ხშირად მოხდება ხოლმე, რომ აღამიანი არ ასრულებს თავისსავე თეორიულს მისწრაფებას. ჩვენს ისტორიკოსსაც შეეძლო საუცხოვო აზრები გამოეთქვა საისტორიო მეთოდების შესახებ, მაგრამ თვითონ პირნათლად ვერ აესრულებინა თავისი მოვალეობა. მაშინაც, უეჭველია, მის ღვაწლს ღირსება არ მოაქლდებოდა. მაგრამ ასეცად უფრო მეტი მნიშვნელობა აქვს და ფასიც უმაღლესი ედება იმ ისტორიკოსს და მეცნიერს, რომელიც თავის მაღალ მეთოდოლოგიურ იდეალს თითონაც ნამუსიანად იცავს და ბრწყინვალედ ახორციელებს. სწორედ ამის გამო გიორგი მთაწმიდელი ქართულ საისტორიო მწერლობაში შესანიშნავ მეცნიერ ისტორიკოსად უნდა ჩაითვალოს: იგი სინდო-

სიერად მისდევს თავის ზეგონიშნულ მეთოდების გეგმას და ერთს სტრიქონ-წინა-კი კეშმარიტებას არა ჰღალატობს. თვითოეული მისი ცნობა დამყარებულია მართლაც უტყუარ საბუთებზე და ახლაც ჰათი კეშმარიტების დამჯიკცება შეიძლება. ამნაირი მაგალითების ბლომად მოყვანა ადვილია, მაგრამ მხოლოდ რამდენსამეს მოვიყვან:

გიორგი მთაწმიდელს მოთხრობილ აქვს, რომ ეფთვემე, „რომელი იგი გამოჩნდა სიპაულად ნათესაისა ჩუენისა და მობაძაჲდ წმიდათა მოციქულთა განანათლა ქართულთა ენაჲ და ქუეყანაჲ... ვითარცა წამებენ მის მიერ თარგმანილთა წიგნთა შინა აღწერილინი ანდერძნი, ამის ლირსისა (ე. ი. ეფთვემის) ნამის იოანეს მოლუაწებითა განსწავლულ იქმნა ყოვლითა სიბრძნითა განმანათლებლად და შემამკობელად ეკლესიათა ჩუენთა“-ო (იქვე 4). პატარაობითგანვე ნოყოლებულიო, ამბობს გიორგი მთაწმიდელი, იოანე თავის შვილს მუდმივ აკონებდა: „შვილო ჩემო! ქართლისა ქუეყანაჲ დიდად ნაკლულევან არს წიგნთაგან და მრავალნი წიგნნი აკლან და ესედაჲ, რომელ ღმერთსა მოუშადლე-ბია შენდა. აჲ ილუაწე, რათა განამრავლო სასყიდელი შენი ღუთისაგან“-ო (იქვე 26). მანასადამე, იოანეს საგანგებოდ გაუწერთნია და მოუშადლებია თავისი შვილი, რომ მთარგმნელობა შესძლებოდა. ჩვენი ავტორის ეს ცნობა სრული კეშმარიტებაჲ. ეფთვემის მაჰას იოანეს მართლაც მათეს თავის სახარების თარგმანში „ანდერძი“ აქვს დაწერილი, სადაც ამბობს: „უნასა ამას ჩუენსა ქართულსა არაჲინ სადა პოუნილ იყო აქამომდე, რათამცა გამოეხვენ წმიდანი ესე წიგნნი, თარგმანებანი წმიდისა სახარებისანი, არამედ საბერძნეთისა ესე ეკლესიანი და პროქისანი საესე იყვნეს ამათგან, ხოლო ჩუენისა ამის ქუეყანისანი ნაკლულევან და არა ესე ოდენ წიგნნი აკლდეს ენასა ჩუენსა, არამედ სხუანიცა მრავალნი. აჰისტვს მე გლახაკი ესე და ნარჩევი ყოველთა მონაზონთაჲ იოანე მწუხარე ვიყავ ამის საქმისათვს, რომელ ესრეთ ნაკლულევან იყო ქუეყანაჲ ქართლისაჲ წიგნთაგან და დიდი ხარკებაჲ და მოლუაწებაჲ ვაჩუენე და შვილი ჩემი ეფთვემე განესწავლე სწავლითა ბერძულითა სრულიად და გამოთარგმანებდა წარეჰმართე წიგნთა ბერძულისაგან ქართულად და აღიწერნეს ჩუენ მიერ“-ო (წყაროსთავის XI ს. ხელთნაწერი, იხ. თ. ჟორდანია, კქვები I, 140—1).

გიორგი მთაწმიდელს „ცხოვრება“-ში ეფთვემის ყველა ნათარგმნი წიგნების სია მოჰყავს. ამ სიის სიმართლის დამტკიცებაჲ ადვილად შეიძლება. იმავე მათეს თავის თარგმანების „ანდერძში“ იოანეს ჩამოთვლილი აქვს თავისი შვილის ნათარგმნი წიგნები, აი ორივე სია:

ანდერძით:

„პირველად თარგმანებაჲ იოანეს თავისა სახარებისაჲ

მერმე სწავლანი წისა მამისა ჩნისა ბასილისნი თავჲ: ლ;

მისივე თარგმანებაჲ ფსალმუნთაჲ თავჲ: იბ:

ცხოვრებით:

თარგმანებაჲ იოანეს თავისა სახარებისაჲ

სწავლანი წმიდისა მამისა ჩუენისა დიდისა ბასილისნი

მისივე თარგმანებაჲ ფსალმუნთაჲ წიგნი წმიდისა კლემპქისი

წიგნი იწესი რ'ლ არს კლე-
მაქსი: ლ:

წიგნა მაკარისი სრულიად
მიმოსლუვა და ქადაგებანი წ'ისა
ანდრია მოციქულისანი

წიგნი წ'ისა ისაკისი და სხუათა
მათა გამორჩეულნი სწავლანი

წიგნი წ'ისა დოროთესი
წამება და სასწაულნი წ'ისა მო-
წამისა დიმიტრისნი

ცხორება და წამება წ'ისა სტე-
ფანე ახლისა

ცხორება და წამება წ'ისა კლი-
მენტოს ჰრომთა პაპისა

წამება წ'ისა კლიმი ანკერელისა
ცხორება წ'ისა გრიგოლი ოთის-
მეტყუელისა და თქმულნი მისნი

ცხორება წ'ისა ბასილი კესარიე-
ლისა

ცხორება წ'ისა ბაგრატისი
წამება წ'თა სამთა ყრმათა:
ალფიოს, ფილადელფიოს და კვრინესი

ცხორება წ'ისა ონოფრესი
ცხორება მარიამ მეგვტელისა
სრულიად

სწავლანი წ'ისა ზოსიმესნი და
წ'ისა ეფრემისნი

სენაქსარი ბერძული რომელ არიან
კრებანი

მიმოსლუვანი და ქადაგებანი წ'ისა
იოანე მახარებლისანი

თარგმანება გალატელთა და თე-
სალონიკელთა და ჰრომელთა ეპის-
ტოლისა

დასდებულნი მარხვათანი სრულიად
და სხუათა წ'თა გალობები

წამება წ'ისა მოწამისა პროკო-
პისი

თარგმანება მათეს თავის სახა-
რებისა

(წყაროსათვის XI ს. ხელთნაწერი,
ქცები I, 141—142. შეადარე აგრეთვე
იქვე გვ. 164, 168, 169, 170, 171,
172, 179).

წიგნი წმიდისა მაკარისი

მაქსიმეს სწავლანი

წიგნი წმიდისა ისაკისი, რომელსა
შინა არიან სხუათაუკა მამათა განო-
ჩეულნი სწავლანი

წიგნი წმიდისა დოროთესი
წამება და სასწაულნი წმიდისა
მათეარმოწამისა დიმიტრისნი.

ცხორება და წამება წ'ისა სტე-
ფანე ახლისა

ცხორება და წამება წმიდისა
კლემენტოს ჰრომთა პაპისა

წამება წმიდისა კლიმი ანკერე-
ლისა

ცხორება წმიდისა და დიდისა
ბასილი კესარიელისა

ცხორება წმიდისა გრიგოლ ღუ-
თის მეტყუელისა და თქმულნი მისნი
წამება წმიდისა აკეთსიმასი
ცხორება წმიდისა ბაგრატისი

წამება წმიდათა სამთა ყრმათა
ალფიოს, ფილადელფიოს და კვრინესი
ცხორება წმიდისა ონოფრი მძოვ-
რისა

ცხორება წმიდისა მარიამ მეგვკ-
ტელისა

სწავლანი წმიდისა ზოსიმესნი

სენაქსარი საწელიწდო უფრო-
სი მიმოსლუვანი და ქადაგებანი წმი-
დისა იოანე მახარებლისანი

თარგმანება გალატელთა და თე-
სალონიკელთა და ჰრომელთა ეპის-
ტოლისა

დასდებულნი მარხვათანი სრულიად
მრავალთა წმიდათა გალობები (sic)

წამება წმიდისა მოწამისა პრო-
კოპისი.

თარგმანება მათეს თავის სახა-
რებისა

მიმოსლუვანი და ქადაგებანი წმი-
დისა ანდრია მოციქულისანი (იქვე
27 29).

ამ ორი სიის შედარება საუცხოვოდ გვიჩვენებს, რამდენად სწორად იყენებდა სარგებლობდა გიორგი მთაწმიდელი თავისი წყაროებით: ნუსხა სიტყვა სიტყვით არის გადმოწერილი. რაც იოანეს ანდერძში ვერ ეწერებოდა იმიტომ, რომ მის სიკვდილის შემდეგ ეფთვნეს კიდევ ბევრი უთარგმნია; იმ წიგნების შესახებ ცნობები ავტორს დედნებითგან აქვს ამოღებული. საზოგადოდ თვითოეული ცნობა, რომელიც-ი მოჰყავს გიორგი მთაწმიდელს იოანესა და განსაკუთრებით იმის შვილის ეფთვმასა, ან ივერთა მონასტრის შესახებ, თუ უტყუელ ზეპირ გადმოცემაზე არა, უეჭველად ამა-თუ-იმ წერილობითსა და ნივთიერს საბუთებზე აქვს დამყარებული.

ამ თხზულების დაუფასებელს თვისებას სწორედ ის გარემოება შეადგენს, რომ „ცხოვება“-ში ასე უხედად შეტანილი ცნობები უმეტეს ნაწილად საბუთებითგან არის ამოღებული. გიორგი მთაწმიდელი თავის წინამორბედს გამოჩენილს ქართველს მთარგმნელს ეფთვმეს თავგანწირულ მუშაკად და მოღვაწედს მსახავს: თავის თავს არა ჰზოგავდა და ღამეებს თეთრად ათენებდა სოლმე, ოღონდ კი თარგმნისათვის მეტი დრო ჰქონოდაო. მონასტრის წინამძღვრობის დროაჲც ეფთვმე, თუმცა დრო და მოკალეობა ძალიან ცოტა რჩებოდა, მაგრამ „მის ყოვლისა თანა კეთილსა მას შრომასა თარგმანებისასა არ დააცდებდა, არცა სცემდა განსუენებასა თავსა თვსსა, არამედ ყოვლადვე ივირვინ და ღამეთა ათენს: რამეთუ უფროასნი წიგნი ღამით სანთლითა უთარგმნიან, ვითარცა ვთქუთ, ფრადისა უცალოებისაგან და საურავთა“-ო (იქვე 30). სრული ქეზმარიტებაა. ეს ცნობებიც ნამდვილ საბუთებზეა დამყარებული. თითონ ეფთვმე თავის ნათარგმნი გრიგოლის ცხოვრების ბოლოში სწერს: „ლოცვა ყავთ გლაცისა ეფთვესათვს მთარგმნელისა და შემინდევით: მრავალთა ზრუნვათაგან დიდითა შრომითა და კირითა დ.მეწერია“-ო (ქეები I, 164). ბოლო მათეს თავის სახარების თარგმანების ბოლოს, ეფთვმე პირდაპირ ამბობს: „ვინცა იკითხვიდეთ შრომისათვის ლოცვა ყავთ და ზოჲდ წერისათვს შემინდევით: უცალო ვიყავ და უფროასი ღამით მიწერია“-ო (ქეები I, 139).

ერთი სიტყვით, გიორგი მთაწმიდელის თხზულება უაღრესი ნდობის ღირსია, მრავალშრივად შინაარსიანია, ღრმა და მაღალ საზოგადოებრივ და ეროვნულ აზრებით გამსჭვალულია. საუცხოო ქართულით და მომხიბლავ გულწრფელ კილოთი ნაწერი იგი სამართლიანად ძველ ქართულ საისტორიო მწერლობის საუკეთესო ძეგლად უნდა ჩაითვალოს. გამოცემულია ორჯერ, პირველად საბინინის მიერ (საქ. სამოთხე, მეორედ 1074 წ. ხელთნაწერისა და მიხედვით საეკლ. პუბლიკაციის მიერ 1901 წ.). გიორგი მთაწმიდელს იმდენად დიდი ღვაწლი მიუძღვის საქართველოსა და ქართულ საისტორიო მწერლობის წინაშე, რომ მისი თხზულება უკეთესი გამოცემის ღირსია, ეს ჩვენი მოვალეობაც არის.

ბიოგრაფიული ხუცესმონაზონი

გიორგი ხუცეს-მონაზონმა, როგორც იგი თავის თავს უწოდებს¹ (ქეები II, 231), დასწერა „ცხოვრება და მოქალაქობა წმიდისა და ნეტარისა მამისა ჩუენისა გიორგი მთაწმიდელისა“, რომლის მოწაფედაც იყო იგი მრავალი ხნის განმავლობაში.

გარდაიცვალა თუ არა გიორგი მთაწმიდელი, ქართველ მოწინავე წრეებში მაშინვე სურვილი აღიძრა, რომ განსვენებული შესანიშნავი მოღვაწის დაუღალავ მოქალაქობის შესახები ცნობები შეკრებილიყო და აეწერათ. რასაკვირველია, ყველაზე კარგად და დაწვრილებით მისი თავგადასავალი უნდა იმისვე საყვარელსა და ერთგულს მოწაფეს სცოდნოდა, რომელიც თავის მოძღვარს სამარის კარამდის ყველგან თან ახლდა ხოლმე. ანიტომ, ვისაც კი სურვილი გამოუთქვამს, სწორედ ამ გამოჩენილი კაცის მოწაფისათვის მიუმართავს, რომ ამ საქმის განხორციელება თავს ედვა. სურვილი მრავალმხრივ იყო გამოთქმული და თვით თეოდოსი, რასაკვირველია, ამ საგნისათვის თავისი საკუთარი გეგმა ჰქონდა. თავდაპირველად ხმა გიორგი დაუდებულმა აწიოილო, რომელიც გიორგი მთაწმიდელის მოძღვრად და სულიერ მამად ითვლებოდა, და ავტორს ორჯერ მოსწერა ეპისტოლე. რაკი იგი თვით არ იყო „უმეტარი ცხოვრებასა განთქმულისა ამის კაცისა სიკბუთითგან მისათ ვიდრე სიბერედმდე“ (საეკლ. მუხ. გამ. გვ. 280), ამიტომ მას სურდა მხოლოდ, „რათა ყოველი სახე აღსრულებისა და სოფლით განსლვისა წმიდის ამის მამის ჩუენისა უნაკლულად“ მოეთბრო (იქვე 231). ამგვარივე სურვილი გამოუთქვამს ბაგრატ მეფის კონსტანტინეპოლში გაგზავნილ მოციქულს, მთავარ-ეპისკოპოს იოანე კუონდიდელს (იქვე 261). მაგრამ სწავები, რომელნიც „დღითი დღე“ აიძულებდნენ სწრაფად საქმეს შესდგომოდა, სამართლიანად ამტკიცებდნენ, რომ „არა თუ მიცვალებისათჳს, არამედ სრულიად ცხოვრებისაცა და მოქალაქობისა მისისა აღწერისათჳს“ მიეცემა ყურადღება და სავსებით აეწერა (იქვე 281).

გიორგი მთაწმიდელის ცხოვრების აღწერას ავტორი თითონაც მოწადინებული ყოფილა, „რათა ჩუენ მოქსენებათა შრომათა და ღუაწლთა მათათა დღითი დღე ფრთოჲს ვიქმნებოდეთ ბაძვად სათნოებათა“ და „არა დავიწყებულ იქმნეს მომავალთაგან შემდგომითი შემდგომთა ნათესავთა“-განო (იქვე 281). მას სურდა, რომ საქართველოს სახელოვანი მოღვაწის თავგადასავალი და მოქალაქობა „ცნას თესლმან სხუამან და შეილნი რომელ იშვებოდინან, აღდგენ და

¹ თუმცა გიორგი მთაწმიდელიც ხუცესმონაზონი იყო, მაგრამ, რაკი იგი განსაკუთრებით მთაწმიდელად არის ცნობილი, მის მოწაფეს ხუცესმონაზონს ვუწოდებთ.

მიუთხრობდენ მაშანი მათნი შეილთა თვსთა“-ო (იქვე 280). გიორგი მთაწმიდელის ცხოვრებისა და მოღვაწეობის ისტორიას, მაშასადამე, ავტორის აზრით, ქართველთა თანამედროვე და მომავალი თაობანი უნდა აღეფრთოვანებინა, მიბაძვის სურვილი აღეძრა, ზნეობრივი გააღენა ჰქონოდა და მოღვაწეთათვის სამაგალითოდ გამხდარიყო. „ესე არიან მიზეზნი ჩემისა მეტყუელებისანი, რომელთა მიერ ვიძულე და ვითარცა დღწითა... გონება ჩემი შინაჲნ იწერტების და აღმძრავს სიტყუად“-ო, ამბობს ავტორი (იქვე 282).

ჩვენი ისტორიკოსი იმათ აზრს მიემხრო, რომელთაც გიორგი მთაწმიდელის მთელი თავკადასაველის გაგება სურდათ, და გადაწყვიტა დაეწერა „ყოველივე სახე ცხოვრებისა მისისა შობით მისითგან და ვიდრე აღსრულებადმდე (იქვე 285). თავისი მოთხრობა ავტორს ორ უმთავრეს ნაწილად აქვს გაყოფილი. თვითონეული ნაწილი ცალკე, გარკვეული საკითხის პასუხია. თითქმის ყველა ეს საკითხები იმ პირობის წამოყენებულია, რომელთაც გიორგი მთაწმიდელის ცხოვრების აღწერა სთხოვეს. ერთ ალაგას მას, მაგალითად, აღნიშნული აქვს: „უწყო, ვითარმედ მრავალთა გსურის სმენად, თუ ვინა ისწავა ბერძული სწავლაჲ, გინა ვინა დაგვუნჯა საფასე ესე მოუკლებელი“-ო (იქვე 290). მეორე ალაგას კიდევ შემდეგ სიტყუებს ეუბნება გიორგი დაყუდებულს: „აქამოდ არს სიტყუაჲ ჩუენი ზეჲოცენებულთა ძმათა მიმართ, რომელთა გვაძულეს შობითგანვე აღწერა ცხოვრებისა მისისა, & ნეტარო, რამეთუ თქვენ აქამდე ყოველსავე თვთ მეცნიერ ხართ... ხოლო ამიერითგან წარსლვისა ჩუენისათჳს აღმოსაველეად და ვიდრე სამეფოდ მოსლვადმდე და ამიერ სოფლით მიცვალვადმდე ყოველივე ვაუწყო სიწმიდესა თქუენსა“-ო (იქვე 318).

მაგრამ ავტორს თვითონეულ ამ ორ ნაწილისთვისაც გეგმა შეუმუშავებია და ამისდა მიხედვით მოუწყვია თავისი „სიტყუათა საარზიელი“-ც (იქვე 288) ანუ მოთხრობის მიმდინარეობა. ერთგან მაგალითად იგი თვით ამბობს: „აქა სრულ ეჰყო სამცხეს ზრდილობისა მისისათჳს სიტყუაჲ და შერბე მოვიცვალო გონებითა და ხახულის მისლვისა და სწავლისა მისისა და ეთქუა თუ სრულად განათლებისა მისისათჳს, ყოველივე სულმცირედ და მოკლედ მივითხრა“-ო (იქვე 288). როცა ჩვენი ისტორიკოსი გიორგი იმ ძლევაშოსილი პაექრობის შესახებ მოგვითხრობს, რომელიც ანტიოქელ სამღვდელეობასთან ჰქონია ქართულ ეკლესიის დამოუკიდებლობის გამო, მას დაძინილი აქვს: „აქამოდ არს პატრიაქისა მიმართ სიტყუასკებისა და სიყუარულისა მისისა მიმართ წარმოთქმა“-ო (იქვე 316). ერთი სიტყვით, როცა გიორგი სწერდა¹, გეგმა დაწვრილებით გამოგვეყუი ჰქონია და გაუთჳალისწინებია, სად რა უნდა მოეთხრო და ეთქვა: „იყო ნეტარი ესე... ნათესავით ქართველი, ხოლო მამულად... მისგან... ქუეყანისა, რომელსა სამცხე ეწოდების, ხოლო თვთ აღმოცენდა იგი. ქუეყანასა თრიალეთისასა, ვითარცა პირმან საქმისამან გაუწყოს“-ო (იქვე 285).

¹ როგორც პრაქტ. კ. კეკელიძემ გამოარკვია, გიორგი ზუცესმონახონის თხზულება 1066—1068 წ.-ში დაწერილი (ნაწილები ქართ. ჰაგიოგრაფიის ისტორიიდან: თბილისის უნივერსიტეტის მოამბე, ტ. I, გვ. 55).

თვითოველი თავისი აზრის დასამტკიცებლად და დასასურათებლად ავტორს უოველთვის თავის მოძღვრის ცხოვრებითგან და დაუღალავ მოღვაწეობითგან მაგალითები მოჰყავს ხოლმე. ხოლო რომ მოთხრობის მიმდინარეობა და უმთავრესი მიზანი მკატხელს არ დაჰკარგოდა, ამისთანა შემთხვევაში მაგალითების შემდეგ მოაგონებდა ხოლმე მკითხველს: „ესე ამისათვის ეატყნეოთ რათა სცნათ“ ესა და ესაო (იქვე 297, 303, 322), ახლა კი „მე სარბიელსავე სიტყუათა ჩემთასა ვიდრდი“ (იქვე 283), ან არა და „ხოლო ჩუენ პირველსავე სიტყუასა მოვიდდეთ“-ო (იქვე 286, 296, 297, 301, 309).

რასაკერვებლად, გიორგი მთაწმიდის ელის შესახებ ავტორს ყველაფერი არ მოუთხრია. მან გაცილებით უფრო ნაკლები იტყვის და მხოლოდ ზოგიერთს გვიამბობს. „დავიდუმით სიმარაგლისაჲს ზოგად მალალთა მათ ლუაწლთა მისთა. რომელნი ღუთისა ეკლესიისათჳს მან თაჲს ისინა. გარნა ეცესენოთცა, რომელთა იგი ჭანებმაჲ წმიდამა არს და სარგებელ და სათნოებათა და მოღვაწებათა მიმართ მაწუეველ“-ო, აცხადებს ავტორი (იქვე 283). შინაგან მაგალითებითგან, მაშასადამე, მხოლოდ ორიოდე, განსაკუთრებით უფრო თვალსაჩინო, აღმაფრთოვანებული მაგალითი მოჰყავდა გიორგი მთაწმიდელის ცხოვრებითგან, ისეთი მაგალითები, რომელნიც აღამიანს შიბამეის სურვილს აღუძრავდა და ზნეობრივად აამაღლებდა. მართლაც, თავის თხზულებაში მას რამდენჯერმე აღნიშნული აქვს, ესა და ეს გარემოება განსაკუთრებულ ყურადღების ღირსია, იმიტომ მოვიხსენიო, „რომელი იგი არა ღირს არს ღუმილი, არამედ ღირს ჭსენებისა და შეუნიერებაჲ აღწერისა“-ო (იქვე 303) და შემდგომ თვით დამატკიცებელი მაგალითიც მოყვანილი აქვს. ერთ ალაგას კიდევ ავტორი ამბობს: „მდიდართა კელა საფასეთა განბნევისათჳს და თუ ვითარ უმეტეს ყოელისა გლახაკთა წყალობასა ამკნებდა, ძალმან სიტყჴსამან გამოაცხადოს, რათა გეუწყოს მოწყალე-ბაჲ იგი სულისა მისისა“-ო და იქვე მაგალითია მოთხრობილი (იქვე 323).

ავტორს მრავალჯერ აღნიშნული აქვს: ჩემი აზრი „წარმოვთქე ფრიად მოკლედ და სულ მცირედ“-ო (იქვე 318). იმ შემთხვევაშიაც, როცა მას დიდ-მნიშვნელოვან სპეკანზე ჰქონდა საუბარი და „მოსაცხენებელად არა უჯერო“ მიაჩნდა, მაინც „მცირედი უწყება“ მოჰქადა (იქვე 322).

გიორგი ხუცესმონაზონი სინიღისიგად ასახელებს ხოლმე. რაზე ჰქონდა დამყარებული თავისი მოთხრობა. თავის წყაროებს იგი თხზულების შესავალ შივე ასახელებს: „მე ვიწყო სიტყუად... და რაჲ ოდენ უძღო მარტივად და სულმცირედ აღწერო არა სხუათაგან სმენილი, არამედ უმეტეს ყოვლისა წმიდისა და უტყუელისა პირისა მისისაგან მოთხრობილი სიყრმისა და სიკბუჯისა მისისა, რომელსა იგი ვითარცა ერთგულსა შეიღსა არა დამიფარვიდა... ხოლო შემდგომი სარწმუნოთა და წმიდათა უწყებული, რათა ესრეთ ერთობით შეეკრიბოთ საწადელი ესე და სასურველი თხრობაჲ... ვითარცა ჯაჰჲ ოქროსა ერთობით შეთხზული“-ო (იქვე 282).

აეჭორი, მამასადაჲმ, თავის მოძღვარს ჰპაძავს, იმის მეოფეებს ზისუეც და მხოლოდ „უტყუელ“ წყაროებითა სარგებლობს; ერთის მხრით თვით გიორგის ნაამჰობით, — ამაზე ყოფილა დამყარებული თვით აეჭორის ყველა ცნობები გიორგის მშობლებსა და ყმაწვილობაზე, — მეორე მხრით „თუღლით-მხილ-

ველ“, მხოლოდ „სარწმუნო“ თანამედროვეთა მოთხოვნიტით, — ამ წყაროზე დამყარებულია მისი თხზულების დანარჩენი ნაწილები. მართლაც, ავტორი რამდენჯერმე ამბობს თავის თხზულებაში: „გვთხრობდა თვთ წმიდა“-ო (იქვე 287), „იტყოდა თვთ წმიდა იგი“-ო (იქვე 292, 295). ამას გარდა თუშეა ზემომოყვანილს ნაწევებში ისტორიკოსი შესაშესა და უმთავრეს წყაროს არ ასახელებს, მაგრამ ჩვენ ვიცით, რომ ამ წყაროდ თითონ ავტორი იყო, როგორც გიორგი მთაწმიდელის საყვარელი მოწაფე და ერთგული თაყვანისცემელი. თხზულების ბოლოში იგი თითონაც ლაპარაკობს ამაზე და აღნიშნული აქვს: „ესე იყო ყოველსავე შინა სალხინებელი ჩემი, რათა თუალთ მათილელ და ჳელით მსახურ ყოფილ ვიყავ. და ყურიტ მსმენელ სიტყუათა წმიდისა პირისა მისისათა“-ო (იქვე 310).

მაინც გიორგის საქართველოსაკენ გამგზავრების ამბავითგან მოყოლებული, რაც ავტორს მოთხოვნილი აქვს, ყველაფერი თავის თვალთ ნანახი და ყურიტ გაგონილი ჰქონი, იგი თითონაც მომქმედი პირია (იხ. იქვე, 319 მოყოლებული ბოლომდის, აგრეთვე იქვე, 322).

ამგვარად, რაც თხზულების მიზანსა და მოთხოვრების წესსა და წყაროებს შეეხება, გიორგი ბუცესმონაზონი თითქმის ყველაფერში თავის მასწავლებელს ჰბძაჳს და მის მიმართულებას და მეთოდებს წისდევს. ამ მართი მას ახალი თითქმის არ შეუქმნია რა. მას მხოლოდ ერთი მეთოდი აქვს ნაშბარი, რომლითსათვისაც მის წინამორბედს ისტორიკოსებს ყურადღება არ მიუქცევიათ. მე შედარებითს მეთოდზე მოგახსენებთ: ავტორი მარტო იმ მეთოდთ კი არ კმაყოფილდება, რომ თანამედროვე საზოგადო პირობათა მიხედვით მოღვაწის მოქალაქობა დააფასოს, არამედ ზოგიერთ შემთხვევებში ვანსახილველ მოვლენას ანუ თვისებას წარსულსა და უტბო ქვეყნების მაგალითებსაც ადარებს და აშისდა მიხედვით ახასიათებს, შედარებითი მეთოდით სარგებლობს. როცა იგი მაგალითად მოგვითხრობს, თუ რანაირად შეკრება გიორგიმ 80 სული მკირეწლოვანი ბავშვი საქართველოში საშინელი სიმჳილობის დროს, გამოჰკება, შემოსა, ასწავლა და არამც თუ აღამიანებად, არამედ საზოგადოების მარტებელ წევრებად აქცია, აჰ დიადი ღვაწლის დასაფასებლად ისტორიკოსი ყველა მაგალითებს იხსენიებს, რომელნიც კი ძველსა და ახალს აღთქმაში, წმიდათა ცხოვრებებში და საეკლესიო ისტორიაში მოყვანილია და შედარების შემდეგ დასძენს, რომ ასეთის საკვებს „ვგონებ თუ დასაბამითგან სოფლისათ და ვიდრე აქამომდე ვერვის ჳელუყოფიეს და ვერცათენ ჳელუოფს და შეკადრებს, დღაცათუ ვინ სად ჳელჳოს ესე, ანუ ჳალაქთა შინა გინა სოფელთა, მკირეუგანმან ვინჳე წარმართა, ჳულად ანთი ვინჳე, გინა ათ-ხუთმეტნი, გინა თუ ოცნი შეიწწარნა და ესეცა ჰსაკად მოსრულნი“-ო (იქვე, 324).

ამავე შედარებითი მეთოდით სარგებლობს ავტორი, როცა გიორგი მთაწმიდელის მთარგმნელობითი მოღვაწეობის დახასიათება ჰსურს: თავდაპირველად იგი არკვევს, თუ რა იყო იმის წინ გაკეთებული, შემდეგ ჩამოთვლილი და განხილული აქვს, რაც გიორგი მთაწმიდელს უმეშაენია, ადარებს და ამისდა მიხედვით ფასებს მის მოქმედებას (იქვე, 294—295, 300).

მარტალია, ჩენი ავტორი იშვიათად მიჰპარათეს ხოლმე შედარებითს მე-
თოდს და მაგალითებიც საეკლესიო ისტორიითგან აქვს ხოლმე მოყვანილი,
მაგრამ ქართულ საისტორიო მწერლობაში ამ ახალი მეთოდის შემოღების ღვაწ-
ლი მაინც მას მიუძღვის.

მთელი თხზულება მშვენიერის, გულწრფელის კილოთი არის დაწერილი
და ღრმა გრძნობითა და სიყვარულით არის გამსჭვალული. ავტორის პირადი
გრძნობა რასაკვირველია განსაკუთრებით იქ ძლიერდება, სადაც იგი თავისი
დიდებული მოძღვრის და საქართველოს დაუღალავი მოღვაწის გიორგი მთა-
წმიდელის უკანასკნელ წუთებსა და მიცვალებას გვიხატავს. ღრმა მწუხარებით
ეესება გული ისტორიკოსს, როცა იგი მოთხრობის დასასრულს ეახლოვდება:
„შეძრწუნებულ ვარ და შეჰინებული, ამბობს იგი, რამეთუ აქამომდე გზაჲ
სიტყუასა ჩუენისა წირფელ იყო და ადვილ სავალად, ხოლო აწ იწრო და სა-
ქირო და უღონო ჩუენგან სლვისა, რამეთუ ნავთსადგურსა ღუმილისასა მეგუ-
ლების მესლეა, რამეთუ ჭელი ჩემი ძრწის და სული შეიწირდების, ხოლო გონე-
ბაჲ განცვფრდების“-ო (იქვე, 337). ავტორი გულწრფელად ამბობს: „ეჲ, რა-
ბამ კეთილ იყო ვიდრე აქამომდე გზაჲ სიტყუისა ჩუენსა და, ეჲ, რაბამ
სანატრელ იყო, უკეთუმცა ამას პირსა ზედა დასრულდებოდა მოთხრობაჲ
ჩუენი“-ო (იქვე, 34). რაკი გიორგი დაუღებელისაგან ნაბრძანები მქონდა ამის
მოთხრობა, მხოლოდ ამიტომ „კუალად აღვძრა უძლური ენაჲ ჩემი და სარბი-
ვლსა სიტყუასა ჩემისასა კუალად ვიწყო სლვად“-ო (იქვე, 334).

მომხიბლავია და მშვენიერი თავისი პოეტური და ღრმა სიმარტივით გი-
ორგი მთაწმიდელის საეკლესიო აღწერილობა. როცა მომაკვდავმა „დიდად
რამამ აღმოიფხვნა ერთგზის, ხოლო“ (იქვე, 337) და სული ისე წყნარად და
დამშვიდებით განუტევა, თითქოს ღრმად ამოიოხრაო. „მოხუცებულნი იგი...
ერთსა ვისმე მღდელთაგანს, თავით კერძო ნეტარისა მის მდგომარესა, ეტყო-
დეს, რათა დაასნეს ჳელნი თუალთა მისთა წმიდათა, განანათლებულთა ჩუ-
ენთა“ (იქვე, 337) და მიცვალებულისათვის ოვლები დაეხუენა. მას-კი ფიქრა-
დაც არ მოსვლია, რომ დიდებულმა მოძღვარმა უკანასკნელი სულთქმა განუ-
ტევა და ამის გამო „იგი განცვფრებული და ვითარცა გონებაჲ-შიღებული, აქა
და იქი იხედვიდა და მკსნვარედ ეტკოდა ზერთა მათ ვითარმედ: ესძინავს
მამასა ჩუენსა! ხოლო მას, დასძენს ისტორიკოსი, უკვე „არავისი მსახურებაჲ
გეპარებოდა“-ო (იქვე, 337).

თავისი თხზულების ამ ნაწილში ავტორი თავს ვეღარ იკაეებს: მის სიტ-
ყებში პირადი მწუხარება და გრძნობა სჩქედს, იგი სასოწარკვეთილია და
გულანდილად გაიძახის: „ეჲ, ეჲ, მარადის სასურველნო, რაჲ არს ჩუენი ესე,
გლახაკთა ამათ, საიდუმლო! რაჲ არს სიბრძნე ესე ღუთისა გამოუთქმელი“-ო
(იქვე, 338).

ისტორიკოსი გიორგი მთაწმიდელის პიროვნების მომხიბლავ სულიერ თე-
სებებსა და ღვაწლს მშვენიერად ახასიათებს: „ვამე ძმანო ჩემნო, ამბობს
იგი, აწ დაგუეჲჲ პირი იგი, რომელი გუწურთიდა დღე და ღამე სჯულსა უფ-
ლისასა, წარვიდა გონებისა განზრახვა ჳეშმარიტად ღმრთისა მიერ აღძრული,
დაწუნა თუალნი იგი მართლიად მხედველნი და განმრჩეველნი კეთილისა

ბოროტისაგან და უმჯობესისა უდარესთაგან, დადუმნეს ბაგენი იგჳ მცველნი სჯულისა უფლისასა, შეიკრა ენა იგი ოქრო-სიტყუა და საღმრთოთა ბრძანებათა კმაჲდღად მღალადებელი და ბრწყინვალედ მთარგმნელი ლუთიე-სულიერთა წიგნთა, დაჟუნა ჳელი იგი შეუნიერად შწერალი, რომლითა განანათლნა ეკლესიანი ჩუენნი... დაჟუნა გონება იგი მხილველი და სიღრმეთა სულისათა განუმეძიებელი, დაიფარა მიწას შინა გუამი წმიდაჲ, მოლუაწებისა შრომითა განლეულა! „ხედავთა, თუ ვითარ არიან საქმენი ჩუენნი? მენებაჲ, ამბობს ისტორიკოსი, უეთუმეცა შესაძლებელ იყო, განძლიერებად უძღურებაჲ ჩენი და ამაღლებად ჳმისა რაჲსამე, ვნებისა ამის შემსგავსებულისა... არამედ რაჲმე ეყო, გინათუ ვითარ ვაიძულო ენასა მსახურებად სიტყვსა რამეთუ განსაცდელისა ამის მიერ, ვითარცა მძიმეთა რათამე საკრველითა რკინისათა შეკრულ არს“ ო (იქვე, 339). ავტორი მართლაც ერთგან ამბობს „ენაჲ ჩუენი ვერ შემძლებელ არს მითხრობად“-ო (იქვე, 337) და ამ შემთხვევაში ისტორიკოსის სიტყვები მართო რიტორიკა არ უნდა იყოს.

ძვირფასი და საყვარელი ადაჰიანის დაკარგვა და სიკვდილი იმდენად თავზარდამცემი გარემოება არის, რომ ამისთანა შემთხვევაში ყველანი თანასწორნი არიან: ამგვარი უბედურება ცივი აზროვნების მიმდევარს ფილოსოფოსსაც, სიკვდილის ნახვასაც მიჩვეულსა და სიკვდილის ცხონებად დამსახველს სასულიერო პირსაც სულიერს სიმშვიდეს ურყევს და ბუნებრივი გრძნობა გონების დამაცხრობელ აზროვნობას სძლევს ხოლმე. სწორედ ამისთანა შემთხვევაში გამოაშკარავდება ხოლმე ყოველგვარი სიკვდილის შესახები ოპტიმისტური რწმენის სისუსტე და უძღურება. ჩვენი ისტორიკოსიც, ბერი და სოულის¹ ცხოვრებას განმორცებული, რომელსაც მუდამ საიჭიო ცხოვრებაზე უნდა ეოცნება, რომელსაც სიკვდილი მხოლოდ ქვეყნოური საცთურებისა და ბოროტებისაგან განმალავისუფლებელ ბედნიერებად უნდა ჩათვალა, თავს ვერ იკავებს და თავისი დიდებული მოძღვრის დაკარგვას ჰგოდებს და სწუხს ჩვეულებრივ ერისკაცსა და მოჰაკვდავიეთ! ამას თვით ავტორიცა ჰგრძნობს და ამბობს: „გვედრებით, შემამრენით მე ცრელნი ჩემნი, დააცხერით გონებაჲ ჩემი, რამეთუ ვგრძნობ, ვითარმედ უფროს ჯერისა განვალ საზღვართაგან გლოვისათა და ვნებისა ამის სიმძიმითა დეღათა მიემსგავსებ“-ო (იქვე, 342). მხოლოდ აქ აგონდება ავტორი, რომ თავი ვერ შეიკავა, თავისი გულითადი მწუხარება ვერ დათრგუნა და საყვარელი მასწავლებლის სიკვდილის საეკლესიო მოძღვრებისა თანახმად სულიერის სიმშვიდით ვერ დაუხვდა. ეზლა-კი „ჯერ არს, ამბობს ავტორი, რათა აჩიერითგან მოეაქციო აფრა სიტყვსა ჩემისა და საეკლესიო სიტყუანი აღმოვოქნენ“-ო (იქვე, 342) და აქვე ამგვარად ანუგეშებს თანამედროვეებს: ჩვენ მოძღვარი არ დაგვიკარგავს, „არცა წარვიდა ჩუენგან, არამედ შორის ჩუენსა მდგომარე არს, დაღაცათუ ჩვენ არ ვხედავთ მას“-ო (იქვე, 342). აქ სიკვდილის შესახებაც ავტორი დამშვიდებული მსჯელობს და ამტკიცებს: „ქემმარიტად, ესევეთარისა კაცისა სიკუდილი პატრონსა არს წინაშე ლუთისა და უფროსლა არცალა სიკუდილი არს, არამედ განხეთქა-საკრველთა“-ო (იქვე, 342).

მაშასადამე, გიორგი ზუცესმონაზონის თხზულება ძვირფასი და შინაარსიანი, ამასთანავე სრულებით სანდო საისტორიო წყაროა და სწორედ სამწუხაროა, რომ იგი აქამდის ერთხელაჲ-კი ბერიიანად გამოცემული არ არის: ვერც საბინინის გამოცემა „საქ. სამოთხე“-ში, ვერც საეკლესიო მუზეუმის გამოცემა „ათონის კრებულ“-ში ამ მხრივ სამეცნიერო მოთხოვნილებას ვერ აკმაყოფილებს.

მუშამ მცირე.

ეფრემ მცირის შესახებ მეტად ცოტა ცნობები მოიპოვება. ერეკლე მეფის ნამოძღვრალი ზაქარია ამბობს, რომ ძველ წიგნებში მას სხვათა შორის შემდეგი ცნობები უპოვნია: „გამოსჩნდეს სამცხით ღირსნი მონაზონნი საბა თუხარელი და ეფრემ მცირე, მოწაფე იოანე პეტრიწისა. ესე ეფრემ ფრიად აიძულა საბა თუხარელმან თარგმანებად რაოდენთამე წიგნთა, რომელნი არა თარგმნილ იყუნეს ენასა ჩუენსა, და გადმოსთარგმნა 1) წიგნი დიონისოს არეოპაგელისა, 2) გრიგოლ ღთისმეტყუელისა „ლავსაიკონი“, 3) დავითნის თარგმანი ორ წიგნად, 4) სჯულის კანონი დიდი, 5) და რომელნიმე ცხორებანი და წამებანი წმიდათანი, 6) თეოფილონ ისტორია და 7) თქმული კასიანე მონაზონისანი. ხოლო ეფრემ იყო შავსა მთასა და ოდესმე იერუსალიმსა“-ო. (თ. ჟორდანიას, ქ. კბი I, 225).

რაკი ეფრემის თხზულებათა სია, როგორც ბ. თ. ჟორდანიას მიერ ღილის გულმოდგინებით ხელთნაწერებითგან ამოწერილი ცნობებითგან ჩანს, სწორეა, ამიტომ ზაქარია ნამოძღვრალის ცნობები ნდობის ღირსია.

ეფრემ მცირე, მაშასადამე, სამცხეში დაბადებულია. სად გაუტარებია თავისი ბავშვობისა და ქაბუჯობის ხანა, ან ვისგან უსწავლია თავდაპირველად, არა ჩანს.

ვიცით მხოლოდ, რომ ეფრემ მცირეს მთარგმნელობას ბერი საბა ასწავლიდა. თვით ეფრემს აღნიშნული აქვს, რომ იგი „იყო შემდგომად ლუთისა მიზეზი და მომცემელი ჩემდა თარგმანებისა“-ო (იხილე „გარდამოცემის“ თარგმანის ანდერძი, ქ. კბი, I, 218—219). საბას გარდა მის მასწავლებლად ანტონი ტბელიცა ყოფილა: თეოფილონ ისტორიის თარგმანის ანდერძში ეფრემი თავის თავს ანტონი ტბელის „უწარჩეველეს მოწაფეს“ უწოდებს (ქ. კბი I, 220 და II, 43).

საბა და ანტონი ტბელი ორივე ერთად ეფრემ მცირის სამწერლობო მოღვაწეობას გულმოდგინედ თვალყურს ადევნებდნენ (იხ. ლავსაიკონის თარგმანი. ქ. კბი I, 220). როცა ეფრემ მცირეს გრიგოლ საკვირველთ-მოქმედის ცხორების თარგმანი დაუმთავრებია, მაშინ საბა უკვე გარდაცვლილი ყოფილა: ეფრემს ანდერძში მისთვის „საუკუნო საკსენებელი“ უსურვია (ქ. კბი I, 224).

ეფრემ მცირე იოანე პეტრიწის მოწაფე არ უნდა ყოფილიყო, თუ არა განა ეფრემ მცირეს შეეძლო ეთქვა, რომ იოანე დამასკელის „გარდამოცემა“-ს გარდა ქართულად „სხუა არა რაა ოდეს თარგმნილა საფილოსოფიოთა წიგნთაგანი“-ო (ქ. კბი I, 215—216).

1080 წელს, როცა ფერემ მცირეს დაეითნის ახალი თარგმანი დაუშთავრებია, ანტონი ტბელი გარდაცვლილი ყოფილა. იგი ამ შრომაში ფერემს ეხმარებოდა, მაგრამ წიგნის დამთავრებას ვეღარ მოსწრებია (ქვბი I, 214—215).

ფერემ მცირის თანამგრძნობელნი და თანაშემწენი იყვნენ კვრიკე ბერი (ქვბი I, 215, იერუსალიმის ხელთნაწერი № 34 ნ. მარტის გადმონაწერიდან, „უწყებაა მიზეზისა“... ქვბი I, 22), არსენი იყალთოელი, გაბრიელი და სტეფანე გულეველი (ქვბი I, 219, 221, 224).

1113 წელს ფერემ მცირე უკვე შეკდარა ყოფილა. ეს ცხადად ჩანს რუის-ჯრბნისის ძეგლის წერიტიდან, სადაც ნათქვამია „დაესრულეგლისა ნეტარებისა მკვდრთა ბერთა ჩუენთა... ფერემ მცირესა და არსენი იყალთოელისა საეკლესიო“ (ქვბი II, 71—72) იყოს ხსენება¹.

ფერემ მცირე შესანიშნავი მეცნიერი იყო და მისი ღრმა სწავლულობა თანასწორადა ჩანს ყოველ დარგში, რომლისათვისაც-კი მას ხელი მოუკიდია. თავისი უმთავრესი ძალ-ღონე როგორც ჩანს მაინც მთარგმნელობისა და მთარგმანებლობისათვის შეუღლეია და ამ მხრივ რასაცვირეულია მისი შემოქმედებითი ნიჭი და ცოდნა შეზღუდული უნდა ყოფილიყო. ჩვენთვისაც პირადად მისი მოღვაწეობის ამ დარგს ისეთი მნიშვნელობა არ უნდა ჰქონოდა, მაგრამ ამისდა მიუხედავად აქაც მისი ნამუშაური იმდენად საყურადღებოა და თვალსაჩინო, რომ ძვირფას ცნობებს გვაძლევს იმდროინდელი მეცნიერების მდგომარეობის შესახებ.

ფერემ მცირე ხომ უბრალო მთარგმნელი არ არის, ისეთი მთარგმნელი, რომელიც არც იმაზე პტიჭრობს, თუ რასა მთარგმნის, არც იმაზე იწუხებს თავს, თუ რანაირად განახორციელოს თავისი მოვალეობა, რომ მისი ნაღვაწი ყოველმხრივ სრული და უზადო გამოვიდეს. იგი მეცნიერი მთარგმნელია, იგი სწავლული ფილოლოგოსია.

უმეტეს შემთხვევაში მთარგმნელებისთვის სულ ერთია ხოლმე საითვან მთარგმნიან თხზულებას, ფერემ მცირემ-კი კარგად იცოდა, რომ მთარგმნელი ყოველთვის უნდა ეცადოს თხზულება დედნითან გადმოთარგმნოს, სწორედ იმ ენითვან, რა ენითაც იგი თვით ავტორს დაეწერია. არაანოზთა მიმართ სიტყვის ხელმეორე თარგმანის შესავალში ფერემ მცირე ნათლად პირდაპირ ამბობს: სენ ფერემის მიერ „მეორედ ითარგმნა ესე საყიბოვე, რამეთუ ნეტარისა ქრისტიანი უშკელისა მიერ სომეხრისაგან ესე ოდენ ეკმოვე, ზოლი მე სომეხურისა ვიდრე ზგერძელისაგან ეტადედ მეორედ ვიძლეე თარგმნად, რამეთუ სომეხისა [სქილისა], შეიღსა პერძანა და შეიღმეველად. ნუ უკუ და არაღუქვედესა თვით ლუჩი და საყუთარი შეიღი აღვირბიერო (ქვბი I, 227). ფერემმა იცოდა, რომ პირველ სომეხ მთარგმნელს შეეძლო აქაიქ, იქნებ ბევრგანაც, სწორეი და გასიხეთარგმნა. შეცდომები მოსვლოდა, მისი მთარგმნი დედანზე დაშორებული ქაიცილიყო, ამგვარ ნაკლს კიდევ ქართველი მთარგმნელის ცოდ-

¹ სწორედ საყიბოველია: თ. გორდანიას არსენი იყალთოელი და ფერემ მცირე ამ დროს ცოცხელი ჰქონდა და საქართველოში ცხოვრობდა. მათ უნებეს არის საყიბოველი, რომ მას თავის აზრის დასაბუთებლად „ძეგლის წერა“ (ქვბი I, 225) აქვს მოყვანილი, სადაც საუბრობს ხსენებაზე ლაპარაკი.

ვები მიემატებოდა და ამწარად ნამდვილი ღედნის თანასწორი თარგმანი-კი არ გამოვიდოდა, არამედ საეკეო ღირსების ნაწარმოები, ნაბიჟვარი. ამ შეხედულებით ხელმძღვანელობდა იგი ყველა თავის სალიტერატურო ნაწარმოებებში.

შემდეგ, სათარგმნელი თხზულება ეფრემის სიტყვით იმ სახით უნდა ყოფილიყო გარდმოცემული, როგორც იგი ღედანშია, მთლად: წიგნის „დაქრა და განძარება“, ესე იგი დანაწილება და შემოკლება (ქები I, 216, იხილე იოანე ღამასკელის „გარდმოცემის“ თარგმანის ანდერძი) არ შეიძლებოდა. თხზულების „ზედაწარწერილი“-სა ანუ სათაურის შეცვლა არ უნდა ეკისრა მთარგმნელს (იქვე 218). ყველაფერი ისე უნდა დაე ჯოვებინა, როგორც თვით ღედანში იყო. ღედანს მაშინ „ღელაჲ“ ეწოდებოდა: უკვე შატბერდისეულს კრებულში გრიგოლ ნოსელის „კაცისა შესაქმ“-ს ბოლოში ნათქვამია, რომ ეს თარგმანი გადაწერილი ყოფილა „ღელითა იშხნისაჲთა“ (მ. ჯანაშვილის ქართ. მწერლობა IX—X ს.). იშხანის მონასტრის ხელთნაწერიტგან. ხოლო თვით ეფრემ მცირეც თავის საყურადღუო თხზულებაში „თარგმანებაჲ ფსალმუნთა წიგნისაჲ“ (ე. თაყაიშვილის გამოცემა, იხ. არხ. მოგზაურობანი 1914 წ. II წ., გვ. 243—269) გვამცნებს: ამ შრომის ზედგენის დროს „რაოუენნიცა იყვნეს წიგნის-საცავსა სუმონ წმიდისსა თარგმანებაჲნი დაეთისნი, ყოველნიე ღელად მჟონდეს“ და ვისარგებლეო (იქვე გვ. 247₂₇₉₋₂₈₁). იმავე თხზულებაში ეფრემი ამბობს: „განვრცელებითა“ თარგმანებებით სრულად ვერ ვისარგებლე, არამედ „ევსუქისა და ასტერიისი ადგილ-ადგილ ოდენ, რამეთუ მათნი ღედანი სრულებით ვერ ვიპოვენ“-ო (იქვე გვ. 249₄₁₂₋₄₁₃).

თარგმანი სწორე და რამდენადაც შეიძლება ღედანზე ახლო უნდა ყოფილიყო. თვით ეფრემ მცირე გვიამბობს, რომ ჩემი მოძღვარი სულ იმას მამცნებდა, „რათა... სიტყუაჲ მარტივად და შეუზავებლად ესთარგმნა“-ო (ქები I, 217). თითონ ეფრემ მცირეს მოსწონდა და „აქებს“ იმ თარგმნის „წესს“, როგელსაც საწინასწარმეტყულოთა წიგნთა მთარგმნელი მისდევდა. ამ ნაწარმოებში სიტყუაჲ სიტყვას ნაცვალ შედარებულთა ბერძულისა“ (იქვე I, 216). სწორედ ასეთსავე წესს მისდევდა ჩვენი მეცნიერიც, მაოლოდ ერთი არსებითი განხილვებით: მის ნაწარმოებში „სიტყუაჲ შედარებულთა ბერძულისა და მართებითი არა აკლს“ (იქვე I, 216. შეად. ე. თაყაიშვილის Оиис. I, 713). მაშასადამე, ეფრემ მცირეს სიტყვასიტყვით-კი არ უთარგმნია, — ასეთი თარგმანი მეტად მოუხეშავი და უხაშაჲ გამოვიდოდა, იმიტომ რომ ქართული ენის თვისებაჲ და კანონები შელახული იქმნებოდა, — არამედ „სიტყუაჲ“ იმდენად დაუახლოვებია ღედანთან, რომ „მართებითი“, ანუ რაც საჭირო იყო, და არსებითი არ ჰკლებია. ერთი სიტყვით, მთარგმნელს უნდა სცოდნოდა „ზედამიწენით რაბამოზაჲ ბერძენთა და ქართველთა ენებისაჲ“ (იერუს. ხელთნაწ. № 4, ეფრემ მცირის წერილი). მხოლოდ ამისთანა წესით ნათარგმნი რასაკვირველია. ღედანზედაც ახლო იქმნებოდა და ენაც დაუმახინჯებელი დარჩებოდა. სწორედ ასეთ მოთხოვნილებას უნდა აკმაყოფილებდეს კარგი ნათარგმნი თხზულებაჲ.

დიახაც, მთარგმნელობა ადვილი საქმე არ არის, თუ მწერალი თავის ნათარგმნს პირნათლად ასრულებს. ხშირად, მეტადრე როცა კაცი სათარგმნელად.

ძველ ნაწარმოებს აიღებდა, დედანში ისეთი სიტყვები იყო ხოლმე ნახმარი, რომელნიც უკვე ან სრულებით არ იხმარებოდნენ, ან არა და სულ სხვა მნიშვნელობა ჰქონდათ. სინდისიერსა და სწავლულს მთარგმნელს ეს უნდა მხედველობაში ჰქონოდა, თვითოეულს სიტყვას ჩაჰკვირებოდა და ჯერ პირვანდელი მნიშვნელობა აღედგინა, ხოლო შემდეგ შესაფერისი ქართული სიტყვა მოენახა. სწორედ ასე იქცეოდა ეფრემ მცირეც: ისეთი სიტყვები იყო, ამბობს იგი ერთი თავისი თხზულების ანდერძში, „რომელნი მაშინდა ძლით გულისწმა იყოფებოდის, ოდეს სამნი გინა ოთხნი თარგმანებაჲნი პავლისანი და ევოდენიეფ ლექსიკონნი, რომელ არიან ღრმათა წიგნურთა სიტყუათა ანბანსა ზედა განწყობილნი სიტყუანი, ერთად შემოეკრიბნი: მაშინდა ძლით მოუპოა ქართული შემსგავსებული სიტყუაჲ“-ო (იერუს. ხელთნ. № 25, ამოღებულია ნ. მარკის გადმონაწერითგან) მაშასადამე, ძველი ტექსტების თარგმნის დროს ეფრემ მცირეს დედნის ძველი სიტყვების აზრისა და იმდროინდელი მნიშვნელობის გასაგებად შემდეგი სახელმძღვანელოები ჰქონია ხელთ: „სხვადასხვა „თარგმანებანი“ და „ლექსიკონნი“.

სახელოვანი მეცნიერი ქართველს მაშინდელს მკითხველს უხსნის, თუ რა იყო ლექსიკონი; „ლექსიკონნი... არიან ღრმათა, წიგნურთა სიტყუათა ანბანთა ზედ განწყობილნი სიტყუანი“-ო (იერუს. ხელთნ. № 25). იმ დროს თვითოეულს ძველს შესანიშნავს და ღრმა-აზროვანს თხზულებას ცალკე ლექსიკონი ჰქონდა და ზოგჯერ თვით იმ ნაწარმოებსვე წინუძღოდა ხოლმე, ან დართული ჰქონდა. თითონ ეფრემ მცირესაც ქართულად რამდენიმე ამგვარი შრომა შედგენილი აქვს და აი როგორ ახასიათებს იგი ერთს ამნაირს თავის ნაწარმოებს, რომელიც ფსალმუნთა თარგმანებითი ლექსიკონია: სხვა მთარგმანებელთა თხზულებებში ფსალმუნების განმარტებული სიტყვები „ადგილ-ადგილ მიმოგანფენილ არს წიგნსა ამას (ფსალმუნთასა) შინა და ძნელ საპოვნელად“-ო. ხოლო ეს ნაკლი რომ თავითგან ამეცილებინა, „ამისთჳსცა მცირელი მრავლისაგან ერთად შემოკრებულ იქმნა ‘გამომეძიებელთათჳს და წინა შესავალსა ამის წიგნისასა ჩუენისა დაეწერა არა ლიტონად, არცა ურთიერთას აღრეულად, არამედ ასოთა ზედა ანბანისათა განწყობილად და განკარგულად, რაჲთა მარჯუჴ და ადვილ იყენენ საპოვნელად მეძიებელთათჳს“-ო (ეფრ. ფს. 251:26-30). მაშასადამე, იმდროინდელი ლექსიკონი მხოლოდ „ღრმათა, წიგნურთა სიტყუათა“ განმარტებას შეიცავდა, ჩვეულებრივი სიტყვები იქ აღნიშნული არა ყოფილა. მკიელი სალექსიკონო მასალა, — სიტყვები და მათი აზრნი, — „ასოთა ზედა ანბანისათა განწყობილი და განკარგული“ იყო, რომ ამ გზით ლექსიკონი სახმარებლადაც „მარჯუჴ ყოფილიყო და „მეძიებელთათჳს“ საქირო ცნობები „ადვილ იყენენ საპოვნელად“.

რაკი ეფრემ მცირემ ქართული ენის თვისება, „რაბამობაჲ“ და დამახასიათებელი თავისებურება კარგად იცოდა, ამიტომ მისი თარგმანი რთული გონებრივი მუშაობის ნაყოფი იყო: ჯერ სხვადასხვა თარგმანებათა და ლექსიკონების საშუალებით მას დედნის ძველი და ძნელი გასაგები სიტყვებისა და ადგილების ნამდვილი შინაარსი გამოურკვევია, შემდეგ დედნის ამისთანა სიტყვებისათვის მას „მოუპოვია ქართული შემსგავსებული სიტყუაჲ“ და მხოლოდ

მაშინ დაუწერია მთელი თარგმანიც. ამიტომ არც გასაკვირველია, თუ რომ მისი ნაშუაფარი იმდენად სრული და უნაკლო გამოვიდოდა, რომ „სიტყუაჲ სიტყუსა ნაცვალ შედარებული“ იქმნებოდა დედანთან, მაგრამ ქართული ენის კანონებიც საუკბოოდ დაცული იყო.

ეფრემ მცირე უფრო ხშირად ძველ ნათარგმნების გადაწინჯვასა და შესწორებას ანდოვებდა დროს. საზოგადოდ რედაქტორობა რთული და ძნელი ნოვალეობაა და გაიცლებით უფრო ძნელი იყო ეფრემის დროს, მეტადრე საეკლესიო სასულიერო მწერლობაში. აქ თვითთავადი სიტყვის შესწორებაცა და ჩამატება ამოშლაც რედაქტორს ფრთხილად უნდა მოეხინა იმიტომ, რომ ამგვარ შემოაბას ყველანი თვალუფრს აღეგნებდნენ და ექვის თვალთ უცქეროდნენ.

როცა გამსწორებელი თავის საქმეს შეუდგებოდა, და ძველი თარგმანის შესახებ აზრი უნდა გამოეთქვა, დიდი სიფრთხილე იყო საჭირო, რომ მას მსხვილი შეცდომა არ მოსვლოდა. მის წინ იღო თარგმანი, რომელიც დედანს არ უდგებოდა და შემოკლებული იყო, სათაურიც გამოცვლილი ჰქონდა. რა უნდა ეფიქრა რედაქტორს ამნაირი თხზულების შესახებ? მკაცრი, აჩქარებული და მეცნიერულად მოუმზადებელი გამსწორებელი თარგმანს უფარგისად სცნობდა, თხზულებას მთარგმნელის მიერ შემოკლებულ-დამახინჯებულად აღიარებდა და დედნის სათაურის გამოცვლასაც იმასვე თაუზე მოახვევდა. სულ სხვანაირად იტყევა ეფრემ მცირე. მან კარგად იცის, რომ ძველი თარგმანის ნაკლულევანება ბევრ სხვადასხვა მიზეზზე იყო დამოკიდებული: „ანუ სისწრაფისაგან, ანუ დედნისა და თარგმანთა ვერ პოვნისაგან, ანუ შემდგომთა გარდამწერალთა გარყუენისა“ (ეფრემის წერილი კვირიკეს მიმართ, იხ. იერუსალიმის ხელნაწ. № 34, ნ. მარკის ამონაწერიდან). როდესაც თარგმანის ნაკლულევანების მიზეზი ჭეული მთარგმნელის „სისწრაფე“ ანუ აჩქარება იყო, მაშინ დანაშაულობა სწორედ მას მიუძღოდა. ხოლო თუ თარგმანის ნაკლი იმის შედეგი იყო, რომ ძველს მთარგმნელს თვით დედანი ვერ ეპოვა, და დედნის თარგმანით უსარგებლნია და იგი აულია დედნად ისე, რომ მისი ნაწარმოები მხოლოდ თარგმანის თარგმანი გამოდიოდა, მაშინ შეიძლება დედნად აღებული თარგმანის შემდგენელს უფრო დანაშაულობა დასდებოდა, ვიდრე თარგმანის მთარგმნელს ავტორს. დასასრულ. როდესაც თვით თავდაპირველი თარგმანი უნაკლო იყო და მხოლოდ მერმინდელ გადაწერტ („შემდგომნი გადამწერალნი“, „გადამწერალნი“, „გადამწერელნი“, ეფრ. ფს. 245₁₂₂) ისეთი შეცდომები მოუვიდათ გადაწერის დროს, რომ ტექსტი დამახინჯდებოდა („გარყუნაჲ“), მაშინ რასაკვირველია, მთელი ბრალი გადამწერტ ედებოდათ¹.

ეფრემ მცირემ კარგად იცის აგრეთვე, რომ მწერლობაში ერთი და იგივე თხზულება ხშირად ორნაირად არსებობს ხოლმე: სრულად და შემოკლებულად, ან „გამოკრებულად“, იცოდა, რომ ასე იყო საბერძნეთშიაც. ამიტომ ეფთჳმეს

¹ ეფრემის აზრით ზოგიერთი ძველი თხზულებები საბერძნეთში „განიჩუნესცა კაცთა მიერ ბოროტთა და მწუღებელთა, რომელთა... სიტყუანი შათნი თანაშეჰირინეს ლიტონობასა თხრობისასა“-ო (ეფრ. ქსთფ. 332).

ყველა იმ თარგმანების შესახებ, რომელნიც „გამოკრებული“ და არა სრული აღმოჩნდა, მას დაწერილობით გამოუვლევია და დარწმუნებულა, რომ ზოგჯერ ეფთჳმის ნათარგმნი „წიგნი გამოკრებულნი, ვითარ იგი არს მარგალიტა და ჟუჳილ კრებული და სხენი მსგავსნი მათნი ბერძულად აგრეთვე გამოკრებულნი არიან“ (იოანე დამასკელის „ვარდპოცემის“ თარგმანის ანდერძი, ქცები I, 218).

რაკი ეფთჳმეს თარგმანებისა და ბერძნული დედნების შედარებამ ამ დასკვნამდე მიიყვანა, ეფრემ მცირე სხვა შემთხვევებშიაც, როცა მაგალითად, „გამოკრებულ“ თარგმანია დედანი ბერძნულ მწერლობაში არ აღმოჩნდებოდა ხოლმე, საბოლოოდ თავის აზრს არ გამოსთქვამდა და, როგორც ფრთხილს მეცნიერს შეეფერება, საკითხა გადაუწყეტელადა სტოვებდა. ასე მოიქცა ეფრემ მცირე მაგ. როცა „წინამძღვარი“-ს დედანი ეერ იპოვა: „ესე არ უწუი; თუ თუთ მამასა ეფთჳმეს გამოუკრებია, ანუ ბერძულად ესრეთ უპოვინა“-ო (ქცები I, 218). ამნაირადვე მსჯელობდა იგი გრიგოლ ლეთისმეტყველის სიტყვების თარგმანის შესახებ: „სიგრიძისაგან ჟამთასა არ ვიცით თუ ნწერალთაგან შეხუდა, ანუ თუთ რაამე განგებულობით ყო“-ო (ქცები I, 266).

მაშასადამე, თხზულებები და თარგმანები იც „გამოკრებული“ იყო ხოლმე, როდესაც გარკვეული მიზნით ეცელი ნაწარმოებთიგან სხედასხვა ადგილებია ხოლჳე ამოკრებილი, ან „შემოკლებული“ (ეფრ. ფს. 246₁₇₇), „შემოკლებითი“ (იქვე 247₂₈₉), თუ მთელი ნაწარმოები შემოკლებულია და მხოლოდ უმაჳერესი ადგილებია ამოღებულე, — ან „სრულებითი“ (იქვე 247_{288-289, 291}), როდესაც მთელი თხზულება სრულიად არის ნათარგმნი ან აღებული, — ან დასასრულ „რაოდენთა[მე წიგნ]თაგან ერთად შეკრებული“ (ეფრ. ფს. 245₁₃₂₋₁₃₇) ეგრეთ წოდებული კომპილაცია იყო, როდესაც მაგ.. „ადგილ-ადგილ თარგმანებული“ შეგროვებულია და „ერთ წიგნად შეკრებულნი“-ა (იქვე 245₁₃₀₋₁₆₁), ან ცნობები „მრავალთა დედათაგან ერთად შეკრებულ არს“ (იქვე 246₂₅₁₋₂₅₃), და ავტორს ეფრემ მცირესავით შეეძლო ეთქვა: „რაოდენსია იყენეს წიგნის-საცავსა სჳმეონ წმიდისსა თარგმან[ება]ნი დავითისნი, ყოველნივე დედად მქონდეს და ფრიალთა შრომითა მათ ყოველთაგან ერთად შეეერთე“-ო (იქვე 247₂₇₉₋₂₈₁).

ხელთნაწერების შედარებამ და შესწავლამ ეფრემ მცირე დაარწმუნა, რომ „გამოკრებულ“ და სრულ დედნებს გარდა, ხშირად ერთი და იგივე ჯგუფის დედნებს შორისაც ზოგიერთი განსხეავებაა, „სხეებრობაჲ“ არსებობდა ხოლმე. ამნაირი განსხეავების ბრალს უსწავლელი მწერალი ქართველს მიაკრძნელს მოახევედა თავს. ეფრემ მცირემ-კი კარგად იცოდა, რომ ხშირად იგი თვით დედნების „სხეებრობა“-ისაგან იყო დაპოყიდებული. „სხეებრობაჲ ნუჳე გიჳრ-სო“, ამბობს ეფრემი, „რამეთუ თუთ ბერძულენიცა წიგნი ვითარიცა ვინ დედაჲ ჰქოოს ეგრე გარდაწერებიან. და თუთ ორთა წიგნის-საცავთა სჳმეონ წმიდისათა ასკეტკონნი სხუთა და სხუთა ჰმატდეს ურთიერთას“-ო (ბასილი დიდის ასკეტკონნის თარგმანის ანდერძი, ქცები II, 39—40).

ეფრემ მცირემ იცოდა აგრეთვე, რომ იმ შემთხვევაშიაც, როცა მეორედ მთარგმნელი პირდაპირ ამბობდა ამა-და-ამ დედანიტგან ეთარგმნეო, ხოლო თარგმანის დედანთან შედარება-კი აქა-იქ „სხეებრობას“ აღმოაჩენდა, მაშინაც

დიდი შეცდომა იქნებოდა ეფიქრა მკვლევარს, ვითომც ეს „სხუებრობა“-ნი მთარგმნელის ან უფიცობის, ან განხზახი დამახინჯების სურვილის შედეგი ყოფილიყოს. აი რასა სწერს მაგალითად ჩვენი მეცნიერი გიორგი მთაწმიდელის სამოციქულოს მეორედ თარგმანის „სხუებრობათა“ შესახებ: ისინი „მამასა ჩუენსა გიორგის, არა ეგოდენ სხვსა რაჲსამე მიზეზისაგან, რაოდენ ძველისავე პაულისა წაყოლისაგან დაჲტეობია: რამეთუ პირველნი დავითნიცა ეთარგმნნეს, რომელი ახლად ეთარგმნეს მრავალი სიტყუაჲ ძეულისა ჩუეულებისადა მიეყვანა, — ვიდრემდის ჴუჴუნაჲსკნელ დიდისა მის მოლუაწისა, გიორგი დაჲუდებულისა, იძულებით ბრძანებითა კუალად უსრულესად და უწმიდესად ეთარგმნნეს. ამით მიზეზითა ვგვრნებ სამოციქულოჲსაჲცა ამის წიგნისისა, ეთარგმნედ რომელი მრავალსა პირსა აღიარებდა, იგი ძეულისავე თარგმნილისადა მიჴყვანებია“-ო (იერუსალიმის ხელთნაწერი № 25, ნ. მარკის ამონაწერითგან). სოფლი ქემ-მარტებმა გახლავთ და ეფრემ მცირის ამგვარი მსჯელობა მის ღრმად ჩანხედგულ ასროვნობას, საყვირელს საღ სამეცნიერო დაკვირვებასა და ამ დროისათვის განმაცვიფრებელ საფუძვლიან ფილოლოგიურს სწავლულებას ამტკიცებს.

ეფრემსა და გიორგი მთაწმიდელის თარგმანების შესწავლა დიდად გვარწმუნებს, რომ ისინი მონურად-კი არა სთარგმნიდნენ და ასწორებდნენ საღაროთ სჯულის ქართულ წიგნებს ბერძნული დედნების მიხედვით, არამედ ძველ თარგმანს მხოლოდ მაშინ სცალიდნენ, როცა ეს აუცილებლად საჭიროდ ზიანდათ. თორემ ჩვეულებრივ ხელუხლებლად სჯოვებდნენ, ძველს თარგმანს მისდევდნენ და, როგორც სამართლიანად ამბობს ეფრემ მცირე, „ძეულისავე წაყოლისაგან დაჲტოვებია“-თო. ძველს თარგმანის აგრეთვე ისეთ ადგილებს სჯოვებდნენ ხოლმე, როცა თვით ბერძნულ ხელთნაწერებშიც „მრავალსა პირსა აღიარა“, ესე იგი როდესაც იქაც ერთნაირი წინადადება არ იყო და „სხუებრობაჲ“ ეტყობოდა. ამისთანა შემთხვევებში ნათ ძველი თარგმანი შეუცვლელად დაჲტოვებიათ ხოლმე, „ძეულისავე თარგმნილისადა მიჴყვანებია“-თ, ალბათ იმიტომ რომ, სხვადასხვა საეკეო შეჩვენებებში უფრო სწორედ ისევე უძველეს დედნითგან ნათარგმნი მიაჩნდათ. როცა ეფრემი ასწორებდა, გასწორებულს სხვის თარგმანში არა რეგდა, არამედ არწიანე სწერდა ხოლმე.

ხშირად მოსდებოდა ხოლმე, რომ ძველ თარგმანებში ახლისა და ძველის აღთქმის წიგნებითგან სხვადასხვა აზრები, სხვადასხვა წინადადება იყო ხოლმე ამოღებული და მოყვანილი. მერმინდელი მკვლევარი-კი, რომელიც ამისთანა წინადადებას დედანში ძებნას დაუწყებდა, ზოგჯერ რწმუნდებოდა ხოლმე, რომ იქ ისეთი ადგარები ან სრულებით არ მოიპოვებოდა, ან არა და აზრი სხვანაირად იყო გამოთქმული. გამოუცდელი და უსწავლელი მკვლევარი მაშინვე იფიქრებდა მთარგმნელის შეთხოვლით. ეფრემ მცირემ-კი, როგორც მეცნიერმა იცის, რომ ძველი და ახალი აღთქმის წიგნების ზოგიერთი ადგილები დროთა განმავლობაში ან შეასწორეს და გაჰრსტეალეს, ან არა და სრულებით გამოუშვეს. ამიტომ მან იცოდა, რომ ანგვარ შემთხვევებში მკვლევარმა უძველეს დედნებში და ხელთნაწერებში უნდა ჩაიხედოს, ე. ი. ტექსტი ისტორიულად აღადგინოს და მხოლოდ ამის შემდეგ განიხილოს თავისი მსჯავრი. ბასილი დიდის ასკიტიკის ტექსტში მაგ., იმ წინადადების პირდაპირ, სადაც ნათქვამია

„და განვიდეს მიგებებაჲ სიძისა და სძლისა“-ო, ეფრემ მცირე სწერს: „შეის-წავე რამეთუ ძველთა სახარებათა ბერძულთაჲა ყოფილა ესიძისა და სძლისა. ხოლო აწ არცაღა მათთა არს და არცა ჩუენსა ახალსა (სახარებისა)“-ო (ქტბი II, 40).

ერთი სიტყვით, ეფრემ მცირე თავის სამწერლობო მოღვაწეობას საეკლესიო წინდახედულობითა და ნამდვილი მეცნიერული სიფრთხილით ეკიდებოდა. რამდენად სინდისიერად ექცეოდა იგი თავის საქმეს, როცა ან თარგმნას, ან შესწორებას შეუდგებოდა ხოლმე, შეგლეჯი საუცხოვო მაგალითთაგან ჩანს: ერთხელ ეფრემ მცირემ ბაბილი დიდის ასკიტიკაჲს თარგმნა დაიწყო, მაგრამ შეუდგა იუ არა საქმეს საითგანღაც შეიტყო, ვითომც პროკოპი მღვდელის მიერ უკვე გადმოთარგმნილი ყოფილიყოს. „ჰაშინ მეწყო ოდენ და რაჲ მესა დაეცადე დღითი დღე წყურვილად ნოლოდებეთა მისითა“-ო (ქტბი II, 40), მოგვითხრობს იგი. თარგმანი საქართველოთგანაცა და კონსტანტინეპოლით „უმეტეს ათორმეტისა წლსა ჟამთა მოველოდენით“-ო. ამბობს ეფრემი, „პატიონისისა მღვდლისა პროკოპის მიერ თარგმნილსა ასკიტიკასა ამას წმიდასა ბასილისსა და გინა თუ ჟამთა სიჰაეითა, ანუ კაცთაცა სიგრილითა არაეინ მოგვტანა, არცა ზემოთა, არცა სამეფოთა. ამისთვის ვითარცა სასოწარკვეთილი მისგან... აწ შიშითა ჟამთა და გზათაგან ვერ მოწევისისათა ვითარგმნე“-ო (ქტბი I, 40, იხ. აგრეთვე ამგვარივე მაგალითი ეფრემის ანდერძში, ქტბი I, 224).

ეფრემ მცირე დახელოვნებული მთარგმანებელიც ყოფილა. ჩვენს ძველ მწერლობაში ცოტა არ იყოს არეულად არის ნახმარი ორი სიტყვა — „თარგმანი“ და „თარგმანება“, მაგრამ მათ შორის მაინც არსებითი განსხვავებაა და აუცილებლად საჭიროა თვითთველ ამ ტერმინისათვის განსაკუთრებული მნიშვნელობის გამოჩვენება და ამისდა გვარად მათი ხმარება.

„თარგმნა“ ერთი რომელსაჲმ ენითგან სხვა რომელსაჲმ ენაზე აზრის, ან მთელი ნაწარმოების გადაცემას, გადათარგმნას ჰქნიშნავს. ამისდა ზიხედვით „თარგმანი“ რომელსაჲმ ენითგან სხვა ენაზე გადაღებულს, გადათარგმნილს ნაწარმოებს ეწოდებოდა. მაგ., გიორგი მთაწმიდელს ეფთჳმეს შესახებ ნათქვამი აქვს: ეფთჳმე „ბლაჲვარი და აბუკუაჲ და სხუანიცა რაოდენნიმე წერილნი ქართულისაგან თარგმნა ბერძულად“-ო (ცე იე და ეფთჳმესი 4₂₁₋₂₂). როდესაც ეფთჳმეს მშვენიერი თარგმანები დაეით კურაპალატს საქართველოში მიუვიდა, იგი მეტად გახარებული იყო და ეფთჳმეს „ზედაჲს ზედა მოუწერნ, რათა თარგმნიდეს“ და მას უგზავნიდესო. ხოლო „იგი სანატრელი შეესვენებელი თარგმნირო“ (27₁₋₂).

„თარგმანება“-კი განმარტებას და ასხნას ჰქნიშნავს მაგ., „თარგმანებაჲ იოანეს თავის სახარებისაჲ“, „თარგმანებაჲ თსალმუნთაჲ“ (იქვე 27_{20, 21}), „თარგმანებაჲ წმიდისა მათეს თავისა სახარებისაჲ“ (იქვე 29_{1, 6}), „თარგმანებაჲ გალატელთა და თსალმონიკელთა და პროპელთა ეპისტოლისაჲ“ (იქვე 29_{1, 6}) იოანეს და მათეს სახარებათა განმარტებასა, თსალმუნთა და პავლე მოციქულის ეპისტოლეების ახსნასა და განმარტებას ჰქნიშნავს. ეფრემ მცირეც ამბობს: „რაოდენნი არიან თარგმანებანი დავითისნი“, რაც-კი რამე თსალმუნთა

განმარტება მოიპოვებოდა, ყველა ამაგებით ჩემს თხზულებაში ვისარგებლეო. (ფერ. ფს. 245₁₃₃₋₁₃₄). თავის ორიგინალურ ნაწარმოებსაც, ფსალმუნთა განმარტებას, ფერეზმა უწოდა „თარგმანებაჲ ფსალმუნთაჲ“ (იქვე 243₆).

ზემოაღნიშნულის შემდგომ ცხადია, რომ „თარგმნილი“ ნათარგმნს ეწოდება. მაგ., გიორგი მთაწმიდელი ფთავის მთარგმნელობითს ღვაწლს ასე ახასიათებს: „თარგმნილთა მისთა წიგნთა სიტყობებაჲ, ვითარცა ნესტჳ ოქროსაჲჲ ჳმა-მალალი ოხრის ყოველსა ქუეყანას, არა ხოლო ქართლისასა, არამედ საბერძნეთისასაც“-ო (ც^ა ი^ე და ფთავესი 2₄₀). ამგვარადვე „თარგმანებული“ (ფერ. ფს. 244₃₇₄₋₃₇₇) განმარტებულსა და ახსნილს უნდა ჰქონდებოდა. მაგ., ფერეზ მკირე თავის თხზულების „თარგმანებაჲ ფსალმუნთაჲ“-ს შესახებ ამბობს: დაგიითჳ ფსალმუნნი, ჩემ მიერ თარგმანებულნი ენასა ქართველთასა, დაწერილია საბა თუხარელის ბრძანებითაო (ფერ. ფს. 244₈₆₋₈₇). ჩემი შრომა ესეა შედგენილი, რომ სხვათა თარგმანებაც ხშირად „ჩუქნთა ამით მიერ თარგმანებულსა მიემსგავსებოიან“-ო (იქვე 250₁₃₁₋₁₃₂). ფერეზ მკირე ამასთანავე მითხვრის ამცნებს: ათანასეს განთქმული „შესავალი“ (იქვე 244₁₁₂), რომელიც გიორგი მთაწმიდელს ფსალმუნთათვის თავში დაემატებინა, ჩემ თხზულებაში აღარ შემიტანია, რათა არა ორ გზის თარგმანებულად საგონებელ იქმნეს“ (იქვე 245₁₁₆₋₁₁₇; აგრეთვე 245₁₆₆), რომ ფსალმუნნი ორჯერ განმარტებული არ გამოვიდესო.

ამიტომ სრულებით ბუნებრივი იქმნებოდა დავკეცება, რომ „მთარგმნელი“ გადამთარგმნელს ჰქონდებოდა, „მთარგმნელობაჲ“ მთარგმნელობითს მოღვაწეობას, ხოლო „მთარგმანებული“ განმმარტებულს, „მთარგმანებლობა“-კი განმმარტებლობითს მოღვაწეობას.

მაგრამ, როგორც აღნიშნული გვექონდა, ძველ ქართულ მწერლობაში ამ ორი ტერმინის მნიშვნელობას რევეა ეტყუბა და არეულია, თუ რომ ყველა ამგვარს შემთხვევაში რაიმე შეცდომა არ არის შეპარული და ბრალი გადამწერთ არ ედებათ. მაგ., „თარგმანი“ მთარგმნელის მნიშვნელობითაც იხმარება. ფთავეს შესახებ გიორგი მთაწმიდელი ამბობს: თავის საუცხოვო ნათარგმნი თხზულებებით „ყოველნივე განაჯერენა, რანეთუ ეგეითარი თარგმანი გარეშე მათ პირველთასა არღარა გამოჩინებულ არს ენასა ჩუენსა და ეგვონებ თუ არღარა გამოჩინებულ არს“-ო (ც^ა ი^ე და ფთავესი 26₂₈₋₂₉). თავის მხრივ გიორგი ხუცესმონაზონიც გიორგი მთაწმიდელის შესახებ გაიძახის: „ყოველთა უწყით, ვითარმედ ეგეითარი თარგმანი თვნიერ... მამისა... ფთავესისა სსუბაჲ არა გამოჩინებულა ენასა ჩუენსა და ევონებ თუ არცა გამოჩინებულ არს“-ო (ც^ა გ^ი მთაწმ^დლსა 307₃₀₋₃₁). სიტყვა „თარგმანებაჲ“-ც ზოგჯერ თავისი ნამდვილი მნიშვნელობით-კი არ არის ნასმარი, ვითარცა რომელიმე ნაწარმოების განმარტება, არამედ თარგმანის მაგიერ: ფთავეს „თარგმანებაჲ წიგნთაჲ (ესე იგი წიგნების თარგმნა) აქუნდა ნამეტნავად ყოველთა სათნოებათა“-ო (ც^ა ი^ე და ფთავესი 55₂₇₋₂₈). ხოლო, როდესაც ფთავეს წინამძღვრობას თავი დაანება, ისევე „წიგნთა საღმრთოთა თარგმანებასა შეუდგა და ფრადნი წიგნი თარგმნა, რა-შელთაგანნი რაოდენნიმე ზემო გვქცნებოიან“-ო (იქვე 56₁₀₋₁₁), ისევე მთარგმნელობა დაიწყოო.

ფერემ მცირის ნაწარმოებშიც აქა-იქ ამ ორი ტერმინის მნიშვნელობა არეულია და თარგმანი (ფერ. ფს. 247²⁸⁸⁻²⁸⁹ 297-298) თარგმანების მაგიერ სწერია¹, „მთარგმნელი“ (ფერ. ფს. 245¹⁷² და 246¹⁸³) მთარგმანებელის მაგიერ და „მთარგმნელობა“ (იქვე 247²⁶¹) მთარგმანებლობის მაგიერ.

ქვემოთ თვითთველს ამ ორი ტერმინთაგანს ჩვენ თავის განსაკუთრებულ მნიშვნელობით ვხმარობთ: თარგმანი — ნათარგმნს, თარგმანება — განმარტებას; მნიშვნელობა, ხოლო მათგან ნაწარმოები სიტყვების, — მთარგმნელი, მთარგმნე-ბელი, მთარგმნელობა და მთარგმანებლობის მნიშვნელობაც ამასდა გვარად განსხვავდება.

როგორც უკვე აღნიშნული იყო, ფერემ მცირე საბელოვანი მთარგმანებელიც ყოფილა, საკუთარი თარგმანებათა შემთხვევით. ერთი მისი ანნაირი შრომა-თაგანი „თარგმანებაჲ ფსალმუნთაჲ“ უკვე გამოცემულია ე. თაყაიშვილის მიერ პ. ინგოროყვას აღდგენილი ტექსტის მიხედვით (არხ. მოგზაურობანი II, 2:2—269). დანარჩენი მისი უფრო საყურადღებო და აღდგენილ მნიშვნელობის თარგმანებანი ჯერ არც შესწავლილია და არც გამოცემული.

თხზულებათა თარგმანება იმაში მდგომარეობდა, რომ მთარგმანებელს თავის ნაწარმოებში რომელისაჲმ ღრმა-აზროვანი ქმალებას დედა აზრი „განმარტებული“ (ფერ. ფს. 249²⁷⁶⁻²⁷⁷) ჰქონოდა, რომ მკითხველისათვის „ძალი სიტყვას“ (ფერ., ქეზი I, 216), შინაარსი წინადადებისა, ან თვით „ძალი... წიგნთაჲ“ (ცა გგლ ხანძელსაჲ, დ₁₂), მთელი ნაწარმოების დედა-აზრი ნათელი ყოფილიყო. მთარგმანებელნი „განმარტებდენ ძალსა და სიღრმესა“ არჩეულ ქმნილებისას (ცა მტსა დ₁₀სი *54⁴, გვ. 31⁵), „წერილთ სიღრმესა“ უხსნიდენ ხოლმე (აბდულმესია, ნ. მარარის გამოც. TP. წ. IV, გვ. მგ. 63). „თარგმანებაჲ სიტყუთა ღმრთისათაჲ და განმარტებაჲ მათი“ (ცა იე ურპაელისაჲ, კ. ქეკელიძის გამ. XB. II, 326⁶⁻⁷) ერთი-და იგივე არის. მათ შორის მხოლოდ ის განსხვავებაა, რომ პირველი უცხო სიტყვა და განსაკუთრებით საღმრთო წერილის შესახებ იხმარება, მეორე-კი ქართულია და უფრო ფართო, ზოგადი მნიშვნელობა აქვს. ამ აზრის სიპართლეს ქვემოთმოყვანილი უფრო ცხად-ჰყოფს.

როგვარი თარგმანება არსებობდა: „რომელიმე განმარტებით“ ათარგმანებაჲ არჩეულს ქმნილებას, „რომელნიმე სახის-მეტყუელებით“ (ფერ. ფს. 250⁴⁷⁹⁻⁴⁸¹). ფერემ მცირეს ერთი მაგალითი აქვს მოყვანილი, რომლისგანაც ნათლად ჩანს, თუ რა იყო „სახისმეტყუელებითი თარგმანებაჲ“. იგი ამბობს: „ადგალსა ღმრთისასა ოდესჲ ცაჲ ითქმის“-ო (იქვე 252⁶⁶⁹) იმიტომ, „რამეთუ არა რაჲ ეპოების სხუაჲ გონებასა კაცთასა უმაღლესი ადგილი უფროჲს ცათა: ამისთჳსა ცასა საყდარ მისა უწოდინ და ქუეყანასა კუარცხლემკ: და ესე ყოველი მოპოვებით და სახის-მეტყუელებით, რათა გამოაჩინონ სიმაღლე ღმრთაებისა მისისაჲ“-ო (იქვე 252⁶⁸²⁻⁶⁹¹). ამ სიტყვებითგან ცხადია, რომ

¹ თუ აქ და ამგვარი შემთხვევებში გადაწყვეტილად არ მოსვლიათ: იქნებ დედანშე ქარაგმით ეწერა „თარგმანნი“ = თარგმანებანი, გადაწერის დროს-კი ქარაგმა გამოსტოვეს და ამ გზით ორი სიტყვის აღრუელობა წარმოისდგა.

„სახის მეტყუელება“ ეფრემ მცირეს ხატოვნებად და ალევორიად აქვს ნაგულისხმევი.

მასასადაშე. „სახის მეტყუელებითი თარგმანება“ იგივე ალევორიული განმარტება და ახსნა, ხოლო „განმარტებითი თარგმანება“ ნაწარმოების რეალური ან ნა-განმარტება უნდა იყოს. მეტად საგულისხმოა, რომ თვით ეფრემს რეალური განმარტება ალევორიულზე საუკეთესოდ ზიარნია და ამბობს კიდევ: „ცხად არს, ვითარქედ უხეშთაჲს არს განმარტებით თარგმანებაჲსა სახის-მეტყუელებით თარგმანებაჲსა: რანეთუ ყოველსავე ზუღლსა (ფსალმუნისა, ან სხვა რომელინაჲ სათარგმანებელად აღებულ კმნილენისა) სახის მეტყუელებაჲ შესაძლებელ არს არა ერთ-სახედ ოდენ, არამედ ზრავალ-სახეცა“-ო (იქვე 250₄₃₄₋₄₃₅). მაგრამ ეფრემ მცირე იცის, რომ ზოგჯერ ისეთი შესთხვევა არის ხოლმე, როდესაც მხოლოდ „სახის-მეტყუელებითი“ ანუ ალევორიული თარგმანება გამოსადეგი და არა განმარტებითი. მაგ., „გესმოდინ რაჲ ჯელი და ფერწი ღმრთისანი, გინა თუაღნი და გული, უწყოდე ვითარმედ ამისაჲცა გლიტვის ყოფასა სახის-მეტყუელებაჲ უქს და არა განმარტებაჲ: ვინაჲთგან არა რაჲ ჯორციელთა და ზრქელთა:განი იპოების ჯორცისა მას (ღმერთსა) თანა და უბილაესა“-ო (იქვე 251₅₁₅₋₅₁₆). ამიტომაც არის, რომ თუმცა პირადად ეფრემს თარგმარტებითი თარგმანება საუკეთესოდ ზიარნია, მაგრამ თავის ფსალმუნთა თარგმანებაში იგი ხშირად სწორედ სახის-მეტყუელებითს თარგმანების მეთოდს ხმარობს.

მთარგმანებლობითს მოღვაწეობაში იმ გარემოებასა ჰქონდა დიდი მნიშვნელობა, ერთისა-და-იმავე საქმის ან მოვლენის შესახებ სხვადასხვა ავტორთა ცნობებს შორის „მსგავსება“ (ეფრ. ფს. 249₄₂₆) სუფევდა, თუ „არა-მსგავსება“ (იქვე 249₄₂₇). ხოლო „მსგავსება“ — „არა-მსგავსება“ ირკვევა ხოლმე ცნობათა „თანამეტყუეებისაგან“ (იქვე 249₄₂₈), ანუ თანხმობისაგან, როდესაც ცნობათა შედარება ამტკიცებს მაგ., რომ „მისივე-და-ერთისა ქრისტის საქმეთა წარმოთქუმისათჳს ოდესმე შეიერთების და ოდესმე მცირედ რეცა განიყოფების სიტყუაჲ წმიდათა მახარებელთაჲ“ (იქვე 249₄₃₀₋₄₃₁). თუ ერთი-და-იგივე ამბავი სხვადასხვა მახარებელს ერთნაირად აქვს აღწერილი და მათი „სიტყუაჲ შეიერთების“, ეს, რასაკვირველია, ცნობათა „მსგავსება“-ა. ხოლო როდესაც თვითოეულს მათგანს, ან ზოგს მათგანს განსხვავებულად აქვს მოთხრობილი, მაშინ „სიტყუაჲ განიყოფების“ და მოთხრობელთა შორის „არა-მსგავსება“ სუფევს.

მაგრამ ზოგჯერ ცნობათა შედარება გამოარკვევს ხოლმე, რომ ერთგვარი საშუალო მდგომარეობაა, როდესაც ცნობები არც ისეთია, რომ „წინააღმდეგობოდეს ურთიერთს“ (იქვე 249_{425-250₄₂₇}) და მათი განსხვავება სრულს განცალკევებასა და შეუთანხმებლობას მოასწავებდეს, ისე რომ „არცა განიყოფაჲ იგი მათი განწყობებასა იქმს“ (იქვე 249₄₃₃₋₄₃₆). მეორე მხრით „არცა (ამ შესაღარებელ ცნობათა) შეერთება“ მათ „შერწყუმასა ჰყოფს“ (იქვე 250₄₃₅), ვერც ისეთს შეზავება-შეთანხმებას გვიხატავს, როდესაც ორივე ცნობა თითქმის „ურთიერთს იკისხებდეს სიტყუათა მათ“ (იქვე 250₄₃₉₋₄₄₀).

ყოველგვარი წინასწარი უშაობის შემდგომ, წყაროების „შეწყნარებულე-
ბისა“ (იქვე 248₂₂₂), „ლირება“ (იქვე 247₂₇₂) — ნაკლის, „უწეველობაჲ“ (იქვე
247₂₇₂₋₂₇₃) „საე“უელობაჲ“-ს (იქვე 250₄₁₁₋₄₁₂) გამორკვევის შემკვამ, როდესაც
მეცნიეჲმა უყვე იცოდა, თუ რა იყო ძის წყარო ბჲი „უუეუელი“ (იქვე 246₁₈₇₋₁₈₈)
და რა კიდე „საეკეული“ (იქვე 246₁₉₈), მთარკმანებელს შეეძლო თავის პირდა-
პირს მიზანს შესდგომადა.

როგორც ყოველგვარი საქმე აღამიანს შეუძლია „ზედამიწევნით ცნას“¹
(„ცა სრან ზრსლჲა 23“) ზედმაწევნით შეისწავლოს, დაწვირლებით, „გამოწუ-
ლილვით... გამოიძი“-ოს („ცა გიორი მთწმდლჲა 299₁₂) და წმდგე სურვილი-
საებრ ან „გამოწულილვით აღწრაჲა“ („ცა იწე და ეფთჳესი 15“) შეუწვეს,
ან მოკლეჲ აღწუესოს თავისი დაქცა და დაკვირვება, — იმგვარადღე თარგმა-
ნებაჲც ორნაირად შეიძლებადა დაწერილი ყოფილიყო: ან „წემოკლებულად და
ლიტონად“ (ეფრ. ფს. 246₁₇₈₋₁₇₉), „მოკლედ და ლიტონად“ (იქვე 249₃₉₈) მარ-
ტიელ და მოკლედ, ან არა და „უფრტელესად და ჟღრმესად“ (იქვე 246₁₈₉₋₁₈₁),
ერკლად და ღრმა-აზროვანად. ამნაირს „უფრტელესა“ (იქვე 247₂₈₇) ნაწარმოებს
ქართულად „სრულებითნი და გაერცელებითნი თარგმანებაჲნი“ (იქვე 247₂₈₁₋₂₈₈),
ან არადა „განერცელებითნი“ თარგმანებაჲნი (იქვე 249₄₁₂₋₄₁₃) ეწოდებოდა.
ხოლო მოკლე და მარტიეს ნაწარმოებებს „წემოკლებითნი თარგმანებაჲნი“
(იქვე 247₂₈₁₋₂₈₈) ერქვა. „წემოკლებითი“ (იქვე 249₃₉₈ და 400) და მარტიეი გან-
მარტება რასაკვირველია, „მარტიეთათჳს და ლიტონთა“ (იქვე 246₁₇₉₋₁₈₀),
მოუშადებელი მკითხველისათვის იყო განუთჳნილი, ერცელი და „სრულებითი“-კი
განეთარებულ და ცოდნის-მოყვარე მკითხველთათჳს, „გამომეძიებელთათჳს და
გულისჴვის-მოყფელთა“ (იქვე 246₁₈₁₋₁₈₂).

როგორც ზემოთ გამოკვეული იყო, ეფრემ მცირემ ზედმიწევნით იცოდა
როგორც დედნისა, ისე ძველი სიტყვების სახის აღდგენისა და მათი თავდაპირ-
ველი მნიშვნელობის გამოკვევის საუცენიერო მეთოდები, ერთი სიტყვით ყველა
ის საშუალებანი, რომელნიც მთარგმანებელისათვის საჭირო იყო. ამიტომ, რაკი
მას ეგოდენი თეორიული მომზადება ჰქონია ამ დარგშია, ეს უფლებას გვაძ-
ლებს ვთქვათ, რომ ეფრემ მცირეს მთარგმანებლობითი მოღვაწეობისა და
„ნაწრომი“-ს (ეფრ. ქსთ. 341₂₈) მომავალი შესწავლა დაამტკიცებს, რომ მას
ამ სფეროშიაჲც ქართული მწერლობის წინაშე თვალსაჩინო ღვაწლი მიუძღვის.
ახსნა, ანუ თარგმანება საჭიროდ მიაჩნდა ჩვენს მეცნიერს იმიტომ, რომ „ყო-
ველსა თარგმანსა უქმს შემატებაჲ სიტყვსაჲ რეჲა განმაცხადებელად ძალისა“-ო,
(ქქბი 1, 217), დედა აზრის ცხადსაყოფელად და მნიშვნელობის შეთვისების
გასაადგილებლადო. თითონ ეფრემი თავის ამგვარ თხზულებებს როგორც ეტ-
ყობა ღიჲად აფასებდა. ერთს თავის ანდერძში მაგალითად, იგი პირდაპირ
ამბობს: „გვადრებ და ვიტყჳ“-ო, „ესე დაიმარხენ... უკუეთუ ამას დაიწერდე,
ესე იღვაწენ, რათა არა რაჲ დააკლო, არა ხოლო ას ორმოცდაათთა ამათ
თავთაგანი პირველით ებისტოლითურთ, არამედ არცაღა ჩემი ესე კადრებული
და მოზრახული, არა ხოლო შესაეღლსა ამს ვიტყჳ, არამედ კიდეთა წარწერილსა

¹ სიუყვა „ზედამიწევნით“ ეფრემ მცირესაჲც აქვს ნახარი (იერუს. ხელნ. № 34).

თარგმანება]თაცა, რომელთაგანნი რომელნიმე ზეპირით დაწერილნია და რომელნიმე დედისაგან“-ო (თ. ეორდანია, ქკბი I, 216—217; ე. თაყაი-შვილის Опис. I, 714).

თავის ახსნას, ანუ თარგმანებას არწიებზე სწერდა ხოლმე იმ წინადადებისა, ანუ სიტყვის პირდაპირ, რომელსაც შეეხებოდა მისი ახსნა. ასეთი წესი გადმოუღია მას თეოდორე პატრიარქის მიერ სეიმონ-წმიდას შეწირულ 420 ბერძნულ წიგნებითგან. ამნაირადვე უწერიათ სხვა საუკეთესო ბერძნულ თხზულებებშიც, „რათა რაყამს სამეცნიეროსა რასამე სიტყუასა ეძიებდეს ვინმე, ადვილად პოვოს და არა ჯგმდეს მიმყოფებული ჟამი, ანუ ყოველისავე გარდაკითხვაჲ“-ო, ამბობს ეფრემ მცირე (ქკბი I, 217 და Опис. I, 714).

ეფრემ მცირეს ერთი სამეცნიერო საისტორიო გამოკვლევაჲცა აქვს დაწერილი, მ გრამ, ვიდრე ამ თხზულების განხილვას შევეუდებოდეთ, ურიგო არ იქნება მისი საზოგადო შეხედულება და აზრები შევისწავლოთ საისტორიო ნაწარმოებების შესახებ. ეფრემი საისტორიო თხზულებებს ოთხ უმთავრეს ჯგუფად ჰყოფდა: „ცხოვრებაჲ, ანუ წამებაჲ, ანუ რაჲცა რაჲ ჰამბავი, გინა მოთხრობაჲ“ („გარდამოცემის“ თარგმანის შესავალი, ქკბი I, 217). აქ მხოლოდ „მატრიცა“ და „ხრონოლოგიაჲ“ არ არის ჩამოთვლილი. მაგრამ „მატინენი“, „წმიდათა მატინები“ მას მოხსენებული აქვს ერთს სხვა თხზულებაში (ეფრ. ქსიფ. 347²¹), ხოლო „ხრონოლოგიაჲ“-ს შესახებაც რომ ცნობები ჰქონდა, ეს მის საკუთარ საისტორიო გამოკვლევითგანაც ჩანს, სადაც იგი თვით სარგებლობს „ხრონოლოგიაჲთ“. როცა მოთხრობა ეკლესიის თავჯდასავალს გვიამბობდა, ეფრემ მცირე მას „საეკლესიო მოთხრობა“-ს ეძახდა (იხ. მისი „უწყება“, ქკბი I, 53). ყოველი ისტორიული მოვლენა შეიძლება, „თხრობის სახედ“ ყოფილიყო აღწერილი, მაგ., ძველ წმიდათა და მარტკლთა ცხოვრბანი და სიმხნე „თხრობის სახედ ოდენ აღიწერნეს“ (ქ. ქეკელიძე, ეფრ. ქსიფ. 332).

ყველა ზემო-ჩამოთვლილ დარგის საისტორიო ნაწარმოებნი შეიძლება ავტორის მიერ ან „სოფლურითა და უშუერითა სიჯუჲთა“, „ლიტონითა სიტყუთა აღწერილი“ ყოფილიყო („გარდამოცემი“-ს თარგმანის შესავალი, ქკბი I, 217), ან არადა შესაფერის სამწერლობო ენით, ხელოვნურად. მაშასადამე, ისტორიკოსისათვის საკმარისი არ იყო, თუ იგი ამბავს, ან ცნობას სწორედ გადმოგვცემდა, მას უნდა ღირსეულადაც აეწერა, შესაფერისი ხელოვნება გამოეჩინა.

„სოფლურითა და უშუერითა სიტყუთა“ საისტორიო თხზულებებს მხოლოდ მაშინ სწერდნენ, როდეს აღმწერელი ჰამბავისა მის ლიტონი კაცი“ (იქვე I, 217) უსწავლელი იყო, როგორც მაგალითად, „უმრავლესთა წმიდათა წაებანი“, ეფრემ მცირის აზრით, „თანადარდობილთა მონათა ვიეთგანე აღწერილ იყვნენ“ (იქვე I, 217). ასე იწერებოდნენ ხოლმე თავდაპირველად მარტკლთა და წმიდათა უუძველესი ცხოვრბანი, რომელნიც, როგორც უკვე აღნიშნული იყო, „თხრობის სახედ ოდენ აღიწერნეს თითოეულია წმიდათაგანისა თანდახუდობილისა ვისგანმე“ (ეფრ. ქსიფ. 332). ამგვარი ნაწარმოების დამახასიათებელი თვისება „ლიტონობასა და სიმარტკვესა შინა“ (იქვე) მდგომარეობდა: ყოველი გამოცდილი მკითხველი შენიშნავდა რა „ლიტონობასა მას თხრობისასა“ (იქვე), მაშინვე მიხედებოდა, რა გვარი თხზულებაჲ ჰქონდა ხელთა. ამნაირს „პირველ

ლიტონად აღწერილსა წიგნსა მოწამეთასა“ ფერემ მცირის სიტყვით „კიმენი... ეწოდების“ (იქვე 333). კიმენი ბერძნული სიტყვაა და როგორც ფერემი ამბობს მართლაც „მდებარე“-სა ჰქონდა ელა (იქვე). მაშასადამე, „კიმენად“ ძველ მართლმადიდებელთა ხელშეუხებლად მდებარე, შეუწოვრებელი ტექსტი იწოდება, რომელიც „შემოკლებით და ლიტონად ილწერილი“ იყო (იქვე 343₂₆) თუმცა „პატიოსანთა“ და „ღირსთა კაცთაგან“, მაგრამ „სახუებრ სიტყუათათჳს არა მოლუწი-ქმნილთა“ (იქვე 343₂₈₋₂₉) მიერ, რომელნიც თხრობის გარეგანს სახეს არავითარს ყუარდებას არ აქცევდნენ და თხულებებს „ენითა მსოფლელთაჲთა“ სწერდნენ სოლმე (იქვე 342₂₉₋₃₀).

მერმინდელს განათლებულსა და მწერლობაში დახელოვნებულ ისტორიკოსებს არ მოსწონდათ ეს „უშუერად“ დაწერილი მოთხრობები და მაშინდელი გემოვნებისა და შეხედულობისა მიხედვით მათ შესწორებასა და გადაკეთებას შეუდგნენ: მოთხრობას „სიტყუა განაშუენებენ, გარდაჰკაზმენ“-ო, ამბობს ფერემი და ამისთანა გადაკეთებულ ნაწარმოებს „მეტაფრას უწოდენ, რომელ არს გარდაჰკაზმული“-ო (იქვე I, 217).

საისტორიო მწერლობის ეს დარგი განსაკუთრებით ბიზანტიაში იყო განვითარებული, მაგრამ სხვა ქვეყნებშიაც არსებობდა. კ. ქეკელიძე თავის ორ პატარა, მაგრამ საუცხოვო და მრავალ საყურადღებო ცნობებით სავსე გამოკვლევაში დაამტკიცა, რომ ამ დარგის საუკეთესო წარმომადგენლებად ბიზანტიაში იყვნენ სემეონ ლოლოთეტოსი, რომელმაც თავისი განთქმული შრომა 982 წ. დაიწყო, და მისი შრომის განმავრცელებელი, ფილოსოფოსი იოანე ქსიფილინოსი, რომელიც გუშაობას 1081 წ. შეუდგა (კ. ქეკელიძე, Иоанн Ксифилин как продолжатель Симеона Метафраста, ХВ. II, 335).

მაშასადამე, როდესაც ძველ საეკლესიო-საისტორიო თხზულებას „სიტყუა განაშუენებენ, გარდაჰკაზმენ“, ასეთს გადაკეთებულს ნაწარმოებს ქართულად „გარდაკაზმული“, ხოლო ბერძნულად „მეტაფრასი“ ეწოდებოდა. ეს ბერძნული სიტყვა ქართულმა ძველმა საისტორიო მწერლობამაც შეითვისა.

გარდაკაზმული თხზულებების შემდგენელთა უმთავრესი მიზანი ერთის მხრით ის უნდა ყოფილიყო, რომ ძველ საისტორიო-საეკლესიო თხზულებათა თხრობის ლიტონობა და სიმარტივე მოესპოთ და მხატვრულ-ლიტერატურულ ენა-წყლიანობით შეემკოთ, მეორე მხრით „მშველკელთა“ მიერ „დრკუ“ სიტყვითა „თანაშერყვით“ დამახინჯებული და „გარყენილი“ ძველი თხზულებები „მშველკელობის ღვარძლისაგან“ განეწმნათ. ამგვარად ცხადია, რომ ყოველს საეკლესიო ისტორიკოსს შეეძლო „წინა-დაეღვა“ რომელიმე „ძველი იგი [წიგნი] ძოწამეთაჲ“ და „შეეცალა მეტაფრასად“ (ფერ. ქსიფ. 333). თხზულების გადაწყვეტილებელი, „გადამეტაფრასქნელი... ესე იგი არს განმავრცელებელი და შემამკობელი“ (იქვე 341), ხოლო მის ნაწარმს ერქვოდა „განვრცელებულნი საკითხავნი“ ანუ „გარდაკაზმულნი“ და „მეტაფრასქმნილნი“ (იქვე 431).

ფერემ მცირეს მაინც საგანგებოდ განმარტებული აქვს, რომ სხვის თხზულების ამნაირად გადაკეთება მაშინ შეიძლება, როცა მოთხრობის ავტორი მართლაც უფიცი კაცი იყო. მაინც-და მაინც თხზულების გადაწყვეტილების მოქმედება ერთი უმთავრესი მეთოდოლოგიური კანონით უნდა ყოფილიყო შეზღუ-

დელი: მას ყველაფერის ჩაწერა-კი არ შეეძლო, რაც აზრად მოუვიდოდა და მოეწონებოდა, არამედ უნდა გაემშვენებინა, „შეეკაზმა“, ან გადაეცეთებინა „ექვეითარითა სიკუთა, რომელი მასვე პირსა იტყოდეს, არა შეშმატებდეს და არცა დააკლებდეს საქმეთა“-ო (იქვე I, 217). გადამცეთებელი შინაარსს, მაშასადამე, ვერ შეეცვოდა. კეშმარიტად რომ ასე უნდა ყოფილიყო, როგორც ჩვენი მეცნიერი ამბობდა, და რა დიდი ბედნიერება იქნებოდა მეცნიერებისათვის, რომ ეს მარტოეი, მაგრამ არსებით დეშმარიტი მეოოდი რიცხვმრავალ გადამცეთებლებს სცოდნოდათ და შეეთვისებინათ!..

ვისაც სურს ნათლად წაომოიდგინოს, თუ რა დიდი მნიშვნელობა აქვს ისტორიის საშეცნიერო მეოოდეების განვითარებაში ეფრემის აზრს, მას ვფრჩევუღებრივ გადაკეთებული ცხოვრება და მარტვლობანი დედნებს შუადაროს და მაშინ ადვილად შეაჩნევს, რომ გადამცეთებელი უმეტეს შემთხვევებში უფრო თავის ენაწყლიანობისა და სწავლულობის გამოჩენაზე ფიქრობდა, ვიდრე დედნის ცნობების ზეტუღულად გადმოცემაზე.

ეფრემ მცირის ზემოაღნიშნული მეთოდოლოგიური მოთხოვნოება ძველ თხზულებათა გადაკეთების წესახებ ქართულ საისტორიო მწერლობას, როგორც ეტყობა, შეუთვისებია და მუშაობის დროს ქართულ „გარდამკაზმელებს“ ამ მეთოდით უნელმძღვანელით კიდევ. ამ აზრს სიმართლეს დემეტრე მეფის დროინდელ გამაჩენილ საეკლესიო „აღმწერელის“ არსენ კათალიკოზის თხზულებაც სატყობოდ ამტკიცებს, რომელიც აი რას ამბობს თავის მიერ წაწიწნოს გარდაკაზმულ ცნობაში: „წმიდანო მამანო და ძმანო! ექვე ნეტარისა წიწნოს ცხოვრება შეუწყობულად და განწეულად ქართლისა მოტყევისა თანა და ჰამბავსა მეფეთასა-თანა აღრეულად სწერია, ვითარცა თქვენ უწყით: რომელიმე თვთ მის წმიდისაგან მოთხრობილად, რომელიმე მეფისა მირიანისაგან, საუთა იაოზ მდღლისაგან, სხუთა აბათარისაგან, სხუთა კულად სიღონიასაგან, გარნა წინა უკუნა და უკუნა წინ იგივე-დაერთი პირი. და ამისთვს საეკლესიოდ მკითხელათვს ფრიად საწყინო იყო და მსვენელათვს უტმარ. ამის პირისათვს დაფარულად მკებარე იყო და თანა წარკვლებოდით მოთხრობასა ღვაწლისა მისისა დღესა ჭყენებისა მისასას... ამისთვს ვიკარე თვთ მის წმიდისა მეოხებათა თანა-შეწყენითა და თქვენთა ბრძანებათა მრავლებითა მე უნდომნ მტვერმან ფერტა თქვენთამან ყოელად უღებმან ცხოვრებულმან უღირსმან არსენი აღწერად მეფეთასა დიმიტრისასა... [წმიდისა და ნეტარისა დედისა ჩუენისა წიწნოსი ცხოვრებისა აღწრდით სულიერით მოქალაქობა]თა, ღვაწლთა და ჰადაგებათა და] სასწაულთა შემდგომითი შემდგომად. მიწყია ლიტონითა სიტყვთა იგი პირი, რომელი ძველსა შინა სწერია: არცა შემთმატებია, არცა დამიკლია, არამედ ძალი სიტყვსა და გამოცხადებასა საქმისა მოკლედ და მარტივად გამომითქვამს, და მრავალკესა და მასვე თანააღრეულობასა ჰამბავსასა თანაწარტლილად და უკეთუ რააშე შესავალად თხრობისა, ანუ აღგილ-აღგილ შესაქრავიდ სიტყვსა სიტყუთა გვტმარებია, იგიცა საღმრთოთა წიგნთაგან და წმინდათა მიერ თქმულ-საგან არს და ყოველი კეშმარიტი და კეშმარიტებით აღწერილი და წამებული მათ მიერ, ამა, წინაშე თქვენსა არს“-ო (ცნ წაწიწნოსი არსენი კწნისა, საეკლო მწმის გამტმა № 10, გვ. 51—52). მაშასადამე.

არსენი კათალიკოზი ამბობს: მოთხრობის შინაარსისათვის „არცა შევიშატებია, არცა დამიკლია“-ო. მას მხოლოდ წა ნინოს ძველ ცა-ში არსებული „მრავალ-კეცი თანაღრეულობაჲ ჰამბავსაჲ“, რაკი „იგივე და-ერთი პირი“, ერთი-და-იგივე ცის სხედასხვა ადგილას, „წინა-უკანა და უკანა-წინ“ რამდენჯერმეა მოთხრობილი, მოუსპია და იმის ცლაში ყოფილა, რომ „ძალი სიტყვსა“, დედა-აზრი და „გამოცხადებაჲ საქმისაჲ“, საქმის ნამდვილი ვითარება მკაფიოდ და ცხადად გამოეთქვა, „მოკლედ და მარტიოდ“. თავისით არსენს მხოლოდ „შესა-ვალი თხრობისა“ დაუწერია და აქა-იქ. „ადგილ-ადგილ“ კიდევ „შესაკრავად სიტყვსა სიტყუა გვხმარებია“-ო, მოთხრობის სხედასხვა ნაწილის ერთიერთმა-ნეთთან გადასაბმელად საჭირო სიტყუები ჩაურთავს. მთელი ეს ზემოპყვანილი ამონაწერი ნათლად ამტკიცებს, რომ არსენი კათალიკოზი ფერემ მცირის ზეთო-ლოლოგიური მოძღვრების მიმდევარი და განმახორციელებელი ყოფილა.

როგორც ზემოთ აღნიშნული იყო ფერემ მცირეს ერთი პატარა საისტო-რიო გამოკვლევაჲ აქვს დაწერილი, რომლის სათაური არის: „უწყებაჲ მიზე-ზისა ქართულთა მოქცევისაჲ თუ რომელთა წიგნთა შინა მოიქცნენის“. ეს გამოკვლევა დაწერილია ფერემის მიერ „ეკლესიარბისა ქართულთასა, მღვდ-ელისა უფლისა იოანეს კვრიკეს“ ბრძანების გამო. იმავე აღუნიშნავს, თუ რა მიზანი უნდა ჰქონოდა ფერემის ნაწარმოებს და რაგვარ წყაროებით შეეძლო ესარგებლა. იოანე კვრიკეს უბრძანებია, „რათა წე-ით დაიდვას მას შინა მოსაქცნებელი, ოდეს მოქცევისა ჩუენისაჲ და თუ რომელთა წიგნთა შინა ბერ-ძენტისა ქსენებულ არს“ (ქპბ I, 3'). მკვლევარს მაშასადამე, უნდა გამოერკვია: „ოღეს“, ე. ი. როდის და სად არის მოხსენებული მოქცევაჲ ქართლისაჲ, მაგ-რამ წყაროდ მხოლოდ ბერძნული წიგნები უნდა აეღო. ამგვარი უცნაური მო-თხოვნილება თვით ცხოვრებაჲ წამოაყენა, სახელდობრ იმ გამწვანებულმა ბრძო-ლამ ბერძნებსა და ქარაველებს შორის, როდესაც პირველად საჯაროდ აღიძრა საკითხი, აქვს თუ არა კანონიერი უფლება საქართველოს ეკლესიას დამოუკიდ-ბელი იყოს (იხ. ქლი ერის ისტორია II, 490). რასაკვირველია, თუ ქართველები თავისი უფლების დასამტკიცებლად საბუთებს ქართულ საისტორიო წყაროებით-გან მოიყვანდნენ, ბერძნები არავითარ ყურადღებას არ მიაქციდნენ და არც დაიჯერებდნენ. რომ არავითარი საბუთი არა ჰქონოდათ ქართველების საბუ-თებისათვის ექვის თვალთ შეეხედათ და უარეყოი, ამისათვის საჭირო იყო ქართველებს ყველა ცნობები მხოლოდ ბერძნულ საისტორიო წიგნებითგან ამო-ვკრიბათ. რაკი პაექრობა ამ დროს ხშირი იყო ხოლმე, ქართველები პასუხისა-თვის ყოველთვის მზად უნდა ყოფილიყვნენ, ხოლო ამისათვის სწორედ ისეთი გამოკვლევის დაწერა იყო საჭირო, როგორც იოანემ ფერემ მცირეს მიანდო, რომ „უქმდეს თუ ვისმე გამომძიებელთაგანსა ცნობად“ (ქპბ I, 34), გამოსა-დგეი ცნობები მზადა ჰქონოდა.

ფერემმა მიწოდებული საქმე საუცხოვოდ აასრულა: მან ყველა ის წყარო-ები, სადაც-კი ქართველების გაქრისტიანებისა და ეკლესიის შესახებ ცნობები მოიპოვებოდა, შეკრიბა და თავის მიზნისათვის გამოიყენა. ამაზე მეტი თითქმის

არც ჩვენ ვიცით ეხლა¹. ეფრემ მცირის შემდეგ ოთხ უმთავრეს თხზულებით-განა აქვს ამოღებული მასალები: მოციქულთა მიმოსლევითგან, „თეოდორიტეს საეკლესიო მოთხრობის წიგნთაგან“, ანტიოქიაში აღწერილ ხრონოლოგიითგან და ევაგრე ეპიფანეს „საეკლესიო მოთხრობითგან“, წვრილმანი წყაროები კიდეც სხვა იყო.

როგორც მოსალოდნელი იყო, ეფრემ მცირეს ყოველთვის მკაფიოდ და დაწერილებით აქვს აღნიშნული, თავის წყაროს სახელდობრ რომელ ადგილითგან იღებს ცნობებს: მაგ., „მოიწესებებს თეოდორიტე საეკლესიოთა მოთხრობისა წიგნსა შინა თვსსა ოცდაშვითხესა თავსა“ (ქკზი I, 34), ან კიდეც „ევაგრე ეპიფანესი საეკლესიოსა მოთხრობისა შინა თვსა აღწერს ოცდამეორესა თავსა შინა“ (იქვე I, 53). ამასთანავე თეოდორიტეს თხზულებითგან მოყვანილი მისი თარგმანი იმდენად სწორე და დედანზე დაახლოვებულია, რომ მეტი შეუძლებელია². მხოლოდ ერთ ადგილას განზრახ დამოწმობია ბერძნულ ტექსტს: თეოდორიტეს ქართულების შესახებ ნახშირი აქვს სიტყა „ბარბაროსნი“, ეფრემს-კი გადმოუთარგმნია სიტყვით „ნათესავნი“ (ქკზი I, 35 = Migne Patr. graeca, v. 82, Historia eccl. lib. I, cap. 23), რასაკვირველია იმიტომ, რომ მას თავისი ეროვნება ამ სათაქილო სახელწოდების ღირსად არ მიაჩნდა.

სამწუხაროდ „ხრონოლოგის“ ჩვენამდე არ მოუღწევია. მაგრამ რომ ეს საბუთიც ეფრემ მცირის შოგონილი და შეთხზული არ არის, ეს ცხადადა ჩანს ერთი ბერძენი მეცნიერის ნიკონ შავინოელის 1072—1098 წლებს შორის დაწერილ წიგნითგან, რომელსაც „ტაკტიკონი“ ეწოდება. მას ამ თხზულებაში სწორედ იგივე ნაწყვეტი აქვს მოყვანილი, რომელიც ეფრემ მცირეს გადმოუთარგმნია და რამდენადაც ამ ნაწარმოების დაბეჭდილ სლავურ თარგმანითგან ჩანს (ბერძნული დედანი ჯერ გამოქვეყნებული არ არის) ჩვენს მეცნიერს დედანი სიტყვა-სიტყვით უთარგმნია (იხ. Правосл. Палест. Сборник; вып. 16, გვ. გვ. 40, 47 და 48).

მას შემდეგ რაც ქართულ საეკლესიო მწერლობაში ანდრია მოციქულის საქართველოში ქადაგების შესახებ ცნობას განსაკუთრებული ყურადღება მიჰქცევს და სამშობლო ეკლესიის დამფუძნებლად პირველწოდებული მოციქული აღიარეს, უნებლიეთ საკითხი იბადებოდა: თუ ქრისტიანობა საქართველოში მართლა პირველ საუკუნეშივე გავრცელდა, მაშ წინადა ნინოს რაღა ემოციქულებოდა, ან-და ვინღა უნდა მოექციაო? ამის გამო სიმართლის მოყვარულსა და გულწრფელ აღმზიანს ან ერთი ცნობა უნდა უარ-ეყო, ან მეორე. ეფრემ მცირის მკაცრს ლოგიკურს მსჯელობასაც ეს გარემოება არ გამოჰპარვია და ცდილა ეს ორივე ცნობა ერთიერთმანეთში ისე შეეთანხმებინა, რომ ორივეს შესაფერისი მნაშენელობა ჰქონოდა. მას როგორც საეკლესიო მწერალსა და მონა-

¹ რუჟინუსის ცნობას გარდა, მაგრამ იგი ვითარცა რომელიც ეფრემისათვის გამოსადეგარი არ იყო.

² სამ პატარა წინადადებას გარდა (Migne, Patr. graeca, vol. 82, Historia eccl. lib. I, cap. 23), რომელიც ქართულ თარგმანს აკლია, სხვა ყველაფერი სიტყვა-სიტყვით არის გარდმოცემული. რაკი თარგმნის დროს ეფრემი საზოგადოდ დედანს კვალდაკვალ მისდევს ხოლმე, ამიტომ ალბათ ის სამი წინადადება ბერძნულ ტექსტსაც უნდა ჰქვებოდა.

ზონს არ შეეძლო არც ერთი ამ ცნობათაგანი უარეყო იმიტომ, რომ ორივე ისეთს წყაროებზე იყო დაფუძნებული, რომელთა სიმართლე მაშინ ყველასა სწამდა. წა ნინოს შესახებ ცნობის უარყოფა არც ახლა შეიძლება, იმიტომ რომ მოღვაწეობა თანამედროვე ისტორიკოსსა აქვს აწერილი. „მიმოსლვამ მოციქულთაჲ“-ც მაშინ უმკველ წყაროდ იყო მიჩნეული. რაკი ორივე ცნობა ნამდვილად ითვლებოდა, ფერემმა დაასკვნა: წა ნინოს ჭადაგება შექველია იმიტომ იქნებოდა საკირო, რომ ალბათ „მათ წმიდათა სამოციქულონი მოძღვრებისა თესლთა ანეულნი მრავალქამ დაიპყრნა ლუარდლჴან მეცერაჲთამან, არა ხოლო ჩუენ შორის, არამედ თუთ მათ ბერძენთაცა შორის“ო (ქკბი I, 34). ამგვარი მაგალითები, რომ ახალი მოძღვრება შემდეგ დაჩაგრულიყო და საზო-ლოვოდ გამქრალიყო, ბევრი იცოდნენ მაშინ. ამ შემთხვევაში ჩვენი მეცნიერი სამშობლო ქვეყნის წარსულის შესახებ სხვა ქვეყნების ისტორიის საზოგადოდ მოვლენათა მიხედვით მსჯელობს, ანალოგიით სარგებლობს და დაასკვნის, რომ როგორც სხვა ქვეყნებში „სამოციქულონი მოძღვრებისა თესლთა ანეულნი მრავალქამ დაიპყრნა ლუარდლჴან მეცერაჲთამან“, ისევე საქართველოშიც უნდა მომხდარიყო და სწორედ ამის გამო საკირო იქნებოდა ქრისტიანობის ხელშეწყობა ქადაგება საქართველოში. ყურადღების ღირსია, რომ ფერემ მცირის ამ თეორიამ გაიმარჯვა და საყოველთაოდ გავრცელდა. ფერემის თეორია XIX საუკუნის დამლევამდე შეურყეველი იყო. ამიერითგან საქართველოში ქრისტიანობის გავრცელების შესახები ორივე ცნობა შეთანხმებული და ლოგიკურად სრულე-ბით დასაბუთებული იყო. რასაკვირველია, ახლა ამ საკითხის შესახებ ჩვენ სხვა აზრს მივდევთ, მაგრამ მაინც უნდა აღვთაროთ, რომ მაშინ ამაზე უკეთესად ამ საკითხის გადაწყვეტა შეუძლებელი იყო.

მხოლოდ ერთს შემთხვევაში, როდესაც იგი მირონის კერახების უფლებას ამბავს არკვედა, ფერემ მცირეს შეცდომა მოუვიდა. საკვირველი ის არის, რომ ეს საკითხი ყოფილა „საძიებელი მრავალთაჲ, თუ ოდეს მიიღეს ქართველთა კურთხევაჲ მიპრონისაჲ“ (ქკბი I, 47). ჩვენს მკვლევარსაც ბევრი უჭებნია, მაგრამ საკირო ცნობები ვერ უპოვნია და ამის გამო მთელ ჩემ გამოკვლევას „მრავალქამ ედროებდ აღწერად“-ო (იქვე I, 47). რაკი არაფერი აღმოჩენილა, იგი თავდაპირველად არკვევს თუ როგორ გადაწყვეტილა ეს საკითხი სხვაგან და ამისდა მიხედვით, აქაც ანალოგიით მსჯელობს, საქართველოშიაც ამნაირად უნდა მომხდარიყო. რაკი ქალკედონის კრებას ესმა, რომ სიძვირის გამო მირონს ჰყადდნენო, ამიტომ დაადგინეს, მარტო ანტიოქიაში შეზავებული მირონი-კი არ არის წმინდა, არამედ ყველგან სხვაგანაცაო. ეს ცნობა იყო „საზოგადოდ ყოველთათჴს“, მაშასადამე, ქართველებსაც უფლება ეძლეოდათ ქალკედონის კრების ამ დადგენილების შემდეგ მირონი საქართველოშივე ეკურთხათ. მაგრამ ამას გარდა ფერემ მცირე საქართველოში განსაკუთრებულ მიზეზსაც ასახელებს, ამიტომაც კიდევ შეიძლებოდა მიენიჭებინათ უფლებაო: „საგონებელ არს, ვითარმედ სიშორისათჴს გზისა და რომელ ფრიად საშიშ არს უცხოთესლთა შორის კმელით ანტიოქიით ქართლს წაღებაჲ წისა მიპრონისაჲ, ამისთჴს თუთ აღვილსა დაწესებულ არს მათდა კურთხევაჲ მიპრონისაჲ“-ო (იქვე I, 47).

საკვირველი ის-კი არ არის, რომ ფერეშ მცირე ამნაირად მსჯელობს, მისი აზრების მიმდინარეობა ლოღიკურად სრულებით სწორეა და ჩვენც რომ საბუთები არა გეჭონოდა იმავე ანალოგიის მეათდს მიემართაედრთ და „საგონებელს“ მივეცემოდით, — ამ მხრივ იგი უძლეველია, — საკვირველი ის არის, რომ მას და მრავალ სხვა პირთ თითქოს არა სცოდნიათ, რომ ამ საკითხის შესახებ საუცხოვო, თანამედროვის მიერ აღწერილი ცნობები მოიპოვება გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებაში (ქლი ერის ისტორია II, 405) და თვით საბუთის დედანიც იერუსალიმის მონასტერში ინახებოდა. მაგრამ ესეც-კია, რომ შესაძლებელია, რაცი ფერეშს ნაპრქანები ჰქონდა უეჭველად ბერძნული წყაროებითგან ამოეკრიბა, სწორედ ამის გამო გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრების ცნობაც არა აქვს მოყვანილი.

ზედმოყვანილითგან ეგონებ სრულებით ცხადი იქმნებოდა, რომ ფერეშ მცირე შესანიშნავი, სწორუპოვარი ქართველი მეცნიერი ფილოლოგოსი, ფილოსოფოსი და ისტორიკოსი იყო და ჩვენი ზნეობრივი მოვალეობაა მისი ნალეაწი და ყველა ნაშრომი ისე გამოეცეთ და შევისწავლოთ, როგორც მის დიადს. სულს, მალალს გონებას და ღრმა სამეცნიერო ცოდნას და ნიქს შეეფერება.

ლეონტი მროველი

შპ დ'ფელსა და ანა დ'ფელს ქცა-ში ერთს ადგილას აღნიშნულია: „არჩილის წამება და მეფეთა ცხორება და ნინოს [მიერ] ქართლის მოქცევა ლეონტი მროველმან აღწერა“-ო (*432, გვ. 211). როგორც ამ შენიშვნითგანა ჩანს, ქცის ძველს დედანში „მეფეთა ცხორება“, „ქართლის მოქცევა“ და „არჩილის წამება“ ლეონტი მროველის თხზულებად იყო ცნობილი. უძველესია, როგორც ქვემოთ ქცა-ში (*437, გვ. 215), ჯუანშერი ავტორის სახელია და არა გადაშერისა, ამგვარადვე აქაც ლეონტი მროველი ავტორის სახელია. ამათ თვით ზმნა „აღწერა“-ც ამტკიცებს, რომელიც ძველ ქართულში შეთხზვას ჰქონდა. ლეონტი მროველი რომ იწერალად და ისტორიკოსად ითვლებოდა წინათაც, ეს წა არჩილის ახალ ცხორებითგანაც ჩანს, რომლის ავტორი ამბობს: არჩილის „ლირსებისთა ქებათა ვერვინ მკადრე ქმნილ არს, თვნიერ მის ქაშისა წმიდისა ეპისკოპოსისა ლეონტი მროველისა, რომელსაცა მისი სანატრელი ცხორებაჲ და ლუაწლი ვრცელად აღუწერია, ვითარცა მოგვთხრობს მატიანე ქართველთა ცხოვრებისა“-ო (ცა არჩილი II-ისა, დაბეჭდილი მ. ჯანაშვილის „ქართ. მწერლობა“-ში I წიგნი 758). „მეფეთა ცხორება“ ამ წინადადებაში რასაკვირველია უნდა უღრიდეს ქართლის ცხოვრების დასაწყისს, რათავე მხოლოდ ამ ნაწილს შპ დ'ფსელს ქცის ხელთნაწერში ამგვარი სათაური აქვს: „სახელთა მამისათა, ძისათა და სულისა წმიდისათა ვიწყო მოთხრობად ცხორება ქართუელთა მეფეთასა და პირველთაგანთა მამათა და ნათესავთა“ (*95, გვ. 1). მაშასადამე, ლეონტი მროველის თხზულების სრული სათაური ყოფილა „ცხორება ქართველთა მეფეთა და პირველთაგანთა მამათა და ნათესავთა“. ყურადღების ღირსია, რომ წა ნინოს ცხორების გადაშეყვებელი არსენი კათალიკონი ამ თხზულებას „ცა“-ს-კი არ ეძახის, არამედ „ჰამბავე მეფეთა“-ს (საეკ. მუზეუმ. გამოც. № 10, გვ. 51). თვით ლეონტი მროველიც თავის თხზულებას ერთ ალაგას „ამბავს“ უწოდებს: „აქამომღე დაესწერეთ ამბავი ესე რვათა ძმათა, ხოლო აქეთგან ვიწყეთ და წარმოვთქვათ ამბავი ქართლისა“-ო (გვ. 5).

ვინ იყო ლეონტი მროველი და როდის ცხოვრობდა იგი, ამის შესახებ ჩვენ ცნობები არ მოგვეპოვება. საუბრადობოა, რომ ათონის ივერთა მონასტრის ერთ ხელთნაწერში № 61 ნ. მარკის სიტყვით მოხსენებული ყოფილა „ლეონტი მროველი მთავარ-ეპისკოპოსი“ (Агиографическiе материалы по груз. рукоп. Иверѣ I, 84, ЗВОАО, XIII), მაგრამ ამ უკანასკნელის შესახებაც მეტი ცნობები არ არსებობს, ისტორიკოსი და ათონის ხელთნაწერში აღნიშნული ლეონტი მროველი ერთი და იგივე პირია, თუ არა. მხოლოდ დაახ-

ლოეებით შეგვიძლია განესაზღვროთ აგრეთვე დრო, როდესაც მოღვაწეობდა ჩვენი ისტორიკოსი. ლეონტი სარგებლობს „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-თ და შატ-ბერდისეულ წაწინოს ცხოვრებით, მოხსენებული აქვს (გვ. 3U) ანდრია და სვიმონ კანანელის ქადაგება საქართველოში (თუ ეს მერმინდელ გადამწერის შეტანილი არ არის) ამის გამო შეუძლებელია ლეონტი მროველს XI საუკ. აღრე ეცხოვრა.

ლეონტი მროველის თხზულებას „ცხოვრება ქართუელთა მეფეთა და პირველთაჲთა მამათა და ნათესავთა“ ჩვენამდის იმ სახით არ მოუღწევია, როგორც თვით ავტორს უნდა დაეწერა და დაუწერია. „ცხოვრება“ გადამწერთაგან დროთა განმავლობაში თვალსაზრისი დაზიანებულია. როგორც შმ დფლისეულის ქცითგანა ჩანს, ვგონებ იქ უნდა თავდებოდეს, სადაც იწყება ვახტანგ ნეფის ცხოვრება: მხოლოდ ამ ნაწარმოებსა აქვს სრულებით ახალი სათაური.

თვით ლეონტი მროველის ნაწარმოები იყოფება ორ ნაწილად: პირველი შეიცავს ქართუელთა „პირველთაგანთა მამათა და ნათესავთა და მეფეთა“ ცხოვრებას წარმართობის დროს (*95—191, გვ. 1—55), ხოლო მეორე — მირიანითგან მოყოლებული ვახტანგ მეფემდე (*191—293, გვ. 55—116). რომ მაინცა-და-მაინც ლეონტი მროველს მართო წაწინოს ცა-კი არ დაუწერია, როგორც ეს ალბათ შეცდომით აღნიშნულია ქცის მეზინდელ გადამწერისაგან, არამედ საქართველოს გაქრისტიანებაც, ეს ცხადად იმ სათაურითგანაცა ჩანს, რომელიც ამ ნაწილისათვის ავტორს გაუკეთებია: „მოქცევა მირიან მეფისა და მისთანა ყოვლისა ქართლისა წმიდისა და ნეტარისა დედისა ჩუენისა ნინო მოციქულისა მიერ“ (*191, გვ. 55 და ანა დფლს ქცა). მაშასადამე, ავტორს უმთავრესად ყოვლისა „ქართლისა“ გაქრისტიანებაზე ჰსურდა ელაპარაკა და წაწინოს ცა ამ მოთაზრობის მხოლოდ ერთს ნაწილს შეადგენდა. მართლაც ამ სათაურს ზედვე მიჰყუება: „პირველად უქუე ვაქსენოთ ცხოვრება წმიდისა და ნეტარისა დედისა ჩუენისა... ნინო მოციქულისა“-ო (*191, გვ. 55).

ლეონტი მროველის თხზულების ორივე ნაწილი ერთი-და-იმავე სიტყვებით იწყება: „პირველად ვაქსენოთ“ (*95 და 191, გვ. 1 და 55). პირველი ნაწილი თავის მხრივ თავებად ყოფილა დაყოფილი. ახლა თავების სათვალავი მხოლოდ ერთგან-ლა არის შეჩენილი: „თავი მეოთხე. ქარალისა (sic) შესულა სპარსთა და მეფობა მირიანისი“ (*171, გვ. 44). რომ მროველის თხზულება მართლა თავებადა ყოფილა დანაწილებული, ეს ნათლად თვით ავტორის სიტყვებითაცა მსკიცდება. ლეონტი მროველი ერთს აღგის ამბობს: „ფეროზს, სიძესა მირიანისსა, აქუნდა ქუეყანა, რომელი ზემო თავსა ვაქსენი“-ო (*190, გვ. 55).

რაკი დანარჩენი თავების პირველი სტრიქონები წითურად არის ნაწერი, აზიტომ იმის გამოკვეცვა, თუ სად იწყება ახალი თავი, ძნელი არ არის. სათვალავისდა მიხედვით ლეონტი მროველის ნაწარმოები მე-171 (გვ. 44)-ე გვერდამდე სულ სამ თავად უნდა ყოფილიყო დაყოფილი, რათგან მე-171 (გვ. 44)-ე გვერდით უკვე მეოთხე თავი იწყება. ამის გამო „თავი პირველი“ უნდა პირველი გვერდითგანვე იწყებოდეს სიტყვებით „პირველად ვაქსენოთ ესე რამეთუ სომეხთა და ქართუელთა, რანთა და მოეკანელთა, პერთა და ლეკთა და მეგრელთა ამათვისთა ერთი იყო მამა სახელით თარგამოს“ (*95, გვ. 1). „თავი

მეორე" უნდა იწყებოდეს შემდეგი წინადადებით — „აქამოდინ დაესწერეთ ამბავი ესე რეთა ძმათა, ხოლო აქათგან ვიწყეთ და წარმოვქუთ ამბავი ქართლისა და ნათესავისა მათისა“-ო (*102, გვ. 5). „თავი [მესამე]“-ს სათაური უნდა იყოს „შემოსულა აღექსანდრესი“ (*128, გვ. 13). „თავი მეხუთე“ იწყება იქ, სადაც სწერია: „ხოლო აწ ვაქსენოთ ცხოვრება მარიანის ძისა ქასრე არ-დაშირისი“ (*179, გვ. 48). ამით თავდება პირველი ნაწილი, რომელიც, მაშასა-დამე, ხუთს თავს შეიცავს.

რაკი ლეონტი მროველის თხზულების მეორე ნაწილი, ბოლო ფურცლებს გარდა, თითქმის მთლად შატბერდისეულ წა ნინოს ცტგან არის ნასესხები, ამიტომ აქ მოთხრობა განსაკუთრებულ თავებად დაყოფილი არ არის. არამედ აქა-იქ შერჩენილია იგივე სათვალავები და სათაურები, რომლებიც შატბერდი-სეულ წა ნინოს ცაში მოიპოვება.

რა მიზანი ჰქონდა ლეონტი მროველს, როცა თავის თხზულების წერას შეუდგა? ქართულ საისტორიო მწერლობაში ლეონტი მროველამდე არსებობდა „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს მატიანე, — ნაწარმოები, სადაც ქართველების ძველი ისტორია იყო მოთხრობილი. მაგრამ იქ უუძველესი ხანა აღწერილი არ არის და მხოლოდ აღექსანდრე მაკედონელის კავკასიაში გალაშქრებით იწყება. შეიძ-ლება მაშასადამე, ლეონტი მროველს განზრახვა ჰქონოდა ქართველი ერის უუძველესი დროის ისტორია დაეწერა. მაგრამ ლეონტი მროველის ნაწარმოე-ბის მიზნის ამგვარად განმარტვა სრული არ იქმნებოდა.

ლეონტი მროველს თუმცა სათაურში თითქმის ერთ-ერთ მიზნად დასახული ჰქონია „ცხოვრება ქართუელთა მეფეთა და პირველთაგანთა მამათა და ნათე-სავთა“, მაგრამ, როგორც თვით თხზულებითგანა ჩანს, მას მარტო მეფეთა, მამათა და ნათესავთა ცხოვრება არა ჰქონია მხედველობაში, არამედ ბევრი სხვა დიდმნიშვნელოვანი საკითხიც. ჩვენი ისტორიკოსის პირველი და უმთავრესი მიზანი იყო, გამოერკვია კავკასიაში მცხოვრებ ერთა საზოგადოდ და განსაკუთ-რებით-კი ქართველების ჩამომავლობა და ნათესაობა. „პირველად ვაქსენოთ ესე, რამეთუ სომეხთა და ქართუელთა, რანთა და მოვაცანელთა, ქერთა და ლეკთა, [კავკასიანთა] და მეგრელთა, ამითოვსთა ერთი იყო მამა სახელით თარგამოს. ესე თარგამოს იყო ძე თარშისი, ძის წული იათუტისი ნოეს ძისა“ (*95, გვ. 1). ამგვარად ჩვენს საისტორიო მწერლობაში ქართუელთა შთამომავლობითი შტო დაბადების მამათმთავართა შთამომავლობითს შტოს პირველად ვგონებ ლეონტი მროველმა დაუქაღშირა. წინათ, მაგალითად „მოქცევაჲ ქა“-ს მატიანე-ი, ქარ-თველი ერის არც ნათესაობაზე, არც შთამომავლობაზე იყო რამე ნათქვამი. ჩვენ კარგად ვიცით, რომ ეს საკითხი სხვადასხვა ერთა მონათესაობის შესახებ ძველ ბერძნებაჲ აწუხებდა და ისინიც თავისებურად ცდილობდნენ ეს საყურადღებო „სამ-ეებელი“ როგორმე გადაეწყვიტათ. ქართუელთა სხვადასხვა ტომებს ზოგი თესალიელთა შთამომავლობად სთვლიდა, ზოგი, როგორც მაგ., პეროდოტე, ეგვიპტელთა ახალშენად. მაგრამ ძველი საბერძნეთის მწერლებს აზრადაც-კი არ მოსვლიათ, რომ სხვადასხვა ქართველი ტომები ერთიერთმანეთის მონათესავენი არიან. მით უმეტეს მათ ფიქრადაც არ გაუტარებიათ, რომ ყველა კავკასიაში მობინადრე ერები ერთის შთამომავლობის ყოფილიყვნენ: ამ დროს აზრი კაცო-

ბრიობის ერთობლივ შთამომავლობაზე ჯერ არ არსებობდა. მხოლოდ მას შემდგომ, როცა ქრისტიანობა გავრცელდა და მასთან ერთად მაშინდელმა განათლებულმა ხალხებმა „დაბადება“ შეითვისეს, თვითოეული ერის მეცნიერი მწერლები ცდილობდნენ, რომ „დაბადების“ მამათმთავართა შტოში, რომელიც ნოეს სამ შვილის—სემ, ქამ და იაფეტისაგან იყო გამოყვანილი, ან თავის ერის, ან არა და სხვა ცნობილ ერთ მამათმთავრის სახელი მოეძებნა, — ან სემის, ან ქამის, ან არა და იაფეტის შთამომავლობად აღეარებინა. განსაკუთრებით ბერძენი მწერლები ცდილობდნენ ამ საკითხის გამორკვევას. მაგალითად, ევსევი კესარიელი ჰერთა, კოლხებს, ტიბარენებს, მოსსწიკებს იაფეტის შთამომავლობად სათვლიდა, ხოლო ბაბილონის ენათა აღრევის შემდგომ სხვათა შორის მოახსენებულის იბერთა, კოლხთა და ქანების ენა (ხრონოგრაფი, იხ. ლატიშევი I, 667). ეპაფენასკი ლახეზი, ხალხები, მოსსწიკები, იბერი და [აფსი-ლები სენის შთამომავლობად მიაჩნია (ლატიშევი, I, 707), თუმცა შემდეგ მოსსწიკებს, კოლხებს და ხალიზებს იგი ამასთანავე იაფეტის ნებადაც ასახელებს (იქვე I, 703). ევსტათე ანტიოქელსაც ნოეს სამის შვილის შთამომავალთა შორის მოახსენებულა ჰეაფს „თოიბელ“ თობალების „ეხლანდელ იბერების“ მამათმთავარი და „ოსონი“, „მესხთა, ეხლანდელ კაპადოკიელთა“ მამათმთავარი (ლატიშევი, I, 703). ერთი სიტყვით, ქრისტიან ბერძენი მემატიანენი დაბადების შთამომავლობითს შტოში სხვათა შორის ქართულ ტომებსაც წინაპრებს უძებნიდნენ და ეს, თუ გნებავთ, ერთა მონათესაობის გამორკვევის პირველი ცდაა.

„მქცა ქა“-ს მათიანის ავტორის დროს, როგორც ეტყობა, ქართულ საზოგადოებაში ჯერ კიდევ სურვილი არ ჰქონიათ, რომ თავისი უუძველესი ისტორია ნოეს ერთ-ერთ შვილის დროითგან დაეწყოთ და დაბადების მამათმთავართა შტოში თავიანთის ადგილი ეპოვათ. მხოლოდ ლეონტი მროველის დროს, როგორცა ჩანს, მიუქცევიათ ამ საკითხისათვის ყურადღება. სწორედ ამ მხრივ არის საუფლისხმო, რომ „ცა ქართულთა მეფეთა“ ქართველების ისტორიას იწყებს „თარგამოს“-ითგან, რომელიც „იყო ძე თარშისი, ძისწული იაფეტისი, ნოეს ძისა“. ლეონტი მროველმა ქართველები, მაშასადამე, იაფეტის შტოს მიაკუთვნა.

საუფრადღებოა, რომ ჩვენი ისტორიკოსი ამტკიცებდა: „სომეხთა და ქართულთა, რანთა და მოვაკანელთა, ჰერთა და ლეკთა, [კავკასიანთა] და მეგრელთა — ერთი იყო მამა“-ო (95, გვ. 1), ყველა კავკასიის ერები ერთი შთამონავლობისა იყვნენო. ამ შემთხვევაში ჩვენს მემატიანეს, რასაკვირველია, რაიმე საფუძლიან მოსაზრებით არ უხელმძღვანელია, მას აზრს დაკვირვება და სიღრმე აკლია და ნამდვილი ქართველი ტომები და კავკასიის სხვა ერები ერთმანეთში არიან არეულნი. ამასთანავე მას, როგორც ეტყობა, არ ესმოდა, რომ ქართველები, მეგრელები და ჰერნი ერთიერთმანეთის ძეები არიან, ხოლო რანთა, ლეკთა და მოვაკანელთა ქართველების მონათესაობა თუ საეჭვო არ არის, მაინც უფრო შორეულია. ქართველებისა და სომეხთა ძმობაც ავტორს, რასაკვირველია, ამ ორი ენის ნათესაობაზე არა აქვს დამყარებული. მაინცა-და-მაინც ლეონტი მროველს უფლება არა ჰქონდა ეთქვა, რანნი, ლეკები, მოვაკანელნი

და სამხეობო ქართველების ღვიძლი ძმები არიან იმნაირადვე, როგორც ქართველები, ჰერნი და მეგრელებიო. ამ შემთხვევაში, მგონია, ზემოწამოთვლილ ერთა ერთ-თესლოვანი შთაშობადობისა და ძმობის აზრი უფრო პოლიტიკური მაგობრობისა და ერთობის განმტკიცების სურვილითა და მოსაზრებით უნდა იყოს შეტანილი. თუმცა იქნებ ხალხში გარდმოცემით მაინც რაიმე ბუნდოვანი თქულება არსებობდა ქართველთა და ზემოწამოთვლილ ტომთა მონათესაობაზე.

ლეონტი მროველი თავის მიზნის განსახორციელებლად მეტად მარტივს, მაგრამ იმ დროს ყველგან საერთოდ გავრცელებულს საშუალებას ხმარობს. უკვე „დაბადებაში“ ეკიმეიტანელ რწმენად იყო მიღებული, ვითომც თვითოეულ ხალხს და ქვეყანას, ან ქალაქს რომელიმე მამათმთავარი ანიჭებდა ხოლმე სახელს, რომელიც იმ ერის წინაპრად და მამად ითვლებოდა, რომლისაგანაც მომდინარეობდა მთელი ერი, ისე როგორც ადამისა და ევასაგან „დაბადების“ წარმოდგენით წარმოიშვა მთელი კაცობრიობა. ამ საზოგადო რწმენის გამო „დაბადების“ დამწერნი და შემდეგ ქრისტიანი მეცნიერნი მემატრიანეც ყოველთვის, როცა სურდათ გამოერკვიათ რომელისაზე ერის, ან ქვეყნის მამათმთავრის სახელი, მამე საშუალებას მიჰმართავდნენ ხოლმე: აიღებდნენ იმ ხალხისა, ან ქვეყნის სახელს, მაგ., მესხებისას მეშხე, ან რომელისაზე ქალაქისას და დარწმუნებული იყვნენ, რომ ეს ხალხი წარმოიშვა, ან არა და ეს ქალაქი და ქვეყანა დაარსდა და ბინადარი გახდა ერთი კაცისაგან, რომელსაც ერქვა მეშხე. გრების წარმოშობისა და მონათესაობის მთელი ეს იმდროინდელი თეორია დამყარებული იყო იმ ღრმა და საზოგადო რწმენაზე, რომ მთელი კაცობრიობა ერთი ცოლქმრისაგან წარმოსდგა, ვითომც თავდაპირველად ერთი მეუღლენი იყვნენ, ზოლო შემდგომ თანდათანობითი გამრავლების წყალობით ჯერ გვარი გაჩნდა, მერმე ტომი, შემდეგ ერი და მთელი კაცობრიობაც. თანამედროვე მეცნიერება ასეთს შეხედულებას უარკყოფს. ახლა სოციოლოგიური კვლევა-ძიებისდა მიხედვით შეურყეველ ქმშარიტებად არის მიჩნეული, რომ ერთ-ცოლქმრობაზე დაფუძნებული სახლობა თავდაპირველი მოვლენა არ იყო, რომ გვარი და ერი ოჯახისაგან არ არის წარმომდგარი, პირიქით თვით ოჯახი გვიარისაგან გამოიყო, რომ ადამიანთა საზოგადოებრივი ცხოვრებაში ჯერ მხოლოდ გვიაროვნობა არსებობდა, ხოლო შემდგომ როცა საგვარეულო წესწყობილება სხედასხვა მიზეზების გამო დაირღვა, გაჩნდა ერთ ცოლქმრობაზე დამყარებული ოჯახიც.

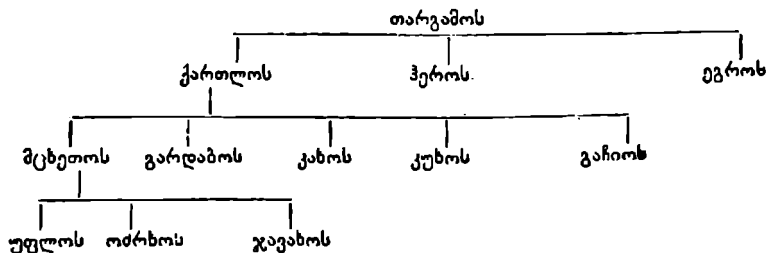
ლეონტი მროველსაც, რასაკვირველია, კაცობრიობის ყოფა-ცხოვრების განვითარების მიოდინარეობა იმგვარადვე ჰქონდა წარმოდგენილი, როგორც სხვა ერთა იმდროინდელ მემატრიანეებს. მასაც ქართველები და კავკასიის სხვა ხალხები ნოეს შვილის იაფეთისაგან წარმოშობილი ჰგონია. კავკასიაში მცხოვრებს თვითოეულს ერს თავისი მამათმთავარი ჰყავდა, — მათ საერთო მამას ერქვა თარგამოს, ხოლო ღის შვილებს — ჰაოს, ქართლოს, ბარდოს, მოეკან, ლეკ, ჰეროს, კეკას და ეგროს (*96, გვ. 2).

რასაკვირველია, ყველა ეს მამათმთავართა სახელები, — ან ამ ერთა, ან მათ ხელში მყოფ ჰიწა-წყლის სახელებისაგან არის ნაწარმოები, მაგ., ქართველების მამათმთავრის სახელი ლეონტი მროველს შეუქმნია ქვეყნის სახელისაგან „ქართლი“. ამ სიტყვისათვის სახელობითი ბრუნვის ნიშანი „ი“ მოუქცევია

და „ქართლ“-ისათვის მიუმატებია სახელობითი ბრუნვის ბერძნული დაბოლოება „ოს“. ამგვარადვეა ნაწარმოები მეგრელებისა და შიგანელთა მამათმთავრების სახელები — ეგრისი = ეგრ⁺ოს, ქალაქი ბარდავი — ბარდა = ბარდ⁺ოს. ამგვარადვე წარმოდგარია სომხების და კახთა მამათმთავრის სახელი. მხოლოდ თვით ხალხის სახელისაგან არის შექმნილი: ჰაა (სომეხი) = ჰა⁺ოს, კახ — ი = კახ⁺ოს, კუხ — ი = კუხ⁺ოს. რანთა, ჰერთა და ლეკთა მამათმთავრის სახელებიც-კი ნაწარმოებია მხოლოდ ქვეყნის შეკვეცილ სახელისაგან, დაბოლოების მოკვეცილ „ოს“-ის მიუმატებლივ: ქ. მოვკან-ეთი = მოვაკან, ჰერეთი = ჰერ⁺ოს, ლეკეთი = ლეკ⁺.

ქართლოსის შვილების სახელები აშვარისავე წესით არის ნაწარმოები: ქ. მცხეთისაგან მცხეთ⁺ოს, ქ. გარდაბანისაგან — გარდაბ⁺ოს. ამ „მეთოდის“ საშუალებით შეუქმნია ლეონტი მროველს მცხეთოსის შვილების სახელებიც: ქ. უფლისციხისგან (ესე იგი მეფის ციხე) უფლ⁺ოს, ქ. ოძრხისგან = ოძრხ⁺ოს და ჯავახ⁺ოს (ჯავახ⁺თი).

როგორც ზემოთყვანილ ცნობებითგანა ჩანს, ლეონტი მროველს ქართველ ტომთა და ქალაქების სახელები ერთიერთმანეთში აურევია. ამიტომ მამათმთავართა სახელები ზოგჯერ ისეთ ქალაქების სახელებისდა მიხედვით შეუქმნია, რომელთა არსებობა ქართველი ერის ტომობრივი ნათესაობის გასაგებად იმდენად საჭირო არ არის. მართო ქართველი ტომები რომ მივიღოთ მხედველობაში და ამისდა გვარად გამოვარკვიოთ, თუ როგორაა ჰქონდა წარმოდგენილი ლეონტი მროველს ამ ტომთა ერთიერთმანეთ-შორისი ნათესაობრივი დამოკიდებულება, შეძლებვი გვაროვნობის შტო წარმოგვიდგება:

მაშასადამე, იმ დროს, როდესაც ავტორის აზრით მეგრელებსა, ჰერთა და „ქართველთა“ შორის ძმური ნათესაობა იყო, იმდენადვე შორეული, როგორც მისი შეხედულებით „ქართველებსა“, სომეხთა და რანთა, შიგანელთა და ლეკთა შორის არსებობდა, ამავე დროს ქართლოსის შთამომავლობად მას მართო ქართლელი (მცხეთოსი და უფლოსი), კახელი (კახოსი, კუხოსი, გაჩიოსი) და მესხნი (ოძრხოსი და ჯავახოსი) მიაჩნია. სხვა ტომების შესახებ ავტორს არავითარი ცნობები არ მოეპოვება. ყურადღების ღირსია, რომ ლეონტი მროველმა არა იცის რა ეგროსისა და ჰეროსის ჩამომავლობის შესახებ. როგორც ჩანს, მეგრელებსა და ჰერთა ტომების შესახებ საჭირო ცნობები არა ჰქონია. ამასთანავე არაფერია ნათქვამი აფხაზებსა და სვანებზეც.

მაშასადამე, ლეონტი მროველმა იმ საკითხს, რომლის გამორკვევაც იკისრა, ვერ სძლია, ვერც საკმაო ცოდნა გამოიჩინა, რომ ნათესავნი უცხოისაგან განეჩინა და ქართველი ტომები (ქართლელნი, კახელნი, მესხები, მეგრელები და სხვანი) კავკასიის სხვა ერებისაგან განცალკევებულისა, თვით ისინი-კი ერთის შთამომავლობისად აღეარა. ქართველ ყველა ტომების შესახებაც საჭირო ცნობები არა ჰქონია. ერთი სიტყვით, მან იმგვარად განახორციელა თავისი განზრახვა, როგორც განახორციელებდა სხვა იმდროინდელი ისტორიკოსი. ლეონტი მროველის ცნობებს ქართველების ჩამომავლობის შესახებ ჩვენთვის ახლა მხოლოდ იმდროინდელ საზოგადოებრივ აზრების შესასწავლად აქვს მნიშვნელობა. ამ მხრივ ყურადღების ღირსია, რომ ლეონტი მროველი ქართველებისა და კავკასიის სხვა ერთა შ. ჩამომავლობასა და ნათესაობას ყურადღებას აქცევდა და ეხებოდა. ეს უწყველია იმის მომასწავებელი უნდა იყოს, რომ იმდროინდელ ქართველ საზოგადოებისათვისაც ამგვარი საკითხი საულისწმო ყოფილა.

ყურადღების ღირსია, რომ ლეონტი მროველი მამათათავართა სახელების წარმომავლისათვის სიტყვას ბერძნულ დაბოლოებას „ოს“-ს უმატებდა. როგორცა ჩანს, იგი ბერძნული სამეცნიერო მწერლობის მიმღევაჲ უნდა ყოფილყო და ბერძნულიც ვგონებ უნდა სკოდნოდა.

მეორე მთავარი საკითხი, რომელსაც ლეონტი მროველი თავის თხზულებაში ეხება, ქართული ენის გაჩენის თეორიაა. ჩვენი ისტორიკოსის შეყვანულებისდა მიუხედავად ისე გამოდის, ვითომც თვით ქართველი მამათათავარი და იმის შთამომავლობა თავდაპირველად ქართულად არა ლაპარაკობდა. ამგვარად თუმცა ქართველები უკვე არსებობდნენ, მაგრამ ქართული ენა-კი ჯერ გაჩენილი არ იყო. ლეონტი მროველი მოგვითხრობს, რომ ვიდრე ნაბუქოდონოსორ მეფე იერუსალიმს აიღებდა, „აქამოდის ქართლოსიანთა ენა სომხური იყო. რომელსა ზოახედეს, ხოლო ოდეს შემოკრბეს ესე ურიცხვნი ნათესავნი ქართლსა შინა, მაშინ ქართულთაჲ დაუტევეს ენა სომხური და ამათ ყოველთა ნათესავთაჲნი შეიქმნა ენა ქართული“-ო (*126, გვ. 12—13).

მაშასადამე, ჩვენს ისტორიკოსს ჰგონებია, რომ ქართული ენათა შერევისაგან წარმოსდგა, ბაბილონის ენათა აღრევისაგან-კი არა, არამედ იმ ერების ენათა შერევისაგან, რომელნიც მის ცნობებშია მოხსენიებული ამ დროს საქართველოში ცხოვრობდნენ. „ქართლოსიანთა“ თავდაპირველი ენა-კი ლეონტი მროველის აზრით სომხური იყო. ეს ცნობა ბევრ ჩვენდროინდელ ქართველს იმდენად სათაყილოდ მიაჩნდა, რომ ზოგიერთნი ამტკიცებდნენ, ვითომც ეს ადგილი ვილაციას განზრახ დაემახინჯებინოს. ამ დევნის გამოცემისათვისაც-კი ბ. მ. ჯანაშვილი მოუჩივრებლივ მ. ბ. როსსეს სუბედა ბრალსა (ქართველთა მატყანე, 110), იმ აღმაძნის, რომელმაც მოგვლი თავისი ძალღონე და სიცოცხლე ქართული მწერლობის შესწავლას შესწირა.

ბ. ე. თაყაიშვილმა დამტკიცა, რომ ეს ცნობა უძველეს, ვახტანგის წინააღმდეგულს ქცა-შიაც მოიპოვება (Ош. წ. II, გვ. 93—94). რასაკვირველია, სიყალბე აქ არავის ჩაუდენია: ეს ცნობა უწყველია თვით ლეონტი მროველს ეყუენის. საზოგადოდ იგი სომეხთა მამათათავარსა და სომხურს უბირატესობას ანიჭებს. რატომ? იმიტომ, რომ ლეონტი მროველი თითქმის ყველა-

ფერში ერთს თხზულებასა ჰბაძავს, რომელიც შეცდომით ეფერებ ასურის ნაწარ-
მოებად ითვლებოდა და სახელად ჰქვია „თქმული წმიდისა მამისა ჩუენისა
ეფრემისი თარგმანება“ დაბადებისათჳს ცისა და ქუეყანისა და ადამისათჳს,
ვითარ მისცულეს გუაზი მისი და დამარხეს გოლგოთას და ცულაება ნათე-
სათა... ხოლო ესე თარგმნა წმიდამან მამამან ჩუენმან ეფრემ „შობა მამათ-
მთავართა ადამითგან ვიდრე ქრისტესადმდე“. ეს თხზულება მშ დფლს ქცის
ხელნაწერში ქართულ ისტორიკოსთა თხზულებებს წინ უძღვის და ე. თაყაი-
შვილის მიერ გამოცემულია მშ დფლი ქცის I დამატებად (გვ. 787—846).
ქართული დედნის ასურულ თხზულების „განძთა ქებაი“-სა და ეთიოპურ „ადა-
მის წიგნთან“ Das christliche Adambuch des Morgenlandes aus dem
Aethiopischen... übersetzt von A. Dillman: Jahrbücher der Biblischen
Wissenschaft V) შედარებამ დამარწმუნა, რომ ზემოაღნიშნული ქართული თარ-
გმანი ასურულ „განძთა ქებაის“ ერთ-ერთ რედაქციის თარგმანია (K. Bezold,
Die Schatzhöhle). ასურულ მწერლობაშიაც ამ თხზულების ავტორად ეფრემი
ითვლება (იქვე I, 1 და II წ.). ბიზანტიურს მწერლობაშიც გიორგი სჯეკელი
(VIII—IX საუკ.) და სიმეონ ხუცესი (XIII ს.) ეფრემისად სთვლიან (Gelzer,
Jullus Africanus und die byzant. Chronographie II, 268 და Dillman,
Das christliche Adambuch, 10). თუმცა იგი ნამდვილად ეფრემ ასურს არ
ეკუთვნის, მაგრამ მაინც ერთ-ერთი მისი მიმდევარის დაწერილი უნდა იყოს
(K. Bezold, Schatzhöhle I, გვ. X). ამ თხზულებაში სახელდობრ ნათქვამია,
რომ ღაუდაპირველად იყო „სიტყუა მათი (ე. ი. ადამიანებისა) ერთ და ენასა
ზრახვიდეს ადამისითგან ვიდრე მუნ დღემდე ენასა ასურულსა ფრიად ვრცელსა
ვიდრე სომხითა დღემდე და არს იგი მეფე ყოვლისა ენისა“-ო (მშ დფლი
ქცა 812). „ხოლო... რაემს ალაშენეს გოდოლი ბაბილოენს, მუნ შეირიენეს
ენანი და განიბნიენეს ყოველნი პირსა ქვეყნისასა... და მიერიოთგან იქნა ქუე-
ყანა სამეოცდაათ ენად და სამეოცდაათ მთავრად და ყოველსა ენასა დადგინეს
(sic) მეფე“ (ე. თაყაიშვილი. მშ დფლი ქცა, 813). ამ საშუალო საუკუ-
ნეების ისტორიკოსთათვის სამაგალითო თხზულებითგან ლეონტი მროველმა
შეიტყო, რომ თავდაპირველად გაბატონებული იყო ერთი ენა — ასურული,
ერცულს მანძილზე, რომელიც მიაწევდა „ვიდრე სომხითა დღემდე“. მაშასადამე,
სომხითში ასურული არა ყოფილა გავრცელებული, არამედ სომხური, ასე უნდა
ეფიქრა, და სწორედ ასეც უფიქრია ჩვენს ისტორიკოსს. რაკი სომხითის მეტი
ზემომოყვანილ თხზულებაში სხვა არც ერთი ქვეყანა დასახელებული არ არის,
ამიტომ სომხეთი და სომხური ენა დიდმნიშვნელოვნად მიუჩნევია. ამით აიხს-
ნება, რომ ლეონტი მროველი „ჰაოსს“ და სომხურს ენას ასეთს უპირატესობას
ანიჭებს. შემდეგ იმავე სამაგალითო წიგნში ახსნილია რომ, ახალი ენები, „შე-
რევიოთ“ გაჩნდნენ. რაკი, იმ 70 ახლად წარმოშობილ ენათა სიაში, რომელიც
იქ არის მოყვანილი, ქართულს ენას ან არა აქვს დათმობილი ალაგი, ან უფრო
სწორად რომ ვთქვათ მისი სახელი იმდენად დამახინჯებულია, რომ მისი ცნობა
შეუძლებელი-და იყო, ამიტომ ლეონტი მროველს ქართული ენის გაჩენა რე-
გორამ უნდა აეხსნა და მანაც ენათა შერევით ახსნა: „ქართლოსიანნი“ თავდა-
პირველად სომხურს ლაპარაკობდნენ, მაგრამ დროთა განმავლობაში საქართვე-

ლოში ბევრი სხვადასხვა ერისა და „ნათესაის“ ხალხი ჩამოსახლდა და „ამთო ყოველთა ნათესაეთაგანი შე ქნა ენა ქართული“—ო, — ასე მკვეთრად ლევონტი მროველი. მაშასადამე, აიტორის სიტყვები „ენათა შერევა“ თავის ნაწილი და ძირითად მნიშვნელობით — გაუგია და ამაზე დაუშვარებია ქართული ენის გაჩენის თეორია. ამგვარი აზრს ჩვენს დროში ბავშვსაც კი არ ეპატიება, თუცა თანამედროვე მეცნიერებაც არ უარყოფს, რომ ზოგიერთი ენები შეუღულ ენათა ჯგუფს ეკუთვნიან. მაგრამ ამ შემთხვევაშიაც ჩვენთვის ლევონტი მროველის „თეორიას“ კი არა აქვს ფასი და მნიშვნელობა, არამედ იმ გარემოებას, რომ ჩვენს ისტორიკოსს და უეჭველია მის-დროინდელ განათლებულ ქართულ საზოგადოებასაც ჰსურდა გაეგო, თუ როდის, საითგან და როგორ გაჩნდა ქართული ენა.

მესამე მთავარი საკითხი, რომელსაც ლევონტი აწვევს ებება, საქართველოში მეფობის დამყარების დრო და ისტორია არის. როდის, როგორ და საითგან დაარსდა მეფის ხელისუფლება, ამის გამორკვევასა ცდილობს ჩვენი ისტორიკოსი. ამ საკითხს, როგორც ვიცით „მეცა ქა“-ს მატრიანის ავტორიკე შეეხო, მაგრამ ის თავის მოთხრობას ალექსანდრე მაკედონელის ხანით იწყებს და იმის წინა დროის შესახებ სდუმს. რაკი ლევონტი მროველს „ქართლოსიანთა“ ისტორია ნოეს შვილების დროითგან აქვს მოყვანილი, რასაც ირეველია, შეუძლებელია დამყარებულიყო თავის წინამორბედ მემბრიანის თეორიით. საქართველოში მეფობის გაჩენის შესახებ ამ შემთხვევაშიაც ჩვენი ისტორიკოსი სხვა მის-დროინდელ უცხო-კვეთელ მემბრიანეებზეთ გარკვეულს მაგალითსა ჰმადებს, ყალბ ეფრემ ასურის შემოდასახელებულ წიგნითა და შეხედულობით ხელმძღვანელობს. ყალბ ეფრემის თხზულებაში-კი ნათქვამია, რომ უკვე პირველი კაცი ადამი მეფედ ნაქურთხი იყო ღმერთისაგან: „იქმნა ადამ მეფე, მღურდელ (sic), წინასწარმეტყველ, მუნ დაასეა (sic) ღმერთმან საყდარსა პატივითა... და რქუა მას აჟ ადამ, აჟა ესე რა გყავ. შენ მეფე, მღურდელ, წინასწარმეტყველ და მთავარ და გამგებელ და ყოველნი დაბადებულნი დაგემორჩილნეს შენ, რათა ხოლო მართლსა დაგემორჩილნეს და მოგცე ჭელმწიფება ყოელისა, რომელი დაებადგ“ (მშ დღელი ქცა 789). ადამის შემდგომ მეფობისა და წინამძღოლობის უფლება ყოველთვის უფროს შვილს ჰქონდა ხოლმე, მაგალითად: „სეით უძლოდა ერსა თჳსსა განგებთა კეთილთა“ (იქვე 798). როცა სეითი კვდებოდა, „აკურთხა სეით ენუქ ძე მისი... და დაადგინა გამგედ ერსა თჳსსა ზედა, და აფუცა, რათა უძლოდეს სიმართლითა“ (იქვე 799). თავის მხრივ იმანაც, რომ კვდებოდა, „შემოკრიბნა მამათმთავარნი და ძე თჳსი კანინ და მალაღელ და იარედ და ენოქ და მათუსალა და ძენი მათნი და აკურთხა ძე თჳსი კანინ და ამცნო... შენ იყავ გამგედ ერისა“ (იქვე 800).

ერთი სიტყვით, მეფისა და გამგის უფლება პირველ კაცსავე ჰქონდა მინიჭებული და შემდეგ მემკვიდრეობით გადადიოდა განსვენებულის უფროს შვილზე, ისე რომ მეფობა თითქმის დაწესებული ყოფილა მაშინ, როცა ჯერ ერის-კი არ არსებობდა. მხოლოდ მას შემდგომ, როცა სეითის შთამომავლობამ უმტყუნა ალთჳმას და კენის თესლ-ტომს შეერია, „გამგეობა“-ც მოისპო, „არცა-ღა იყო გამგე ერსა თჳსსა ზედა“ (იქვე 804). ამ მხრივ დასავლეთ ევროპაში საშუალო საუკუნეებში საეპისკოპოსო და საერო მწეკრობაში, მეტადრე რომის პაპის

მომხრეთა შორის, სულ სხვანაირი აზრი იყო გაგრცელებული. წარღწეამდის საერო და სახელმწიფო ხელისუფლებით მხოლოდ უღმრთონი იყვნენ მოსილნი და პირველ გამგებლად და უფლად კაენი იყო, ხოლო წარღწენის შემდგომ მეფობა წყველ ქაჲის შთამომავლობას ჰქონდაო (v. Eicken, Geschichte und System der mittelalterlichen Weltanschauung, 1887 წ. გვ. 358). საქართველოში და საზოგადოდ აღმოსავლეთში პირიქით მეფობა ღვთაების მიერ დამყარებულ და უკვე პირველ კაცისათვის, აღამისათვის ნაწყალობეად მოიხსნაო.

ლეონტი მროველსაც ქართველების უფუძელესი ხანა ამგვარად აქვს აღწერილი. ქართლოსის მამას თარგამოსს 7 შვილი ჰყავდა, რომელთაც ისტორიკოსი გმირებადა სთვლის. ლეონტი მროველი ამბობს, რომ „ანათ შვილთავე გმირთა ზედა იყო გამგებელ და უფალ ჰაოს (მათი უფროსი ძმა) და ესე ყოველნი იუვნეს მორჩილ ჰაოსსა“ (*99, გვ. 3). ქართლოსსაც ხუთი შვილი ჰყავდა, რომელთა შორის მცხეთოსი უფროსი იყო და „ესე იყო განმგებ და უფალ მათ ოთხთავე ძმათა ზედა და ესე ოთხნივე იუვნეს მორჩილ მისა“ (*105, გვ. 6—7). მხოლოდ როცა მცხეთოსი გარდაიცვალა, „შთაფარდა შური შორის შვილთა ქართლოსისთა: იწყეს ბრძოლად და ჯდომად ურთიერთას, რანეთუ უფლოსს ძესა მცხეთოსსა არა ერჩიდეს, არცა ხადოდეს უფლად, რომელი დარტყმულ იყო საუღრთთა ქართლოსისთა, მამისა მისისაგან წიკუჭელ იყო უფლება ქართლოსიანთა“ (*105, გვ. 7). ამ შფოთის დროს იმგვარადვე, როგორც ყალბი ეფუძმ ასურის თხზულებაშია მოთხრობილი, ლეონტი მროველს სიტყვითაც ქართლში მეფისა და გამგებლობის უფლება მოიხსნა: „არა ვინ იყო მათ შორის უწარჩინებულეს და უსასელოვანეს, არამედ ადგილითაიდგულად თჳაჲნი იზინიან: ხოლო რომელიცა იყვის მცხეთას, იგი იყოს ყოველთა მათ სსეთთა ზედა და არცა სახელედებოდა მეფედ, არცა ერისთავად, არამედ მამასახლისი ეწოდებოდათ და იგი იყოს მამაველ და ბჭე სსეთთა ქართლოსიანთა, რანეთუ ქალაქი მცხეთა განდიდებულ იყო უმეტეს ყოველთასა და უწოდდეს დედაქალაქად“ (*107, გვ. 8 და ქვეა ზ. ჭიჭინაძის გამოცემა, 2.).

ამ უმეფობის ხანამ ფარნავაზმცე გასაზნა, რომელაც „იყო მამულად ქართოელი, ნათესავი უფლოს მცხეთოსის ძისა და დედულად სპასი“ (*116, გვ. 14)... და იყო იგი დისწული სამარისი, რომელი მოსლვასა მას აღექნა დარცხსა მცხეთელ მამასახლისი ყოფილ იყო“ (*116, გვ. 17). მან, უფლოსის შთამომავალმა, საქართველოში მეფობა აღადგინა. თვით ერისის მთავარმა ქუეყანა აღიარა ფარნავაზის მემკვიდრეობითი უფლება: — „შენ ხარ უფალი ჩუენი და მე ვარ მონა შენი“—ო (*120, გვ. 19). ფარნავაზი „მეფე იქნა ყოველსა ქართლსა და ეგრისსა“ ზედა (*128, გვ. 20). მისი სახელმძღვანელო მთელ საქართველოს მიწა-წყალს შეიცავდაო (*239, გვ. 20—21).

ამ ფარნავაზმა შემოიღოო სახელმწიფო წესწყობილება „მიმჴაგესებულად სამეფოსა სპარსთასა“ (*130, გვ. 21) და განაწესა ერისთავნი რეანი და სპასპეტი ერით“ (*129, გვ. 20), „ხოლო ამით ერისთავთა ქუეშე ადგილთა და

¹ დედანში შეტდომით სწერია: „გვურს“.

— ლეონტა განაჩინა სპასალარნი და ათასის-თავნი და მათ ყოველთაგან მოვიდოდა ხარკი სამეფო და საერისთაო“-ო (*170, გვ. 21).

რა წყაროებით სარგებლობდა ლეონტი მროველი, როდესაც იგი ფარნავაზის ცხოვრებასა და მოღვაწეობას გვიხატავდა, არა ჩანს, მაგრამ ეს-კი ცხადია, რომ მის ცნობებს ისტორიისათვის არაერთგვაროვანი მნიშვნელობა არა აქვს, იმიტომ რომ სტრაბონის გეოგრაფიიდან ჩვენ ვიცით, რომ უძველეს დროს ქართლში საგვარეულო წესწყობილება სუფევდა, კერძო საკუთრება მაშინ არ არსებობდა და საგვარეულო ქონების გამგებ მამასახლისი იყო. ერთი საპატიო გვარის მამასახლისი-კი ქვეყნის წეუფე მამასახლისად ითვლებოდა. ეს უფლება იმაზე გადადიოდა, რომელიც მთელს საგვარეულოში უფროსად ითვლებოდა (იხ. ქ. ერის ისტორია I², 2³).

ლეონტი მროველს ფარნავაზი სამაგალითო მეფედ აჰყავს დასურათებული: იგი „იყო პირველი მეფე ქართლსა შინა ქართლოსის ნათესავთაგანი, ამან განაგარკო ენა ქართლისა და არღრა იზრახებოდა სხუა ენა ქართლსა შინა თუნიერ ქართულისა და ამან შექმნა მწიგნობრობა ქართული“-ო (*131—132, გვ. 22), ესე იგი მან ქართული ანბანი შემოიღო. რასაკვირველია, ეს ცნობები ბავშვური გულუბრყვილობის შედეგია.

სამაგიეროდ ზემოთყვანილი ცნობა მამასახლისობის შესახებ საქართველოში, რომ ერთ დროს „არცა სახელ-ელდებოდა მეფედ, არცა ერისთავად, არამედ მამასახლისი ეწოდებოდათ“ მშვენიერად უდგება სტრაბონის აღწერილობას და რომელიღაც ძველ საუკეთესო ქართულ საისტორიო წყაროთგან უნდა იყოს ამოღებული.

ლეონტი მროველს აღნაშნული აქვს აგრეთვე. თუ რა სარწმუნოებას მისდევდნენ თავდაპირველად „ქართლოსიანნი“. ლეონტი მროველი ამბობს, ვითომც უმეფიბის დროს უძველეს ხანაში ქართველებმა „დაივიწყეს 7¹ თი დამბადებელი მათი და იქმნეს მსახურ მხისა და მთავარისა და ვარსკვლავთა ხუთთა“-ო (*107, გვ. 8). თუმცა აქაც ქართული ისტორიკოსი ყალბ ეფრემის თხზულების გავლენის ქვეშ იმყოფება და ამით აიხსნება სხვათა შორის, რომ მას ქართველების თავდაპირველ სარწმუნოებად ერთი ღმერთის თაყვანისცემა მიაჩნია, მაგრამ მაინც ლეონტი მროველის ცნობა წარმართობის შესახებ საყუარადღებოა. თუმცა აქაც მსგავსება ემჩნევა ზეპალნიშნულ თხზულებასთან, მაგრამ თვალსაჩინო განსხვავებაც არის: ქართველი ისტორიკოსი ამტკიცებს, რომ ქართველთა წარმართობა მარტო მნათობთა თაყვანისცემა იყო, ყალბ ეფრემს-კი ნათქვამი აქვს: „რომელნიმე უგებდეს ცასა და სხუანი მხესა და რომელნიმე მთოვარესა, რომელნიმე ეარსკეულავთა და რომელნიმე მფრინველთა და რომელნიმე ქუეყანასა და მცვეთა და ნადირთა და ხეთა“-ო (შე დ'ფსლი ქცა, გვ. 81¹). მაშასადამე, აქ ყოველნაირი კერპთაყვანისმცემლობა არის ჩამოთვლილი, იქ-კი ლეონტი მროველი მარტო მნათობთა თაყვანისცემასა სთვლის ქართველთა სარწმუნოებად. ამასთანავე ყალბი ეფრემი ამტკიცებს, ვითომც თვითო-ეულს ერს განსაკუთრებული არსება მიაჩნდა კერპად და თაყვანსა სცემდაო, ზოგი ცას, ზოგი ერთ-ერთ მნათობს, ზოგი დედა-მამას, ან ხესაო. ქართველი მემკვიდრე-კი ქართველების საერთო სარწმუნოებად მხოლოდ მნათობთა თა-

ყვანისცემასა სთვლიდა. ამ მხრივ როგორც უკვე გამოიჩვენა (იხ. ქ. ლ. ე. ისტორია I², 43—75), ლეონტი მროველი მართალია. მაშასადამე, მას ალბათ ქართული წარმართობის შესახებ რაღაც სანდო ცნობები უნდა ჰქონოდა, ან ცხოვრების გამწვანებელ დაკვირვებაზე უნდა იყოს დამყარებული.

დასასრულ, ლეონტი მროველი ქართველი ერის საზოგადოებრივ წესწყობილებასაც ეხება. იგი გეიხსნის, როდის, როგორ და საითგან გაჩნდა საქართველოში წოდებრივი უწორ-მასწორობა. როგორც ლეონტი მროველის სიტყვებითგანა ჩანს, მას სცოდნია, რომ თავდაპირველად ქართველებში, „ქართლოსიანთა“ შორის წოდებრივი განსხვავება არ არსებობდა: ყველანი თანასწორნი იყვნენ. იმ 1000 ბერძენ მხედარსაჲს, რომელნიც ვითომც ალექსანდრე მაკედონელმა თვის მოადგილეს აზონს საქართველოში დაუტოვა, იმათაჲსი საზოგადოებრივ ცხოვრებაში თავდაპირველად განსაკუთრებული უპირატესობა არა ჰქონიათ და მკვიდრ მცხოვრებთა მომხრე გამხდარან. როდესაც ფარნავაზი აზონს განუდგა, ის ათასი მხედარიც მიემხრო თავიანთ მპრძანეელის მოწინააღმდეგეს „და მოვიდეს წინაშე ფარნავაზისა“ (I², გვ. 19). როცა ფარნავაზმა აზონი დაამარცხა, „იგი რომნი ათასნი მვედარნი, რომელნი აზონისგან მოერთნეს ფარნავაზს... გაეყვნა ქვეთა და ქვეყანათა შინა, იპყრნა იგინი კეთილად, რამეთუ ბრძოლასა მას აზონისა მკნედ იუენეს და უწოდა მათ სახელი აზნაურნი“ (I², გვ. 23). ფარნავაზს მათთვის, მაშასადამე, მხოლოდ პატივი უცია, მაგრამ არაეკითარი უპირატესობა არ მიუნიჭებია. მხოლოდ როცა ქართლში ან „აზნაურთა“ დახმარებით საურმაგი გამეფდა, მაშინ „დაამდაბლნა ქართლოსიანი და წარჩინებულყუნა აზნაურნი“ (I², გვ. 23). მაშასადამე, ლეონტი მროველს სცოდნია, რომ „აზნაურობა“ და წოდებრივი უწორმასწორობა თავდაპირველად არ არსებობდა ქართველობაში და მარტო შემდეგ გაჩნდა. ჩვენი ისტორიკოსი ამას გარდა ფიქრობდა, რომ აზნაურები ნამდვილი ქართველები, „ქართლოსიანი“-კი არ არიან, არამედ გაქართველებული უცხოელები, რომ თავანკარი ქართველები, მდაბიო, უპირატესობას მოკლებული ხალხი იყო. ამ შეთხვევითაც, რასაკვირველია, ჩვენთვის ფასი და მნიშვნელობა ლეონტი მროველის ცნობებს-კი არა აქვს, თუ როგორ და როდის დამყარდა ჩვენ ქვეყანაში წოდებრივი უწორმასწორობა, — მისი ახსნა ამ მხრივ რასაკვირველია ჩვენ ვერ დავაკმაყოფილებს, — არამედ იმ გარემოებას, რომ ლეონტი მროველისათვის და ალბათ მის-დროინდელ ქართველ განათლებულ წრისათვის წოდებრიობის წარმოშობის საკითხი საგულისხმო ყოფილა, რომ იგი ნამდვილ „ქართლოსიანად“ მარტო ქართველ ხალხსა სთვლიდა, ხოლო აზნაურები გაქართველებულ უცხოელებად მიაჩნდა. თუ გავ-ხსენებთ, რომ XI—XII ს. საქართველოში აზნაურთა და მეფეთა შორის ბრძოლა იყო უფლების გამო (ქ. ლ. ერის ისტორია II, 468—470, 533—535 და სხვაგანაც), მაშინ ლეონტი მროველის თეორიის საქართველოში აზნაურობის წარმოშობის შესახებ იმ დროისათვის უფრო მეტი მნიშვნელობა მიენიჭება და უფრო საგულისხმოც გახდება.

ლეონტი მროველს, რასაკვირველია, ყველაფრის თავისით დაწერა არ შეეძლო, შეჰქვლია საკირო წყაროები უნდა ჰქონოდა. ზოგიერთს წყაროს იგი თითონაც ასახელებს. ჩვენი ავტორის უმთავრესი წყარო იყო „მოქცევაჲ ქართ-

ლისაჲ“. ერთ ალაგას იგი ამბობს, „წერილ არს ესე განცხადებულად მოქცევასა შინა ქართლისასა“-ო (*146, გვ. 30). საქართველოს გაქრისტიანების ისტორია ლეონტი მროველს ამოღებული აქვს თითქმის სიტყვა-სიტყვით „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-თგან და შატბერდისეულ წა ნინოს ცხოვრებთგან (იხ. მეტადრე *191, გვ. 55 და *280, გვ. 103). ამას გარდა, ჩვენი ავტორი უხვად სარგებლობს თხზულებით „ცხოვრება სომხითისა“ (*187, გვ. 53). ეს „ცხოვრება სომხითისა“ გრიგოლ პართელის ცხოვრებაჲ; და ალბათ იგივე წიგნი უნდა იყოს, რომელიც „მოქცევა სომეხთა“-დაჲ (*279, გვ. 66) წოდებული. ყველა ცნობები სომეხთა შესახებ (*171—175, გვ. 44—46) ლეონტი მროველს ამ ნაწარმოებითგანა აქვს ამოღებული. ჩვენი ისტორიკოსი ასახელებს აგრეთვე ერთს თხზულებას, რომელსაც უძახის „ცხოვრებასა ბერძენთასა“ (*188, გვ. 54), მაგრამ, რა სათაური ჰქონდა ნამდვილად, ან რა თხზულებაა ნაგულისწმევი, არა ჩანს. დასასრულ, ლეონტი მროველს ხელთა ჰქონია „ცხოვრება სპარსთა“ (*170, გვ. 43). იგი იხსენიებს აგრეთვე „ნებროთის წიგნს“ (*244, გვ. 86), მაგრამ იქნებ ეს იყოს ორი სათაური ერთისა და იმავე ნაწარმოებისა? უეჭველია ლეონტი მროველს ყალბ ფერემის სამაგალითო თხზულების გარდა სხვა წყაროებიც უნდა ჰქონოდა თავისი ისტორიის პირველ ნაწილისათვის, მაგრამ იმათ შესახებ არაფერია აღნიშნული. წყაროები, რომელიც ლეონტი მროველს მოხსენებული აქვს და საჩვენებლობს, თითქმის ყოველგვარ ისტორიულს ღირსებას აირიან მოკლებული. ამიტომ მისი თხზულება, როგორც სანდო მასალა ქართველი ერის უძველესი ისტორიისათვის, ახლა თითქმის სრულებით გამოუღებავია. სამაგვიროდ იმ ხანისათვის, როდესაც ცხოვრობდა ლეონტი მროველი, დამახასიათებელია, რადგან ამ თხზულებაში აღნუსხულია ის საკითხები, რომელიც, როგორც ჩანს, იმდროინდელ ქართველ განათლებულ წრეების ყურადღებას იპყრობდა. დიდი მნიშვნელობა აქვს ლეონტი მროველის თხზულებას საქართველოს საისტორიო გეოგრაფიის შესწავლისათვის: იქ ამისათვის ძვირფასი ცნობები მოიპოვება (იხ. ამის დამამტკიცებელი საბუთები „ქლი ერის ისტორია“-ში, წ. II, თავი I). საქართველოს სხვადასხვა თემისა და სამთავროს საზღვრებისათვის ლეონტი მროველს უეჭველია რაღაც ძველი ქართული წყაროები ჰქონია. ეს იმიტო მტკიცდება, რომ ზოგან სამხლერების აღნიშვნის დროს მას ისეთი საგეოგრაფიო სახელი აქვს ხოლმე მოხსენებული, რომელიც მის დროს აღარ არსებობდა და მკითხველებისათვის გაუგებარი იყო, ამიტომ იგი იძულებული იყო იქვე ამ სახელების განმარტება დაეთმო.

ლეონტი მროველის მიერ დაწერილი ქართლის მოქცევა და წა ნინოს ცა თითქმის სიტყვა-სიტყვით გაყოფებაა შატბერდისეულ წა ნინოს ცისა. არც ერთი იმ ნაკლთავანი, რომელიც იმასა აქვს, ლეონტი მროველს თავითგან არ აუცილებია. თავისი შრომის ამ ნაწილში ლეონტიმ ვერავითარი თავისებურობა და უნარი ვერ გამოიჩინა. ამიტომაც არსენი კათალიკოზს სრული უფლება ჰქონდა შატბერდისეულ წა ნინოს ცხოვრებისა და ლეონტის თხზულების ამ ნაწილის შესახებ ეთქვა: „მრავალეცსა და მასვე თანაღრეულობასა ჰამბავისასა“ მკითხველი ვერ ასდის, ორივე ნაწარმოები „მკითხველთათვის ფრიად

საწყინო იყო და მსმენელთათვის უკმარ“-ო (ცა წა ნინოსი არსენი კზისა, საეკლესიო მუხეუშის გამოცემა № 10, გვ. 51—52).

ლეონტი მროველის თხზულება შენახელია მშ დფლს ქცა-ში მთლად, ანა დფლი თავში დაზიანებულია და ამიტომ ლეონტის თხზულებასაც თავში ზლომად აკლია. სასურველია, რომ „ცა ქართუელთა მეფეთა და პირველთა-განთა მამათა და ნათესავთა“-ს აღდგენილი დედანი ცალკე წიგნად გამოიცეს.

ჯ ზ უ ა ნ ზ ე რ ი

„ანა ღწელს“ და „მშ ღწელს ქცა“-ში ერთი მინაწერი მოიპოვება, რომელიც „ქცა“-ში შეტანილ თხზულებათა შესახებ ცნობებს შეტაცავს. იქ ნათქვამია: „წიგნი ესე ქართველთა ცხოვრებისა ვიდრე ვახტანგისაღმდე აღიწერებოდა ჟამითი ჟამად, ხოლო ვახტანგ მეფისაგან ვიდრე აქამომდე (ესე იგი *437—438, გვ. 215) ზღწერა ჯუანშერ ჯუანშერიანმან, ძმის წულის ქმარმან წმიდისა არჩილისამან, ნათესაემან რევისამან, ზირიანის ძისამან“-ო (*437—438, გვ. 215). ამ მინაწერთგანა ჩანს, რომ ვახტანგისა და მის მომდევნო პეფეთა ისტორია ერთი მემკტიანის დაწერილად ითვლება.

მართლაც, „ანა ღწელს“ და „მშ ღწელს ქცა“-ში ვახტანგ მეფის ისტორიას განსაკუთრებული სათაური აქვს: ცხოვრება და მოქალაქობა ვახტანგ გორგასლისა მეფისა მშობელთა და შემდგომად თვთ მის ღიღისა და ღწის მოყუარისა მეფისა, რომელი უმეტესად სხვათა სახელგანთქმულად გამომჩნდა ყოველთა მეფეთა ქართლისათა“ (*293—294, გვ. 117 და ანა ღწელი ქცა, 89).

როგორც ამ სათაურითგანა ჩანს, ჯუანშერს თავის ისტორიაში ჯერ ვახტანგის მშობლების შესახებ მოუყვანია ცნობები, ხოლო „შემდგომად თვთ მის ღიღისა და ღწის მსახურისა მეფის“ ცხოვრება და მოღვაწეობა აუწერია. თვით თხზულებაშიც მართლაც ასეა დალაგებული მოთხრობა.

ჯუანშერის „ისტორიას“ უეჭველია თავი და შესავალი უნდა აკლდეს: ასე ერიბაშად, როგორც იგი ახლა იწყება სიტყვებით „ვითარ იგი შეიპყრეს ქართველთა მეფე მირდატ“ (*294, გვ. 117), შემდგომელია რომელმანმე შენატიანემ ღიღყოს თხზულების წერა. ამას გარდა, ის, რაც ახლა ვახტანგ მეფის „ცხოვრების“-ს თავშია, ლეონტი მროველის ისტორიის ბოლოს გამეორებაა. ამიტომ ან ერთს უნდა ეკუთვნოდეს ან მეორეს, უფრო კი ვგონებ რომ მეორესი უნდა იყოს იმიტომ, რომ ვახტანგის მშობელთა თავგადასავალი, როგორც სათაურითგანა ჩანს, ვახტანგის „ცხოვრების“ დამწერს უნდა ეკუთვნოდეს.

ზემომოყვანილს მინაწერში ჯუანშერი იწოდება წა არჩილის ძმისწულის ქმარად, მაშასადამე, დაახლოვებით ვითომც VIII საუკ. უნდა ეცხოვრა. რასაკვირველია ეს ცნობა მისი ვინაობის შესახებ მეტწილად გადამწერის მიმატებული უნდა იყოს და ამისდა ზიზედით ზემოთ განსაზღვრულს იმ ჯუანშერს, რომელსაც ვახტანგ გორგასლის ცა უნდა დაეწერა, სრულებით არ შეესაბამება, რათგან „ცხოვრებას“ ზღაპრული ელფერი ადევს და თვით თხზულებაშიც აქა-იქ იმგვარა ცნობები მოიპოვება, და ისეთი წყაროებია მოხსენებული, რომელნიც VIII საუკ. ჯერ არ არსებობდნენ.

ჯუანშერის თხზულებაში მოთხრობილია იოანე ზედაზნელის შესახებ: „ქმნა ნიშები და სასწაულები მრავალი მან და მოწაფეთა მისთა... დაიწერა ცხოვრება და სასწაულნი მათნი“-ო (*403, გვ. 187—188). ჩვენ ვიცით, რომ შიო მღვიმელის სასწაულნი აწერილია პირველად ბასილი კათოლიკოზის მიერ X—XI ს. (თ. ჟორდანიას, ქტბი I, 50—61), ხოლო იოანე ზედაზნელისა არსენი კათოლიკოზის მიერ X საუკ. (საქართველოს სამოთხე 208, შენიშ.). მაშასადამე, ჯუანშერსაც დაახლოებით უნდა ეცხოვრა X—XI საუკუნეში.

ჯუანშერის თხზულებაში მოიპოვება ერთი მეტად საგულისხმო ცნობა, რომელიც ამტკიცებს, რომ ჯუანშერი ვახტანგ გორგასალის „შემდგომად ჟამთა მრავალთა“ ცხოვრობდა. ჩვენი ისტორიკოსი მოგვითხრობს, რომ ვახტანგის ლაშქარნი „განვიდეს პაქანიკეთსა (sic), რამეთუ მაშინ მუნ იყო პაქანიკეთი (sic) მოსახლურედ ოვსეთისა, მდინარესა მას ოვსეთისასა წიად¹ და ჯიქეთი მუნვე იყო. შემდგომად ჟამთა მრავალთა იოტნეს პაქანიგნი და ჯიქნი თორქთაგან, წარედეს პაქანიგნი დასავლით კერძო, ხოლო ჯიქნი დაემკვიდრნეს ბოლოსა აფხაზეთისასა“ (*372, გვ. 134—135 და ანა დ'ფლი ქცა). ჩვენ ვიცით სახელდობრ, რომ პაქანიგნი X საუკუნეში ჯერ კიდევ ვოლგასა² და აიკს შორის ბინადრობდნენ. მეცხრე საუკუნის მეორე ნახევარში ხაზარებისა და უზებისაგან ოტებულნი პაქანიგნი გადასახლდნენ დონისა და დუნაის შუა, მაშასადამე, „მოსახლურედ ოვსეთისა“, როგორც ჯუანშერს აღწერილი აქვს მათი ვითომდა V საუკუნის დროინდელი ბინადრობის აღგომა. აქ ბინადრობდნენ ისინი დაახლოებით 1034 წლამდე, რომლის შემდგომ მართლაც „იოტნეს პაქანიგნი თორქთაგან“ და იძულებულნი იყვნენ დასავლეთისაკენ მოეძებნათ ბინადრობა, ანუ როგორც საძარტლიანად ამბობს ჯუანშერი „წარვიდეს პაქანიგნი იგი დასავლით კერძო“².

ცხადია, მაშასადამე, რომ რაკი ჯუანშერს სცოდნია პაქანიგთა გადასახლების ამბავი დასავლეთით, X საუკ. პირველ ნახევრის გასულსა და მეორე ნახევრის დამდეგს უნდა ეცხოვრა. რომ ჯუანშერს მართლაც XI საუკუნეში უნდა ეცხოვრა, ეს სხვათა შორის შემდეგი, უფრო ცხადი საბუთითაც მტკიცდება. არაბების შემოსევის შესახებ ნათქვამია, ვითომც ბიზანტიის კეისარს აფხაზთა ერისთავისათვის შემოეთვალოს: „დაადგერიოთ სიმ-გრეთა შინა თქუნთა ვიდრემდის წარედეს წელიწადნი მათნი სამასნი, რამეთუ ორას და მეერგასესა წელსა განიყოს³ მეფობა მათი და განსრულებასა მესამესისა წელიწადისასა მოეცეს ძალი მეფობასა ჩუნესა და შემეხსრნეთ აგარიანნი“-ო (*425, გვ. 205). აქ ერთი სიტყვით ვითომდა წინასწარმეტყველებათ, რომ არაბთა ბატონობა საქართველოში 300 წელიწადს გასტანს. ჩვეულებრივ ამგვარი წინასწარმეტყველება ითხზება ხოლმე post factum და აქაც რასაკვირველია ცხადია, რომ როცა ჯუანშერს ეს ვითომც-და წინასწარმეტყველება თავის ისტორიაში შე-

¹ ასეა „ანა დ'ფლის ქცა“-ში, „მშ დ'ფლის ქცა“-ში დამახინჯებულია — „წად“-ად.

² პაქანიგთა შესახებ იხ. ბ რ ა ე ა ჟ ხ ი ს ე ნ ც ი ლ ო პ ე დ ი უ რ ლ ე მ ს ი კ ო ნ შ ი პ რ ი დ. ბ ა გ ა ლ ე ი ს წ ე რ ი ლ ი, და პროფ. Р. В. Голубовским, Печенегы, Торки и Половцы-Киев 1884 г.

³ ასეა „ანა დ'ფლის ქცა“-ში, „მშ დ'ფლის ქცა“ „განველთოს“.

ჰქონდა, 300 წელიწადი არაბთა შემოსევითან უკვე აღსრულებული და არაბთა ბატონობაც შესუსტებული იყო, ესე იგი XI საუკ. პირველ ნახევარში. ვკონებ მაინც, რომ ჯუანშერი დავით აღმაშენებელის მეფობას არ უნდა მოსწრებოდა, რადგან მას რომ დავით აღმაშენებელის ბრწყინვალე მეფობა თავის თვალთა ნანახი ჰქონოდა, არა მგონია მაშინ ვახტანგ გორგასალზე ეთქვა: იგი „უშეტესად სხუათა სახელგანთქმულად გამოჩნდა ყოველთა მეფეთა ქართლისათა“-ო (*294, გვ. 117).

ყურადღების ღირსია, რომ ათონის ივერთა მონასტრის ერთ ხელნაწერში (№ 50) მოხსენებულია მწერალი ილარიონ ჯუანშერი: „შეუვაეს ყოველსა კაცსა, რათა პირველად აღმო-ღოს ღირე თვალისაგან თვისისა და მერმელა ხედვიდეს წუელსა თვალსა შინა ძმისა თვისისა: ამის-თვის არა კადნიერ ვიქმნები მხილებად მოყუასისა, ვინაჲთგან თვთ უწყესო ვარ“ და სხვა (6. მარტი. Агиогр. материалы по груз. рукоп. № 1, გვ. 15, ЗВОАО, XII). სამწუხაროდ ცნობა ზეტად მოკლეა, რომ საკითხის გადაწყვეტა შეიძლებოდა, ჩვენი ისტორიკოსი და ის ილარიონ ჯუანშერი ერთი და იგივე პირი იყო თუ არა.

ჯუანშერის მიერ დაწერილი „ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა“ ისეთი კი-ლოთი არის გამსჭვალული და იმგვარ დაუჯერებელ ცნობებით არის აღსავსე, რომ ზღაპარს უფრო მიაგავს, ვიდრე ნამდვილ ისტორიას. ამიტომ გასაოცარია როდესაც ბ. თ. ყორღანიძე ამბობს: თვთ ვახტანგის ცხოვრება ისე დაწერი-ლებით არის მოხსენებული რომ მემატიანე თანამედროვე უნდა იყოს და თვით-მხილველი მოთხრობილისა“-ო (ქმბი I, გვ. XXXIV). მან კარგად იცის, რომ „ცხოვრება“-ში ჩამდენიმე ქრონოლოგიური შეუსაბამობაა და მათ შორის ცნობა პაპანიკების შესახებ, მაგრამ იმას ჰგონია რომ ეს ამბავი „ჩატ-რებულია შემდეგს დროებში“ (იქვე XXV). მხოლოდ როდის, ეს კი ვერ გამოურკვევია იმიტომ, რომ „უტყუარი საბუთი არა გვაქვს იმისი, თუ როდის მოხდა გადასახლება პაპანიკთა ყუბანის მდინარიდან დნეპრის ხეობაში“-ო (იქვე). იმის საბუთად, რომ უკანასკნელი ცნობა მერვე ჩართული, ბ. ყორღანიძის მოსაზრება აქვს მოყვანილი, რომ ეს ცნობა ქ-ის სომხურ თარგმანში არ მოიპოვებო. (იქვე). მაგრამ ქ-ის სომხური თარგმანი საბუთად არ გამოდგება იმიტომ. რომ იგი ქართული დედნის შემოკლებული თარგმანია და იქ ბევრი სხვა ცნობებიც არის შემოკლებული, ან მთარგმნელისაგან უნდა იყოს გამოტოვებული.

ზემოთ ვნახეთ, რომ პაპანიკებს გარდა სხვა ანკრონიზმებიც მოიპოვება ჯუანშერის თხზულებაში. ამას გარდა ცხოვრების მთელი მოთხრობაც არსად არ შეიცავს იმდროინდელ აღმოსავლეთ საქართველოს უტყუარს სურათს და თვთ-მხილველობისა ხომ ნიშანწყალიც არ ეტყობა. პირიქით, რაც უფრო ავტორი თავის დროს უახლოვდება, მისი ცნობები თანდათან უფრო და უფრო შინაარ-სიანი ხდება, თუმცა-კი აქაც მოთხრობას ნათლად ემჩნევა, რომ ავტორი ჯუან-შერი არც ამ ხანის თანამედროვე ყოფილა (ამის დამამტკიცებელი მაგალითები იხ. ქ-ლი ერის ისტორიაში, წ. II, 350—352).

ჯუანშერს როგორცა ჩანს სპარსული უნდა სცოდნოდა. მის თხზულებაში მოყვანილია ერთი სპარსული წინადადება და მისი ქართული თარგმანი: რაჟი-

სპარსელებს ვახტანგ გორგასალის წინააღმდეგ ბრძოლა არ შეეძლოთ, „ვითარცა იხილიან ვახტანგ, თქვან: დღურ აზ გორგასალაი რომელ არს ესე მიპრიდეთ თავსა ნგლისასა და მის მიერ სახელ ეღვა ვახტანგ მეფესა გორგასალაი“ (*362—373, გვ. 160).

ავტორი საზოგადოდ უხვად სარგებლობს სპარსულ-ასურული აზროვნებით გამწვავებულ ზღაპრულ „ნებროთის წიგნი“-თ, რომელშიაც მოაზრობილი ყოფილა, რომ მიქელ-ანგელოზი „ნებროთის ენითა სპარსულითა“ ელაპარაკებოდა, ხოლო „პიოველი ენა ასურებრი იყო“-ო (*333, გვ. 141).

ჯუანშერს სპარსულს გარდა შეიძლება ცოტად მაინც ბერძნული ენაც სკოდნოდა, იმიტომ რომ იგი სარკინოზების სახელს ბერძნულის საშუალებით სარას ძალღად სთარგმნის: „უფაღმან მისცა აღმოსავლეთი და სომხეთი სარკინოზთა, რომელ არს თარგმანი: [ქისი] სარას ძალლი“-ო (*417, გვ. 198), თუმცა სარკინოზების სახელს ამგვარად მაშინ ყველანი სთარგმნიდნენ. ამიტომ შეიძლება ჯუანშერს ეს აზრი ზეპირად ჰქონოდა შეთვისებული.

საყურადღებოა ჯუანშერის თხზულებაში მოყვანილი ცნობები მსოფლიოს, განსაკუთრებით ცის აგებულების შესახებ: ნებროთზე იქ ნათქვამია, რომ მას „ენება, რათა აღვიდეს ცად და იხილნეს მყოფნი ცისანი, ხოლო ვითარცა განვლო საზღუარაი ჰაერისა და შევიდა საზღუართა ვარსკვლავთასა, ვერღარა უკლებდეს საქმელ მოქმედნი, რამეთუ დადნებოდა ოქრო და ვეცხლი, რამეთუ მუნიოჯან ვინმე არს ჭელმწიფება ცეცხლისა ვთერისა¹ მის, ეგზეზის მძაფრად სამყაროს ქცევისაგან“-ო (*331, გვ. 140).

იმ მტირეოდენ წყაროებს გარდა, რომელთა სათაურებიც თვით ჯუანშერსა აქვს დასახელებული, ჩვენ არა ვიცით რა, თუ რითი ხელმძღვანელობდა და სარგებლობდა იგი, როდესაც თავის თხზულებასა სწერდა. როგორც თვით თხზულებითგან ჩანს, ჩვენს ისტორიკოსს უსარგებლია: „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-თ (*400, გვ. 190), სუმბატის „ცა და უწყებით“ (*430, გვ. 209), წა შუშანიკის მარტყოზობით (*404—405, გვ. 188), ბასილ კათოლიკოზის მიერ შეკრებილ შიო მღვიმელის საღაულოთა აღწერალობით (*403, 411—412, 413, გვ. 188, 193—194, 195, შეად. ქცები I, 59—61), „სპარსთა ცხოვრებაჲ“-თ (*400, გვ. 191), „ნებროთიანი“-თ (*330—333, გვ. 140—141) და რაღაც „იოანესის წიგნით“ (*417, გვ. 198).

ჯუანშერი რომ ვახტანგ მეფის მერმე „შემდგომად ქამთა მრავალთა“ ცხოვრობდა და, როცა თხზულებასა სწერდა, სანდო მასალა მის შესახებ ხელთ არა ჰქონდა, ეს საუცხოოდ მისი „ისტორიითა“-ცა მტკიცდებოდა: იგი ზღაპრს უფრო ჰგავს, ვიდრე ისტორიას, საგმირო სახალხო ნაწარმოებს უფრო, ვიდრე უტყუარს და სანდო საბუთს.

ჩვენ მოგვეპოვება ვახტანგის შესახებ სხვა ცნობებიც (იხ. ლაზარე ფარპელი და „ქლი ერის ისტორია“ I, 221) და ეს ცნობები გვიჩვენებენ, რომ ვახტანგი თვალსაჩინო მეფე იყო. მაგრამ, სად ის ვახტანგი და სად ჯუანშერის დასურათებული ვახტანგ გორგასალი. ჯუანშერის ისტორია იმდენად ზღაპრული ჰანგე-

¹ ასეა ანა დ'ფლს ქცა-ში, შმ დ'ფლს ქცა-ში გადაწერის დაუმანუგებია „ერთისა“-დ.

ბით არის შემეული, რომ მკვლევარს უნებლიედ აზრი ებადება, შესაძლებელია ეახტანგ მეფის ისტორიაში შეცდომით შეტანილი იყოს ის სიმღერა-თქმულებები, რომელიც გრიგოლ მაგისტროსის თქმით ღვთაება ბაჰრამ პაპლაუენის შესახებ საქართველოში არსებობდა (Н. Марр, Восточные заметки. Груз. извод о трех остроумных братьях в „Русуданиани“ 1895, გვ. 223 და Вступительные и заключительные строфы Витлэя в Барсовой коже: ТР., წიგნი XII, გვ. XXXIII).

ჯუანშერის მოთხრობას მართლაც ბევრგან ზღაპრული ხასიათი აქვს და ელფერი ადევს: ჯუანშერის სიტყვით მეფესა ჰქავდა ერთი მეომარი, რომელსაც „მოავალი ლომი ჭელითა შეეპყრა“ (*315, გვ. 130). ხოლო როცა ეახტანგი ოსებს ეოჰებოდა, „იხახდეს ჯმითა აღწვენულთა სპანი ორნივე ჭარფეულთანი და ოვს[თანი], რომლითა იძვოდეს მთანი და ბორცუნი“ (*320, გვ. 133). 24 წლის ქაბუკი ვახტანგი „ქუერელი ქუეთით ირემსა მიეწიის, უპყარს რქა და დაიპყარს და ცხენი ქუერელი ალილის მყართა ზედა და მცხეთით აღვიდის ციხესა არმაზისასა“ (*326, გვ. 137). სასაცილოა, სწორედ, რომ ვახტანგის „სინდთა ქვეყანაში ლაშქრობის აღწერილობაში ჯუანშერი ბრძოლის დროს სინდთა მეფესა და ეახტანგს უშველებელს ზღაპრებსა და იგავენს ათქმევინებს“ (*331—384, გვ. 170—74).

ამასთანავე, ჯუანშერის ისტორიაში რიცხვი ხშირად ზღაპრულად არის გაზეიადებული 748000, 248000-ით (გვ. 182), 200000-ით (გვ. 159, 182), 100000 (გვ. 183), 56000, 30000 (გვ. 167) გადადის ხოლმე!..

თუმცა ჯუანშერის თხზულებაში ორიოდ საუურადღებო ცნობაც მოიპოვება, მაგალითად, რომ „წესი იყო რომელ შეილნი მთავართანი წარჩინებულთა სახლსა აღ[ი]ქ[არ]დნიან“ (*01, გვ. 121), ან კიდევ ვითომ იმდროინდელი დარბაზობის გულუბრყვილო აღწერილობა, რომ „განამზადა მეფემან სახლი ერთი და დაჯდა საყდართა ზედა მალალთა, ხოლო ჯუქ[ან]შერ [და] ებისკოპოსნი დასდდეს სეღებითა და ათასის თავნი [და] ყოველი ერი წარმოდგეს ზე“ (*336, გვ. 125), ან პაქინგეთისა და ჯიქეთის გეოგრაფიული მდებარეობა (იხ. ზევით). მეუდა საგულისხმოა აგრეთვე ის ცნობა, სადაც ჩამოთვლილია, თუ რა გააკეთა ვახტანგ მეფემ საეკლესიო სფეროში, რომ „მცხეთას... აღაშენა ეკლესია მოციქულთა, სუეტი ცხოველი... რომელი არს სიონი დიდი და მუნ შინა დასუეს პეტრე კათალიკოზად და სამოღდ ებისკოპოზი მცხეთასაღე საეპისკოპოსოსა და სხუა ერთი ებისკოპოზად კლარჯეთს ეკლესიასა ახიხისა, ერთი არტანს, ერთი ელუმეთს, ერთი ჯავახეთს წონდას, ერთი მანგლისს, ერთი ბაღნისს, ერთი რესთავს, ერთი ნინოწმიდას უჯარმოს კარსა, რომელი ეახტანგ აღაშენა, ერთი ქერემს მისევე აღწენებულსა და მუხ ქანა ქალაქი ერთი შორის ორთავე ეკლესიათა, რომელი იგი მასვე აღაშენა, ერთი ჩელთს, რომელი სოფელსა შუა აღაშენა, ერთი ხორნაბუჯს და ერთი აგარაკს, რომელი ათს ხუნანის გამართებით. შემდგომად ამისა აღაშენა ეკლესია ნიქოზისა, საგზებელსა თანა ცეცხლისასა და დასუა ებისკოპოზი“ (გვ. 391—392, გვ. 179). საუურადღებოა და საერთოდ სიმართლეს უახლოვდება ჯუანშერის ცნობები ბაჰრამ ჩუბინისა, ქასრეს (ხოსროს) და მავრიკი კეისარს შორის დამოკიდებულებათა შესახებ.

(*408—410, გვ. 191—192), გუარამ კურაპალატის უძლურება ერისთავებთან შედარებით, რომ მან „ერისთავნი ქართლისანი ვერ ცვალნა საერისთავოთაგან შათთა, რამეთუ სპარსთა მფეისაგან ღა ბერძენთა მფეისაგან ჰქონდეს სიკელნი მკლდრობისანი“ (*410, გვ. 192), — აგრეთვე ქართლის საზღვრების აღწერილობა, ცნობა ვითომც „უკუსცა კეისარმან საზღუარი ქართლისა ციხე თუხარისი და კლარჯეთი ზღვირგან ვიდრე არსიანთაშდის და კვენი, რომელნი მოსდგენ ლადოთა და გამოიკითხა კეისარმან საზღუარი საბერძნეთისა ქუეყანა ზღვის პირისა, რომელ არს აფხაზეთი და ჰოქუა, ეგრის წყლითაგან ვიდრე მდინარემდე მკირისა ხაზარეთისა, ესე საზღუარი არს საბერძნეთისა აღექსანდრობითგან“-ო (*458, გვ. 157). მაგრამ ყველა ამ მცირე-რიცხოვან ცნობებსაც მკაცრი განიილვა და დაეთესბა უნდა, რომ მათი ღირსება და მნიშვნელობა შეაფერისაღ გამოიკვეს.

ჯუანშერს თავის თხზულებაში მრავალი ქრონოლოგიური ცნობები აქვს მოყვანილი. მას თავისი თარიღები დამყარებული აქვს ერთს რომელსამე საფუძველზე და შემდეგ იგი მხოლოდ აღნიშნავს ხოლმე, რამდენი წელიწადი იყო გასული ამის შემდგომ. თავის პირველ თარიღისათვის ჩვენს ისტორიკოსს საფუძველად მირდატ მეფის სპარსთაგან შეპყრობის და სიკვდილის წელიწადი აქვს აღებული: „შემდგომად სამისა წლისა“, ამბობს ავტორი, „უცალო იქმნეს სპარსნი... მაშინ შეითქვენეს აზნაურნი ქართლისანი... და დასუეს მეფედ მცხეთას ძე თრდატისი სახელად არჩილ“ (*291, გვ. 117). დანარჩენი თაჭილებიც ამგვარადვეა განსაზღვრული, მაგ., „შემდგომად ოთხისა წლისა მიუღდა საგდუხტ და შუა ძე და უწოდა სახელი ხუასრო ვარანთრანგ¹, ხოლო ქართულად ეწოდა ვახტანგ“ (*300, გვ. 121), „შემდგომად ამისა წელსა მეორესა მოკუდა მეფე მირდატ და დარჩა ვახტანგ შვიდისა წლისა ყრმა“ (გვ. 122, იხ. ამგვარივე მაგალ. 158, 168, 176). აქ აღნიშნულია რამდენი წლისა იყო ვახტანგი, როცა გარდაიცვალა მირდატი და შემდეგ თარიღები ვახტანგის წლოვანებით არის განსაზღვრული, მაგ., „ვითარ იქმნა ვახტანგ წლისა ათისა გარდამოვიდეს ოცსნი“ (*304, გვ. 123). დარბაზობის წესის შემოღების თარიღიც ამნაირადვეა აღნიშნული: „ვითარ იქმნა ვახტანგ წლისა ათორმეტისაო“ (*306, გვ. 125). საბერძნეთში გალაშქრების წელიწადიც ამავე წესით არის ნაჩვენები: „მას ეამსა იყო ვახტანგ წლისა ოცდაორისა“-ო (*325, გვ. 137).

ორგან ჯუანშერს თარიღის ნიადაგად მირიანის მეფობა აქვს მიღებული: „მირიან მეფისითგან ვიდრე ვახტანგისადმდე გარდაცვალებულ იყო ნათესაჲო რვა, მეფენი ათნი და წელიწადნი ორმოცდა ათშუდიდემეტსნი. ხოლო ებისკოპოსნი წესსა ზედა ქეშპარიტსა გარდაცვალებულნი რვანი, ხოლო სხუანი შემშლეონი წესისანი“ (*226—227, გვ. 137—148). ეს ქრონოლოგიური ცნობა ამოღებული უნდა იყოს „მქცა ქა“-ს (შეად. Опис. II, 733) მსგავს წყაროთგან. ამგვარისავე თვისებისა შემდეგი ცნობაც: მეფობითგან მირიან მეფისათა

¹ „ქმ დედის ხელთნაწერში დამაზინებულია „ვარნა ხუასროს თარგ“-ად, ანა დედის ქცში „ვარან ხოსრო თანგი“ სწერია.

ვიდრე მეორისა ფარსმანისა გარდაჯდეს წელი ს-ნი და პეტენი გარდაიცვალნეს ი-დ და ვახტანგისითგან კათალიკონნი გარდაიცვალნეს Թ-ნი“ (*403, გვ. 188).

ერთს შემთხვევაში ჩვენი ისტორიკოსი ალექსანდრე მაკედონელის თარიღზე ამჟარებს თავის კრონოლოგიურ ცნობას: „მოჰმედის გამოჩინებადმდე ალექსანდრეს წელთაგან იყო ცხრა ას ოცდაშვიდი წელი ალექსანდრესი“-ო (*47, გვ. 198—199), ამბობს ჯუანშერი. უეჭველია ჩვენს ავტორს ეს ცნობა რომელიმე ბერძნულ წყაროთგან უნდა ჰქონდეს ამოღებული.

ამგვარად, ზემონათქვამითგან ცხადად ჩანს, რომ ჯუანშერის თხზულება ვახტანგის დროის ისტორიისათვის, ზოგიერთ მცირეოდენ ცნობას გარდა, თითქმის გამოუდგევარია და საყურადღებოა მხოლოდ როგორც დამახასიათებელი იმისა, თუ რა ცნობები და წარმოდგენა ჰქონიათ XI საუკუნეში განათლებულ ქართველ წრეებს ვახტანგ გორგასალის პიროვნებასა და მეფობაზე. ხოლო VII—VIII ს.ს. შესახებ უფრო საყურადღებო ცნობები მოიპოვება, მაინც-და-მაინც სასურველია, რომ ჯუანშერის თხზულების აღდგენილი დედანიც გამოიცეს ცალკე წიგნად.

სუმბატ ძე ლაშქარისი

მე-მ ღწელს ქცა-ში ერთი თხზულებაა შ.ნახული, რომელსაც სათაურად აქვს „ცხოვრება და უწყება ბაგრატიონიანთა, ჩუენ ქართველთა, მეფეთასა თუ საღათ მოიწიენეს ამას ქუეყანასა ივინი, ანუ რომლით ეწითგან უპურიეს მათ მეფობა ქართლისა. რომელი აღწერა სუმბატ ძეჟან დავეითისმან“ (მ-მ ღწესი ქცა *56, გვ. 335 და 3 სტკა 41). ვინ იყო სუმბატ ძე დავეითისი, ამის შესახებ არც თვით მის თხზულებაში სწერია რაჲე, არც სხვაგან მოიპოვება ცნობები. მაგრამ, როგორც უკვე ე. თაყაიშვილმა სთქვა, იგი შექველია ტაო-კლარჯეთის ბაგრატიონიანთა გვარის შვილი უნდა ყოფილიყო და XI საუკუნეში ეცხოვრა (სანი ისტ. სტრინიკა, გვ. CIX).

როგორც თვით თხზულების სათაურითგანა ჩანს, სუმბატი ბაგრატიონიანთა სამეფო საგვარეულოს ისტორიკოსი არის. ამ ნაწარმოების მოთხრობა ადამით იწყება და მოულოდნელად ბაგრატ IV-ის მეფობის ამბავზე ზედ შუაზე სწყდება. ამ უზარმაზარ ქრონოლოგიურ სამზღვრებისად მიუხედავად თხზულება პატარა და ერთფეროვანია.

რამიზანი ჰქონდა სუმბატს, როდესაც თავის თხზულების წერას შეუდგა, ეს სათაურწივეა მკაფიოდ გათვალისწინებული. ნას სურდა დაეწერა ჯერ ერთი — „უწყება ბაგრატიონიანთა, ჩუენ ქართველთა, მეფეთასა თუ საღათ მოიწიენეს ამას ქუეყანასა ივინი, ანუ რომლით ეწითგან უპურიეს მათ მეფობა ქართლისა“, -- ესე იგი ავტორს ჯერ ბაგრატიონიანთა გვარის შთამომავლობისა და საქართველოში გადმოსახლების ისტორიის გამორკვევა უნდოდა, მერმე იმის აღნიშვნას აპირებდა, თუ როდის დაიჭრა ბაგრატიონიანთა საგვარეულო საქართველოში სამეფო ტახტი. სუმბატის მეორე მთავარი მიზანი იყო შეედგნა „ცხოვრება ბაგრატიონიანთა ჩუენ ქართველთა მეფეთასა“, ანუ ბაგრატიონიანთა გვარის ქართველთა მეფეების თავდადებულის აღწერილობა და ისტორია. მართლაც, სწორედ ამნაირია სუმბატის თხზულების მთელი შინაარსიც.

თვით სუმბატ ძე დავეითისი როგორც ეტყობა ქართველ აზნაურთა მოქულე და მოწინააღმდეგე ყოფილა. იქ, სადაც უპიუმობის ხანა აქვს აღწერილი ქართლში ბაგრატიონიანთა გაძლიერებამდე, ისტორიკოსი თავის გრძნობას ვერ იკავებს და გულახდილად ამბობს: „ვინაჲგან მოაელდა მეფობა შვილთა გორგასლისთა, მით განითგან ეპყრა უჟულბა ქართლისა აზნაურთა ვიდრე ამათამდე (ე. ი. ბაგრატიონიანთა გაძლიერებამდე), არამედ დაესრულა უფლება ქართლისა აზნაურთა ბორკითა საქჲეთა მთითგანო“ (569, გვ. 338 და 3 სტკა 44). მეფე გიორგისა და ბიზანტიის კეისარს შორის ბრძოლში მკაცრ ბრძოლაშია ბაგრატიონიანთა მემკვიდრე უპიუმის ბრალს აზნაურებსა სდებს: „ორკერძოვე

შპაკუარნი იგი აზნაურნი" (*546, გვ. 356, 3 ხ^ნკა, 71) იყვნენ დამნაშავენი: მეფეს პირადად მშვიდობიანობა სურდა, მაგრამ აზნაურებმა მხარი არ დაუჭირესო.

ბაგრატიონიანთა ისტორიკოსი ამასთანავე მხერვალე მამულიშვილურ გრძნობით ყოფილა გამსკეპალული და ჭგონია, რომ ღმერთმა კონსტანტინე კეისარს რისხვა აწვია მსგავსად ივლიანეს უსჯულოსა უწყალობისათვის ბაგრატ მეფისა ჩუენისა, მოოჯრებისათვის მამულისა მისისა—ა (3 ხ^ნკა, 78).

რასაკვირველია, სუმბატს თავის მრავალსაუკუნოვანი ამბების მოპოხბოებელ თხზულებისათვის სხვადასხვა წყაროები უნდა ჰქონოდა და სუმბატის ისტორიის მოთხრობის ძხვადასხვა ხასიათი სწორედ ამ წყაროების თვისებაზეა დამოკიდებული. თავში მას მხოლოდ ბაგრატიონიანთა შთამომავლობითი შტო აქვს მოყვანილი, რომელიც მაოტო სახელების სიაა, მაგრამ რომლითაც ვითოჰქ მტკიცდება ბაგრატიონიანთა დავით წინასწარმეტყველია და მეფისაგან შთამომავლობა. ეს ნაწილი დაბადებაზე არის დამყარებული.

შემდეგი ცნობები საქართველოში შემოხიხნულ პირველ ბაგრატიონიანთა შესახებ სუმბატს, როგორც სამართლიანად უყვებ. თავი იშვილმა აღნიშნა (3 ხ^ნკა, გვ. CIX). „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს მატყინითგან უნდა ჰქონდეს ამოღებული, მაგრამ უტყველია სხვა წყაროებიც ჰქონია, რომელნიც კარგ და სწორე ცნობებს შეიცავენ.

აშოტ კურაპალატისაგან მოყოლებულა ვიდრე ბაგრატ III-მდე სუმბატს წყაროდ ჰქონია ტაო-კლარჯეთის ბაგრატიონიანთა საგვარეულო მატყინე, მრავალ და ძვირფას ქრონოლოგიურ ცნობებით საე'ე. ამის კაპო სუმბატის თხზულების ამ ნაწილის თხრობის ენა მშრალი მატყინისებურია (იხ. *576—583, გვ. 345—352, 3 ხ^ნკა, 52—67).

მეფე გიორგი I-ითგან მოყოლებული თხზულების დასასრულამდე, რომელიც ბაგრატ IV-ის დედის კონსტანტისეპოლში გამგზავრების ამბავზე ერთბაშად სწყდება, სუმბატი მოთხრობილის თანამედროვე უნდა ყოფილიყო (*533—592, გვ. 353—361, 3 ხ^ნკა, 67—79).

სუმბატის საისტორიო შრომა „ცხოვრება და უწყება“ მეტად მშრალი და ერთფეროვანია. განსაკუთრებით იქ, სადაც ტაო-კლარჯეთის ბაგრატიონიანთა შთამომავლობაზე საგვარეულო მატყინითგან არის ცნობები ამოღებული, მკითხველს თვალში უჭრებლდება ცალიერ სახელებისა და თარიღების გამო. ვინ როდის დაიბადა, როდის მიიღო ესა-თუ-ის პატივი და წელისუფლება, რამდენი შვილი ჰყავდა და რა ერქვა ძვირთოეულს მათგანს, დასასრულ როდის გარდაიცვალა, — აი სუმბატის თხზულების ამ ნაწილის ჩვეულებრივი შინაარსი. აქა-იქ ამას გარდა ერისთავთა შოოს ჩამოვარდნილი მტრობა და ბრძოლა არის ხოლმე აღნიშნული და იშვიათად მოხსენებულია ახალი საეპისკოპოსო საყდრის აგება და პირველი ეპისკოპოსის სახელიც.

ამისდა შიუხედავად „ცხოვრება და უწყება“ ძვირფასი საისტორიო ძეგლია: არსად სხვაგან, სხვა ქართულ ძველ დროის რომელსავე საისტორიო წყაროში ამდენი ქრონოლოგიური ცნობები არ მოიპოვება. ამ მხრივ მას სწორი არა ჰყავს. პირიქით, როგორც უკვე დავაწმუნდით და ქვემოთაც დავინახავთ, ქართველ ისტორიკოსებს ქრონოლოგიური ცნობებისათვის მაინც-და-მაინც თავი

ძალიან არ შეუწყულებიათ. სუმბატის თხზულებას სწორედ ამის გამო საქართველოს ისტორიის მკვლევართათვის დიდი მნიშვნელობა აქვს და მუდამაც ექმნება. სუმბატის შრომას განსაკუთრებულს მნიშვნელობას ის გარემოება ანიჭებს, რომ მისი ცნობების სიმართლეს ქართველ და უცხოელთა ისტორიკოსების და წყაროების მოწმობაც საუცხოოდ ამტკიცებს.

რომ სუმბატის „ცხოვრება და უწყება“ სანდო და ქეშმარიტს საისტორიო ცნობებს შეიცავს, ამას შემდეგი რამდენიმე თვალსაჩინო მაგალითიც ცხადყოფს. სუმბატს მაგ., აღნიშნული აქვს, რომ გუარამ კურაპალატის დროს ჯვარის ეკლესიის აშენებაში მონაწილეობა მიუღიათ გუარამის შვილს სტეფანოზს და მის ძმას დემეტრეს (3 ხნკა, 46), სტეფანოზის შვილს ადარნასეს და მის ძეს სტეფანოზს, რომელსაც ჯვარის ეკლესია დაუსრულებია (იქვე 49). ამ ცნობების სიმართლეს ამ ეკლესიის კედლებზე შენახული სტეფანოზის, დემეტრეს, ადარნასეს და სტეფანეს გამოქანდაკებული სურათები და წარწერები ამტკიცებენ. სიმართლით არის დასურათებული შეფუთ-ტაო-კლარჯეთის მოსახლეობის მდგომარეობა VII—IX ს. დამდეგს (3 ხნკა, 52): გიორგი მერჩული (იხ. აქვე, გვ. 112—123) და ბასილი ზარხველიც (ვ. ს. ს. ზარხველი, გვ. 8—9, 10—13, 16—19, 20—21 და სხვა) ამგვარადვე გეიხბათვენ მესხეთის იმდროინდელს აოხრებასა და უკაცრიელობას. აშოტ კურაპალატის მოღვაწეობაც სუმბატს სწორედ აქვს დახასიათებული, რაც გიორგი მერჩულის თხზულებითგანაც ჩანს. სუმბატის ცნობები ტაო-კლარჯეთის დანარჩენ მაგრატონიანთა მოღვაწეობის შესახებ (3 ხნკა, 55—64) ხშირად მტკიცდება გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებით, მათიანძ ქართლისაჲთ და სოჲებთა ისტორიკოსის იოანე კათალიკოზის თხზულებით (ამის დამამტკიცებელი საბუთები იხ. ქლი ერის ისტორიაში წ. II, თავი IV) დასასრულ, სუმბატის თხზულების ცნობებს მაგრატ III-ისა, გიორგი I-ისა, და მაგრატ IV-ის მეფობათა შესახებ მოწმება მათიანძ ქართლისაჲთ და არაბ ისტორიკოსის აჰმა ანტიოქიელის მათიანე და სხვანი (ამის დამამტკიცებელი საბუთები იხ. ქლი ერის ისტორიაში წ. II, თავი VI), ამგვარად „ცხოვრება და უწყების“ ცნობების კრიტიკული განხილვა სუმბატის შრომის მთლად ღირსებას ცხადად ამტკიცებს. პირველად „ცხოვრება და უწყება“ ე. თაყაიშვილმა შეაჯამა თავის ნაშრომში „სამი ისტორიული ხრონიკა“ (გვ. 41—79), მერაღედ მშდღვლს ქცა-ში (გვ. 336—361). რუსული თარგმანი ე. თაყაიშვილსავე ეკუთვნის და დაბეჭდილია СМОНПК (вып. XVIII).

მამიანო ქართლისაჲ

ანა დ'ფლსა და მ'მ დ'ფლს ქ'ცა-ში იქ: სადაც „წა არჩილის წამება“ თავდება, ერთი მინაწერი მოიპოვება, რომელიც ქართლის ცხოვრებაში შეტანილ მატრიანეთა შესახებ ცნობებს შეიცავს: „წიგნი ესე ქართულთა ცხოვრებისა ვიდრე ვახტანგისაჲმდე აღიწერებოდა ჟამათი ჟამად, ხოლო ვახტანგ მეფისითგან ვიდრე აქამომდე აღწერა ჯუანშერ ჯუანშუიანჴან... ამიერითგან შემდგომთა მომავალთა ნათესავთა აღწერონ, ვითარცა იხილონ და წინამდებარეჴან ჟამჴან უწყებად მოსცეს გონებასა მათსა ღთივ განბრძნობილსა“-ო (*437—438, გვ. 215—216). ამ მინაწერს ზედ მისდევს ისტორიული მოთხრობა, რომელიც შეუწყვეტლივ მიმდინარეობს და თავდება იქ, სადაც იწყება დავით აღმაშენებლის ისტორია „ცხოვრება მეფეთ-მეფისა [დავითისი]“ (*512, გვ. 231).

ეს მინაწერი გვიჩვენებს, რომ როცა მის დამწერს თავისი აზრი ქ'ცა-ში ჩაურთავს, მაშინ ჯერ კიდევ ამ წიგნში ლეონტი მროველისა და ჯუანშერის თხზულებათა გარდა სხვა არაფერი ყოფილა შეტანილი, რომ ეს წიგნი მაშინ წა არჩილის წამებით თავდებოდა. მინაწერის ავტორს, როგორც ეტყობა, არც-კი სცოდნია, რომ არჩილის შემდგომ-დროინდელი ამბები აწერილი იყო, და მომავალ თაობას ურჩევდა „ამიერითგან შემდგომთა ნათესავთა აღწერონ“ და ჩაურთონო. მაშასადამე, ცხადია, რომ ზემომოყვანილი მინაწერის შემდგომ იწყება ახალი საისტორიო თხზულება, თუმცა მას ლეონტი მროველისა, ჯუანშერისა, დავით აღმაშენებლისა და თამარ მეფის ისტორიკოსების თხზულებებისათვის განსაკუთრებული სათაური აღარ შერჩენია.

თხზულება ამგვარად იწყება: „შემდგომად ამისსა, რაჟამს იგი აღესრულა წმიდა მოწამე არჩილ, დარჩეს შეილნი მისნი იოვანე და ჯუანშერ... წარვიდა იოვანე ეგრისად და წარიტანნა თჴსსა¹ დედა და ორნი დანი მათნი. ხოლო ჯუანშერ და ორნი დანი მისნი დაშთეს ქუეყანასა ქართლისასა და კახეთისასა“-ო (*438, გვ. 216). პირველი ორი სიტყვა „შემდგომად ამისსა“ რასაკვირველია მერმინდელი დანამატია, იმ დროისა, როცა ეს ახალი თხზულება ქ'ცა-ში შეუტანიათ, რომ ამით იგი წინამდებარე მოთხრობაზე გადაეხდებოდა. ამ ორ სიტყვას თუ მოვაშორებთ, ზემომოყვანილი წინადადება შეიძლება ამ ახალ საისტორიო თხზულების დასაწყისად ვიცნათ. უეჭველია მხოლოდ, რომ მას მთელი შესავალი უნდა აკლდეს, სადაც ავტორს ნათქვამი ექნებოდა, რის აღწერა სურდა და რა მიზნით. რაკი ამ შესავალში პირდაპირი საისტორიო ცნობები არ იქნებოდა ამიტომ იმას, ვისაც იგი ქ'ცა-ში შეუტანია, თხზულებისათვის მოუშორებია.

¹ მ'მ დ'ფლს ქ'ცაში შეცდომით სწერია „ღთისა“, ანა დ'ფლს ქ'ცაში „ღთისა თანა“.

როგორც ზემოთ ნათქვამი იყო, მოთხრობის მიმდინარეობა თავითგან (*438, გვ. 212) მოყოლებული დავით აღმაშენებლის ისტორიის დასაწყისამდე (*512, გვ. 281) შეფუყვებული მიდის: მას არსად არაფერი ჰყოფს, წინადადება წინადადებაზეა გადაბმული და აზრი აზრს მიჰყვება. მოთხრობას ერთგვარი ხასიათი აქვს თავითგან დაწყებული ბოლომდე: ყველგან მხოლოდ საქართველოს პოლიტიკურ და სახელმწიფო ყოფა-ცხოვრებასა და ამბებზეა ლაპარაკი, თუ როგორ აღორძინდნენ თანდათან ქართველი სხვადასხვა სამთავროები VIII საუკუნითგან მოყოლებული, როგორ იბრძოდნენ ისინი საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანებისა და განახლებისათვის და როგორ მიაღწიეს თანდათანობით თავიანთ მიზანს. პოლიტიკურ-სახელმწიფო ამბებს გარდა მთელ ამ უშუალებელს თხზულებაში თითქმის სხვა არა მოიპოვება-რა. მოთხრობის ენაც თავითგან ბოლომდე ერთგვარია. განსხვავება მხოლოდ იმაშია, რომ თავში მოთხრობა მოკლეა, ხოლო რაც უფრო და უფრო წინაურდება, შინაარსიც უფრო და უფრო ვრცელი ხდება: მაგ., VIII საუკ. მოყოლებული ბაგრატ III-დ (977 წ.) 200-ზე მეტი წლის ამბავი 23 გვერდზეა (*438-441, გვ. 216-236) მოთავსებული, ხოლო შემდეგი 160 წლისას 51 გვერდი (*451-512, გვ. 236-280) უკავია: (ბაგრატ III-ის ჰეფობის 36 წლის ისტორიას დათმობილი აქვს 12 გვერდი (*461-473, გვ. 236-246). გიორგი I-ის 13 წლის მეფობას-7 გვერდი (*473-480, გვ. 247-253), დასასრულ ბაგრატ IV-ის 45 წლის მეფობას 28 გვერდი (*480-508, გვ. 253-277). ეს გარემოება გვიმტკიცებს, რომ რაც უფრო მეტად უახლოვდებოდა ისტორიკოსი თავის დროს, უფრო მეტი ცნობები ჰქონდა და ამის გამო ნაამბობიც უფრო ვრცელი და შინაარსიანია. აქ რომ განსხვავება ავტორების სხვადასხვაობისაგან მომდინარეობდეს, მაშინ თვით მოთხრობის თვისება. ხასიათი და ელფერიც სხვადასხვა უნდა ყოფილიყო თავსა, შუაში და ბოლოს. ამის გამო ჩვენ გვგონია, რომ ქცის მთელი ეს ნაწილი *438 (გვ. 216) გვერდითგან მოყოლებული *512 (გვ. 281) გვერდამდე ერთი ისტორიკოსის კალამს ეკუთვნის.

ამ საისტორიო თხზულებას, როგორც აღნიშნული იყო, სათაურიც დაკარგული აქვს. რა სახელი უნდა რქმეოდა მას, ამის გადაწყვეტა საბოლოოდ ახლა, რასაკვირველია, ჯერ ძნელია, მაგრამ რამდენისამე, იქნება კემზარიტებასთან დაახლოებული, მოსაზრების გამოთქმა მაინც შეიძლება.

დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი თავის თხზულებაში ერთს ალაგას ქართველობას თავის მეფისადმი ორგულობასა სწამებს: „ნათესავი ქართველთა ორგულ ბუნება არს პირველითგან. თვსთა უფალთა, რამეთუ რა ეამს განმდიდრდენ, განსუქდენ, მშვიდობა პოვონ და განსუენება, იწყებენ განზრახუ[დ] ბოროტისა, ვითარცა მოგვითხრობს ძველი მათიანე ქართლისა“-ო (*561, გვ. 329).

მაშასადამე, დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის ხელთა ჰქონია ერთი ქართული საისტორიო თხზულება, რომელსაც სათაურადა ჰქონია (ან იქნებ იგი უწოდებს) „მატიანე ქართლისა“. ამ ნაწარმოებში თურმე მოთხრობილი ყოფილა ქართველების ორგულობა „თვსთა უფალთა“ და ღალატი. მართლაც ჩვენს უხახელო ისტორიას „პირველითგანვე“, იმ დროითგანვე მოყოლებული, როცა ქართველთა სამთავროებმა VIII ს. თანდათან ღონე მოიკრიბეს მეფე გიორგი II-მდე

მრავალი შემთხვევა აქვს მოთხრობილი, როდესაც ქართველი დიდებული მოხელეები და აზნაურები „რა ჟამს განმდიდრდენ, განსუქდენ, მშვილობა პოვონ და განსუენება, იწყებენ განხიზხვად ბოროტისა“ მეფეთა წინააღმდეგ და შეთქმულებით საქართველოს გაძლიერების საქმეს აფერხებდნენ. ეს თხზულება სწორედ რომ საესეა ამგვარი, ცნობებით. მაშასადამე, შინაარსის მხრივ ჩვენი უსახელო ისტორია შეიძლება სწორედ იმ ნაწარმოებად ვიცნათ, რომელსაც რქმევია „მატიანე ქართლისა“, მით უმეტეს, რომ ამ უსახელო ისტორიაშიც ქართლს და ქართლის ამბებს მთავარი ადგილი უკავია და ამის გამოც სათუთრი „მატიანე ქართლისა“ სრულებით შეკმევინის.

მაოლოდ ერთი გარემოება ელოდება წინ, რომ ჩვენი ისტორიის დაკარგულ სათაურად „მატიანე ქართლისა“ ვიცნათ: დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის მას უწოდებს „ძველი მატიანე ქართლისა“-ო, მას ძველად სთვლიდა. შესაძლებელია, რომ თხზულებისათვის, რომელიც სულ ბევრი-ბევრი 40—50 წლის წინათ უნდა ყოფილიყო დაწერილი, „ძველი“ მატიანე ეწოდებინათ?

თანამედროვე მეცნიერულ შეხედულებისდა მიხედვით თუ დავაფასებთ, მაშინ რასაკვირველია ეს ხანი მეტად მოკლეა, რომ ამ წლოვანობის თხზულება ძველად ვიცნათ. მაგრამ ჩვეულებრივ, ცხოვრებაში ასე შეაყრად არა სჯიან და არა სჯიან, შეთადრე წინათ, და შეიძლება დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსსაც ამგვარად განესაჯა. ყოველ შემთხვევაში ეს გარემოება დამაბრკოლებლად უნდა მივიჩნიოთ და საკითხის გადწყვეტისათვის საჭიროა თავდაპირველად დანამდვილებით გამორკვეული იყოს, რა ხნოვანობის ნაწარმოები ან ამბავი ითვლებოდა ხოლმე „ძველად“?

საბედნიეროდ ამის გამოსარკვევადაც ცნობა მოგვეპოვება: გიორგი მთაწმიდელი თავის თხზულებაში ამბობს: „შემდგომად მრავლისაჲ ჟამისა ღმრთისა მიმართ მისთვის (ეფთჳჲ მთაწმიდელისა) ჯელუყავი მცირედთა ამათ სიტყუთა აღწერად“-ო (ცჲ იესი და ეფჲსი 3). ეფთჳჲ 1 27 წელს გარდაიცვალა, თვით გიორგი-კი 1065 წ., ცა სულ ბევრი-ბევრი ეფთჳჲსი სიკვდილის 20—25 წლის შემდგომ უნდა იყოს დაწერილი. რაკი გიორგი მთაწმიდელი 20—25 წ.-ზე ამბობდა „შემდგომად მრავლისაჲ ჟამისა“-ო, ამიტომ მიხედვით, რასაკვირველია, 50 წლას წინათ დაწერილს თხზულებაზე იმ დროს შეეძლოთ ეთქვათ ძველი არისო, ძველად ყოფილიყო ცნობილი.

მაშასადამე, ამ მხრივაც დაბრკოლება ძლეულია და შესაძლებელია დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსს ზემომოყვანილს წინადადებაში, როდესაც იგი „ძველი მატიანეს ქართლისა“-ს იხსენიებდა, სწორედ ეს ნაწარმოები ჰქონოდა ნაგულისხმევი.

ამ პირველს მოსაზრებას შეიძლება ზედ მეორე მოსაზრებაც დაერთოს. ჩვენ ყველამ ვიცით, რომ იმ კრებულს, რომელშიაც საბედნიეროდ შეკრებილია და შენახული ჩვენი სხვადასხვა დროისა და ავტორის საისტორიო თხზულებები, „ქართლის ცხოვრება“ ეწოდება და ეწოდებოდა უკვე XIII—XIV საუკ., როგორცა ჩანს სტეფანოს ორბელიანის სიტყვებითგან (იხილე ქვემოთ თავი „ქართლის ცხოვრება“), მაშასადამე, იმ დროს, როცა მონღოლთა ხანის ქართველ ისტორიკოსის ნაწარმოები ჯერ დაწერილი არ-კი იყო. ამგვარად იმდროინდელი ქცა

აღბათ დავით აღმაშენებლის მეფობით თავდებოდა (ამის შესახებ იხ. ქვევით, ქ(ა)). ხოლო ჩვენ ვიცით, რომ ამ კრებულში შეტანილ საისტორიო თხზულებებს ყველას სათაურები აქვს ერთს გარდა და ის ერთი სწორედ ჩვენი უსახელო ისტორიაა: ლეონტი მროველის პირველს ნაწარმოებს ჰქვია „ცხოვრება ქართულთა მეფეთა და პირველთაგანთა მამათა და ნათესავთა“, მეორეს „წა არჩილის წამება“, ჯუანშერისას — „ცხოვრება ვახტანგ გორგასალისა მეფისა“, სუმბატ დავითის ძისას — „ცხოვრება და უწყება ბაგრატიონთა ჩუენ ქართულთა მეფეთასა“. არც ერთს მათგანს არ შეეძლო, მაშასადამე, მთელ კრებული-სათვის ეს სახელი მიენიჭებინა. კრებულისათვის რომ სახელი ერთ-ერთს შეტანილს თხზულებას უნდა მიეცა, ეს ზემოთყვანილ მინაწერთაგან მტკიცდება, რომელშიაც ნათქვამია: „წიგნი ესე ქართველთა ცხოვრებისა ვიდრე ვახტანგისაჲმდე აღიწერებოდა ქაპითი-ქაჲმდე, ხოლო ვახტანგ მეფისითგან ვიდრე აქამომდე აღწერა ჯუანშერ ჯუანშერიანმან“-ო. ამგვარად იმ დროს, როცა კრებულში მხოლოდ ლეონტი მროველისა და ჯუანშერის თხზულებები იყო შეტანილი და ვახტანგ გორგასალის მეფობითა თავდებოდა, მას სახელად „ქართლის ცხოვრება“-კი არა რქმევია, არამედ „ქართველთა ცხოვრება“, ესე იგი ლეონტი მროველის თხზულების სათაურის „ცხოვრება ქართულთა მეფეთა და პირველთაგანთა მამათა და ნათესავთა“-ს პირველი ორი სიტყვა. იმ თხზულებას, რომელსაც შეეძლო მიენიჭებინა კრებულისათვის სახელი „ქართლის ცხოვრება“, უნდა რქმეოდა „ცა ქართლისა“. ამგვარ ნაწარმოებად შეიძლება ეს ჩვენი ახლა უსათაურო ისტორია ყოფილიყო. იქნებ იმიტომაც დაეკარგა მას საკუთარი სათაური, რომ თავისი მთელს კრებულს მიანიჭა და ამ თხზულების სახელი მიეღო კრებულის სახელად გადაიქცა. შინაარსის მხრივ, როგორც ზემოთ აღნიშნული იყო, ჩვენს ისტორიას სწორედ შეეფერება „ცხოვრება ქართლისა“-ს სახელი. იმიტომ რომ იქ მოთხრობაში ქართლს მართლაც მთავარი ალბადი უკავია.

რაკი „ძველი“-ს დაბრკოლება ძლეულია, შეიძლება „მატიანე ქართლისა“ და „ცხოვრება ქართლისა“ ჩვენი თხზულების ერთ-და-იმავე სახელად ვიცნათ. ხანოგადოდ ძველს ქართულს საისტორიო მწარლობაში ამ დარგის თხზულებები „ცხოვრება“-დ იწოდებოდნენ ხოლმე, „მატიანე“ ან-სად არ არის ნახმარი: მაშინ მათიანედ საქართველოში უფრო კერძო სამონასტრო სააღაპო და სულის მოსაქმენებელთა წიგნები იწოდებოდა, როგორც მაგალითად, „მატიანე საშინაონი და სააღაპონი... მათიანე სათანაონი“ (მელქისედეკ კრძის 1020 წ. სიგელი, ქ(ბ) II, 32, 33), ან „მატიანე მოსაქსენებელი სულთაჲ“ (იქვე II, 24), ან ისეთი დაბალხარისხოვანი საისტორიო ნაშრომები, როგორიც არის ლიტონად აღწერილი უძველესი წმიდათა ცხოვრებანი (იხ. აქვე 164). ამიტომ თვით ნაწარმოებს სხვა ქართულ საისტორიო თხზულებებსავე უფრო რომ უნდა „ცხოვრება“ ჰრქმეოდა. ხოლო შეიძლება დავით აღმაშენებლის განათლებულმა და დაწინაურებულ ცოდნით აღჭურვილმა ისტორიკოსმა, რომელმაც თავის შრომას „ცხოვრება“ უწოდა, „ცხოვრება ქართლისა“ ამ სახელის ღირსად არ სცნო და მისთვის „მატიანე“ უფრო შესაფერისად მიიჩნია იმგვარადვე, როგორც განათლებული არსენი კათალიკოზი, ლეონტი მროველის თხზულების სამართლიანად აღმწერებელი, მის ნაწარმოებს „ცხოვრება ქართულთა მეფეთა“-ს სახელად უწო-

დებს „ჰამბაჲი მეფეთა“-ს. ამგვარად ჩვენი უსახელო ისტორიის ნამდვილი სათაური შეიძლება ყოფილიყო „ცხოვრება ქართლისა“, ხოლო დავით აღმაშენებელის ისტორიკოსი მას „ძველი მატიაჲ ქართლისა“-ს უწოდებდეს.

როგორც აღნიშნული იყო, ჩვენამდის არც ამ თხზულების დამწერის სახელსა და გვარს მოუღწევია. თვით შინაარსისა და მიხედვით მხოლოდ იმის გამორკვევა შეიძლება, რომ ავტორი უძველესი აღმოსავლეთ საქართველოდან უნდა ყოფილიყო, ქართლელი ყოფილა. საზოგადოდ ამ ისტორიაში ქართლის შესახებ ყოველთვის დაწვრილებითი ცნობებია ხოლმე მოყვანილი. ავტორმა აქაური გზებისა და სოფლების სახელები და მდებარეობა მშვენიერად იცის და როცა მისი მოთხრობა საქართველოს ამ კუთხეს ეხება ხოლმე, მაშინ მისი ნაამბობი მრავალ წვრილმან საგეოგრაფიო სახელებით არის ხოლმე ატყელებული. უფრო ნაკლები ცნობები აქვს კახეთის შესახებ. ხოლო როცა იგი აფხაზეთის ამბებს მოგვიყვება ხოლმე, მაშინ მის მოთხრობაში ადგილების და სოფლების სახელები მხოლოდ იშვიათად გვხვდება: ცხადად ეტყობა, რომ როცა მოქმედი პირი აფხაზეთის მიწა-წყალში შესდგამს ხოლმე ფეხს, მაშინ ჩვენს ავტორს გზა-კვალს ეკარგება. აფხაზეთის შესახებ მას მხოლოდ საზოგადო ცნობები მოეპოვება.

მაგრამ ჩვენი ისტორიის ავტორი რომ ქართლელი უნდა ყოფილიყო, ეს თვით მოთხრობის ენითაცა მტკიცდება: ყველა მოქმედ პირებზე, როცა ისინი ქართლისაკენ მიემართებიან, ისტორიკოსი სწერს — „მოვიდა“-ო ისე, როგორც შეუძლია სთქვას მხოლოდ ქართლში მცხოვრებმა. მაგალითად: „ხალილ მოვიდა მესამედ და მოკლეს ჯაფახეთს და ძე მისი მოქმედ მოვიდა ქართლს“ (*442—443, გვ. 220). ბუღამ რომ ტფილისი დასწვა, „თეოდოსი მეფე აფხაზთა გამოვიდა წინააღმდეგმად მისსა... შეებნეს და გააქცივნეს... და თეოდოსი მეფე წარვიდა მეორე გზასა დასავლეთისასა“ (*443—444, გვ. 221). „მას ეამსა გამოვიდა იგი აფხაზთა მეფე გიორგი ძმა თეოდოსისი და დიმიტრისი, ძე ლეონისი, დაიპყრა ქართლი“ (*444, გვ. 223). „შემდგომად ამისსა შეპოვიდა ქართლად“ (*449, გვ. 227, იხილე ამგვარივე მაგალითები *454, 466, 494, 502 და 507, გვ. 239, 241, 266, 272 და 277). ერთ ალაგას ისტორიკოსი ისე ლაპარაკობს, თითქოს თითონ მას უფლის-ციხეში ჰქონოდა ბინა: ბაგრატ III-ის შესახებ ის სწერს: „მოვიდა უფლის-ციხეს“-ო (*465, გვ. 236). ბაგრატზე ნათქვამია: „აფხაზეთითგან სპითა თჳსითა გარდამოვიდა ქართლს, წარგზავნა მოციქული კახეთს“ (*468, გვ. 242).

იმავ დროს, როცა ისტორიკოსი აფხაზეთზე ლაპარაკობს, მუდამ დაშორების აღმნიშვნელ ელფერს აძლევს ხოლმე ზმნას, მაგალითად: როცა სომხეთს შემოესია აბულ კასიმ ძე აბუსაჯისი, „სუჰბატ სომეხთა მეფემან ვერ დაუდგნა ზარისა მისისაგან და მიმართა მთათა აფხაზეთისათა“ (*449, გვ. 236). ან კიდევ „მთავიდა აფხაზეთად (იქვე) და სხვა. მესხეთის შესახებაც რომ არის ლაპარაკი, ჩვეულებრივ ზმნას წინ დაშორების აღმნიშვნელი თანდებული უზის, მაგ.: ბაგრატ IV-ზე ნათქვამია: „დაადგო ბაგრატ ტფილისი ლიპარიტის გზითა, აღმოვლო ქართლი, მივიდა ჯაფახეთს“ (ასე სწერია უძველესს ანა დ'ფლს ქრის ხელთ-

ნაწერში, მშ დ'ფლსაჲ-კი, როგორც სხვა ამისთანა შემთხვევებშიაც, დამახინჯებულია და სწორია „მოვიდა“ (იხ. *492, გვ. 255).

როდის უნდა ეცხოვრა ჩვენს ისტორიკოსს და დაეწერა თავისი თხზულება, ამის გამორკვევა ძნელია განსაკუთრებით იმიტომ, რომ თავის პიროვნების შესახებ იგი არსად არაფერსა სწერს. საზოგადოდ ჩვენი ისტორიკოსი მეტად მკაცრი, თავდაპირილი მწერალია და მოთხრობის დროს არჩეულს თემას არას დროს არ გადაუხვევს, არც თავის პირად გრძნობას ან შეხედულებას გამოამჟღავნებს ხოლმე. მხოლოდ ის გარემოება, რომ თხზულების ბოლოში იგი უფრო-და-უფრო ვრცლად და დაწვრილებით გვისურათებს იმდროინდელ აზრებს, პირველ ნაწილში-კი იგი თვით ასახელებს იმ წყაროებს, რომლითაც იგი სარგებლობდა და რომელშიაც უფრო უხვი ცნობები ყოფილა, მხოლოდ ეს გარემოება ამტკიცებს ცხადად, რომ ისტორიის ზოგიერთი ნაწილები ავტორს სხვადასხვა საისტორიო მასალებისა და წყაროებისა მიხედვით შეუდგენია, მოთხრობის უკანასკნელს ნაწილში-კი, სახელდობრ ბაგრატ IV-ის მეფობითან მოყოლებული, იგი ვკონებ თანამედროვე უნდა იყოს.

იქ სადაც ჩვენი ისტორიკოსი ბიზანტიაში მძევლად წაყვანილი მცირე-წლოვან ბაგრატის დაბრუნებასა და ბიზანტიელთა საპატიო ტყვეობისაგან თავდაღწევაზე ლაპარაკობს, თავს ვერ იკავებს და გახარებული გაიძახის: „ჰ დიდი საკურელება და მოწყალება ღ'თისა! ვითარ მყის განერა მრთელი ჯელთაგან მათთა, რომელთა ენება ზაკუთ შექცევა მისი, შეწვენითა ღ'თისა მიერითა. იხილეთ და განიცადენით ურიცხვნი ჯელის-აპყრობანი ღ'თისა-მიერნი ამას დიდისა ბაგრატის აფხაზთა მეფისა, რომელნი არაეის ზედა მოწვეწულ იუენეს სხუასა მეფესა, რომლისათჳს ეჰმსა და ეჰმსა“, თავ-თავის დროს „გაუწყოს წინამდებარეჲან სიტყუამან“ (*478, გვ. 252—253). მაშასადამე, აქ ავტორი პირდაპირ ამჟღავნებს თავის მიზანს და მუშაობის გეგმას: მას განზრახვა ჰქონია აეწერა მრავალი განსაკუთრებული და განსაცდელისაგან თავის დაღწევა, რომელიც ბაგრატს თავს გადახდენია. ჩვენი ისტორიკოსი თავის განზრახვას ასრულებს კიდევ და მართლაც დაწვრილებით აქვს აღწერილი ბაგრატ მეფის ბრძოლა ბიზანტიასთან და ქართველ დიდებულებთან.

ჩვენი მემატიანე გიორგი II-ის მეფობასაც მოსწრებია, მაგრამ დავით აღმაშენებლის ბრწყინვალე მეფობა-კი, უპიკელია, ნანახი არ უნდა ჰქონდეს, თორემ მას რომ თავისი თვალით ეხილა ის დიდება და ძლიერება, რომელსაც მიაღწია საქართველომ დავით აღმაშენებლის ხელმწიფობის დროს, განა ბაგრატ III-ის შესახებ დასწერდა-ლა: „შემდგომად დიდისა მეფისა ვახტანგ გორგასალისა არაეინ გამოჩინებულ არს სხუა მსგავსი მისი დიდებითა და ძალითა და ყოვლითა განგებითა, — ეკლესიათა მაშენებელი იყო, გლახაკთ-მოწყალე და სამართლისა [მართლიად მოქმედი] ყოველთა კაცთათჳსა“-ო (*472—473, გვ. 246).

ამას ადასტურებს ის ცნობაც, რომელზედაც დიდი ხანია თ. ყორღანიამ ყურადღება მიაქცია (ქვბი I, გვ. XXIV). ბაგრატის მეფობაში. მემატიანეს მოთხრობილი აქვს, რომ ბაგრატის ნახევარძმამ დემეტრემ, რომელიც თავის დედითურთ ბიზანტიის კეისართან წავიდა, „მიმართა ბერძენთა მეფესა

და წარუტანა თანა ანაკოფია. მიერით გან წარუტდა ანაკოფია აფხაზთა მეფეთა მოაქაჲმადმდე“-ო (ანა დ'ფლის ქცა, მშ დ'ფლს ქცა-ში *483, გვ. 257 ხაზგასმული წინადადება აკლია). ხოლო გიორგი II-ის მეფობაში ნათქვამია, რომ მან დაიბრუნა „მძლავრებისაგან ბერძენთასა წარხმულნი ციხენი ანაკოფია, თავადი ციხეთა აფხაზეთისათა, და მრავალნი ციხენი კლარჯეთისანი“-ო (მშ დ'ფლი ქცა *511—512, გვ. 250). ანა დ'ფლს ქცა-ში არც ეს ცნობა, არც საზოგადოდ გიორგი II-ის მეფობის მომეტებული ნაწილი, სახელდობრ ის, რაც მშ დ'ფლს ქცა-ში მოთავსებულია *509, გვ. 278 სტრ. 21 სიტყვებიდან „ხოლო გ-ი მეფემან“ მოყოლებული ვიდრე *512, გვ. 280 უკანასკნელ სტრიქონამდე, ანუ დავით აღმაშენებლის „ცხოვრების“ დასაწყისამდის სრულებით არ არის. მაგრამ ქცის ძველი სომხური თარგმანი ამტკიცებს, რომ აქ ანა დ'ფლს ქცას შემთხვევით აკლია.

როგორც უკვე თ. ჟორდანიამ აღნიშნა, ზემომოყვანილი წინადადება ამტკიცებს, რომ მემათიანეს თავისი თხზულება მაშინ უწერია, როდესაც ანაკოფია ჯერ კიდევ ბერძენთა ხელთ იყო. თ. ჟორდანიას აზრით ანაკოფია აუღია გიორგი მეფეს „არა უგვიანეს 1076 წ.“ (ქკბი II, გვ. XXIV). მაგრამ ნამდვილად-კი ანაკოფია დაბრუნებულად ჩანს ბერძენთა მიერ თურქთათვის აღმოსავლეთის ქვეყნების დატოვების დროს (კა მ'ფსა დ'თსი *512—513, გვ. 281). ხოლო ბერძნებს აღმოსავლეთი 1074 წელს დაუტოვებიათ (იხ. ქლი ერის ისტორია II, 460). მაშასადამე, ჩვენს მემათიანეს თავისი თხზულება უნდა დაეწერა 1072—1073 წლამდე.

რასაკვირველია, ამოღენა ნაწარმოებს ისტორიკოსი გრთბაშად ვერ დასწერდა და უმეტესი ნაწილი, ის ადგილიც, სადაც ანაკოფიის შესახებ მოიპოვება ცნობა, შეიძლება კარგა ხნით ადრე იყოს დაწერილი. მაგრამ უკანასკნელი ნაწილი-კი შეუძლებელია 1072 წ. ადრე იყოს შეთხზული იმიტომ, რომ მემათიანეს ბაგრატ IV-ის სიკვდილი აქვს აღწერილი, და 1073 წ.-ზე გვიან იმიტომ, რომ ამ წელიწადს ანაკოფია უკვე საქართველოს დაუბრუნდა. ამ მხრივ მეტად საყურადღებოა, რომ ანა დ'ფლს ხელთნაწერში, როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, გიორგი II-ის მეფობა თითქმის სრულებით არ არის და ცნობაც ანაკოფიის დაბრუნების შესახებ აკლია. მაინც-და-მაინც ცხადია, რომ ის ადგილი, სადაც ანაკოფიის აღება მოთხრობილია, იქნებ გიორგის მეფობის მთელი მოთხრობაც-კი, „მატიანე ქართლისაჲ“-ს დაწერის ან ეკუთვნის. ამიტომ თავდაპირველად „მეტნე ქა“ ალბათ ბაგრატ IV-ის სიკვდილით თავდებოდა, ხოლო გიორგი II-ის მეფობა შეიძლება დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსს ეკუთვნოდეს, რომელსაც შესავალის სახით აღუწერია დავითის მამის მეფობა.

ყურადღების ღირსია აგრეთვე, რომ ანა დ'ფლს ქცის ხელთნაწერში დავით აღმაშენებლის ცხოვრებას არავითარი სათაური არა აქვს, მშ დ'ფლსაში-კი სწერია: „ცხოვრება მეფეთა მეფისა“ (*512, გვ. 281). ამიტომ შეიძლება ვისმეს ფიქრობა, რომ მთელი თხზულება VIII ს. მოყოლებული დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსს ეკუთვნოდეს. მაგრამ ეს აზრი ყოვლად შეუწყნარებელი იქნებოდა ჯერ ერთი იმიტომ, რომ ანა დ'ფლს ქცას დედნის ფურცლები არეული ჰქონია, და, როგორც ჩანს, გადამწერს ნაკულევენი დედანი ჰქონია ხელთა ისე, რომ

თავისდა თავად ანა დ'ფლი ხელთნაწერი ამ შემთხვევაში ვერავითარ საბუთად ვერ გამოდგება. მეორე ისა, რომ ამას ეწინააღმდეგება როგორც ზემომოყვანილი ცნობა ანაკოფიის შესახებ, ისე განსაკუთრებით ის ქება ბაგრატ III-ისა, რომელ-შიაც ჩვენს მემკრიანეს ბაგრატ მეფე, როგორც უკვე აღნიშნული იყო, ვახტანგ გორგასალის შემდგომ საქართველოს უწარჩინებულეს კელმწიფედ მიაჩნია. შეუძლებელია ამის მსგავსი რამე დაეთათ აღმაშენებლის ისტორიკოსს ეთქვა. ამასთანავე დაეთათ აღმაშენებლის ისტორიკოსის თხოვნის წესი და ენა „მტნე ქა“-საგან არსებითად განსხვავდება.

არის კიდევ ერთი, თუმცა სათუო, საბუთი: დაეთათ აღმაშენებლის ისტორიკოსი გიორგი II-ის დროს საქართველოში 1080 წ. თურქების შემოსევაზე ამბობს, „ესე იყო პირველი დიდი თურქობა“-ო (*514, გვ. 283). „მტნე ქა“-ში ამგვარივე თურქების შემოსევაა აწერილი ბაგრატ IV-ის დროს 1068 წელს (*500, გვ. 271) და სწორედ ეს იყო პირველი თურქობაო. ერთი-და-იგივე ავტორი რომ ყოფილიყო, საეჭვოა გიორგი II-ის დროინდელ თურქობის შესახებ ეთქვა ეს პირველი თურქობა იყოო. თუმცა ესეც-კია, რომ იქნებ ბაგრატ IV-ის დროინდელს შემოსევას მაშინ დიდ თურქობად არა სთვლიდნენ, და' თუ-კი ასე იყო მართლაც, მაშინ ეს მოსაზრება საბუთად ვერ გამოდგება.

ჩვენს ისტორიკოსს რასაკვირველია საისტორიო წყაროები უნდა ჰქონოდა, არაერთი და ორი იმიტომ, რომ არც ერთს იმდროინდელს სხვა ქართველს ისტორიკოსს ასეთი ფართო და ხანგრძლივი სამოქმედო ასპარეზი არა აქვს აღწერილი. მართალია მის მოთხოვნაში ქართლს მთავარი, შუა ადგილი უკავია, მაგრამ საქართველოს არც ერთი სხვა კუთხე უყურადღებოდ დატოვებული არ არის: კახეთი, ქ. ტფილისი თავისი საამიროთი, ტაო-კლარჯეთი და მთლად მესხეთიც და დასავლეთი საქართველო, აფხაზეთი, — ყველა ამ ადგილების უმთავრესი ამბები აღწესებული აქვს.

მაინც ცხადად ეტყობა, რომ ჩვენს ისტორიკოსს თხზულების თავში მასალები ჰქვია. მაგალითად, არაბთა ბატონობის პირველ ხანის შესახებ საქართველოში მას ძალიან ცოტა ცნობები ჰქონია: მან იცის მხოლოდ, რომ „პირველად უფლება სარკინოზოა განდიდნა და მათგან მეცა ყოველი ესე ქუეყანა ეპი-ი-ეპა-დ რბევასა და ოკრებასა, მეორედ იქნა სიმრავლე მთავართა ქუეყანასა ქართლისასა და შეეოია ბრძოლა, იქნეს მტერ ურთაერთას და, უკეთუ ვინმე გამოჩნდის, რომელიმეა ღირს იყვს მეფედ შვილთა შორის ვახტანგისათა, იქნა შემცირებულ სარკინოზთაგან. რამეთუ დაიპყრეს ქალაქი ტფილისი აგარიანთა, შეიქმნეს სახლად საყოფელად თვსად, მიიღებდეს ხარკსა ქვეყანისა [აქისგან, რომელსა ჰქვია ხარაჯა“ (*440, გვ. 217). ამის შემდგომ-კი ისტორიკოსს ეტყობა აღარავითარი ცნობები აღარა ჰქონია დიდის ხნის შესახებ. მას შეუძლია მოგვიტყოს მხოლოდ იმ დროის ამბები, როცა „გარდავდეს ამას შინა წელიწადნი მრავალნი“ (*440, გვ. 218).

ჩვენს ისტორიკოსს შეეძვლია უნდა ჰქონოდა ერთი ისეთი წყარო, რომელიც განსაკუთრებით ქ. ტფილისისა და მისი ამირების მკრიანეს შეიცავდა. ცხადია აგრეთვე, რომ მას ქართლის შესახებაც უნდა ჰქონოდა წყარო, რომელიც მკრიანე იმიტომ, რომ ჩვენს ისტორიკოსს ქართლის ამბები VIII საუ-

კუნიტგანე მოყოლებული ისე დაწერილებით და მშენიერად ჰქვს აწერილი, რომ ასეთი ცნობები არც ერთს სხვა იმდროინდელს ცნობილს ქართულს, ან უცხო საისტორიო თხზულებაში არ მოიპოვება. სამწუხაროდ არა ჩანს, რა წყარო იყო.

უეჭველია აგრეთვე, რომ ჩვენს ავტორს კახეთის ისტორიისათვისაც უნდა ჰქონოდა ცალკე მატიაზე. იმ ამონაწერში, რომელიც ჩვენს ისტორიკოსს კახეთის მატიაზეთგან უნდა ჰქონდეს ამოღებული, რასაკვირველია, თვით მოთხრობის ბელიც კახელი იქმნებოდა და მომთხრობელის სადაურობა თვით მოთხრობის კილოსაც აქა-იქ ეტყობა: მაგ., მოვიდა კონსტანტინე აფხაზთა მეფე, ილოცა ალავერდს წმიდისა გიორგის წინაშე და შეჰოსა ხატი მისი ოქროთა“ (*41, გვ. 228). მაგრამ ეს ჩვენი ისტორიკოსის წყაროების სადაურობის გამომჟღავნებელია და არა პირადად მისი ვინაობისა.

„მტენე ქა“-ს დამწერს თავის თხზულების პირველს ნაწილში, განსაკუთრებით ბაგრატ III-ის მეფობამდე თხრობის ერთგვარი წესრიგი აქვს შემუშავებული და ყოველთვის ქართლის, მესხეთის ან აფხაზეთის ამაგებს შემდგომ ცალკე უეჭველად მოკლე ცნობა კახეთის შესახებაც აქვს ხოლმე მოყვანილი: მოთხრობა ისეთს შთაბეჭდილებას ახდენს, რომ მემატიაზე რიგ-რიგობით ჯერ ქართლისა და მესხეთის მატიაზეებით სარგებლობდა, მერმე კახეთის მატიაზეით და სხვა.

რასაკვირველია ჩვენს ისტორიკოსს აფხაზეთის ამბების შესახებაც ცალკე წყარო უნდა ჰქონოდა. ამას იგი არც თითონა მალავს. კონსტანტინე მეფის შვილებს შორის ატეხილ შუთოს რომ გვიამბობს, იგი სხვათა შორის ამბობს: „გარდაიცვალა კონსტანტინე მეფე [აფხაზთა] და იშლებოდა ქვეყანა ჭეხაზეთისა ესე რაოდენმე, რამეთუ ესხნეს ძენი ორნი კონსტანტინე მეფესა... უხუცესსა იგი [ერქუა გიორგი], უმარწმესსა ბაგრატ და იყო მათ შორის ბრძოლა ფიცხელი, რომელი თუ უოეულად ჰყოი ცხორებასა მათსა“-ო (*451, გვ. 2 8). სამწუხაროდ უკანასკნელი წინადადება ცოტა ბუნდოვანია. ცხადია მხოლოდ, რომ ჩვენს ავტორს ბაგრატისა და გიორგის შორის ჩამოყარდნის ბრძოლის აღწერილობა წაუკითხავს საისტორიო წყაროში, რომელსაც სახელად „ცხოვრება“ რქმევია. არა ჩანს მხოლოდ ამ „ცხოვრება“ ში მარტო მათი, ესე იგი გიორგისა და ბაგრატის, თავგადასავალი უნდა ყოფილიყო ნაამბობი, თუ აქ „მათი“ აფხაზთა მეფეებს პნიშნავს და ნაგულისხევეია „ცხოვრება აფხაზთა“.

ზემომოყვანილ წინადადების აზრს პირველი ახსნა უფრო შეესაბამება თუ შემდეგში ზემოაღნიშნული აზრი მართალი გამოდგა, მაშინ დამტკიცდება, რომ აფხაზთა მეფეებს მარტო ცნობილი საზოგადო ისტორია „ცხოვრება აფხაზთა“-კი არა ჰქონიათ, არამედ რომ ზოგ-ზოგ მეფეთაგანს მაინც საკუთარი ცალკე მემატიაზე ჰყოლია. მაშინ შეიძლება ჩვენს ისტორიკოსს „ცხოვრება აფხაზთა“-მ გარდა აფხაზეთის შესახებ ბევრი სხვა საისტორიო წყაროებიცა ჰქონოდა.

როგორც ჩანს, მას აგრეთვე წააგობრონის ცხოვრება ჰქონია ხელთა. აბულკასიმო ძე აბუსაჯისი რომ ყუელის ციხეს მიაღდა, „დყო მუნ შიგა ქაბუკი ერთი სახელით გობრონ... და ვითარა წარიღეს ციხე იგი, შეიპყრეს წმიდა გობრონ და აწამეს, რომლისა წამება ვრცლად აღწერა წმიდამან მამამან ჩუენმან სტეფანე ტბეჲარმან ებისკოპოსმან“ (*450, გვ. 727) და ეს ცნობა სრული ქ. შმა-

რიტება: წა გობრონის მარტულობა შენახულია და მართლაც მას სწორედ ამნაირი შენაარსი აქვს (იხ. სქს სმ²ხე, 393—400 და აქვე გვ. 91—96).

ცხადია მხოლოდ, რომ ჩვენს ავტორს ან არ უნახავს, ან არადა სრულე-ბით არ უსარგებლოა სუბპატ დავითის ძის ისტორიით „ცხოვრება და უწყება“. არსად იმის კვალი არ ამაჩვენია. სამაგიეროდ, თუ ჩვენ „მტნე ქა“-ს და სუმ-ბატის თხზულების ცნობებს შევადარებთ ბერძენ-ქართულთა ომების შესახებ ბასილი კეისრისა და გიორგი მეფის დროს (მტნე ქა, მშ დფსი ქცა *474—477 და 3 ხ²რკა, 67—74), ჩვენთვის ცხადი იქნება, რომ ორსავე ავტორს ერთისა-და-იმზე წყაროთი უსარგებლიათ.

ცხადია აგრეთვე, რომ ჩვენს მემპტიანეს ბაგრატ III-ის მეფობის შესახებ უნგი და ვრცელი ცნობები ჰქონია, გაცილებით უფრო მეტი, ვიდრე იგი ჩვენ გვაძენებს. ამას თითონ იგი მკაფიოდ ამბობს ბაგრატის დახასიათების დროს: „უაუეთო ვინმე [ველყოს] თვითოველად წარმოთქმად ყოველთა განგებულებათა მისთა, მოუძღუდეს ძალი მისი, რომელთაგან მტრედ წარმოეთქვ ეამთა სიგრ-ძისაგან არა დავიწყებისათვის“-ო (*472, გვ. 246).

როგორც ზემოთ აღნიშნული იყო, ჩვენს ისტორიკოსს მრავალსიტყვაობა სძულს: მისი მოთხრობის ენა მარტივი და ბუნებრივია და სიტყვის მოკლედ მოჭრა უყვარს. ამ მხრივ იგი მეტად თავდაპირილი და მოკლედ-მოუბარი მწე-რალია, ამის გამო მისი თხზულება ისეა ნაწერი, რომ თვითოველს სიტყვას თავისი მნიშვნელობა აქვს და არა ერთის გამოტოვება არ შეიძლება. ამ მხრივ მას ქართულს საისტორიო მწერლობაში ტოლი არა ჰყავს.

თავითგან ბოლომდის მთელს თხზულებაში იგი მარტო პოლიტიკურსა და სახელმწიფო საქმეების ამბებს უამბობს მკითხველს და მხოლოდ ოთხს ალაგას აქვს ეს გეგმა დარღვეული. ერთგან გიორგი აფხაზთა მეფის შესახებ ნათქვამი აქვს, რომ მან „აღაშენა საყდარი კუონდიდისა, შექმნა საეპისკოპოსოდ და განაშენა იგი სიმრავლითა წმიდათა მარტვილთათა“-ო (*452, გვ. 27). მეო-რეგან სწე-ია, რომ ლეონ აფხაზთა მეფემ, რომელიც იყო „სავეც ყოვლითა კეთილითა, ამან აღაშენა ეკლესია მოქვისა და შექმნა საყდრად საეპისკოპოსოდ, აკურთხა და განასრულა ყოვლითა განგებითა“-ო (*457, გვ. 233). ხოლო მესა-მეგან ნაოქვამია, დავით დიდმა კურაპალატმა „აღაშენა მონასტერი და საყდარი ღთისა წმიდა ეკლესია ხაზლისა“ (*462, გვ. 737). სამსავე შემთხვევაში ავ-ტორს თითო წინადადების მეტი არ გამოუყენებია და მხოლოდ მეოთხეჯერ, როცა იგი ბაგრატ III-ის მოღვაწეობას ეხება, ცრტა მეტს სიუხვეს იჩენს: „ამანვე დიდმან მეფემან, მოგვითხრობს იგი, საყდარი ბედიისა შექმნა საეპისკო-პოსოდ, მოკვალა გუდრისი საეპისკოპოსო, შესწირნა სოფელნი მრავალნი ყო-ველთა კვეთა და ადგილთა და განასრულა ყოვლითა განგებითა, შეაჯკო ყოვ-ლითა სამკაულითა, ეკლესია აკურთხა და დასუა ეპისკოპოსი, ხოლო უკუეთუ ვისმე ენებოს განცდა[დ] და გულისქმის ყოფად სიმაღლისათვის დიდებისა მე-ფობისა მისისა, პირველად განიცადოს სამკაული ბედი[ი]სა ეკლესიისა და მის-გან გულისქმა ყოს, რომელ არაინ ყოფილ არს სხუა მეფე მსგავსი მისა ქუეყა-ნისა ქართლისასა და აფხაზეთისასა. ამანვე აკურთხა ეკლესია ქუთათის[ი]სა ვანგებითა დიდითა და მიუწდომელითა, რამეთუ ამან შემოკრიბნა მახლობელნი

ყოველნი კელმწიფენი, კათოლიკონი, მღუდელთ-მოძღუარნი და ყოველთა მონასტერთა წინამძღუარნი და ყოველნი დიდებულნი ზემონდა ქუეგონი მამულსა და სამეფოსა მისსა მყოფნი და სხუთა ყოველთა საკელმწიფოთანი“-ო (*471—472, გვ. 2-5).

ყოველდღეების ღირსია, რომ ყველა იმ შემთხვევებში, როცა ჩვენი ავტორი მოკლედ-მოუბრობას თავს ანებებს და თხრობის ხასიათსა სცვლის, საუბარი მხოლოდ ეკლესიების აშენებას ეხება, სხვა არაფრისათვის არ იწუხებს თავს ჩვენი მემკვიდრე.

მეფე-მთავრების ღვაწლის დახასიათების დროსაც-კი ჩვენი ისტორიკოსი ორიოდ სიტყვითა კმაყოფილდება, თვით დახასიათებაც ხშირად მკირეოდენის განსხვავებით ერთგვარია ხოლმე. მაგალითად, გიორგი აფხაზთა მეფის შესახებ ნათქვამი აქვს: „იყო იგი სრული ყოვლითა სიკეთითა, სიმჴნითა და ახოვნებითა, ღეთის-მოყვარე იყო უმეტეს ყოველთა, ეკლესიათა მაშენებელი, მოწყალე გლახათა, უხვი და მდაბალი და ყოვლითა კეთილითა სათნოებითა სრული“ (*452, გვ. 229). დავით დიდ ქურაპალატზე უწერია: „იყო პირველად ღეთის-მოყვარე, გლახათ მოწყალე, მდაბალი, მშვიდი და ძვირ-უხსენებელი, ტკბილი, უხვი და კაცთ-მოყვარე, ყოველთათჳს კეთილის მყოფელი და სავსე ყოვლითა კეთილითა“ (*461—462, გვ. 37). ბაგრატ III-ის შესახებ ანბობს: „ექლესიათა მაშენებელი იყო, გლახათ მოწყალე და სამართლის [მართლად] მოქმედი ყოველთა კაცთათჳს“ (*473, გვ. 246).

გიორგი I-ს აწინააღმდეგედავებს: „არაჲნი გამოჩინებულ იყო მზგავსი მისი მამათა შორის მისთა ახუნებითა, ქაბუკობითა და სიკუეღითა, ტანითა და სახითა და ცნობითა და ყოვლითურთ სრული განგებითა საკელმწიფოთა“ (*479, გვ. 253). დასასრულ ბაგრატ IV ასე აქვს აღწერილი: „იყო კაცი უშუენიერესი ყოველთა კაცთასა, სრული სიბრძნითა ფილასოფოსისათა, სეიანი ბედითა, უმდიდრესი ყოველთა აფხაზთა მეფეთასა, მოწყალე შეცოდებულთათვის უხვი გლახათა ზედა“ (*508—509, გვ. 278).

როგორც ზემოთაც ნათქვამი იყო, ჩვენი ისტორიკოსი არასდროს თავის პირადს გრძნობას და აზრს არ ამჟღავნებს, და მხოლოდ საქმის ვითარების დღეგებულ, მართლაც აღწერით არის გატაცებული: მისი მოთხრობის ენა ყოველთვის მშვიდი და წყნარია, არას დროს იგი არ აღმუშოთდება, არას დროს მის ნაამბობს ენებათა-ღელვის კვალი არ აჩვენება.

ბაგრატ IV-ის დახასიათების დროსაც-კი, რომლის ესოდენ ერთგული მომხრე იყო იგი, რომ შეეძლო ეთქვა, „პატრისცა ღმრთი ბაგრატს აფხაზთა და ქართულთა მეფეს: ეწია სენი სასიკუდინე კონსტანტინე მეფესა“-ო (*82, გვ. 255—256), და დღის ქებით იხსენიებს მის სულიერსა და გარეგან თვისებებს, — მაშინაც ჩვენი ისტორიკოსის ქემშარბიტებისათვის არ უღალატა და ქების შემდგომ მაინც მიუღდამელად აღიარებული აქვს: „უამაჲ მისთა ქუეყანასა დაწყნარება არა აქუნდა, ეკლესიანი, გლახანი, აზნაურნი ვერ იკითხებოდნენ“-ო (*509, გვ. 278). ერთის სიტყვით, ჩვენი ავტორი პირუთენელი, მიუღგამელი ისტორიკოსი იყო.

მას როგორც ეტყობა მხოლოდ „სელჩუიანი“ სძულებია, სელჯუქთა გვარის სულტნები: მეტად ბევრი უბედურება მიაყენეს მათ საქართველოს და მეტად ახალი ამბავი იყო ეს, რომ ასეთი მშვიდი მწერალიც-ი მათი პარაშაობის მოხერხების დროს არ აღელვებულყო: სულთანმა ჩამოიარა და აიღო ტფილისი და რუსთავიო, სწერს იგი, და „მისცა ფაღლონს განძის პატრონსა. არა თუ მეფეთა ჭუნთა მტერობისათჳს ოდენ მოსწყვდნა ტფილისი და რუსთავი ამას სამეფოსა, არცა ამისათჳს ქნა, თუმცა იგი ამირანი ორგულად დგომილ იყუნეს მისსა კარსა ზედა, აოამედ კეთილისა და მსახურებისა ნაცულად ბოროტსა უყოფდიან ყოველსა კაცსა, რაჲეთუ მიწდობილ იყუნეს იგინი ძალსა უღთოეზასა მათისასა და იყუნეს იგინი ყოვლით კერძო მცბიერ“-ო (*5¹2, გვ. 272).

ჩვენი ისტორიკოსის შრომა უხვი ქრონოლოგიური ცნობებითაც არის ძვირფასი. მართალია ამ ცხრიც იგი მეორე იმდროინდელ ისტორიკოსს სუბმეტადიკონის ძეს მეთოქებას ვერ გაუწევს, მაგრამ სამაგიეროდ ჩვენი ავტორის ცნობები უფრო დიდ-მნიშვნელოვან ამბებს ეხება. ყურადღების ღირსია ჩვენი ისტორიკოსის ჩვეულებრივი საშუალება, რომლითაც იგი თარიღს აღნიშნავს ხოლმე: უმეტეს შემთხვევაში იგი ქრონიკონს კი არ ასახელებს, არამედ გვამცნებს რამდენი წელიწადი იყო გასული ამა თუ იმ შემთხვევითგან, ისე რომ თარიღის გამოანგარიშებაა საჭირო. მაგალითად, ხაზართა ქართლში შემოსევის დრო ასეა აღნიშნული: წა არჩილის წამების „შემდგომად სამისა წლისა“-ო (*438—439, გვ. 215), „გარდადეს წელიწადი ამას შინა სამი“ (ე. ი. ბაგრატ III-ის ქართლში გამეფებითგან *463, გვ. 238), „გარდადეს ამას შინა წელიწადი რაჲ“ (ბაგრატის აფხაზეთში გამეფებითგან, *464, გვ. 239). ბიზანტიის კეისრის საქართველოში შემოსევის წელიწადზე ნათქვამია: „მეშვიდესა წელსა მეფობისა მისისა (ე. ი. გიორგი I-ისა) გამოვიდა ბასილი მეფე ბერძენთა“ (*473, გვ. 247). ჩვენ ვიცით, რომ გიორგი I, 1014 წელს გამეფდა, მაშასადამე, ბასილი კეისარს 1020—21 წელს გამოუღაშქრია. ამგვარი ქრონოლოგიური ცნობები ბევრი მოიპოვება ჩვენი ისტორიკოსის შრომაში (*479, 480, 482, 493, 499, 500, 508, გვ. 153, 254, 256, 265, 270, 271, 277).

როცა ამ გამოანგარიშებულ თარიღებს უცხო-ქვეყნულ ისტორიკოსთა ქრონოლოგიურ ცნობებს შევდარებთ ამავე ამბების შესახებ, უმეტეს შემთხვევაში ჩვენი ისტორიკოსის სიტყვები მტკიცდება ხოლმე (იხ. ამის დამამტკიცებელი მრავალი საბუთები „ქლი ერის ისტორია“-ში, წ. II, თ. IV და VI).

მას, რასაკვირველია, პირდაპირ აღნიშნული ქრონიკონებით მოგპოვება, განსაკუთრებით ბაგრატ III-ითგან მოყოლებული. საზოგადოდ-კი, როგორც ზემოთ აღნიშნული იყო, მისი შრომის პირველ ნაწილში ქრონოლოგიური ცნობები უფრო იშვიათია ხოლმე.

ჩვენი ისტორიკოსის თხზულება შინაარსიანია, აუარებელი ისტორიული ცნობებით აღსავსე, ამასთანავე ხშირად ისეთი ცნობებით, რომელიც არაად სხვაგან არ მოიპოვება. მაგრამ მისი თხზულების ღირსება უფრო იმის გამო ძლიერდება, რომ როცა მის მოთხრობილს ამბებს სხვა ქართველსა და უცხო-ქვეყნულ ისტორიკოსთა ცნობებს შევდარებთ ხოლმე, უმეტეს შემთხვევაში ჩვენი ავტორის სიმართლე მტკიცდება. ხოლო იმ შემთხვევაში, როცა ცნო-

ბათა შორის განსხვავებაა, ჯერ კიდევ დაწვრილებითი განხილვაა საჭირო და შესაძლებელია აქაც განარჩევა ჩვენს ისტორიკოსს დარჩეს. ამის დამამტკიცებელ საბუთების მოყვანა შორს წაგვიყვანდა და გამოკლევას გააგრძელებდა, ხოლო 'ვისაც სურს, იმან მრავალი ამის დამამტკიცებელი საბუთები „ქლი | შორის ისტორია“-ში (წ. II, თ. IV—VI) იხილოს. ამგვარად, „მატიანე ქმ“ ჩვენი ისტორიისათვის მშვენიერი, შინაარსიანი და ფასდაუდებელი წყაროა. ამიტომ არის, რომ მისი აღდგენილი დედნის გამოცემა აუცილებლად არის საჭირო.

დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი

ვინ იყო ის ისტორიკოსი, რომელმაც დავით აღმაშენებლის ცხოვრება და მოღვაწეობა აგვიწერა, ჯერ-ჯერობით არ ვიცით. არც თვით ისტორიაში, არც სხვა რომელსაშე წყაროში ამის შესახებ ცნობები არ მოიპოვება. ვიდრე მშდფლს ქცა აღმოჩნდებოდა, ჩვენ თითქმის ვერც კი წარმოგვედგინა, რომ დავით აღმაშენებელს თავისი საკუთარი ცალკე მემკრიანე ჰქავდა: მხოლოდ იქ არის ამ მეფის ისტორია სხვა თხზულებებისაგან განცალკევებული. მას სათაურად ჰქონია: „ცხოვრება მეფეთ მეფისა დავითისი“ (*512, გვ. 281). ყურადღების ღირსია, რომ ანა დფლ ქცის ხელთნაწერში დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის ნაწარმოებს არავითარი სათაური არა აქვს. მაგრამ, ამ ხელთნაწერის გადამწერს დედანი ნაკლულევანი ჰქონია და ამ მხრივ მშდფლს ქცაში ამ ისტორიის ბოლო სხვა მეფეების ისტორიაზე გადამებული არ არის და დავით აღმაშენებლისა და თამარ მეფის ისტორიებს შუა სუმბატის თხზულება. ამგვარად ეს თხზულება მთლიანად და განცალკევებულად ყოფილა შენახული. ამგვარივე სახე აქვს ამ თხზულების ბოლოს ანა დფლს ქცა-ში.

როდესაც ეს ისტორია „ქართლის ცხოვრების“ კრებულში შეუტანიათ და დანარჩენ მატერიაზე გადაუბამთ, დავით აღმაშენებლის ისტორიის შესავალი და დასაწყისი ალბათ მაშინ გამოუტოვებიათ. „ცხოვრება მეფეთ მეფისა დავითისი“ ისეთი წინადადებით იწყება, რომ მკითხველი უეჭველია მიხვდება, რომ ამ ისტორიას რაღაც უნდა აკლდეს: „ამისა შემდგომად მოვიდა სულთანი მალიქმა, მოადგა საშვილდესა“ (*512, გვ. 291). ამგვარადვე იწყება ეს თხზულება ანა დფლს ქცა-შიც. ცხადია, რომ ამგვარ წინადადებით, მერმე „ამისა შემდგომად“-ით არც ერთი მემკრიანე არ დაიწყებდა თავის თხზულებას. ჩვენ არ ვიცით, როგორი შესავალი და დასაწყისი ჰქონდა ამ ისტორიას.

„ქცა მტ მფსა დთსი“ იწყება იმავე აზრებით, როგორითაც თავდება „მტრე ქცა“, და დასაწყისში დავით აღმაშენებლის მამის, გიორგი II ის, მეფობას შეიცავს. ვის ექუთვნის ეს ნაწილი, დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსს, თუ იგი მიეკრებუღია „მტრე ქცა“-თან? ამ საკითხის გადაწყვეტას დავით აღმაშენებლის მემკრიანის შემდეგი წინადადება გვიაღვილებს: რუის-ურბნისის კრებამდე საეპისკოპოსო საყდრები უმეტეს შემთხვევაში უღირსს მღვდელთ მთავრებს ეყრა. და მთლად სამღვდლოებაც სესტი იყო, „თვთ სახლით უფლისათ და მღვდელთაგან გამოვიღოდა უსჯულოება, რომელთა თუღლი ღთისა მხედველი ყოველთა. ესე ოდენად რისხუად აღზრულ იყო, ვი თ არცა ზემო რე სიტყუა მან გამოაცხადა“-ო (*523, გვ. 290). მაშასადამე, ავტორის ცნობისაებრ ზემოთ მას აღწერილი ჰქონდა ის ღვთის რისხვა, რომელიც საქართველოს თავის დატყდა.

მკვიდრთა, მეტადრე-კი სამღვდელთა ურჯულოების გამო. მართლაც „ტ“¹-ს თავში იქ, სადაც გი II-ის მეფობა არის აღწერილი (*513—520, გვ. 282 287), მოთხრობილია დიდი თურქობისა და აგრეთვე საზარელი მიწისძვრის ამბავი, რომელიც იქ მართლა ღვთის რისხვის შედეგად არის დასახული. ამ გარემოებითგან ჩანს, რომ „ტ“ შთ შსა ღთსი“-ს მთელი შესავალიც დავით აღმაშენებლის მეფობამდის იმავ ავტორს უნდა ეკუთვნოდეს, რომელსაც დავით აღმაშენებლის მიერ „ტ“ დაუწერია. ეტყობა დავით აღმაშენებლის ისტორიაში ავტორის მიერ შესავალის სახით დიდებული მეფის მამის გიორგი II-ის ხანაც ყოფილა მოკლედ აწერილი, რომ მკითხველისათვის ცხადი ყოფილიყო, თუ რა უკუღმართსა და შაგბნელს ღვთის მოუხდა დავით აღმაშენებელს მეფობა და რა დიდი იყო, მაშასადამე, მისი მოღვაწეობა.

დავითის ისტორიკოსი მეფის თანამედროვე ყოფილა. იგი თვითონ ამბობს: „ესე ყოველი მოიწია და თუალითა ჩუენითა ვიბილეთ და ფრიად უფროსი ამით წარმოთქმულთასა რამეთუ ვითარმცა ვინ მისცა თხრობასა ყოველი, რომელი იქნა ღლეთა ჩუენთა“-ო (*518, გვ. 266—267) „დღეს კტა“-ში ამ წინადადების მეორე ნაწილი ასე სწერია: „რამეთუ ვითარმცა ვინ გამოთქუა თითოეულად რომელი ღლეთა ჩუენთა მოიწია კიო“-).

მაგრამ ჩვენი მეპატიანე მარტო თვთ-მხილველი თანამედროვე-კი არა ყოფილა, იგი როგორც ეტყობა, მეფის მახლობელ კაცად უნდა ჩაითვალოს, ომში მაგ., მეფეს თან ჰყოლია. ერთგან იგი მოგვითხრობს კიდევ: მეფე გულადად იბრძოდა და მუსრს ადენდა მტრებს და ამის გამო სისხლით ისე იყო მოსერილი, რომ როცა სარტყელი შემოიხსნა და „ქუეყანად რა დაითხია ესეოდინ“-სა მტკნარისა სისხლისა შეკინებულისა, რომელსა პირველ განხილვისა თვთ მისგან ეგონებდით გამოსრულად“-ო (*525—526, გვ. 293). ისტორიკოსი, როგორცა ჩანს, მეფეს ნადირობის დროსაც თანახლებია: მას დაწვრილებით აქვს აწერილი დავით აღმაშენებლის ჩვეულებანი ნადირობის დროს, მისი განთქმული მოისრობა და ამტკიცებს კიდევ, ამ მხრივ სხვა „ვერაინ შემწვრებოდა ამას, ვითარცა გვიხილავს ჩუენ“-ო (*548, გვ. 316). მაგრამ მარტო ომში და ნადირობაში-კი არა, გზაშიაც, მშვიდობიანობის დროსაც იგი თურმე მეფეს ახლდა. ამიტომ მან კარგად იცის მისი სულის-კვეთება, მისი გულის-ნადები: „მრავალგზის გვიხილავს“-ო, ამბობს ისტორიკოსი, „დამალტებულად დაწვთა მისთა კრემლითა ხილვასა ზედა თვითოსახეთა სენთა მიერ განცილითა“-ო (*555, გვ. 323).

საზოგადოდ, როგორცა ჩანს, ისტორიკოსი იმდენად დაახლოებულია და დავით აღმაშენებლის სასახლეში გაშინაურებული კაცი ყოფილა, რომ მეფის წიგნებს თურმე აიღებდა ხელში, შინჯავდა და მისი შენიშვნების წაკითხვასა ზედავდა ხოლმე: „წინა დაიდვა ოდესმე (მეფემ) წიგნი სამოციქულო წარკითხვად“-ო, მოგვითხრობს იგი „და რაემს დაასულის, ნიშანი დასუის ბოლოსა წიგნისასა. ხოლო მოქცევისა წელიწდისასა მით ნიშნითა აღთუალეთ, ოცდაოთხეკრ წარეკითხა“-ო (*548—549, გვ. 316). ერთი სიტყვით, დავით II-ის ისტორიკოსი მეფის შინაური, მეგობრად საგონებელი კაცი ყოფილა. მაგრამ ამასთანავე, იგი მეფის უფრო აღტაცებული თაყვანის-მცემელია, ვიდრე მეფის ზეწორი ამხანაგი.

თავისი თავი ისტორიკოსს, როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, უკვე დიდ თურქობის ამბების თანამედროვედ აქვს აღიარებული, და მეფე დავით აღმაშენებლის სიკვდილსაც მოსწრებია. მაშასადამე, იგი 1080—1125 წლების, ანუ 45 წლის ამბების მნახველი ყოფილა. დიდ თურქობას იგი უეჭველია ჰაბუკი იქმნებოდა.

დავით აღმაშენებლის მემატიანე მოხიბლულია მეფის დიდბუნებოვან პიროვნებით, მისი თვისებებითა და მოქმედებით: „აჰა სახე არა უმსგავსო, არამედ ფრადლა თანაშეტყუებული ჩუენისა თვთმპყრობელისა და ყოვლად გამოსახველი სიტყვთ საქმეთა, თუალითა ჩუენითა ხილულთა: რამეთუ სიტკბოებისა და სიბრძნისა მისისა ხილვად წყურიელნი კიდით ქუეყანისათა შემოკრებოდეს წინაშე მისსა. ვინ იყო ესეოდენ ტკბილი შემთხუევათა შინა, ვინ სატრფიალო ზრახვითა და სასურველ ღუმლითა, იგივე შუენიერ ხატითა, უშუენიერეს მორთულეობითა გუამისათა, შეწყობილ ანაგებიოთა, საწადელ ღიმილითა... არცა ერთისა კეთილთაგანისა შემავთობელ, უზომოებითა მაღალ უმაღლესითათჳს, მდაბალ უმდაბლესითათჳს, და თვთ მათ მტერთაგანცა საწადელ და საყუარელ სათნოებათა მისთაგან შეკდიმებულთა. ვინ ესრეთ ზიილო ერთიცა სათნოებათაგანი, ვითარ მან შეიკრიბა ყოველი... რომელი ყოველთათჳს შეუძლებელ არს დაკრეველად ოდენ, არა თუ მიზაჳება[დ]“-ო (*562, გვ. 331—332), გაიძახის აღტაცებული ისტორიკოსი.

ბ. თ. ჟორდანიას ამტკიცებდა, დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი საძლგლეო პირიყო (ქვბი I, გვ. XLI) იმიტომ, რომ ვითომც მისი „მოთხრობა ღვთის-მეტყველურ ბეჲედით“ აღბეჭდილი ყოფილიყოს (იქვე). მაგრამ განსაკუთრებული საეკლესიო რამე აზრები დავით აღმაშენებლის ისტორიაში არ მოიპოვება. ის, რასაც ავტორი სწერს, ერის კაცსაც შეეძლო დაეწერა და ეთქვა. ბ. ჟორდანიას აზრი, ვითომც იგი უფრო სასულიერო-საღვთისმეტყველო საქმეებს აქცევდეს ყურადღებას, როგორც ქვემოთ გამოკვეთილი იქმნება, სწორე არ არის.

დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი საზოგადოდ ფართო და შორსგამქვრეტელი აზროვნობის პატრონია და მარტო სომხებისადმი სიძულვილი ემჩნევა (*558—559, გვ. 325—326). მაგრამ ავტორის ეს გრძნობაც, როგორც ეტყობა, სარწმუნოებრივ ნიადაგზე არ არის აღმოცენებული. პირიქით, სადაც მას ქართველი და სომეხი სამღვდლოების საღვთისმეტყველო პაექრობის ამბავი აღწერილი აქვს, იქ იგი ორსავე სამღვდლოებას თანასწორად ბრალსა სდებს და ჰკიცხავს: „იყო ორკერძოვე ძლევისა-მოყუარეობა ოდენ და ცუდ სიტყუათა-პაექრობა; რამეთუ შევიდიან შეუვალთა საქმეთა და ძნიალ გამოსაეალთა“-ო (*559, გვ. 376). ერთი სიტყვით, ისტორიკოსი ღვთისმეტყველების მოტრფიალ მაინცა-და-მაინც არა ყოფილა და სწორედ ეს გარემოება გვიჩვენებს, რომ დავით აღმაშენებლის მემატიანე ან ერის კაცია, ან არადა თუ სამღვდლო პირია, — განათლებითა და აზროვნობით სრულიად გაერისკაცებული მწერალი. ყოფილა, რომელიც თავისუფლად კითხულობდა და სარგებლობდა საერო ძველ ბერძნულ წარმართულ მწერლობითაც-კი.

როდის უნდა იყოს დაწერილი ეს „ცხოვრება“? ავტორის ერთი წინადადებათგან ჩანს, რომ როცა იგი თავის თხზულებას სწერდა, მაშინ უკვე ტფილისი დავით აღმაშენებლის მიერ აღებული ყოფილა: „ქალაქი ტფილისი იყო ოდეს ჯერეთ არა სრულიად შემოკეცებული იყო უღელსა ქუეშე მორჩილებისასა, ვითარცა აწ“-ო (*549, გვ. 316). მაშასადამე, ისტორია 1122 წლის შემდგომ უნდა იყოს დაწერილი. ხალხის ისტორიის დასასრულითგან ჩანს, რომ ამ თხზულების უკანასკნელი ნაწილი მაშინ უნდა იყოს დამთავრებული, როცა მეფე უკვე მკვდარი ყოფილა: „მოუწოდა ღმრთი შეუთარებულსა თვსსა... სადა იგი აწ მკვდრ არს და იქცევის ნათელსა შინა ღმრთისასა, რამეთუ იყო მაშინ თუე იანვარი კდ (24) და დღე შაბათი ოდეს კრონიკონი იყო ტმე“ (*566, გვ. 334). ამის გამო ცხადია, რომ ბოლო დავით აღმაშენებლის სიკვდილის შემდგომ უნდა იყოს მიმატებული ანუ 1125 წლამდე. მაშასადამე, მთელი ისტორია 1123—1126 წლებში უნდა იყოს დაწერილი.

დავით აღმაშენებელმა ბევრნაირად შესცვალა საქართველოს სახელმწიფოს მართვა-გამგეობა. რაკი მისი მოქმედება დიდ-გვარიან აზნაურ-მოხელეებისა და სამღვდლოეების წინააღმდეგ იყო მიმართული, ამიტომ მას ბევრი მტრები ჰყავდა, რომელნიც საქმიითაც წინააღმდეგობას უწევდნენ და სიტყვითაც მეფის პირადობასა და მის მოღვაწეობას ჰკიცხავდნენ და ჰგმობდნენ. დავით აღმაშენებელს რასაკვირველია, თავისი მომხრეებიც ჰყავდა და სწორედ ამ მომხრეთა წირეს ეკუთვნოდა მისი ისტორიკოსიც. ამიტომ მისი თხზულების მიზანი იყო: ჯერ ერთი, რომ დავით აღმაშენებლის ცხოვრება და თავგადასავალი აეწერა ისე, რომ მისი პირადი თვისებანი და სახელმწიფო მოღვაწეობა ნათლად და შესაფერისად ყოფილიყო დასურათებული, მეორე ის, რომ მეფის მოწინააღმდეგეთა ჯგუფის ცილისწამება და ხმები, რომელსაც ისინი ავრცელებდნენ მისი მოქმედების შესახებ, უარეყო და დავით აღმაშენებლის მოღვაწეობის დედა-აზრი და მნიშვნელობა გამოერკვია და თანამედროვე საზოგადოებისათვის ნათელეყო. აკი თვით ისტორიკოსი ამბობს კიდევ ამის შესახებ: „ველი მისი (ე. ი. ლეთისა) წმიდა შეეწია და მკლავმან მისჲან განაძლიერა იგი, წყალობა და კეშმარიტება შეემოსა და უადრეს ყო უფროს ყოველთა მეფეთა ქუეყანისათა, ვიდრემდის დაღდა ზღუათა ზედა ჴელი მისი და მდინარესა ზედა მარჯუენა მისი, გარნა შრომითა ფრიადითა და ღუაწლითა ძლიერითა და მრავალთა დღეთა შემდგომადცა იყო [და] იქნა ესე, ვითარცა წინამდებარეჲმან სიტყუჲმან ცხად ყოს“-ო (*520, გვ. 287—288).

ამიტომვე არის, რომ ისტორიკოსი თავის თხზულებაში მეფის მოწინააღმდეგე დასს ეკამათება და მათ აზრებს არღვევს: „არიან ვინმე მპარალობელნი მეფისანი ჯერეთცა ესეოდენ მპირსედ მოლაშქროპისათჲს და მკედრობათა მისთა განუსუენებელისა (დედანში სწერია განსუენებულისა) მიმოსლვისათჲს და დაპირევისა“-ო (*559, გვ. 327), ამბობს ისტორიკოსი. მასვე აყვედრიდნენ ყოჩაყთა 50000 ჯარის გამოყენას. ისტორიკოსიც ჯეროვანს პასუხს აძლევს და მეფის მოქმედების სამართლიანობას ასაბუთებს: ყოჩაყთა გამოყენას არამც თუ უნაყოფოდ არ ჩაუვლია და ენება ხომ არავითარი მოუტანია, პირიქით იმათგან საქართველომ დაუფასებელი სარგებლობა ნახაო: „არცა ცუდად და-

შურა, არცა უსაქმოდ მათი გამოყუანება, — მათითა კელითა მოსრნა სპარსე...
თისა ძალნი და დასცა შიში და ზარი ყოველთა მეფეთა ქუეყანისათა და მათითა თანა-ყოლითა კმნა საქმენი დაურწმუნებელნი, ვითარცა ითქუას წალმართ“-ო (*535, გვ. 301). ხოლო თუ მოლაშქრობასა და სამხედრო ვარჯიშობას დავით აღმაშენებელი განსაკუთრებულ ყურადღებას აქცევდა იმიტომ, რომ „განეწუართნეს სპანი თვსხი და განეცადრნეს წყობათა მიმართ“-ო (*560, გვ. 28). ასე რომ არ მოქცეულიყო და ჯარი არ მოეგროვებინა, „რათამცა ექმნეს. ესეოდენნი ძლევენი, ანუ რათამცა აებუნეს ეზომნი დიდნი საჲფონი“-ო? (იქვე). თვით ალექსანდრე მაკედონელმაც თანდათანობით გაწერთა თავისი მხედრობა და მხოლოდ იმიტომ შესძლო მუილი ქვეყნიერების დაპყრობაო (იქვე).

გარეშე მტრებს გარდა ძლიერი ლაშქარი იმიტომაც იყო საჭირო, რომ მეფემ კარგად იცოდა ქართველი დიდებულების ვერავი ხასიათი და მათ წინააღმდეგ ღრდა მზა-მზარეული ჯარი ჰყოლოდაო (*561, გვ. 329). ამას გარდა მეფის მოწინააღმდეგენი „ქუალად სხუასა ბრალობასა შემოიღებენ, მტრუელნი შეიყუარნის ვინმე და განადიდნის, მოიძულნის ვინმეო და დაამცირნ. სო, ესე აღამალის და ესე დაამდაბლის, ერია უსამართლობასა“-ო (*561, გვ. 300). ისტორიკოსი აღწვთებული ამბობს: „ჰი უფუნურებასა! აძისთვის აბრალებაა?.. ამისათვის რად არა ღმერთსაცა აბრალებ, უგუნურო, ამასვე ესრეთ მოქმედსა: ანუ არა ხეთთა ქანქართა ათ-მყოფელსა მისცნა ათნი ქანქარნი, ანუ არა ერთისა დაჰფლელსა მოულო იგიცა და მისცა ათთა ზედა მეთათრთმეტედ... უკუეთუ მეფეჲმან ეთოჲლნი, ფრთხილნი. და ახოვანნი ნაცულად ორგულთა და ჯაბანთა და უღირსთა აღიდნეს, რაჲ უსამართლო კმნა? ნუ უკუე ღუბჭირმანცა აბრალოს სარკესა, რამეთუ სახე მისი ცულად უწუნის“-ო (*562, გვ. 330).

ჩვენს ისტორიკოსს მოთხრობილი აქვს აგრეთვე, რომ დავით აღმაშენებელი გატაცებით კეთულობდა ხოლმე წიგნებს, მთელ თავის თავისწდალს დროს წიგნების კითხვასა და წაკითხულის დედა-აზრისა და შინაარსის შესახებ მოფიქრებასა და მსჯელობას ანდომებდა. სხვათა შორის იგი გვიამბობს, რომ ერთხელ, როცა მხედრობა იმში იბრძოდა, ხოლო მეფე კარავში უდგოდა, სანამ მისი ჩარევა ბრძოლაში საჭირო იქნებოდა, წიგნის კითხვას ისე გაუტაცნია, რომ კინალამ ბრძოლა უბედურად არ დამთავრებულა. ამის გამო მისი მკედარნი „ფრიადა აბრალებდეს მას, განიცადეთ-ლა ჩამდად, რომელ ესევითარსა საქმესა შინა და ესე ოდენ უცალოსა, წიგნნივე აქუნდეს უსასწრაფოეს საქმედ“-ო (*550, გვ. 318).

ისტორიკოსი ამ ბრალდებასაც აქარწყლებს და ზუსტად მკითხველს, თუ რა დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა და რამდენად საჭირო იყო მეფისათვის წიგნების კითხვა: „ვისთქუა ესეცა, ვითარმედ უკეთუმცა არა წერილთა მეცნიერებანი და გარდასრულთა¹ საქმეთა შემეცნებანი და პირველ-ყოფილთა მეფეთა კეთილ-ძლესანებულთა, ანუ ვერა[რა]ს² წარმართებულთა შემთხუელნი წინაგანსა-კრძალულად და სახედ არ შემოებუნეს და არა მოეგმარნეს, — ვითარცა იტყვს-

¹ ხელნაწ. გარდასრულთა. ² + ა...

სოლომონ, ვითარმედ იცნის ქცეულებანი ეამთანი, აღცნანი იგავთანი და გადასრულთა შემსგავსნი მომავალნი, არამცა¹ კუერთხი მეფობისა ესეოდენ დამდაბლებული, ესეოდენ ძნელი და ნამძვილ დიდი განსაგებელი ეპყრა² ესრეთ მალლად“-ო (*551, გვ. 318).

სამწუხაროდ დავით აღმაშენებლის „ცხოვრება“-ს სწორედ შესავალი აქლია. ჩვენ უკვე ვიცით, რომ ქართველი ისტორიკოსები შესავალში ჩვეულებრივ საზოგადო საკითხებზე და თავიანთ თხზულების მიზნისა და მეთოდების შესახებ მსჯელობდნენ ხოლმე. ამიტომ უეჭველია ამ ჩვენს ისტორიკოსსაც თავისი საზოგადო აზრები შესავალში ექმნებოდა გამოთქმული. ჩვენი ავტორის ღრმა და ფართო განათლება გვაფიქრებინებს, რომ ამ შესავალში საგულისხმო ცნობები უნდა ყოფილიყო. ხანაც მაშინ ისეთი იყო, როცა ქართველ მწერლებისა და მეცნიერების აზროვნობას საზოგადო საკითხები იზიდავდა და აფიქრებდა. საკმარისია დავით აღმაშენებლისა და თამარ მეფის ისტორიკოსებისა და ნიკოლოზ კათოლიკოსის თხზულებები გადაიკითხოს ადამიანმა, რომ თითონაც დარწმუნდეს.

თვით თხზულებაშიაც მოიპოვება ორიოდ ადგილი, რომელიც ჩვენი ავტორის საზოგადო აზროვნებას ახასიათებს. ქვეყნის უბედურება, მტრის შემოსევა, ან სხვა რამე განსაცდელი შეიძლება სხვადასხვა მიზეზებისაგან ყოფილიყო: ზოგჯერ იგი „ზეგარდამონი, ღთიე მოვლენებულნი“ იყო „ცოდვითა ჩუენთათჳს“, ზოგჯერ კიდევ ბუნებრივ ან შემთხვევით მოვლენისაგან ისე, რომ ადამიანებს შეეძლოთ ეთქვათ: „ესე აღზრდანი წარმართთანი არა ცოდვითა ჩუენთათჳს იქმნეს, არცა ღთისა მიერ, არამედ შეცვალებითა რათამე ეამათა და დამთხვევითა აღზრდისა საქმეთათა“-ო (*518, გვ. 286).

ამასთანავე ისტორიკოსის სიტყვებითგანა ჩანს, რომ როცა ქვეყანას უბედურება ღვთის რისხვად ეწეოდა ხოლმე, მაშინ უბედურებას განსაკუთრებული სიმკაცრის ნიშანი ატუვია ხოლმე, რომ ადამიანებს მოვლენილი განსაცდელის მიზეზი მაშინვე შეეტყოთ (იქვე).

თვით თხზულებაში ერთი ადგილი კიდევ მოიპოვება, რომელიც ცოტადაც არის მაინც ცნობებს გვაძლევს იმის შესახებ, თუ რა აზრისა იყო ავტორი ისტორიის სხვადასხვა დარგის მეთოდებზე. „ამდ რა თხრობად მოვიჩიე“, ამბობს დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი, „ვინებისა ღირსად შეერაცხენ დიდნი იგი და საბელგვანნი მეტყუელნი, — ვიტყვ უკვე უშიროსსა და არისტოტელსა ელვინთა³, ხოლო იოსიპოს ებრაელთა, — რომელთაგანმან ერთმან ტროადელთა და აქილეველთანი შეამკუნა თხრობანი: თუ ვითარ აღამეგმონ⁴ და პ[რო]ამოს⁵, ანუ აქილევნი და ექტორ, მერვეცა ოდისეოს და ორესტი ეკუთვნეს და ვინ ვის ძძლე ექმნა, და მეორემან ალექსანდრესანი წარმოიქმნა მწვეკაცებანი და ძლევანი. ხოლო მესამემან ტიტოს მიერნი მეტომეთა თჳსთა-ზედანი ჭირნი მისცნა აღწერასა. და ვინათგან ამათ ნიჭთნი საქმეთანი არა აქუნდეს კმად მისათხრობლად, ამისთჳსცა ველოვნებითა რიტორობისათა განავრცელნეს, ვითარცა იტყჳს თვით სადამე ალექსანდრე ანა დიდ იყავ აქილევნი, არამედ დიდსა მიუმთხვიე⁶

¹ ზელთნ.: არა თუმცა. ² რათა იყრა. ³ ელილთა. ⁴ ალემონს. ⁵ პუამოს. ⁶ მიუმთხვიო-

შაქებელსა უმიროსსა. რაჲთუ ოცდარვა წელ განგრძობასა ტროადელთა¹ მობოლისასა ვერა რა ღირსი ქებისა იქმნა, ხოლო მეფისა დავითისი ესეოდენთა მიმართ წინაგანწყობა სამ ჟამადმდე იყო და ვერცა პირველსა კუთეებასა შეუძლეს წინააღდგომად. ჰქონებოდათ² მცა ამათ ბრძენთა ნივთად² თხრობათა საქმენი დავითისნი და მათცა აღწერნეს ჯეროვნად მ[ა]თისაებრ რიტორობისა, და მაშინლამცა ღირს ქმნილ იყუნეს ჯეროვნად ქებასა“-ო (*540—541, გვ. 307—308).

ზემოთ, როცა ეურემ მცირეზე გეჰონდა ლაპარაკი, ჩვენ ვნახეთ, რომ ამ შესანიშნავ ქართულ მეცნიერის აზრისდა თანახმად „ცხოვრებაჲ, ანუ წამებაჲ, ანუ რაჲცა რაჲ ჰამბავი, გინა მოთხრობაჲ“ შეიძლებოდა ორნაირად ყოფილიყო დაწერილი: ან მარტივად „ლიტონითა სიტყვაჲ“, ან არადა ხელოვნურად გამშვენიერებული და გადაკაზმული ყოფილიყო. როგორც გამოვარკიეთ თვით ეფრემს ხელოვნურად დაწერილი „მოთხრობები“ მოსწონდა, მაგრამ სიმართლით-კი უნდა ყოფილიყო აღწერილი (იხ. აქვე გვ. 164—165).

დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსიც ეფრემ მცირის მოძღვრების მიმდევარი ყოფილა: მასაც, როგორც ეტყობა, მოსწონდა, თუ რომ ისტორიკოსი თავის თხზულებას დასწერდა „წელოვნებითა რიტორობისათა“, „ჯეროვნად რიტორობისა“, მხოლოდ აუცილებლად საჭიროდ მიაჩნდა, რომ ისტორიკოსს არ გაეზვიადებინა, მეტრს-მეტად არ „განეცრელა“, და თვით ამბავი, შემთხვევა სწორედ აეწერა: „ნივთნი საქმეთანი“ არ დაემაზინჯებინა და სარიტოროდ „ნივთნი საქმეთანი“ ჰქონოდა, ცარიელ სიტყვების რახა-რუხი არ აეტეხა. როდესაც ისტორიკოსი ამ მეთოდოლოგიურს მოთხოვნილებას აასრულებდა, მარტო „მაშინლამცა ღირს ქმნილ იყუნეს ჯეროვნად ქებისა“-ო. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსს ჰგონია, ვითომც ასეთი „დიდნი იგი სახელოვანნი“ მწერლები-კი, როგორც მაგ., ბერძენთა უპიროსი არისტოტელი და ებრაელთა იოსიპოს, ზოგჯერ, როცა „ნივთნი საქმეთანი არა აქუნდეს კმად მისათხრობელად“, ცდილობდნენ „გელოვნობითა რიტორობისათა“ მოთხრობა „განეცრელათ“. მაშასადამე, დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი თითონ მხოლოდ მაშინ მიმართავდა მოთხრობის დროს „რიტორობის გელოვნებას“, როცა „ნივთნი საქმეთანი“ ექმნებოდა.

დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსს გარკვეული გეგმა ჰქონია. მისი თხზულება ორი მთავარი ნაწილისაგან შესდგება.

ერთი, რომელიც ისტორიის თავითგანვე იწყება და უმეტესი ადგილი, 27 გვერდი (*519—546, გვ. 217—313) უკავია, დიდებულ მეფის სამხედრო მოღვაწეობას ეხება. იქ საცა ავტორი ამ ნაწილს ათავებს, თვით მასვე აღნიშნული აქვს: „ესევეთარნი უკუე არიან მეფობრიეთა მიმოსლვათა მისთა, წყობათა და ღვაწლთა და ძლევათა, წარმართებათა, პურობათა და ახუმათა დიდთა მათ და მრავალთა სამეფოთა და სამთავროთა მოთხრობანი და ხაქმენი, რომელნი მან ქმნა და აღასრულნა“-ო (*545—546, გვ. 313).

¹ ხელთნ: ტროადელთა. ² ნივ დიდ ბრძენთა.

მეორე, უფრო მომცრო ნაწილი, 20 გვერდი (*546—566, გვ. 314—334), თითქმის ისტორიის დასასრულამდის დავით აღმაშენებლის სამოქალაქო, საეკლესიო და ზნეობრივ მოღვაწეობას, მეფის „საღმრთოთა და სულიერთა სათნოებათა“ (*546, გვ. 313) ეხება: აქ მოთხრობილია, თუ როგორ უყვარდა დავით აღმაშენებელს მწერლობა, წიგნების კითხვა და სხვადასხვა საგნებზე სჯა-ბაასი, რა ნაირად აფართოვებდა და ამტკიცებდა მეფე თავის მოქმედებასა და სახელმწიფო მოღვაწეობას, რაჟი საისტორიო თხზულებებს და წარსულის საისტორიო მაგალითებს აკვირდებოდა¹ და კარგად შესწავლილი და შეთვისებული ჰქონდა, აღნიშნულია, როგორ ზრუნავდა ეკლესიისა და ქველმოქმედებისათვის, რა ნაირად განათავისუფლა ეკლესია და სამღვდელთა (სახელმწიფო გადასახადებისაგან და ქონებრივად უზრუნველ ჰყო, გზები და ხიდები გააკეთა, ახალი უმაღლესი სასამართლოები დააწესა, სამეფო შინაური მტრებისა და მოღალატეებისაგან გაათავისუფლა და სხვადასხვა. ერთი სიტყვით, მეორე ნაწილი მეფის სამოქალაქო და საზოგადოებრივ მოღვაწეობას გვიჩვენებს: „საღმრთოთა და სულიერთა სათნოებათა“, როგორც თვით ისტორიკოსი ამბობს, და არა სასულიერო — საღვთისმეტყველო, ან საეკლესიოს, როგორც ბ. თ. ჟორდანია² იას ჰგონია (ქტბი I, გვ. XLV). თვით ისტორიკოსი „სულიერთა“-ს საეკლესიოს-კი არ უძახის, არამედ ყველაფერს რაც აღმანის სულიერ-ზნეობრივ მოქმედებას, „სათნოებათა“ შეეხება: წიგნების კითხვა და ცოდნის-მოყვარეობა, მეცნიერება, სამართალი, შინაური პოლიტიკა და სამეფოს მართვა-გამგეობა. ბ. ჟორდანია სცდება, როცა ამტკიცებს, ვითომც დავით აღმაშენებლის ისტორიის ეს მცირე ნაწილი „გვიხასიათებს მეფის ღვთისნიერებას“ (იქვე, გვ. XLV); პირიქით, ისტორიის ამ „სასულიერო“ ნაწილშიაც ღვთისნიერ-საეკლესიო ამბებს მცირედი ადგილი უკავია.

თავისი თხზულების მეორე ნაწილს ისტორიკოსი ამგვარი შესავლით იწყებს: „ხოლო ჭირციელთა საქმეთა ესრეთ მოქმედისაგან უკუეუ ვით[თ]ამე ჰგონონ, ვითარმედ რადამეა მოეცალა საღმრთოთა და სულიერთა სათნოებათა მიმართ მიხედვადმე³ და მოგონებად, არა თუ ქმნად, ვინათგან ფრიადცა კმა არიან ესენი ერთისა, ჭირცთა-შინა-მყოფისა კაცისაგან ქმნად და წარმართებად. და თუ სადა პოვს სამეფო თვისი მიმდებლესა შინა და სიმაღლელად აღიყუანა, და თუ სადა დასხნა საზღუდარი და ძლეულნი ვითარ მძლეო გამოაჩინა, ამათნი მომგონებელნი² ნუ უკუე არა იბრაონენ? არამედ ვუწყენ მათ, ვითარმედ, უკუეთუ ამათ პირთათჳს ვინმე გამოიძიოს და ზედა-მიწვევითა ვინ ცნობა ინებოს, კნინლა ესე ჭირციელნი საქმენი წარმოთქმულნი ფრიად უნდოდ და არარად პოვნეს, ვითარცა ნამდვილ³ მცირენი და საწუიონი“-ო (*546, გვ. 314).

რასაკვირველია, ამ ჩვენს ისტორიკოსსაც თავისი თხზულების პირველსა და განსაკუთრებით მეორე ნაწილში ყველაფერი მოთხრობილი არა აქვს, რაც-კი დავით აღმაშენებლის შესახებ იცოდა, არამედ მხოლოდ რამდენიმე შემთხვევა. პირველს ნაწილში ავტორი ერთს ალაგას თითონვე ამბობს, „განიცადეთა ოთხთა ამათ წელთა. ქმნილნი მისნი, რომელთა მრავალგზის მცირედი მეგულების

¹ ხგლთნ.: მიხილვადმეცა. ² მოგონებულნი. ³ + ი.

თქუმაღ“-ო (*537, გვ. 303). ისტორიკოსი ამავე აზრს უფრო მკაფიოდ პირველი ნაწილის ბოლოსაც იმეორებს: ყველა ზემოთქმულიო ჩვენ „მცირედითა, ყოველად კნინითა სიტყვთა წარმოგვიჩენია დიდთა მათ და მოსათხრობად შეუძლებელთა საქმეთა მისთაგან“-ო (*546, გვ. 313). დავით აღმაშენებლის „სულიერ“ მოღვაწეობითგანაც „მცირედნი მრავლისაგან, ვითარცა სასუმელი ერთი მტკუარისაგან, ჩუენცა მიესცეო თხრობასა“-ო (*546—547, გვ. 314), ამბობს ისტორიკოსი. დავით აღმაშენებლის ცოდნისა და წიგნების კითხვის მოყვარეობის დასამტკიცებლად ისტორიკოსს მხოლოდ ორიოდ მაგალითი აქვს მოყვანილი: „არაიან სხუანიცა მრავალნი საცნაურებანი პირისანი, გარნა მე“-ო ამბობს ავტორი, „ერთიღა შეესძინო სხუათა ამათ თანა“-ო (*549, გვ. 316).

დავით მეფის აღმაშენებლობითი მოღვაწეობის დასასურათებლად ისტორიკოსს მხოლოდ ორი მაგალითი აქვს დასახელებული: „ვინათგან ღმერთი ესრეთ განაგებდა საქმეთა დავითისათა და წარუმატებდა ყოველთა გზათა მისთა... არცა იგი უღებებდა განმრავლებად ტალანტთა, არამედ სრულითა გულითა ჰმსახურებდა და მათ იქმნოდა, რომელნი ნებისა ღმრთისად დაამტკიცნის და სათნო ყოფილად მისდა აღუწდის, ვითარცა აწ ითქუას“-ო (526, გვ. 293). შემდეგ მოთხრობილია, თუ როგორ ააგო დავითმა გელათის მონასტერი, მოაწყო ყოველ მხრივ და ეს აღიღი „ყოვლისა აღმოსავლეთისა მეორედ იერუსალიმად, სასწაულად ყოვლისა კეთილისა, მოძღურად სწავლულებისად და სხუად ათინად“ შეჰქანა (*526—528, გვ. 293—295). მერმე აღწერილია მეფის „ქაცთამოყუარობისა“ მიერ აღშენებული „ქსენონი“, სადაც სწეულები მოათავსა და ყოველისფრით უზრუნველ ჰყო (*528—529, გვ. 295).

დავით აღმაშენებლის სამხედრო ხერხი და მოქმედება ისტორიკოსს ამგვარადვე აქვს დასურათებული: თურქთა წინააღმდეგ, „მოიხსახურის მეფემან რომლითა მოარევა ეგებოდას, რამეთუ უკრძნეულად დაესხის და მოწყვდნის და ესე არა ერთ, გინა ორ, ანუ სამ, არამედ მრავალ გზის, ვითარცა აწ ერთი ითქუას“-ო (*531, გვ. 289). მეფის გასაოცარ გულუბვობისა და ქველმოქმედების დასამტკიცებლად მას ორიოდ შემახვევა აქვს აწერილი, ხოლო ბოლოში იგი უმატებს: „ესეცა მცირედი მრავლისაგან გვითქუამს“-ო (*554, გვ. 322).

დიდებული მეფის მემკთიანეს დახასიათების იმოდენი უნარი ჰქონდა, რომ ორიოდ სიტყვით არსებითი და დამახასიათებელი თვისებების აღნიშვნა შეეძლო. მაგ., დავით აღმაშენებლისაგან აგებული გელათის მონასტერის სწორ-უპოვარი თვისებები ისტორიკოსს ასე აქვს აწერილი: „აღმაშენებული ყოველთა წინანდელთა ქმნულობათა...¹ ზესთა ჰმატს შეუნიერებასა ყოველთასა სიერცითა და ნიეთთა² სიკეთითა და სიზრავლითა და მომქმნულობასა შესწორებულობითა, რომელთა თანა-მოწმედ მქონან³ თუალნი მხედველთანი“ (*527, გვ. 293).

თუშეა ჰყენს ისტორიკოსს საზოგადოდ სიტყვის მოკლედ მოკრა და მკაფიო დახასიათება ჰყვარებია, მაგრამ ოდნავ რიტორული მკერძტყეულებაც ემჩნევა, მაგ., ერთგან იგი ამბობს: „ზოლო სპანი ჩუენნი და უფროსად ყოველი

¹ ზელთნ.: კმნულობისა. ² ნიეთითა. ³ ჰქონან.

სამეფო თუ ვითარ¹ აღიესო ოქროთა და ვეცხლითა... რაოდენმან ქარტამან და მელანმან დაიტიოს, და, რამეთუ გლეხთა, იხილმცა, ოდეს არაბთა მეფენი მოჰყუანდეს ტყუედ, ღია, სხუათათჳს სიტყუა [რადღა სახმარ არს]“-ო (*540, გვ. 307). ან კიდევ, იქ სადაც ისტორიკოსის დავით აღმაშენებლის სამხედრო მოღვაწეობა დახასიათებული აქვს, ნათქვამია: „ამათ ყოველათჳს არა ჩუენი, არამედ ევონებ, ვითარმედ ყოვლისა სოფლისა ბრძენთა და გამომეტყუელთა ჭნა იმხილოს ჯეროვნად გამოწულილვით[ა] თჳს[რო]ბისა [ვერ] მიცემაღ“-ო (*540, გვ. 306—307).

ამ ჩვენს ისტორიკოსის ისტორიული შედარებითი დახასიათება უყვარს და მოღვაწის დასასურათებლად ხმარობს ხოლმე: „ეინ იხილა ნადრობასა შინა ესეოდნ. გამარჯვებულე? მოსიმახოს² ვინმე ითქმას ებრაელი მოისრობის[ა] კეთილ-მომქართებლოზისათჳს, აღექსანდრე სპათა შორის მჯობად და აქილევი კენტავროსისაგან განსწაულლად ელლენთა³ შორის, ხოლო ბაჰრ[ა]მ⁴ ჯური⁵ სპარსთა შორის მოქმედად უცხოთა და საცკრეელთა, გარნა ქეშპარიტად ვერცა [ერთი] ამათგან-შეესწო[რ]ებოდა ამას“-აო (*548, გვ. 315—316).

დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი ნიჭით უხეად დაჯილდოვებული მწერალია და მისი ნაწარმოები მეთოდების მხრივაც დიდი ყურადღების ღირსია. მართლაც, გიორგი ხუცესმონაზონივით იგიც შედარებითი მეთოდით სარგებლობს. ხოლო თუ პირველს ამგვარი მაგალითი ერთი-ორი მოეპოვება, ჩვენი ისტორიკოსი პირიქით ხშირად მიჰმართადა ხოლმე. დავით აღმაშენებლის ღვაწლისა და მნიშვნელობის გამოსარკვევად, იგი თანამედროვე პოლიტიკურ მდგომარეობას ასურათებს, ჩამოთვლილი აქვს ხელშემშლელ პირობებისა და მიუხედავად რა-და-რა გაუქებებია მას, დავით აღმაშენებლის მოღვაწეობისა და საქართველოს წინანდელ მეფეთა ნამოქმედადს ერთი-ერთმანეთს აღარებს და ამგვარად დავით მეფის უპირატესობას ამტკიცებს: „ევონებ, ვითარმედ მართა და პაპათაგან წარღებული ქუეყანანი, ტყუენი და სიმილიდენი მრავალ-წილად ჯკუმოიზღუნა ამინ მხნემან და დაჰმეიდნა ქუეყანა, განაფსო და აღაშენა ყოველი ოკერქმნილი და გარდამატა ყოველთა ჟამთა მშვიდობისათა და სიმდიდრითა. სამეფო ჩუენი ნაცუალთა გარდასრულთა ოკერდობათასა“-ო (*545, გვ. 312—313).

ზემოთ, როცა გიორგი ხუცესმონაზონზე გვქონდა ლაპარაკი, გამოვარკვიეთ რომ მას, შედარების დროს მარტო წარსულითგან-კი არ მოჰყავდა მაგალითები, არამედ უკნო ხალხთა ცხოვრებითგანაც, მაგრამ ყველა მაგალითები ან ებრაელებისა, ან არა და წა მამათა ცხოვრებათაგან იყო ამოღებული (იხ. აქვე). ერთი სიტყვით, მის ერთადერთ წყაროდ ძველი და ახალი აღთქმა და საქრისტიანო საეკლესიო მწერლობა იყო: ამის გარეშე მას შედარება არ უცდია, იქნებ იმიტომ, რომ წმიდანის ცხოვრებაში ამგვარი მაგალითების მოკლება უხეხულად შიანდა.

დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის შედარებითი მეთოდი სულ სხვა ნიშნულზე აქვს დამყარებული: იგი ამ სამოთხრობო მეთოდს წამდაუწუმ ხმარობდა

¹ + ესე. ² მოსიმახოსო. ³ ელლენთა. ⁴ ბაჰრმჯორი.

ხოლმე. ებრაელების ისტორია იქნება თუ ქრისტიანობის, ძველი წარმართ-ბერძნებისა თუ სპარსელების ისტორია იქნებოდა, ჩვენი ავტორისათვის სულ ერთია, — მას სრულებით თავისუფლად მოჰყავს ყველა ხალხების და მეფეების ცხოვრების მაგალითები და საქართველოს მდგომარეობასა და საქართველოს მეფის მოღვაწეობას იმ მაგალითებს აღარებს. მისი მხედველობისა და შედარების ასპარეზი ფარავს და თითქმის განუაზღვრელია, მისი აზროვნება მსოფლიო-ისტორიულ სფეროში დანაწარმდეს. აბა სად აქილევი და სად დავით აღმაშენებელიო, ამბობს დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი, „რამეთუ ოცდა რვა წელ განგრძობასა ტროადელთა ბრძოლისასა ვერა რა ღირსი ქებისა იქმნა, ხოლო მეფისა დავითისი ესეოდნათა მიმართ წინაგანწყობა სამ ეამადმდე იყო და ვერცა პირველსა კუთვებასა შეუძლეს წინააღმდეგობა“-ო (*541, გვ. 308). არც ალექსანდრე მაკედონელს ჩამოუყარდება დავით აღმაშენებელიო, „რამეთუ დაღაცათუ წერილმან ფროთეანსა ვეფხსა მაჰსგავსა მაკედონელი იგი სიფიციხითა მიმმაჯთებლობისათა და მსწოაფელ მიმოვლისა ქუეყანათა შინა დაჲ ქუელად მრავალ ფერობისათჳს ქცევითა და განზახვითა მისთასა, არამედ ჩუენი ესე გვრგვინოსანი და ახალი ალექსანდრე დაღაცათუ ეამითა შემდგომად, არამედ აოცა საქმითა, არცა განზახვითა, არცა სიმკნითა უმცირე და თვთ საქმეთა შინა, რომელთა მძლედ ითქუშის ალექსანდრე, არა უმდაბლეს, არამედ მრავალთა უმაღლეს მგონიეს“-ო, ამბობს ისტორიკოსი (*546, გვ. 302—303).

მაშასადამე, სახელმწიფო მოღვაწეთა ღვაწლი განიხილებოდა ან „განზახვითა“, ე. ი. იმ სამოქმედო გეგმით, რომელსაც ისინი განსაზოციელებლად დაისახავდნენ, ან „საქმითა“, პრაქტიკული მოქმედებით, განზახულ გეგმის განხორციელებით, ან კიდევ მხოლოდ სამზერო გულაღობითა და სიმტკიცით, „სიმკნითა“. მოღვაწენი „მის-ეამისანი“, თანამედროვენი, ან „ეამითა შემდგომად“ მყოფნი წინაღობინდელთან შედარებით ღირსებისდა მიხედვით შეიძლება ერთი ერთმანეთზე ან „უმცირეს“ და „უმდაბლეს“, ან თანასწორნი და „არა-უმდაბლეს“, ან კიდევ „უმდალესი“ ყოფილიყო.

ზემოთ ვთქვით, რომ დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის აზროვნება ფართო და მსოფლიო-ისტორიულ ასპარეზს აღწევს, მაგრამ ამასთანავე მისი აზროვნება ღრმა და ბრძნულია, მისი მსჯელობა თავის ზედმიწევნითი თვისებით განმაცვიფრებელია. მან კარგად იცის, რაოდენი ძალა და გავლენა აქვს მოღვაწის პირად ნიჭს და დაუღალავ მოქმედებას, მას ჩინებულად ესმის, რომ უმაღლეს ნიჭიერებათა და თავგამოდებითა-კი აღქუვრილი მოღვაწე, თვით უუძლიერესი გვირგვინოსანი მეფეც-კი ყოვლად შემძლები არ არის და მის მოქმედება ქვეყნისა და ხალხის თანამედროვე მდგომარეობითა და საზოგადოებრივი პირობებით არის შეზღუდული. მას შეუგნია, რომ მოღვაწე შეიძლება უმწვერვალესი ნიჭითა და ძალით იყოს აღქუვრილი, გენიოსი იყოს, მაგრამ თუ-კი ერი და სახელმწიფოც იმისდა შესაფერისად მომზადებული და დაწინაურებული არ არის, მაშინ მისი მოღვაწეობა სასურველ ნაყოფს ვერ მოიტანს. თვით ალექსანდრე მაკედონელი ნიჭით სრულებით არა სჯობნიდა დავით აღმაშენებელს, მაგრამ თუ საქართველოს მეფის მოღვაწეობა იმნაირადვე ბრწყინვალე არა ყოფილა, როგორც ალექსანდრესი, მხოლოდ იმიტომო, ამბობს ისტორი-

კოსი, რომ იმის მოქმედებას ჩვენი სამშობლომ იმდროინდელი მდგომარეობა ხელს ისე არ უწყობდა, როგორც ალექსანდრე მაკედონელსაო: „თუ არა ქართველთა ოდენ სპითა ვერცა რასა ალექსანდრე იქმნოდა კარგსა და თუმცა დავითს სპარსთამცა ჰქონებოდა მეფობა, ანუ ბერძენთა და ჰრომთა ძალი, ანუ სხუთათა დიდთა სამეფოთა, მაშინცა გენახნეს ნაქპარნი მისნი“-ო (*561, გვ. 329).

დავით აღმაშენებელის ისტორიკოსის თხზულება დაწერილია მშვენიერი მხატვრული, კეთილშობილური ენით და ისეთის გულწრფელობით და იმდენად საგულისხმოდ, რომ მკითხველი უნებლიედ მისდევს მის მსჯელობას და იხილება მისი მაღალ-ხარისხოვანი მოთხრობით.

ამასთანავე, იგი მრავალ ქრონოლოგიურ ცნობებს შეიცავს და უაღრესი ნდობის ღირსია. თვითოეული მისი ცნობის სიმართლის დამტკიცება შეიძლება უცხო-ქვეყნელ და მეზობელთა ისტორიკოსებთან შედარებით (ამის დამამტკიცებელი მრავალი საბუთები იხ. ქ. ჯ. ერის ისტორიაში, წ. II, გვ. 506—542). თავისდა თავად ცხადია, რომ დავით აღმაშენებელის ისტორიკოსის თხზულების აღდგენილი დედნის გამოცემა აუცილებლად საჭიროა და ამ სტრიქონების ავტორს ამგვარი შრომა განზრახული აქვს.

თამარ მეფის ისტორიკოსი

თამარ მეფის ხანას უეჭველია საქართველოში ბევრი აღმწერელი და ისტორიკოსი ეყოლებოდა, მაგრამ ერთის გარდა სხვების ნაშრომი ჯერ-ჯერობით დაკარგულად უნდა ჩაითვალოს. ამ ერთის თხზულებაც შენახულია „მშდ“¹ კტა“-ში, მაგრამ ზეტის-მეტად დამახინჯებულია მერმინდელ გადაწერთაგან. ისტორიკოსის ვინაობა, სახელი და გვარი „მშდ“ კტა“-ში აღნიშნული არ არის, არც სხვაგან სადმე მოიპოვება ამის შესახებ რაიმე ცნობა. საბედნიეროდ თამარ მეფის ისტორიკოსის თხზულების დასაწყისია შენახული. ამ მხრივ იგი მეტად საყურადღებოა იმიტომ, რომ „მტნე კტა“-ს და დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის ნაწარმოებს სწორედ დასაწყისი აკლია და მხოლოდ თამარ მეფის ცხოვრებისა და მოღვაწეობის აღწერელის თხზულების შესავალისდა მიხედვით ოდნავ მაინც შეგვიძლია წარმოვიდგინოთ, თუ როგორ იწყებდნენ ხოლმე ძველი ქართველი ისტორიკოსები თავიანთ სამოქალაქო საისტორიო თხზულებებს. თამარ მეფის ისტორიას წითურად წინ უძღვის სათაურის სახით შემდეგი ცოტა არ იყოს ბუნდოვანი რიტორული წინადადება:

„რომელმან წყლისა-მოაბადნი რიტორთა მძლე² [ჰყავ]³ ყოველთა, ენა უტყუ[ო] მეტყუელ ჰყავ ანგელოზთა მთავრისა, აწ ცა გან[მ]იმარტე ენა ბრგუნილი ისტორიათა⁴ და აზმა[ნ]თა მეტყუელებასა შინა შარაევან[დ]ელთასა“-ო“ (ფ. 593, გვ. 362).

ზემომოყვანილ წინადადებაში ავტორი სოხოვს ღმერთს, რომელმაც უბრალო მებადურნი (წყლისა მოაბადნი), მოციქულები, ყველა რიტორთა უმჯობესად გამოაჩინა, ხოლო ანგელოზთა მთავარს მეტყუელების ნიჭი უწყალობა, მასაც საისტორიო თხზულების წერის დროს ენა განუმარტოს და ენა-წყლიანობა მიანიჭოს. მაშასადამე, თვით ავტორი თავის ნაწარმოებს შარაევანდელთა, ანუ მეფეთა ისტორიათა და აზმა[ნ]თა მეტყუელებადა სთვლის. შესაძლებელია თვით თხზულებასაც რქმეოდა, ან რაკი ამ თხზულების სათაური დაკარგულა, მხოლოდ ამიტომ ჯერ-ჯერობით ვუწოდოთ ისტორიანი და აზმანი შარაევანდელთანი“, ან არაღა „ისტორიათა და აზმანთა მეტყუელებად შარაევანდელთა“.

„ისტორია“ ბერძნული სიტყვაა და ჰნიშნავს შეკრებილს ცნობას, ამბავს, ისტორიას. საყურადღებოა, რომ ქართულს საისტორიო მწერლობაში ეს ტერმინი, როგორც ეტყობა, პირველად თამარ მეფის ცხოვრების აღმწერელმა შემოიღო.

¹ მშდ“ კტა“-ში „სძლე“. ² დამატებულია ამ წინადადების მეორე ნაწილისდა მიხედვით. ³ მშდ“ კტა“-ში აქ (გვ. 362) დამახინჯებულია და სწერია „ისტორთა“, შეად. გვ. 363 „ისტორიათა“.

„აზმანი“ არაბული სიტყვაა. „ისტორია“-სავე იგივე მრავლობითი რიცხვად არის ნახმარი და უდრის არაბულს „აზმანუნ“-ს, რომლის მხოლოდობითი რიცხვი ითქმის „ზემანუნ“-ად და ჰნიშნავს „ღრობა“, „ხანას“. ეს ორი ბერძნულ არაბული ტერმინი საუცხოვოდ გვისურათებს ჩვენი ისტორიკოსის აზროვნებისა და განათლების ორგვარს ხასიათს. მას შეთვისებული ჰქონდა ორი კულტურა: ბერძნული, ბიზანტიურ-ელინური, ქრისტიანული და არაბულ-სპარსული, მაჰმადიანური. ამ ორ სულიერ სამფლობელოს მალაზხარისხოვანი განძი მას, ქართველს განათლებულს მწერალს, იმდროინდელ მოწინავე თანამემამულეებსავე შეისისლბორცებული და თავისებურად გარდაქმნილი ჰქონდა.

თამარ მეფის ისტორიკოსის სახელი, როგორც აღნიშნული იყო, შენახული არ არის, მაგრამ ავტორის პიროვნებისა და აზროვნების გათვალისწინებისა და წარმოდგენისათვის თვით თხზულების გულდასმითი შესწავლა საკმაო მასალებს მოგვცემს.

ამგვარი შესწავლა სრულს უფლებას გვაძლევს დავასკვნათ, რომ თამარ მეფის ისტორიკოსი, რომელსაც გიორგი III-ის მეფობაც აქვს მოთხრობილი, თამარის თანამედროვე ყოფილა. მაგალითად ერთგან, სადაც ისტორიკოსი თამარის მამის მიერ სამეფო ტახტზე აყვანასა და დალოცვის აღწერას ათავებს, დასძენს: „ჩანს ვითარ მზე უღრუბლო ჰაერსა¹ მოდღეანდლად დღედმდე კურთხევა მაშისა შეილსა... ზედა“-ო (*617, გვ. 391). მართლაც თვით ავტორი თავის თხზულებაში თამარ მეფის დროინდელ საზოგადოებას ასე ეუბნება: „ესეცა უწყით თქუნდ მსმენელთა: [დ]ალაყათუ სამისოდ გაჭრილთა, მვეც-ქწინლთა, აჩუენის უღმობელობითა უწყალო ქმნა, გარნა იხილეთ, თუ ვითარ სატურფო და ანდამატებრივი მომზიდველობა აქუს მვეცთა გულებისა“-ო (*664, გვ. 453). იგივე ავტორი ამტკიცებს: დადიანი ვარდან, გუზან, ბოცოს ძე ბოცო და „მათნი მიმდგომნი დიდებულნი და აზნაურნი“ „ჩანან შეწყალებულნი“-ო (*684, გვ. 480—481). ზოლო სელჩუკიან სულტანს რუქნადდინზე ნათქვამი აქვს: „რომელი მთავრობს დიდსა საბერძნეთსა, ასისა და კაბადუქიას ვიდრე პონტოდ ზღუადმდე“-ო (*699, გვ. 497).

ორგან თამარ მეფის ისტორიკოსს თარიღიც-კი აქვს მოყვანილი, და გარკვევით არის აღნიშნული, თუ როდის და რომელს წელს დაუწერია მას თავისი თხზულება. ერთ ალაგას სახელდობრ იგი ამბობს: „გა[ა]ზნაურდეს ქუეყნისა-მოქქედნი და გადიდებულდეს აზნაურნი და გაველმწიფდეს დიდებულნი მეფობასა შინა მისსა, რომელი აწ [ჩანს] ჩუენსა დაწერასა შინა ამისსა ათერთმეტთა მოქქევთა ჟამთა თამარ სამგზის-სანატრელისათა²“-ო *632—633, გვ. 411).

მაშასადამე, თამარ მეფის ისტორიის პირველი ნაწილი (ანუ ხელთნაწერით 597—638 გვ., ზოლო ექ. თაყაიშვილის გამოცემით 363—411 გვ.), ესე იგი 40 გვერდი ხელთნაწერით (49 გვ. ნაბეჭდი), რაც გიორგი III-ის მეფობის მთელს აღწერილობასა და თამარის ტახტზე ასვლისა და პოლიტიკური მოძრაობის ამბავს შეიცავს, ისტორიკოსს თამარის მეფობის მეფეთმეტე ინდიკტიონის დასასრულს დაუწერია. შემდეგი განუგრძია თამარის მეფობის მე-12-ე წლის

¹ ჰრისა. ² სანატრელო.

განმელობაში. ეს ცხადადა ჩანს შემდეგი წინადადებითგან: „ამის გონებასა ათორმეტსა წელიწადსა შინა“ არაჲის დამასახიჩრებელი და სიცოცხლის მომსპობელი სასჯელი არ მიუსაჯაო (*633, გვ. 412).

როგორც ჩანს, თამარის გამეფების მეთორმეტე ინდიკტიონს საქართვლოს უკვე ბევრი დიდმნიშვნელოვანი გამარჯვება და სახელგანთქმული ძლევა-მოსილება ჰქონდა მოხვეჭილი. თვით ისტორიკოსს აღნიშნული აქვს კიდევ, რომ „თამარ... რომელმან სიმშვიდითა და[ცი]თიანითა¹, სიბრძნითა სოლომო-ნიანითა², სიმკნეთა და საერავთა³ დღესის და ხვალეს არ მიგდებოდა აღექ-სანდრიანითა, იპურნა ზღვით ზონტოსით ზღუადმდე გურგანისა და სპერითგან დარუბანდამდის და ყოველნი კავკასიის იმეოელნი და ამერელნი ხაზარეთამდის და სკეითამდის[ი] მიმხმელ იქმნა ცხოვრებითა[ი] და ნეტარებითა“—ო (*633, გვ. 412). ავტორს იქვე ნათქვამი ზეპს, თამარ მეფის ეს ძლევა-მოსილება ქვემოთ იქმნება აღწერილი. „სხუანი ზნენი: გამარჯუებულობანი... მკვრცხლ-მოქმედო-ბანი და მხედველობანი შევლ[არ]იანი თუ რანი და რაოდენ იქმნეს, წინამდებარისაგან ეუწყენ მსმენელთა“—ო (*634, გვ. 413), ამბობს იგი. ამას გარდა, როცა ჩვენი ისტორიკოსი თამარის მეორედ დაქორწინების ამბავს მოგვითხრობს, იგი ამასთანავე მკითხველს ჰპირდება „წალმართ-წალმართითა მითხრობად წინამდებარეთა“ (*649, გვ. 433) დაუსურათოს ახალ მეფის დავით სოსლანის „გამარჯუებულობანი“. მართლაც, თამარი 1184 წ. გამეფდა (ქლი ერის ისტორია II, 573), მაშასადამე, თამარის მეთორმეტე ინდიკტიონი 1196 წ. იქმნებოდა. და ისტორიკოსს მაშინ, არამც თუ თამარის მეორე ქმრის შერთვა, არამედ შანქორის ომის (იქვე, II, 608—607.) აღწერაც შეეძლო. ამგვარად 1196 წ. ისტორიკოსს თხზულების სწორედ ორი მესამედი ანუ 86 გვერდი (ხელთნაწერით 593—679 გვ. ხოლო ე. თაყაიშვილის გამოცემა 352—474 გვ.) უკვე დამთავრებული ექმნებოდა.

თავის დაპირებას, რომ ისტორიის „მსმენელს“ შემდეგში თამარის „გამარჯუებულობანი“ ეუწყება, ავტორი მართლაც აასრულებს: პირველი და მეორე ქმრის შერთვის ამბავს (გვ. 415—448) მოსდევს ვრცელი მოთხრობა, რომელშიაც დასურათებულია „ღვაწლი ომთა და მარჯუებულ[ებ]თა“ და აწერილია ომი განძის კარს (*662—664, გვ. 450—452), რუსის მეორე შემოსევის უკუ-ქცევა (*664, გვ. 452—453), შანქორის ომი (*665—479, გვ. 454—474), შირვანში გალაშქრება (*679—682, გვ. 474—476) და ომი არტანისა, ძალინის ქვეისა და პალაკაციოს დასაბრუნებლად (*682, გვ. 476).

პირველს ნაწილს, რომელიც ავტორს თამარის მეფობის მეთერთმეტე და მეთორმეტე ინდიკტიონს დაუწერია, იქნებ თამარ მეფის მალა-ზნეობრივ თვისებათა, სათნოებისა და ღვთისნიერების დამსურათებელი 15 გვერდიც ეკუთვნოდეს, ანუ ის, რაც შოთაესებულია ხელთნაწერში 683—698, ხოლო, ე. თაყაიშვილის გამოცემაში გვ. 476—495. ეს თხზულები გვერდი თითქოს პირ-

¹ შმ დღეს ქცა-ში დათენითა, ქცა—დავითიანითა. ² გასწორებულია „აღექსანდრეა-ნითა“-ს მიხედვით, შმ დღესი ქცა—სოლომონიანთა. ³ შმ ქცა და ქცა—სიმკნეთა და სკრეთა.

ველი ნაწილის დასასრულია, იგი აბოლოვებს ამ ნაწილს. ისტორიკოსი ამბობს: თამარ მეფე ძლევა-მოსილი იყო, საქართველოს მხედრობამ ესა და-ეს გამარჯვება მოიხვეჭა, მაგრამ სახელოვანი დედოფალი იმდენად თავდაბალი და სათნო იყო, რომ ამგვარმა დიდებამაც ვერ გამოუცვალა მას ხასიათი, „ვერ შეიტყუა საშუებელმა ამის საწუთროსამან, არცა მეფობამან გვრგვინისამან და სკიპტრ-ისქამან, არცა ქებათა პატიოსანთა უხუად ქონებამან, არცა სპათა სიმრავლემან და ესეოდენმან სიმკნემან, რომელ სიტყუამან ცხად ყოს, არა მიდრ[იკა], ვერცა წარიპარა სიმდიდრემან, ვითარ ძუელ ოდესმე მიჴენი მრავალნი“-ო (*683, გვ. 477—478). შემდეგ მოთხრობილია ეკლესიებისათვის ხელსაწმის შეწირულება (*684—685, გვ. 470—480), გულმოდგინე ლოცვა (*685—686, გვ. 480), მისი მართლმსაჯულება და მოწყალება (*686, გვ. 480—481), ქართველთა და სომეხთა სარწმუნოებრივი პაექრობა და ცილობა (*687—697, გვ. 481—494), რომელმაც ქართველების გამარჯვებით დამთავრდა. ისტორიკოსს ქართველთა ძლევა-მოსილება ღვთის წყალობად მიაჩნდა: „ესევეითარი ნიქი და პატიეა მიმდლა მის მიერ შეყვარებულმან ღმერთმან თამარსა“-ო (*697, გვ. 494). შემდეგ აღწერილია ვარძიის მონასტრის აგება და უ(ხოფთშიაც მრავალი ახალ მონასტრების შეშობა და აშენება თამარის მიერ (*697—699, გვ. 498—495). ერთი სიტყვით, ამ თხუთმეტი გვერდით ავტორს ჰსურდა დაემტკიცებინა, რომ თამარ მეფე მართო სამხედრო საქმეებით და ძლიერებით-ქი არ იყო გატაცვლი, არამედ სულიერს, სამართლისა და ზნეობრივისა და სარწმუნოებრივის საქმეებზედაც ზრუნავდა. ისტორიკოსს უნდოდა ამ მხრივაც დაეხასიათებინა უკუდავ დედოფლის დიდბუნებოვანი თვისებები.

მაინც-და-მაინც საფიქრებელია, რომ როცა ჩვენი ისტორიკოსი ამ 15 გვერდსა სწერდა, მაშინ ის ძლევა-მოსილი ლაშქრობა, რომელიც კარისა და მის გარემო ქვეყნების დაპყრობითა და რუქნადლინის საშინელის დამარცხებით დამთავრდა, ქართველებს ჯერ გამოვლილი არა ჰქონიათ, თორემ წინააღმდეგ შემთხვევაში ავტორი ამ ამბებს იქვე მოგვითხრობდა, სადაც მას სხვა სამხედრო საქმეებზე აქვს ლაპარაკი. ხოლო ამის შემდეგ მოაქტვლდა იმას, რაც ზემოაღნიშნულს 15 გვერდზე არის მოთავსებული. ამასთანავე მაშინ ისტორიკოსი იმ პატარა ცნობასაც, რომელიც მას რუქნადლინის დამარცხების ამბავის შემდგომ აქვს მოყვანილი, — „თამარ უმეტეს შეუმატებდა ღვთის მსახურებასა, ეკლესიათა და მონასტერთა კაზმასა და შენებასა, ობოლთა და ქერიეთა შეწყალებასა და სიმართლისა მოფენასა“-ო (*706, გვ. 508—509), — იმავე 15 გვერდს მიჰყოლებდა. ებლა-ქი ეს ორიოდ სტრიქონი გამოვრებას უფრო მიაგავს და მხოლოდ იმას ამტკიცებს, რომ ისტორიკოსს თხრობის წესად ჰქონდა მიღებული, სამხედრო ქველობის შემდგომ აღწერილი ყოფილიყო გვირგვინოსანის სულიერი და ზნეობრივი მაღალ-ხარისხოვანი თვისებანი. მაშასადამე, თამარ მეფის ისტორიკოსის ნაწარმოების პირველი ნაწილი უნდა ხელთნაწერში 698 გვერდზე თავდებოდეს, ხოლო ე. თაყაიშვილის გამოცემაში 495 გვერდზე. ამგვარად ზემო მოკვანილითგანა ჩანს, რომ თამარ მეფის ისტორიკოსის თხზულება ისტორიკოსი და აზმანი* ქრონოლოგიურად, ანუ დაწერის თარიღისდა გვარად შეიძლება ორ უმთავრეს ნაწილად დაიყოს: პირველი ავტორს დაუმთავრებია თამარის

მეფობის მე-11—12-ე ინდიკტიონს, მეორე ამის კარგა ხნის შემდგომ არის დაწერილი.

თხრობის წესის იგივეობა ისტორიის ორსავე ნაწილში ამტკიცებს, რომ ამ თხზულების მეორე ნაწილიც იმავე ავტორს ეკუთვნის, რომელმაც პირველი დასწერა. ამ აზრს თვით წერისა და ენის შემდეგი ერაგვებაც ადასტურებს: თამარის ისტორიკოსს ჩვეულებადა აქვს, რომ როდესაც სამეფო და სამხედრო დოკუმენტების დასურათების შემჯავრ იგი იძულებული იყო რაიმე სამწუხარო შემთხვევა აეწერა, ამნაირს ამბავს ყოველთვის პატარა წინადადებას წინ წაუძღვანებდა ხოლმე, რომელშიაც ავტორი ამბობდა, რომ ქვეყნიერ ბედნიერებას ჰეღამ მწუხარებაც თან ახლავს. მაგალითად, თამარის დედის გარდაცვალების აღწერას ამგვარი სიტყვები წინ უძღვის. „შემდგომად ამისა დოკუმენტოვანასა და სეესრულობასა შინა მოიწია თანანადები სოფელსა ამას შინა“ (*617, გვ. 392). გიორგი მეფის გარდაცვალების ამბავსაც ავტორი შემდეგი წინადადებით იწყებს: „ამას ესევითარსა სისრულესა სოფლისა მონაგებთა და დიდებათასა აჰა მოიწია ეჰი ევას წყევლისა და ადამის ცთომათაგან დანასაჯი“-ო (*619, გვ. 394). გაძევებულ გიორგი რუსის შემოსევას იგი ასე მოგვითხრობს: „ამას ესევითარსა მშვიდობასა, მარჯუებასა და ზეობასა შემოვიდა უცხო რამე უმსგავსი საქმე“-ო (*640, გვ. 422). დავით სოსლანის სიკვდილის ამბავს წინ უძღვის სიტყვები: „ესრეთ სიხარულსა შეუდგს მწუხარება“-ო (*704, გვ. 509).

ორისავე ნაწილის აღმწერილი რომ ერთი და იგივე ავტორი უნდა იყოს, ეს იმითაც მტკიცდება, რომ პირველსაში და მეორესაში როდესაც თხრობა დიდ-მნიშვნელოვან საგანს უნდა შეეხებოდა, ნათქვამია ხოლმე: ან „უდიდეს[თა] ველ-ყო საქმეთა, რომელთა საქმისა მომთხრობელად მოწვეული მყის¹ თავსა შორის ჩემსა უკჳოსა და უგონოსა² [მსგავსად ვიპოები³. და კუალად [დუმილი] საქმეთა დიდთა⁴, კეთილთა დავიწყებ[ა]ლ⁵ შეიქმნა⁶. [და] არა ჯერეიჩინე დადუმებად რომელი ზესთა ძალისა არიან არა ჩემთჳს ოდენ, არამედ ეპოვნებ პირველ[თა]⁷ სიტყუსა-მოქმედ[თა]“-ო (*682—483, გვ. 476—477). ან კიდევ—„ვინათგან უდიდესნი საქენი წინა⁸ მდებობენ, ეთთა თქმულ არს, ვინცა მცნა მე ფრთები ტრედისანი“-ო (*656, გვ. 481), ან არა და—„უდიდეს[ნი] საქენი აღმომიჩნდეს და... არა შესატყვის არს ჩემდა ამათ მოთხრობა, არამედ დიდთა სიტყუისა მოქმედთა⁹ პირველთა“-ო (*669, გვ. 494), ან და—„არამედ სხუა[ნი] უდიდეს[ნი] საქენი აღმოუჩნდეს“-ო (710, გვ. 515). ყველა ზემოთყვანილი მაგალითები უფლებას გვაძლევენ დავასკვნათ, რომ ორივე ნაწილი ერთს ავტორს ეკუთვნის.

ისტორიის მეორე ნაწილი „ეჰამით-ეჰამად“ უნდა იყოს დაწერილი: პირველად, როგორც ჩანს, რუქნადღინის დამარცხების შემდგომ. ამ დროს უნდა დაეწერა მას კარის და გარემო ქვეყნის აღება და რუქნადღინის საწინააღმდეგო ჭლეტამოსილი ლაშქრობა. ამ სამხედრო გამარჯვებათა აღწერილობას ზედ მისდევს მოთხრობა თამარის ზნეობასა, სარწმუნოებასა და სწმართლიანობაზე

¹ მყის. ² უგუნებოსა. ³ აპოვბოლი. ⁴ საქმითა დიდთა. ⁵ დავიწყებით. ⁶ შეიქმნა. ⁷ პირველად. ⁸ მოქმედად. ⁹ წმიდასა. ¹⁰ დიდის, სიტყუის, ამოქმედ.

მზარუნელობის შესახებ (ესე იგი, ხელნაწერი 699—706 გვ., ხოლო ე. თაყაი-შვილის გამოცემით 495—509 გვ.).

ამ თხზულებას ბოლო რასაკვირველია უნდა შეეცვლილი ჰქონდეს და აკლდეს. გასაოცარია სწორედ, რომ თამარ მეფის სიკვდილის აღწერა მეტად მკრთალია და მოკლე: „მაიცვალა მეფე თამარ ჳმელსა ღღმასა შინა, მოიწია მწუხარება მიუთხრობელი (*721, გვ. 530). თვით გარდაცვალების თარიღიც აღნიშნული არ არის. დასაფლავების შესახებ ნათქვამია მხოლოდ: „წარაყვანეს სამკვდრებელსა მათსა გელათს და დამარხეს სამაზონსა პატიოსანსა და დაუტევა სამეფო ძესა თვისსა ლაშას“-ო (*722, გვ. 53¹) და ამ წინადადებას მოულოდნელად ზედ მისდევს: „არსენი იტყვის: „იყავ ნელი (?) მეფე, მთავარი, სიონი და... იოვანე იტყუის კირკიმელი... დავით თქვა ზესთა განდიდეს“ (*722, გვ. 53¹—535). ეს ალბათ თამარ მეფის დასაფლავების დროს წარმოთქმული სიტყვების პატარ პატარა ნაწყვეტები უნდა იყოს, ხოლო ვიღაც დავითის ნათქვამს შეჴდგომ მოთხრობა ერთბაშად სწყყება შემდეგის სიტყვებით: „და აქილევსებ² ძალით მპყობელად გელა³ისა (?) ჳამს ის (?) დიდება ღთისა“ (*722, გვ. 535). ცხადია, რომ ავტორს ასე უტყნაურად არ შეეძლო დაებოლავებინა თავის თხზულება. ამიტომ საფიქრებელია, რომ ისტორიის ბოლო შეცვლილი და შემოკლებული იყო მაშინ, როდესაც იგი ქცის კრებულში შეუტანიათ და ზედ საქართველოს შემდეგ-დროინდელი ისტორია მიუღვენებიათ.

ყურადღების ღირსია, რომ როგორც ე. გორგიჯანიძის თხზულებითგანა ჩანს (პეტერ. სააზიო მუხეტუმის Mscr. Georg. № 6, გვ. 91—94), იმის დროინდელ ხელნაწერებშიაც თამარ მეფის ისტორია თურმე ამნაირად თავდებოდა. მაგრამ შევსებულს ქცაში თამარის მეფობის ბოლო იმდენად თვალსაჩინოდ განირჩევა „მშ დფლ ქცა“-საგან და ამასთანავე იმდენად შინაარსიანია, რომ უნებლიედ ორგავიო აზრი იბადება: ან „ქცის“ შემავსებელს შეიძლება „ისტორიანი და აზმანი შარავენდელდანი“-ს სრული ხელნაწერი ჰქონოდა და იქითგან შეეცსო მშ დფსი ქცის ტექსტი, ან არა და სხვა რაიმე ჩვენთვის უცნობი ძველი წყაროებით უსარგებლნია. რასაკვირველია შემავსებელს ორსავე შემთხვევაში თამარის ისტორიის დასასრულის ენა პოეტურად შეუფერადებია.

თამარის ისტორიკოსი, როგორც ეტყობა, წარჩინებული კაცი ყოფილა. მას მიუღია მონაწილეობა დიდებულთა იმ ბჭობაში, რომელიც ირჩევდა თამარისათვის საქმროს. აი რას ამბობს იგი პირველი ჳმრის არჩევაზე: „გამოვი¹და ვი²ნმე ჩუენდა მეტყუელი³ მკვიდრთა ტფილისისათ⁴აქანი⁵ თავადი და მეფეთა-მეფისაგან წყალობა-ჴელდასხმული⁶ ამირა⁷დ ქართლისა და ტფილისის⁸ა სახელითა აბულასან⁹“ (*6¹5, გვ. 415) და საქმროდ ანდრია დიდის რუსთა მთავრის შვილი გვიჩჩიოა. მას მარტო ამ რჩევაში-კი არ მიუღია მონაწილეობა, არამედ როგორც ჩანს იგი ეკუთვნოდა იმ ჯგუფს, რომელსაც ამგვარი საკითხის გადაწყვეტის უფლება ჰქონდა. იგი მაგალითად ამბობს: მოსრულ იყუნეს ორთა მეფეთა შვილნი... მოჰაჴენი და მთხოველნი... ვითარ ღირს რაქთათქცა

¹ აკლემისებარ. ² მეტყუელნი. ³ შინა. ⁴ + და. ⁵ აბულასან.

ეყავით მოწონებად და მიხლობად ბედსა ამას საზესთაოსა და... უქმ იქმნა განზრახვა მათი“ ო (*636, გვ. 417).

მაგრამ ამასთანავე უეჭველია, რომ თამარის ისტორიკოსი სამეფო კარის კაცი, ხელმწიფის სასახლეში მყოფი ხელისუფალი არა ყოფილა. ეს იმიტოა მტკიცდება, რომ ავტორს თამარის შინაური ცხოვრების გარემოება და ამბავი პირადად-კი არა სცოდნია, არამედ კარისკაცთაგან ჰქონია გაგონილი. თამარ მეფის გულმოდგინე მორწმუნეობაზე იგი მაგალითად ამბობს: საეკლესიო ღოცვა და წესი ღოცვისა დაუტლებლად აღესრულებოდის [ვითარ] ტიბიკონი მოასწავებდა პალესტინისა¹ მონასტრისა[სა]. მოგვითხრობს ყოველი სრულიად დარბაზის კარს მყოფი: „წირვად ვერვინ დააკლდებოდა“-ო (*685, გვ. 480).

ისტორიკოსს დიდებული გვირგვინოსნის მაღალ-ზნეობრივი ქველმოქმედებაც მხოლოდ ამბავად გაგონილი ჰქონია, თითონ-კი, როგორც ჩანს, იმდენად დაახლოებული არა ყოფილა, რომ დედოფლის შინაური ცხოვრება თავისი თვალთა ნანახი ჰქონდეს. ჩვენს ავტორს გადმოცემული აქვს, დიდებული თამარი ცდილობდა ქველმოქმედებისათვის თავის შრომით შეძენილი ქონება მოეხმარებინა. „ოქმულ არს ესეცა, დაღა[ცა]თუ მრუჭობულ არს სიტყუა [ესე]“, ამბობს იგი „ვითარმედ თუხითა ქელითა ამასცა შერყობდა, რომელ მის ღლისა საკამადი მისი და[ა]ფას[ის] [და] რაოდენ დღევ შექამის, ქელით საქმარი მისი განყიდა და ეგოდენ[ი] ფასი გლახაკთა აველსაქმრა [და] მისცნა არა სამეფოთა შემოსავალთაგან“-ო (*685, გვ. 480).

რომ თამარის ისტორიკოსს მეფის კერძო ცხოვრების ამბები გაგონებით სცოდნია, ამას შემდეგი წინადადებაც ამტკიცებს: „ხოლო ესე თქმულ (გვ. 506) არს, რომელ მეფისა თამარისა ოძრეეს ყოფასა შინა ეახლნეს² შავთელი ივანე ევლოგი და [იყო] ვედრება ღლისი³ და ღამეთა-გათევა ღამქართა გამარჯვებისათვის... ანასდა[ღ] ვჰა ყო, ევლოგი დაეცა ექმენის სახედ და ვითარ აჰა ესერა სამგზის მეყსეულად (გვ. 507) ახლტა, ვჰა ყო: „აჰა წყალობა ღთისა სახლსა ზედა თამარისა მოიწია“... ამისათვის დაწერეს დღე და ღამე და ეამო იგი“-ო (*705, გვ. 508).

თამარ მეფის ისტორიკოსი დარწმუნებული იყო, რომ ადამიანთა და სამეფოთა ცხოვრებაში ყველაფერი ღვთის წინასწარ განკარგულებაზეა დამოკიდებული. აი მაგალითად ჰრას ამბობს იგი, როცა ამთავრებს მოთხრობას იმის შესახებ, თუ როგორ გადაურჩა გიორგი III და ქართველობა მტრების უეცარ თავდასხმას: „ყოველმან მცონებელმან და წამკითხველმან ამისმან საზღუარს დასადღევ“... დიდი ბასილი მნათობ[ი] კესარი[ი]სა „ბუნებით-მეტყუილებასა შინა არსთა⁴ ჰქნილებისასა ექუსთა დღეთასა“ [იტყვს], ვითარ[ღ] „ჩიტი ალკუნი ბაგესა ჰმნა ზღვისასა და მსხმელ იქმნების კუერსთა. ოხრანი და ღლევა-ტეხილებანი ზღვისანი ვით არა⁵ გარდაცდებთან ბრძანებასა ღთისასა და მცველ ექმნებთან⁶ თესლოვნებისა ალკუნისასა⁷“—აწ[ცა] უქუთუშცა მიეშვა ზენასა განგებასა⁸ და არა წინააღმდეგომ ექმნეს⁹ გაქცევისა სულტნისასა, და-მცა-

¹ პალესტინისასა. ² ეხილნეს. ³ ღთისა. ⁴ არსთა არს. ⁵ ვითარ, ⁶ ექმნების. ⁷ ალკუნი-ნისთა. ⁸ განგებისასა. ⁹ ჰქონდეს.

ქცეულ იუუნეს ყოველნი მალნარნი სარკინოზობისანი, და ეგრეთვე არა თუმცა უკუნ ექციუნეს შიშსა და სიმენესა მეფისასა და სპათა მისთასა, წარტყუენილ იუუნესპცა უმანკონი არენი და ადგილნი [სამეფოსა ამისანი]¹-ო (*609, გვ. 381).

ამასთანავე ისტორიკოსის შეხედულებით ლეთის განგების „მიშვება“-სა და „წინააღმდეგობა“-ს თავისი მიზანი ჰქონდა: სწორედ ამ საშუალებით „სწუროთი-და“ განგება ადამიანთა ნათესაეს, ბოროტებასა და გარყვნილებასი ჩაფლულს ფრს გონს მოიყვანდა და გამაფხიზლებდა, წრფელს ცხოვრებას მოაძებნიებდა. ამიტომ ღვთაება მრავალფერის საშუალებასა ხმარობს კაცთა მოსარჩულებლადო: „უწყოდით, რომელ წუთვათა² სიგრცე დიდ ფრიად არს, რამეთუ კეთილთა და კეთილ-გამგონეთა ნიქთა აღჩენითა³ სწუროთის, კეთილად დართეთა, ძლევ[ის]ა მინიქებითა: რამეთუ კეთილსა სულსა [ხედავს] ვითარ იტყჳსცა დღე (?) ბრძენთა⁴ პლატონ: „კეთილი კეთილთა[თჳს] არს კეთილ⁵, ვინა იგივე კეთილი ბოროტთათჳს ბოროტა“ (*654—655, გვ. 441).

მაშასადამე, როდესაც უზენაესი განგება ჰხდებოდა, რომ ერი კეთილი იყო და მხოლოდ დროებით გადუხვია სიბართლის გზას, მაშინ მცირედ „მიუშვებდა“ და დასჯიდა ისე-ქი, რომ ეს სასჯელი კეთილად დაბოლოვებულიყო და მაინც გამარჯვება მიჰნიქებოდა. ურჩს ერს სასჯელიც შესაფერისი ექნებოდა.

თამარ მეფის ისტორიკოსმა მართო ის-ქი არ იცის, რომ შეილებმა შეიძლება მშობელთა ხორციელი თვისებები დაიმკვიდრონ, როგორც მაგ. ლაშა გიორგის შესახებ ნათქვამი აქვს: „ოდეს დაბადრული ბუნებისაგან იშვა და წარმოიჩინა⁶, მოაქუნდეს თჳს⁷ შორის ხატნი და სახენი თჳსთა დამს[ა]ხთა მშობელთა“-ო (*660, გვ. 447—448). ეს არც გასაკვირველია, — არამედ მას სცოდნია, რომ ადამიანს შეუძლია თავის წინაპართაგან სულიერი თვისებები დაიმკვიდროს. დაკვირვებით მას შეუგნია, რომ კაცს შეიძლება დაბადებითგანვე თანდაყოლილი, მემკვიდრეობითი ხასიათის მიდრეკილება ჰქონდეს; ამგვარ თანდაყოლილს სულიერსა და ზნეობრივს თვისებას იგი „თანაშთამომავლობა“-ს უწოდებდა, „გუარისაგან, მოაქნდა“-ო ამბობდა ხოლმე ისტორიკოსი. ხოლო როდესაც მემკვიდრეობითი ხასიათი ბოროტის თვისებებისა იყო, ამას „გუართა-უბედურობა“ ერქვა.

აი მაგალითად რას ამბობს ისტორიკოსი გიორგი III-ის ძმისწულის დემეტრეს განდგომილების შესახებ: „უშიშობა ღმრთისა და გარდამავლობითა მოქმედება სჯულისა ქრისტეს მცნებათასა, ვითარ [არს] თანაშთამომავლობა და გუართა-უბედურობა ამის სამეფოსა [მ]კვდრთასა⁸, ვინათგან დავეთცა მამამან მისმან ლალატსა და განდგომილებასა შინა მამისა მის[ისასა] დემეტრისსა ამოსწყვლ[ნ]ა ამის სამეფოსა დიდებულნი“-ო (*613, გვ. 38რ); შეზღუდ იმავე ავტორს აღნიშნული აქვს, რომ ამირსპასალარი ზაქარია მჭარგრძელი იყო „მკნელ გამოჩენილი მთავარი ე[ა]მთა ამათ. რამეთუ გუარისაგან[ა] მო.იე.აქნდა, რამეთუ⁹ იყო ნათესავი არტაქსერქსი მჭარგრძელისა“-ო (*718, გვ. 525—526).

პოლიტიკურსა და სახელმწიფო ცხოვრებაში თამარ მეფის ისტორიკოსი ერთ-მთავრობის მოტრფეალე ყოფილა, მრავალმთავრობას თანა სდევს უწყე-

¹ წუროთითა. ² აღქენითა ³ + ხე დ'ეს. ⁴ კეთილი. ⁵ წარმოიჩინა. ⁶ თსი. ⁷ კეთსა. ⁸ რომელ-

სოება და შულლიო: „ვითარ¹ არს წესი მრავალ-მთავრობისა, შეიქმნა შური და კდომა“-ო (669, გვ. 455), ამბობს ერთგან ჩვენი ავტორი.

სხვა ქართველ ისტორიკოსებსავე იგიუ მეფის პოლიტიკის მომხრე არის. მას არც დიდ-გვარიან ხელისუფალთა გაფიცვა მოსწონს და უკმაყოფილებით ამბობს: „იწყეს რომელთამე ძულებრი კაცთა-დაუდგომლობისა საქმე“-ო (628, გვ. 404—405). მაგრამ არც უთულუარსლანის თანამოაზრეთა და თანაშემეცულთა განზრახვა მოსწონს, რომ ისანში კარავი დადგულიყო და შიგ განსაკუთრებული დაწესებულება მოთავსებულიყო, რომელსაც მეფის უფლება უნდა შეეზღუდა (იხ. ქლი ერის ისტორია II, გვ. 517—518). იგი პირდაპირ ამბობს: „ესე ვითა საწყინელ იყო² დასასრული[სა] კელმწიფობისა პატრიანისა[სა] მიმცემელი, ესთთ იწყინა“-ო (იქვე).

საზოგადოლო ისტორიკოსი ღრმად დარწმუნებული იყო, რომ მეფეთა წინააღმდეგ განდგომა და მოკმედება ყოველი ძეგლთა და ახალთა „უპორობესი“ საქმე იყო და არას ღრის კეთილი შედეგი არ მოჰყოლია. ამიტომ იგი ამტკიცებდა კიდევ, რომ „უკუეთუ ამის სამეფოსა განდგომა პატრონთა უნებელ ქმნილა,—რომელი დაწყებითგან სოფლისათა არავეს ოდეს სადა უნახავს წარმართებული და გამარჯუებული, —გარნა ვერცა თჳსთა და ნატამალთა, შვილთა და ძმათა ამის სახლისათა მიზეზითა ქმნილა“-ო (649, გვ. 434).

თამარ მეფის ისტორიკოსი ღრმად განათლებული და დაწინაურებული ადამიანი ყოფილა სახელმწიფოს „შიშითა და ზარითა“ და ყოველგვარ „მესის-ხლეობისა“ და „მიმძლავრების“ საშუალებით მართვა-გამგეობის წინააღმდეგი და მგმობი და „მშვიდობის მყოფლობის“ მოტრფიალე. თამარის ისტორიკოსი მაგალითად აღტაცებული მოგვითხრობს, რომ დიდებულმა მეფემ სიკვდილად დასჯა და ყოველგვარი დამასახიჩრებელი სასჯელი მოსპო საქართველოში: „ამას გონებასა ათორმეტსა წელიწადსა შინა არცა თუ ტაჯგან-გი უბრძანა ვის სადმე კვრად, კიდე-მქონებელი ყოელისა მესისხლეობისა და ბნელობლობისა და ასოთა-მიღებისა, ნება-აღსრულებული, შიშისა და ზარის დამ[გ]დებელი, მშვიდი და მშვიდობის მყოფელი იშვებს და სუფევს [მშვიდობა] სამეფოთა სამფლობელოთა შინა მისთა, რომელ არა სადა ვის უხილავს თუნიერ ამისსა ესევითარსა კაცისა უნებლობასა შინა უნებელად და მშვიდობით დაქირვა [და] მოწურთა კაცთა ქედფიცხელობისა და გონება-ურჩებისა“-ო (633, გვ. 412), ანბობს იგი.

ამასთანავე ჩვენი ავტორი აღფრთოვანებულია თამარ მეფის ზნეობრივი სიფაქიზით, მისი დაუშრეტელი გულკეთილობით, მისი მშვიდი და ნაზი ხასიათის მიმხილველობით, მისი წრფელი გულშემატკიერებით დაერდომილთა და გლახაკთადმი. მან კარგად იცის, რომ მთავრობა და ბრძანებულება, სიმდიდრე და პატივი ადამიანის ბუნებას ხშირად ამახინჯებს ხოლმე და რყვნის. თამარის სულიერი სიმშვიდე და თავმდაბლობა ვერც მეფობრივს ცხოვრებასა და დაუშრეტელს სიმდიდრეს შეუცვლია. ამიტომაც არის, რომ მისი ისტორიკოსი ამ გარემოებას განსაკუთრებულ ყურადღებას აქცევს და ამბობს: დიდებულ

¹ ვითარი. ² ესე ვით საწყინელ იყო.

გვირგვინოსანი „ვერ შეიტყუა საშუებელმან ამის საწუთროსამან, არცა მეფობამან გვრგვინსამან და სიკბრ[ის]ამან, ამან, არცა ქეათა პატროსანთა უხუად ქონებამან, არცა სპათა სიმრაველმან და ესოდენ[მან] სიმწვენამან... არა მიქ]-დრიკა, ვერცა წარიპარა სიმდიდრემან, ვითარ^ა ძუელ ოდესმე მეფენი მრავალნი და უმეტეს ამის სანატრელისა მამა, ყოველთა ბრძენთა უპირატესი და უიმეს[ი] სოლომონ. ესე ჟბრძენ[ს] იქმნა ბრძენისა მისა... რამეთუ ღამე-ყოველ მღვიძარება, ღოცვა, მუკლ-დრეკა და ცრეპლითა ვედრება[ჲ] ღამესა ზე-მდგომრობითა საკვრებელ აქუნდა და ღამე-ყოველივე ჯელსაქმარი, რომელი გლახკათა მიეცემოდა“ (წმკპ, გვ. 477—478).

თამარ მეფის ისტორიკოსის მსჯელობა, მისი განათლება, ნაკითხობა და აზრთა მდრეკილება მეტად ძნელი შესასწავლია, მეტად რთული პიროვნების პატრონი უნდა ყოფილიყო იგი: ერთსა და იმავე დროს მას შეთვისებულ ი აქვს საწარმართოცა და საქრისტიანო მწერლობა და აზროვნობაც ისე, რომ მკვლევარი ვერ გაიგებს რა ხელობისა. ან რა საქმის კაცი იყო იგი?

ბევრჯერ იგი ისე ლაპარაკობს, რომ აღამიანს ექვი ებადება 'სასულიერო კაცი ხომ არ იყოო. მას მაგალითად მოთხრობილი აქვს, რომ თამარ დედოფალს სიზმარში უნახავს, ვითომც იგი ბრწყინვალე სასახლეში იყო, რომელშიაც ჭვირფასი ტახტები, და საჯდომები იდგა. თამარმა იფიქრა საუკეთესო საჯდომი ალბათ ჩემთვის იქმნება, მივიდა და ის-ის იყო უნდა დამჯდარიყო, რომ უცებ ნათლითა მოსილმა კაცმა შეაყენა და უთხრა: ეს საჯდომი შენთვის დაჰზადებული არ არისო. „მეფე იტყოდა: ვინ უპატიოსნეს არს ჩემსა, რომელმან დაიპყრას უპატიოსნესი საჯდომი“? მან თქვა: „საყდარი ისი შენისა დასახლისისა არს ამისთვის, რომელ ათორბეტთა მღვდელთა მისთა ქელთა შესთული ჰქონიეს [შესამოსელი]... ამისთვის იგი უზეშთავს შენსა არს“-ო (წმკპ—684—685, გვ. 479). ამ მაგალითში ნათლად გამოსკვივის გარეგნული და ფორმალური შეხედულება აღამიანის უპირატესობაზე. ამ შეხედულებას ცნადი ეკლესიური და მღვდლური ელფერი აღევს, თითქმის მთელი ქრისტეს მოძღვრების შინაარსი მღვდელთათვის შესაძლებელთა შეყირვა და შეწირვა ყოფილიყო?

მეტის-ნეტი ვიწრო სარწმუნოებრივი ხასიათი აქვს აგრეთვე მთელს მოთხრობას ჭარბელ-სომეხთა პაექრობისა და შევილების შესახებ, რომლის დროსაც იოანე კათოლიკოზმა მართლმადიდებლობის გამოსარკვევად და გადასაწყვეტად იმაზე უკეთესი ვერა მოიგონა რა, რომ სუფისკვერი შმიერ ძალისათვის გადაეგდოთ და რომელ სარწმუნოების სუფისკვერსაც ძალლი არ შესჰამდა, ის სარწმუნოება აღიარებულებო ცთომილად. ასეთ უგუნურ სამსჯავროს მომგონს მღვდელსამთავარს თამარის ისტორიკოსი შეჰხარის და ამბობს: „კათოლიკოზი იოანე ღთის-მეტყუელ[ებ]ისა, ანუ მართლისა სარწმუნოებისდა მინდობილმან,—არა [ვ]უწყი,—აჲლო პირი ბრძნად მეტყუელი შეუვალთა სიტყუათა. ოდესმე დიდი ელია მსხვერპლსა ზედა მოხედვიდა ცეცხლითა ღთისა მიმართ მლოცველი. იხილეთ [რაოდენ] უადრეს და აღსაჯდელ არს უსისხლო

მსხუერპლი, ჯორცი და სისხლა ღთისა, კაცქმწელისა, მსხუერპლსა ზარბისასა, ეგოდენ უბრწყინვალეს და უზენაეს არს, რომელი აწ იქმნა და ითქუა, ეპკონებ სულისა მიერ წმიდისა პირითა მსახურისა მისისა კათოლიკოსისათა“-ო. (*688 689, გვ. 4⁵⁴).

ამგვარ სამარცხვინო და შემადრწუნებელ შეცდომების მოგონს, რომლის-გაგონებაჲმაც-კი მეფენი და მთელი ერი გააკვირვა „და უღონოებამ, მოიციუნეს“ და უთხრეს „სასმენელადაც ზარბა“, „ხოლო მეფე ძლიერად მბრძოლი ეტყოდა-კათოლიკოსა: „რა სთქვ, ვინ შემძლებელ[არს] ამისად ქმნად, მოგონებად და სმენად[ცა] განსაკვირვებელ არს“-ო (*691, გვ. 484),—ასეთს მაჰამთავარს ჩვენი ავტორი შეჰნატრის და ასეთს ამბავს აღტაცებული დაწვრილებით მოგვითხრობს თავიდან ბოლომდე. „კათოლიკოზი დგა ვითარცა ვოდოლი შეურყეველი, ტურ-ფად აღშენებული, ესრე მტკიცე[დ] დგა განშვენებულითა პირითა“-ო (*694, გვ. 490). ამგვარად ზემომოყვანილი მაგალითები თითქმის უფრო მეტად სასულიერო კაცს შეჰშვენის, ვიდრე საეროს.

მაგრამ იგივე ისტორიკოსი უფრო ხშირად ისე სწერს და მსჯელობს, რომ არაჲც თუ სამღვდელო პირს, არამედ გასაოცარი არის სწორედ, თუ რომ იმის თქმას ერის-კაციც ვაბედავდა, იმდენად კადნიერი აზრები აქვს ავტორს. გიორგი III-ის სიკვდილი ჩვენს ისტორიკოსს მაგალითად ასე აქვს აწერილი: განსვენებული „ვალს იგი მზე-მზეთა და შარავანდი ჯელმწიფობისა ქეეყანით ცად მიმართ და აჰანცა მასვე მხგეფსსა მის (ე. ი. იესოს) ვნებისასა იენო ესრეთ, ვითარცა იგი ცათა შინა ეგრეთვე ქუეყანასა ზედა, ვინათგან მან კორცითა სიგლახაკითა და სიმდაბლითა წარავლინა ეამნი ოცდა ათსამეტისა მოქცევისანი, ხოლო მან არა ესრეთ, გარნა ვითარცა სახელ ჩენილმან ღთისამან“-ო. (*602, გვ. 395).

გიორგი მეფემ „ივნო ესრეთ, ვითარცა იგი“ იესო ქრისტე, „ვითარცა სახელ ჩენილმან ღთისამან“-ო, განა ამის თქმა სასულიერო პირს შეჰშვენოდა? ან კიდევ იგივე ავტორი თამარ მეფის დედის ბურღუხან დედოფლის შესახებ ამბობს: „გი „თუთ მარიაჲმ, განმანათლებელსა ცისა და ქუეყანისა[სა] ესახების (ე. ი. ჰავს), თუნიერ ქმრისა მყოფლობისა, მადლითა, სიბრძნითა, შეწევნითა და მეოხებითა“-ო (*596, გვ. 365).

მაგრამ თამარ მეფის ისტორიკოსს ამაზე უფრო კადნიერადაც შესძლეოია წერა. ლაშა გიორგის დაბადებაზე ისე ლაპარაკობს, რომ მკითხველს ეგონება ქრისტეს შობის აწერას აპირებსო: „ვინათგან [დმერთი] ჰყოფს წყალობათა დამრეკელთა განღებისათა და მთხოვნელთა ნიჭებისათა და შეძიებელთა პოვნისათა, ვითარ იქმნა სარას ძე, გინა თუ რჩეულისასა, ანუ თუ ელისაბედისასა და უფროს-ლა ანანისასა და ვიკადრო მარიაშისასა,—მიუღა¹ თამარი განწმენილითა გონებითა და ტაძარსა ღთისა[სა] აღმსკვალულისა სანთლითა სხეულისათა მჭურვალთა² გულთა და განათლებულითა სულითა, ტაძაშელისა ბეთლემ მყოფელმან, მუნ „შვა ძე სწორი ძისა ღთისასა“-ო (*659, გვ. 446). ამის-

¹ მიუღია. ² მჭურვალეობითა.

თანა თავისუფლება და კანდიერება არა მგონია რომელსაჲმე ხასლადიერო პირს გაეხედნა.

თამარ მეფის ისტორიკოსი რომ სასულიერო მწერლობის მცოდნე იყო, ეს იმდროინდელ ქართველ მემკვიდრეობისთვის არც გასაკვირველია. მაგრამ ყურადღების ღირსი ის არის, რომ მას ელინური წარმართობის-დროინდელი მწერლობაცაა ჰქონია გადაკითხული. თამარ მეფის ისტორია აქრელებულია ბერძნულ და სპარსულ მწერლობისა და ისტორიითგან ამოკრეფილ სახელებითა და ცნობებით. მაგ. სახელები „მნათობთა სფეროსთა“-ნი ავტორს ბერძნულადაა აქვს ჩამოთვლილი: „კრონოს, ზევსი და აფროდიტე, ერმი, აპოლონი და არესი“ (*626, გვ. 402). შედარებაც ხშირად ელინურისა, ან სპარსულის სიტყვიერების განძითგან აქვს ხოლმე ამოღებული: „ვალს იგი მზე მზეთა და ჰარავანდი ჯელმწიფობისა, ახალი ნებროთ, ალექსანდრე და აქილეე“ (რ20, გვ. 355); „ეითარ პითოდროა¹ და კრიტია შენებ²ლითა... და ჯელყო ქეიხოსროს მსგავსმან ჯელმწიფემან“-ო (*627, გვ. 403). ისტორიკოსი მოგვითხრობს, რომ ამირზირმანის სიკვდილის გამო თამარ მეფე „მსგავსად ალექსანდრესა, ვით[არ] დასდგა პატივი დიდი არეს ლუსკუმსა³ შინა ჯდომითა, ეგრეთვე შეიმოსა ნათელი იგი, პირველი ნათლისაჲცა უბრწყინვალესი და დიდითა ცრემლითა მოიტირნა“-ო. (*680, გვ. 475).

ჩვენი ისტორიკოსი ელინური მწერლობის ისეთი მოტრფიალე ყოფილა, რომ გიორგი მეფეს იმნაირად აღაპარაკებს თითქოს ნეფე ბერძენთა მბრძანებელი იყოს: ომის წინ ქართველთა მხედრობას მეფე ასე ამხნევებდაო: „რაოდენ უფრო სასახელო არს მვნეობრივ სიკვდიალი, ვიდრეა სენათაგან დნობითა განლულებასა შინა, რამეთუ სახე და სახელი კეთილი საუკუნოდ გზად გუჟების, რამეთუ გეასმიეს ძეგლთა მომთხრობელთაგან, თუ რაოდენნი კუთვებანი თავს ისხნეს საღ⁴თითა სჯულთათვის ტომიან ებრაელთამან არტაქსერქსის ზე, ელენთაჲ—ოდეს იგი იძლენებოდის თ[ემისტო]კლესის მიერ, უტომელისა სპასპიტისაგან, სოფლისა-მქონებელ[ი]სა მძლესა⁵ არტაქსერქსის [ზე], რომელმან ზღუაცა მტკიცე [ჰყო] უომრად სპათათჲს⁶, ხოლო ათინელთა⁶ ერთისა ოდენ ქალაქისაგან უკუნრლუეულ იქმნა“-ო (*601, გვ. 371). რასაკვირველია მთელი ეს გასამხნევებელი სიტყვა ელინურ მწერლობით გატაცებულ თამარ მეფის ისტორიკოსის ოცნებაა:—სად ქართველი მდაბიო ხალხი და სად ათინელთა სპასპეტი თემისტოკლესი?..

ან კიდევ ისტორიკოსი ამბობს: ხორასნის და ერაყის სულტანმა, ხალიფამ და სპარსეთის ათაბაგმა „მწუეეართა და შემკრებელთა ისლემობისათა მოასხნეს და ძებნეს ცეცხლითა განლულნი ძალნი ზორო[ას]ტროსისნი, რომელი იყო პირველ მეფე და ვარსკულათა-მრიცხელი სპარსთა შორის“ (გვ. 375).

ყველა ზემოთყვანილი გარემოებანი: ჯერ ერთი ის, რომ თამარ მეფის ისტორიკოსი ელინურისა და სპარსეთის საწარმართო და „გარემე“ მწერლობის მოტრფიალეა და იქითგან ამოღებულ „სახეებითა“ და სურათებით ამკობს თავის მოთხრობას,—მეორე ისა, რომ ასეთი კანდიერებით ეპყრობა ღვთისმშო-

¹ პითოდროა. ² ლუსკუმისა. ³ ელენეთა. ⁴ მძლეს. ⁵ სპაებთათჲს. ⁶ ათაელთა.

ბელსა და თვით იესოსაც, მათ ბურღულხან დედოფალს და თამარს აღბარებს, ხოლო ლაშა გიორგის იესო ქრისტეს სწორად აცხადებდა, — უფლებას გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ ავტორი საერო, უფრო კი სამხედრო კაცი უნდა ყოფილიყო. იქნებ სწორედ ამით აიხსნება, რომ სხვაზე უკეთესად და ვრცლად მას ლაშ-ქრობა და ომები და სამეფო დარბაზობა აქვს აწერილი. ეტყობა სწორედ იმდროინდელი საქართველოს ცხოვრების ეს მხარე უნდა სცოდნოდა უკეთესად და მისი მოღვაწეობის ასპარეზი ყოფილიყო.

თამარ მეფის ისტორიკოსი იმ აზრს ემხრობა, რომელიც მისი სიტყვით პლუტარხოსს იკუთვნის, რომ „ჟამთა და ჟამთა ზეგარდმო ჩინებითა¹ აღმონათღებთან ქუეყანის მფლობელნი და მიიღებს თქ[?]ითელი საქმის შესატყვისსა² აღმკულობასა სიტყუთა და საქმითა და ეინმე საგმობნი აღძველნა „ბოროტთა საქმეთა შინა“-ო (*591, გვ. 363). მაშასადამე, დრო-გამოშვებით, „ჟამთა და ჟამთა“ ნებითა ლეთისათა, „ზეგარდმო ჩინებითა“ იბადებიან ხოლმე „ქუეყანის მფლობელნი“, რომელთაგანნი ზოგნი კეთილ და ბრძნულ მართვა-გამგეობით ისახელებენ ხოლმე თავს, ზოგიერთნი ბოროტ საქმეებით მოიხევენ სააუგო სახელს. თვითოეულს „ქუეყანის მფლობელთაგან“-ს მის საქმეთაებრ შეამკობენ ხოლმე სიტყვითა და საქმით მათ ცხოვრებათა აღმწერელნი. ეს შეხედულება გიორგი მთაწმიდელის აზრს გვაგონებს, რომელიც ამტკიცებდა, რომ ღვთაება არც ერთს ჭანას წყალობას არ აკლებდა.

„ისტორიანი და აზმანი“-ს ავტორიც უეჭველია „საქმისა შესატყვისსა აღმკულობასა“ სწერდა. „აჲ მე, რომელი გინა თუ მიხილავს, გინა თუ ბრძნითა და გონიერთა კაცთაგან მასმანი, გარდაეყე ისტორიას“-ო, ამბობს იგი (*594, გვ. 363). ისტორიკოსი, მაშასადამე, „თუმბილველი“ ყოფილა, ბევრი რამ თავის თვალთ უნახავს. ზემოთ მის თხზულებითგან მაგალითები იყო მოყვანილი, რომლებიც ამტკიცებენ, რომ ავტორი მართლაც თანამედროვე იყო და „თუმბილველი“.

თუ მკითხველი გულდასმით გადკითხავს მის ნაწარმოებს, უეჭველია შეამჩნევს, რომ განსაკუთრებით ვრცლად და დაწვრილებით მას სამხედრო საქმეები და ომები აქვს აწერილი, მაგალითად შანქორის ომისათვის სამხადისი და თვით ბრძოლა გასოცარბი სიცხოველით არის მოთხრობილი (*665—679, გვ. 454—474). თარიღიც-კი იშვიათის ნიშანდობლივობით არის განსაზღვრული: „მოვიდეს სი[ახლო]ქსა შანქორისასა [თ]თუესა იენისსა, დღესა ხუთშაბათსა, რომელი გათენდებოდა პარასკევად“-ო (*671, გვ. 463). ვრცლად არის მოთხრობილი რუენადდინის წინააღმდეგ გალაშქრება და ძლევა მოსილი ბრძოლა (*699—706, გვ. 496—508). დაწვრილებით არის აღწერილი აგრეთვე საქართველოს მხედრობის სახელოვანი ლაშქრობა სპარსეთში (*711—718, გვ. 515—515).

მაგრამ თავისთავად ცხადია, რომ ისეუ ხანგრძლივ და ვრცელ ისტორიის აღმწერელს, როგორიც არის „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი“, არ შეეძლო ყოველ მოთხრობილის ზვითმხილველი და თანადამხდური ყოფი-

¹ გარდმოზნებითა, ² შესატყვისება.

ლიყო. ამიტომ ცხადი იგი იძულებული იქმნებოდა თავის თბუღებაში სხვათა ნაამბობიც შეეყვანა. აქი თამარ მეფის ისტორიკოსი ასე მოქცეულა კიდევ: თითონ აცხადებს, იმას გარდა რაც ჩემის თვლით „მიხილავს“, ჩემს შოობაში ისიც შემომამკეს, „რომელი... ბრძენთა და გონიერთა კაცთაგან მასმინა“-ო (*594, გვ. 363). ჩვენ უკვე ვიცით და თავთავის აღგილას აღნიშნულიც არის, რომ ქართულ საისტორიო მწერლობაში უკვე X—XI სს. ავტორები თავიანთ წყაროებს, მათ შორის ზეპირსაც, ასახელებდნენ ხოლმე (იხ. აქვე 127—129, 137—139). მაშასადამე, ამ მხრივ თამარ მეფის ისტორიკოსი წინამოზნედთა გზა-კვალს მისდევს და არაფრით არის შესანიშნავი. პირიქით, მეთოდების სიფაქიზით იგი ვერც ბასილ ზარზმელს (იხ. აქვე 127—129), განსაუფრებით-კი ვერც გიორგი მთაწმიდელს (იხ. აქვე 138—140) და ფერემ მცირეს (იხ. აქვე) ვერ შეედრება: თამარ მეფის ისტორიკოსს აღნიშნული აქვს მხოლოდ, რომ ჰისი მომთხრობელნი „ბრძენნი და გონიერნი კაცი“ ყოფილან, მაგრამ მას დაჰეიწყებია ამასთანავე ერთი დიდმნიშვნელოვანი გარემოება აღენიშნა, ურობ-ლოდაც მოსწენილს ამბავს ისტორიისათვის ფასი ეკარგებოდა და საეჭვო მასალად რჩებოდა. მას სახელდობრ დაჰეიწყებია აღენიშნა, მისი მომთხრობელიც „თანადამხდური“ და „თუმბილველი“ იყო; თუ არა. ბასილ ზარზმელს, გიორგი მთაწმიდელს და ფერემ მცირეს კარგად ესმოდათ, რომ მხოლოდ ამნაირი მომთხრობელი იყო სანდო და მარტო ამგზით შეკრებილი ცნობები გამოადგებოდა ისტორიკოსს უეჭველ საბუთად. თამარ მეფის ისტორიკოსს-კი ამისათვის გეროვანი ყურადღება არ მიუქცევია. იქნებ მას თავის თბუღებაში ყველა „ბრძენთა და გონიერთა კაცთაგან“ განაგონი-კი არ შეუტანია, არაჲდ მხოლოდ ისეთ კაცთა ზეპირი ცნობები აღუხუსხავს, რომელნიც თანადამხდურნი და ზვითმხილველნი იყვნენ, მაგრამ რაკი ეს გარემოება მას საგანგებოდ აღნიშნული არა აქვს, მაინც მეთოდოლოგიურ ნაკლად უნდა ჩაითვალოს.

თამარის ისტორიკოსის ზეპოაღნიშნული სიტყვები, რომ იგი თავის თბუღებაში თანამედროვეთა ზეპირი ცნობებითაც სარგებლობდა, მართლდება და ირგან მას აღნიშნული აქვს კიდევ: „მოგვითხრობს ყოველი სრულიად დარბაისი კარს მყოფი“-ო (*685, გვ. 40). „თქულ არს ესეცა“-ო (იქვე *633, გვ. 120). მაგრამ ბევრს სხვა შემთხვევაში თამარის ისტორიკოსს უეჭველია თავისი სოთხრობა თანამედროვეთა ზეპირ ცნობებზე უნდა ჰქონდეს დამყარებული, სოლოდ მას ეს გარემოება თავ თავის აღგილას ნაშანდობლივ აღნიშნული არა აქვს და ესეც, რასაკვირველია, თამარ მეფის ისტორიკოსს ნაკლად უნდა ჩაეთ-ქალოს.

ზეპირ წყაროებს გარდა „ისტორიანი და აშმანი“-ს ავტორს ხელთა ჰქონია „იოვანე ფილოსოფოსისა კიმკიმელისა შესხვა-მიტხრობა“, რომელიც რო-კორც ჩანს დიმიტრი I-ის ცხოვრების აღწერილობას შეიცავდა (*595, გვ. 364). ამ თბუღებათგან უნდა ჰქონდეს ავტორს ამოკრეფილი ცნობები გიორ-კი III ის ჰაბუკობის შესახებ და მის ძმა დავითზე (იქვე). ჩვენს ისტორიკოსს იგრეთვე ჩაბრუბადისა და სხვა მერობებთა „შესხვა“-ებით უსარგებლია და თავის სოთხრობაში აქა-იქ შეუქსოვია. ამასთანავე მედექსეთა, ანუ როგორც თვით ისტორიკოსი ამბობს „მდექსათა“ თბუღებებიც ჰქონია ხელთა: ერთგან მას

ვილაცის ლექსის ნიშნით აქვს მოყვანილი — „ესევეთარად დალექსავს მღვქსავი ვინმე და იტყვს“-ო (*596, გვ. 355—366), მეორეგან მთლად „იამბიკო ხუთეული, ოცდახუთ ლექსად აღწერილი“ ისტორიაში შეუტანია (*678—679, გვ. 472—473). „ისტორიანი და აზმანი“-ს ბოლოში-კი არსენისა, იოანე კირკიმელისა (sic) და დავითის მიერ თამარ მეფის დასაფლავების დროს წარმოთქმული სიტყვების ნიშნუებია ჩართული (*722, გვ. 533— 35).

საეკლესიო შწერალთაგან თამარ მეფის ისტორიკოსს მოხსენებული ჰყავს: ესაია (*626, გვ. 401), დავითი (*626, გვ. 401), სოლომონი (*593, 626, გვ. 362, 402) და ბასილი კესარიელი (*609, გვ. 381).

ბრძენ შწერალთაგან, ანუ როგორც ჩვენი ისტორიკოსი ამბობდა ხოლმე, „ძულთა მომთხრობელთაგან“ (*601, გვ. 371) „ისტორიანი და აზმან“-ში ცნობები და აზრები ამოღებულია იოსებოს ფლავიოსისაგან (*601, გვ. 371), პლუტარხოსისაგან (*594 და 601, გვ. 363 და 371), ვილაც „ლაკუა“-სგან (*594, გვ. 363), პლატონისაგან (*615, გვ. 441) და ალექსანდრე მაკედონელის ისტორიითგან, „ერთი იტყვს“ ისტორია ალექსანდრე¹ მაკედონელისა“-ო (*600, გვ. 369).

თამარ მეფის ისტორიკოსს თავისებური და ცოტა არ იყოს უცნაური შეხედულება ჰქონია თავის მოვალეობაზე: მას თავისთვის მისაძაძე მაგალითად „შემასხმელნი“ ჰყავს მიჩნეული; იგი რამდენჯერმე აცხადებს, რომ მეფე გიორგისა და თამარის ისტორიის დასაწერად, ანუ როგორც იგი ამბობს „შემქსნელად ქაქს უმირის“-იო (*594, გვ. 363), თვით სიბრძნით განთქმული სოლომონი-კი „ვერა[რა]ს კმა არს შემასხმელად“-ო (*593, გვ. 362). პლუტარხოს-სა-კი ჩვენი ავტორი „შემასხმელად სთვლიდა და ამტკიცებდა, ვითომც იგი ყოფილიყოს „ზემო-ქმალ[ქ]ელი ისტორიათა მწერლობასა, შინა ჯელმწიფეთა-შემასხმელობასა“ (*595, გვ. 363).

როგორც ამ წინადადებითგან ჩანს, გიორგისა და თამარის მეფობათა აღმწერილი „ისტორიათა მწერლობა“-ს მართო „ჯელმწიფეთა შემასხმელობად“ კი არა სთვლიდა, არამედ „ისტორიათა მწერლობის“ ალბათ ერთ-ერთ დარგად მიაჩნდა.

თამარის ისტორიკოსი, როგორც ეტყობა, ამ მაგალითს ჰმადიდებდა და იგიც „ისტორიათა მწერლობასა შინა ჯელმწიფეთა შემასხმელობასა“ ცდილობდა. ამიტომ მის საისტორიო თხზულებას რასაკვირველია „შესხმის“ ელფერი უნდა სდებოდა და ადგეს კიდეც. თუმცა მართალია თამარ მეფის ხანა საქართველოს უოლრესი აყვავებისა და დიდების ხანა იყო და თამარს ჩვენი ერის წინაშე დაუფასებელი ღვაწლი მიუძღვის, ისე რომ მის ისტორიკოსს სრული უფლება ჰქონდა სახელოვან მეფის მომხიბლავ პიროვნებით აღტაცებული ყოფილიყო, მაგრამ საისტორიო თხზულებისათვის ნაკლად უნდა ჩაითვალოს, როდესაც მას „შესხმის“ ელფერი ედებოდა ხოლმე.

¹ შმ დღეს ქცა-ში სწერია „სქანდერ“, რაც შეიძლება=„იქსანკანდერ“-ს. თუ ეს სიტყვა გადამწერისაგან დამახინჯებული არ არის და თვით ისტორიკოსსაც სწორედ ასე დაუწერია, მაშინ შეიძლება დავასკვნათ, რომ მას ეს თხზულება ან არაბულად, ან სპარსულად ჰქონია წაკითხული. თუმცა უეჭველია მაშინ ამ თხზულების ქართული თარგმანიც იქმნებოდა.

სწორედ ამიტომაც არის, რომ თამარ მეფის ისტორიკოსი თავის თხზულებას ასეთი რიტორული კილოთი და მოქარგულობით სწერდა, რომ მისი ენა ხელოვნური იყო და ჩვეულებრივი სიმკვირცხლე და ბუნებრივობა აკლდა. ასეთ ხელოვნურ ენით და რიტორულ მოქარგულობით არც ერთს სხვა ქართველს ისტორიკოსს არც წინათ და არც შემდეგ არ უწერია. ამ მხრივ მას განმარტებული ადგილი უკავია ქართულ მწერლობაში და ჩვენდა საბედნიეროდ, როგორც ეტყობა, მიმბაძეველები არ ჰყოლია.

თამარ მეფის ისტორიკოსს, როგორც ჩანს, საუკეთესო და სამაგალითო მომთხრობლებად მიაჩნდა აგრეთვე „დიდნი სიტყუს-მოქმედნი პირველნი“. ყოველთვის როდესაც მას დიდმნიშვნელოვან შევთხვევის აწერა ჰსურს, იგი მუდამ აცხადებს ხოლმე: უდიდესთა საქმეთა მოთხრობას შევეუდევი, „რომელნი ზესთა ძალისა არიან არა ჩემთს ოდენ, არამედ ვჰგონებ პირველთა სიტყუს-მოქმედთა“-ო (* 82—683, გვ. 477). ან კიდევ, -- რუქნადლინითან ბრძოლის აღწერას წინ ამგვარი წინადადება უძღვის: [აწ] უდიდეს[ნი] საქმენი აღმოიჩინდეს და [ვ]გონებ¹ ვიწუე უღონობად თხრობისა სიდიდითა საქმეთათა, [დ]იდ[ა]თუ² არა შესატყვისი არს ჩემდა ამათ³ მოთხრობა, არამედ დიდთა⁴ სიტყუს-მოქმედთა⁵ პირველთა არს ესე“-ო (*699, გვ. 496).

ვინ იყვნენ ეს „სიტყუს-მოქმედნი“? „სიტყუს-მოქმედი“ ალბათ ბერძნული „λεγομενος“, „ლოგოპოზოს“-ის თარგმანი უნდა იყოს, რომელიც მნიშვნელობით ბერძნულსავე „ლოგოგრაფოს“-ს უდრის და მემპტიანეს, ან ისტორიკოსს ეწოდებოდა. ელნიურ მწერლობაში „ლოგოპოზოს“-ის, ან „სიტყუს-მოქმედი“-ს სახელს განსაკუთრებით ჰეროდოტეს წინამორბედს პირველ მემპტიანეებს ეძახდნენ, როგორც მაგ. ჰექატეაოს მილეტელი და სხვები იყვნენ. იქნებ ქართველი ისტორიკოსი ამიტომ უმატებდა „პირველთა სიტყუს-მოქმედთა“-ო. მაინც-და-მაინც ვინ ჰყავდა ჩვენს ავტორს სახეში, სახელდობრ რომელს ისტორიკოსებს ჰგულისხმობდა, დაქვემდებარებით ამის თქმა ჯერ არ შეიძლება.

თამარ მეფის ისტორიკოსი მკითხველს შესავალშივე ამცნებს, თუ როგორ შეუდგება იგი თავის თხზულებას წერას: „ვინაითგან ლაქუა (sic)⁶ აღმავლობასა სიტყუ[ისას]ა [იწყობს] ადამისა, სეითისა და დავითისა⁷ [გან], მეცა ესრეთ ვიწყო ამის თამარისა, სამგზის სანატრელისა... რომლისა სახე და სახელი თჳსსა ადგილსა [სიტყუამან საცნაურ ყოს]. შამა იქმნა⁸ გიორგი მეფე მეფეთა, ძე დიმიტრი მეფისა“-ო [*594—595, გვ. 363—364].

ვინ იყო ის ისტორიკოსი, რომელსაც თამარის მემპტიანე ვითომც ჰბაძავდა და ამბობდა „მეცა ესრეთ ვიწყო“, როგორც მას აქვს დაწყებულიო, არ

¹ ხელთან. გონება. ² აღთ. ³ ამით. ⁴ დიდითა. ⁵ სიტყვითა მოქმედი. ⁶ ეს სახელი ალბათ გადაწვერთაგან უნდა იყოს დამახინჯებული. ავტორი ეხადია რომელსაღაც სამაგალითო და სახელგანთქმულს ისტორიკოსს ასახელებს. სახელის გამოცნობა და აღდგენა გაადვილდებოდა, რომ გვეცნოდოდა, ქართველს თუ უცხოელს ისტორიკოსს ჰგულისხმობდა იგი? თუ უცხოელი იყო, მაშინ იქნებ „ლაქუა“-ს მაგიერ დედანში „გლკასა“ წერებოდიყო და XII ს. ცნობილი მემპტიანე „მიხეილ გლკასი“ იყოს, რომელსაც ეკუთვნოდა თავის დროს განთქმული „ბიბლოს ხრონიკე“, მსოფლიო მატთან ⁴ წიგნად? ეს ხრონიკა მართლაც აღამითგან იწყება (K. Krumbacher, Geschichte d. byzant. Literatur, 2^e Aufl., გვ. 382—383). ⁷ თისა ⁸ იქმნა.

ვიციტ. მაგრამ ქართველი ისტორიკოსის აზრი-კი მაინც ნათელია: იგი გვამცნებს, როგორც მას თავისი საისტორიო თხზულება უუძველეს დროითგან აქვს დაწყებული, ისე მეც პირდაპირ თამარ მეფის ცხოვრებისა და მოღვაწეობის აღწერას-კი არ შეუვადგები, არამედ შორითგან მოგვიყვებით და თავდაპირველად მისი გვირგვინოსანი მამის გიორგის მეუობას აღწერს, ხოლო მერე თამარ მეფის „სახე და სახელი თვსსა აღვილა [სიტყუამან საცნაურ ყოს]“-ო. ამიტომაც არის, რომ იგი თავის ნაწარმოებს „შარაენდელთა“ ანუ გვირგვინოსანთა და არა შარაენდელთა ისტორიას უწოდებდა. მას სურდა ორი ხელმწიფის ზეუობა აეწერა, მაგრამ უშთავრეს ყურადღებას მაინც თამარს აქცევდა. გიორგი მეფის პიროვნებისა და მოღვაწეობის დასურათება ავტორს თითქმის იმიტომ დასჭირდაო, რომ მკითხველისათვის ეჩვენებინა, თუ ვისი ჩამომავალი იყო საქართველოს დიდებული გვირგვინოსანი, რომ თამარი „შვილ იქმნა მშობელთა ძირ-რტეხილ[ი]ქნთა შესატყვისთა და შეზავებულითა, ვითარ საცნაურ ბას ხე ნაყოფისგან და ნაყოფი ხისგან“-ო (*594, გვ. 363). ვითელ თხზულებაში გიორგი III-ის ზეუობას 27 გვერდი უკავია (*595—622, გვ. 363—394), თამარის ზეუობას-კი 100 გვერდი (*622—722, გვ. 397—531).

პირველ ნაწილში მოთხრობის ხასიათი ერთგვარია და მხოლოდ გიორგი მეფის სამხედრო ძლევამოსილებასა და მოღვაწეობას გვისურათებს. მეორე ნაწილი-კი უფრო შინაარსიანი და მრავალფეროვანია: თუმცა აქაც ავტორს განსაკუთრებული ყურადღება ლაშქრობა-ომიანობისათვის მიუქცევია, მაგრამ ამას გარდა ისტორიკოსს აქ ბევრი ცნობები აქვს საქართველოს შინაურ პოლიტიკურ ვითარებაზე და ცხოვრებაზე: აღწერილია დიდებულ აზნაურთა გაფიცვა, ყოფილ-არსლანისა და მისი დასის განზრახვა მეფის უფლების შეზღუდვის შესახებ, სამეფო დარბაზობა და მეზობელ ხელმწიფეთა და მთავართა წვეულობა და მოხელეთა დადგენა-გადაყენება.

ზემოთ უკვე აღნიშნული იყო, რომ თამარ მეფის ისტორიკოსს თხრობის წესადა ჰქონდა მიღებული, რომ სახელმწიფო და სამხედრო საქმეების აღწერას ბოლოში თამარის სამოქალაქო, საეკლესიო და ზნეობრივი მოღვაწეობის დასურათება და დახასიათება მისდევდა ზოლმე. ამგვარია მისი გვეგა.

შინაარსისდა მიხედვით „ისტორიანი და აზმანი“ შეიძლება ორად გაიყოს. ავტორიც, როგორც ჩანს, თავის მოთხრობას ორ მთავარ ნაწილად ჰყოფდა და იქ, სადაც იგი გიორგი მეფის ამბავს ათავებს და თამარის მეუობას იწყებს, რიტორულის ენაწყლიანობითა და მოქარგულობით რიხიანად ამბობს: „ესენი ესთამდის. ხოლო ამიერიჲთჳნ ეიწყო წყობად, ბრძოლად გონებისად მიმზიდ[იქმან] [შეგავსად ანდამანტისა] და მეუეთებელმან ცეცხლისა მსგავსად ქე-სა და რკინისამან აღშოეშობო ცეცხლი სიყუარულისა და ქებისა და სურვილისა, აღვატყინო და აღვაშალო საქმილი ცამდინ, მუნ შიგან აღმოვაჩინო ეთერიცა ცეცხლისა და ქვეყანა ცეცხლთაგან მღვეელი ურთა და ცეცხლებრ ღონე და მომქმარებელი¹ მეგობართა და მოყუაროა“-ო (*623, გვ. 397).

¹ ბელთნ-მოყმარე ული

ავტორს რომ წინდაწინე მოფიქრებული ჰქონია, სად, რა და როდის ეამბნა, ეს შემდეგ მაგალითითაც მტკიცდება: იქ, სადაც ისტორიკოსს თამარისათვის საქმროს ძებნის ამბავი მოთხრობილი აქვს, იგი თავდაპირველად შემდეგს აცხადებს: „ხოლო სხუნი ზნენი: გამარჯუებ[უ]ლობანი, აღმაქალნი საზღუერთა, მიმართ მამაცობისა[თა]ნი მამათა და ტომთა მისთანი, ოდესმე არიანობანი ¹ და მკვრცხლმოკმედებანი და მხედველობანი მკედ[არ] თანი ირაკელ საგონებლობანი, ოდესმე ნარანარად, წყნარად, მშვიდად მეპასუხოვანი, თუ რანი და რაოდენ იქნეს, წინამდებარისაგან ეუწყენ მამენელთა“-ო (*633—634, გვ. 413). მერე ისტორიკოსს ჯერ თამარის ქმროსნობის ამბავი აქვს აღწერილი და მხოლოდ ამის შემდგომ მისი ზემომოყვანილი დანაპირებია ასრულებული. სწორედ აქ იწყება თამარის ისტორიკოსის „წინამდებარე“ სიტყვა, რომელსაც „მამენელთა“-თვის უნდა ეუწყებინა, „თუ რანი და რაოდენ იქნეს“ დიდებულ გვიოგვიონოსის „სხუანი ზნენი“. მაშასადამე, ავტორს გეგმა წინ დაწინე შედგენილი ჰქონია და მოუაზრებია, რას და სად უნდა შექცეოდა მისი „წინამდებარე“ სი უყვა.

საზოგადოდ, როცა ისტორიკოსი მოთხრობის საგანს სცვლის და ახალსა და საყურადღებო ამბავის აღწერას იწყებს, ამისთანა შემთხვევებში მკითხველს იგი ყოველთვის განსაკუთრებით ამცნებს ხოლმე, მაგ.: „დიდ-გულება იყო სკიპტრის-მპყრობელთა შორის უსაჩინოეს ესე თამარ, ამისოვსკა უდიდეს[თა] კელ-ყო საქმეთა, რომელთა ² მოხრობელად მოწვეწელი მყის ³ თავსა შორის ჩემსა უკმოსა და უგონებოსა ⁴ მსგავსი [ე]იპოვები ⁵ უმეტრებითა ლექსთა მეტყუელებად და კუალად [დუმილი] საქმეთა დიდთა [და] კეთილთა დაიწყებდად შეიქმნს ⁶ [და] არა ჯერ ვიჩინე დადუმებდად [და კელეჯაე აღწერა] რომელნი ზესთა ძალისა არიან არა ჩემთვის ოდენ, არამედ ვკოგნებ პირველთა სიტყვსა-მოკმედელთა“-ო ⁷ (*682—683, გვ. 477). ასეთი წინადადებით იწყებს ისტორიკოსი თამარ მეფის ლეთისნიერ, სათნო, ზნეობრივ და საქმელმოკმედო მოღვაწეობის დახასიათებას.

ქართველ-სომეხთა შეცილების ამბავსაც წინ მაგ. შემდეგი წინადადება უძღვის: „ეინათგან უდიდესნი საქმენი წინა ⁸ მდებობენ, ვითა თქმულ არს ვინცა მცნა მე ფრთენი ტრედისანი, ვინცა მცნა [ენა მეტყუელი*] ისტორიითა ⁹ აღმწერლობისა ¹⁰ [რათა კელეყო მოთხრობად **] თუ ვითარა] ქმნა ღმერთმან ¹¹ თაპარს წინაშე სასწაული გ.ნსაკრთომელი***“ და ყოველთა ქართველთა და მართლმადიდებელთა აღმპირებითა სიხარული[სა] ამშალელებელი“ (*686, გვ. 481).

როგორც უკვე აღნიშნული იყო, თამარ მეფის ისტორიკოსი რიტორულის ენაწყლიანობისა და მოქარგულობის დიდი მოტრფიალე ყოფილა. მისი მოთხრობა მეტად რთულ და ხელოვნურ, ხშირად მეტად ბუნდოვან ენით არის ნაწერი. აი მაგ. როგორ იწყება მისი მოთხრობა: „ეინათგან მოსე, მხილველი ღთისა და წინასწარ მეცნი ყოფადთა, ეურჩა განმგზავნსა [ძეთა] ისრაელთად-

¹ ე. ი. არიელობა, ანუ მამაცობა. ² ხელთნ.+საქმისა. ³ მაყის. ⁴ უგუნებოსა. ⁵ იპოვებოდი. ⁶ შეიქმნა. ⁷ პირველად სიტყვსა მოკმედად. ⁸ წმინდა. ⁹ აღღწერილია თამარის ისტორიის 450 გვ. მიხედვით. ¹⁰ ისტორიით. ¹¹ აღმწერელმან ** აღღწერილია თამარის ისტორიის 393 გვ. მიხედვით. *** ღთისა ***) ამგვარივე აზრი გამოთქმულია ისტორიის გვ. 494.

მდე ¹, მათდა მონღლები ენამძიმობისა ², — მიერულა ურულოსა, ვითარ ყოფადთა დაწახსა ³, — ვითარ ვითარებისა შემკადრე ვიქმნე მე, ვერ ვეტყვ თქმათა აღმატებულებისა[თა], ურულეთ იგი სიტყუათა ცეცხლისათა გარდანაცი ⁴ და კუერთხი გუელადობითა ⁵ და კელის ფერთა ქცეულებითა ⁶...*) [ვითარ] დაესცე სოლომონისა სახედ აღსაყვრსა ქებასა ქებათასა, რომლისა [მამისა]გან გარდმოთესლოვნებისა ⁷ იგივე უიგავო ⁸ სიბრძნითა შეიგავე ⁹ სოლომონ ვერა[რას] კმა არს ¹⁰ შემასხმელად ¹¹ ულუპიანობით მით ¹² გარდაცემასა, — თამარისსა ვიტყვ, — ჯელწიფეთა სახელისა ¹³ და დიდებისა დავით მის პირველისა[სა]“-ო (*593, გვ. 362).

აწნაირევე შიშიმე და ხელოვნურ-რიტორულ ენაწულიანობით არის დახასიათებული თამარ მეფის პირადი თვისებანი (იხ. *625—627, გვ. 401—403) და ისტორიულ ცხოვრების ბევრი სხვა შესანიშნავი შემთხვევა.

„ისტორიათა და აზმანთა“ ავტორი პოეტურ მიმგავსებადაა მოტრფილვე ყოფილა. ისე არაგის ზნეება არ შეეძლო, რომ ბერძნული ან სპარსული მწერლობის ამა-თუ-იმ ცნობილ გმირისათვის არ მაეშგავსებინა. თამარ მეფის დედის, ბერდუხან დედოფლის შესახებ ჩვენი ისტორიკოსი მაგ. ამბობს: „რომლისაოჯს, თუ ესთქუა სახეები ¹⁴ გარკმეთა გინა თუ ვითთამე ¹⁵ სატრფიალოთა, თვთ მისივე ქრისტეს-შემოსილებისაგან მაქუ[ს] შიში და კდგმა. რომელი ეკატერინესა და პენელო ¹⁶ კმნილისა და თვთ მარიამს, განმანათლებელსა ცისა და ქუეყანისა ესახეების, — თვნიერ ქმრისა მყოფლობისა, — მადლითა, სიბრძნითა, შეწვევითა და მეოხებითა“-ო (*596, გვ. 565). თამარის მამის შესახებაც ნათქვამი აქვს: „იგი იყო მზე მნათობთა შორის, აღექსანდრე და ქაისოსრო მკურთხელთა შორის, აქილევ, სამსონ და ნებროთ — გმირთა შორის, სპანდიარ, თაჰმთა და სიამო — გოლიათთა შორის, სოლომონ, სოკრატ და პლატონ ბრძენთა შორის“ (*595, გვ. 364). მეფე განთქმული მონადირე იყო, „ზნადირებელი და მოზნადირებელი მთათა და ბართა ¹⁷ მოვლიდა ვითარ იოანათან მშვილდ-კაპარკოსანი, ვითარ ჩუბინ უცდენელად მსროლელი; მყის სისრამყოფი მკეცთა ზედა ¹⁸, [ა]ტრეებისა სახედ, რომელ არს ღმერთი მონადირე“-ო (*598, გვ. 367), ამბობს ისტორიკოსი. ქ. ანისის წინაშე მომხდარ ომის დროს გიორგი მეფემო „დასტრეხნეს ვითარცა ამფხურელმან ¹⁹ აკანთისამან“-ო (*598, გვ. 378). იმავე მეფის „მსწრაფლ-მაელობის“ შესახებ სწერია: „ნუ უკეე [და] უმსწრაფლეს [იყო] ამბაკომისა, დანიელისა, ანუ თუ ილიასისა სინას შინა წვიმ[ის]ა ერთითა[ს] ღრუბლითა შემკრებელისა, ანუ ელვისა ეტლთა აღმავლობისა... ანუ ვეფხისა მის

ხელთნაწი: ¹ ისრაელთამდე, დაბადებაში ნათქვამია: „მევედ უკეე და შეკრებენ მოუცებელნი ჭეთა ისრაელისთანი“ (II მოსესი, თ. 3, § 16). ² იხ. II მოსესი, თ. 4, § 10—11. ³ დაწახსი. ⁴ იხ. II მოსესი, თ. 3. ⁵ იხ. II მოსესი, თ. 4, § 2—4. ⁶ იხ. II მოსესი, თ. 4, § 6—7. ⁷ შემდეგ ისეა დაზნაინებული, რომ აღდგენა ძნელია, მაგრამ მთელ ამ ნაწევრის აპრი მაინც ცხადია: თუ მოაუწინაწარმეტყველვა, რომელსაც მაყვლოვანი ცეცხლის სახით ღმერთმა უბრძანა ისრაელელნი მისი ბრძანება გადაეცა, ილაპა, ენა ბრგენილი ვარ და ვერ გადაეცემო, თუმცა კერთხის გველად ქცევიდა და ხელის ფერთა შეეცლის სასწაულთა ოქმელების ძალა მიენიჭა, მე როგორღა გაეგებოდა თამარის მეფობის აღწერა, როდესაც ვერც მოსეს შეეცდებოდა და არც იმის მსგავსი ნიჭი შეეძლო. ⁸ ბაზმოქსოვნებისა ⁹ უიგო ¹⁰ მიგავე ¹¹ ვერას კმა არასა ¹² შემსხმელად, შეად. გვ. 363 ¹³ მათ ¹⁴ სახლისა, ¹⁵ სახები ¹⁶ ვითთამე ¹⁷ პელენო. ¹⁸ მათთანა და ბართა ¹⁹ და ²⁰ აკანაჟიამან აფხურელმან.

ფროთენისა“-ო (*611, გვ. 383). ხოლო თამარ მეფეზე ისტორიკოსი ავბობს: „დაჯდა ცხებული ღმრთისა საყდართა მით ცამდი აღმალეულთა შეენებითა მით აფროდიტიანითა და სიუხვითა მით მზეებრითა აპოლონიანითა“-ო (*630—631, გვ. 409). დავით სოსლანის შვილდოსნობაზე კიდევ ნათქვამია: „მსროლელმან ჰოროლთამან ¹ ვითარ „განსწავლილმან კენტავროსისაგან“-ო (*ა72, გვ. 464). სარწმუნოებრივ შეცდომების დროს ძლეულნი „სომეხნი ვითარ მყუარნი (ე. ი. ბაყაყნი) უტბო[დ] ეგრედ დგეს უქმოდ, ქუეყანად მიედევლნი, ვითარ ძველ ოდესმე მღელდენი ასტარტეს[ნი]“-ო, ავბობს ისტორიკოსი (*696, გვ. 493).

ზემომოყვანილი მაგალითები ცხადყოფენ, რომ თამარ მეფის ისტორიკოსი პოეტურ მიმსგავსებისა და რიტორულ მოქარგულობის დიდი მოყრდენი და თაყვანისმცემელი ყოფილა. ეს გარემოება, რა თქმა უნდა, ისტორიული მოთხრობის ბუნებრივს მიმდინარეობას აფერხებდა და საქმეს ტყუილ-უბრალოდ არათუღებდა. ამას თვით ავტორიც ჰგონებოდა და ერთგან, პოეტურ მიმსგავსებათა ჩამოთვლის შემდგომ, იგი შეიშობს: „ნუ უტყე ზენთა განზიდვითა დამარუდდეს თუალი გონებისა და ვიმთხრებულ ნეშთობად საწყენთა სახეობათა ² [და] რომელი[მე] უმარჯულო და უმარცხულო ³ მავალი გზებისა, გზისასა მბრალედდეს გარდაქცეულებასა ესევეთარსა ⁴“-ო (*596, გვ. 365), ვაი თუ მაღალ ფარდებში აწევით გონების თვალი დამიბნელდეს, მოსაწყენ მიმსგავსებათა უფსკრულში ჩავიფლა და დაღაგებულ თხრობას მიჩვეულმა მწერალმა ბრალი დამდოს მოთხრობის სწორე გზისაგან „გარდაქცეულობისა“-თვისო.

ეს მოსაზრება განსაკუთრებით-კი თხზულების მეტის მეტად გაჭიანურების შიში, როგორც ეტყობა, ავტორის მოთხრობის ასპარეზსა და საზღვრებს ცოტად მაინც ჰზღუდავდა. აი რას ავბობს ერთგან იგი: „აწ ⁵ ესევეთარნი რა ენამან ანუ ⁶ გონებამან თვითეულისა კელყო[ს] მოთხრობად, საწყინომცა ⁷ იქმნას აღწერილი განგრძობითა სათქმელთა“-ო (*611, გვ. 383). ავტორი დარწმუნებული ყოფილა, რომ გიორგისა და თამარის მეფობათა „თვითეულის“ შემთხვევის „მოთხრობა“ თხზულებას გააგრძელებდა, ხოლო „განგრძობითა სათქმელთათა“ მისი „აღწერილი“ გაჭიანურდებოდა და მკითხველისათვის „საწყინო“ გახდებოდა. მაშასადამე, თამარ მეფის ისტორიკოსიც სხვა ქართველ ისტორიკოსებსავე იმ აზრისა ყოფილა, რომ საისტორიო თხზულება უნდა გარკვეულ მოთხოვნილებას აკმაყოფილებდეს და შეძლებისამებრ მოკლედ და მკაფიოდ დაწერილი, ამასთანავე ადვილ და მიმზიდველ საკითხავ წიგნად ყოფილიყო.

სამწუხაროდ ისტორიკოსს მოსათხრობი მასალა შეუმოკლებია იმის მაგიერ, რომ თავის დაუშვრეტელ რიტორულ მკვერმეტყველებისათვის ცოტა ფრთები შეეკეცა. ისტორიის განგრძობის შიშს ერთხელ და ორჯერ არ შეუყენებია ავტორი და სიტყვა მოკლედ მოუქრეინებია. სომეხ-ქართველთა პაექრობაზე

ხელთნაწ. ¹—ჰოროლთამან მსროლელმან. ² სწყენა სახეობითა. ³ უმარცხულო. ⁴ თათისა.

⁵ + რათა. ⁶ + რა. ⁷ საწყენასამ.

იგი მაგ. ამბობს: „მოვიშმან ისტორიის სიგრძისამან კმა ეყო თქმად, [რომელ] ვითარ უწყით სომეხთა სიტყუა-მისეეობისა (sic), ძლიერი ღალადი აღთქუეს ცილობისა“-ო (*62², გვ. 464). ერთგან ამ შიშის გამო თამარის მემბარიანე დიდს საგონებელში ჩავარდნილა კიდევ და თავის გასაქირს გულახდილად გვიმგელავნებს: „შე, მოქირდეს[ა] განგძოზისა ¹ წყინობისასა, მცონის ² დაგდებ[ად]-[ი]ა“ ³ ღვაწლი ომთა და მარჯვებულებათა ⁴, [უმჯობესსა] პირველთასა ⁵, და მაიძულებელი ⁶ გული აღზრავს ორლანოსა გონებისასა, რომელ არს ენა მეტყუელი და წარმომეტყუელი მ[ო]თხრობ[ა]თა ესეეითართა“-ო (*662, გვ. 450).

რაკი ზემომოყვანილს შემთხვევაში მოთხრობა შეეხებოდა „ღვაწლთა, ომთა და მარჯვებულებათა“, ავტორმა თავი ველარ შეიკავა და „განგრობა“-ს აღარ მოერიდა, თორემ როცა ამბავი სხვა დარგს, განსაკუთრებით-კი ზნეობრივსა, სულიერს, ან აღმაშენებლობითსა და საქველმოქმედო მოღვაწეობას ახასიათებდა სოლმე, მაშინ იგი მოთხრობას ამოკლებდა და ორიოდე მაგალითი მოჰყავდა. ყველაფრის აღწერა ხომ არ შეიძლება და შორსაც წაგვიყვანდა, „გრძელ სადამე არს ყოვლისა მოთხრობა“-ო (*98, გვ. 495), თამარ მეფე ისეთი გულუხვი იყო და უშუალოდ წაულობა იცოდა, რომ „საზებრძნეთს და ყოველსა ელლადს შინანი მონასტერნი უხუად წყალობა-მიფენილ ყუნა და საქართველოსა მცირითგან მონასტრ[ი]თ საუდარ-ელესიად[მდე] არა დაუტევა რომელ წყალობითა არა აღაეს[ნა]“-ო (*698, გვ. 495). ამ წინააღმდეგს შეწყალებულ მონასტრებისა და ავებულ ზნეობების მხოლოდ ნუსხა უძღვის წინ. ცნობები თამარ მეფის აღმაშენებლობისა და ქველმოქმედების შესახებ, როგორც ეხებათ, მოკლე და მშრალია, ავტორი დალაგებულ მოთარობის მაგიერ ცარიელ ნუსხას გვაწვდის.

ამნაირადვე მოკლედ აქვს ავტორს აღწერილი თამარის ზნეობრივი თვისებები: დიდებულს მეფეს უყვარდა „ღამე ყოველ მღვიძარება, ღოცვა, მუწლთ-ღრეკა და ცრემლით ვედრება, ღამესა ⁷ ზე-მდგომრობითა განსაკვრეებელ აქუნდა და ღამე-ყოველგე ქელსაქმარი, რომელი გლახაკთა მიეცემოდა [რომლისაგან] ერთი ოდენ ვაჟსენათ“-ო (*683-684, გვ. 47²) და ქვემოთ მართლაც მხოლოდ ერთი მაგალითია აღწერილი.

ამაზე გაცილებით უფრო მოკლედ აქვს ისტორიკოსს სიტყვა მოკრილი, როდესაც იგი თამარ მეფის სამართლიანობასა და ღმობიერებას გვისურათებს: „გაარნა სამართალთათჳს რადლა მივამს [თქმად]: ეამთა მისთა არა იყო მიმძლავრებული, არცა მტაცებელი და მპარავი. იტყოდა ვითარმედ „მე ვარ მამა ობოლთა და მსაჯული ქერივთა“. მოწყალებისათვის კმა გეყავნ დადიანი ვარდან, გუზან და მათნი მიმდგომნი დიდებულნი და აზნაურნი, რომელნი ჩანან შეწყალებულნი“-ო (*685-686, გვ. 460-481).

იქაც კი სადაც ისტორიკოსს ვარძიის მონასტრის აგებაზე აქვს ლაპარაკი, იგი მოკლე აღწერის შემდგომ აცხადებს, ყველაფრის ჩამოთვლა ადვილი არ არის, ვისაც მსურს თვით ნახოს ტაძარიო: „ყოვლისაგანცა მოთხრობა ძნელ

ხელთ: ¹ განგძოზისა. ² მცონისა. ³ და; გდებუ. ⁴ მარჯვებულთა. ⁵ პირველისათა. ⁶ მიძულებული. ⁷ ღთისა.

არს, თუ ვისმე ნებაჲს ამის განცდ[ა], იხილენ ვარძია და საქმენი მისნი, კმწულ-ნი და ნაშენენი ქუაბ-კმწილნი“-ო (*697—698, გვ. 494).

ყველა ზემოთქმულის შემდგომ „ისტორიანი და აზმანი“-სა და მის ავტორის შესახებ შეიძლება შემდეგს საზოგადო დასკვნას დავადგეთ: არც მიზნისა და არც მეთოდების მხრივ ახალს იგი არაფერს შეიცავს, პირიქით, აჰ მხრივ წინა-დროის ზოგიერთს ქართველ ისტორიკოსების ნაწარმოებს ჩამოუვარდება კიდევ. მაინცა-და-მაინც დავით აღმაშენებელის ისტორიკოსის თხზულებაზე ცოტა დაბლა სდგას. ამასთანავე იგი ერთად-ერთი ქართული ისტორიული თხზულებაა, რომელიც რიტორული ხელოვნებითა და მკვევრმეტყველურის მოქაოგულობით არის ნაწერი. ჩვენი ავტორის ენა ხელოვნურად შექმნილი და თავისებურია, თანაც ზოგჯერ მძიმე და ნაძალადევი გვეჩვენება, განსაკუთრებით როცა იგი რიტორობის გამოჩენას ცდილობს. მაგრამ ამასთანავე მან ხშირად აზრის მკაფიოდ და ნიშანდობლივ გამომხატველ ენითაც იცის წერა, მეტადრე მაშინ, როდესაც მოთხრობა სახელმწიფო და სამხედრო საქმეებს, ან დარბაზობას, ან არა და შინაურ ყოფა-ცხოვრებას ეხება.

„ისტორიანი და აზმანი“ საზოგადოდ შინაარსიანი თხზულებაა: ამ მხრივ იგი არც ერთს სხვა საუკეთესო ქართულ საისტორიო ძეგლს არ ჩამოუვარდება. ამასთანავე იგი დიდი ნდობის ღირსიც არის და ამის გამო ისტორიისათვის ძვირფას წყაროდ უნდა ჩაითვალოს. რიტორობისა და შემასხმელობისადმი სიყვარულისდა მიუხედავად თამარ მეფის ისტორიკოსი მართალის მთქმელი და პირუთვნელი მატიანეა. მისი ცნობების ზალალი ღირსებისა და კეშმარიტების დამამტკიცებელი მრავალი მაგალითები — ექვსი ერის ისტორია“-შია მოყვანილი (წ. II, 552—639), განსაკუთრებით ის ორი წევთხვევა, სადაც ისტორიკოსის მიერ ვრცლად არის აწერილი ქართველების გაუბედაობა გაგის ციხესთან და გიორგი III-ის დამარცხება მტრის თავდასხმის დროს და „სიელტოლა“ (იქვე გვ. 559—561, 561—563). მარტო ეს ორი მაგალითიც საკმარისია იმის დასამტკიცებლად, რომ ღუმეა თამარ მეფის ისტორიკოსი თავის თავს „შემასხმელად“ სთვლიდა, მაგრამ კეშმარიტებისა და პირუთვნელობისათვის მაინც არ უღალატნია.

აბუსერიძე ტბელი

აბუსერიძე ტბელის თხზულებას, რომელსაც ჰქვია „სასწაულნი წრისა მთავარ-მოწამისა გიორგისანი და ანდერძი... მთქუმელისაჲ“, თ. ყორდანიძის სრულებით უსაფუძვლოდ „ისტორიულ წერილს“ უწოდებს (ქქები II, 111). როგორც თვით დასაწყისითგანაც და შინაარსითგანაც ნათლად ჩანს, ეს ნაწარმოები ნამდვილად მხოლოდ წააგვირგიათ გიორგის სასწაულთმოქმედების აღწერილობა არის. იგი დაწერილია განსაკუთრებულ მიზნით და წმინდა საისტორიო თხზულებად ვერც-კი ჩაითვლება. ავტორი ამბობს, რომ ეინც მთავარ-მოწამე გიორგის და სხვებს ახსენებს და სამლოცველოს აუგებს, „მას აღესრულოს ყოველივე თხოვაჲ ორისავე კერძოასაჲ და თავისაცა თვისსათჳს, გინა სხუათათჳს, რომლისათჳს არს მიზეზი სიტყჳსა ჩემისაჲ“-ო (ქქები II, 112). მაშასადამე, აბუსერიძე ტბელის თხზულების მიზანი, „მიზეზი სიტყჳსაჲ“ მართო ის ყოფილა, რომ მკითხველისათვის ცხად-ყუო, მლოცავის თხოვნა წააგვირგიათ აღმოსაშენებლად.

რაკი ავტორს ასეთი განსაკუთრებული მიზანი ჰქონია, რასაკვირველია თვით თხზულებასაც თავისებური ელფერი უნდა სდებოდა და ადევს კიდევც. ამის გამო ნამდვილ საისტორიო ნაწარმოებს არც-კი მიაგავს, მაგრამ ამისდა მიუხედავად იგი საგულისხმეო საისტორიო წყაროდ უნდა ჩაითვალოს იმიტომ, რომ დიდის ნიჭიერებით შედგენილ „სასწაულთა აღწერილობაში“ იმდროინდელი შინაური ყოფა-ცხოვრება ხორც-შესხმულ სურათად არის წარმოდგენილი და ამ მხრივ იგი ბევრს ახალს და მეტად საგულისხმეო ცნობებს შეიცავს.

ამ თავისებური თხზულების ავტორი ყოფილა „აბუსერიძე ტბელი, ძე ერისთავთ-ერისთავისა აბუსერიძისა და ვარდანისი“ (ქქები II, 120), ჯალად ედინის საქართველოში შემოსევის თანამედროვე. მას აღწერილი აქვს: 1) ოპიზის წააგვირგიათ გიორგის ტაძრის სასწაულთმოქმედება (იქვე 112—117), 2) ალავერდის წააგვირგიათ გიორგის სასწაულთ-მოქმედება (იქვე 117), 3) ადამიანის დახსნა ტყვეობითგან წააგვირგიათ გიორგის მიერ (იქვე 118), 4) ზვარაზმელთა შემოსევა საქართველოში, ქვეყნის აოხრება და წააგვირგიათ გიორგის ქვის ჯვარი (იქვე 118—119) და 5) ხიხათა ეკლესიის აგება, გაფართოვება და შემკობა (იქვე 119—122).

პირველი ამბავი ავტორს გაგონილი ჰქონია, „მომთხრობდეს რომელსამე მახლობელნი მისნი“-ო (იქვე 117). ალავერდის წააგვირგიათ გიორგის სასწაულთმოქმედების შესახებ ნათქვამია: „ჩემგან თუალთ ხილული და (sic) ამის სასწაულის მომთხრობელი ყრმაჲ“ ჰყოლია მოამბედ (იქვე 117). მე-4-ე და მე-5-ე ამბავი საკუთრივ თვით ავტორის მოთხრობილია.

აბუსერიძე ტბელის ნაწარმოებში ჩვენთვის რასაკვირველია სულ სხვა მხრივ აქვს მნიშვნელობა, ვიდრე თვით ავტორს განზრახვა ჰქონდა და მიზნად დაუსახავს: თუ ავტორისათვის „მიზეზი სიტყვსა“ სასწაულთმოქმედების აღწერა იყო, ჩვენთვის საგულისხმეო და საყურადღებო იმდროინდელ საქართველოს ყოფა-ცხოვრების სურათები არის. თანამედროვე მკვლევარი ამ პატარა თხზულებაშია ცხვირფას ცნობებს იპოვის მრეწველობისა და ხელოსნობის შესახებ საქართველოში, მრავალს საღმშენებლო ნეგობისა და იარაღების ტერმინებს და სხვას. აბუსერიძე ტბელის თხზულება თ. ჟორდანიას ქკბის II წიგნშია (გვ. 111—122) დაბეჭდილი.

ლაშა-გიორგის-დროინდელი უსნობი ქართველი მემატიანე

ანა დ'ფის ქ'ცის ზელთნაწერში იქ, სადაც დავით აღმაშენებლის ისტორია თავდება, დემეტრე I-ის, დავით III-ის, გიორგი III-ის, თამარისა და ლაშა-გიორგის მეფობათა ერთი მატიაწისებური აღწერილობა მოიპოვება. ეს აღწერილობა მატიაწეა და ოთხ მთავარ ნაწილად იყოფება. თვითოეულ ნაწილს წითურად თავისი სათაური აქვს. პირველი ნაწილი არის „ცხორება დემეტრე მეფისა“, მეორე — „ცხორება [გ'ი] მეფისა“, მესამე — „ცხორება დიდისა 'მეფეთ-მეფისა თამარისი“ და მეოთხე — „ცხორება გიორგი მეფისა თამარის ძისა“. რუსულანის მეფობის ამბავიც იწყება, მაგრამ დასაწყისშივე სწყდება იმიტომ-კი არა, რომ მატიაწეს რაიმე აკლდეს, ან გადაწერის დროს დაზიანებული იყოს, არამედ მხოლოდ იმიტომ, რომ თვით მემატიანესაც ამაზე მეტი არა დაუწერია რა.

თუ მემატიანის სიტყვებს დავაკვირდით, ადვილად შევატყობთ, რომ მატიაწე რუსულანის გამეფების პირველს წელიწადს არის დაწერილი. ლაშა-გიორგის მოსწრაფებულ სიკვდილის აღწერილობის შემდგომ მემატიანე ამბობს: „რუსულან დასუეს მეფედ მასვე წელიწადსა. უკეთუმცა ღმერთსა წარწყმედი-საგან არა დავეცვენით, (რუსულანი) აღარ (sic) საგონ-იქო სიცოცხლესა ტკივილისაგან ძმისა მისისა. ზოლო ღმერთმან ყოვლისა სახიერებისამან, რომელი არა გასწირავს მოშიშთა მისთა, დაიცავნ სამეფო ესე და მეფე ჩუენი ღმრთიე-გვრგვონსანი რუსულან და ყავნ ნაყოფი მისი ჩუენდა სალხინებელად თესლითი თესლადმდე და მიეცინ სიმრავლე წელიწადთა, შემდგომად უწინარესი და (sic) სასუფეველი ცათა“-ო, ამბობს მემატიანე (ანა დ'ფი ქ'ცა). ამგვარი სიტყვების თქმა შეეძლო მხოლოდ ისეთს მემატიანეს, რომელიც ლაშა-გიორგის გარდაცვალების თანამედროვე იყო და საქართველოს პოლიტიკური მომავალის ფიქრი ჰქონდა, უმეკვიდროდ დარჩენილ სამეფოსი და სამშობლოს ბედ-ილბალი აწუხებდა. მას მხოლოდ ღმერთის იმედით-ღა ჰქონდა და ამბობდა: „ღმერთმან... დაიცავნ სამეფო ესე“-ო. საქართველოს მომავალის ერთადერთ იმედად მას რუსულანი მიაჩნდა, რომელიც ძმის სიკვდილის გამო ესე იყო შეწუხებული, რომ „უკეთუმცა ღმერთსა წარწყმედისაგან არა დავეცვენით, აღარ საგონ-იყო სიცოცხლესა“-ო. ამიტომაც არის რომ მემატიანე ზეცას შეჭალადებს, ღმერთმა დაიცვას 'მეფე ჩუენი ღმრთიე-გვრგვონსანი რუსულან... და მიეცინ სიმრავლე წელიწადთა“-ო, ამ სტრიქონების დაწერის დროს მან ჯერ არ იცოდა, თუ რაოდენ ვნებას. მოუტანდა სახელმწიფოს რუსულანის თავშეუკავებელი ვნებათა-ღელვა და უდარდელი მართყა-ვაგებობა! ერთი სიტყვით, ჩვენს

მემკვიდრეს. თავისი თხოვნა რუსულანის მეფობის პირველს ინდიკტიონს, ანუ წელიწადს დაუწერია, ესე იგი 1222—3 წ.

მთელი ეს ნაწარმოები მატიაწესებური ენით არის ნაწერი: მოთხრობა ხეირიანად დალაგებული არცია და სწორე მიმდინარეობა ირლევვა ხოლმე. მაინც-და-მაინც არც თუ ძალიან შინაარსიანია. მის ერთ-ერთ ღირსებად თარიღების შედარებითი სიუხვე უნდა ჩითვალოს. სამწუხაროდ ზოგიერთი მათგანი მერმინდელს გადამწერს დაუმახინჯებია, ზოგი კიდეც წიგნის არშიების ჩამოჭრის დროს ვიღაცას დაუზიანებია. რასაკვირველია გიორგი III-ის და თამარის მეფობათათვის ეს მატიაწე „ისტორიანი და აზმანის“ მაგიერობა: სრულებით ვერ გავიწვედა, მაგრამ აქა-იქ მაინც ძვირფას ქრონოლოგიურსა და შინაარსიანს ცნობებს გვაწოდის.

ამ მატიაწეს განსაკუთრებით დემეტრე I-ის მეფობისათვის აქვს მნიშვნელობა ამიტომ, რომ არც ანა დ'ფს ქ'ცა-ში, არც მშ დ'ფს ქ'ცა-ში, როგორც ვიცით, ამ მეფეს თავისი საკუთარი ისტორიკოსი არა ჰყავს და ამის გამო ძველს ქ'ცა-ში მის შესახებ არც რაიმე ცნობებია შეტანილი. იოანე კიმქიმელის „შესხმა-წითხრობა“, რომელიც თურმე დემეტრე I-ისა და მისი ძეების თავგადასავალისა და მოღვაწეობის აღწერილობას შეიცავდა, ჯერ-ჯერობით აღმოჩენილი არ არის. შედარებამ გამოარკვია, რომ შევსებულს ქ'ცა-ში შეტანილი ცნობები დემეტრე I-ზე სწორედ ამ ლაშა-გიორგის-დროინდელ მატიაწესთან ყოფილა ამოღებული. ორიოდ ძვირფასი ცნობა ამ თხოვნაში თვით ლაშა-გიორგის შესახებაც მოიპოვება. ამას გარდა მემკვიდრეს მეფეთა გარდაცვალების თარიღები და ცნობები იმაზე, თუ სად დაასაფლავეს ესა თუ ის მეფე, სამაგალითო ზედმიწევნით აქვს აღნიშნული. სამწუხაროდ მერმინდელს გადამწერს აქაც დედანი ზოგან გაუყვანია. ჩვენი მატიაწესის ცნობები, თუ მერმინდელს გადამწერთაგან დამაბინჯებული არ არის ხოლმე, თითქმის ყოველთვის სხვა წყაროებითაც მტკიცდება. ხოლო ამასთანავე თუ გავიხსენებთ, რომ არაერთი და ორი თარიღი მხოლოდ მას აქვს შენახული, მაშინ ადვილად წარმოვიდგენთ, რამდენად სასარგებლო საისტორიო წყაროდ უნდა ჩითვალოს ლაშა-გიორგის-დროინდელი მემკვიდრის თხოვნა.

ჟამთააღმწერელი

მშ დღეს კ'ცაში იქვე, სადაც „ისტორიანი და აზმანი“ თავდება, წითურით დაწერილ წინადადებით „ამან დიდმან და სახელ-განთქმულმან ცხოვრებასა შინა დაუტევა მძლეობა ქართველთა გამარჯვებისა“ იწყება მოთხრობა, რომელიც ლაშა-გიორგის მეფობითგან მოკიდებული შეუწყვეტელი მომდინარეობს გიორგი ბრწყინვალის ტახტზე ასვლამდე, ანუ ხელთნაწერით 723 გვერდითგან 932 გვერდამდე, ხოლო ე. თაყაიშვილის გამ. 536 გვერდითგან მოყოლებული 785 გვერდამდე.

ეს 209 გვერდზე აწერილი ასი წლის ისტორია ერთი თხზულება არის, თუ აქ შემთხვევით უნდა იყოს გამოტოვებული სათაურები და ჩვენ თვალწინ რამდენიმე ავტორის ერთიერთმანეთზე გადაბეული ნაწარმოებია? დაკვირვება მგონია უფლებას გვაძლევს დავასკვნათ, რომ ეს უზარმაზარი ისტორია ერთი კაცის დაწერილი უნდა იყოს. ეს გარემოება განსაკუთრებით შემდეგთა მტკიცდება: ავტორი თავის მოთხრობის უკვე პირველ ნახევარში გვამცნებს, რომ იგი შემდეგ მერმინდელ დროის ამბებს მოკვეთხრობს. მაგალითად, იქ სადაც ავტორს ლაშა-გიორგის ზნე-ჩვეულება აქვს აღწერილი, მას სხვათა შორის აღნიშნული აქვს: ველისციხიზგან ლაშას მიერ მოყვანილმა „მეტლად ილო დედაკაცმა და-შვა ყრმა, რომელსა უწოდეს დავით, ესე იგი არს დავით, რომელი უკანასკნელთა დიდთა განსაცდელთა შემდგომად მეფე იქმნა, რომელი ქვემოთ სიტყვამა[ნ] საცანურ ყოს“ (*728, გვ. 545). ამ წინადადებითგან ჩანს, რომ ლაშა-გიორგის ისტორიკოსს უკვე იმ დროს, როცა იგი ჯერ მხოლოდ თაშარის ძის მეფობის ამბებსა სწერდა, მაშინვე განზრახვა ჰქონია შემდეგ ლაშას შვილის თავგადასავალი და გამეფებაც მოეთხრო. თავისი განზრახვა ავტორს აუსრულებია კიდევ.

მასვე იმავეთვე სდომნია „საქართველოს მოოჯრების“ აღწერაც შეეტანა თავის თხზულებაში, როგორც ეს ჩვენი ავტორის შემდეგი წინადადებითა მტკიცდება: რაკი ლაშა-გიორგიმ ქეიფსა და გარყენილებას ხელი მიჰყო და სამეფო კარი უწესო კაცებით აავსო, „ამისთჳის აღმოცენდეს მიზეზნი ცოდვათა სიმრავლითა საქართველოს მოოჯრებისანი, რომელი ქვემოთ სიტყუამა[ნ] ცხად ყოს“-ო (*730, გვ. 548).

მაგრამ ჩვენს ავტორს მარტო ულუ დავითისა და ნარან დავითის მეფობის მოთხრობა კი არა ჰქონდა განზრახული, მას როგორც ქვემოთმოყვანილ წინადადებითგან ჩანს, „სწერდა აეწერა დიმიტრი თავდადებულის დროც. იგი სახელდობრ ამბობს, რომ „მეფემანცა დავით პატივსცა და შევედრა სახლი ავაგისი და რამეთუ გჳანცა მიუდგა და შვა ყრმა და უწოდა დიმიტრი, რომელი

შემდგომად დავითისა მეფე იქმნა, რომელი ქვემოზე სიტყვაჲა[ნ] ცხად ყოს“-ო (*823 გვ. 669). მართლაც შემდეგ დიმიტრი II-ის სამეფო ტახტზე აბრძანებისა და მისი მეფობის ამბები დაწვრილებით არის აღნიშნული. მაშასადამე, ისტორიკოსს თავისი გეგმა განუხორციელებია.

ჩვენს მემბტიანეს არამც თუ თათართა ძლევა-მოსილება და ბატონობა უნახავს, არამედ ამ ბატონობის მოსაზრასაც მოსწრებია. იგი თვით ამბობს: „ხოლო აქა, ვითარ იქმნა ცვალება ბედისა ქართველთა ნათესაჲისა, არლარა მიეცა ძლევა თათართა ზედა, ვიდრე ეჲამდე ჩენთა“-ო (*739, გვ. 561). ამგვარად ქართველების ბედ-უკუდმართობა გაგრძელებულა ვიდრე იმ „ეჲამდე“, როცა ისტორიკოსი ცხოვრობდა და როდესაც, მაშასადამე, ქართველებს „მიეცა ძლევა თათართა ზედა“. საქართველოს განთავისუფლება მონღოლების ბატონობისაგან რამდენადაც ვიცით მხოლოდ გიორგი V ბრწყინვალის დროს მოხდა. მაშასადამე, ისტორიკოსის სიტყვები „ვიდრე ეჲამდე ჩენთა“ ამტკიცებს, რომ მას ამ სახელოვან მეფის დროს უცხოყრია. მან კარგად იცის, თუ როგორ შემოუერთა ამ დიდებულმა მეფემ დანარჩენს საქართველს განზეგამდგარნი სამცხის მმართველნი ჯაყელნი. მას აღნიშნული აქვს, რომ „მიერთგან იქმნეს ჯაყელნი ულოსისანი ვიდრე ჟამთა მეფეთა შორის ბრწყინვალისა და საინოსთა დიდისა გიორგისათა“-ო (*849, გვ. 695). „თქმულ არს მარტოება უმჯობესიო სათვს, ეგრეთვე გიორგი იპოვა უმჯობესიო ყოველთა კაცთა მის ჟამისათა არა ოდენ ქელმწიფეთა, არამედ ყოველთა კაცთა“-ო (*893, გვ. 734—735).

ისტორიკოსმა იცის აგრეთვე, როგორ ებრძოდა მეფე გიორგი ბრწყინვალე მთებიტგან ქართლში შემოსულს ოსობას. მას მოთბრობილი აქვს, რომ „მიერთგან შეიქმნა მტერობა შორის ქართველთა და ოსთა ვიდრემდის მეფეთა შორის ბრწყინვალემან დიდმან, სახელგანთქმულმან გიორგე განასხნა და აღფხურა“-ო (*707, გვ. 749).

ჩვენს ავტორს, როგორც ეტყობა, აზრად აქონია თავის დროზე, შესაფერ ალაგას გიორგი ბრწყინვალის დიდებული მეფობაც იეწერა. რომ მას ასეთი განზრახვა აქონია, ეს შემდეგი სიტყვებითა მტკიცდება: ერთგან იგი ამბობს, „უმრწემესი ძე მისი გიორგი, რომელი უშვა ასულმან ბექასმან, წარიყუანა პაპამან მისმან ბექასმან და აღზარდა საკვრელი და უმჯობესი ყოველთა კაცთა, ვითარ ქვემოზე სიტყვაჲა[ნ] ცხად ყოს“-ო (*904, გვ. 745). ამგვარად მისი მოთხრობის „ქვემოზე სიტყვა“ უნდა გიორგი V-ეს შეხებოდეს. იგივე ისტორიკოსი მეორე ალაგას დიდბუნებოვან მეფეზე ამბობს: „რომელი მარტო ეშვა დედასა, ვითარცა მარტორქა, რამეთუ ვერ შემძლებელ იყო ბუნება დედათა სხვასა ეგე-ვითარისა შობად, ვითარ ქვემოზე სიტყვამან ცხად ყოს“-ო (*15, გვ. 753). მაგრამ შემდეგ ავტორს თითქოს გადაუფიქრია და შესაძლებელია, რომ მას თავისი განზრახვა არ აესრულებინოს. ამნაირ დასკვნის გამოყენა შეიძლება იმ წინადადებითგან, სადაც ისტორიკოსი ამბობს: „იწყო მთიებმან აღმოკუთრებულად, ხ' მე ენა ვერ მიძრავს საკურველისა და საშინელისა თქმად“-ო (*932, გვ. 785), რასაკვირველია თუ აქ ავტორის მხრივ ჩვეულებრივი რიტორული ხერხი არ არის, რომ ამით აღენიშნა, რამდენად დიადი და განმაცვიფრებელი იყო გიორგი V ბრწყინვალის მეფობა. საყურადღებოა, რომ მ'მ დფ'ლს ქ'ცა-ში მართლაც გიორგი

ბრწყინვალის მეფობის ისტორია არ არის. მაგრამ ესეც-კია, შეიძლება ეს ნაწილი შემდეგ დაკარგულიყოს.

როდის ცხოვრობდა და მოღვაწეობდა ჩვენი ისტორიკოსი, ამის შესახებ თვით თხზულებაში პირდაპირი და სრულებით მკაფიო ცნობები არ მოიპოვება. ერთ ალავას ავტორი სხვათა შორის ამბობს: „ამათვე ჟამთა (ე. ი. დიმიტრი თავადადებული დროს) ბრწყინვიდა პიმენ სალოსი, რომელი გარეჯით (sic) წარმოვიდა და დაემკვიდრა ბელაქანს ქუაბსა რასმეს, რომელმან ნათესავი ლექთა წარმართობისაგან მოაქცივნა, რომელნი ჰგიან სარწმუნოებასა ქრისტეს-სა“ო (*829, გვ. 731). ამ ცნობის საშუალებით რასაკვირველია შეიძლებოდა დაახლოვებით საზღვარი გამოგვეჩვენა, როდის უნდა ეცხოვრა ისტორიკოსს, დანამდვილებით რომ გვცოდნოდა, სახელდობრ როდემდის ითვლებოდნენ ლეკები ქრისტიანებად, მაგრამ ჯერ-ჯერობით ეს დაკეშმარიტებით გამოკვეთული არ არის.

შემდეგ იგივე ისტორიკოსი ამბობს: სპარსეთის ყენი ულავუ მისრეთის ომიდან 1262 წ. მობრუნებული „წავიდა საზამთროსა ადგილსა, რომელსა აწ ყარაბაღობით და მულნობით უქმობენ“-ო (*826, გვ. 672). ამ წინადადებითანა ჩანს, რომ საგეოგრაფიო სახელად ყარაბაღი ახალი შემოსული იყო და XIII საუკ. ამ ადგილს სხვა სახელი ჰქმევია. მართლაც, „ყარაბაღი“ რანის სახელად XIV საუკ. ჩნდება და სპარსულ მწერლობაში ამ საგეოგრაფიო სახელს პირველად ეგონებ ჰამდალაჰ ყაზვინი (†1349 წ.) იხსენიებს თავის გეოგრაფიაში (B. Бартольд, Историко-географический обзор Ирана, 152).

ზემოთ რამდენიმე მაგალითი იყო მოყვანილი, რომელთაგანაც ჩანდა, რომ ჩვენმა ისტორიკოსმა გიორგი ბრწყინვალის მეფობის ამბები კარგად იცის და წინაღობინდელ ამბებს ამ სახელოვან ხელმწიფის დროინდელ საქართველოს მღვდმარებბას აღარებს ხოლმე: ეს ხანა მას უმწვევრვალესს და სამაგალითო ხანად მიაჩნია, ქვეყნის ყოველგვარი კეთილდღეობისა და ძლიერების საზომად. ჩვენი ავტორის თხზულებითანა ჩანს, რომ გიორგი V-ის მეფობის აღწერა მას თითქმის თავის მთავარ მიზნად მიაჩნდა. ამიტომ საფიქრებელი იყო, რომ ავტორი საქართველოს ბრწყინვალე ხელმწიფის თანამედროვე ყოფილიყოს, მაგრამ ერთგან იგი გიორგი V-ზე ისე ამბობს, რომ მკვლევარს ექვი უნდა დაეხადოს და იფიქროს, შესაძლებელია გიორგი ბრწყინვალის „შემდგომ მეფეთა“. თანამედროვე ყოფილიყოს, თუ რომ ამ შემთხვევაში წინადადება მერმინდელი გადამწერის მიერ დამახინჯებული არ არის. საქართველოს დიდბუნებოვანი მეფის შესახებ ჩვენი ისტორიკოსი სახელდობრ ამბობს: „ასულმან ბექასმან ნათელ უშვა ძე მხოლო გიორგი, რომელი უქანასკნელ ძმათა მისთა მეფე იქმნა და განდიდნა უმეტეს შემდგომთა მეფეთა“-ო (*893, გვ. 734—5). თუ სიტყვა „შემდგომთა“ მერე არ არის დამატებული, მაშინ იძულებული ვიქმნებით დავასკვნათ, რომ ჩვენს ისტორიკოსს გიორგი V-ის შემდგომ უცხოვრია და მისი მოადგილეების მეფობას მოსწრებია. მაინცადამაინც, არა მგონია, XIV საუკ. გვიან ეცხოვრნა მას.

რასაკვირველია ამ ჯერედ უცნობი ავტორის თხზულებას თავი უნდა აკლდეს: ისე, როგორც ეხლა ლაშა გიორგის მეფობის აღწერა იწყება არც

ერთი ისტორიკოსი არ დიწყებდა. ამის გამო უნდა ვიფიქროთ, რომ ამ თხზულების შესავალი და დასაწყისი ქცის კრებულში შეტანის დროს მოუკვეციათ, რომ ამით მოთხრობა უფრო უკეთესად ყოფილიყო გადაბმული. ამ გამოტოვებულს ნაწილში ავტორს ექმნებოდა ნათქვამი. რა წყაროებით სარგებლობდა და რა მიზანი ჰქონდა, როდესაც იგი თავის ნაწარმოებსა სწერდა. რაკი ჯერჯერობით ეს ნაწილი დაკარგულია, ავტორის შეხედულება და აზრები ამ საგანზე უნდა მთელს მის თხზულებაში ვეძიოთ.

დაკარგულია ამ ნაწარმოების სათაურიც. ყურადღების ღირსია, რომ ჩვენი ავტორი ისტორიას და ისტორიის წერას „ქამთალმწერლობა“-ს ეძახის (*778, გვ. 610), ხოლო ისტორიკოსს „ქამთალმწერელი“-ს სახელს უწოდებს (*753, გვ. 578). პირველი უდრის ბერძნულს „ხრონოგრაფია“-ს (χρονολογια) და სომხურს „ქამანაკგრაფიონ“-ს (ժամանակագրություն) ხოლო მეორე „ხრონოგრაფოს“-ს (χρονολοφως) და სომხურს „ქამანაკაგირ“-ს (ժամանակագիր). ქართულს მწერლობაში ჩვეულებრივ საისტორიო ნაწარმოებს „ცხოვრება“ ეწოდებოდა, თამარ მეფის ისტორიკოსმა შემოიღო სიტყვა „ისტორია“ (იხ. აქვე, გვ. 220), ჩვენი ავტორი-კი „ქამთალმწერლობა“-ს აჩქევს. ამის გამო ჩვენ უფლება გვაქვს თვით მასაც „ქამთალმწერელი“ ეწოდოთ. საფუძვრებელია, რომ ეს მართო სიტყვათა განსხვავება არ იყო, არამედ რომ თვით მათი ავტორებიც მიზნით, გეგმითა და ხასიათითაც განირჩეოდნენ ერთიერთმანეთისაგან, განსაკუთრებით აუ „ქამთალმწერლობა“ მნიშვნელობითაც მართლა ბერძნულს „ხრონოგრაფია“-ს უდრიდა.

ამიტომ შესაძლებელია ჩვენი ავტორის თხზულებას მართო შესავალი კი არ აკლდეს, არამედ მთელი წინა ნაწილიც, რომელშიაც შეიძლება წინანდელ მეფეთა მოღვაწეობა ყოფილიყო მოკლედ მოთხრობილი. ეს ცოტა არ იყოს თითქოს ეხლაც ეტყობა და ლაშა-გიორგის მეფობა ისეა გადაბმული თამარის მეფობის ამბავზე და მასთან დაკავშირებული, რომ უუკველია ჩვენ „ქამთალმწერელის“ თხზულების პირველს ნაწილში თუ სხვებისაზე არა, ყოველ შემთხვევაში თამარის მეფობაზე მაინც უნდა ჰქონოდა ლაპარაკი. შესაძლებელია, მაშასადამე, შედგებაში აღმოჩნდეს, რომ მშდეს ქცა-ში შეტანილია ამ „ქამთალმწერელის“ ნაწარმოების მხოლოდ ერთი ნაწილი.

ჩვენს ავტორს მოხსენებული აქვს საისტორიო მწერლობის კიდევ ერთი დარგის მწერალი „მრავალმოთხრობელი“ (*753, გვ. 578) და „ყოველთა-ალმწერელი“ (*809, გვ. 652). ორივე სიტყვა ალბათ ბერძნულს „პოლუისტორ“ ს უდრის. ჩვენი ავტორი სხვათა შორის „მრავალმოთხრობელად“ იოსიპოს ფლავიოსსა სთვლიდა (*753, გვ. 578).

ჩვენი ქამთალმწერელი საზოგადოდ მოკრძალებული მწერალია: იგი თვით ამბობს „უშვერისა რასმე“ მოთხრობა „არა საკადრელ არს“-ო. მაგრამ ეს თავდაპირილობა მაინც მის პირუთენელობას არ არღვევს: მას კარგად ესმის, რომ ისტორიის ანუ „ქამთალმწერელობის“ მიზანი „ქეშმარიტებქა შეტყველება არს“ და უნდა შეიცადდეს როგორც „კეთილის მოქმედთა“, ისე „ბოროტის მოქმედთა“ ღვაწლის აღწერა. აი რას ამბობს ჩვენი ავტორი, როცა რუსუდანის სივერაგისა და სამრახისი საქციელის აღწერას იწყებს: „აქაცა

ვინებე დუმილად ვინათჳან მეგულების განსაკრთომელისა მოთხრობად, დალა[ცა]-თუ არა საკადრებელ არს თხრობა მისთვის უშვერისა რასმე, რამეთუ იტყვს მოსე მზილველი ღთისა: „მოთავარსა ერისა შენისასა არა ჰრქვა ბოროტი“. გარნა, ვინათჳან წიგნი ესე შუამდებარე არს კეთილის-მოქმედთა და ბოროტის-მოქმედთა, შენდობილ იყვნენ სიტყუანი ჩემნი, რამეთუ ჟამთაალმწერელობა ქეშარიტ[ების] მეტყუელება არს, არა თვალაშმა ვისიმე“.ო. („776, გვ. 610). შემდეგნაჲც თუშცა ჩვენს ჟამთაალმწერელს მეფის შესახებ ცუდის თქმა არა მსურს, მაგრამ მაინც სიმართლეს არა მშალავს, „ვერ მიძლევიეს დუმილად“.ო და რუსუდნის მოქმედებით აღშფოთებული ამბობს: „მოავლინა უფალმან საბაოთ შენსა პატიოსნებასა ზედა უპატიოება, დიდებასა შენსა ზედა ცეცხლი აღგნებულთა აღტყდებოდეს, ვითარ აღესრულა პატიოსნ[ებ]ასა რუსუდნის ზედა, რამეთუ სირცხვილ მიჩნს კადრებად და კუალად ვერ მიძლევიეს დუმილად, რამეთუ უპატიოვო ჰყო თავი თვისი ბოროტითა მით, რომელ ალადგინა ძმისწულსა თვისსა ზედა“.ო („784, გვ. 616—619). იგი მკაცრად ჰგმობს და საიკებაჲ სიტყუებს არა ჰზოგავს ყოველთვის, როცა მისი მოთხრობა დედოფლის მზაკვრობას ეხება: „ჴი გონება მეცთა უმძინეარესი, ვაი მკლველობა ოდესმე სმენილთა და გარდასრულთა მკულელობათა უბოროტესი, რომელი აღასრულა შვილსა და ძმასა ზედა, დამეწყებელმან დედობრივთა და ძმებრივთა ლმობათამან“ („719 გვ. 611—612) ამბობს იგი.

ეროვნულ სახელმწიფოებრივ თავმოყვარეობას გარდა ჩვენს ავტორს ამასთანავე სარწმუნოებრივიც ზეტად მგრძნობიარე აქვს. მას რცხენია, როცა იგი გვითხრობს, თუ როგორ შეურაცხვეს მამამდიანებმა ქრისტიანობა. აი რას ამბობს იგი: „გალაღდდინმა ტფილისში „ნოიგონა სხეცა სიბოროტე, რომლისა ქსენება სირცხვილ მიჩნს, გლოვათა და სირცხვილთა მიერ შევიცვალვები, თუ ვითარ განვარისხეთ მოწყალე და შემწყნარებელი ღმერთი არა შეწყალვბად ჩუენდა. იწყო რღვევად ეკლესიათა... იკადრა და ჯეღყო სიონსა გუმბადის შენესრვად და ზედა ბილწისა საჯდომისა მისისა აღშენებად“ (*753—754, გვ. 579).

ამგვარისავე სარწმუნოებრივ-ეროვნული მწუხარებით და კდემით არის განსქალღული წენი „ჯამთაალმწერელის“ მოთხრობა ღმირტი თავდადებულის სიკვილიად დასჯის გამო. ისტორიკოსი აღშფოთებული ამბობს: ღმირტი თავდადებულმა „წარუპყრა ქედი, აჲა დღე საშინელი, ზარის აღსაწდელი, რომელ იკადრეს ბილწთა ცხებულსა ზედა ღთისასა და წარაქუეთეს თავი. ზოლო გამოინდა მასეჲ ჟამსა პატივი ღთისა მიერ ცხებულსა მისსა, რამეთუ მხემან შარავანდდი თვისი უჩინო ყო...“ ვითარ იგი ყოვლისა სოფლისა ცხოვრებისა ვნებასა მეუფისასა, ეგრეთეჲ ამისი ნეტარისა და საქართველოსათვის წამებულისა მეფისასა, რათა საცნაურ იქმნენ რამეთუ პატიოსან არიან ცხებულნი ღთისანი“.ო (*900—901, გვ. 74).

ჩენი ჟამთაალმწერელი საზოგადოდ განვითარებული ადამიანი ყოფილა, მისი მსჯელობა ჩვეულებრივ სწორე და ფხიზელია, ამასთანავე თავისუფალი. გასაოცარია მხოლოდ, რომ ზოგჯერ იგი, როცა სასწაულთმოქმედებს ეხება, ბავშვსავით გულბრყვილოა ხოლმე და ყველაფერი სჯერა. ლაშა-გიორგის ძის დავითის შესახებ მაგალითად იგი ამბობს, რომ როცა უფლისწული სიძემ

ბნელსა და გველებით საესე ორმოში ჩაადო, „ვითარ ეძინა და გარდაიქცეოდა რა გვერდსა ზედა მჟარითა დააქირა გველსა ერთსა, რომელმან მჟარსა სასტიკად უქბინა. ხოლო სხუთა გველთა დაიქირეს გველი იგი მკბენელი დავითისი და იწყეს ენითა ლოკად და მყის განკურნეს დავით და გველი იგი შეჰამეს მათ გველთა, ესრეთ საკუთრობით განაჩინა ღმრთი“ (*783, გვ. 617).

შემდეგ ჟამთააღმწერელს ერთი ზღაპრული ზეპირი გარდმოცემა აღნიშნული აქეს, ვითომც პატარა დიმიტრი II „ნონისა ვისიმე, ცოლმან აღიკვანა და შეილად მიიყვანა, რამეთუ იყო უშვილო, ხოლო თქმელ არს ესეცა, ვითარმედ მიიქრევა რომელ ყრმა დიმიტრი წიალთა, მეყსეულად საშო განელო დედა-კაცსა და მუცლად იღო და შვა ყრმა წული და ამის ძალითა კეთილსა უყოფდა ნონისი ცოლი გვანცას და ყრმასა“ (*813, გვ. 678).

ყურადღების ღირსია, რომ ჩვენი მემკთიანე ასეთს ბავშვურს გულუბრყვილობას მარტო ქრისტიანთა და ქართველთა ამბების მოთხრობის დროს-კი არ იჩენს, არამედ წარმოადგენს მონღოლების მოღვაწეობის აღწერის დროსაც. იგი მაგალითად ამბობს, რომ როცა მონღოლებმა ქალაქი ძალით ვერ აიღეს, ყანმა ხერხი მოიგონაო, „გარემოვიცვათ ქალაქი და ვითარ ძალთა ვიწყოთ ყივილი და ყვირილი. და ვითარ ესმა ესე, განკურდეს და აღმკერდეს და ვითარცა ძალთა იყიელეს, და რა მოიწია კმა ესე ქალაქად... იქმნა საქმე საკვირველი, რამეთუ განსქდა ქალაქი ორგან, ნახევარი წარიტყა კლდითურთ წყლისაჲც და მოსპო სული ურიცხვი, ესრეთ კელთ იგდო“ (*821, გვ. 666).

ჩვენი ისტორიკოსის გულუბრყვილობა იქამდის მიდის, რომ თავის თხზულებებში გვიამბობს: „წარმოვიდა ესე უუერჯოთა ცხენითა სამი დღე და სამი ღამე ელო“ (*871, გვ. 715). ეს უკანასკნელი გარემოება ამტკიცებს, რომ ჩვენი „ჟამთააღმწერელი“ მაინც ცრუმორწმუნე და გულუბრყვილო და „სასწაულების“ მოყვარული ადამიანი ყოფილა. ეს-კია რომ XIII—XIV სს. იმგვარი გულუბრყვილობა სხვა ერთა ისტორიკოსების თხზულებებშიაც ბლომად მოიპოვება, ხოლო ლაშას შვილის მართლაც საარაკო თავგადასავალი სომეხ ისტორიკოსების მოთხრობაშიც ზღაპრული ცნობებით არის გარშემოცული. მაგრამ მაინც ჩვენი ჟამთააღმწერელის აზროვნობისათვის ეს ბავშვური გულუბრყვილობა და ცრუმორწმუნეობა მეუად დამახასიათებელია: ვერც ერთს ქართულს საისტორიო თხზულებაში XI—XII სს., — როგორც მაგალითად „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი“, „ცხოვრება მეთეთ-მეთისა დავითისი“, „მატიანე ქართლისაჲ“, თუნდაც „ცა გიორგი მთაწმიდელისა“ და „ცა იოანესი და ეფთჳმესი“. — ასეთს სასაცილო და ზღაპრულს ამბებს ვერ ნახათ. სასწაულოთ-მოქმედება და საკვირველებანი იქ ან სრულიად არ მოიპოვება (XII ს. თხზულებებში), ან არა და თითო-ოროლა, ამასთანავე ისეთი, რომელთა ახსნა ბუნებრივად აღვილად შეიძლება. ჩვენი ჟამთააღმწერელის ზემოაღნიშნული გულუბრყვილობა ნათლად ეკიჩევენებს, რამდენად დაქვეითდა მონღოლების ბატონობის დროს ქართველთა გონებრივი ცხოვრება და აზროვნება.

მეცამეტე საუკუნეში საქართველოს საშინელი უბედურება დაატყდა თავსა, ქვეყანა ჯერ ჯალალედდინისაგან, ხოლო შემდეგ მონღოლების ბატონობის

დროს განადგურდა. ასეთი მოულოდნელი პოლიტიკური და ეკონომიური და-
ცემა საბეფოს ასი წლის შეურყეველ ძღვევამოსილების შემდგომ ვის არ დააფიქ-
რებდა, ვის არ აღუძრავდა საკითხს ამ გასაოცარ და ქართველებისათვის
თავზარდაძემ მოვლენის მიზეზების შესახებ?...

სამშობლოს უნუგემო მდგომარეობას ჩვენი ქამთაალმწერელიც შეუფიქრია-
ნებია და თავის თხზულებაში გვიხსნის, თუ რამ ჩააგდო ქართველი ერი შემადრწუ-
ნებელ განსაცდელში. იგი აკვირდება საქმეს და „საქართველოს მოოტრებისა“
მიზეზების გამოკვლევას სამართლიანად წარსულში ეძებს; ლაშა-გიორგის ლა-
ლობამ, ქვეფმა და უდარდელმა ცხოვრებამ ქართველთა მოწინავე წრეები დარ-
დიმანდობას, უსაქმობასა და უზრუნველობას მიაჩნია, უფრო რომ შეტყვევასა
და დროს გატარებაზე ჰფიქრობდნენო. ისტორიკოსის აღნიშნული აქტის: „მშვი-
დობა იყო სამეფოსა მისსა (ლაშა გიორგისა) და შეტყვეულ იყო სმასა და ჰამასა“-ო
(*729, გვ. 547), ხოლო ცნობილია და „დასწერენ მამანი: სამნი არიან მიზეზნი
ენებათანი, რომელთაგან იშვებიან ყოველნი ბოროტნი,—გემოთმოყვარებანი,
ვეცხლის-მოყვარება, და დიდების-მოყვარება, მათნი პირმშონი ნაშობნი“ არიან:
სიძეა, რისხეა, ამპარტავანება, [მშობელნი] ამათ ბოროტთა, რომელ არს: კორა-
მოყვარებანი, უწყესოდ ნების-მიმდგომლობანი, ზომლისა თვითთულად არა არს
ეამი აღწერად“-ო (*729, გვ. 547).

მეფის ხასიათის ამგვარმა ნაკულევენებამ, გადამეტებულმა „გემოთმო-
ყვარება“-მა და „ნებისმიმდგომლობა“-მ საქართველოს სამეფოს უმაღლეს
წრეებში წესიერება შეარყია და გახრჩნა. „ეთიარცა წინასწარმეტყველიცა
იტყვის: განძლა, განისვენა იაკობ და განუდგა ღმრთა მაცხოვარსა, ეგრეთვე
იქმნა ნათესავსაცა ამას შინა ქართველთასა, რამეთუ განძლეს და იშვებდეს და
უწყსოვბად მიდრკეს სიძეთა და მთრეალობათა“-ო (*729, გვ. 547), ამბობს
ქამთაალმწერელი. გიორგი ლაშას დროს უბრალო მომაკედავნიც მეფის წაბაძ-
ვით ენებათაღელვას დაეშინნენ. „განძლეს და იშვებდეს და უწყსოვბად მიდრკეს
სიძეთა და მთრეალობათა შინა და უგუჟური და უწყსონი კაცნი, მეფის
კარსა ზედა არა-ყოფის-ღირსნი და აწ კარსა ზედა მემფნი. დაღაცათუ კათო-
ლიკოზთა ორთავე და თავადთა ამის სამეფოსათა და უბეტეს ივანე ათაბაგსა
უმძიმდა საქმე ესე“-ო. როცა სამეფო კარი მთვრალ, უწყსო და უგუჟურ ადა-
მიანთა თავშესაფარად გადაიტყვევა, რასაკვირველია სახელმწიფო საქმეებისათვის
თავს ვინდა აიტკივებდა, და ქვეყანა დიდაც დაეცემოდა. აი სწორედ „ამისა-
თვის აღმოცენდეს მიზეზნი, ცოდვათა სიმრავლითა, საქართველოსა მოოტრე-
ბისანი, რომელი ქვემოტრე სიტყვაში[ნ] ცხად ყოს“-ო (*730, გვ. 548), გულწრფე-
ლად აღიარებს ჩვენი ისტორიკოსი.

ამ უწყსოების სასჯელად ჩვენი ქამთაალმწერელის აზრით ქართველობას
მონღოლთა ბატონობა მოეწლინა. „აქა იქმნა მოწვენა სრულიადისა ღმრთისა
რისხვისა და განწირვა ქართველთა ნათესავისა სიმრავლისათვის უსჯულოებათა
ჩვენთათვის და იქმნა უკუტყევა სვე-სვიანისა ბედისა მალლისა და საჩინოსა
დავითიანისა დროშისა გამარჯვებულისა, რამეთუ, ვინათგან მიეცა ღმრთისა
დიდ-სვესა და დიდბედსა დავითს გამარჯვება, აქა ქამამდე სვიანი იყო ბრძო-
ლათა შინა დროშა დავითიანი და გორგასლიანი, ხოლო აქა ვითარ იქმნა ცვა-

ლება ბედისა ჭართველთა ნათესაისა, არღარა მიეცა ძლევა თათართა ზელა ვიდრე ეამამდე ჩვენთა“-ო (*739, გვ. 561), ამბობს შეძრწუნებული მემკრიანე.

ამ საშინელს და მოულოდნელს დამარცხებას მაინც უნდა გამოეფხიზლე-ბინა ქვეყნის უღარდელი მმართველნი. მაგრამ ვერც ამ უბედურებამ მოიყვანა ისინი გონს, დიდის ხნით ვერც ამან გადააჩვია უზრუნველობას. და რაკი „ალიფსო ყოველი სამეფო რუსუდანისა ყოვლითა კეთილითა, იწყეს უძღვებდა და განცხრომა ყოველმან ასაკმან და მიიქცეს ყოველნი სიბოროტედ... რამეთუ მეფეცა რუსუდან ჩვეულობითა წესსა ძმისა მისისასა ვიდოდა განცხრომითა და სიმღერითა“-ო (*742, გვ. 565). ეხლაც თვით მეფე იყო ქვეყნის გამხრწნელი და დამლუბველი თავის ლალი ქცევითა და უღარდულობით, აი „ამისთვის აღდგენ ბოროტნი უდიდესნი“ (იქვე). რაკი ვერც მონღოლთა შემოსევამ დააფიქრა ქეიფითა და მხიარულებით თვალეზ-ახვეული მთავრობა „და ვითარ არა გამოიკი-დეს ღთო, ამისთვის მისცნა ივინი ღთნ უჯეროდ გინებად და ჯოცად წარმართთა მიერ“-ო (იქვე) ამგვარად საქართველოს სამეფო კარისა და ერის გახრწნილება ჩვენს ქართალმწერელს ქვეყნის „აოხრების“ მიზეზად მიაჩნია, ხოლო თვით უბედურება ღვთაების მიერ მოვლენილ სასჯელად.

ხოლო რაკი შევდგეშაიც ქართალმწერელის სიტყვით უკეთურება არ მოს-პობილა, არამედ „ყოველი ასაკი ბერთა და ყრმათა, მეფეთა და მთავართა, დიდთა და მცირედთა მიდრკა სიბოროტეთა, რამეთუ დაუტევეს სიმართლე და კეშმართება, ვინათგან თვით მღუდელთა მიერ იხილებოდა არაწმიდება, ვი-ნათგან ყოველი ერი იქმოდეს სიბილწესა“ (*764, გვ. 592—593), ამიტომ ქვეყნის გაჭირვება არამც თუ არ გაქარწყლებულა, არამედ „უმეტესცა მძვინვარენი განსაცდელნი აღიძრვოდეს საქართველოსა საზღუართა“ (იქვე), რათგან „მისცნა ღმერთმან ნათესაენი ქართველთანი მოსასრეელად“-ო (იქვე). ეს იყო უზენაესი განგების სასჯელი, ხოლო მიზეზად, მაშასადამე, ჩვენს ავტორს ამ შემთხვევაშიაც მთელი ერის ზნეობრივი დაცემა-მიაჩნდა.

როგორც იყო თავზე დამტყდარმა უბედურებამ ხალხი გონზე მოიყვანაო. „ესრედ დამშვიდნა ქვეყანა და ყოვლით კერძო იწყო მშვიდობა“-ო. ამიტომ „მოხებდა ღთნ წყალობით მოსაფთა მისთა და იყო უხეება პურისა და ღვინი-სა“. მაგრამ როცა ერმა თავისუფლად ამოისუნთქა, თავი ვერ შეიკავეს და „ვითარ მოიკალეს მცირედ კირთაგან და განისვენებდეს“, ისევ „მიდრკეს გზისაგან სამღთოსა, იწყეს განდგომად, რამეთუ მეფემან მოიყვანნა სამნი ცოლნი, ევრეთვე საღონჲან... და მთავართა იწყეს ჯელი[სა] შეხებად საყდართა და მონასტერთა და იწყეს მიტაცებად სოფელთა და აგარაკთა... დაღათუ ამათ უწყსოებათა დიდად ამხილებდა ნიკოლოზ კათოლიკოზი და ნიკოლოზ მაწყუე-რელი ჯუანშერის ძე, არაეინ ყურად იღებდა სიტყუათა მათთა. და კუალად სხუანიცა აღმოსცენდეს ბოროტნი, რამეთუ იწყეს ურთიერთას მძლავრებად და მიხვეპად და არაეინ იპოვებოდა მართლის მყოფელი“-ო. ამგვარ უწყსოებასა და უკეთურებას კვლავ მოჰყვა ღვთის რისხვა და „მოიწია სამართალი სასჯელი ცოდვითა ჩუენითოჲს“-ო, „რამეთუ ზემოხსენებული ივრეი არღუნ წარმოემარ-თა“ საქართველოს ასაოხრებლად, ამას გარდა „შეიძრა მძაფრად ქვეყანა სამ-ხილებლად უსჯულობათა ჩუენითოჲს“-ო (*878—879, გვ. 722—723).

ყველა ზემომოყვანილს მაგალითებში ჩვენთვის საყვარელად არ არის ჟამთააღმწერელის ახსნა. საყურადღებო ის არის მხოლოდ, რომ ავტორი ქვეყნის გაოხრების მიზეზად საქართველოს მმართველი წრეების უღარდებლობასა, უწესობასა და ერის ზნეობრივ დაცემას აღიარებს, რომ იგი მარტო გარეგან პირობებს, მტრების შემოსევას არ აბრალებს ყველაფერს და ამით არ იქარავს დამაფიქრებელს საკითხს, არამედ უმთავრეს მიზეზად თვით ქვეყნის შინაურს მდგომარეობას, თვით ქართველთა სახელმწიფო და საზოგადოებრივ გათავისუფლებულ ცხოვრებას ასახელებს. ეს არის ჩვენთვის საგულისხმო და ადამიანმა მართლაც უნდა სთქვას, რომ ამ მხრივ ჟამთააღმწერელის აზრი სრულიად უსაფუძვლო არ არის.

ჩვენი ისტორიკოსის ზემოაღნიშნული აზრები მით უმეტეს საგულისხმოა, რომ მონღოლების ბატონობის დამლუხველ გავლენასაც, იგი არ უარყოფს, არამედ საქართველოს იმდროინდელი ცხოვრების ბევრ მოვლენას მონღოლების მართვა-გამგეობის შედეგად სთვლის. მაგალითად ქართველი ხალხის ქონებრივ გაქირება და მოსახლეობის განადგურება (*755, 765—766, 879, 792, 921, 875; გვ. 580, 595, 723, 629, 755—766, 719—720), მონღოლთა წინააღმდეგ აჯანყებანიც კი (*795—796, 875—826, გვ. 634, 670—671), შიმშილობა და ეკონომიური გაქირება (*921, გვ. 765—766) მონღოლთა მიერ შემოღებულ წესებისა და მძიმე მოხარკეობის შედეგად მიაჩნდა.

საქართველოს ძლიერების შერყევისა და დაცემის ერთ-ერთ მიზეზად ჩვენი ისტორიკოსი დიდებულ მოხელეთა შორის ჩამოვარდნილს შერსა და ქიშპობას სთვლიდა. აი მაგალითად როგორა აქვს მას პირველი დამარცხების მიზეზი ახსნილი: „აქა დაიპყრა ფერჯი ივანე ათაბაგმან, იტყვან შურითა ყო ახალციხელთა შალვა და ივანესითა. ჭი შური, ყოველთა ბოროტთა დასაბამი და ძვირად მომწყვედელი ნათესავისა კაცთასა და ყოველთა ნათესავთა მწყლელი! ვითარ ჰურიათა ღთის მკლელობა არწმუნა და კვლად აქაცა უბოროტესი, უგბილი და უღმრთელი და საქართველოსა სრულიად მოსპოვდა ვითარ ქვემოთ სიტყუამან[] ცხად ყოს, ათაბაგსა ივანეს არწმუნოს, რომელ ჟამსა წყობისა და ჟამსა ომისასა არღარა ვიდოდა მბრძოლთა კერძ“-ო (*744—745, გვ. 567—560).

ჟამთააღმწერელი გვჩნობდა, რომ საქართველო სხვათა შორის დაუძლეულა ქვეყნის მეთაურთა მარტო პირად კეთილდღეობაზე ზრუნვამ, განცალკევებულმა და შეუთანხმებელმა მოქმედებამ. „ულანებელთა რა ბოროტთა მოეცემა ქუეყანა, ძლიერნი ერისთავთა ერისთავნი და ვაზირნი განდგეს ურთიერთას! თავთა მათთა ოდენ შემწყობელნი. რამეთუ მეფე რუსუდან ყოვლადე დაემკუილრა ლიხთ-იქით და ვერცა ლიხთ-აქეთ გარდმოვიდეს და არცა ამერნი მათ წინაშე მივიდინან უცალობისა ძალითა გარნა ლტოლვილნი და ესრეთ ურთიერთას შეუძრახებელ იყვნეს და შეუთქმელ“-ო (*766, გვ. 596). ასეთს დაქსაქსულსა და დაფანტულს ძალას მტერი, რასაკვირველია, ადვილად დაიმონებდა.

XIII საუკ. საქართველო ისეთს საშინელს პოლიტიკურს განსაცდელში ჩაყარდა, იმოდენა ქონებრივი გაქირება გამოიარა, ისეთნაირად შეირყა ერის მთელი ეკონომიური წესწყობილება, რომ ხალხი და მოწინავე წრეები თავზარ-

დაცემულები იყვნენ. ეს უბედურება ასე მწვავედ იმიტომ იყო საგრძნობელი, რომ ხანგრძლივ მშვიდობიან და ძლევამოსილობას მიჩვეულს ქვეყანას იგი უფერად დაატყდა თავს. წინათაც, მაგალითად სასანელთა და არაბების ბატონობის დროსაც, ქართველი ერი მრავალგზის მოსწრებია შავს ღღეს, ხშირად გამოუვლია დიდი განსაცდელი, მაგრამ იმ დროს თვით საქართველო ჯერ ბატონობას მიჩვეული არ იყო. XI—XII საუკუნეში-კი საქართველომ უმწვერვალესს ძლიერებას მიაღწია და წინანდელი მწუხარება და განსაცდელი დაეწყოებული ჰქონდა: გამარჯვება გამარჯვებას მოსდევდა, ქართველობამ უძლეველობის სახელი მოიხვეჭა და მერმისშიაც ყველანი შეგველია უფრო მეტის დიდების მოლოდინში იყვნენ. მაგრამ უფერად საქართველოს ბედი უკუღმა დატრიალდა და ხანგრძლივ მონობის უღელში შეება.

ამგვარმა მოულოდნელმა უბედურებამ ადამიანთა რწმენა შეარყია და სასოწარკვეთილებაში ჩააგდო. ყურადღების ღირსია, რომ წინანდელ ქართველ ისტორიკოსის ნაწარმოებში არ მოიპოვება არც ერთი იმგვარი ღრმა სასოწარკვეთილებით გაშკვალული აზრები, რომელიც გამოთქმული აქვს ჩვენს ქმათა-ალმწერელს. „უგუნურებასა შინა ვართ ნათესაგნი ადამისნი და გულსმოდგინედ მიდრეკილ არს გული კაცისა ბოროტისა მიმართ, ვითარცა წერილ არს: „არა ინებეს შეგონებად“ არამედ გარდაეკედით ცხოვრებასა ჩვენსა და ყოველნი ვართ ამაოებასა შინა, ვითარ იტყჳს ბრძენი ეკლესიასტე: „ამაოება ამაოებათა და ყოველივე ამაო არს“ და მესეს ამას ქვეშე ხილულსა ყოველთა ამაოებასა მისცემს“-ო (*851, გვ. 696), ამბობს ჩვენი ისტორიკოსი. იმ ადგილას, სადაც ავტორს მოთხრობილი აქვს, თუ როგორ მოიკლა სახელოვანი სარდალი და თავგამოდებული მეომარი სულთანი ჯალალედდინი მანგუბერტი, იგი გულწრფელად ამბობს: ვერაფერმა ვერ გადააჩინა, ვერც ძლიერებამ და ვერც დიდებამ, „ამაო იქმნეს სპანი, სიმტკიცე ქედისა, წყობათა შინა მძლეობა და გარდარეული სიმდიდრე და ყოველივე ამაო არს, გარნა საუკუნო იგი უუქდავი ცხოვრება დაუღვენელი“-ო (*762—763, გვ. 591). ამ ქვეყნად, მაშასადამე, ყოველივე ამაო და წარმატალი, დაუნდობელი და ცვალებადი, საუკუნო მხოლოდ საიქიოს ცხოვრებაო, ამტკიცებს ქმათალმწერელი. ამგვარი აზრი ეკლესიაში ჩვეულებრივი იყო, მაგრამ პოლიტიკურს აზროვნებაში საქართველოში წინათ არას დროს არ ყოფილა მიღებული და პირველად ჩვენს ავტორს აქვს ისტორიაში შეტანილი. მაგრამ შემდეგ საუკუნეებში ეს აზრი პოლიტიკურ მსჯელობაშიც გაბატონდა, ასე ძირიანად შეირყა ქართველი ერის პოლიტიკური რწმენა.

ცხადია, რომ ჩვენს ისტორიკოსს ასი წლისა და მეტის ამბები ზეპირადმოცემით და „თავით თვსით“ არ შეეძლო დაეწერა. შეგველია მას საისტორიო წყაროები ექმნებოდა და მის თხზულებითგანაც ჩანს, რომ ჰქონია კიდევ. მაგ. ჯალალედდინის მიერ ტფილისის აღების შესახებ ავტორი ამბობს: „მრავალგზის მოაველინა დასტური მეფემან დატევებად ქალაქისა, ძლით დაარწმუნა ბოცოს წარსლეა, ვითარცა სწერს ვინათგანმე ბერი მღვიმელი“-ო (*753, გვ. 578). მაშასადამე, სადაც ავტორს ჯალალედდინის საქართველოში ლაშქრობა აქვს მოთხრობილი, მას წყაროდ ხელთა ჰქონია საისტორიო ნაწარმოები, რომელშიაც ეს ამბები ყოფილა აღწერილი. ამ თხზულების ავტორი

ყოფილა „ბერი მღვიმელი“. ჩვენი ისტორიკოსის სიტყვებითგანა ჩანს, რომ მას ამ წყაროს ავტორის სახელი უკვე აღარა სცოდნია.

უეჭველია ჩვენს მემკითხვნეს ხელთა სჭირია აგრეთვე ერთი საისტორიო წიგნი, რომელსაც რქმევია, „წიგნი მეფეთა ბაღუშისთა და ნათესაეთა მისთა“. ერთს ალაგას მაგ., ამბობს „წარეიდა აღლარ და კახაბერის ძე კახაბერი, რომელი იყო თესლით ბოროტი, ვითარ გვაუწყებს წიგნი მეფეთა ბაღუშისთა და ნათესაეთა მისთა“-ო (*868, გვ. 712).

მონღოლების შემოსევის აღწერილობა ჩვენს ისტორიკოსს; როგორც ეტყობა, დამყარებული აქვს სხვათა შორის ერთს წყაროზე, რომელიც თურმე „თანდამხედლარი“ ცნობებისა მიხედვით ყოფილა შედგენილი. იგი ამბობს მაგალითად, რომ მონღოლთა მკვდრობა „მივიდა ნიშაბურს, სადა ნიშაბურელთა სანგზის წყობა ყვეს და ბრძოლასა თვის[სა] პირველსა კელად იგდო ქალაქი, სადა იგი სამასი ათასი კაცი თავდაკუთით მოკლა, ხოლო მეორესა ჯერსა ასი ათასი და მესამესა ოშსა ოცდა თორმეტი ათასი და უკეთუ არა ჯერ ხართ, მართლაცა არს, [რამეთუ] დიდსა სეიბადვანისა ხოჯა შამშადინისა შმა თანადამხედლარი იტყოდა ამას ნიშაბურისა მოხბრებასა“-ო (*759, გვ. 58¹).

დავით ნარინისა და ულუ დავითის მეფობისათვის კიდევ ჩვენს ისტორიკოსს ხელთა ჰქონია განსაკუთრებული თხზულება, რომლის შემდგენელადაც ვიდაც „უოველთა-აღმწერელი“, ანუ როგორც ბერძნები ამბობდნენ ხოლმე „პოლვისტორი“ ითვლებოდა. ეს ცხადადა ჩანს ჩვენის ავტორის შემდეგ წინადადებითგან: „ხოლო მოწვენილ არს ესეცა სატყუა“-ო, ამბობს იგი, „რომელ სხვა ვინმე უოველთა-აღმწერელი იტყვს, ვითარმედ ყარაყურუმს ყოფასა ორთავე მეფეთასა გაუყენა ესრეთ განბჭობითა, რომე მიფომა ლაშას ძესა დაუმტკიცონ, და ესრეთ წარმოაღვინა და რუსუდანის ძე დავით მაშინვე ღტოლვილი ღამით განიპარა და წარვიდა აფხაზეთსა“-ო (*809, გვ. 6¹2).

უეჭველია ჩვენს ჟამთააღმწერელს თვით მის მიერ ჩამოთვლილსა და ზემოაღნიშნულს წყაროებს გარდა თავის თხზულებისათვის სხვა კიდევ ბევრი მასალები უნდა ჰქონოდა და ექნებოდა კიდევ, თორემ ისეთს შინაარსიანს ისტორიას როგორ დასწერდა? ცხადია, მაგ. რომ მას ხელთა ჰქონია სხვათა შორის იმდროინდელი ხალხის აღწერისა და შემოსავლის. დავთრები (*818—820, 8¹5, გვ. 663—665, 719—720) და გადასახადისა და ბაჟის წიგნები (*925, გვ. 670).

წერილობით წყაროებს გარდა ჩვენს ისტორიკოსს ზეპირ გადმოცემითაც, „თქმულებით“-აც უსარგებლია. ამნაირს წყაროს იგი უფრო მაშინ მიმართავს ხოლმე, როცა მას სამეფო სახლის შინაურ და საიდუმლო საქმეების დასურათებაჲ მსურს. მაგ. დედოფალ გვანცას სიკვდილის შესახებ ის ამბობს: „ხოლო გუანცა დედოფალი, ავაგის ცოლყოფილი, მოკლულ იქმნა თათართა შინა მყოფი, რომელსა იტყვან, ვითა ასულსა მისსა ზუაშაგისა, რომელი იყო ცოლი სვეიფარდავლის ხოჯა შამშადინისა, მისითა განზრახვითა მოიკლაო“ (*843, გვ. 688).

ამგვარადვე ჩვენი „ჟამთააღმწერელი“ ბასილ მწიგნობართ-უხუცესის მოკლის ერთ-ერთ მიზეზად იმას სთვლის, რომ „სიტყუა-ცა იყო, ესუქნის თანა-

ეყო, ამისათვის შესვენილ იქმნა ბასილი წინაშე მეფისა, რომელმან მსწრაფლ მოიყვანა და ბრძანა ძელსა დამოკიდება“-ო (*846, გვ. 691),

დიმიტრი თავდადებულის ქონების მონღოლთა ყაენის მიერ მიტაცებარს შესახებ ისტორიკოსი სწერს: „წარიღეს ყოველი, არა დაშთა, რამეთუ მოქალაქეთა-ცა უწყოდეს საგანძურნი მეფისანი და შინაგამცემელ იქმნეს. ხოლო იტყჳან ამასაცა: ხოჯა აზიზის შვილი, რომლისა მამა მოეკლა მეფესა დავითს, ხუტლუბულა და იგი ორნივე მტერობად შეითქუნეს მეფისა“-ო (*898—F99, გვ. 739). ამ შემთხვევაშიც, მასწავლებელს, ავტორს საზოგადოე ბაში გაგრეცელეჲლი ხმებისათვისაც უური უთხოვებია.

დავით მეფის გარდაცვალების შესახებაც ჩვენს ისტორიკოსს გარდმოცენა მოჰყავს და ამბობს: „თქმულ არს ესეცა, ვითარმედ წამლისა მიერ აღსრულდა ცოლისა მისისა [მიერ], ვითარ სიტყჳს-მოქმედი იტყვის მაკედონელისა მის დიდისა მიდოსით თავ-მტკიენეულობად მყოფისა და იპვისა წამლისასა მიდოს და ანთიპატოს მიერ მიცენისა, ეგრეთვე დავითის [თქმულ] თქმულ არს ესეცენის მიერ შურისათვის ბასილ უჯარმელისა, რომელი მოაკუდინა მეფემან“-ო (*867, გვ. 711—712).

გადმოცემითვე სარგებლობს „ჟამთააღმწერელი“, როცა აღიარებული აქვს, რომ დავით მეფემ საქართველოს ეკლესიათა ქონებრივი მდგომარეობა შეარქა და მამულთა მიტაცებას ხელი შეუწყო: „თქმულ არს ესეცა, ვითარ ბოძენისა სოლომონისათვის წერილ არს, ეამსა სიბერისა მისისა არა პართლად ეიდოდა წინაშე ღმრთისა. და მძლავრებისაგან თათართასა უცალო ქმნილმან იწყუშლად საყდართა საეპისკოპოზოთა, რომელნი სანატრელთა მეფეთა შესაგაღნი სოფელნი მიენიქნეს, განსცემდა, ეგრეთვე მონასტერთა“-ო. (*851, გვ. 596). მაგრამ ამ შემთხვევაში „თქმულ არს“ შეიძლება მართო ზეპირ წყაროს-კი არა, არამედ წერილობითს საბუთსაც კნიშნავდეს, სახელდობრ იმდროინდელ საეკლესიო კრების ძეგლისწერას (იხ. ქები II, 164—166), სადაც ეს გარემოება საგანგებოდ არის აღნიშნული.

საზოგადოდ ჩვენი ისტორიკოსი განათლებული ადამიანია, მას გადაკითხული აქვს „ძველი წიგნები“. მონღოლების შესახებ იგი მაგალითად ამბობს: „ქვეყანასა მზისასა აღმოსავლეთით კერძო, რომელსა ეწოდებინ ჩინმაჩინ, ვამოწმდეს კაცნი ვინმე საკვირეღწნი, ადგილსა ყარყუმად წოდებულს, უცხო სახითა, წესითა და შესახელდავადცა, რამეთუ არცა ძველთა წიგნთა სადა იპოვების ამბავი მათი“-ო (*730, გვ. 548).

მას ძველი ბერძნული საისტორიო მწერლობაც სცოდნია. აი მაგალითად როგორ გვისურათებს საქართველოს გაქირვებას მონღოლების ხელში: „ესევეთა რწინი ქირნი მოიწიენეს, რომელ ძველთა სამე წიგნთა სმენილ არს, რომელნი თანა-შეესწორებინ ქრისტეს ჯვარის მცველთა იუდეანთა ზედა ქმნულ იერუსალიმსა სრულიადსა მოსპოლვასა ტიტეს და შესპასიანეს მიერ, ვითარცა იტყუის ჟამთააღმწერელი და მრავალმოთხრობელი ოსიპოს“ (753, გვ. 578).

რუსულანის ევრაგი განზრახვის შესახებ თავის ძმისწულის წინააღმდეგ ისტორიკოსი ამბობს: „გარნა განაქარგნა ზრახვანი ზეგარდამომან განგებამან,

ვითარ აქტირეველისანი დავით წინასწარმეტყველისანი და არა გულსკმა-ყო, რამეთუ განაქარვის ზრახვანი კაცთანი ზრახვამან ღთისამან, ვითარ ფარაოსი მოსესზე, ვითარ განერა ქელთაგან მისთა ლტოლვილი პირეულად, ვითარ იტყვს ჟამთააღმწერელი იოსიპოს, და კულად ვითარ განერა დავით ქელთაგან სულტანისათა, რამეთუ ცულ იქმნა განზრახუა მათი, და სხვაცა მოვიგნენო: არა ცულ იქმნა, რ-ლ იქმნა განზრახვითა ასტუფავისათა, არა ცულ იქმნა[ა] წარგ-ლენა ასულისა [მისისა] მანდანისი... მოცემა ძისა მისისა კვროსისი“-ო. ამისდა ზოუბედავად ასტიავი გადარჩენილ და წამოზრდილ შვილისშვილის კვროსისაგან ხომ მაინც „ძღუელი, შეპურობილ იქმნა კვროსისა მიერ, რომელი შემდგომად ასტუფავისა მეფე იქმნა. და ანუ არა ამაო იქმნა ხრიზმოზიცა იგი აპოლონის დედოფლისა და უმეტეს ამისსა არა განცრუვდა ხრიზმოზიცა იგი პრიამოსის[ა] ჭეფისა ასულთასა და... მთავრისა აღექსანდრე-პარიდოსის[ა] ზედა, რომელმან ნომტაცებელმან ელენისამან ცოლისა ალამენოსის ძისა მენ[ელ]ო[ს]ისგან, რომელი იპყრა წელთა ოცდათორმეტთა, [ხოლო] ოცდა რეად წლად უმშვიდე-ბელნი ბრძოლანი მოუგნა ტროადელთა [და] სრულიად[ი] მოსპ[ოლ]ეა. ნათესავსა მისსა“-ო. ¹ (*785, გვ. 619—620).

ბერძნული მწერლობის ცოდნა ჩვენს ავტორს შემდეგ ქვემოთ-მოყვანილ ორს წინადადებაშიც ემჩნევა: „ერისთავი სამადავლა, კაცი ყოვლითა სამქედ-როთა ზნითა შემკობილი და მოისარ რჩეული, მსგავსი მოსიმახოსსა ებრაელისა, გინა ნეოპტოლემეის პილასი რჩეულისა სახელოვანისა მერმიდონთ მოძღვრისა“ (*913, გვ. 755). ან კიდევ ერთგან ისტორიკოსი ამბობს: „გარნა წერილ არს, ვითარ აფროსინელთა ზინა სიტყუა, იტყვს ვინმე, იბრძოლებოდეს რა ანტი-პატროს და ყრმა კასანდროს მოაკედინა“-ო (*865, გვ. 710).

დავით მეფის სიკვდალის შესახებ ხმები გავრცელებული ყოფილა, ვითომც იგი მოეწაშლოთ და ჩვენი ავტორი ამის გამო იგონებს: „ვითარ სიტყვს მოქმედი იტყვს მაკედონელისა მის დიდისა მიდოსით თავ-მტკივნეულობად მყოფისა და იქვისა წამლისასა მიდოსის[ს] და ანთიპატოს მიერ მიცემისა, ეგრევე დავითის თქმულ არს ესუქნის მიერ შურისათვს ბასილ უჯარმელისა, რომელი მოა-წუდინა მეფემან უწყისობისათვს; თანა ეყო ბასილი ესუქნის და არა რიდა სა-წოლსა პატროსანსა მეფისასა“-ო (*867, გვ. 711—712).

იცის მან საბერძნეთისა და რომის ისტორიაც, იგი მაგალითად ერთს ალაგას, სადაც მოთხრობილია, რომ მონღოლთა საბრძანებელი 4 მოხელის მიერ განეგებოდა, მას განმარტებული აქვს, „ვითარ ძუელთა ოდესმე... რომისა [და ი]ონთა ქვეყანათა განაგებდეს ოთხნი ვპატონნი“-ო (*805, გვ. 647).

ძველ მწერლობას გარდა, მას თანამედროვე მონღოლებისა და მათ მეტომეთა საისტორიო მწერლობაც შესწავლილი ჰქონია. ჩვენს ავტორს სკოდნია სხვათა შორის უიღურთა ანბანი, და „წერილი“. აი რას ამბობს იგი ამის შესახებ: „მოიპარეს წერილოცა ამით მკირდითა ასოთა, რამეთუ ათეჟქსმეტათა ასოთა დასწერენ წიგნსა, რომელ აღვილ სასწაელოცა არს და აღვილ გულსქმის-საყოფი“-ო. (*731, გვ. 550).

¹ დედანი დამახინჯებულია, შეძლებისმეზრ აღუადგინე.

ავტორის მონღოლურის ცოდნა სხვათა შორის იმითაც მტკიცდება, რომ მას მოყვანილი აქვს მონღოლების წელთაღრიცხვის კვკლოსის მონღოლური სახელები და მათი მნიშვნელობა. კვკლოსი „ესე ათორმეტ წლად გააწევს, რომელსა უწოდენ სახელსა ესრეთ: „ყურყუნჯილ, უქ[უ]რჯილ, ფარსანჯილ, თავლინჯილ, ლუინჯილ, მორინჯილ, ყო[ი]ნჯილ, მეჩინჯილ, თალანჯილ, ნოხინჯილ, ყაყარჯილ“. ესე არს სახელი ათორმეტთა ცხოველთა, რომელთა მისცეს მთავრობა. თვითოსა წლისა თვითოსა პირუტყუსა, რომლისა პირველად თავუყევს. ყურყუნჯილ, რომელ არს თავუ, შერმე ზროხა, ავაზა, კურღოელი, ვეშაბი, გველი, ცხენი, ცხოვარი, ყაპუზუნა, ქათამი, ძაღლი, ღორი“-ო (*732, გვ. 551).

სცოდნია მას მონღოლური ენაცა და „წიგნი“-ც, ამასთანავე სარწმუნოება და ზნე-ჩვეულებანი, მონღოლური საბჭოებიც წაითხული ჰქონია. ჩვენს ისტორიკოსს მოთხრობილ აქვს, რომ მონღოლებს „აქუნდა წესად ერთისა ღმრთისა თაყუანისცემა, რომელს თენგრი უწოდეს ენითა მათითა და წიგნთა თავსა ესრეთ დამწერელნი: „მანქუ თენგრი ქუჩინდურა“, ესე არს „უკუდავისა ღმრთისა ძალითა“-ო (*732—733, გვ. 552).

ჩვენს ქაზთაღმწერელს თავის თხზულებაში ერთს ალაგას მონღოლური ლექსი-კი აქვს მოყვანილი, მონღოლთა მხედართ-მთავარი ჰემესის მახლობლად ომის ამბავს უცდიდა და „ნადირობასა და ლაშქართა ყოფასა ამბებისა მომლოდებასა აბაღა იხილა თათარი ვინმე ლტოლვილი (დამარცხების შემდგომ). ხოლო მან კითხულმან ყოველივე ლექსთა მიერ შეწყობითა წარმოუთხრა ენითა მათითა თვითუელისა მთავრისა შედარება, —ალიყანისიჲს თქუა: „ვითარცა მალლით მომავალი შავარდენი მოუწდა, მანგუდემურ ვერძსა მიეზგაესა, სირმონის შვილი ებაგან მხტომელსა გეფხსა და იასიბულა მოზვერს ბულა-კამბეჩსა“. „ხოლო ქართველთა მეფისათჲს ესრეთ თქუა ენითა მათითა: „თენგარი მეთუ ქურქურბა ბულარ მეთუ ბულილაჯი“. ესე იგი არს: „ვითა ღმრთი გრგვინიღდეს, ვითა აქლემი ბულრობდეს ქართველნი“ (*856, გვ. 728). იმდროინდელი მონღოლური პოეზია და სიტყვიერება შენახული არ არის, რომ შეგვედარებინა ჩვენი ავტორის ლექსი, მაგრამ ცნობილია, რომ მონღოლები საზოგადოდ გალექსილ სასაუბრო პოეზიაში ამკვარ მიმსგავსებათა დიდი მოყვარულნი ყოფილან. ეს სხვათა შორის მონღოლურ თხზულებითგან „ალტან ტობჩი“-თგანაცა ჩანს, სადაც ჩინგიზ ყანის სიტყვაჲ ლექსად არის მოყვანილი და თვით ამ ლექსშიაც იმგვარივე პოეტური მიმსგავსებანიც მოიხვეება, როგორც ქართველ ისტორიკოსის მიერ მოყვანილს ნაწევრებში: „მტრებზე დაცემისა და ნივარდობის ღმრთის მიუხდით შავარდენსაჲთ, შეტაკების ღმრთის მტრებს მიმინოსაჲთ დავაფრინდით, შეუტყით მშიერ ვეფხსაჲთ, გამჟვინვარებულ „ბურგუგ“-საჲთ“ (сб. Алтань Тобчи თარგმანი ლამა გალსან გამბოევისა, გვ. 130—131).

ალბათ ქართველს ისტორიკოსს მონღოლური საისტორიო თხზულებები ჰქონია ხელთა, როცა თავის თხზულებასა სწერდა. მაგრამ მონღოლურს გარდა თუ თვით უიღურული ენა არა, უიღურთა შესახები ისტორიული გადმოცემაჲც, როგორც ჩანს, ავტორს შესწავლილი ჰქონია; ერთგან ამბობს: „სარჩუ ვინმე

იყო ემაურთა (ემირი?)¹ უილურთა, რომელთა გვარისა საქმენი განსაკრვებელ არიან, ვითა ზღაპარნი და არიანა ზღაპარ და ცუდ, ამისთჳს უჯერო არს აწ თქმა“-ო (*735, გვ. 555).

ქართველ ისტორიკოსს მონღოლთა წელთაღრიცხვაც სცოდნია, ესმის მისი წესი და რიგი, გაუგია რა საფუძველზეა ეს აღრიცხვა დამყარებული და სცდილობს თანამედროვე მკითხველს ეს ქართველებისათვის უცნაური „წელიწადის სათვალავი“ გააგებინოს. მონღოლებმა „შექმნეს ქორონიკონის სახელ ათორმეტი წელიწადი ათორმეტთა პირუტყვთა [და] ცხოველთა სახელსა ზედა და თვითოს პირუტყვს და ცხოველს თვითოსა წლის მთავრობა განუჩინეს, ვითარ ძუელ ოდესმე ელინთა ბრძენთა ათორმეტთა ზოდიაკთა, რომელ არიან ეტლნი: ეტლნი მზისა და მთვარისა. ამათ ეტლთა თვითეულთა მისცეს ოცდაათ-ათი დღე. არა, თუ ცხოველნი არიან, არამედ ზომანი. ეგრეთვე ამათ თვითოსა წელიწადსა მთავრობა განუჩინეს თვითოსა პირუტყვსა, რომლითა ათორმეტივე გათავდების, თავსავე დაიწყებს. ვითარ ათცხრამეტული, ცამეტური, ზედნადები, ზედექუსეული, რამეთუ ცხრამეტ წლად გააწვეს და მერმე თავსავე დაიწყებს და ეგრეთვე ესე ათორმეტ წლად გააწვეს და მერმე თავსა დაიწყებს... ესენი აქუნდეს წელიწადის სათვალავად, ვითა ჩუენა ქორონიკონი“-ო (*732, გვ. 550—551), ამბობს ისტორიკოსი.

ჩვენს ავტორს ჩასაკვირველია სპარსულიც ეცოდინებოდა და სცოდნია კიდევ. მას მოყვანილი აქვს ერთი სპარსული წინადადება და თანაც მისი თარგმანი დაურთავს. ზუქლიდნა, რომელმაც მონღოლთა სარდალი ჩალატა ღამე ფარულად წუთისოფელს გამოასალმა, თავი გამოჰყო „ლერწმონითგან“, სადაც დამალულიყო მკვლელობის შემდგომ და სისხლიან ლახვრითურთ ხელში მიუხალოვდა თათრებს და მიაძახაო: „მენ ქუშტამ ჩალატარ“, რომელ არს ენითა სპარსულითა, „მე მოვკალ ჩალატარ“ (*790, გვ. 626).

თუმცა ჩვენს ქართალმწერელს² წინანდელი საისტორიო თხზულებები აქვს ხელთა, მაგრამ წყაროებით განურჩევლად კი არ სარგებლობს, მონურად-კი არ იმეორებს ყველაფერს, რასაც მისი წინამორბედნი ამბობდნენ, არამედ კრიტიკულად განხილვის შემდგომ. აი, მაგ. რასა სწერს იგი ულუ და ნარინ დავითების გამეფებაზე: „ხოლო მოწიგნულ არს ესეცა სიტყუა, რომელ სხვა ვინმე ყოველთა-ალმწერელი იტყვს, ვითარმედ ყარაყურუნს ყოფსა ორთავე მეფეთასა გაუყენა ესრეთ გაბჭობით, რომელ მეფობა ღამას ძესა დაუმტკიცონ და ესრეთ წარმოავლინა. და რუსუდანის ძე დავით მაშინვე ლტოლვილი ღამით განიპარა და წარვიდა აფხაზეთს. და მე არ შევიწყნარებ ამას: პირველად, რომ ყაენმან არა გაუყენა... და მეფობა ორთავე მანგუ ყაენის შეიღმან ყუბილა ყაენ მოსცა და ულუ ყაენისა წარმოავლინა და მანცა ორთავე დაუმტკიცა მეფობა და ორნი დასხდეს ტახტსა ზედა და ახომ, რომელ მრავალი სიგელი იპოვების და თვით მე მინახავს, რომელ სიგელსა თავსა სწერიო: „მეფენი ბაგრატიონნი და ნებითა ღთისათა დავით და დავით“ და კელიცა ორთავე რთავს: „ჩენ

¹ თეიმურაზისეულში „ემურთა“, ქცაში „მთვარი“; امير اولوس (И. Березин, очерк внутреннего устройства улуса Джучиева, 57).

დავითისაგან მტკიცე და ჩემ დავითისგანცა მტკიცე არს“ (*809, გვ. 652). მაშასადამე, ავტორი თავის წინამორბედთა თხზულებებს აკვირდებოდა და როცა იქ მოქცეული ცნობები უტყუარს საბუთებს „სიგლებს“ ეწინააღმდეგებოდა, არ „შეიწყენარება“ ხოლმე.

ყურადღების ღირსია, რომ ჩვენს ისტორიკოსს ამ შემთხვევაში შეუწყენარებლობის-საბუთებიც მოყვანილი აქვს: „მრავალი სიგელი“, რომელნიც „თვთ მეზინახეს“-ო, და რომელთაც მეფეთა ქელიცა ორთავე რთავს“-ო. მაშასადამე, ისტორიულს სიმართლეს იგი დედან-საბუთების ცნობებისდა მიხედვით არკვევს. ხოლო ეს უკვე საისტორიო კრიტიკის მეთოდის ჩანასახია და ქართულს მწერლობაში ეს კრიტიკული მეთოდი პირველი ცდა არის.

უფრო მეტის სიმკაცრითა და უნდობლობით ეპყრობა ქართველი ისტორიკოსი „უიღურთა გვარისა“ საქმეებს, რომელთა აღწერილობაც მას ხელთა ჰქონია. იგი დაცინვით გაიძახის: „განსაკვრეებელ არიან, ვითა ზღაპარი“, და არიანცა ზღაპარ და ცულ, ამისათვის უჯერო არს აწ თქმა“-ო (*735, გვ. 555).

ხალხურ ზღაპრებს, „გვართა საქმეებზე“ ზეპირ-გადმოცემას, საგმირო პოეზიის ნაწარმოებებს ჩვენი ემათააღმწერელი, მაშასადამე, ისტორიისათვის დამამცირებლად და უჯეროდ სთვლიდა.

ასეთი მკაცრი მსჯელობის შემდგომ პირდაპირ გასაოცარია, როგორ მოხდა და როგორ შეიტანა მანვე თავის თხზულებაში ის მართლაც-და „ზღაპარი“, რომელიც მოთხრობილია ლაშა-გიორგის ძისადმი ხაროში მყოფ გველების სიყვარულის შესახებ, ან სამეფა ცხენზე სამი დღე და ღამე ქენება, ან კიდევ აღაძინათა ძაღლურ ყეფისაგან გარემოცულ ქალაქის ზღუდების ორგან განარღვევა და დაცემა (იხ. აქვე გვ. 251)? ამიტომ უნებლით ეპვი ებადება მკვლევარს, მერმინდელ გადამწერის ჩამატებული ხომ არ არის ეს აღვლიები?

სხვა ქართველ ისტორიკოსებსავე „ემათააღმწერელსაც“ თხზულებისათვის წინადაწინ შედგენილი გეგმა ჰქონია. ეს ზემოთყვანილ (გვ. 246—247) ცნობებითა მტკიცდება და ამას გარდა იმითაც, რომ ავტორს არას დროს არ აეიწყდება, სად რა უნდა სთქვას და ხშირად წინდაწინვე გვატყობინებს რასაც ქვემოთ მოვივითბობდა: „ესე აქამომდე იყავნ“-ო, ხოლო როცა მოთხრობის საგანს ათავებს, იგი აცხადებს: „აწ ვახსენოთ მცირედ შეილთა-თვსთა-ცა ჩინგის ყაენისათა“-ო (*736, გვ. 557). მართლაც მოთხრობა მოკლეა და შემდეგი წინადადებით ბოლოვდება: „ხოლო სხუათა უკანასკნელ ვახსენოთ“-ო (*737, გვ. 558). ერთგან ჩვენი ისტორიკოსი ამბობს: „საქმენი სარგისინი ზემორ აღგვწერია და შემდგომად ვახსენოთ [ძე მისი ბექა]“-ო (*874, გვ. 718).

თუ რომ რაიმე მიზეზის გამო იგი იძულებული იყო თხრობის პირდაპირი მიმდინარეობისათვის გადაეხვია და წინა ნაამბობი შეეწყვიტა, მორჩებოდა თუ არა ამ ახალ საგანზე წერას, ყოველთვის მკითხველს საგანგებოდ მოაგონდება ხოლმე, რომ თავის შეწყვეტილ მოთხრობას კვლავ უბრუნდება: „ზემოდატევი-ბული ამბავი აღმართ-მამოუებელთა კვალად ვიწყოთ“-ო (იქვე, *756, გვ. 582). ან კიდევ „ესე აქამომდინ იყავნ, ხოლო ჩვენ დაშთომილისა სიტყვსა მიმართ აღვიდეთ“ (*777, გვ. 609), „ხოლო ჩვენ პირველსა[ცე] სიტყუასა აღვიდეთ“-ო. (*785—786, გვ. 620), „ხოლო ჩვენ პირველივე სიტყუა მოვიცს-

ნოთ“-ო (*808, გვ. 650), „ხოლო ჩუენ, გზისა მცირედ გარდამაბიჯებელნი, კჳა-
ლად მოგზაურ ვიქმენით“-ო (*851, გვ. 696), „ხოლო ჩუენ ზემოვსენებულისა-
აჰმადის მიმართ აღვიდეთ“-ო (880, გვ. 731), „ხოლო ჩუენ პირველ გზა აღე-
ლოთ, მცირედ კერძო გარდამაბიჯებელთა“-ო (*906, გვ. 747).

ქართველი ქართალმწერელის ღირსებას მისი მიუდგომლობა და პირუთენ-
ნელობა შეადგენს. იგი მაგ. საქართველოს მტრების ღირსებას, —ჯალალედინი-
ნისა, რომელმაც დიდი ცოდვა დაატრიალა ჩვენს ქვეყანაში, და მონღოლებისას,
საქართველოს განმარტებელთა, —სასიქადულო თვისებებს მაინც არა ჰმალავს,
პირიქით, ყოველთვის დიდის პატივისცემით იხსენიებს ხოლმე მათ. თუმცა ამას-
თანავე იმ საშინელ ომებებსაც, რომელიც მონღოლების ბატონობას მოჰყვა,
არ ივიწყებს და საუცხოოდ ასურათებს. საგულისხმეოა, რომ საქართველოს
ამამტრებელის ჯალალედინის სიკვდილის აღწერის დროს მას არც წყევლა-
კრულვა, არც სხვა რამ განსვენებულისათვის საძრახი სიტყვა წამოსცდენია,
არამედ დიდის ღირსებით, თითქოს სინანულითაც-კი ამბობს: „მოიკლა კაცი
იგი მაღალი და საცელოვანი კელმწიფე ვინ[ა] დაუდგომელ არს მინდობა სოფ-
ლისა ამის ამოსა“-ო (*762—763, გვ. 591). ამგვარადვე გულწრფელად აქებს
ჩვენი ისტორიკოსი მონღოლების მაღალ ზნეობრივ თვისებებს: „ტყუეილი
სიტყუა ყოვლადვე არ იყო მას შინა, არა თვალახვანნი პირსა კაცისასა, არცა-
დიდსა, არცა მცირესა და უმეტეს საბჭოთა შინა, რამეთუ კეთილნი წესნი
ეპყრნეს ჩინგის ყაენისაგან განჩენილნი“-ო. (*731, გვ. 549).

ქართველი ისტორიკოსის მტერთადმი პირუთენელობა აიხსნება იმით, რომ
საქართველოს იმდროინდელ დაცემისა და უბედურების მიზეზად მარტო გარეშე
მტრებს-კი არა სთვლიდა, არამედ უმეტესად ქვეყნისა და მკვიდრთა შინაურ
ცხოვრების მრავალს ნაკლულევანებას, მთავართა განცალკევებულსა და შეუზ-
რახებელ მოქმედებას, საზოგადოებრივ აზრის დაძაბუნებას და ზნეობის დაცემას.
და სხვას.

საზოგადოდ ქართალმწერელის თხზულება შინაარსიანი ნაწარმოებია და
თვით მოთხრობის ასპარეზიც ფართოა: იქ საქართველოს მარტო პოლიტიკური
თავგადასავალი-კი არ არის აღწერილი, არამედ სახელმწიფო ცხოვრება და
წესწყობილებაც ცხოვლად არის დახატული, მრავალი ძვირფასი ცნობები
მოპოვება მოხელეობისა და მართვა-გამგეობისა, გადასახადებისა და ზეპარისა,
მეხარკეობისა და მელაშქრობისა, მცხოვრებთა რარდენობისა და მოძრაობის
შესახებ, საეკლესიო საქმეებიც, ქვეყნის ზნეობრივი მდგომარეობაც, შინაური
საბოროტო ვითარებაც საკმაოდ არის დასურათებული. ჩვენი ავტორის ისტო-
რია აღარებულს ცნობებს შეიცავს და მისი ღირსება იმითმ უფრო ორკეცდე-
ბა, რომ XIII საუკ. საბუთები ცოცხალ შერჩენილი და ბევრს შემთხვევაში ეს
თხზულება მკვლევარისათვის ერთად-ერთი წყაროა.

მაგრამ ჩვენს ისტორიკოსსაც ბევრად უფრო მეტი სცოდნია, ვიდრე მოთხრო-
ბილი აქვს. მშვირად იგი თავის მოთხრობას განგებ ამოკლებს, რომ თხზულება
მეტის მეტად არ გაგრძელებულაყო. მონღოლების შესახებ იგი მაგალითად
ამბობს: „კეთილნი წესნი ეპყრნეს ჩინგის ყაენისაგან განჩენილნი. რომელთა-
რეთილულად წარმოთქმა გძელ არს“-ო, (731, გვ. 549). იკონიის წინ მომხდარო-

ბრძოლის შესახებ ნათქვამია: „ქართა ქალაქისათა იქმნა ომი ძლიერი, რომელთა თვთეულად არა არს ქაში მოთხრობად“-ო (*732, გვ. 603—604). უაგნმა რომ პაპა სარგის ჯაყელი, ციხისჯვარელი და მეფე განდგომის თავობაზე გამოსაქიებლად დაიბარა, „განმრავლდა სიტყვა მათ შორის და მრავალგვარად უბნობა, რომელთა არა არს ქაში თქმად და წერად“-ო (*839, გვ. 694). ჩვენი ავტორი საზოგადოდ შიშობს, „რათა არა განგრძელდეს სიტყუა“ (*844, გვ. 695) და „არ გაეგრავლოთ სიტყუა“-ო (*879, გვ. 723). იგი ცდილობს, რომ თავიანთ ალწერა შეამოკლოს და ამბობს ხოლმე: „თვითთვლად არა არს ქაში მოთხრობად“ (*846, გვ. 691) ან არა და „შეუძლებელ არს მოთხრობად თვთეულისა“-ო (*905, გვ. 747).

ჩვენი ქამთაალშწერელის თხზულება, როგორც ირკვევა, სანდო საისტორიო წყაროდ უნდა ჩაითვალოს. ამის დამამტკიცებელი მრავალი ცნობები ქლი ერის ისტორიის მესამე წიგნში იქმნება თავმოყრილი, აქ მხოლოდ ორიოდ მაგალითს მოვიყვან. მაგ. ქართველი ქამთაალშწერელის აზრი, რომ ულუ დაეითი და დაეით ნარინი „ორნი დასხდეს ტახტსა ზედა“, იმ საბუთებს გარდა, რომელიც თვით მას აქვს მოყვანილი, სხვათა შორის აბელიას საყდრის XIII საუკუნის წარწერითაც მტკიცდება, სადაც ნათქვამია: „ქ. აღიდენ და დაქაყარენ ღმერთმან მეფენი ჩუენნი დაეით-და დაეით“-ო (იხ. თაყაიშვილის Археологические экскурсии, вып. II, 16).

შემდეგ ერთგან ჩვენს ისტორიკოსს აღნიშნული აქვს: „ნიკოლოზ კათალიკოზი განრისხებული უთქმედავე და ამბილებდა (მეფე დიმიტრის) მრავლად და ვერ არწმუნა, დაუტევა კათალიკოზობა და ჯელითა თვისითა აკურთხა ჯუარის მტერთველი მეფისა აბრამ კათალიკოზად“ (*887, გვ. 730). ეს აბრამი მართლაც დიმიტრი თავდადებულის თანამედროვე „მღდელი და ჯვარის მტერთველი“ ყოფილა: მას 1278 წელს გუდარეხის მონასტრის მშვენიერი სამრეკლო აუშენებია, როგორც იგი თვით ამ სამრეკლოს კედლის წარწერაში მოგვითხრობს: „აღიდენ ღმერთმან ძლიერი და უძლვეელი მეფეთ მეფე დიმიტრი, ჰი მიწაჲ მეფობისა მათისაჲ უღირსი მღდელი და ჯვარის მტერთველი აბრაჰამ ღირს ვიქმენ აღშენებად სამრეკლოთა ამათ... ქქსა უფშ (ე. თაყაიშვილის Археологические экскурсии II, 33).

„ძეგლი ერისთავთა“

„ძეგლი ერისთავთა“ თავისებურ საისტორიო წყაროდ უნდა ჩაითვალოს და ქართულ საისტორიო მწერლობაში განსაკუთრებული ადგილი უკავია. თუ ჩვენ აქამდის ჩვეულებრივ საქართველოს მხოლოდ საერთო საისტორიო წყაროები გვქონდა ხელთა, ეხლა „ძეგლი ერისთავთა“-ს განხილვის დროს ჩვენ თვალწინ კერძო საგვარეულო მატიაზე გვექმნება, რომელშიაც ქანის ერისთავთა გვარეულობის თავგადასავალი არის მოთხრობილი. უძველესი ამგვარი საგვარეულო მატიაწებები სხვაც ბევრი იქმნებოდა აღწერილი ქართულად. ერთ ამგვარ საგვარეულო მატიაწის არსებობის შესახებ („წიგნი მეფეთა ბაღუშისთა და ნათესავთა მისთა“) ცნობაც-კი არის შენახული მონღოლთა დროინდელ ქართულ ეპოქაში (მ. შ. დ. წ. 712).

ძველ ქართულ საისტორიო მწერლობაში მხოლოდ ერთი საგვარეულო მატიაწე მოგვეპოვება, რომელიც ეკუთვნის სუმბატ დავითის ძეს და „ცხოვრება და უწყება ბაგრატიონთა“ ეწოდება (იხ. აქვე, 192-194). მაგრამ რაკი ეს მატიაწე საქართველოს სამეფო საგვარეულოს ბაგრატიონთა თავგადასავლის ამბავს შეიცავს, ამიტომ რასაკვირველია მას საზოგადო მნიშვნელობა ენიჭება. „ძეგლი ერისთავთა“-კი ნამდვილი კერძო საგვარეულო მატიაწეა, რომელსაც საქართველოს მხოლოდ ერთი კუთხისათვის, ერთ-ერთ ხეობისათვის, განსაკუთრებით ქსნისა და მცირეოდენად არაგვის ხეობათა ისტორიისათვის აქვს მნიშვნელობა ისიც იმიტომ, რომ ქვენიფხველნი, რომელთა ცხოვრება და მოღვაწეობაც არის „ძეგლი ერისთავთა“-ში აღწერილი, ქსნის ერისთავებად იყვნენ.

ეს თხზულება ეტრატის ხელთნაწერ სწავასარში ყოფილა ჩართული და უძველესი თავდაპირველად ლარგვისის მონასტერს ჰქუთვნებია. დ. მეღვინეთს უცესი შვილის მიერ გადაწერილი პირი მ. ბროსესა ჰქონდა და იქითგან მან ფრანგულად გადასთარგმნა და თავის Additions-ში დაბეჭდა (გვ. 372—384. Addition XIX. De l'origine des Eristhaws du Ksan). ქართული დედანი ბროსესს არ გამოუყენია. პირველად თ. ყორღანძიამ დაბეჭდა თავის ქცების II წ. (გვ. 1—19) ამ თხზულების მეორე პირის პირისდა მიხედვით, რომელიც 1830 წელს ს. ქუთუმს ყოფილა გადაწერილი (ქცები II, 19). თვით დედანი არსადა ჩანს.

როგორც თვით თხზულებასაც ეტყობა და ჯერ ბროსესმაცა და თ. ყორღანძიამაც შენიშნეს, „ძეგლი ერისთავთა“ უნდა ლარგვისის მონასტრის რომელიღაც ბერის ან მღვდლის დაწერილი იყეს. იქ მაგალითად ნათქვამია: „შალვა მოაყუანა ცოლად ოესთა მეფის ასული, სახელად ბირდი, რომელმან განადიდა პატივი მონასტრისა ამის“-ო (ქცები II, 7). „მაშინ ვირშელმან ერისთავმან... შეპოსწირა ეკლესიასა ამას სწავასარი ესე კეთილი“-ო (იქვე 10). „მაშინ ერის-

„თავმა იოანე მასუჲ კვირასა შინა იწყო შენებად ზემოჲსა ამის ეკლესიისა, რომელ სამ წელ აღაშენა“-ო (იქვე 13).

მემატიაანის აზროვნობა ვიწროა და ცალმხრივი: მისი თვალთა ხედვის ას-პარეზი ქსნისა და არაფვის ხეობათა ამბებს ვერ გადასცილებია, ხოლო მოთხრობის ერთად-ერთ ღირსეულ საგნად მას ან საშხედრო მოქმედება და ომი მიაჩნია, ან ეკლესიათა აგება და შექმობა-გამშენება. საქართველოს დანარჩენი და უმეტესი ნაწილი მისთვის თითქოს არ არსებობდა და სახელმწიფო-სამოქალაქო ცხოვრების ამბებისათვის ყური მოყრუებული ჰქონია. ამიტომ თითქმის ყოველ ფურცელზე და სტრიქონში ან ლაშქრობასა და ომიანობაზეა ლაპარაკი, ან მოხდომასა და თავდასხმაზე, ან ცარცვა-გლეჯაზე. აოხრებული და გადაბუღული სოფლები და ხეობანი, დანგრეული ციხეები, სისხლის ღერა უწყალოდ და მცირეობითა უღმრთელი დაწოკება და წარტყევენა იქაურ ყოველდღიურ ცხოვრების იმდენად ჩვეულებრივი მოვლენა ყოფილა, რომ ლარგველს მემატიაანეს ამაზე მეტი სხვა თითქმის ვერაფერი უამბნია.

საშხედრო მოქმედებას გარდა მემატიაანის გულისყური მხოლოდ საეკლესიო შენობების აგებისა და შექმობისა, მღვდელმსახურთა პატივისცემისა და დასაჩუქრების ამბებისაკენ იყო მიპყრობილი. მას გულმოდგინედ აღნუსხული აქვს, თუ რომელმა ლარგველმა რა ხატი შეამოსინა და მოაჭედინა, ან ტაძარი ააშენებინა და მოახატვინა. მაგ. იგი ამბობს: ლარგველმა „შექმნა დიდი ესე ხატი მაჯხოვრისა საზომითა ტანისა თვისისათა და მოსქედა იგი. ამანვე შეაქო დიდი ესე ხატი თეოდორესი და შექმნა ორი კანდელი და დაუქიდნა“ (ქ.ები II, 8). ერთ-ერთ ქვენიფნეველის შესახებ მემატიაანეს ნათქვამი აქვს: „იყო კაცი... მოშიში ღეთისა და მოყუარე მღვდელთა... ამან აღაშენა ქვენიფნევეს ეკლესია და დარბაზოვანი... ამან იწყო შენებად ზღუდეთა ამის მონასტრისათა და აღაშენა სამრეკლოთა და ყოვლითა სამკაულითა“ შეამკო ეკლესია და შეტარიბნა მღვდელი და მონაზონი და პატივი სცა უუმეტეს ყოველთა ერისთავთა პირველთა და შემდგომთა“-ო (იქვე 10). ივანე ქვენიფნეველის სიტყველ და სათნოებაც სხვათა შორის ასეა დახასიათებული: იგი იყო „მოშიში ღთისა, მოყუარე მღვდელთა, პატივისცემელი მონაზონთა, განმადიდებელ ეკლესიათა, შემამკობელ ხატთა“-ო (იქვე 11, იხ. აგრეთვე გვ. 13 და 17). ამგვარი ერთფეროვანი და ცალმხრივი დახასიათება ნათელ ჰყოფს მემატიაანის პიროვნებას, აზროვნებასა და მიმართულებას.

რაკი ხელთნაწერი დახიანებული ყოფილა, მატიაანეს სამწუხაროდ თავიც აკლია და ბოლოც. ეხლა მოთხრობა ქვენიფნეველ-ბიბლიურთა ლარგვისში დასახლების ამბავით იწყება, რაც მემატიაანის სიტყვით ვითომც ბიზანტიის კეისარის იუსტინიანეზე უწინარეს მომხდარ იყოს (იქვე გვ. 1—3). შემდეგ იუსტინიანეს დროს ბიბლიურთა გაერისთავების ამბავია აღწერილი (იქვე 3—4) და დავით ბაგრატიონის მეფობაში გაერისთავთ-ერისთავებისა (იქვე 4). აქეთვან მოყოლებული მოთხრობის მიმდინარეობა უკვე ირღვევა და ხასიათი იცვლება. „შემდგომად იუსტინიანესა დაჯდა მეფედ დავით ბაგრატიონი“-ო, ამბობს მემატიაანე (იქვე 4). იუსტინიანე ბიზანტიის კეისარი იყო, დავით ბაგრატიონი-კი ალბათ საქართველოს მეფე უნდა იყოს. მემატიაანეს-კი ისე აქვს ნათქვამი, თით-

ქოს დავით იუსტინიანეს შემდგომ დაზღადარიყოს მეფედ. იუსტინიანე აქ აღბათ ქრონოლოგიურ ცნობის მაგიერ აქვს აღნიშნული, მაგრამ რაჲი არა ჩანს, თუ რომელი იუსტინიანე არის ნაგულისხმევი პირველი თუ მეორე, ამიტომ ამ მხრივაც ეს ცნობა მაინც-და-მაინც გარკვეული თარიღის მაგიერად ვერ გამოდგება.

საზოგადოდ ეტყობა, რომ უძველეს ხანის შესახებ მემატიანეს მცირედი ცნობები ჰქონია, დავით ბაგრატიონის შემდგომ ხომ აღარავითარი ცნობები არ მოეპოვებოდა. იგი მაგ. ამბობს „გარდაიცვალნეს მეფენი და ერისთავნი 24-ნი და წელიწადნი არა-მცირედნი, მაშინ დაჯდა მეფედ ადარნასე“-ო (იქვე 5). ამ ოცდა ექვსი მეფისა და ოცდა ოთხი ერისთავის მოღვაწეობის და არა-მცირედ წელთა შესახებ მას, მაშასადამე, არავითარი საისტორიო მასალა არა ჰქონია და ინდროინდელი ქსნის ერისთავთა თავგადასავალისა და ნაშოკმედარისა თითონაც არა სცოდნია-რა.

მხოლოდ ზემოაღნიშნულ ადარნასე მეფის დროითგან მოყოლებული და-ლაგებული საისტორიო მოთხრობა იწყება (იქვე 5). რომელი ადარნასე მეფეა, არა ჩანს იმიტომ, რომ XIII-ს., როდესაც მოთხრობისდა მიხედვით უნდა მას გეხებოდეს, ამგვარი მეფე საქართველოში ცნობილი არ არის. დადიანისეულს ქცანი ამ ადარნასეს გამეფების თარიღად 1220 წ. არის დასახელებული (ქცბი II, გვ. 5, შენ. 8), მაგრამ ვინ არ იცის, რომ ამ დროს საქართველოში ადარნასე კი არა, ლაშა-გიორგი მეფობდა. თ. ჟორდანიძე ფიქრობს, რომ შესაძლებელია ქრონიკონი მერე იყოს ჩაყრებული და თვით სახელი ადარნასე ვახტანგ III-ის მეტი სახელი იყოსო (იქვე), მაგრამ ესეც საეჭვოა იმიტომ, რომ როგორც „ძეგლით“-განა ჩანს ადარნასეს შვილსა რქმევია ვახტანგი (იქვე) და ძნელი დასაჯერებელია მამასა და შვილს ერთი-და-იგივე სახელი რქმეოდეთ.

მაშასადამე, ადარნასე მეფითგან მოყოლებული, თუმცა დაახლოვებით, მაინც ხანის გამორკვევა შეიძლება და მონღოლთა-დროინდელ „უღრობას“ გეისურათებს, მაგრამ „ძეგლის“ ამ ადგილისაც უფრო ზედმიწევნით ქრონოლოგიურად განსაზღვრა ჯერ-ჯერობით ძნელია: იმისათვის განსაკუთრებული კვლევა-ძიება არის საჭირო.

უღრობის მოთხრობა თითქმის შეუწყვეტლივ მიმდინარეობს და XV ს. დამდეგის ამბებზე სწყდება (იქვე 17—18), თემურ ლენგის შემოსევის შემდგომ ომიდარ ამბების მოთხრობით.

რაც უფრო მემატიანე მოთხრობის უკანასკნელ ნაწილს უახლოვდება, თვით აღწერილობაც უფრო და უფრო ვრცელი და ცხოველი ხდება. აქ მოთხრობილის სიმართლის რამტკიცებაც სხვა და სხვა საბუთებით შეიძლება, როგორც მაგ. ვირშელ ერისთავის შესახებ, რომელიც „ძეგლში“ 1396 წ. არის მოხსენებული (იქვე გვ. 15) და მართლაც მცხეთის ერთს 1398 წ. სიგელს ხელს აწერს (ქცბი II, 202—203), განსაკუთრებით-კი თემურ ლენგის შემოსევის შესახებ (შეად. „ძეგლი“ გვ. 15—16 და ლარგვისის პარაკლიტონის ცნობა ქცბი II, 204—205).

აქა-იქ ამ მათიანეში (ქცბი II, 11 და 15) თარიღებიც არის მოყვანილი, მაგრამ ჩვეულებრივ მთელს მოთხრობაში ქრონოლოგიური ცნობები იშვიათია. ზოგჯერ წელთა რაოდენობა აღნიშნული არის, მაგ. ერთგან ნათქვამია: „მაშინ

წინამძღვარ ექმნა ცხრაძმის-ვეფელთა ბიძა მისი ცხრა წელ“ (იქვე 10), ხოლო მეორეგან სწერია: „მეორესა წელსა მოუხდეს ყოველნი დეაღნი“-ო (იქვე). სხვაგან მეტი არავითარი თარიღი არ მოიპოვება და ეს გარემოება „ძეგლის“ დიდ ნაკლად უნდა ჩათვალოს.

თვით მატიანის მოთხრობა ერთფეროვანია და თვითოეული აბალი ცნობა იწყება ან სიტყვით „მაშინ“, ან არა და „მას ეამსა“. თავითგან ბოლომდის მოთხრობა ამგვარად არის აგებული და ყოველს „მაშინ“-სა და „მას ეამსა“-ს რამდენიმე „ხოლო“ მოსდევს ხოლმე.

ვიწროდ არის შემოფარგლული მატიანის თვით მოთხრობაც: ქსნის და მცირეოდნად არაგვის ხეობათა ყოფა-ცხოვრების გარეშე, როგორც უკვე ნათქვამი იყო, მემატიანისთვის თითქმის არა არსებობს რა და ამის გამო მატიანე ცოტა ან იყოს მოსაწყენია, როგორც ერთფეროვანი და მოსაწყენი უნდა ყოფილიყო საქართველოს ამ მიყრუებულ ადგილების იმდროინდელი ცხოვრება. მაგრამ რასაც მემატიანე მოგვითხრობს ხოლმე, სამხედრო ამბებს მაინც თავისებური სიციხოველე აქვს და მაშინდელ ცხოვრების ამ დარღვის ვითარებას მკაფიოდ გვისურათებს. მუდმივი ქიშპობა და შუღლი ორ ხეობას შორის, ერთმანეთთან მიხდომა და თავდასხმა, მოთხრობა მუდმივ აოხრებისა და ცარცვა-გლეჯის შესახებ ნათლად წარმოუდგენს მკითხველს ქსნისა და არაგვის ხეობათა ყოფა-ცხოვრების სურათს. მკვლევარი ვერსად სხვაგან, არც ერთს სხვა ქართულ საისტორიო წყაროში ამის შესახებ ცნობებს ვერ იპოვის. ამიტომ ვისაც ამ მხრივ ქართველ მთელთა იმდროინდელი მდგომარეობის შესწავლა ქსურს, ვისაც ცნობების შეკრება სწადიან ეთნოგრაფიულ და საზოგადოებრივ მოძრაობისა და ბრძოლის შესახებ ამ კუთხეში, ვისაც ფიქრად აქვს დედა-ქართულთა შორის გამწვავებული ბრძოლის ვითარება შეისწავლოს და მათი მოსახლეობის გამოსარკვევად საჭირო მასალები შეაგროვოს ან გამოარკვიოს თუ რა დამოკიდებულება და ბრძოლა არსებობდა ერისთავთა და ადგილობრივ მკვიდრთა შორის,—მისთვის „ძეგლი ერისთავთა“ თითქმის ერთად-ერთი შინაარსიანი წყარო იქმნება. ამ მხრივ მას თავისი განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს და არას ღროს არ დაეკარგება.

მაგრამ ლარაგვისის მონასტრისა და ქსნის ხეობის სხვა ადგილების ხელთნაწერები და ნაშთები ცხადად მოწმობენ, რომ ქსნის ხეობის წარსული ცხოვრების მთელს შინაარსს მარტო ბრძოლა, ომი და ცარცვა-გლეჯა არ შეადგენდა, რომ თუმცა ისე ძლიერად არა, მაგრამ ქართული სულიერი და ნივთიერი კულტურის მაჯისცემა აქაც მაინც ისმოდა. მაშასადამე, მკვლევარს უნდა ახსოვდეს, რომ „ძეგლი ერისთავთა“ თავისებურ ღირსებისა და მუხუხედავად მაინც ქსნისა და არაგვის ხეობათა იმდროინდელი მდგომარეობისა და ყოფა-ცხოვრების სრული სურათი არ არის.

სასურველია, თუ დედანი არ აღმოჩნდა, ამ თხზულების მეღვინეთხუცეს-სეზილის მიერ გადაწერილი პირი მაინც მოიძებნოს და ეს „ძეგლი“ ხელმეორედ შეაღწეროს და გამოიცეს.

„სხოვრება ბაგრატ მეფობისა“ (sic).

ქართლის ცხოვრების“ გამასწორებელ და შემაჯავებელ კომისიის წევრები ერთგან გადაჭრით აღიარებენ: გიორგი V-ის, ბრწყინვალის, ისტორია-კი ყოფილა დაწერილი, „ხოლო ძისა მეფისა გიორგისა, მეფისა ბაგრატისა არლარა წერებულყოფი ვიდრე მეფის გიორგის ძის ბაგრატისამდე“, არც „მეფის აღექსანდრესა და ძისა მისისა, მეფისა კოსტანტინესი, და შემდგომი“ მეფეთა ცხოვრება და თავგადასავალი იყო აღწერილიო. ერთი სიტყვით, ვახტანგ მეფის „სწავლული კაცნი“ აცხადებენ, რომ თავის დროზე მხოლოდ „ბაგრატისა და ძისა მისისა კოსტანტინესი დაეწერათ და ეპოვეთ ძველთა წიგნთა შინა“-ო (მ. ჯანაშვილი, ნაშრომი გვ. 18 და ე. თაყაიშვილი, Опис II, кн. I, гл. 120). მართლაც ქცის შემასწორებელ-შემაჯავებელნი თავიანთ ნაღვაწ შრომაში ამ თხზულებას რამდენჯერმე იხსენიებენ. ბაგრატ მეფის ისტორიის წინ მაგ. ისინი სწერენ: „თუ რაცა იქმნა ჟამსა მას, ანუ რა ქმნა მეფემ ბაგრატ, ანუ რაცა იქმნა, ყოველივე ძეგლის ქართლის ცხოვრებიდამე (sic) აღგვიწერია“-ო (მ. ჯანაშვილი, ნაშრომი გვ. 36). ამ განცხადებითგანა ჩანს, რომ ქართლის ცხოვრების ზოგიერთ ხელთნაწერებში ოდესღაც საქართველოს ისტორია მარტო გიორგი ბრწყინვალის მეფობით-კი არა თავდებოდა, არამედ ბაგრატისა და კოსტანტინეს მეფობაც მოთხრობილი ყოფილა და ამით თურმე თავდებოდა. ჩვენ ვიცით, რომ მარიამ დედულქვას მაგალითად გიორგი ბრწყინვალის ისტორია-კი აკლია და მარტო მისი დასაწყისია შერჩენილი.

„სწავლულნი კაცნი“ მოწმობენ, რომ ბაგრატ მეფის ისტორია „ძველ ქართლის ცხოვრებაში“ ყოფილა შენახული. როგორ და რა სახით? ამის შესახებაც შენახულია მცირედი ცნობა. თავის შრომის ერთს ადგილას იგივე პირები აცხადებენ: ესა-და-ეს „თუთი ძველად ნაწერი რომელიმე ეპოეთ კოსტანტინეს ცხოვრება“-ო (იქვე 44). მაშასადამე, ისტორია ცხოვრების სახით ყოფილა აწერილი: სათაურადაც „აღბათ ექმნებოდა „ცხოვრება მეფისა კოსტანტინესი“. ამგვარვე ხასიათისა იყო აღბათ ბაგრატის ისტორია-კი. როგორც ჩანს, ორივე თხზულება „ძველ ქცა“-ში ცალკე ყოფილა შეტანილი, როგორც ცალკე ნაწარმოები, იმნაირადვე როგორც მაგალითად „მშ დღეს ქცა“-შია შენახული სუმბატის თხზულება, დავით აღმაშენებლისა და თამარ მეფის ისტორიები.

სამწუხაროდ ეხლა არც ეს ორი „ცხოვრება“-და ბაგრატისა და კოსტანტინესი მოიპოვება: ჯერჯერობით მაინც ამგვარი ნაწარმოები არ არის ცალკე წიგნად აღმოჩენილი. თვით კომისიის, ეტყობა, ეს ორი თხზულება თავის შრომაში მოლიანად არა აქვს შეტანილი, თუმცა კი მოსალოდნელი იყო, და ვინც მათ თხზულებაში ბაგრატის მეფობის აღწერილობის სათაურს წაიკითხავს შეი-

ძლება იფიქროს კიდევ, ვითომც „ცხოვრება“ იქ სავსებით ყოფილიყოს შეტანილი, მაგრამ ზემოაღნიშნული ორი თხზულებით ქცის შემავსებელთ მხოლოდ უსარგებლნიათ და თვით ნაწარმოებნიც შრომაში მთლიანად არ ჩაურთავეთ. ამას მათივე საკუთარი სიტყვები გვიმტკიცებენ: კოსტანტინეს ცხოვრების ბოლოს „სწავლულ კაცთ“ ნათქვამი აქვთ, „ესე მეფე კოსტანტინე იყო ძე ბაგრატისი და იმეფა ამანცა კეთილად, ვითარცა ცხოვრება მისა მოგვითხრობს“-ო (იქვე. 41).

ყურადღების ღირსია, რომ ბაგრატის ისტორიისათვისაც ავტორს, როგორც ეტყობა, წინანდებურად „ცხოვრება“ უწოდებია—„ცხოვრება ბაგრატ მეფობისა (sic)“ (იქვე 36).

ბაგრატისა და კოსტანტინეს მეფობათა ისტორია ერთად არის შეტანილი ქცის გაგრძელებაში და მ. ჯანაშვილისეულ ქცის ხელთნაწერში. სათაური მხოლოდ ბაგრატის მეფობასა აქვს „სახელითა ღმრთისათა ვიწყოთ ცხოვრება ბაგრატის მეფობისა“ (მ. ჯანაშვილი. ნაშრომი 26).

ორისავე მეფის ცხოვრებათ შესავალად და დასაწყისი უმკველია უნდა აკლდეს. ერთისადა და მეორის მეფობაც თანამედროვე კათალიკოზთა შესახებ ცნობებით იწყება: „იყო მეფობასა შინა შეფეთ-მეფისა ბაგრატისასა კათალიკოზი დავით“ (იქვე 36), — „დაჯდა მის წილად ძე მისი კოსტანტინე ქრისტეს აქათ: ჩუა: ამას ჟამში იყო კათალიკოზი დავით“ (იქვე, 38). საეკეოა, რომ ისტორიკოსს მეფეების ცხოვრების აღწერა ერთბაშად კათალიკოზების ხსენებით დაეწყო. თვით შინაარსიც შემოკლებული უნდა იყოს.

ვინ ყოფილან ამ ორი თხზულების ავტორები, არა ჩანს. ეგონებ სიმატლესთან უფრო ახლო იქნებოდა გვეფიქრა, რომ ორისავე „ცხოვრების“ ავტორი ერთი და იგივე იყო, რათგან ორსავე თხზულებას ერთგვარი თვისებები აქვს: ერთგვარი ენით არის ნაწერი, ერთი აზრით არის გამსკვალელი. სწორედ უკანასკნელი გარემოება ნებას ვვაძლევს ვიფიქროთ, რომ თუმცა ავტორის ვინაობის შესახებ თვით თხზულებაში არავითარი ცნობა არ მოიპოვება, მაგრამ მაინც ალბათ ან ბარათიანთ გვიარისშვილი უნდა ყოფილიყო, ან მათი ყმა-კაცი. ამას მოწმობს ორისავე მეფობის მოთხრობის კილო და შინაარსი: თითქმის ყველგან და ყველადღერში ავტორის სიტყვით ისე გამოდის თითქოს ბარათიანნი რომ არ ყოფილიყვნენ საქმე უეჭველად დაიღუპებოდა, მუდამ, ცოტა არ იყოს, საგვარეულო თავმომწონეობა და ტრაბახი გამოსჴეივის: „დიდად ერთგულად და კარგად იყუნენ ბარათასშვილნი: იგიხივე წარყუნეს თანა და მსახურეს“ კოსტანტინესა, სხვებმა ვერაფერ გაბედაო (იქვე, 37), „იწყინეს ბარათიანთა“-ო (იქვე 39), „არა იყო ღონე წაღებისა ციხისა, რამეთუ მხარი ბარათიანთაგან ჰქონდა“-ო (იქვე, 40), „თუმცა ბარათიანთა არ გამარჯვებოდა, ძალად ქალაქსაც წაართმევდენ და ქართლსაც შემოეკიდებოდენ: ამას ზედან იპრიანა ღმერთმან, წყალობით მიხედნა ბარათიანთა გაქირებებას: და მას უკანით თათართა ძალი ველარა უკადრებია და არცა რბეუა: გატყდეს და შემინდეს“-ო (იქვე 41). ცხადია, ამ თხზულებაში ბარათიანთა მოქმედება ვადაქარბებით არის ნაღიღები და მთელი ქვეყნის ისტორია თითქმის ბარათიანთ გმირობის ისტორიად

არის გამოყვანილი. ზოლო ეს, რასაკვირველია, ან თვით ბარათაშვილს ვის-
პეს შეეძლო, ან მათ უმას.

თანამედროვე იყო ისტორიის ავტორი თუ არა, ამ საკითხის გადაწყვეტა
ძნელია იმიტომ, რომ ქცის გაგრძელებაში შეტანილ „ცხოვრება“-ში ამგვარ
საკითხის გამორკვევისათვის საჭირო ცნობები არა ჩანს, ზოლო შეიძლება თვით
დედანში ყოფილიყო. მხოლოდ ერთი წინადადება ისეა ნათქვამი, რომ თითქოს
ავტორი ომის მონაწილე უნდა ყოფილიყოს, მაშასადამე, თანამედროვეც. ერთი
ბრძოლის შესახებ „ცხოვრება“-ში ნათქვამია: „ჩვენ ქართველთაგანი ერთისა
თურმანიძის მეტი არა დაგვაკლდა: იგიცა ჯარმან ფეხითა გაიტანა“-ო (იქვე 41).
მაგრამ აწნაირი სიტყვების დაწერა მარტო თანამედროვესა და მონაწილეს-კი
არ შეეძლო, არამედ თვითველ ქართველს უფლება ჰქონდა, თუნდაც მერმინდელ
დროს მცხოვრებს, თავისი აზრი ასე გამოეხატა.

ამასთანავე ქცის გაგრძელებაში შეტანილ „ცხოვრება“-ში კოსტანტინე
ბაგრატის შვილად არის დასახელებული (იქვე, ვილასის, როგორც ე. თაყაი-
შვილმა განმარტა, 1779 წელს არშიაზე სხოლიოში შეუნიშნია: „ეს გიორგი
მეფის ძე იყო და არა ბაგრატის“-ო (იქვე, 38 და ე. თაყაიშვილის Опис.
II, вып. I, გვ. 120 და 124), და ვგონებ სამართლიანად. ზოლო ავტორი რომ
თანამედროვე ყოფილიყო, შეუძლებელია ამგვარი მძიმე შეცდომა მოსელოდა.
ან არა და უნდა ვიფიქროთ, რომ დედანში იმის შესახებ, თუ ვისი შვილი იყო
კოსტანტინე, არაფერი ყოფილა ნათქვამი, კომისიას ქცის გაგრძელების შედგე-
ნის დროს თვით შეუტანია ცნობა მეფის ჩამომავლობის შესახებ და სწორედ
ამ დროს შეცდომა მოსეოდა. რასაკვირველია, როცა დედანი აღმოჩნდება, მხო-
ლოდ მაშინ გამოირკვევა ეს საკითხიც. ეხლა-კი უნდა დავასკვნათ, რომ შენა-
ხული ტექსტი საწინდლო ცნობებს ვერ გვაძლევს.

მესხური ღავეთნის მატინანე (ქრონიკა)

XIV საუკუნის ისტორიის ძვირფას საისტორიო ნაწარმოებად „მესხური ღავეთნის მატინანე (ქრონიკა)“ უნდა ჩაითვალოს. ეს თხზულება პ. იოსელიანის წიგნთსაცავში დ. ბაქრაძემ იპოვა, მაგრამ უკვე დაზიანებული იყო. ჩვენს განთქმულს ჰეცნიერს ბატონიშვილს ვახუშტს, რომელსაც ეს წიგნი ხელთა ჰქონია, აღნიშნული აქვს, რომ ეს თხზულება ხუთ წიგნად ყოფილა გაყოფილი: „ღავეთნი მესხური ხუთ წიგნად განყოფილი“-ო (ვახუშტის ისტორია, დ. ჩუბინაშვილის გამ., გვ. 236). ეხლა მხოლოდ 15 ფურცელი-ღაა შერჩენილი, ამიტომ თვით ქრონიკა მხოლოდ 12 გვერდზეა მოთავსებული. მას თავი და ბოლო აქვია და ის ნაწყვეტი, რომელიც შენახულია, 1561—1587 წლების ცნობებს შეიცავს, ესე იგი 26 წლის ამბავს. მოთხრობა განსაკუთრებით სამცხე-საათაბაგოს ეხება, მაგრამ საქართველოს სხვა კუთხეების შესახებაც ფრიად საყურადღებო ცნობებს შეიცავს.

მესხური ღავეთნის ქრონიკა მატინანე და მატინანისებურად არის ნაწერი. ამ თხზულების გამომცემელს ე. თაყაიშვილს აღნიშნული აქვს, რომ ღავეთნში ბევრი ცარიელი ფურცლები ყოფილა დატოვებული, რომლებზედაც შემდეგ ისტორიული ცნობები უწერიათ დიიუჩის მსგავსად და ამ გვარად წარმოდგარა „მესხური ღავეთნის ქრონიკა“-ო (სამი ხრ. გვ. CXXIX).

ე. თაყაიშვილი ამბობს: „ჩვენი ქრონიკა პირი კი არ არის მესხური ღავეთნის ქრონიკისა, არამედ თვით თავდაპირველი დედანია, ავტოგრაფია. ეს უიქველად მტკიცდება იმით, რომ სხვადასხვა ცნობები სხვადასხვა დროს არიან ნაწერნი. ხელი ნაწერისა ზოგჯერ მოსხბა, ზოგჯერ წერილი, ზოგ ადგილას მელანი შავია, ზოგ ადგილას მქრალი. ზოგიერთ ცნობებს შუა ადგილია დატოვებული, რასაკვირველია მისთვის, რომ მაშინ ქვევსით ეს ადგილი, როდესაც რაიმე ცნობა მოხდებოდა ზემო ცნობაში მოხსენებულ ოჯახში. ზოგიერთი ცნობები, რომელნიც დატოვებულ ადგილზე არ დატეულან, გაგრძელებული არიან არშიებზე“ (სამი ხრ. გვ. CXXX—CXXXI).

თვით ქრონიკის დედანი, როგორც ზემოაღნიშნული გამომცემელი ამბობს, სხვადასხვა ხელითა ყოფილა ნაწერი: „პირველ ორ ფურცელ ნახევარის ხელი ხრონიკისა ერსკვარი არ არის და, ეჯობა, სხვადასხვა პირთა მიერ და სხვადასხვა დროს აიის ნაწერი. დანარჩენი ნაწერი-კი საზოგადოდ ერთი და იმავე ხელით. არის ნაწერი, მაგრამ მცირეოდენი გარჩევა მაინც ეტკობა, რადგანაც სხვადასხვა დროს და სხვადასხვა მელნით უწერიათ“-ო (იქვე, CXXXI).

მატინანის ავტორის სახელი აღნიშნული არ არის. აქ რასაკვირველია ჩვენის ავტორი გვყავს სახეში, როპელსაც უქთაირესი ნაწილი (9 გვერდი) ერთი

საკუთარი ხელით დაუწერია. ცხადია მხოლოდ, რომ როგორც სამართლიანად აღნიშნული აქვთ დ. ბაქრაძეს და ე. თაყაიშვილს, ავტორი თანამედროვე ყოფილა, ამასთანავე თვით სამცხის ათაბაგების გვარისშვილი. ეს შექდევნი მაგალითებითაცა მტკიცდება: „წვედლით ახალციხეს“, „იწყა ჩვენმა ლაშქარმა მოდგნა“, „განაზიდან გაიყარენით და-ძმანი“, „ამავე ქორონიკონს მარიამობის თუშს ოთხს პატრონი არილ მოპრუნდა აწყუშის, დიდის ხნის უნახავნი და-ძმანი შევიყარენით“-ო. ასე მხოლოდ ოჯახის მახლობელ წევრს, მოქმედ პირთა-ძმასა და ბიძაშვილს შეეძლო ელაპარაკა.

ს. კაკაბაძემ მესხური დავითნის შემატიანის ვინაობის გამორკვევის დროს ერთს წინადადებას მიაქცია ყურადღება, რომელიც შენახულია ე. წ. შდღე ქცა-ში, ანუ ქცის გადაკეთებულს გაგრძელებაში, იქ ნათქვამია: „პატრონი დედისიმედი და პატრონი ჩემი შვილის-შვილი პატრონი ქაიხოსრო გამოუგზავნეს ახალციხეს ფაშასთან“ (დამატ. 961—962). ამ წინადადებითგან ისე გამოდის, რომ მომთხრობელი თვით დედისიმედია („ჩემი“) და ამის გამო თითქოს დედისიმედი უნდა იყოს შემატიანე. სწორედ ასე დაასკვნა ს. კაკაბაძემაც (იხ. ვინაობა მესხური დავითნის ქრონიკის ავტორისა, გვ. 5—6).

ამ წინადადებას უკვე ე. თაყაიშვილმა მიაქცია ყურადღება, ნაგრამ სთქვა: „ეს ცნობა რომ მართალი იყოს, მაშინ მესხური დავითნის ხრონიკის ავტორათ თვით ათაბაგი ქაიხოსრო მეორე უნდა ვიცნათ“-ო (სამი ისტ. ხრ. გვ. 115, შენ. 1), ესე იგი ქაიხოსროს პაპა. ე. თაყაიშვილმა ეს აზრი საფუძვლიანად უარპყო (იქვე) და ამის გამო გადასწყვიტა, რომ „აქ ორივე ხრონიკაში შეტომა“-ო (იქვე) და ამ ადგილას სიტყვა „ჩემი“-ს „მაგიერ უნდა იყოს, როგორც სამართლიანად უჩვენებს ბროსე: „მისი“-ო (იხ. მ-მ ღვსი ქცა, გვ. 962, შენ. 1).

მესხური დავითნის შემატიანის ვინაობის გამორკვევის დროს მკვლევართ შესაფერისი ყურადღება უნდა მიექციათ ვახუშტის საისტორიო შრომისათვის, რომელსაც ეს მატიანე სრულად ხელთა ჰქონდა და რომლითგანაც თავის თხზულებაში ცნობები შეიტანა კიდეც. მეტად საყურადღებოა ის გარემოება, რომ ვახუშტსაც მესხური დავითნის მატიანითგან მოყვანილი ცნობები ზოგჯერ დედნის ენით და თითქმის სიტყვა-სიტყვით აქვს გადმოცემული. ვახუშტის ისტორიის მოთხრობასაც ამის გამო ცხადად ეტყობა, რომ შემატიანე მესხი და მონაწილეა—ამასთანავე განმაცვიფრებელი და სრულებით მოულოდნელია ის გარემოება, რომ ზოგან ვახუშტის ისტორიის მოთხრობაში მესხური მატიანის პირვანდელი სახე და დედანი უკეთესად არის შენახული, ვიდრე იმ ხელთნაწერში, რომელმაც ჩვენამდის მოაღწია და რომელიც თვით თავდაპირველ დედნად ითვლება. მაგალითად ერთი მეორის გვერდით ვახუშტის ისტორიის და მესხური მატიანითგან ამონაწერს მოვიყვან, —ხოლო აზრი რომ უფრო თვალსაჩინო იყოს, ის ადგილები, სადაც ორსავე თხზულების მოთხრობაში თანხმობაა, ხაზგასმული იქნება, ის ადგილები-კი, სადაც ვახუშტის ისტორიაში მატიანის დედანი უკეთ არის შენახული ვიდრე მესხური დავითნის ხელთნაწერში, შუადიქმნება დაბეჭდილი.

ვახუშტის ისტორია:

„ყანდურალ აუწყა ქათმის ყვილის უამს ბატონებს: ესენი შეიკაზმნენ და უკუდგნენ. ოხერათ თავს სიმაგრესა შინა იენისის ლ. მოვიდნენ იგინი, დაესხნეს ჩვენს სადგურს და თუხარლის კარავი აიალაფეს, ჩვენ კაცი მოუპალით, ერთი დავიჭირეთ და წარვიდნენ იგინი“ (ჩუბ. გამ. გვ. 164, ქიკ. გამ. 249).

„არამედ ესე ეცნათ ჩვენთა და შემოგვეყრიბნენ. მერმე მივედით თმოგვს, ქალაქი მოვარბიეთ, თმოგვს მოვიდა დედისი მემდიცა. ორშაბათს ვანის ქვაბებს მოვადექით, ოთხშაბათს შესვეით ავიღეთ. პარასკევს რჩეულიანი შევიყარე[ნი]თ, კვირას ოლადის ქვაბნი ავიღეთ, და კარწახს მოვედით, ივლის ით ერეკლე წლისა იმ შევეკაზმეთ, ფოსს მიუხედით, მოვსწყვიტეთ და ავიალაფეთ, მარბიელნი გაუძახეთ, რღვევის ხიზანი და ალაფი ავიღეთ. მოვედით პალაკაციოს, დავდექით...“ (იქვე ჩუბ. 164, ქიკ. 249).

მესხური დავითნის ხელნაწერი:

„წარმოვიდა ყანდურალი, აცნობა ბატონებსა, ქათმს ეყვილა. აღგეს ბატონები და ვინც იყო დაეკაზმნეს, ოცამდი შეკაზმული კაცი იყო, ბარგი აიკიდეს, დიდხან იქვე იბრუნეს და არ მოვიდეს, უკმოდგეს ოკერას თავსა სიმაგრესა, იენისს ლ. შაბთ დღეს განთიად, დაესხნეს ნასადგომეცა. სხუა აღარ დახუდა რა თუხარლიანთ კარავი და ბარგი დახუდა და ის აიფორიაქეს, ჯორები კიდევ მისცეს ჩუენი და მათი კაცები გარდიკიდნენ, ერთი მოკლეს და ერთი კელ[თ] დაიჭირეს ჩუენთა. წავიდეს განწბილებულნი“ (სამი ისტ. ხრ. 89).

„დავარდა კმა, დაიწყო ჩუენთა ლაშქარმა მოღენა... მივედით ზედათმოგუს და თმოგუის ქალაქი მოვარბიეთ... და პატრონი დედა მათი, დედისი მემდ-ყოფილი, დე-ბორა იქ მოვიდა, ორშაბათს ვანის ქუაბს მოვადეგით და ორშაბათს (?) იერიშით ავიღეთ, და პარასკევს დღეს ავიყარენით, ჩუდეგით, რჩეულიანი[ნი] შემოვიწყუენით. კუირას დღეს ოლადის ქუაბი ავიღეთ, ამოვედით კარწახს, დავდეგით ივლისსა ით, დღესა ზუთშაბათსა.

ქ[ს]ა სად ჰერაკლე შევეკაზმეთ წლისა ივლისა — ისა სამის თუისა და სამის კუირისა. მოუკედით ფოსოს, სახლი დაწუთით და ამოვწყუენით, გაუძახეთ ლაშქარი, და რღუეულთ ხიზანი და ალაფი და მოვედით და პალაკაციოს დავდეგით“. (სამი ისტ. ხრ. 90—91).

ამ შედარებითა შესწავლითგან ნათლად ჩანს, რომ ვახუშტს არამცთუ მესხური დავითნის მატჩანის ცნობებით უსარგებლია, არამედ ხშირად თვით დედნის ენაც ხელუწლებლივ შეუნახავს და ზოგჯერ ამონაწერები სიტყვა-სიტყვითაჲ მოყვანილი აქვს. უკვე ამ გარემოებას თავისდათველ მესხურ მატჩანის დედნის შესწავლისა და აღდგენისათვის დიდი მნიშვნელობა აქვს. მაგრამ გაცილებით უფრო მეტი მნიშვნელობა იმ გარემოებას ენიჭება, რომ ვახუშტს ზოგჯერ მატჩანის დედანი თურმე უკეთესად აქვს შენახული. ვიდრე თვით იმ ხელთნაწერში, რომელიც თავდაპირველ დედნად ითვლება. მართლაც და, როდესაც ვახუშტს ასე უწერია: „დაესხნეს ჩვენს სადგურს“, „ჩვენ კაცი მოუკალით, ერთი დავიჭირეთ“, „ეცნათ ჩვენთა და შემოგვეყრიბნენ“, ესე იგი როცა თვით მომთხრობელი მონაწილე მემატჩანე ლაპარაკობს, — ხოლო მესხურ დავითნის ხელთნაწერში ნათქვამია „დაესხნეს ნასადგომესა“, „ერთი კელთ დავიჭირეს ჩვენთა“, „დაიწყო ჩვენმა ლაშქარმა მიდენა“, — ცხადია ალბათ თვით ვახუშტის მესხურ დავითნის მატჩანის დედანში ასე უნდა წერებულყო. თორემ, რა დასაჯერებელია, რომ მას მესაუბრის კილოთი დაწერილი დედნის ტექსტი შეეცვალა და იმდენად გადაეტეოთინა, რომ მემატჩანე მონაწილედ გამოსულიყო. მაშასადამე, ირკვევა, რომ ვახუშტს მესხურ დავითნის მატჩანის დედანიდან ზოგჯერ უფრო მეტი ცნობები აქვს, ვიდრე თვით შენახულ დავითნის ხელთნაწერში.

ამგვარი ვითარება და დამოკიდებულება არსებობს მესხური დავითნის ხელთნაწერსა და ვახუშტის შრომას შორის მართო ზემომოყვანილ შემთხვევაშიც, ანა, არამედ სხვა შემთხვევებშიც. ეს გარემოება უნებლიედ იპყრობს მკვლევარის განსაკუთრებულს ყურადღებას. მაგ. მანუჩარ II-ის ათაბაგობის აღწერილობაშიაც ამ ორი ნაწარმოების შედარება უფრო საგულისხმეორო ცნობებს გვაძლევს და თანაც საშუალებას გვაძლევს მემატჩანის ვინაობა გამოვარკვიოთ. შემდეგი შედარება ამ აზრს ნათლად დამტკიცებს.

ვახუშტის ისტორია:

„ამასვე ქორონიკონს გორი და ახალციხე აღაშენეს ოსმალთა. და აგვისტოს ჩვენ მძევალნი გამოგვიხენეს: ამისთჳს მოვიდა სვიმონ მეფე მეშველად, აღარ აპრძოლეს, თემი მოარბია სვიმონ და წარვიდა. მერმე მანუჩარც მოლაღატეთ გამოველარ დადგა და ახალდაბას ჩავიდა. დედნის იმედი და ყვარყვარეს ძე ქაიხოსრო საკანაფის ციხეში დადგნენ. დიასამიძე ელია დემოთის ციხეში საავალიშვილოს შეუყენეს, წაართვა ამან ციხე და განძი მრავალი დასაფაროც

მესხური დავითნი:

„ქქნსა საჟე (sic) ახალციხე და გორი ააშენეს ურუმთა, აგვისტოსა, დასაბამითგან წელთა შეიღითას ოთხმეოცდა ოთხმეტსა და მეფე სვამეონ საშუელად მოვიდა აღარ შეაბეს მესხთა, თემი დაარბიეს და წარვიდეს. ბევრი იგი მოლაღატე შემოადგეს პატრონს მანუჩარს, კელარ დაუდგნა და ახალდაბას ცოლი წაიყუანა და წავიდა, პატრონი დედნის იმედი და პატრონის ყვარყვარეს შვილი პატრონი ქაიხოსრო საკანაფეს ციხეში დადგეს. და დიასამიძემ ელია დემოთას ციხეს

დაიჭირა გოგორის შვილ-მან ბე-
თანმან ჯვარის ციხე ფაშას
მისცა და ჩვენც ახალდაბას
ჩავედით. მერვე მარტს იეჭს ჩუპშ,
ჭრ. სოვ. მოვსრენით ჩვენნი მოლალა-
ტენი. და ნიჯათითა მეფეს სკიპონიან-
თა დავიპყარიო სრულიად სამცხე
ოსმალთა დავეზაფენით და სიგ-
ლინეთ კაცი შირაზე ხონტარისა. მოვცა
ხონტარსაც ქრისტიანობით ათაბა-
გობა და დავიპყარიო ყოველი-ო (ჩუბ.
გვ. 166, ქიქ. გვ. 253).

სავალანაშვილი სალაღატოდ შეუყე-
ნეს. ულაღატეს, ციხე წაარ-
თუეს და ბევრი საქონელი და სალარო
დაიპყრეს. და გოგორის შვილმა
ბეეან ციხი-ჯუარი ეჭე-იჭირა
და მისცა ფაშასა, შემოგვიყენეს
მოლაღატენი და ვეღარც ჩუენ დაუ-
დგენით და ჩავედით ახალდა-
ბას - - - - - (სამი ისტ. ხრ. 113—114).

შემომოყვანიოა შეღარებაც ცხადად გიჩიერეს, რომ ვახუშტის ისტორია-
ში მესხური მატიაწითგან ამოღებულ ცნობებში დედას ენა კარგად არის და-
ცული და ამასთანავე ზოგჯერ მომთხრობელ მონაწილე მემატიაწის ცნობები
სწორედ ვახუშტს აქვს შენახული, მესხურ დავითნს-კი აკლია. ასეთი სიტყვების
თქმა, როგორიც არის — „ჩვენც ახალდაბას ჩავედით“, „მოვსრენით ჩვენნი მო-
ლაღატენი“, „ვიპყარიო სრულიად სამცხე და ოსმალთა დავეზაფენით“, რასაკვი-
რველია მხოლოდ თვით მონაწილე მემატიაწეს შეეძლო ეთქვა, და, თუმცა მეს-
ხურ დავითნის ხელთნაწერიში ეს სიტყვები არ არის, მაგრამ მაინც შეუძლებელია
ვახუშტის შეთხზული იყოს, არამედ მის დედანში უნდა ყოფილიყო.

ვახუშტის სიტყვებითგან ჩანს, რომ მესხური მატიაწე „ხუთ წიგნად გან-
ყოფილი“ იყო, მაშასადამე, საისტორიო მოთხრობა ერთგვარად დამუშავებული
ყოფილა. მესხურ დავითნის შენახულს ხელთნაწერი-კი წიგნებად დაყოფის
კვალიც-კი არ მოიპოვება, მოთხრობაც შეუწყობელია. ამის გამო, თუმცა მეს-
ხური დავითნის ხელთნაწერი თავდაპირველ დედანდ ითვლება (სამი ისტ. ხრ.
გვ. CXXX), მაგრამ დიდი ექვი გვებადება და თავდაპირველ დედანდ ეგო-
ნებ რომ უსაფუძვლოდ უნდა იყოს მიჩნეული. ეს ხელთნაწერი რომ თავდაპირ-
ველი დედანი არ უნდა იყოს, ზემოაღნიშნულ გარემოებათა გარდა, ისიც ამ-
ტკიცებს, რომ ქრონიკონებში ასეთი მსხვილი შეცდომებია, როგორც მაგ. „საუ“
„საუა“ (სამი ისტ. ხრ. გვ. 111). „საუბ“ (გვ. 112), „სუე“ (გვ. 112), „საუე“
(გვ. 113). შეუძლებელია ასეთი უცნაური შეცდომები მოსვლოდა თვით მემა-
ტიაწეს, ათაბაგის საგვარეულოს ერთ-ერთს წევრს, ხოლო გადამაწერისათვის-კი
ამგვარი შეცდომები ისე გასაკვირველი არ არის.

მაინტდამაინც ცხადია, რომ მესხური დავითნის შენახული ხელთნაწერი
შეუძლებელია ვახუშტს წყაროდ ჰქონოდა, არამედ მას სხვა, უფრო სრული და
წიგნებად დალაგებული ხელთნაწერი ჰქონია.

ვახუშტის თხზულების დახმარებით მესხური დავითნის მემატიაწის ვინაი-
ბის გამოკვლევაც შეიძლება. იქ ნათქვამია სახელდობრ, რომ „დედის-შედი და
ყვარყვარეს ძე ქაიხოსრო საყაბლის ციხეში დაღვნენ“, მაგრამ ელია დიასამიძე
და ქაიხოსრომ გვილაღატეს და ამის გამო „ჩვენც ახალდაბას ჩამოვედით“-ო,

მერე „მოვსრენით ჩვენნი შოღალატენი და ნიჯათითა მეფის სვიმონისათა დავიპყართ სრულიად სამცხე და ოსმალთაც დაეზავენით და წარვაელენეთ კაცი წინაშე ხონთქარისა“-ო (ჩუბ. 166, ქიკ. 253). ვინ ამბობს ამ სიტყვებს? რაკი ნათქვამია ლალატის გამო „ჩვენც ახალდაბას ჩამოვედით“-ო, ცხადია, რომ ამის მთქმელი ან დედის-იმედი, ან ყვარყვარეს ძე ქაიხოსრო უნდა ყოფილიყო. იმიტომ, რომ მხოლოდ მათ შეეძლოთ საკანაფეს ციხითგან აყრილიყვნენ და ახალდაბას ჩასულიყვნენ. რომ ამ სიტყვების მთქმელი შეუძლებელია მანუჩარ ათაბაგი ყოფილიყო, იქითგან ჩანს, რომ ის ამაზე უწინარეს ახალდაბას იყო ჩასული და ამის გამო ვერც იტყოდა ახალდაბას ჩავედით. მაშასადამე, ზემომოყვანილ სიტყვების მთქმელი ან დედისიმედი, ან ქაიხოსრო უნდა ყოფილიყო.

შემდეგი წინადადება საშუალებას გვაძლევს ის საკითხიც გადავწყვიტოთ, თუ რომელი მათგანი ყოფილა მემბტიანე? იგივე მემბტიანე ამბობს: ხონთქარს რომ კაცი გაუგზავნე, „მოეცა ხონთქარსაც ქრისტიანობით ათაბაგობა და დაეპყარით ყოველი“-ო (ჩუბ. 166, ქიკ. 253). ეს სიტყვები ცხადად გვიჩვენებენ, რომ მემბტიანე მამაკაცი ყოფილა, მაშასადამე შეიძლება იყოს მხოლოდ ქაიხოსრო ძე ყვარყვარესი. თვით მესხურ დავითნის შენახულ ხელნაწერსაც კი ეტყობა, რომ მემბტიანე ქაიხოსრო უნდა იყოს და იქაც ნათქვამია: მოღალატეთა გამო „ველარც ჩვენ დაუდგენით და ჩავედით ახალდაბას“-ო (სამხ. ისტ. ხრ. გვ. 114). ამგვარად ირკვევა, რომ მესხური დავითნის მატიანის ავტორად, უკანასკნელი ნაწილისა შინც, ქაიხოსრო ყოფილა, ყვარყვარეს ძე.

როგორც უკვე აღნიშნული გვქონდა, ვახუშტის სიტყვით „დავითნი შეცხური ხუთ წიგნად განყოფილ“ ყოფილა. ესლა მისი მცირედი ნაწილი-და არის შენახული. ე. თაყაიშვილი ნაღვლიანად ამბობს: „ამგვარი ცნობები, რომელნიც მესხურ დავითნს აკლია, ჩვენთვის დაკარგულად უნდა ჩაითვალოს“-ო (სამხ. ისტ. ხრ. გვ. CXXXVII).

მესხური დავითნის მატიანე „მთლად არის შეტანილი პარიეის ხრონიკაში და შედეგი ქართლის ცხოვრებაში მხოლოდ იმ ადგილითგან, საითგანაც დალაგებით იწყება მოთხრობა ფაქტებისა დლიურის მსგავსად“-ო (იქვე). ზემომოყვანილი ორივე დასკვნა ვგონებ შემცდარი უნდა იყოს იმიტომ, რომ მატიანის მარტო შენახულ ფურცლებზეა დამყარებული.

მესხური დავითნის „ხუთ წიგნად განყოფილ“ მატიანე, როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, ვახუშტსაც ჰქონია ხელთა და მის საისტორიო წყაროთა სიაში იგი ერთადერთი თხზულებაა მესხეთის შესახებ, მაშასადამე მისი ერთადერთი წყაროც. ამ გარემოებას არსებითი მნიშვნელობა აქვს მესხური დავითნის მატიანის დაკარგული ნაწილის გამოსარკვევად და აღსადგენად. მაგრამ ვახუშტს თავის ისტორიაში წყაროებითგან ცნობები შედარებით იშვიათად მოჰყავს ზოლზე სიტყვა-სიტყვით, არამედ ჩვეულებრივ მხოლოდ შემოკლებით: უმთავრესს ყურადღებას იგი შინაარსს აქცევდა. ამ მხრივ მარტო ვახუშტის ისტორია მესხური მატიანის დაკარგულ დედნის აღსადგენად არ გამოდგება. მაგრამ იგივე მატიანე შეტანილია თითქმის სიტყვა-სიტყვით ქცის გადაკეთებულს გაგრძელებაში (ე. წ. შედეგი ქცისა) და ეგრეთ წოდებულ „პარიზის ქრონიკა“-ში, პირველში უფრო სრულადაა. ამას მესხურ მატიანის შენახულ ნაწილისა და

ქცის გაგრძელებათა შესატყვის ადგილებს ერთი-ერთმანეთთან შედარებაც ნათლად ამტკიცებს.

ამ უკანასკნელ გარემოებას კი ჩვენი მიზნისათვის დიდი მნიშვნელობა აქვს. ჩვენ გვაქვს ერთის მხრით ვახუშტის ისტორია, რომელშიაც თვითოეულ სამეფოსი და სამთავროს ისტორია, მათ შორის მესხეთისაც ცალ-ცალკე აქვს განხილული და აღწერილი; რომელშიაც მესხეთისათვის მას ერთადერთ წყაროდ მესხური დავითნის მატთან ჰქონია ხუთ წიგნად განყოფილი. მაგრამ სადაც თვით მატთანის დედანი შემოკლებით არის მოყვანილი. მეორე მხრით შენახულია ქცის ორი გადაკეთებული გაგრძელება, რომლებშიაც თუმცა ისტორიული მოთხრობა სამეფოებისა და სამთავროებისა მიხედვით დალაგებული არ არის და ცნობები მესხეთის შესახებ მრავალ სხვადასხვა ადგილას არის მოთავსებული, მაგრამ სამაგიეროდ მესხური დავითნის მატთანის ტექსტი სიტყვა-სიტყვით არის გადაწერილი.

რომ ქცის შესწორებულ გაგრძელებათა შემდგენელებს თავიანთი ცნობები მესხეთის შესახებ ვახუშტის ისტორიითგან არა აქვთ ამოღებული იქითგანაც ჩანს, რომ ვახუშტის ცნობები უფრო მოკლეა, მათი კი ჩვეულებრივ ერცელი და თან მესხური მატთანის დედანიც მშვენიერად აქვთ გადმოწერილი. ეს გარემოება კვლავ ამტკიცებს, რომ ვახუშტსაცა და ქცის შესწორებულ გაგრძელებათა შემდგენელებსაც ერთისა-და-იმავე (მესხურ) მატანით უსარგებლიათ.

ვახუშტის თხზულებისა და ქცის შესწორებულ გაგრძელებათა ერთიერთ-მანეთთან შედარება და პირველითგან სახელმძღვანელო აზრის შეთვისება, ხოლო მეორეთაგან თვით ტექსტის მიღწევა მტკიცე საშუალებას მოგვცემს გამოვარკვიოთ, სად არის შენახული მესხური დავითნის მატთანის დაკარგული ტექსტი, და დანაქლის აღვადგინოთ.

საყურადღებოა, რომ მესხურ მატთანის შერჩენილ ნაწილთაგან ამოღებული ცნობები ქცის შეესებულ-გადაკეთებულს გაგრძელებაში მხოლოდ „სა“ (261) ქრონიკონითგან იწყება (დამატ. ¹ გვ. 941), ამებზე-კი სამცხის შესახებ მოთხრობილია ამ გაგრძელების მეორე ნაწილის თითქმის დასაწყისითგანვე: „არა“ (150) ქრონიკონითგან მოყოლებული (იქვე 193). მაგრამ მხოლოდ „როდ“ (174) ქრონიკონითგან დაწყებული ქცის შეესებულ-გადაკეთებულ გაგრძელების მოთხრობა სამცხის შესახებ კარგად უდგება ვახუშტის ისტორიის ტექსტს. ჰევროგ მოყვანილი ამონაწერი ამ ორი თხზულებითგან ნათელჰყოფს ამ აზრს.

ქცის გაგრძელება (დამ. გვ. 89⁰):

ვახუშტი (ჩუბ. გვ. 165, კიკ. გვ. 338):

„ქცა როდ: მოვიდა ყენი ია-
ლუბ ურიცხვითა ერთა და უბრძანა
ჭრთა თავადსა და ლაშქარსა მისსა

„წელსა ქს. ჩუპე, ქრ. როდ მოვიდა
იაუბ ყენი, გამოვლო აზოცი და
მოადგა ახალქალაქსა და აოხრებდა

¹ ყველგან, სადაც აღნიშნულია „დამატ“, ე. თაყაიშვილის მიერ მშდ ქცის II დამატებად დაბეჭდილს ქცის გადაკეთებულ გაგრძელებასა პიიშნავს.

რათა ჩაუდგეს სამცხეს: ჩაუდგენ და მოიკცეს სდ და იავარ ყვეს ქვეყანა სამცხისა: და მერმე მოადგეს ციხესა და ქალაქსა ახალციხისასა, ჰპროდენ დიდხან: და ვერღარა დაუდგნა სიმაგრემან გასტეხეს ციხე და დაწვეს ქალაქი და იპურეს გულთა მესხნი ღარბაიხელნი ციხოვანნი: ზერმე აიყარნეს და მოადგეს ციხესა და ქალაქსა აწყურისასა და მოწვეს აწყური და ძოაოკრეს ქალაქი: და ციხესა ვერ უძლეს ბრძოლითა აღებდ და წარსვლა იწებეს, მაშინ ეზრახნეს ციხოვანთა და უქადეს მშვიდობა და არა დაქცევა საყდრისა და ციხისა: ამას ზედა გამოენდენეს. შესტენ მცველნი იგი ციხისანი და მაწყვერელი და მის თანა სხვანიცა ჩინებულნი. განიზრახეს, აღიხნეს კლიტენი ციხისასი და თჳნიერ თხოვისა (გვ. 899) და ბრძოლისა უღთოსა მას მთავარსა მიათვეს. და მან განიხარა ფდ და აღუთქვა ვდ არა რაჲ ავნოს მათ და გამოენდენეს: და ვითარცა შევიდეს ციხესა მას შა, მიუტევენს ეა მვენი და იავარ ყვეს ყოველი საჭურჭლე საყდრისა და ერი ურიცხვი დედებით და ყრმებითურთ: რომელნიმე მოსრნეს მახვილითა: ხ სხვანი ტყვედ წარიყუანეს: ხ სატი ყდ წი სასაოხსა ჩვენისა, შემკობილი თვალთა მიერ პატროსანთა ცოდვითა ჩვენთაგან ტყვე ყვეს... (ერთმა კაცმა ყვარყვარესა და მანუჩარსა აღუწა, თუ სად იყო ის ხატი) „ზ მათ განიხარეს სიხარულითა დიდითა და მსწრაფლ წარგზავნეს კაცი სარწმუნონი და დაიქსნა პატრონმან მანუჩარა“.

გარემოთა ქვეყანათა მოწყვეტითა და ტყვე-ყოფითა: ამას მანუჩარ ვერ წინააღუდგა და ვერღა რასმე აენებდა სპათა მისთა. ვარნა მცდელობდა მაგრებასა ციხე-ქვეყანისასა: არამედ ყეენმან მცირესა ხანსა შინა შეშუსრა ახალ-ქალაქი და გამოიყვანნა მუნიო მესხნი წარჩინებულნი და ტყვენი მრავალნი მუნ მყოფნი სრულიად: მერმე მოსწვა ქალაქი. მუნიოგან მოადგა ახალციხეს, აღილო იგიცა და უყო ვარეთეე მასცა. შემდგომად მოადგა აწყურსა და შეამკირვა ჳრიად. მაშინ მოქალაქეთა ვერარისა შემწისა მყოველთა ითხოვეს ზავი ყეენისგან რათა არა ტყვე ჰყვეს და არცა შემუსროს ეკლესია. მისცენ ქალაქი ყეენსა: ამისთჳს ყეენმან მისცა პირი მტკიცე, ვინადგან მესინვარებდა ჰაერი და მისცეს მოქალაქეთა აწყვერი ციხით სეკდემბერსა კე: არამედ რა მოვიდნენ სპანი ყეენისანი მოწყვეტილნი ქართლის-სომხითილად, განრისხნა ყეენი და არღარა აღასრულა პირი მესხთა, ტყვე-ჰყვნა აწყვერისანი სრულიად და აწყურის ღთის-მშობელი. მერმე კვალად მოაოკრა ქვეყანა ესე და დაღუტევა ეკლესია აწყვერისა უვნებლად, უკუნ იქცა და წარვიდა: ხოლო მანუჩარ ათაბაგსა აღუწნდა დატყვევება აწყვერისა ღთის-მშობლისა, წარავლანა ევხლი დიდძალი და დაიხსნა და დაასვენა აწყვერსავე“.

ამ ამბავის შესახებ უფრო მოკლე და მესხურ მატინისებური ცნობა შენახულია ე. წ. „პარიზის ქრონიკა“-ში: „ქკსა როდ იალუბ ყაენი მოვიდა, ახალციხე და აწყვერი აილო და აწყვერის ღთის მშობელი დატყუიქვდა სეკდემბერს კე. ბატონმან მანუჩარ დაიხსნა“-ო (ზ. კიკინაძის გამ. 6).

ამგვარი საერთო ცნობები სამცხის შესახებ ვახუშტის შრომაში (იხ. ჩუბ. გვ. 157 ქრ. როთ, გვ. 158 ქრ. რძე და ქრ. რე. გვ. 159—160 ქრ. სკვ, გვ. 160 ქრ. სკო და ქრ. სლგ, გვ. 161 ქრ. სლდ, ქრ. სლშ და ქრ. სმ და სხვანი) და ქცის შეესებულ-გადაკეთებულს გაგრძელებაში (შეად. დამატ. გვ. 904 ქკს როთ, რძე, რე; გვ. 919 ქკს სკვ, 920—921 ქკს სლა, გვ. 921, ქკს სლგ, გვ. 922 ქკს სლდ და ქკს სშა და სხვას) და „პარიზის ქრონიკა“-ში (იხ. შესატყვისი ქრონიკონებს ქვეშე) ბევრია.

ყველა ამ ცნობებს აგრეთვე ერთი საერთო თვისება აქვთ: თვით მოთხრობის ენას ეტყობა, რომ მომთხრობელი მესხია და მესხეთში ცხოვრობს. როდესაც მას ვისიმე მესხეთისაკენ გამგზავრება აქვს აღწერილი, იგი ყოველთვის ისეთს ზმნას ხმარობს, რომელსაც თავსართი „მო“ უხის, მაგ.: „წარმოვმართა უზუნ ასან... სამცხესა ზედა... მოვიდა სამცხეს და მერმე მოიწინეს აწყურის“ (დამატ. გვ. 894 ქკნი რძე); „წარმოვმართეს გზასა სამცხედ მოყვანებელსა... მოიწია ადგილსა, რომელსა აწ ელვასი ეწოდების“-ო (იქვე 896); „მოვიდა ყაენი იალუბ... და მერმე მოადგა ციხესა და ქალაქსა აწყურისასა“ (იქვე 898, ქკნი როდ).

ამასთანავე საყურადღებო და დამახასიათებელია, რომ როდესაც მემატიანე იმერეთის მეფის სამცხეში გამგზავრების შესახებ ლაპარაკობს, მაშინაც კი ზმნის თავსართად „მო“-სა ხმარობს და ანით თვის მესხობას ამჟღავნებს, მაგ.: „ქკსა სლა (231) ხვანთქრის ფაშები მოვიდნენ... და სრულიად ტაო ამოსწყვიდეს: მოუქდა, ბაგრატ მეფე... სცნა რა ესე ბაგრატ, წარმოუვლინა კაცი“-ო (იქვე 920, 921).

საგულისხმოა აგრეთვე, რომ მემატიანე ბაგრატს „იმერელ მეფეს“ ეძახის, ლუარსაბს „ქართლის მეფეს“ და მხოლოდ სამცხის მთავარზე მარტივად ნათქვამია „ათაბაგი პატრონი ქაიხოსრო“-ო (იქვე 921), ან კიდევ „ქკსა სლდ აწყურისა ღთის მშობელი ტყვედ წაასენა ციხის ჯვარს იმერელ მეფემ ბაგრატ“ (იქვე 922). ერთი სიტყვით, ამ ცნობების ენა ნათლად მოწმობს, რომ მემატიანე მესხია. ზემოთქვეთილი მაგალითები „პარიზის ქრონიკა“-შიც ამგვარადვეა.

მესხური დავითნის მატიანის დაქარგული ნაწილის გამოკვეთა და აღდგენა ადვილი საქმე არ არის და ჯერ კიდევ განსაკუთრებული ბეჯითი კვლევა ძიება საჭიროა, რომ მისი რაოდენობა და საზღვრები ქცის გადაკეთებულს გაგრძელებასა და „პარ. ქრ.“-ში დანამდვილებით ვიცოდეთ. ზემოაღნიშნული საბუთებით ამ სტრიქონების ავტორს უნდოდა მხოლოდ ცხად ეყო, რომ ამ მატიანის დაქარგული ნაწილის აღმოჩენა და აღდგენა შეიძლება, თუ რომ ვახუშტის ისტორიას, ქცის გადაკეთებულს გაგრძელებას და „პარ. ქრ.“-ის ზემოაღნიშნული მეთოდის საშუალებით შესაფერისად შევისწავლით.

თუ მომავალში ამგვარმა შესწავლამ გამოარკვია, რომ აწყურის ღთის-მშობლის ხატის პირველ დატყევეებისა და დახსნის ვრცელი ამბავი, რომელიც ვახუშტს არ მოეპოვება, მაინც მესხურ დავითნის მატიანეს ეკუთვნის, მაშინ ცხადი იქნება, რომ მატიანე ამ ნაწილის თანამედროვე არა ყოფილა. ამ აზრს შემდეგი მაგალითებიც ნათელ-ჰყოფენ: „მოიწია ადგილსა, რომელსა აწ ელვასი

ეწოდების“-ო (დამატ. 896, თუ ამ წინადადების მეორე ნაწილი მერე არ არის მიმატებული); „ყოვლად წმიდამან ღმრთის მშობელმან შეურაცხება ზატისა ვერ თავს იღვა და ესევეითარი რისხვა მოუვლინა ედ ნათესავი მათი ვიდრე დღეს აქამომდე არლარა სადა იპოვება“-ო (იქვე 904).

მესხური დავითნის მატინანის დაკარგულ ნაწილის დედნის აღდგენის დროს განსაკუთრებული ყურადღება იმ გარემოებას უნდა მიექცეს, რომ თვით დედანში, როგორც შენახულ ნაწილითგან ნათლად ჩანს, ქრონიკონები ბოლოში არის აღნიშნული, ქცის გადაკეთებულ გაგრძელებასა და „მარ. ქკ.“-ში-კი შეტანის დროს შემაჯიანებებს, როგორც ჩვეულებრივ მატინანეებში არის მიღებული, თარიღები თვითოეული ამბავის თავში მოუქცევიათ და დაუწერიათ.

მესხური დავითნის მატინანე რასაკვირველია ნამდვილ ხელოვნურ ისტორიად ვერ ჩაითვლება, იგი საგვარეულო მატინანეა, კენკლოსის სახით შედგენილი, ან უფრო დღიურის მსგავსად. ამის გამო რასაკვირველია მისი მოთხრობის რიგი შემთხვევითია, მხოლოდ გარეგნული ქრონოლოგიური კავშირი არსებობს ქრონიკის შინაარსში: არავითარი ლოლიკური დამოკიდებულება და მსვლელობა, წინა-და-უკანა მოთხრობილ ამბებს შორის არ არსებობს. მაგალითად, „დაიბადა ბატონის ვახტანგის ვაჟი ბაგრატ ივლისს ივ, დღესა ოთხშაბათსა, ეამსა დღისასა ქკსა სა“. „მაისსა კზ, დღესა ხუთშაბათსა წაყედით ახალციხეს და ბატონი თულ-მშუშნიერი საყაზმინოდ წაყეყანეთ“ და სხვა (სამი ხრონ. გვ. 83). თუკა შემდეგ მოთხრობა თანდათან უფრო და უფრო დალაგებული მიმდინარეობს, მაგრამ მინც დღიურის ხასიათი ბოლომდისა აქვს და ნამდვილი ისტორიის ხარისხამდე ვერ აღწევს.

ამიტომ ქრონიკის ავტორის მიზანზე და მეთოდებზე ლაპარაკი სრულებით უადგილო იქნებოდა: ავტორის ერთად-ერთ მიზნად რასაკვირველია ის იქნებოდა, რომ თავის საგვარეულოსა და ჩამომავლობისათვის თანამედროვე ამბების ხსოვნა შეენახა, ხოლო ამგვარ დღიურის დამწერ ავტორისათვის არავითარი მეთოდი არ იყო საჭირო.

ამისდა მიუხედავად, ან სწორედ ამიტომ, მესხური დავითნის მატინანეს, ვითარცა თანამედროვისა და მონაწილისაგან აწერილს შრომას, ჩვენის ისტორიისათვის დიდი, სწორედ დაუფასებელი მნიშვნელობა აქვს, განსაკუთრებით იმიტომ, რომ თვითოეული შემთხვევის შესახებ გარკვეული თარიღი არის დასახელებული.

მესხური დავითნის ქრონიკა პირველად გამოსცა შენიშენებითა და წინასიტყვაობით ე. თაყაიშვილმა თავის „სამი ისტორიულ ხრონიკა“-ში 1890 წელს (გვ. CXXVII—CXLIX და 81—115). რუსული თარგმანი ეკუთვნის მასვე (იხ. СМОНІК).

„გელათური ჰორონიკონი“

მესხური დავითნის მატიანის გარდა არსებობდა კიდევ ერთი ფრიად სა-
ყურადღებო წყარო, რამელსაც აგრეთვე ვახტანგის ისტორიკოს-მეცნიერთა
კომისია არ ასახელებს. ეს წყარო მოხსენებული აქვს ბატონიშვილს ვახუშტს
თავისი ისტორიის „უწყებულება მკითხველთათვის“-ის შენიშვნაში. „ხოლო უმე-
ტეს განმმართველი სხვათა პოვნილთ ქორონიკონებთ გარდა და ზოწამე. აქა
წერილთა ესე არს, რამეთუ ყოველნი აქა წერილნი მეფენი და მთავარნი თა-
მარილამ სვიმონის ძის გიორგისამდე დაწერილ არიან ძველს გარიგების და
სამართლის წიგნსა შინა იმერეთს გელათურსა“-ო (ქცა გამ. ჩუბინ. I, 8, შენ, 1).
საისტორიო წყარო, მაშასადამე, იმერეთში, გელათში ყოფილა დაწერილი
და „ძველი გარიგებისა და სამართლის წიგნი“-ს ხელთაწერში ყოფილა მო-
თავსებული. შესაძლებელია თვით წიგნიც გელათის მონასტრის „გარიგებასა და
სამართალს“ შეიცავდა. ეს ის „გაენათის საყდრის ძველი იადგარი და გვიჯარი“
უნდა იყოს, სადაც დაურეგების წესი და სამონასტრო სამართალი წერებულა,
რომელიც მოხსენებულია იმერეთის მეფის ბაგრატ III-ის 1545 წ. სიგელში
(სქს სძქლნი I, 20). დიდად საშწუხაროა, რომ ამგვარი ორი ძვირფასი ძეგლი
ებლა დაკარგულია.

როგორცა ჩანს, ეს საისტორიო წყაროც იმნაირადვე ყოფილა ჩართული
„გარიგებასა და სამართლის წიგნში“, როგორც მესხურ დავითნში ზემოგანბი-
ლული მესხური მატიანეა შეტანილი. თვით ნაწარმოებსაც მატიანის სახე ჰქო-
ნია და არა ისტორიისა, როგორც ეს იქითგან აშოლებულ ნაწყვეტებითგანაც
მტკიცდება.

ვახუშტი თვით ამ ქრონიკის შინაარსის შესახებაც ცნობებს გვაძლევს.
იგი შეიცავდაო მეფეებისა და მთავრების ამბებს „თამარილამ სვიმონის ძის
გიორგისამდე“, მაშასადამე, XVI საუკუნის თითქმის 100 წლის ისტორიას.

ეს ნაწარმოები, როგორც სხვებმაც და ე. თაყაიშვილმა სამართლიან-
ად შენიშნეს, შეტანილია ქცის გადაკეთებულს გაგრძელებაში და პარიზის
ქრონიკაში (ე. თაყაიშვილი, სამი ხრონ. გვ. CXLIV). რომ ეს სრული ქეშმა-
რიტებაა, ამის დამტკიცება შემდეგი საბუთით შეიძლება. „ძველი გარიგებისა
და სამართლის წიგნი“, ვითარცა იმერეთის და სახელდობრ გელათში დაწე-
რილი მატიანე, უეჭველია ადგილობრივის, გელათურს ამბებს უნდა შეიცავდეს;
მართლაც ქცის გადაკეთებულს გაგრძელებაში უცებ, სრულებით მოულოდნე-
ლად, გელათის ამბები იწყება: „ქქსა რეგ დიდის მონასტრისა გენათისა წი-
ნამძღვარი მიიცვალა“. „ქქსა რეგ აილო ალექსანდრე ძემან ბაგრატისამან
თევისა აგვისტოსა ე“. ამავე წელსა ქუთაისს თათარნი მივიდნენ და დაწვეს დიდი

მონასტერი გენათისა წიგნით და გარეთ... ქკს რვე მარტა იზ მიიცვალა. დედაოფალი თამარი აპრილსა ა... (პარიზის ქკკა ზ. კიკ, გვ. 7 და დამატ. გვ. 905). ვახუშტიც ხომ ამბობს, რომ „ძველი გარიგებისა და სამართლის წიგნი“-ს ქრონიკონში მეფეთა შესახებ ამბავი იწყება. მაშასადამე, იმ ადგილითგან მოყოლებული, რომელიც ზემოთ მოვიყვანეთ და გელათის მონასტრის წინამძღვარის გადაცვალუბას შეეხება, იწყება სწორედ „ძველ გარიგებისა და სამართლის გელათურ წიგნის“ ქრონიკა, მაგრამ იქნებ ცოტა ზევითვანაც.

თვით ვახუშტს თავის შენიშვნაში ამ ქრონიკის შესახებ ნათქვამი აქვს: „ბრწყინვალეს გიორგიდამ გიორგისამდე ძისა ალექსანდრესა სწერს რეს მეფე მოკულა, ეს მეფე მოკლესა და შემდგომად გიორგისა ჭკართლის მეფე, იმერთა მიჴე კახთ-მეფე მოკულა. აქ ქვეყნით სახელს ჰდებს, ვითარცა ქართველთ მეფეს გურიელმან სძლო მზიხის, კახთ-მეფე ლევან მოკულა, „ხოლო აქა-იქ უქვეყნად“; მეფე დიდ ბაგრატ მიიცვალა, ალექსანდრე მიიცვალა“-ო (ქკა ჩუბ. II, 8, შენ. 1). ამგვარად ამ წინადადებითგან თითქმის ისე გამოდის, რომ მართლაც თამარით-კი არ იწყებოდა, არამედ გიორგი ბრწყინვალით, იქნებ ამ გელათურს ქრონიკონს წინადადონდელი XIV ს. ამბები წინ უძღოდა, მაშინ პარიზის ქრონიკა თავითგანვე შეიძლება ამ წიგნითგან ამოღებული ცნობებით იწყებოდეს.

ამ წიგნის გარეგან თვისებების ვახუშტის აღწერილობა უფრო ნათლად გვიჩვენებს, რომ იგი მართლაც პარიზის ქრონიკაში არის შეტანილი. იქ, ვახუშტისა არ იყოს, ჯერ მეფის ბინადრობა და სამფლობელო არ არის დასახელებული, მაგ.: „მეფე გიორგი მოკლეს“, „აღადა მეფედ ალექსანდრე“ (ქკ. გვ. 5), „მეფე კონსტანტინე მიიცვალა“ (იქვე, 7),—ამგვარადა სწერია როგორც ვახუშტიც აღნიშნავს, „გიორგისამდე ძისა ალექსანდრესა“. ხოლო აქეთგან მოყოლებული მეფის სამფლობელო მოხსენებულია: „ქკს რეთ მოკლა კახთა მეფემან გიორგი მამა მისი მეფე ალექსანდრე“ (იქვე,), „ქართლის მეფე დავით და კახთ მეფე გიორგი“ (იქვე). მოიპოვება სწორედ ის წინადადებაც, რომელიც ბატონიშვილის ვახუშტს აქვს მოყვანილი, მაოლოდ სხვა სიტყვებით გამოთქმული: „მეფე კახთა ღენ მიიცვალა“ (იქვე, 11).

ვახუშტი ამბობს, რომ გელათის მართლაც „სვიმონის ძის გიორგისამდე“ აღწევდა. მაშასადამე, პარიზის ქრონიკაში იგი დაახლოვებით უნდა 21—22 გვერდზე თავდებოდეს, მაგრამ უკვე 11 გვერდითგან მოყოლებული პარიზის ქრონიკის ავტორი გელათურ ქრონიკას გარდა ცხადია მესხურ დავითნას მართლაც სარგებლობს (შეად. პარიზის ქკკის კიკ. გვ. 11, „ქკსა სად“ და სამი ზრონ. გვ. 86, „ქკსა სად“). მაგრამ ჩვენ სრული უფლება გვაქვს ვიფიქროთ, რომ უფრო წინათაც, მეცხრე გვერდითგან მოყოლებული ქკითგან სწლ პარიზის ქრონიკის ავტორი თუ მესხურ დავითნის ქრონიკით არა, უქვეყნია რომელიღაც სამცხეში აღწერილ ცნობებით სარგებლობს. ეს იმითა მტკიცდება, რომ 233 ქრონიკონითგან დაწყებული მემართანე მეფე ბაგრატს „იმერელ“-ს უწოდებს (ქკ. გვ. 9), იგი მისთვის საკუთარი ბატონი არ არის, უცხოა. თვით ავტორიც სამცხეში მომინადრე მესხია, იმერეთი მის სამშობლოს არ ეკუთვნის, იგი მაგალითად ამბობს: „ქკსა სწლ აწყურის ღთის მშობელი ტყუელ წაას-

ხეს ციხის ჯვარსა იმერელმა მეფემ ბაგრატ... ქკსა სჲ-სა არტანუჯი წაგვართეს ურუმთა... აწყურისა, ღთის მშობლისა შეწვენითა სამცხეს ვერ გარდმოვიდეს... ამაჲ ქორონიკონსა ციხის ჯვარიდამ აწყურის მღვთის მშობელი ტყუეთ წასვენეს იმერეთსა“ და სხვა (იქვე, 9). ერთი სიტყვით, გელათური ქორონიკონი განმარტოვებით პარიზის ქრონიკაში შენახულა მხოლოდ 7 და 8 გვერდზე, დანარჩენ ადგილას იგი სხვა წყაროებითგან ამოღებულ ცნობებშია არეული.

გელათური მატიაწე, როგორც აღნიშნული იყო, ქცის გადაკეთებულ გაგრძელებაშიაც არის შეტანილი, მაგრამ პარიზის ქრონიკას უფრო უკეთ უნდა ჰქონდეს მისი პირვანდელი სახე შენახული, ქცის გაგრძელებაში-კი ამას გარდა სხვა წყაროებიც არის უხედა მოხვეჭილი. მაინც-და-მაინც ეგონებ არც პარიზის ქრონიკაშია სრულად შენახული გელათური ქორონიკონის დედანი. ვახუშტს მოყვანილი აქვს მაგალითად უკანასკნელი თხზულებითგან წინადადება — „ქართულთ მეფეს გურიელმან სძლო მოხისს“, რომელიც პარიზის ქრონიკაში არ მოიპოვება.

ვახუშტი სამართლიანად უწოდებს იმერულს „ძველ გარიგებისა და სამართლის წიგნის“ ქორონიკონს გელათურის სახელს, რათგან იგი უქვევლია გელათის მონასტერში უნდა იყოს დაწერილი. ამას შემდეგი წინადადება ამტკიცებს, ილარიონ წინამძღვრის შესახებ იქა სწერია: „ქკსა სჲ მიიქვალადიდის მონასტრის გენათის მოძღვართ-მოძღვარი ილარიონ, პატრონი, თვესა ზაისს ე“ და გორისჯვარით აქა გელათს მოასვენეს“-ო (პარიზის ქკცა). თვით მატიაწე იქნებოდა „ჟამითი-ჟამად“, ე. ი. დროგამოშვებით აღწერილი და როგორც ჩანს თანამედროვეთაგან. ერთის შესახებ მაინც ამის დამტკიცება შეგვიძლია. ქორონიკონის 217-ის ქვეშე მოთხრობილია სხვათა შორის, რომ მეფეთ-მეფემ ბაგრატ ხონის ეპისკოპოზად დანიშნა ჩხეტიძე მანოელ და აკურთხა „აფხაზეთის კათალიკოზისა ხელითა საყდართა შიგან ბიჭვინტისასა, ქორონიკონი იყო სწიზ, წარვედით აფხაზეთს საკურთხეველად ივნისსაჲ, მოვედით ივლისსა ქ“-ო (ქიქ. იქვე, 8). მაშასადამე, ამ სიტყვების დამწერი უქვევლია სამღვდელთა პირი უნდა ყოფილიყო, ალბათ გენათელის მსახურელი ბერი. ამით აიხსნება, რომ მისი ცნობები საზოგადოდ საეკლესიოსა და განსაკუთრებით გელათურ ამბებს შეიცავენ. ავტორი მემატიაწეა, არავითარი გარკვეული მიზანი და თხრობის მეთოდი მას არაა ჰქონია, მაგრამ, ვითარცა თანამედროვის მიერ აღწერილს კვკლოსს, მის შრომას ჩვენის ისტორიის აღდგენისათვის დიდი მნიშვნელობა აქვს.

ფარსადან გორგიჯანიძე

ფარსადან გორგიჯანიძე ქ. გორითგანა ყოფილა. თავის თავს იგი მუსულმანთ სამართლის წიგნის „ჯამი აბას“-ის ქართულს თარგმანში ქართველს უწოდებს (Brosset, Histoire moderne de la Géorgie, I-re livraison, p. 543). ბროსეს-კი ჰგონია, რომ იგი სომეხი უნდა ყოფილიყო (იქვე, 510). შესაძლებელია მით უმეტეს, რომ თვით მისი ნაწარმოების პირველს ნაწილში სომხეთის ისტორიის ამბებს საპატიო ადგილი აქვს დათმობილი. შემდეგ იქნებ მისი სამართლიანი მსჯელობა, როცა იგი ბარათაშვილისაგან თუმანიშვილის ლუარსაბ ბატონიშვილის მკვლელობაში გარეენის ამბავს მოგვითხრობს, რომ „მართებულა ხელმწიფეთ შეწყენისა და შემკოდლობისა დარიდება, ნამეტნავად უკადრისობის შებედეა და მათს სისხლში გარეეა; ქართლში ქართველნი მრავალნი და ძირელნი არიან და სომეხნი ცოტანი და უღონონი და მათგან ამ რიგის საქმის თქმაც ძნელია, თო რადა ქნა; და ქართველთ უნდოდათ ეს სისხლი სომეხთზედ დაეტეხა“-ო (ქცა II, 535 ჩუბინაშვილის გამოცემა, ქიქ. : 26) მარტო პირუთენელობის-კი არა, არამედ მის უწინდელ ეროვნულ გრძნობის შედეგიც იყოს. მაინცა-და-მაინც თვით ავტორი, როგორც ეს ზემომოყვანილ სიტყვებითგანა ჩანს, თავის თავს ქართველად სთვლიდა.

ფარსადან გორგიჯანიძე თავის ისტორიაში თავის თავგადასავალის შესახებ ერცელს ცნობებს გვაძლევს. სხვათა შორის იქ ავტორი სწერს: „ფარსადან გეტყვი ამასა, ვიმოწმებ ღმერთსა მართალსა, ათის წლისას სამოცდა ათს წლამდისინ, რაც გარდამშდომია და ან ღირსა წიგნთა შიგან დასაწერათ, მართალი ეს არის“-ო (სააზიო მუზეუმის სამეცნ. აქადემ. ხელთნაწერი Mscr. Georg. № 6 რვეული 31, გვ. 11). მაშასადამე, როცა ავტორს თავისი საისტორიო შრომა დაუმთავრებია, იგი 70 წლისა ყოფილა.

რომელ წელს გაათავა თავისი თხზულება ამის შესახებ მხოლოდ ერთი ცნობა მოიპოვება. ხელთნაწერის 32 რვეულში, მე-15-ე გვერდზე შემდეგი მინაწერი არის: „ფარსადან გორგიჯანის (sic) წიგნზე ლელ ბოლოს ასე იყო მოწერილი... ეს დაიწერა მაისის გასულს ქცს ტეა“ (შეად. ჩუბ. II, 560). საქმე ეხლა ის არის, ვის ეკუთვნის ეს მინაწერი, თვით ფარსადანს თუ სხვას ვისმეს? პირველ შემთხვევაში ჩვენ გორგიჯანიძის ისტორიის დაწერის თარიღი გვეცოდინება. მაგრამ შეიძლება ეს ადგილი მერე იყოს მიმატებული 'ვისგანმე. თვით ხელთნაწერის გადამწერი სვიმონ ტაბიძე გურული თავის „უწყებაში მკითხულობათს“ (ჩუბული 32, გვ. 1), რომელიც იმ თავს მისდევს, სადაც ავტორის ზემომოყვანილი ბიოგრაფიული ცნობები მოიპოვება, ამტკიცებს: „აქამომდე აღეწერა ფარსადან გორგიჯანიძესა და ჰგავს რომ, რადგანაც ამ ჟამებში ღიდი ხნისა იქნე-

ზოდა, აღარ დასცალეზია მეტის დაწერა“-ო მაშასადამე გადაწერი უქანასკნელს. თარიღიანს მინაწერსაც გორგიჯანისად არა სცნობდა. ერთის სიტყვით ზემო-მოყვანილი ცნობა საეჭვოა და ამის გამო გამოუსადეგარი.

„ჯამი აბასი“-ს თარგმანში ამ მხრივ სრულებით გარკვეული ცნობები აქვს აღნიშნული ფარსადან გორგიჯანიძეს (Brossset. H. moderne, 513). „ჯამი აბასის“-ს გადმოთარგმნა დაუსრულებია 1691 წელს, ხოლო ამ დროს იგი 65 წლისა ყოფილა. მაშასადამე, ფარსადანი 1626 წელს დაბადებულა. ხოლო რაკი მისივე სიტყვებითგანა ჩანს, რომ იგი ისტორიის დამთავრების დროს სამოცდა ათი წლისა უნდა ყოფილიყო, ამიტომ ისტორია ავტორს 1696 წელს დაუსრულებია.

ფარსადანს თავის თავზე მოთხრობილი აქვს: „როსტომ მეფემ ვითაც შვილი გამხარდა და მრავალი წყალობა დამმართა და დამაქორწილა და... ხუთს დღეს ბატონის დედოფლითა და საქართველოს თავადნი¹ ჯალაბობით შინ ჩამომიღდა და ილხინა და ალხინა და კელმწიფე[მ] თვითონ ხარჯი გარუხიდა... ამ დროს როსტომ მეფის მოხმარებით ბედნიერს შავს აბაზს ყაენს ზალ ერისთვისათვის ყაზმინის სიხლეს, ბოჭრულს ეძახიან, ოცი სოფელი ებოძებინა; მე გამგზავნა, რომ იმისი მოსავალი მართალი შემეტყო“-ო (ხელთნაწერი, რეეული 31, გვ. 12—13). ყაზმინში ყოფნის დროს მისი ერთგული ყმა ვაჟბრძოვებითა და თოფი უსროლია ფარსადანისათვის. ტყვია მარჯვენა ბეჭში მოხვედრია. როცა შეეიტყე მისი ღალატი, „მე გვარო (sic) ჯავრი ვერ მოვითმინე, დავაშავე და ორივე ელები დავაქრევი და შევიქენ მონანავ და, რაც შემეძლო, სარჩო გაუჩინე და რა ცოცხალ ვიყავ ამის ნანებაში ვიყავ“-ო (იქვე, გვ. 13—14).

სპარსეთითგან რომ ქართლში დაბრუნებულა, ამ დროს როსტომ მეფეს თურმე ლევან დადიანის წერილი მოსვლიდა: „პატე წულუკიძე, ჩვენი ვაზირი, მიიცივალა და ფარსადან თქვენი გაზდილი არისო... აქას მოგვლითო, რომ ჩვენი ვაზირობა მაგას უბოძოთო“. თუმცა როსტომ მეფე დათანხმებულიყო, მაგრამ თვით ფარსადანი უარზე დამდგარა და წასვლა არ მოუწოდებია. მეფესაც ძალა აღარ დაუტანებია, ფარსადანი გილანში გაუსტუმრებია. იქ ერთს წელიწადს დაუყვია და შემდეგ ისევ ქართლში დაბრუნებულა. მაშინ როსტომ მეფეს ფარსადან გორგიჯანიძე ისპაანში სამოურაოდ გაუგზავნია (იქვე, გვ. 14). ეს ამბავი ქრონიკონს 744-ს, ე. ი. 1656 წელს მომხდარა (ჩუბ. გვ. 538, ქიქ. 331). „ყოვლის მორთვითა და გაწყობით ისპაანს ჩამოველ, ბედნიერმან შაჰაბაზ ყაენმან კარგის თვალთ მნახა და დიდი პატივი დამდეა, ასე რომ უფროსი ერთი სადივანბეგოს სამსახურს მე მიბძანებდა“-ო (იქვე), სხვებს შურით ტყუილად დაუბეზლებიათ. რაკი ეს გამოძეღავნა, დამსმენელთ შაჰმა თვალები დასთხარა და „მე ეშიალასობა მიბოძა და ხუთი სოფელი გულფეიქანში სარჩოდ გამიჩინა, მე ყაენის კარს დავრჩი და ჩემი ჯალაბნი საქართველოში დარჩინე“-ო (იქვე. ჩუბ. 538—539, ქიქ. 311).

ამის შემდგომ გორგიჯანიძეს მუღმიეი ბინა სპარსეთში მოუპოვებია: „მას უქან ორმოცს წელიწადს შაჰაბას (sic) და მის შვილს შაჰ სულეიმანს ეგმსა-

¹ ხელთნაწერში „თაღადნი“-ა.

ბურე“-ო (ხელთაწერი იქვე გვ. 14), მაშასადამე, 1656 წლითგან მოყოლებული 1696 წლამდე.

სპარსეთში ყოფნის დროს ფარსადან გორგიჯანიძეს, როგორც ეტყობა, მაჰმადიანობა მიუღია. თუმცა იგი თავის თხზულებაში კრინტს არა სძრავს, მაგრამ უკვე ბროსემ აღნიშნა, რომ ამის შესახებ ცნობები ისკანდერ მუნშის ისტორიაში მოიპოვება: „როსტომ ხანმა, ისპაჰანის ტარელამ, თავის მაგიერ წაწმინდებულად ბიქრასიმი დანიშნა, მაგრამ შამდეგ მას ხელმწიფე გაუწყრა და გადაყენა, ხოლო როსტომ ხანს დაავალა, იმის ალაგას სხვა ვინმე დაენიშნა. საქართველოს ბატონმა ქართველი ფარსადან ბეგი დანიშნა და წარადგინა. შაჰმა ამაზე შეუთვალა, რომ... შეუძლებელია ურწმუნო მართლმორწმუნეს ვირჩიო“-ო, როსტომ ხანის წარდგენილება მხოლოდ მაშინ იქნება ნებადართული, თუ ფარსადან ბეგი ისლამს მიიღებსო. ფარსადან ბეგი ამაზე დათანხმდა და თანადებობა მიიღო“-ო, მოგვითხრობს სპარსელი ისტორიკოსი (B. Dorn, Erster Beitrag zur Geschichte der Georgier: Mémoires de l'Académie impériale des sciences de St.-Petersbourg, sixième série t. VI. p. 431).

შაჰის საგანგებო მონდობილობით ფარსადანი ერთხელ ქართლში იყო გამოგზავნილი იქაური საქმეების ეითარების გამოსარკვევად (ხუბ. 539—540, კივ. 332—333).

ფარსადან გორგიჯანიძისთვის აღვილი არ იყო აღვილი შეენარჩუნებინა: დიდი მტრობა და შერი სუფევდა სპარსეთში მოხლეებს შორის და თავიანთ მეტოქის დანდობა არ იცოდნენ. ამგვარ ცხოვრებას მის სულიერ მღვდმარეობაზე და აზროვნებაზე თავისი დალი დაუწევია. თავის შვილის დარიგებაში იგი გულჩათხრობილობას და პირმოთნეობას სამგალითო თვისებადა სთვლის: „ჰქვიანი ამას ჰქვიან ხოშიადის (sic) შემნახავი იყოს და ყოველს კაცს სამებელი უთხრას და საწადელი თავისი არვის გაუცხადოს... თუ მიფარვით თქვას, საქმე მისი გარიგდება, და თუ მრავლისათვის უთქვამს, მემშურენი სალხინოს საქიროდ გაუხდიან“-ო (ხელთაწერი, რვეული 31, გვ. 8—9). აღამიანი ჰონების შეძენაზე უნდა ზრუნავდეს იმიტომ, რომ „უქონლობას ყოველი ქირი სჯობს“-ო (იქვე). „მაგრამ, რაგინდ ბევრი აქნდეს დაფარვითა სჯობს, თორადა (sic) მემშურენ და მობეზლარნი მტერნი ასტყდებიან ან მეპატრონესთან შეაბეზლებენ და წაართმევენ და ან ქერდს შეუჩენენ გასაქურდავად და ან ძმას და შვილს გარდაჰკიდებენ“-ო... (იქვე, გვ. 10). არავის არ უნდა ენდოს ადამიანი და თავდაპირველად თავის თავზე უნდა იზრუნოს. სიბერისათვის თავისი კერძი გამოზოგოვი უნდა ჰქონდეს, თორემ თუმცა „მართალია და ჰეშმარტი, რომ ყოველს მამას თავისი საქონელი და მამული თავისი შვილისათვის უნდა, მაგრა (sic) შვილს თუ მამა საქონლიანი ჰყავს, მალ მისი სიკვდილი უნდა, რომ მისი საქონელი დახარჯოს და თუ მამა უქონელია, შვილი ერთ ლუქმას ჰურს რომ აქმევს, დღეში ასჯერ წაყვედრება: „ეს გაძალღებული არ კედებისო, რომ მოვრჩეთო“ (იქვე, 11). საკუთარს შვილს თუ არ ენდობოდა ადამიანი, რა საკვირველია რომ უცხოის სიფრთხილით მოჰპყრობოდა. ყველასათვის უნდა ესამოცნებინა ადამიანი, მტრისათვისაც-კი: „სჯობს ყოველის კაცის მომადლიერობა, სჯობს დამდურებასა, მტერს მტერობას ნუ გაუცხადებ, შენი თავი მოყვას აცნევ“-ო (იქვე, 10).

თუმცა ავტორი თითონაც მისდევდა, როგორც ჩანს, თავის მწარე გამოცდილებებზე დამყარებულს მოძღვრებას, მაგრამ ვერც ამ მოძღვრებას გადურჩენია იგი ბედის უფლმართობისაგან: ეტყობა მაშინდელ მრავალცვალებადს დროს ტბილი სიტყვაც, პირმოთენობაც, გულშაოხრობილობა და საკუთარ კეთილდღეობაზე ზრუნვაც ვერ უზრუნველ ჰყოფდა ადამიანის ბედნიერებას. თვით ფარსადანს თავის ბედის ჩარხის უკულმა მობრუნება ასე აქვს აწერილი: „ნაზარ ალი-ხანსა და აბას ყული-ხანს შუა სამღერავი ჩამოვარდა და ერთმანეთს გურგი-ხანის კერძობასა სწამებდენ და ყაენთან იბეზღებოდნენ და აბას ყული-ხანს უნდოდა, რომ უოზრად გიორგი მეფე ყაენის კარს გაეცაენა და ნაზარ ალი-ხან ამისთვის ჩქარობდა, რომ საბატონო მისი გიორგი მეფეს ექირა და თვითონ ქალაქში იყო და არსით მოსაველი არა ჰქონდა. ფარსადან ვიტყვი ამასა... ბედნიერი ყაენი ნაზარ ალი-ხანის ხელ-გაპოვებლობისათვის ჩვენზედ აეგუნება შეიქნა და ნაზარ ალი-ხანც გაგვიავდა და მტეომან დრო დაიცა (sic) და დაგვიწყეს ბეზლობა“-ო (ჩუბ. 567, კიპ 371—372). ისეაღდგა მუნშის ისტორია გვიჩვენებს, რომ ფარსადანს ისედაც ბევრი მომღერავი ჰყოლია (Dorn, op. cit. გვ. 431). მისი შვილი და ძმაც მეტად თავნები და მედიდურები ყოფილან და იმათ გამოისობით მასაც მტრები გადაჰქილებიან. მაინც უკანასკნელი უმედურება ძმის ბრალით დასტყდომია თავს.

ფარსადანს თავისი უკანასკნელი განსაცდელი ასე აქვს აღწერილი: „ჩემი ერთი ძმა, ერანის ზარაბი-ბაში იყო და სიტყვა-დაუჯერებელი და თავის-მონწონე კაცი იყო და ყაენის საქონლისაგან შვიდი ათასი თუმანი დაეთანტა და ცუდ-მუდის კაცებისათვის ესესხებინა. ამით ყაენთან დაბეზლდა და დაპირვინეს და საქონელი აუწერეს. არა ჰქონდა რა. ყაენს მოახსენეს ამის საქონელი ამის ძმის მელოქ სადათ ბეგ უზბაშისთან არისო აღრებეყანსაო (sic). ისიც და[ა]ქირვინეს... ნახეს რომ არც რა იმას აქვს და თქმული სიტყვა გამტყუნდების, ამისთვის ჩემისა და ჩემის შვილის სოფლები და საქონელი და სახლის მორთულობა, კაცისა და ღვთაყაცის იარაღი, და ოქრო-ვერცხლი და თვალ-მარგალიტით ზურასა და ჯოჯი ცხვარი, ნახირი აქლემი, ცხენი და ჯორი და ან რაც იქნებოდა სამის ათასის ფულისა დადგა და უზბაშის სახელზე დაწერეს; და უზბაშისა არც ასი თუმნისა იქნებოდა და ყაენს გამოუგზავნეს“-ო (ხელთ-ნაწერი რვეული 31, გვ. 14). ასეთი უმედურების დროს ისტორიკოსს ჯანსაღ უმტყუნა: „მე ფარსადან ორი წელიწად იყო ავად ვიყავ და მუხლის თავები წამბლმოდდა, უკაცოდ ფეხზე ვერ წამოვდგებოდი, კარზედ მისვლა არ შემიძლო“ (იქვე). „წელიწადს ნახევრას ასრე ავად ვიყავ, რომ ჩემი სიცოცხლე არავის ეგონა“-ო, ჩივის გორგიჯანიძე (ჩუბ. 567, კიპ. 372). ამისთანა მდგომარეობაში მყოფს, ლოგინად ჩაქარდნილს, ძმამაც კი უმტყუნა, იმ ძმამ, რომელმაც „ჩემი ქონება თავის ცოლის ძმებს უგზავნა, ჩემთვის ვერ გამოაქვტა“-ო (იქვე). დასწეულულ ფარსადანთან სანახაყადაც-კი არ მიწულა (იქვე, ჩუბ. 566, კიპ. 372). რაკი ყაენთანაც დასქენილი იყო, კარგა ხანს ყაენისაგანაც წალობას იყო მოკლებული. მერე ალბათ ხელშეწყობის ღვთის დახმარებით (ხელთნაწერი, რვეული 31, გვ. 15) შაჰის გული ისევ მოაზბარა: „არზა მივანწერე და თავისი ხელნახლები პური ვთხოვე და, ღმერთთან აღდგარქმელოს, ერთი სუფრა ა

პური და ყოვლის საქმლისაგან კერძი ებოძა და მესამეს დღეს ჩემი შვილი აზარტ-
ეჟმნა... რა ხელმწიფე მწყალობელი შეიქმნა, სხვანიც დატყვევნი და მტერობა
მოშალეს“-ო (ჩუბ. 568. კიკ. 372).

უთანხმოება ნაზარ-ალიხანსა (ერეკლე I) და აბას ყული ხანს შორის ჩა-
მოვარდნილა 1693—1694 წ. (Brosset, H. moderne, p. 512). ყაენიც მას
1692—3 წ. ახლო ხანებში გასწვროშია (იქვე). მაშასადამე, ფარსადან გორგიჯა-
ნიძე სწორედ იმ დროს, როცა თავის ისტორიასა სწერდა, უკიდურესს გაჭი-
რებაში ყოფილა: 65—70 წლის მოხუცი, ავადმყოფი, გაღატაკებული და უმ-
წეოდ ჩაგდებული.

როგორც თვით ფარსადანი მოგვითხრობს, მისი ისტორია სრულს სიმარ-
თლეს შეიცავს იმ დროითგან მოყოლებული, როცა იგი ათის წლისა გახდა ეი-
დრე 70 წლისა შესრულდებოდა: ამ 60 წლის ამბები მას აღწერილი აქვს ეი-
თარცა თანამედროვეს და მონაწილეს. რაკი ისტორიკოსი 1626 წელს დაბადე-
ბულა, მისი ისტორიის სანდო და ჭეშმარიტ ნაწილად ამგვარად უნდა 1636—1696 წ.
ამბები ჩაითვალოს. მართლაც აქ თვით მოთხრობაში მოიპოვება ისეთი ცნობე-
ბი, რომელსაც ავტობიოგრაფიული ხასიათი აქვს. რაკი ფარსადან გორგიჯანი-
ძეს სპარსეთის სამეფო კარზე დიდი ადგილი ეკირა და საქართველოს საქმეე-
ბიც ზედმიწევნით უნდა სცოდნოდა, ამიტომ მისი თხზულების ამ უკანასკნელს
ნაწილს საქართველოს ისტორიის შესწავლისათვის დიდი მნიშვნელობა აქვს და
ძვირფას ცნობებს გვაძლევს.

ფარსადან გორგიჯანიძის შრომა დაწერილია სპარსეთში, იმ დროს, რო-
ცა ჩანს, როცა ვახტანგის მიერ შეკრებილ „სწავლულთ კაცთა“ კომისიის
ქტის შევსება და გაგრძელება არამც თუ დამთავრებული არა ჰქონდა, (იხ. აქვე,
ქცა), ჯერ ეგონებ დაწყებული არც კი ჰქონდა. მით უფრო საყურადღებოა ამ
მხრივ ფარსადან გორგიჯანიძის ნაწარმოები, რათგან იგი საქართველოს საზო-
გადო ისტორიასა სწერს უძველეს დროითგან მოყოლებული თავის დრომდე,
როგორც აღნიშნული იყო. 1695 წლამდე. ჩვენი ისტორიკოსი თავისით მოქ-
მედებდა და არავისათვის არ მიუბაძნია, —ეს შეადგენს მის ნაკლასა და ღირ-
სებასაც.

იმისდა მიხედვით, თუ რა წყაროებზე ამყარებს ავტორი თავის ისტო-
რიას, მისი თხზულება შეიძლება ოთხ ნაწილად გაეყოთ.

თავის თხზულებას ფარსადან გორგიჯანიძე შემდეგი-მოთხრობით იწყებს:
„აქა ამბავი ფრანგეთის კემშიფის ქალის ჰორომ-სიმისი და წამება მისი“ (ხელთ-
ნაწერი, გვ. 1). ამ სათაურს არავითარი წინასიტყვაობა არ უძღვის და არა
ჩანს, შემთხვევით აკლია ხელთნაწერს თავი, თუ თვით ავტორმა დაიწყო ასე
უცნაურად თავისი საქართველოს ისტორია. მაინც-და მაინც ფარსადან გორგი-
ჯანიძეს, როგორც ეტყობა, არც სცოდნია, რომ საქართველოს უფუძველეს ხანის
ისტორია უკვე დიდი ხანია არსებობდა, რომ მთელი კრებულიც კი იყო, რო-
მელიც ქართველების ყოფა-ცხოვრების ამბებს შეიცავდა უფუძველეს დროითგან
მოყოლებული XIV საუკუნემდე.

მეორე თავს სათაურად აქვს: „ანბავი რონის კემშიფის კოსტანტილეს (sic)
გაქრისტიანებისა და საქმე მათი“ (იქვე. 4). შემდეგ მისდევს: „აქა ტრდად (sic).

კემწიფის გალაშქრება მამის სისხლის საძებნელათ არდაშერის შეილს „შაფურს კემწიფეზედა“ (იქვე, 5), რომლის შემდგომ მე-9-ე გვერდამდე სომხეთის ისტორიის მოკლე ცნობებია მოყვანილი. მერე მე-10-ე გვერდზე მოთხრობილია სულ მოკლედ ბაგრატიონთა მოსვლა საქართველოში, მათი გაქართველება, გიორგისა, დაეით აღმაშენებლის მოღვაწეობა ოახ სტრიქონად აღწერილი. შედეგ დაეით აღმაშენებლის შეილის (sic) გიორგის მეფობაა. ამგვარადვე მოკლედ გიორგის ძის (sic) დემეტრეს მეფობა მისდევს. მე-11-ე გვერდზე შემდეგი სწერია: „ესეც (დემეტრე) მიიცილა და შეილი ამისი (sic) დაეით გაბატონდა სომეხთა ქრონიკონს შეილას ორმოცდა ოთხსა. აქამდისინ რომ სომეხთა უკან ბატონობა უქნიათ ქართველობაშიგან, ხან ძრიელის (sic) მტრისაგან ბერჯეულ უბატონობი ქნიათ და დაფანტულან, შეიქნა შეილთა ამა ზეით ხსენებულთა მეფეთა სამას ოცი წელიწადი უბატონებია. სომეხთ ქროდასს ორმოცდა ორ წლამდისინ ამას ზეით დაწერილთ ბატონებს უბატონებია, მაგრა ანაებს უკან, გაყრას წინათაც და უკანაც ბევრს ბაგრატიონებს უბატონებია (sic), რომ ყველას ნაქმრობა და სახელი და მამისშვილობა და დრო მათი და სახელი მამათი მათი (sic) ზოგი არ მიჰოვნია და ზოგი რაც პოვებულა ქვემოთ დაიწერების წლთითა“-ო (იქვე, 11).

სწორედ გასაოცარია, რამდენი უეცოპა და შეცდომები მოიპოვება ამ ერთს ფურცელზე (10—11). აქ ყველაფერი დომხალივით არის არეული: ბშირად ავტორმა არ იცის, ვინ ვისი შვილი იყო, ვინ ვის მისდევდა, ამას თითონაც აცხადებს. მაგრამ ვაი იმ ცოდნასაც, როცა-კი იგი თავის ცოდნას იპნის. ქცის პირველი ნაწილი, თამარ მეფის ისტორიამდე, როგორცა ჩანს, გორგიჯანიძეს თვალთ არ უნახავს, ოორემ გ-ნა შეეძლო ავტორს თავისი თხზულების პირველი ნაწილი ასეთ უეცობის მორევად გაეხადნა?

რომ ამ ნაწილისათვის ფარსადანს საისტორიო წყაროები ნაკლებად ჰქონია, ამას იგი თითონაც აცხადებს: „ბევრს ბაგრატიონებს უბატონებია, რომ ყველას ნაქმრობა და საკელი და მამისშვილობა და დრო მათი და სახელი მამათი მათი ზოგი არ მიჰოვნია“, ხოლო რაც ვიპოვე ქვემოთ არის მოთავსებული. მაშასადამე, მას მაინც რაღაც წყარო ჰქონია; ეს სხვათა შორის იმითაცა მტკიცდება, რომ აქ ავტორს თარიღები მოჰყავს და ყურადღების ღირსია ის არის, რომ თარიღი „სომეხი ქორონიკონით“ არის განსაზღვრული. ეს გარემოება გვაფიქრებინებს, რომ ავტორს რომელიღაც შეცდომებით საესე, მოკლე სომხური ხრონოლოგია უნდა ჰქონოდა. იქითგან ამოღებული ცნობები იმდენად სხვილ შეცდომებით არის საესე, რომ უნებლიედ ექვი გვეხადება, ზეპირ გადმოცემით, სხვის დახმარებით ხომ არ სარგებლობდა ავტორი?

თვით გორგიჯანიძე ერთს უცნაურად გამოთქმულს სათაურში ერთს თავის წყაროს ასახელებს. 28-ე გვერდზე იგი სწერს: „რაც (sic) ანბავი ბაგრატიონთა (sic), რომ სომეხთ ცხოვრებაში სწერია მათი მოსვლა“. ამ უთავბოლო წინადადებითგან მხოლოდ იმის გაგება შეიძლება, რომ ფარსადან გორგიჯანიძეს წყაროდ „სომეხთა ცხოვრება“ ჰქონია. იქ წერებულა ის ცნობები, რომლითაც ასე უხედავ აესებს იგი თავის თხზულების პირველს ნაწილს.

ალბათ სპარსულ წყაროთაგან უნდა იყოს ამოღებული შემდეგი მოთხრობებიც: „უწინდელი ანბანი ეს არის—ხოსროვ პარტაველიანი ტრდად კემშიფის შვილი“... (იქვე, 30), „დაკარგვა ლორიდან შაბდისის ცხენით შირინისა ტრდათ (sic) კემშიფის შვილის სომეხთ კემშიფის ხოსროვის ქალისა და გლოვა და ტირილი მამდისა და მშებისა“ (იქვე, 33), „აქა შირინის მოსვლა მადაინს და ხოსროვის მოსვლა მულამს (sic) ერთმანერთის საძებნელად“ (იქვე, 34), „აქა კემშიფის ცნობა მაჰმანუ დედოფლისაგან და აშოყობა მისი და შირინისა და ერთმანერთის მოძებარნი მულამში შეიყარნეს“ (იქვე, 35) და „აქა ქორწილი ხოსროვ ერის (sic) კემშიფისა სომეხთ კემშიფის ხოსროვ ტრდადის შვილის ქალს შირინისთანა და მადაინს მიყვანა“ (იქვე, 36). ერთი სიტყვით, აქ ცნობილი სპარსული საიჯნურო პოემა „ხოსროვ ეა შირინი“ არის მოთხრობილი. ამ თხზულებას ზღაპრული ხასიათი აქვს, სალიტერატურო ნაწარმოებია და არა სინამდვილე, ამიტომ იქითგან ისტორიაში ცნობების შეტანას ადამიანისათვის ვნების მეტის არაფერ სარგებლობის მოტანა აუ შეუძლია. რომ ხოსროვ და შირინის ისტორია მხოლოდ ზღაპრული მოთხრობაა, ამას, როგორც ჩანს, თვით გორგიჯანიძეც გრძნობდა. ეს იმიტოა მტკიცდება, რომ მოთხრობის უკანასკნელი თავის ბოლოში იგი გვაძენებს: „მრავალი არაკი მოკლეთ მითქვამს“-ო (იქვე, 37).

ფარსადან გორგიჯანიძეს ზოგიერთი, განსაკუთრებით საქართველოს შესახებ ცნობები მხოლოდ ზეპირ გადმოცემაზე აქვს დამყარებული. ამას იგი თითონაც არ მალავს. მე-21-ე გვერდზე მაგ. იგი სწერს: „აქა ცოტა რასმე ამბავს გაგონებულსა მირიან კემშიფისასა და მისი შვილის (sic) ვახტანგ გორგასლისას დაეწერ, მაგრა წიგნი არ მინახავს“-ო, და იქვე უმატებს: „თუ ამითი ანბანი ვინმე წიგნათ ნახოთ, აქედამენ ჩაუმატეთ“-ო. მაშასადამე, მას ქცა არ უნახავს და ნაწერი წყაროს მაგიერ „გაგონებული ამბაიოთ“ უსარგებლია.

სწორედ განმაცვიფრებელი და დაუჯერებელი რამაა, რომ საისტორიო ცნობები იმდროინდელ საქართველოს განათლებულ წრეებს, რომელთა ჯგუფს უეჭველია ეკუთვნოდა როსტომ მეფის მახლობელი კაცი ისტორიკოსი ფარსადან გორგიჯანიძე, საქართველოს ისტორია ასე მახინჯად ჰქონიათ დაზეპირებული!.. ვახტანგ გორგასარი მირიან მეფის შვილი იყო. ეს შემთხვევითი შეცდომა კი არ არის, ავტორი სრულებით დარწმუნებული ყოფილა, რომ მირიან მეფე ვახტანგ გურგასალის მამა იყო, რათგან 25-ე გვერდზე მას მოთხრობილი აქვს: „სიკვდილი მირიან მეფისა და მეფედ კურთხევა მისის შვილის გორგასლისა“-ო.

ამგარივე თვისებისა და ღირსებისაა გორგიჯანიძის ცნობები მელიქ შაჰითგანც მოყოლებული თამარ მეფის გამეფებამდე (იქვე, 37—47). თავი „აქა გაძლიერდა ქვეყანათა ზედან სულთან მელიქ შაჰა (sic) კემშიფე“ (იქვე, 37) პირდაპირ ხოსროვ და შირინის ამბავს მისდევს. შემდეგ მოთხრობილია: „აქა მეფის ბაგრატიისაგან თავისის შვილის გიორგისა თბილის ქალაქში მეფედ კურთხევა და თვითონ (sic) დიდის ჯარითა და მორთულობით სულთან მელიქ შაჰთან წასვლა“ (იქვე, 39), „აქა ბაგრატი მეფისაგან თავისის უფროსის შვილის გიორგის მეფეთ კურთხევა“ (იქვე, 40—41), „მეფე ბაგრატი მიიცვალა და მეფე გიორგი ჯმწიფობდა“ (იქვე, 41), „აქა სიკვდილი მეფის გიორგისა და გაკემ-

წიფება მამის ალაგზედ მეფის დემეტრესი“ (იქვე, 42), „მეფემ გიორგიმ თავისი ასული თამარი მეფე ი აქურთბა, აქ თქულა: „ლევი ლომისა სწორია ძე იყოს გინდა ჯვადია“ (იქვე, 43), „აქა სიკვდილი თამარ მეფის დედის ბურღუხან დედოფლისა“ (იქვე, 45) და „აისთანას დროს მეფეთა მეფე გიორგი მეფის თამარის მამა, მიიცვალა“ (იქვე, 46). საქმაო ადამიანმა მარტო ამ სათაურებს თვალი გადაავლოს, რომ ნათლად წარმოიდგინოს, რანაირად არეული იქნება ყველაფერი თვით მოთხრობაში. აქაც ავტორს ეტყევილი უნდა ეთქვა: „აქა ცოტას რასმე ამბავს გაგონებულს დაწერ, მაგრამ წიგნი არ მინახავს“-ო, თორემ ქცის ხელთნაწერი რომ ჰქონებოდა, ასეც გასაოცარს რაზეც არ მოროშავდა.

თამარის გამეფების ხანითან მოყოლებული, ფარსადან გორგიჯანიძე აშკარად ქცის მოთხრობას მიჰყვება. ამიტომ გორგიჯანიძის თხზულების პირველ ნაწილად ჩვენ 1—47 გვ. ვთვლით, ხოლო 47-ე გვერდთან იწყება მეორე, ქცაზე დამყარებული, ნაწილი.

პირველი ნაწილი, როგორც აღვნიშნეთ, განსაკუთრებით ზეპირსა და „გაგონილს“ ამბებზეა დამყარებული და ამის გამო მას ზღაპრული ხასიათი აქვს, რაც მისი ორიოდ წერილობითი წყაროც, როგორც მაკ. სომეხთა ცხოვრება და ხოსროვ და შირინის არაქია. თქმულებებზეა დამყარებული, რათა ფარსადან გორგიჯანიძეზე უწინარეს ამ ხანის შესახებ უკვე არსებობდა ყოველ შემთხვევაში ბევრად უკეთესი, ხოლო VIII—XII სს. შესახებ საუცხოველ საისტორიო თხზულებები, ამიტომ გორგიჯანიძის ნაწარმოების ამ პირველ ნაწილს არაერთგვაროვან მნიშვნელობა არა აქვს და არც თანამედროვეებისათვისა ჰქონია. მტკნარ, განმაცოფრებელ უეცრობით საესეს—ამ ნაწილს მკითხველთათვის ენების მეტი არაფერი სარგებლობის მოტანა არ შეეძლო. იგი მხოლოდ ერთი მხრით არის საყურადღებო: თუ ასეთს მაღალხარისხოვანს და მეფის მახლობელ მოხელეს და ისტორიკოსს, როგორც იყო ფარსადან გორგიჯანიძე, ასე დომხალიეითა ჰქონდა არეული სამშობლო ქვეყნის წარსული და თავგადასავალი, ასე ზღაპრულად ჰქონდა წარმოდგენილი და ქართული საუკეთესო საისტორიო წყაროები არამც თუ წაკითხული, თვალთაყიკი ნანახი არა ჰქონია,—მას დანარჩენს ხალხს, ჩვეულებრივს, შეათანა შეძლებისა და ცოდნის პატაროს, რაღა წარმოდგენა უნდა ჰქონოდა? რასაკვირველია არაერთგვაროვან... ამაწ ნათლად ამტკიცებს ფარსადან გორგიჯანიძის შრომის პირველი ნაწილი.

ავტორის პირველ ნაწილის თხრობის მიმდინარეობა ხშირად არეულია და შემთხვევითი: ზოგიერთი ცნობები უღაგო ალაგას არის ჩაყვრებული და დანარჩენ მოთხრობასთან არაერთგვაროვანი კავშირი არა აქვს. მე-11-ე გვერდზე გორგიჯანიძე თვით აღიარებს ამას, როცა სწერს: „ამბავი ფრანგეთის ქეშვიფის ქალის პორომ სიმეს წამებისა და წმიდის ნინოსი. უფრო ზეით ამბავია, მაგრამ აქაც არას დაუშლის“-ო (sic). 30-ე გვერდზე ავტორი სრულიად მოულოდნელად აღხადებს: „ამბავი ერანის ქეშვიფებისა ცოტას რასმე სახელს ზეით ვახსენებთ და გათავებით მათს ამბავსა და ნაქმართა და სახელეებსა თავთაჲთ აღგილს დაწერეთ. საქმე და გამოლაშქრება ბღდადის ხალიფისა საქართველოზედან, გაძრიელება სულთანთა ბაჰრჩუბინიანთა, სალჯუღიანთა და ზორანზინთა (sic) და ჩანგიზიანთა (sic), ოსმან ჯუჟიანთა (sic), ქურაქანიანთა

და თურქმანთა და ისმელიანთა რომ შხ (sic) სეფობით იხსენებიან და ჯემ-წიფობენ, რაც ამათგან საქართველოში იქნა" (იქვე, 30). ამას პირდაპირ ხოსროვ და შირინის ამბავი მისდევს!

თამარ მეფის დროიდან მოყოლებული, გვ. 47--236 გვერდამდე ფარსადან გორგიჯანიძის შრომის მეორე ნაწილს უკავია. ამ 189 გვერდს ერთ ნაწილად ამიტომ ვაყვლით, რომ აქ ავტორი ერთადერთ წყაროთი ხელმძღვანელობს, და ნაწარმოებსაც ამის გამო ერთი ხასიათი და ღირსება აქვს. მეორე ნაწილი მთლად ქართლის ცხოვრებაზე არის დამყარებული. აქ ავტორი თავის წყაროს მიადევს და დედნის შინაარსი ზოგჯერ ძალიან დაახლოვებით აქვს გადმოცემული, ზოგჯერ უფრო მდაბიურად. როგორც ნათქვამია, გორგიჯანიძე ქცას მისდევს თამარის მეფობიდან დაწყებული, ხოლო თავდება 736 გვერდზე შემდეგი წინადადებით: „წეორეთ კიდევ მოსცა ყაზან ყაენმან მეფობა საქართველოს ვახტანგ მეფესა: დაიკირა ვახტანგ მეფემან სომხითა, დჰანისი, სამშვილდე და ქვეყანანი ამ ციხეთა“. აქ ნიშანი არის დახატული, ხოლო ქვემო არწიანზე იგივე ნიშანი გამეორებულია და შენიშვნა სწერია: „აქამომდე ფარსადან გორგიჯანიშვილის (sic) ისტორიისაგან არს და ამ ადგილს აკლდა, დიდი ქართლის ცხოვრებიდან შევასრულეთ და ჩაუწერეთ ლანგთემურის ცხოვრებად: დასა და ლანგთემურის ცხოვრებიდან ისევ ფარსადან გორგიჯანიძისაგან აღწერილი დაიწერება“-ო. მაშასადამე, სამწუხაროდ დედანსა ჰქვლება. შესაძლებელია ფარსადანს ლანგთემურამდე ჰქონიყო მიყვანილი მოთხრობა. ხოლო თუ მას თავისი მოთხრობა მაშლა ლანგთემურადის ჰქონდა მიყვანილი, შეუძლებელია მას გიორგი ბრწყინვალის მეფობის შემდგომ წყაროდ ისევ ქცა ჰქონოდა. შეუძლებელი იმიტომ არის, რომ ამ დროს ქცის გაგრძელება ჯერ დაწერილი არ ყოფილა, თორემ განა ლანგთემურის ისტორიაშიც ფარსადან გორგიჯანიძე თავის წყაროდ ქცის გაგრძელებას არ გაიხილდა. ეტყობა გორგიჯანიძეს ქცის ისეთი ხელთნაწერი ჰქონია, რომელიც მხოლოდ თამარ მეფის ისტორიასა და მონღოლთა დროინდელ ისტორიკოსის თხზულებას შეიცავდა გიორგი ბრწყინვალემდე. ეს იყო მისი ერთადერთი წყარო მეორე ნაწილისათვის. მეტად საკიროა ფარსადან გორგიჯანიძის თხზულების სრული ხელთნაწერი აღმოჩნდეს, რომ გამოიკვეს, ლანგ თემურადისა ჰქონდა მეორე ნაწილი მოყვანილი, თუ არა, და თუ ჰქონდა რა წყაროებითა სარგებლობდა.

საზოგადოდ ამ მეორე ნაწილსაც ისტორიისათვის არავითარი მნიშვნელობა არცა ჰქონია და არცა აქვს, რათგან თვით მის წყაროს დედანმა, საუცხოვო ღირსებისამ, ჩვენამდის მოაღწია.

235-ე გვერდით იწყება ფარსადან გორგიჯანიძის ისტორიის მესამე ნაწილი, რომელიც იქა თავდება, სადაც ისტორიკოსი ვითარება თანამედროვე თვით მოგვითხრობს, მაშასადამე, მისივე სიტყვებისდა თანახმად 163 წლამდე (ხელთნაწერი გვ. 337). ეს მესამე ნაწილი ორად განიყოფება: ერთი ლანგთემურის ხანას შეიცავს და მოთავსებულია 235--263 გვერდებზე, სათაურადა აქვს: „აქა ანბავი (sic) ლანგთემურისა ფარსადან გორგიჯანიძისაგანვე აღწერილი“ (ხელთნაწერი გვ. 237). მეორე 364 გვერდიდან იწყება და ბოლომდის, ესე იგი 335 გვერდამდე აღწევს, ხოლო სათაურად აქვს: „ქ. სახელითა და შეწევ-

ნითა მღთისათა ერანის ტემწიფების ანბაჲი ისმინეთ, ზოგი წიგნებში წაკითხულია და ზოგი გაგონილია, შეგროვებულია და ისპანში (sic) დაწერილია და ამის წერაში შახ (sic) სეფის ნათესავთაგან რვას ტემწიფობა უქნია... მერვე... შახ სულეიმან ამის წერაში ტემწიფობდა“-ო (იქვე, 264). ამგვარად თითქოს უკეთესი უნდა ყოფილიყო ეს ორი ნაწილიც გაგვეცალკევებია და მესამე და და მეოთხე ნაწილებად მიგვეჩინა. მაგრამ ეს შეცდომა იქნებოდა იმიტომ, რომ ჩვენ ფარსადან გორგიჯანიძის ნაწარმოების დანაწილების დროს იმით ხელეშ-ძლენაელობით, თუ რაგვარისა და თვისების წყაროებითა სარგებლობდა იგი. ხოლო ამ მხრივ თუ გ. ნიზიხლეთ გორგიჯანიძის თხზულება, მაშინ, როგორც ჭეჭმით დაერწმუნდებით, მთელი ეს ორად გაყოფილი მოახზობა ერთ, მესამე, ნაწილად უნდა აღიაროთ.

„ანბაჲი ლანგთემურისა“ შემდეგ მოთხრობებს შეიცავს: პირველი შემოსევის აღწერილობას (ხელთნ. გვ. 235—237), „აქა მეორედ მოსელა თეშურ ტემწიფისა საქართიელთა დიდის ლაშქრით“ (237—239), „აქა თეშურ ტემწიფის მისელა საცაზს ზედან“ (239—240), „აქა თეშურ ტემწიფე მალთაზედ წაგდა“ (240—241), „აქა ომი ლანგთემურ ტემწიფისა ილღაზმ ბაგაზიდ ღონტურისა“ (241—244), „წასელა თემურისა იელსარაზს (sic) და ნისრეთს“ (244—245), „იელუსარაზით (sic) მისრეთისაგან გალაშქრება“ (245—247), „აქა მესამედ წასელა თემურ ტემწიფისა საქართიელთა ზედან“ (247—253), „აქედამე დიდი ლაშქარი გაუძახეს ერანგის ქვეყანასა ზედან“ (253), „მოსელა თემურისა სამცხეს და წინ მიგებება ივანე აბაბაგისა და მეფის გიორგის ძმა (sic) კოსტანტილესი“ (253—254), „თემურ ტემწიფემ ივანე აბაბაგი და მეფის ძმა კოსტანტილე ლაშქართ უთაჲა და სამცხიდან აფხაზეთს გაუძახა“ (254—256), „აქა თემურ ტემწიფისთან მეფის გიორგის ფეშქაში და არზისა და ფეშქაშის მოსელა“ (255—257), „აქა თეიშურ (sic) ტემწიფემ იმერეთის მეფე გიორგი შემოირიგა“ (257—259), „თემურ ტემწიფის სამარყანდით ხათას მიმავალი გზაზედ მიიკვალა“ (259—261), „აქა თეშურ ტემწიფის გალაშქრება სამარყანდით ხათაზედ მოსარჯელდობად“ (261—263).

უკვეელია, რომ „ანბაჲი ლანგთემურისა“, რომელიც მესამე ნაწილის თავში, 235—263 გვერდებზეა მოთხრობილი, აგრეთვე სპასუღ წყაროთგან უნდა იყოს ამოღებული. ფ. გორგიჯანიძეს თვით ავტორად თითქოს დასაბუთებული ჰყავს, ის ამბობს: „აქა ანბაჲი (sic) თეიშურის გახელმწიფებისა თვითონ მარონ ჰუსენისა (sic) ტემწიფისა“-ო. ამგვარი ისტორიკოსი მიზან ჰუსენი არსებობდა. სამწუხაროდ ამ ჩანის შესახებ სპარსული საისტორიო ნაწარმოებები ჯერ არც საკმაოდ შესწავლილია და არც გამოცემული.

ლანგთემურის ისტორია აწერილა აქვს ორი ისტორიკოსის ნიზამ შაშის და შერეფ ედდინ ალი იეზიდის, ორივემ თავის თხზულებას „ზაფარნამა“ უწოდეს. პირველი ავტორის თხზულება მიყვანილია 1403—4 წლამდე, ხოლო მეორისა ლანგთემურის მთელი ცხოვრების აღწერილობას შეიცავს და დამთავრებულია 1424—5 წელს მამასადამე, ლანგთემურის სიკვდილის 19 წლის შემდეგ. შერეფ ედდინ ალი იეზიდის ნაწარმოები მეტად გახვიადებულ და მძიმე ენით არის ნაწერი. წამდაუფშმ, ხშირად სრულებით უადგილოდ ჩართულ, კორანის წინა-

დადებებითა და ლექსებით აქრელებულია და ძნელი საკითხავიც არის. ამის გამო შაჰმა ჯაჰანგირობა აბდუსატარ ყასიმის მიანდო შერეუ ელდინის ისტორია შემოკლებინა და უფრო ადვილ საკითხავ წიგნად გაეხადნა. მიწოდებული საქმე ავტორმა 1615 წელს დაამთავრა. ამგვარივე შემოკლება განუზრახია და აუსრულებია კიდევ ვიღაც უცნობს ავტორს შერეუ ელდინის სიკოცხლის დროსვე და თავის თხზულებისათვის სახელად „ფატხნამაჰ სახიბურიანი“ უწოდებია. სამწუხაროდ ჯერ-ჯერობით მხოლოდ შერეუ ელდინის ისტორიაა დაბეჭდილი: „Bibliotheca Indica“-ში (Calcutta 1887—1888 წ. Shaifuldin ali of Vazd The Zafarnamah). თუ გორგიჯანიძისა და შერეუ ელდინის თხზულებებს ერთ-ერთმანერთს შევადარებთ, გორგიჯანიძის ცნობები სპარსულს დედანს ცხადად უდგება, მაგრამ ზოგიერთში განსხვავდება კიდევ. სხვათა შორის ქართულს ტექსტს არც კორანის წანადადებები აქვს, არც ლექსები, თვით მოთხრობაც მარტივია. ამათგან, როგორც ჩანს, გორგიჯანიძის წყარო მირან ჰუსეინის თხზულება აბდუსატარ ყასიმის 1615 წ. შემოკლებულ ისტორიის მსგავსი უნდა ყოფილიყო.

როგორც თვით ფარსადან გორგიჯანიძე გვაშენებს, მას „ერანის ქემში“ ფების ანბავი“-სათვის ორგვარი წყაროები ჰქონია: „წიგნები და გავონილი“, ანუ ზეპირი გარდმოცემა. ორივე წყარო სპარსული უნდა ყოფილიყო, თვით თხზულებაც ხომ სპარსეთში, ისპაჰანში არის დაწერილი. „ერანის ქემში“ ფების ანბავი“- თვით მოთხრობის. შინაარსს არ შეესაბამება, რათგან იქ ნაამბობია უფრო საქართველოს თავგადასავალი სპარსეთის, ანუ ერანის ბატონობის დროს და შემდეგს ამბებს შეიცავს:

„აქა უხუზ ჰასან მიიცვალა და შეილი გაკელმწიფდა“ (იქვე ზეჟთან. 266), „აქა უჩინ ონი შაჰ ისმაილის და ალფა კელმწიფის გაქცევა სოფანით“ (იქვე, 267), „ილლარი შაჰ ისმელია თაყრბით, მერგუსა დღესა ჰამდანა მისელა მოულოდნელის ბარისა“ (იქვე 268), „აქა გაკელმწიფდა შაჰ ისმაილის შვილი შაჰთამაზ მამას უქან ქეს რაჟ“ (იქვე, 269), „აქა შაჰ ტამაზ (sic) ყაენისაგან უჩინ გალაშქრება ქართლის მეფეს ლვარსაბს (sic) ზედა ქრონიკონს (sic) აოთხმოცდა რასა“ (იქვე, 270), „მეორეა შაჰ თამაზ ყაენის მოსელა საქართველოში“ (იქვე, 272), „ქრონიკონსა სულ მესამეთ შაჰტამაზ ყაენი საქართველოს წაიფდა“ (იქვე, 272), „მეოთხედ შაჰტამაზ ყაენის მოსელა საქართველოზედან ქრონიკონს სულ“ (იქვე 273), „ყაენის მოსელა ატენის ციხეს ზედა“ (იქვე, 276), „ხანა და დროს უქან კიდევ ყოზილბაშის ლაშქარი მოუღდა და მეფე ლვარსაბ სიხარო ნახა“ (იქვე, 277), „ქეს სმ მეფე ლვარსაბ გორიდან აიყარა და გორის ვარსუნას მივიდა“ (იქვე, 278), „მოკელა ყიზილბაშთაგან მეფის ლვარსაბისა რომ თვითონ წინათ წარმეტყველობა (sic) ქან“ (იქვე, 280), „აქა მეფე სეიმონ თავისი მამის ლვარსაბის ალაგს მეფეთ აქურთს“ (იქვე 280) „აქა ბატონი დავით თავის მამს მეფის სიმონისაგან შემამწყრალი შაჰტამაზ ყაენთან წაიფდა ყაზმინს“ (იქვე, 282), „აქა დარჩენა მეფის ზეიმონისა და გამარჯვება მეფის დავითისა“ (იქვე, 284), „აქა მეორე შაჰ ისმელი საწამლავეთ მოყვდინეს და მისი ძმა შაჰ სულხანდა გაკელმწიფა (sic)“ (იქვე, 285), „აქა მეფის დავითის მისელა ხონტარს (sic) თანა და ლალა ფაშის გამოძახება და ადრბეჯანის აღება ურუშთაგან“ (იქვე, 286), „ქრონიკონსა ორას ჩეღმეტსა სიხ შაჰტამაზ მიიცვალა და მისი შვილი შაჰ ისმელი გაკელმწიფდა. მეფე სეიმონი იმან ალაშქრის ციხით ყაზმინს მოიყვანა“ (იქვე, 288), „აქა მეფე სეიმონ დადიანი თავს დაესხა ოფისკეს და გაიმარჯვა“ (იქვე, 290), „აქა მეფე სეიმონ ურუშთ შება (sic) ალაგთს ზედა და დარჩინეს და წაიყვანეს თაყრბის და იქილანს (sic) დიდის პატივით გაისტუმრეს კოსტადიპოლეს“ (sic) (იქვე 292). „ქეს სპ პატრონის შვილის გიორგის გორს ამავე მოუვიდა რომ გუშინ მანა შენი ალაგეთის პირს ურუშთ შეება, ცოცხალი დაიჭირეს“ (იქვე 294), „გაკელმწიფება შაჰბაზ (sic) ყაენისა“ (იქვე 295), „ილლარი შაჰბაზ ყაენისგან და მერგეს დღეს ისპაჰნით (sic) თაყრბის მისელა“ (იქვე 296). „მოშელება გიორ-

გის აიგანზე მეფის და ბატონი მეფის ალექსანდრესი ლაშქრითა" (იქვე 258). „აილეს ციხე ყაბალისა, დაიჭირეს შირვანი, გაბატონეს (sic) კონსტანტილე (sic) ბატონის ალექსანდრეს შვილი" (იქვე 299), „მოკლეს კონსტანტილე კახთა" (იქვე 300). „პორწილი წინანდელი ბატონის თეიმურაზის გურიელის ქალთან" (იქვე 301), „მეორე კორწილი ბატონის თეიმურაზისა და ზვარეშან დედოფლისა" (იქვე 302). „გალაშქრება შაჰაზ ყაენისა მეფეს ლვარსაბისა და ბატონს თეიმურაზს ზედა" (იქვე 304), „მოსელა მეფის ლვარსაბისა იმერეთით ქართლს ყაენს თანა" (იქვე 306), „აქა ზონთქრისა და ბატონის თეიმურაზის სიტყუებანი" (sic) (იქვე 308), „სიხმრის ნაზეა ზორეშან დედოფლისა და იმავე დღეს ახდენა" (იქვე 308), „ომი არავეზე ბატონის თეიმურაზისა და ალი ყული ხანის შამლუსა გამარჯვება ბატონის თეიმურაზისა" (იქვე 310), „სიკვდილი მეფის ბაგრატისა და მეფობა მისს შვილს სვიმონს უბოძა ყაენმან და ყორღა ხან ლაშქრით თან გამოატანეს" (იქვე 310 sic), „ომი ალგეთს ზედა ისახან ყორღი ბაშისა და ბატონის თეიმურაზისა" (იქვე 313), „იმან (sic) ყალი ხანის ქალი ინდუყაფარ ამილახორის ჯალაბი არშის თიხესი იყო" (იქვე 316), „ეს ანბავი მიწანმან ქალის (sic) ამაჲ ყაენს მისწერა" (იქვე 318), „ომი ბახალეთს ბატონის თეიმურაზის და მცირაჲის (sic) შეებმა" (sic) (იქვე 318), „აქა ამბავი როსტომ მეფისა. დაჲით მეფის შვილისა რომ უწინ ბოსროვ მირზა ერქვა" (იქვე 321), „ბატონმან თეიმურაზ განჯა ყარაბაღი დარბიჯა (sic)" (იქვე 322), „შაჰსეფი ყაენმან დაუდ ხანის ჯაგრით მისი ძმა იმან ყული ხან შვილმან და დახიკა" (იქვე 324), „ქკს ტრე გორის ციხე ააწენეს საქართველო მეფეს როსტომს მიაბარეს" (იქვე 326). „აქა როსტომ მეფისაგან ლევან დადიანის დის მარიაშის თხოვნა სადედოფლოდ" (იქვე 327), „იქვე (sic) როსტომ მეფის კორწილის ანბავი დაეიწყოთ სათქველად" (იქვე 328), „როსტომ მეფეს საქორწილოთ მიმავალს დაუუნა ერისთავს სურამით დაუბრუნდა" (იქვე 330), „სიკვდილი ბატონი ერისთავისა მეფის როსტომის ღრძანებით მუხრანშია ქრონიკოსს ტრე" (იქვე 331), „აქა ტიხონის (sic) გზახე ზალ ერისთავის დახედომ (sic) თავის ბატონს მეფეს როსტომს წინ დახედომ" (იქვე 331). „აქა ომი არცევისა ბატონის თეიმურაზის და მეფის ლაშქრისა" (იქვე 333), „ბატონმან თეიმურაზ თავისი ქალი თინათინ შაჰსეფი ყაენს გაუგზავნა" (იქვე 334), „მოსელა სულთან შურად ზონთქრისა და ერეკნის ციხის ალბა ქკს ტრე" (იქვე 335), „იხე ერისთავისა და იოათამ ამილახორის ცოლშვილი როსტომ მეფემ გორის ციხეში შეგზავნა" (იქვე 335).

„ერანის კეწიფეების ანბავში", როგორც აღნიშნული იყო, უძველესი ფარსადან გორგიჯანიძის მიერ სპარსულ წყაროებიდან ამოკრებილი ცნობების უნდა იყოს. თვით ისტორიკოსი თავის წყაროების სათაურებშია და ავტორების სახელებს არ ამჟღავნებს, რომ გამოკვეთკია, რამდენად სანდო მასალა შეუკრებია მას და სწორედ გადმოცემული აქვს დედანის შინაარსი, თუ მისი შრომა ამ შემთხვევაში საკმაო სიფაქიხით ვერ არის შესრულებული? საბედნიეროდ ერთს მისს უშთავრეს წყაროს მაინც მივაგენი და იმის საშუალებით ზემოაღნიშნული საკითხის გამორკვევა შეგვიძლია.

როცა გორგიჯანიძის ისტორიის ხელთნაწერს გვითხულობდი და 274-ე გვერდზე ზარზმის მონასტრის სიმდიდრისა და მშენიერების აღწერული აღწერილობა წავეკითხე, მაშინ-კი მივხვდი, რომ ეს აღწერილობა სპარსულ ნიჭიერ ისტორიკოსს ისკანდერ მუნშის ეკუთვნის. შედარებამ ჩემი აზრი სრულებით განამტკიცა. სამწუხაროდ არც ისკანდერ მუნშის თხზულებშია ჯერჯერობით გამოცემული (არსებობს მხოლოდ თერანის ლითოგრაფიული გამოცემა), მაგრამ ვისაც სურს დააწმუნდეს, რომ ჩვენი დასკვნა სწორეა, მას შეუძლია აკადემიკოსის დორნის მიერ ნათარგმნს გერმანულს ტექსტს მიჰმართოს და ფარსადან გორგიჯანიძის 247-ე გვ. მისი თარგმანის 336-337 გვერდს შეადაროს (იხ. B. Dorn, Beiträge zur Geschichte der kaukasischen Länder und

Völker aus morgenländischen Quellen. III. Erster Beitrag zur Geschichte der Georgier: Mémoires de l'Académie impériale des sciences de St.-Petersbourg, VI-série, t. sixième, p. 336—337).

როცა კვალდაკვალ შედარებას შევუდგები, გამოირკვეა, რომ მარტო ზარზმის აღწერილობა-კი არა, არამედ ფარსადან გორგიჯანიძის ხელნაწერის 269 გვერდიდან მოყოლებული, იქ სადაც იწყება „აქა გაკვეწიფდა შაჰთამაზ მამას ჟეჰან ქეს რქუ“. ვიდრე 286-ე გვერდამდე ყველა იქ მოყვანილი ცნობები ისკანდერ მუნშის თხზულებითან ყოფილა გადმოთარგმნილი ბევრგან სიტყვა-სიტყვით, ზოგჯერ დაახლოებით. ვისაც ჰსურს დარწმუნდეს, საქანაო გორგიჯანიძის ისტორიის სელნაწერის დასახელებული 269—286 გვ. დორნის გერმანულ აღნიშნულ თარგმანის 269—245 გვ. ერთიერთმანერტს შეადაროს.

უქველია „ერონის სემწიფეების ანბანი“ თავი-განვე ისკანდერ მუნშის თხზულებაზე უნდა იყოს დამყარებული, მხოლოდ 2-ე გვერდამდე გორგიჯანიძეს არ უთარგმნია, არამედ შემოკლებით აქვს გადმოცემული, ეს თვით ფარსადანის სიტყვებითანაცა ჩანს. 269-ე გვერდზე იგი მაგ. აცხადებს: „ბევრი ანბანები (sic) დი შრავალი ომი და ცდა და საქმიო საქმობა და ქუთიო გაბედულობა და კულიო გამამაჯლობა, ბევრი და გრძელი საქმი აქ მოკლედ დავსწერე“.ო.

286-ე გვერდიდან მოყოლებული ვიდრე 335-ე გვერდამდე ფარსადან გორგიჯანიძეს ცნობები ისე ალაზ არის ისკანდერ მუნშის თხზულებაზე დამოკლებული. მართალია, უმეტეს შემთხვევაში ის ანბანები, რომელიც გორგიჯანიძეს აქვს მოთხრობილი, თითქმის ყოველთვის ისკანდერ მუნშისაცა აქვს მოხსენებული, მაგრამ მათი მოთხრობა სწორად არსებითად განსაკუთრდება, ბევრჯერ ხან ერთს და ხან მეორეს უფრო ვრცლად და დაწვრილებით აქვს აღწერილი ხოლმე, ასე რომ აქ შეუძლებელია გორგიჯანიძეს მარტო სპარსელ ისტორიკოსის თხზულება ჰქონოდა (შეად. მაგ. ისკანდერ მუნში დორნის თარგმანში ზემო დასახელებულ თხზულებაში და ფ. გორგიჯანიძის სელნაწერის შემდეგი ადგილები: ისკ. 414 და გორგიჯ. 311—312; ისკ. 418 და გორ. 314, 315; ისკ. 422 და გორ. 319; ისკ. 423 და გორ. 319; ისკ. 425 და გორ. 317; ისკ. 425 და გორ. 320). უქველია, რომ გორგიჯანიძეს სწორედ ამ ნაწილში უნდა ესარგებლა ზეპირგადმოცემით, სწორედ აქ უნდა ჰქონოდა მას მასალა ის, რაზეც თვით ავტორი აცხადებს „ზოგი გაგონალია“.ო. ეს განსაკუთრებით იმ თავებს ეტყობა, სადაც მხოლოდ საქართველოს შინაურ საქმეებზეა ლაპარაკი. ერთგან, სახელდობრ თავში, „ქორაწილი წინანაღლიზ ბატონის თვითქრავის გურაელის ქლთან“, სადაც ავტორი დედოფლის მომზიბლავ თვისებებზე და მოსწრაფებულს სიკვდილზე ლაპარაკობს, იგი თვით აღიარებს: „შუა მთის სალდარი (sic) იმას გაუახლებია, დაქცეული აუშენებია, და ორმოცდა ხუთს წელს გასულს ჟეჰან ფარსადან გორგიჯანიძე შეჰთამას (sic) მოვიდა, ეს სალდარი წახა და ეს ლექსი თქვა:

„ხახულისა ყველა-წმიდა დედოფალსა აუგია
მისი ზითვის საქურკლენი სრულა მაზედ წაუგია
დაუგდია აქ სახელი, საიქიო მოუგია

და ეს საწუთრო არ სდომია, ვინც არ აქებს, აუგია“ (ხელთნ. გვ. 302).

აღბათ იქ რომ ყოფილა და ეს უხეირო ლექსი გამოუთქვამს, მაშინ ექნება დედოფალზე გაგონილი თანამედროვეთაგან.

ამგვარად ფარსადან გორგიჯანიძის ისტორიის მესამე ნაწილი XIV—XVII საუკუნეებს შეეხება სწორედ ეს ხანა იყო ქცაში აღეწერილი ვახტანგ VI-მდე, სწორედ ეს ხანა შეადგენდა ვახტანგ მეფის მიერ შეკრებილ ნეცნიერთა კვლევადიების საგანს. მაშასადამე, ფარსადან გორგიჯანიძესა და ვახტანგისებულ კომისიას ამ მხრივ ერთი და იგივე მიზანი ჰქონიათ: საქართველოს ისტორია აღედგინათ.

როგორ აასრულა თავისი მოცალოება ფარსადან გორგიჯანიძემ? არავითარი ქართული წყაროები და საბუთები, რომელთა შორის ადვილად შეგძლოთ ვახტანგის საქმეებზე კაცებს და მართლაც ზღოთა ჰქონდათ, მას ისაზამაში არ მოეწოდებოდა. ამიტომ გორგიჯანიძეს ეს ხანაც ან ზეპირ-გადმოცემით უნდა დაეწერა, — მაშინ მისი თსხულების ამ ნაწილსაც მნიშვნელობა დაეკარგებოდა, — ან არა და სპარსულ საისტორიო წყაროებითგან ამოკრიბა ყველა ცნობები, რაც-ც იქ საქართველოს შესახებ წილობებოდა. საბედნიეროდ გორგიჯანიძეს მეორე გზით სიარული უმჯობინებია: როგორც ზემოთ გამოვარკვეთ, მისი ცნობები ამოღებულია განსაკუთრებით შიოხონ ქუთუნი და ისკანდერ მეფის თსხულებებითგან. ამასთანავე ხშირად იგი სიტყვა-სიტყვით სთარგმნის დედანს. მისი შეკრებილი ცნობები ვრცელსა და ახალ მასალებს გვაძლევს საქართველოს ისტორიის ასეთის წყელიადით. მოცულ ხანის შესახებ, როგორიცაა XIV—XVII საუკუნეები. ამ ცნობებს ხელთნაწერში 160 გვერდი უყავია, ამიტომ ფარსადან გორგიჯანიძეს დიდი ღვაწლი მიუძღვის ქართულ საისტორიო მწერლობის წინაშე: მან თითქმის ორა საუკუნის წინათ შეასრულა ის შრომა, რომელიც ხელმეორედ აკადემიკოსებმა ბროსსემა და დორნმა გასწიეს სპარსულ ისტორიკოსთა ცნობების შეკრებით საქართველოს შესახებ. ყურადღების ღირსია, რომ ამ ორმა მეცნიერმა იმავე ისტორიკოსების თსხულებებს მიჰპარათეს, საითგანაც გორგიჯანიძემ ამოკრიბა თავისი ცნობები, — შერეულ ედღინ აღი იეზიდისა და ისკანდერ მეფისისას. ნოლოდ გორგიჯანიძეს, როგორც ეტყობა, საუცხოვო ხელთნაწერი ჰქონია ხელთ, განსაკუთრებით უკანისკენელი ისტორიკოსისა, და საკუთარ და საგეოგრაფიო სახელებიც რასაკვირველია აკადემიკოსებზე უკეთესად აქვს უკეთესულ-გადმოთარგმნილი.

გორგიჯანიძის ისტორიის ექვამე ნაწილის მნიშვნელობა რომ საესებით დაეფასათ, საქიროა გამოვარკვეოთ აგრეთვე, თუ რა ღირსებისაა თვით ის სპარსული წყაროები, რომლითგანაც მან საქართველოს შესახებ ცნობები გადმოთარგმნა.

„ერანის კენჭიფთა ამბავი“, როგორც აღნიშნული იყო, გორგიჯანიძეს განსაკუთრებით ისკანდერ მეფის თსხულებზე აქვს დამყარებული. ისკანდერ მეფის ისტორია შესანიშნავი და საუცხოვო თსხულებაა. თვით ავტორი ჯერ სახელმწიფო კარის ყმად იყო (von Erdman, Iskander Munschi und sein Werk: Zeitschrift d. deutschen Morgenländischen Gesellschaft, XV. B. 1861 წ. გვ. 459) და ბევრ ლაშქრობაში მონაწილეობა მიუღია. 1536-7 წელს იგი სახელმწიფო დივანხანაში გაამწესეს (იქვე, 464), ხოლო 1592-3 წელს შამა მას მუნშების უხუცესობა (მდივანთუბუცესობა) უბოძა (464). ამის შემდგომ იგი

ერანის ზელმწიფეს ახლად ხოლმე (იქვე), ბევრ საქმეში პირადად მონაწილეობა მიუღია. სხვათა შორის შაჰს ახლდა იგი, როცა მან კავკასიაში გამოილაშქრა (იქვე 465, 468). მაშასადამე, ავტორის მოთხრობილის უმეტესი ნაწილი ან თავის თვალთა ჰქონია ნანახი, ან თვალთ მხილველთაგან ექნებოდა გაგონილი. ამას გარდა მის ზელთ იყო აგრეთვე სახელმწიფო საბუთები და მიწერ-მოწერა. ამიტომ მისი ისტორია საესეა ფრიად საყურადღებო და სანდო ცნობებით. ერდმანი სრულებით მართალია, როცა ისკანდერ მუნშზე ამბობს: „ადგილების მდებარეობისა, ბანაკებისა და ციხეების გაერმოცვისა და სალაშქრო წესით მოწყობილ ომების აღწერილობა საუცხოოა აქვს... ჩვენ თვალწინ გვიშლის მეფეებისა და მათი მოხელეების უსაიდუმლოეს გეგმასა და მოქმედებას და საშუალებას გვაძლევს თვით პარამუნაშიაც კი შევიხედოთ. მეტად მომხიბლავად აქვს მას აწერილი სხვადასხვა საეკლესიო და საერო დღესასწაულები, გვიხატავს სპარსელებისა და უცხო ხალხთა ზნეჩვეულებებს, მათს ასპარეზობას, ნადირობას, ლხინსა და მეჯლისს, გულუბნეს წვეულობასა და გლოვა-ტირილს გეაუბრებინებს. გვიხსნის რა განწყობილება სუფევდა მაჰმადიანთა და ქრისტიანთა შორის და ცხოველი ფერადებით აღწერილი აქვს ქრისტიანთა და მაჰმადიანთა წმინდა ადგილები. ამასთანავე, თამამად და უშიშრად გვიხატავს მოქმედ პირთა, როგორც ღირსებასა და სათნოებას, ისე ნაკლულევაებასა და შეცდომას“ (იქვე 496—497). ერთი სიტყვით, ისკანდერ მუნშისთანა ისტორიკოსი იშვიათია და მის თბულებასაც დიდი ღირსება და მნიშვნელობა აქვს. 1616 წელს შესდგომა წერას და 1629—30 წელს, უკვე სამოცდაათი წლის მოხუცებულს დაუმთავრებია (იქვე, 479).

ამაზე უკეთესს წყაროს ფარსადან გორგიჯანიძე თავისი ისტორიისათვის ვერ იშოვიდა. 1696 წელს, როცა მან თავისი შრომა დაამთავრა. მას შეეძლო სელთა ჰქონოდა, თუ ისკანდერ მუნშის საკუთარის ზელთ ნაწერი წიგნი არა, სულ ახლად გადმოწერილი ზელთნაწერი მაინც. რაკი ფარსადან გორგიჯანიძეს თავისი თბულების მესამე ნაწილისათვის ასეთი საუცხოო წყაროები ჰქონია დედნად. რასაკვირველია ამ ნაწილს დიდი მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა, განსაკუთრებით მაშინ და ეხლაც კი მნიშვნელობა: არ დაუკარგავს. გორგიჯანიძემ თავისი მოვალეობა პირნათლად და ღირსეულად ასრულა: სამშობლო ქვეყნის ისტორიის ცარიელი ფურცლები მეტად ერცელისა და შინაარსიანის ცნობებით აავსო.

როგორც აღნიშნული იყო, ფ. გორგიჯანიძის საისტორიო თბულების მხოლოდ ოქანასკელი, მეოთხე ნაწილი, 1636—1696 წ. ამბების აღწერილობაა დაბეჭდილი დ. ჩუბინაშვილის მიერ ბროსეს ქუჩის გამოცემაში (წ. II) და გადაბეჭდილია ზ. კიკინაძის მიერ. სპარსულ წყაროებიდან ამოღებული ცნობები, ფარსადანის თბულების მესამე ნაწილი, გამოსაცემად დამზადებული აქვს ამ სტრიქონების ავტორს.

ქართლის ცხოვრება

ქართულ სხვადასხვა დროინდელ საისტორიო თხზულებათა კრებულ-ის: „ქცის“ შესახებ შედარებით ბევრი რამ არის დაწერილი, მაგრამ მისი წარსულისა და მერმინდელ შევსების შესახებ ჯერაც ქრთვე-რი, თანახმობრივი აზრი არ არსებობს. პირიქით, უმთავრეს საკითხების თაფობაზც-კი სრული უთანზო-ება სუფევს, განსაკუთრებით „ქცის“ შევსების დროისა და შემავეებელთა ვი-ნაობის შესახებ. თვით „ქცის“ შედგენის საკითხს მკვლევართ შედარებით ნაკ-ლები ყურადღება მიაქციეს.

ვიდრე მშ დფ-ლის ქცა აღმოჩნდებოდა, საკითხი ქცის თანდათანობი-თი შედგენის შესახებ არც-კი არსებობდა. მაგრამ ამ შესანიშნავ ხელთნაწერის პოვნის შეზღომაჲ მის პირველს მკვლევარს, დ. ბაქრაძეს, ისე ეგონა, თით-ქოს ქცის შედგენის ისტორიის გამოკვლევისათვის კიდევ სხვა ხელთნაწერები იყოს საჭირო. ერთადერთი, რაც შეგვიძინა ახალმა წყარომ, ის არის, რომ სუმბატის მატიანე აღმოაჩინა და საშუალება მოგვცა გავვეგო, რაც მას ეკუთვნოდა. „არ ვიცოდით... აქამომდე რა ეკუთვნოდა სუმბატს, რადგანაწ იმაზე მხოლოდ შენიშვნაა მიწერილი ძველს აკადემიის ვარიანტში“-ო, ამბობდა განს-ვენებული ისტორიკოსი, „მაგრამ როდესაც მარიამ დედოფლის ვარიანტი გავ-ჩხრიკეთ, ვნახეთ, რომ აქ სუმბატის ხრონიკა მთლად ცალკე შეტანილია ქართ-ლის-ცხოვრების ტექსტში... და დაბეჭდილს ქ. ცხოვრებაში და სხვა დედნებში კი დაგვუვილია და აქა-იქ გაფანტული“-ო (ისტორია საქართველოსი, 55).

დ. ბაქრაძის აზრით ქცას ამას გარდა ის მნიშვნელობაცა აქვს, რომ იქ დანარჩენ მატიანეთა სახელებიც მოიპოვება, მაგრამ ამასთანავე ამაბობს: „რა ეკუთვნის ქართლის ცხოვრებაში, ანუ მროველს ანუ ჯუანშერს ანუ იოანე დე-კანოზს, არ ვიცით“-ო (იქვე 55). მას ჰგონია, რომ „უნდა იყოს აქა-იქ ქართ-ლის-ცხოვრებაში დაბეჭდილი თვით მროველისა, ჯუანშერისა (sic) და იოანე დეკანოზის ხრონიკები“-ო (იქვე) და ამიტომ შეუძლებლად მიაჩნია გამარკვევის, ვის რა ეკუთვნის. მას იმედი აქვს მხოლოდ: „იქნება ესეც აღმოჩნდეს რომელსაჲე ვარიანტში“-ო (იქვე). ამგვარად ცხადია, რომ დ. ბაქრაძეს ქცის შედგენის ის-ტორიასა და შემადგენელ ნაწილებზე ლაპარაკი მაშინ შეუძლებლად მიაჩნდა.

მშ დფ-ლ ქცის უფრო ზედმიწევნითს შესწავლას ბ. ბ. ე. თაყაიშვილი და თ. ყორღანიშვილი შეუდგნენ. ე. თაყაიშვილი ჯერ იმ საკითხს შეეხო, თუ „ვინ მიიღო შრომა და... სუმბატის ისტორია შეაქვრა ქართლის ცხოვრების ტექსტს და რატომ სუმბატის ხრონიკა ცალკე თავით მართო მარიამ დედოფ-ლის ვარიანტშია და სხვებში არა?“ (სამი ისტ. ხრ. გვ. CXII). ე. თაყაიშვილს თვით საკითხზე პასუხი არსებითად მაინც არ მოუცია და სხვა დროისათვის

გადისდო, როდესაც იგი ქცის საკითხის შესწავლას ვრცლად აპირებდა (იქვე CXII—CXIII). მაგრამ არც შემდეგში, როდესაც ე. თაყაიშვილმა გამოაქვეყნა თავისი ვრცელი გამოკვლევა ქცის ყველა ხელთნაწერების შესახებ, თვით ქცის თავდაპირველ კრებულის შედგენას და ქცის ისტორიას შეჰხეხია, არამედ მარტო ქცის მერმინდელ შეესებების საკითხს და შეზავებულთა ვინაობას არკვევდა. იმას. თუ როგორ და როდის გაჩნდა ქცა და როდის მიიღო ის სახე, რომელიც ქცას მშდღვლს ხელნაწერში აქვს, ე. თაყაიშვილი სრულებით არ შეჰხეხია. მას ორიოდ სტრიქონი აქვს დაბეჭდილი მშდღვლ ქცის მხოლოდ გარეგანი სახის შესახებ (Опис. II кн. I, გვ. 65).

ამ საგანზე ჭკურო მეტი ცნობები თ. ჟორდანიასა აქვს თავის ქცის I წიგნის წინათქვეყნებაში: მას, ჯერ ეს ერთი, დაწერილებით განხილული აქვს ყელა ის საისტორიო თხზულებები, რომელთაგანაც მისი აზრით მშდღვლი ქცის კრებული უნდა შემდგარიყოს. ნორე ის, რომ ერთგან თუშცა მოკლედ, მაგრამ მაინც ეხება იმ საკითხს, ერთბაშად, თუ თანდათანობით იყო ქცის კრებული შედგენილი?

თ. ჟორდანია თავის კვლევაძიების წედებისა მეტად კმაყოფილი არის და ერთგან თავმოწონედ ამბობს კიდეც: „ამას იქით გამოცნობილად უნდა დავიგნოს ის ჰნელი და რთული გ. მოსაცანი, თუ რა არის ჩვენი ძველი მატინე, ვსგან, როდის და რა ღირსებას საბუთებით არის აღწერილი ანუ რაჰუნად სარწმუნოა იგი მეცნიერების წინ. მართლაც, თითო-ორილა საზოგადო აზრი ქცის ღირსებაზე უკე გამოთქმული იყო აკადემიკის ბროსეს და დ. ბაქრაძის ნიერ, მაგრამ არა ეგონებ ვინემ გვაბრალოს, რომ ჩვენი საბუთიანობა მათგან გადმოგვეტანოს“-ო, ასე დასძენს თ. ჟორდანია, თითქოს წინამორბედ გველევარო საბუთიან აზრთა შეთვისება მერმინდელ გველევართათვის სათაქილო რამე ყოფილიყოს და არა ზნგობრივი მოვალეობა.“

ქცის კრებულის შემადგენელ ნაწილებს ჯეროვანი ყურადღება პირველად მართლაც თ. ჟორდანიამ მიაქცია და იმ საგანზე მას არა ერთი და ორი სა-მართლმანი და საბუთიანი აზრი აქვს გამოთქმული. ამ მხრივ მან საკმაო დაკვირვების უნარიც გამოიჩინა და გონებაშახეილობაც. მაგრამ თვით ქცისა და მისი შემადგენელი ნაწილების ღიენი მას შესაფერისად შესწავლილი არა აქვს, საკითხს სრულის საფუძვლიანობით ვერ არკვევს და მის სიღრმეს ვერ სწვდება. ამასთანავე მისი მსჯელობის მიმდინარეობა ზოგჯერ წინაუქმოა და წიგნის სხვადასხვა ადგილას სხვადასხვაგვარია. მთელს გამოკვლევას და წიგნს აჩქარებასა და დაუღუფრობის დალი აზის. სწორედ ამიჯომაც არის, რომ ბ. ჟორდანიას წემოტყენილი აზრი თავის ღვაწლის შესახებ პირუთენელს მკითხველს გადამეტებულ თავმოწონეობად ეჩვენება.

ქცის შემადგენელ ნაწილების შესახებ თ. ჟორდანია ამტკიცებს, რომ ქცის კრებული თავიანთი მეფობის დასასრულამდე შემდეგს ცხრა საისტორიო თხზულებას შეიცავს: 1) პირველი მატინე-თავითგან დაწებული ალექსანდრე მაქედონელის შემოსვლამდო (ქცები I, გვ. XXX) და ვითომც „ამოღებულია ანებროთიანიდგან, რომელიც არის უუძველესი მატინე როგორც ქართულთა, ისე სომეხთა და სპარსთა“-ო (იქვე). 2) „მეორე წყარო ანუ მატინე... არის

ისტორია ალექსანდრე მაკედონელის შემოსევისა, აზოს და ფარნავაზის მეფობათა“ (იქვე). 3) „მესამე მატთან ანუ წყარო... არის ცხოვრება მირიანისა და ქართლის მოქცევა“ (იქვე XXXI—XXXII). 4) „მეოთხე წყარო, ანუ კერძო მატთან, რომელიც მთლად შეუტანიათ ქ.-ცხოვრებაში, არის „ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა“ (იქვე XXXIV). 5) „მეხუთე წყარო ანუ კერძო მატთან... არის... ჯუანშერის ისტორია“, რომლის თხზულება თ. ჟორდანიას აზრით იწყება ალბათ ვახტანგ გორგასარის შემკვიდრის ისტორიით და მოუვანილია „არჩილ მეფისამდის“ (იქვე XXXV). 6) მეექვსე მატთან შეიცავს არჩილ მეფითგან ბაგრატ III-ის დასასრულამდე (იქვე XXXIII და XL). 7) „მეშვიდე მატთან... არის ბაგრატ IV-ის ცხოვრების აღმწერელი, მას... შეუტანია გიორგი I-ის და ბაგრატ IV-ის ცხოვრება 1014—1072 წ.“-ო (იქვე XLI). 8) „მერვე მატთან... არის დავით აღმაშენებელის მატთან“, რომელშიაც შესავლის წესავსად ავრცელდება გიორგი II-ის მეფობა ალწერილი (იქვე XLII). დასასრულ „მეტყველს“ ეტყვილი მატთან... არის თამარ მეფის მატთან“, რომელშიაც „შესავლის წესავსად“ მოთხრობილია ფრიად მოკლედ მეფობა დიმიტრი I-ისა და დავითისი, უფრო ვრცლად მეფობა თამარის მამის გიორგი XII-ისა“-ო (იქვე XLIV).

დავით აღმაშენებლისა და თამარ მეფის ისტორიკოსთა თხზულებები თ. ჟორდანიას კარგად აქვს შეწავილი. შემდეგში რომ ამ ორ თხზულებას იგი კლავს უფრო ღრმად და გულმოდგინედ ჩაჰკვირებოდა, იქნებ საუკუნო და უნაკლო გამოკვლევა შეეცნა. მაგრამ ავტორს ამ საკითხებისათვის მერე ხელი აღარ უხლია.

დანარჩენ მემატანეების შესახებ-კი თ. ჟორდანიას აზრი შეუწყნარებელია. მკითხველებმა უკვე იციან, რომ ქ.ა. შედგება ლეონტი მროველისა და ჯუანშერის თხზულებათაგან, „მატიანე ქართლისაჲ“-სგან, „ცა და უწყების“-აგან, დავით აღმაშენებლისა და თამარ მეფის ისტორიკოსთა ნაწარმოებისაგან და ჟამთააღმწერელის შრომისაგან. ის, რაც ერთიანი თხზულება არის (მაგ. ლეონტი მროველის „ცა და მეფეთა“, ჯუანშერის „ცა ვახტანგ გურგასარისა“ „მატიანე ქა“ და სხვა), მას სრულებით უსაფუძვლოდ დაუყვია და ცალკალკე მატანეებად მიუჩნევია. დ. ბაქრაძესთან შედარებით, რომელმაც ლეონტი მროველი ნემატიანედ სცნო, მხოლოდ არ იცოდა სახელდობრ რა ეკუთვნოდა მას, თ. ჟორდანიამ წარმატების მაგიერ ამ საკითხში უკან დაიხია და ამტკიცებდა: „ლეონტი მროველი უნდა იყოს არა მთხველო, არამედ გადამწერი... „ქ.-ცხოვრების“-კი არა, არამედ იმ საეკლესიო მატანისა, რომლისაგანაც არჩილის წამება ქ.-ცხბაში შეუტანიათ შემდეგს ღრმში“-ო (იქვე XXXVI).

თ. ჟორდანიას მეორე დიდ შეცდომად ის აზრი უნდა ჩათვალოს, რომელსაც დაბეჯითებით მრავალგზის იუოჩებს, ვითომც ქ.ა.-ში შეტანილი ყველა მატანეები „თამედროჲეთაგან“ ყოფილიყოს დაწერილი (იქვე XXXIX). ამიტომაც არის, რომ მას ჰგონია, ვითომც ადერკი მეფის ძველი ისტორია არსებობდა, რომლის შემდეგნადაც ვითომც „წარმართი მატანე“ ყოფილიყოს. თ. ჟორდანიას აზრით ქ.ცის „მეორე წყარო“-ში ვითომც „ზოგთა მეფეთ ცხოვრებაში ისეთი დაწერილებითი მხარეებია აღწერილი, რომელიც შეეფერება მხოლოდ თვითმხილველთა ანუ თანამედროვეთ“-ო. ავტორმა თურმე ისიც-კი იცის,

თუ „უძველესს აღერკის ცხოვრებაში ანუ თანამედროვეთაგან აღწერილს მატანიეში. რა-და-რა ცნობები უნდა ყოფილიყო“ (იქვე XXXI). იქნებ ამ მეფეს თავის დროზე თანამედროვე და წარმართი მემკვიდრე მართლა ჰყავდა კიდევ, მაგრამ, რომ ქცა-ში ამ თანამედროვეის და წარმართ ისტორიკოსის თხზულების არავითარი კვალი შენახული არ არის, სრულებით ცხადია. გასაოცარია აგრეთვე, რომ თ. ჟორდანიას აზრით ვითომც „ვახტანგის ცხოვრება ისე დაწერილებოთ არის მოხსენებული, რომ მემკვიდრე თანამედროვე უნდა იყოს და თვით-მწიგნულო მოთხრობილისა“ და „არის დაწერილი, რასაკვირველია ვახტანგის მეფობაში“-ო (იქვე XXXIV) და სხვადასხვა. მკითხველს უკვე ეცოდინება, რომ არც ლეონტი მროველი და არც ჯუანშერი მათ მიერ აღწერილ ამბების თანამედროვენი არა ყოფილან.

თვით ქცის კრებულის შედგენის ისტორიას თ. ჟორდანია მხოლოდ გაკვირვებით ეხება და ამატებს, რომ ქცა თავითგან დაწყებული თამარის მეფობის დასასრულამდე „შეიძლება გიყოს ორ-ნახევრად: არჩილ მეფის სიკვდილამდე და აქედან თამარ მეფემდე“-ო (იქვე XXIX). მამასადავამ ავტორს თითქმის უნდოდა ეთქვა, რომ ქცა ორგზის შესდგა: ერთხელ როდესაც პირველი ნაწილი იყო დაწერილი: მაშინ-ქართლის ცხოვრება არჩილ მეფის ამბავით თავდებადა იქ, სიდაც ცნობილი ანდერძია მოთავსებული იმის შესახებ, რომ წიგნი „ქართველთა ცხოვრებისა ვიდრე ვახტანგისამდე აღიწერილობდა დამითი-ჟამად“-ო და სხვა, ხოლო მეორეგზის როდესაც ქცას თ. ჟორდანიას აზრით დანარჩენი ნაწილები მიემატა, ე. ი. ყველა ის მატანიეები, რომელნიც ქცაშია შეტანილი თამარის მეფობის დასასრულამდე. როგორც ქვემოთ გამოკვეთილი იქნება, ეს აზრიც სწორე არ არის.

ზემოაღნიშნულ არსებითი შეცდომებისა და მრავალ სხვა ნაკლისდა მიუხედავად ჩვენთვის ცხადია, რომ თ. ჟორდანიას მიერ 1892 წ. გამოქვეყნებული შრომა „ქრონიკები“ წ. I, განსაკუთრებით მისი „წინასიტყვაობა“, მაშინ თვალსაჩინო მოვლენა იყო და ამ წიგნმა ბევრის მხრით დააწინაურა მკვლევართა აზრი ქცისა და ძველ ქართულ მატანიეების შესახებ. შემდგომში რომ თვით ავტორსაც ეს კვლევის საგანი არ მიეტოვებინა და ხელმოკლედ, ამასთანავე უფრო მეტად სამეცნიერო მეთოდების საშუალებით, მეორეგზის გულდასმით განეხილა და მუშაობაც განეგრძო, სხვა მკვლევართაც ამ საკითხის განხილვასა და შესწავლაში მხურვალე მონაწილეობა მიეღოთ, მაშინ შესაძლებელია ბევრი რამ უკვე გამოკვეთილი ყოფილიყო. მაგრამ მოპირდაპირეთა ბრძოლამ მკვლევარნი წაიტყუა და ვახტანგის ღვაწლის გამოკვლევის გამო ატეხილმა დაეამო ორთავე მხარეს კვლევის უმთავრესი საგანი დაავიწყა. თ. ჟორდანიას მიერ დაწყებულმა საქმემაც თითქმის უნაყოფოდ ჩაიარა და მიუყრდა.

ამ მოკლე მიმოხილვის შემდგომ შეიძლება თვით საკითხის გამოკვლევას შევუდგეთ. უმთავრესი საკითხი ქცის კრებულის თავდაპირველს შედგენას და მის შემდგომდროინდელს ზრდასა და ისტორიას შეეხება. ამასთან შედარებით ქცის შეკლებისა და შესწორების საკითხი რასაკვირველია მეორე-ხარისხოვანად უნდა ჩაითვალოს.

აქამდის ჩვენ ქ-ცის მხოლოდ ერთადერთი ხელთნაწერი გვქონდა, რომელიც ვახტანგზე უწინარეს იყო გადაწერილი და ამის გამო ცხადი იყო, რომ მას ვახტანგ VI-ის გავლენა ვერ დაეტყობოდა და შედარებით ძველი სახე უნდა ჰქონოდა. ეს ის შესანიშნავი ხელთნაწერია, რომელშიაც განაჩნული მ-მ დედ-ისი ქ-ცა არის შეახული, 1-38 - 16'6 წლებში გადაწერილი. პირველად ეს ხელთნაწერი განსვენებულმა დ. ბაქრაძემ აღწერა და დააფასა (იხ. Статьи по истории и древностям Грузии, Приложение к V тому Збп. Акад. Наук, გვ. 11--20. ვახუშტი, საქართველოს ისტორია გამოც. დ. ბაქრაძის მიერ, 1885 წ. გვ. XXI და დ. ბაქრაძის საქართველოს ისტორია, 1899 წ. გვ. 43, 54 55). ეს ხელთნაწერი ე. თაყაიშვილსაც აქვს ვრცლად აღწერილი თავის შრომაში „Описание рукоп. Сбл. распр. грам.“ (Т. II, вып. 1, 1906 წ., გვ. 27--38).

მართა მ-მ დედ-ისი ქ-ცა სრულებით საკმაო ცნობებს გვაძლევდა, რომ ქ-ცის შედგენისა და თანდათან ზრდისა და ისტორიის უმთავრესი საკითხები გამოვყურებია, მაგრამ წინანდელ მკვლევართ ამ ძეგრუასი მასალებით ჯეროვნად არ უსარგებლიათ.

როდესაც ქ-ცის შედგენისა და შევსების საკითხი მ-მ დედ-ს ქ-ცსა და მიხედვით გამორკვეული მქონდა და „ქართული ერის ისტორიის“ I წიგნის გადაკეთებულს და შევსებულს ნაწილს ვწერდი, 1913 წ. ს. ლამისყანაში ა. ი. ჯამბაყურ-ორბელიანის სახლში, ძველ საგვარეულო წიგნთსაცავის გადასინჯვის დროს, სრულებით მოულოდნელად ქ-ცის მეორე და ამასთანავე უძველესი შესანიშნავი ხელთნაწერი აღმოვაჩინე.

ეს ხელთნაწერი უდიანია, დაზიანებული ტყავის ყდა აქვს. რაკი ყდა თავის ზომით ხელთნაწერის თავდაპირველ ზომაზე გაცილებით ნაკლებია და მხოლოდ ხელთნაწერის მერმინდელ დაზიანებულს ზომას უდგება, ამასთანავე ზევითი ყდა ქვეითაზე მომცრო და მრუდეა, ამიტომ ცხადია, რომ ყდა მერე უნდა იყოს გაკეთებული იმ დროს, როდესაც თვით ხელთნაწერი უკვე თვალსაჩინოდ დაზიანებული ყოფილა. ხელთნაწერი მოყვითაო ან იქნებ დროთა განმავლობაში გაყვითლებულ ქაღალდზეა ნაწერი. თვით ქაღალდი ოდნე წვრილ ზოლებიანია და ზევითგან ქვემოთკენ ჩამოვლელი (5—6) გამსკვირვალი ხაზები აქვს, ხოლო შუაგულში გამსკვირვალევი ნიშანი ზის (იხ. სურათი 304 გვერდზე).

ხელთნაწერს თავში და ბოლოში ფურცლები აქვს, მაგრამ ქ-ცა ხელთნაწერის ბოლო ნაწილზე უწინარეს თავდება და ამიტომ ქ-ცის დასასრული არ დაზიანებულა. მთელს ხელთნაწერს ქვეითი (იშვითად ზევითი) და მარჯვენა გვერდის არშიები შემოჭრილი აქვს, ალბათ ბარათებისათვის იქნება შეკვეცილი. ეს გვერდები უკვე იმ დროს უნდა მომხდარიყო, როდესაც ხელთნაწერს ეხლანდელი ყდა ჯერ არა ჰქონდა, იმიტომ რომ ეხლანდელი ყდა თავის ზომით უკვე არშიებ-შეკვეცილ ხელთნაწერის ზომას უდრის. ამას გარდა თავში ფურცლები თავგებისაგანაც შექმულია.

ხელთნაწერი რვეულზეა არის აკინძული. თითო რვეულში 8 ფურცელი, ანუ 16 გვერდია. გვერდების სათვალავი აღნიშნული არ არის და მხოლოდ თვითაოცელს (ზოგს აქვია) რვეულს პირველს გვერდზე რვეულის სათვალავი

უზის. რვეულების სათვალავები და მიხედვით ხელთნაწერში სულ ცოტა 33 რეგულაციანი რვეული უნდა ყოფილიყო, ე.ი მე-33(ლგ) რვეულს მერვე ფურცელი აკლია. ხოლო რაკი ამ აღგილას იოანე ზედაზნელის საყურადღებო ცა-ა, რომელიც უკვე 31-ე რვეულის მეორე გვერდითანვე იწყება, და იქ, სადაც ესლა ხელთნაწერი სწყდება არამც თუ „ცა“ დამთავრებული არ არის, არამედ ზღონად აკლია, ამიტომ ცხადია, რომ თავდაპირველად ამ ხელთნაწერში 33 რვეულზე გაცილებით მეტი უნდა ყოფილიყო. როგორც აღნიშნული იყო, თავში ხელთნაწერს ბევრი აკლია. ესლა იწყება მეხუთე (ე) რვეულით, რომელსაც წინ უძღვის ვგონებ მე-4-ე რვეულის ძალზე დაზიანებული ხხოლოდ ორი ფურცელი, მაშასადამე, 60 გვერდი სრულებით აკლია და 4 გვერდიც ნახევარზე დაზიანებულია. დანარჩენ რვეულებში მე-5-ეს და მე-6-ის ოთხს პირველს ფურცელს ქვეითი მარჯვენა კუთხეები გგონებ თავგებისაგან მოკვეთილი აქვს.

თვითთულს გვერდზე 17 სტრიქონია დატეული. წიგნი საკმაოდ მხვილი მხედრული ხელით არის ნაწერი. ასოები გადაბმულია, მაგრამ მკაფიოდ არის გამოყვანილი. მწერალი დიდი ზელოვანი არ ყოფილა, და არც ხელი ჰქონია ლამაზი. ზოგიერთს ასოს ძველი მოხაზულობის კვალი ამჩნევია. პალეოგრაფიულად საყურადღებოა ასოები ო, ჩ, ე, პ, ჰ, ჯ, და სხვა. მთელ ხელთნაწერში თვითთული სიტყვის შეზღამ სამ-სამი წერტილი ზის, ხოლო „განკუთხილობის“ (სასვენ) ნიშნად მძიმეა (,) ნახშირი, რომელიც სამ წერტილს შემდეგ ზის ხოლმე. სათაურები და საყურადღებო აღგილები სინგურით არის ნაწერი, დანარჩენი-კი მთლად შავი ნელნით.

ესლა თავიდათავი იმის გამოჩვენება, თუ როდის არის ანა დ'ფლისი ქცა გადაწერილი. რაკი მას თავი და ბოლო აკლია, ამიტომ იქ ამის შესახებ პირდაპირი ცნობები შენახული არ არის, მაგრამ დიდად დაახლოვებით თარიღის გამოჩვენება მაინც ადებულია. 30-ე („ლ“) რვეულის მე-3-ე გვერდზე ქცისდასასრულის შემდგომ (ქცა 30-ე რვეულის მე-2-ე გვერდზე თავდება) ხელთნაწერის გადამ-

წერი სხვათა შორის ამბობს: „ღმერთო და ყოველნო წმიდანო მისნო და წმინდაო გიორგი ალავერდისაო, მთავარ-მოწამეო, მცველ და მფარველ, მგაოსამდგომელ და განმმარჯუებელ ეკმენით ორთა ცხოვრებათა შინა პატრონო და დედოფალთა დედოფალსა ნესტან-დარეჯანს და ძესა მათსა ღთივ გურიგურისასა მეფესა ალექსანდრეს და დედოფალსა ანას, რომლისა მიერ გუებრძანა პატიოსანთა ამათ წიგნთა აღწერა. დაღაცათუ ჩუენ შეუძლებელ ვიკვენით, არამედ ბრძანებთა ჩინთა ვერლარა ურჩ ვეკმენით, ხოლო ჩუენ ძალისაგებ, ვითარცა ძალ-გუედვა ვიდრე წეთ, დაღაცათუ ნალუაწი ესე უნდო და უშუერ არს, არამედ შენდობა ეცვენ ყოველთაგან“¹ (ანა დეფტლის ქა 30-ე რეეულის 3—4 გვერდი).

მაშასადამე, ეს ხელთნაწერის ანა დედოფლის ბრძანებით ყოფილა გადაწერილი, რომელიც ალექსანდრე მეფის თანამეცხედრე ყოფილა. ამ შეფუძნდოვლის შესახებ ხელთნაწერის დაწერის კიდევ შემდეგი შინაარსიანი ცნობა მოცემება: „ადიდენ ღმერთმან და დაამყარენ ორთავე ცხოვრებათა შინა პატრონი დედოფალთა დედოფალი ნესტან-დარეჯან და ძე მათი მეფე ალექსანდრე და დედოფალი ანა; ესენი იყუნეს უმეტეს ყოველთა ქართლისა მეფეთა და მთავართა მორწმუნენი მაშენებელნი ეკლესიათანი, რაშეთუ ალავერდი წარტყენულ იყო წარმართთაგან რომელ სხვათა მეფეთა ვერ ჰელ იყო განწმედად და აღშენებად, ამათ აღაშენეს და განწმიდნეს ყოვლისაგან ღვარძლისა, აღაშენეს, ცაჲ² და გუმბათი და სამკრონი რაბამ რაჲ აღმატებულად და შესვაგავსებულად ვითარცა ჯერ იყო წინანდელთა ქმულთა ნივთთა სიკეთითა და მოქმედებისა შეუსწორებლობისა (sic) და ალავსო სიწმიდითა მიერ პატიოსანთა ნაწილთა წმიდათათა, წმიდათა ხატთა და სიწმიდისა საშსახურებელთა ყოველად დიდებულთა ყოვლითა სიკეთითა შესწირნა მრავალნი გლეხნი სასახურებელად წმიდისა გიორგისა და მოწესეთა მისთათუის შემდგომად ამათ თანა რაოდენნიმე ეკლესიანი აღაშენეს და რაოდენნიმე წარმართთაგან შეგინებულნი ეკლესიანი განწმიდნეს სახლად ღთისა და წარსამართებელად მეფობისა თუისისა“ (იქვე, 30-ე რეეულის გვ. 2—3).

ამ დედოფალ-დედოფალის ნესტან-დარეჯანის, მისი ძის მეფის ალექსანდრეს და დედოფლის ანას შესახებ ცნობები მოიპოვება: რამდენიმე გუჯარციკია შენახული, რომელიც ამ ალექსანდრე მეფის მიერ არის ნაბოძები. ერთს მათგანში, რომელიც ეტრატზეა ნაწერი და დავით-გარეჯის მონასტერს ეკუთვნის, სწერია: „ჩუენ... ლიხთა იმერისა და ლიხთა ამერისა ორისავე ტახტის მტკიცედ მპყრობელისა მეფეთ-მეფისა სულ-ქურთხეულისა გიორგის ძეჲმ, მეფემან ალექსანდრე, ბატონმა (sic) დეულთა დედულმან დედამან ჩუენმა ნესტან-დარეჯან და თანამეცხედრემან ჩუენმან ანა რაოდენნი ქება-მადლობა შეესწიროთ თქუენდა (მეტეხთა და ხახულის ღვთისმშობელის) მიმართა

¹ სამ-სამი წერტილი ყოველ სიტყვის შემდგომ გამოვტოვეთ და მხოლოდ მძიმეა უცულო ისევე, როგორც თვით დედანშია.

² დედანში სწერია „ცაჲ“, მაგრამ უმკაცელი აქ მეორე ა=ე და ასეც კითხულობდნენ. მხოლოდ რაჲი მაშინ მხედრულად ამ ასოსთვის ჯერ მონახულობა არ არსებობდა, ამიტომ წერის დროს ზუტურს ასოს ხმარობდნენ, რომელიც მხედრულს „ა“-ს ძალიან მიაგავს.

...აღარის ნათესავნი და მტერნი წინააღმდეგონი სამარადისოდ ლტოლვილ და ექსტრემულ არიან დღემდეღვად დღემდე“-ო (ქტბი II, 307). საბედნიეროდ ეს პატიოთი თარიღიანია: „დაიწერა გუჯარი ესე ჩუენი ქტსა: რნიზ: (16.) ანდოტრონსა ნეფობისა ჩუენისასა: გ: (3) თუესა იენარსა (sic): კგ:“ (23) ანუ 1479 წელს (იქვე). რაკი 1479-ში ალექსანდრეს მეფობის უკვე მესამე წელიწადი ყოფილა, ანტიკომ ცხადია, რომ იგი 1476—1477 წ. უნდა გამეფებულიყო. ალექსანდრე გიორგი მეფეთ-მეფისა და დედოფალთ-დედოფლის ნკატინ-დაოჯახის შვილი, ყოფილა და მოხსენებულია მისი უკვე 1460 წლის სიგელში (ქტბი II, 217).

ამ ალექსანდრე მეფის მეორე საბუთიც არსებობს, სახელდობრ 1503 წ. დაწერილი. რომელშიც ნათქვამია: „რუნ პატრონმა მეფეთ-მეფემან ალექსანდრე და ძეთა ჩუენთა გიორგი და დიმიტრი და პატრონმან დედამან ჩუენსან დედოფალთ-დედოფალსან ნკატინ-დაოჯახან და თანაგეცხდრემან ჩუენსან დედოფალსან ანა ესე გასათავებელი წიგნი მოგაქსენეთ... მცხეთის საყდარსა“-ო (ქტბი II, 319). ამავე მეფის 1405 წ. ნაბოძები სიგელიც არსებობს და იქაც დედოფალი ანა და პირიწო ძე გიორგი და დიმიტრი არიან მოხსენებულინი (ისტ. საბუთები, გამოც. ს. კაუხაბაძის მიერ, წ. III, გვ. 42).

ანაგორად ირკვევა, რომ 1503 წელს ალექსანდრე მეფეს და მის თანაგეცხდრეს უკვე ორი ძე პედიდით, გიორგი და დიმიტრი, ხოლო თუ გავიანგნეთ, რომ ანა დედოფლის გარდასწერის შემოთხუენილს „ანდრე“-ში არც ერთი მათგანი მოხსენებული არ არის, მაშინ ჩუენთვის ცხადი იქნება, რომ ის სელთნაწერი იმ დროს უნდა იყოს გადაწერილი. როდესაც ალექსანდრე მეფეს ჯერ ან შვილები არა ჰყავდა, ან ჯერ იმდენი პატარები იყვნენ, რომ მათ საბუთებში არ იხსენიებდნენ. ხოლო რაკი 1479 წლის სიგელის ცნობები აკადრის ნათესავთა და მტერთა სამარადისოდ უკუქცევის შესახებ ანა დედოფლის გარდასწერის სიტყვებს მშვენიერად უდგება, ანტიკომ საფიქრებელია, რომ ანა დედოფალი უნდა 1479 წ. ახლო ხანებში, დაადოვებით 1479—1495 წ. იყოს გადაწერილი. მაინცდა მაინც შეუძლებელია იგი 1500 წ. გვიან იღოს დაწერილი იმითომ, რომ მაშინ ალექსანდრე მეფის შვილები გადასწერის მოხსენებული ეყოლებოდა. მაშასადამე, ესლა ჩვენ ქტბის XV საუკუნის ხელნაწერი გვაქვს ხელთა.

მაგრამ ამაზე მეტის გამორკვევაც შეიძლება. ანა დედოფალი ქტა რასაკვირველია გადაწერილია და სწორედ იმ დედნის თარიღის განსაზღვრაც შეიძლება, რომლითგანაც ანა დედოფლის ხელნაწერი უცნობს პირს გამომოწერია. როგორც უკვე აღნიშნული იყო (იხ. აქვე, გვ. 191-192 ლაშა-გიორგის-დროინდელი უცნობი ქართული მენატიანე), დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის თანხლებას ერთი მატარანე მისდევს, რომელიც დუენტრე I-ის, დავით III-ის, გიორგი III-ის, თამარ მეფისა და ლაშა-გიორგის მეფობათა მოკლე აღ-

¹ თვით სიგელს 192 ქრონიკონა (რქ) უხის თ. ქორ და ნიკას გამოცემაში (ქტბი II, 319), მაგრამ თავში 1503 წ. აქვს აღნიშნული. რაკი შემოთავ 1500 წ. (ქტს რქა) ამავეა აღნიშნული, ალბათ ამ სიგელსაც ქტბი: რქა: ექმნებოდა და ბეჭდვის დროს „ა“ გამოვარდებოდა.

წერილობას შეიცავს. ანა დედოფლისეულ ქცასა და ამ მატიაწეს შუა მხოლოდ ამ გადამწერის „ანდრძი“ სწერია, რომელმაც ეს ხელთნაწერი XV საუკუნის უკანასკნელ მეოთხედში ანა დედოფლის მრძანებისაგან გადასწერა. ქცის იმ ხელთნაწერში, რომელიც ამ XV საუკ. გადამწერს დედნად უნდა ჰქონოდა, შემველია ზეჰოაღნიშნული ლაშა გიორგის-დროინდელი მატიაწე პარლამირ და-ეით აღმაშენებელის ისტორიკოსის ნაწარმოებს მისდევდა, ან შესაძლებელია ჯერ ამ შემატიაწის „ანდრძი“ უოფილიყო, რომელიც იქნებ XV საუკ. გადამ-წერაში გამოსტოვდა, ხოლო შემდეგ თვით მატიაწე ეწერა. ამ ლაშა-გიორგის-დროინდელ მატიაწის დაწერი ალბათ თვით იმ ქცის დაწერილი იქნებოდა, რომელიც ანა დედნ ქცის დედანი იყო. ხოლო შემოთ უკან გამოკვეთული გვერდია, რომ ეს მატიაწე ლაშა-გიორგის გაოცდევალდებისა და რუსუდნის გა-მეფების პირველს წელიწადს. ანუ 1222—1223 წ. არის დაწერილი (იხ. აქვე, 245) მაშასადამე, ცხადია, რომ ქცის ის ხელთნაწერი, რომელიც ანა დედნ ქცის XV საუკ. გადამწერს დედნად ჰქონია, 1222—1223 წ. ყოფილა დამთავრებული. ამგვარად გამოირკვა, რომ ანა დედნ ქცა-ში ჩვენ 1222—1223 წელს დაწერილი ქცის პირი გვეპოვს შენახული. თუ ამჟამად ჩვენ 1638—1646 წ. გა-დაწერილი მშ დედნ ქცა მრავალ შეცდომებით სავსე სამართლიანად დინც ღიდ ავლადიდებდალ მიგვაჩნდა, მკითხველი ადვილად მიხედება რა გახდეს უნდა იყოს ჩვენდერებისათვის ახლად აღმოჩენილი ანა დედნ ქცა.

რაკი ეხლა ანა დედნ და მშ დედნ ქცა-ში ხელთნაწერების თარიღები უკვე ვიცით, შეიძლება თვით მთავარ საკითხის გამოარკვევისაც შევედგეთ. მართლ მშ დედნ ქცითგანაც ნათლად ჩანს, რომ ერთ დროს ქცა დავით აღმაშენებელის ისტორიკოსის თხზულებით თავდებოდა და ამაზე მეტი იქ მა-შინ არაფერი იყო. ეს იქითგანა ჩანს, რომ დავით აღმაშენებელის ცნას მშ დედნ ქცა-ში სუშმატის თხზულება „ცნა და უწყება“ მისდევს, რომელიც მოთხრობის წესიერს ქრონოლოგიურს მიზნინა-ცობას სრულდებოთ არღვევს, ხოლო ამ თხზულების შემდგომ თამარ მეფის ისტორიკოსის თხზულება იწყება. ცხადია, სუშმატის ნაწარმოები რომ ქცა-ში იმთავითვე შეტანილი ყოფილიყო, მაშინ ის თავის ალავას იქმნებოდა მოთავსებული იქ, სადაც ქრონოლოგიკრადაც და შინაარსის ნზრდინა იქნებოდა. უიღუდრის წენთხვევ-ში კიდევ წეიძლებოდა „მატიაწე ქცა-სა და დავით აღმაშენებელის ისტორიკოსის თხზულებას შუა ყოფილიყო და არა იქ, სადაც იგი მშ დედნ ქცა-შია მოთავსებული. სუშმა-ტის ნაწარმოი ქცა-ში მაშინ შეუტანიათ, როდესაც კრებული უკვე შედგენილი იყო და დავით აღმაშენებელს „ცნით“ თავდებოდა. რაკი სხვა ადვილი არ მოიპოვებოდა, შემტანელს აუღია და სუშმატის თხზულება ქცის ბოლოში დაუ-თავს.

რომ ეს მართლაც ასე იყო და ქცა ერთ დროს დავით აღმაშენებელის მეფობით თავდებოდა, ანას ანა დედნ ქცა-ც საუკხოვოდ ამტკიცებს: იქ მართლაც არც სუშმატის ნაწარმოებია, არც თამარ მეფის ისტორიკოსისა და მონღოლთა-დროინდელ ქართველ ჯამთაღმწერელთა თხზულებანი, არანუხ მთელი კრებული დავით აღმაშენებელის ცნით თავდება, რაკი ჩვენ უკვე ვიცით, რომ ანა დედნ ქცის დედანი 1222—1223 წ. იყო დამთავრებული,

ამიტომ შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ სუმბატის „ტა და უწყება“ და თანაგრძნობის ისტორიკოსის თხზულება „ისტორიანი და აზმანი“ XIII საუკუნის პირველ მეოთხედშია. კი ჯერ კიდევ ქცა-ში შეტანილი არა ყოფილა. ამ დასკვნის სიმართლეს, განსაკუთრებით-კი იმ გარემოებას, რომ თანაგრძნობის ისტორიკოსის თხზულება მაშინ ქცის კრებულში ჯერ შეტანილი არ იყო, ისიც ამატებს, რომ 1222—1223 წ. ქცის გადამწერი გიორგი II-ის და თანაგრძნობის მეფობათა აღწერას თითონ კისრულობს და ამის გულისათვის იგი მეტად მარტივსა და გულუბრყვილო მატიანესა სთხავს. „ისტორიანი და აზმანი“ რომ ქცის კრებულში შეტანილი ყოფილიყო, რასაკვირველია ამგვარი მატიანე საკირო აღარ იქნებოდა.

ახლა რაკი უკვე ვიცით, რომ XIII საუკ. პირველ მეოთხედში და XV საუკუნეშია-კი ჯერ კიდევ ქცა დავით აღმაშენებლის მეფობით თავდებოდა, ჩვენთვის ცხადია, თუ რატომ თავდება ქცის შემოკლებული სომხური თარგმანი, რომელიც 1279—1311 წ. დაწერილს ხელთაწერშია შენახული (M. Brosset, Introduction etc. გვ. XVIII და Additions etc. გვ. 61 და შენ. 2), დავით აღმაშენებლის მეფობით: იმიტომ რომ მაშინ ქცა-ში ჯერ არც ერთი სწვა საისტორიო თხზულება არ იყო შეტანილი.

მაგარამ ცხადია, რომ ქცა იმთავითვე დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის თხზულებით არ თავდებოდა. თავდაპირველად ქცა შექმნილია მარტორეონტი მროველისა და ჯუანშერის ნაწარმოებებს შეიცავდა და აქ სწყდებოდა, სადაც ეხლა ანა და მშ დღეს ქცა-ში ცნობილი ანდერძია¹: „წიგნი ესე ქართველთა ცხოვრებისა აღწერებოდა ქამითი-ქამად, ვიდრე ვახტანგისა დედოფელსა ხოლო ვახტანგ მეფისა ვიდრე აქამომდე აღწერა ჯუანშერ ჯუანშერისა მან... მიერითგან შემდგომთა მომავლთა ნათესავთა² აწერონ ვითარცა იხილონ და წინამდებარემან ქამან უწყებად მოსცეს გონებასა მათსა-ო (მშ დღეს ქცა *437—438, გვ. 215—216. ანა დღეს ქცა 21 (კა) რეუელის გვ. 6).

ახლა თავი-და-თავი საკითხი ის არის, თუ როდის არის ეს თავდაპირველი კრებული შედგენილი? რაკი უკვე გამორკვეული გვაქვს, როდის უნდა იყოს დაწერილი ლეონტი მროველისა და ჯუანშერის თხზულებანი, შემოალნიშნული საკითხის გადაწყვეტაც გავიადვილებდა. როგორც თავ-თავის ადგილას აღნიშნული იყო, ლეონტის მროველის საისტორიო თხზულება XI საუკუნეში, ჯუანშერისა-კი იმავე საუკუნის მეორე ნახევარში უნდა იყოს დაწერილი. მაშასადამე, ცხადია, რომ თვით კრებული რასაკვირველია ამაზე ცოტა გვიან მაინც უნდა იყოს შედგენილი. როდის, — ამის გამოსარკვევად ორი საყურადღებო გარემოება გამოგვადგება. არსენი ქართლისა კათოლიკოზი დემეტრე მეფის (ალბათ I) დროს შედგენილს წა ნინოს ტა-ში სხვათა შორის ამბობს: „ესე ნეტარისა ნინოას ცხოვრება შეუწყობელად და განბნეულად ქართლის მოქცევისა თანა და ჰამბაესა მეფეთასა თანა აღრეულად სწერია, ვითარცა თქუნენ უწყით“-ო (არსენი. ტა და მოქალაქობა და ლუაწი წისა ...ნი-

¹ ამ მხრივ თ. ჟორდანიას მართალი იყო, როდესაც თავის ქცის „წინასიტყვაობა“-ში ამგვარი აზრი გამოსთქვა.

² ასეა ანა დღეს ქცა-ში.

ნოზსი, საეკ. მუზ. გამ. № 10, გვ. 51)¹. მაშასადამე, XII საუკუნის პირველ ნახევარში ლეონტი მროველის შრომა „ცხოვრება ანუ ამბავი მეფეთა“ ჯერ კიდევ „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-საერთ ცალკე იყო და ქცის კრებულში ალბათ შეტანილი არა ყოფილა.

ამასთანავე საგულისხმეოა, რომ დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი „მატიანე ქართლისაჲ“-საც ცალკე ასახელებს და არა „ქცას“. ამის გამო შეიძლება გვეფიქრა, რომ ქცის კრებული XII საუკ. პირველ ნახევარში თავის პირვანდელ სახითაც-კი ჯერ არ არსებობდა და ის თხზულებები, რომელთაგანაც შემდეგში ქცის კრებული შეადგინეს, მაშინ ჯერ ცალ-ცალკე იყო. მაგრამ მაინც სიფრთხილე სჯობია იმიტომ, რომ ლეონტი მროველისა და ჯუანშერის თხზულებანი შეიძლება კრებულში შეტანილიც ყოფილიყო, მხოლოდ რაკი რასაკვირველია კვლავინდებურად ცალკეც იქნებოდნენ, იქნება ამის გამო არსენ კათალიკოზს ცალკე მოესწენებინოს „ჰამბავი მეფეთა“ და არა „ქცა“. მაინც-და-მაინც ცხადია, ქცის კრებული XI საუკუნის დასასრულზე უწინარეს შეუძლებელია რომ თავდაპირველად შედგენილი ყოფილიყოს. მაგრამ რომ ეს კრებული მაინც XI საუკ. მეორე ნახევრის კარგა ხნის შემდგომ უნდა იყოს შედგენილი, იქითგანაც ჩანს, რომ კრებულის შემდგენელს ალაოა სცოდნია, ეინ იყო ჯუანშერი, და წა არჩილის ძმისწულის ქმრად მიაჩნდა. ასეთი შეცდომა ჯუანშერის უმცროსს თანამედროვესაც-კი ვერ მოუვიდოდა.

ყურადღების ღირსია, რომ თავდაპირველად კრებული, როგორც ზემო-მოყვანილ ანდერძითგანაც ჩანს, „ქცა“-დ-კი არ იწოდებოდა, არამედ „ქართ-ველთა ცხოვრება“-დ.

დანარჩენი საისტორიო თხზულებები სამ წყებად უნდა ყოფილიყო შეტანილი ქცის კრებულში. ჯერ „მატიანე ქართლისაჲ“ და დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის თხზულება ზღუტანიათ. რომ ეს ორი ნაწარმოები ერთგზის და ერთ დროს არის შეტანილი კრებულში, იმითაც მტკიცდება, რომ დავით აღმაშენებლის „ცა“-ს თავი აქვს ჩამოშორებული, რაკი თავი ალბათ „მატიანე ქართლისაჲ“-ს მოთხრობის პირდაპირს გაგრძელებასა და მომდინარეობას არ-ღვევდა. ჩვენ ეხლა ვიცით კიდევ, რომ 1222—1223 წ. „მატიანე ქართლისაჲ“ და „ცა“ მეფეთ მეფისა დავითისა“ კრებულში უკვე შეტანილი ყოფილა. დავით აღმაშენებლის მეფობით თავდებოდა მაშინ მთელი ქცა და ამაზე მეტი ჯერ არაფერი იყო შეტანილი.

ყურადღების ღირსია, რომ ანა დღელი ქცა-ში დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის თხზულების ბოლოში, ესე იგი თვით ქცის კრებულის დასასრულს პირდაპირ, ანა დღელ ქცის გადამწერის ზემოაღნიშნულ „ანდერძამდე“, შემდეგი საგულისხმეოა წინადადება მისდევს: „საქმენი ჯელთა ჩუენთანი წარმართენ უფალო, ცხოვრება და მოქცევა ქართლისა და მოთხრობა ნათესაო-ბისა და თუ რომელნი რომელთა ტომთანი ეართ, ანუ თუ ვითარ მოვიქცით და მოვიღეთ სჯული ქრისტიანობისა და ვიცანთ ღმერთი, ისმინეთ აღწერილი აბიათარისი“-ო (ანა დღელი ქცა, 30-ე რეეულის გვ. 2). ამ წინადადების

¹ შეად. ე. თაყაიშვილის Опис. I вып. II, 83 შენ. 1.

შემდგომ იწყება ანა დედულ ხელთნაწერის გადანაწერის ანდერძი. თუ რომ შემომოყვანილი წინადადება ანა დედულ ქცის 1222—1223 წ. დედანს ეკუთვნის, მაშინ ეს პირველი შემთხვევა იქნება, როდესაც ამ კრებულის სახელი „ცხოვრება ქართლისა“ ანუ ქცა ნიხსენებულია. მაინც-და მაინც დანამდვილებით ვიცით, რომ ამ კრებულს XIII საუკ. მართლაც უკვე „ქართლის ცხოვრება“ ერქვა. სტეფანოს ორბელიანს თავის 1299 წელს დამთავრებულს საისტორიო თხზულებაში (*წასთამაჟქან თაჟნაჟი შიქარჟიანი, მოსკოვის გამოც. 1861 წ. გვ. 370*) მოხსენებული აქვს ქართველთა „მატიანეთა წიგნი, რომელსაც ქართლის ცხოვრებას, უწოდებენ“-ო (*ქი ზიგქან ქამაჟანასიყიყიუ, ყიჟ ქარქქიჟი: მსიყხრჟი კიჟნაჟი* იქვე გვ. 273).

მეორე წყებად ქცა-ში სუმბატის მატიაზე „ცა და უწყება“ შეუტანიათ. რომ ეს თხზულება „მატიანე ქა“-სა და დავით აღმაშენებელის ისტორიკოსის თხზულებასთან ერთად არ არის შეტანილი, ამას ანა დედული ქცასა და მასი 1222—1223 წ. დედანს გარდა ისიც ამტკიცებს, რომ იგი, როგორც უკვე აღნიშნული იყო, მშ დედულს ქცა-ში უღაგო ალაგას არის ჩაჩხიხილი და წოთხრობის ქრონოლოგიურს მიმდინარეობას არღვევს. ესაა ჯგერჯიანობის დანამდვილებით არაფრის თქმა არ შეიძლება იმის შესახებ, თუ რაღის უნდა იყოს სუმბატის „ცა და უწყება“ კრებულში შეტანილი. ანა დედული ქცა ამტკიცებს მხოლოდ, რომ XV საუკუნეში იგი ჯერ კიდევ ქცა-ში შეტანილი არა ყოფილა.

დასასრულ, მესამე წყებად, ერთგზის და ერთად შეტანილია ქცა-ში თამარ მეფის ისტორიკოსის თხზულება „ისტორიანი და აზმანი“ და მონღოლთა-დროინდელ ქართველ ქაშთა-აღმაწერელის ნაწარმოები. ამ ორი ისტორიკოსის თხზულება რომ ერთად და ერთგზის უნდა იყოს შეტანილი ქცაში, ამას ის თვალსაჩინო გარემოებაც ამტკიცებს, რომ თამარ მეფის ისტორიკოსის ნაწარმოებს თავი მთლად აქვს შენახული, ბოლო-კი აკლია, ხოლო ქაშთაღმაწერელის მატიაწეს პირიქით თავი აკლია. ზეპველია ეს იმიტომ უნდა მომხდარიყო, რომ ქაშთაღმაწერელის ნაწარმოებს თამარ მეფის ისტორიკოსის მოთხრობის გაგრძელების ხასიათი ჰქონდა. შეიძლება ვიფიქროთ კიდევ, რომ ეს ორი თხზულება ქცა-ში შეტანამდე უკვე შეერთებული ყოფილა, ხოლო შემდეგ იმ სახითვე, როგორც შეერთებული იყო, ქცის კრებულში შეუტანიათ. ეს რომ მართლაც ასე უნდა ყოფილიყო, იქითგანა ჩანს, რომ ფ. გორგიჯანიძეს სწორედ ამგვარი ნაწარმოები ჰქონდა ხელთა. გიორგი III-ის და თამარის მეფობამდე ფ. გორგიჯანიძეს საქართველოს ისტორიისა არაერთი ნაწარმოები არა ჰქონდა და სწორედ გასაოცარია რაღის არა სწერდა იგი გიორგი III-ის წინაპროის საქართველოს ისტორიის შესახებ. ცხადად ეტყობა, რომ მას ქცა თვალთაყვარელად არ უნახავს. ხოლო გიორგი III-ის, განსაკუთრებით-კი თამარ მეფის, ლაშა-გიორგისა, რუსუდანიისა და მონღოლთა-დროინდელ ბატონობის ამბები ფ. გორგიჯანიძეს იმგვარადვე აქვს მოთხრობილი, როგორც „ისტორიანი და აზმანი“-ში და ქაშთაღმაწერელის თხზულებაშია. ფ. გორგიჯანიძეს ამ ხანის ისტორიისათვის უეჭველია ამ წყაროებით უსარგებლია. როგორც ჩანს, „ისტორია და აზმანი“ ფ. გორგიჯანიძის ხელთნაწერშია ბევრგან ყო-

ფილა დამახინჯებული. ხშირად მას გარყვნილი დედნის აღდგენა ვერ მოუხერხებია. მაგრამ ყველაზე უფრო საყურადღებო ის არის, რომ ფ. გორგიჯანიძის ხელთნაწერშიაც; თამარ მეფის ისტორიკოსის თხზულების ბოლო იმგვარადვე გადაბეჭდილი ყოფილა ეპითაღმწერელის ნაწარმოებზე, როგორაც ეს ორი ნაწარმოები მშდღვლს ქცა-შია გადაბეჭდილი. ამასთანავე, როგორც ეტყობა, დაახლოვებით იქვე თავდებოდა, სადაც ეხლა ეპითაღმწერელის მატრიცე თავდება¹.

ეს გარემოება უკლებას გააძლევს დავასკვნათ, რომ ფ. გორგიჯანიძის დროსაც-კი ჯერ კიდევ შეიძლებოდა აღაშინას თამარ მეფის ისტორიკოსი „ისტორიანი და აზმანი“ და ეპითაღმწერელის ნაწარმოები ერთიერთმანეთზე გადაბეჭდილი ცალკე წიგნად და ქცისდა დამოუკიდებლად ეშოვნა. ამიტომ საფიქრებელია, რომ ეს ორი ნაწარმოები უკვე მხამხარეულად ერთიერთმანეთზე გადაბეჭდილი უნდა იყოს ქცა-ში შეჭანული.

როგორც ზემოთაც ნათქვამი იყო, „ის ღირსიანი და აზმანი“ და ეპითაღმწერელის თხზულება ქცაში მესამე წყებად იყო შეტანილი. მაგრამ როდის? სტეფანოს ორბელიანის ისტორიიდან ჩანს, რომ XIII საუკ. დასასრულს, 1299 წელსაც კვლავინდებურად ეს ორი ნაწარმოები ქცაში შეჭანილი არა ყოფილა. ეს სომეხთა ისტორიკოსი, თვით ორბელთა ჩამომავალი, ჩივის, რომ ქართულ მატრიანეთა წიგნზე, რომელსაც ქცა ეწოდება, ორბელიანთა სავარჯულოს შესახებ მხოლოდ ეს მცირეოდენი ცნობები ეპოვოდა და აიანს ნოყვანილი აქვს ლეონტი მროველითგან ამოღებული სხვადასხვა ამბები (*ჟაჟასი* *მიაქსან* *თანაზ* *მქაისი* *იონ*, გვ. 259—273) იგი ამასთანავე ამბობს. ეთოშიც ქცა-ში ორბელთა შესახებ ცნობები იმეტომ არა ყოფილიყოს, რომ ეთოშიც გიორგი III-ის, რომელმაც ორბელნი ღალატისათვის საქართველოში ამოწყვეტა, მათი სახელი ისტორიითგანაც, ყოველგვარ წიგნებითგანაც და ეკლესიებთან-გან ამოეშლინოს. ამის გამო რაჟი სტ. ორბელიანს ქცა-ში ორბელთა გვარგულოს ისტორიისათვის საჭირო ცნობები ვერ უშოვია, მტოდნე პირობების მიუხედავად, ზერჩენილი იადვარები (*ქაჟასი* *სიყარსი*) გადაუწილავს. სომეხურ საყსორობო წყაროებითგან და განსაკუთრებით მხითარ ანელია ისტორიითგან ამოუტყრებია მასალები, რათგან მას ორბელთა ამოწყვეტის შესახებ ცნობებთ თურმე ჰქონია (იქვე 272.—273).

ცნობილია, რომ ორბელთა შესახებ, განსაკუთრებით მათ განდგომასა და მოწყვეტაზე, ცნობები ქართულ წყაროებშიც მოპოვება და სხვებზე მეტი ცნობები დენა-ორბელთა ამბოხების შესახებ თამარ მეფის ისტორიკოსის თხზულებაშია შენახული.

¹ არ მოვიდა ზევე ღიჯით ამისთვის დამტკიცეს საქართველოს მეფობა მშაჟ მონა ვახტანგ მეფისა (ფ. გორგიჯანიძე. სამეფიერ ავალ. საბაიო მუხედში) Msc. cod. № 6. გვ. 235—236) — ეპითაღმწერელს *921—931. გვ. 764.

„მეფარეთ კიდევ მისცა ჟაჟან ყაჟმან მეფობა საქართველოს ვახტანგ მეფისა დაიკრა ვახტანგ მეფემან სომხიო, დანისი, სამშვილდე და ქვეყანა ამ ციხესა“ — ღანარჩენი ფ. გორგიჯანიძის ხელთნაწერს ავლია (იქვე გვ. 254) — ეპითაღმწერელს *921—922, გვ. 766.

მშ როგორც მოხდა, რომ ეს ცნობები სტ. ორბელიანმა ქცა-ში ვერ იპოვა? ისე, რომ ჯერ შეტანილი არ იყო და მთელი კრებული ან დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის თხზულებით თავდებოდა, ან იქნებ სუმბატის „ცა და უწყებით“. რომ ეს სწორედ ასეც უნდა ყოფილიყო და სტ. ორბელიანის დროს ქცა-ში თამარ მეფის ისტორია და ქამთაალმწერელის ნაწარმოები ჯერ კიდევ შეტანილი არ იყო, იმიტომც მტკიცდება, რომ ეს ორი საისტორიო თხზულება, როგორც ანა დფლ ქციტგანაც ცხადად ჩანს, ქცის კრებულში XV საუკ. დასასრულსაც შეტანილი არა ყოფილა.

რაკი მშ დფლს ქცა-ში, ესე იგი 1538—1646 წ., ეს ორი ნაწარმოები უკვე მოიპოვება, ამიტომ, თუ ეს თვით მშ დფლ ქცის გადამწერის ღვაწლი არ არის, თამარ მეფის ისტორიკოსისა და ქამთაალმწერელის ერთიერთმანეთზე გადამწეული ნაწარმოები ქცის კრებულში XVI საუკუნეში (იქნებ 1500—1638 წწ.) უნდა იყოს შეტანილი.

აი ამაშიადა და ამა-და-ამ დროს უნდა წარმომდგარიყო და შეესებულებოდა ქცის კრებულში.

ამ კრებულის შედგენას დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა: ქცის კრებულმა არა ერთი და ორი საუცხოვო ქართული საისტორიო თხზულება გადაარჩინა დაღუპვისაგან და ჩვენ დროდის მოაღწევინა. ქცა-ში შეტანილს საისტორიო წიგნებს ქართველობა მოწიწებით ზღუდებდა და ზღუდთხილდებოდა. ამ მხრივ დამახასიათებელია, რომ ანა დფლ ქცის გადამწერი ამბობს: „გუდებრძანა პატროსანთა ამით წიგნთა აღწერა“-ო. (30-ე რეველის გვ. 3), მშ დფლ ქცის გადამწერი-კი უკვე აცხადებს: დედოფალთა-დედოფალის მარამისა „ბრძანებითა იწერებთან წმიდანი ესე წიგნი“-ო (*567, გვ. 336).

მაგრამ ესეც-კია, რომ ქცის შედგენამ ერთგვარი ხელოვნურად შერჩეული საისტორიო თხზულებათა კრებული შექმნა, რომელმაც მართალია ბევრი შესანიშნავი ნაწარმოები გადავირჩინა, მხოლოდ თავის მხრივ ცოტა არ იყოს დანარჩენ საისტორიო თხზულებების დაღუპვას მაინც ხელი შეუწყო.

ესლა შედარებით მეორე ხარისხოვანი საკითხი-ლა გვაქვს განსახილველი იმის შესახებ, თუ ვინ და როდის შეავსო ქცა და ის სახე მისცა, რომელიც მას ჩვეულებრივ გავრცელებულს ხელთნაწერებში და ბროსეს გამოცემის I წიგნში აქვს. ამ თუმცა მეორე ხარისხოვან საკითხის შესახებ ერთ დროს გაცხადებული კამათი იყო და ესლა-კი თილისსაინო აზრთა სხვაობა სუფევს.

დ. ბაქრაძე იმ აზრისა იყო, რომ ვახტანგ VI-ს ქცის პირველ ნაწილისათვის, რომელიც გიორგი ბრწყინვალის მეფობით თავდება, ხელი არ უხდიაო (ის. ისტორია საქართველოსი, გვ. 39—43). იგი ამასთანავე დარწმუნებული იყო, რომ ქცის ორივე თეიმურაზისეული ხელთნაწერი, რომელთგან ერთი რუჰიანკეის მუზეუმისა, ხოლო მეორე პეტერბურგის სამეცნიერო აკადემიის სააზო მუზეუმის საკუთრებად იქცა, „ვახტანგის წინად არიან გადამწერილნი“-ო (იქვე 41). ამის გამო დ. ბაქრაძეს ეგონა, რომ ძველს ქცას უკვე ვახტანგის უწინარეს ის სახე ჰქონდა, როგორც ესლა არის ცნობილი.

ე. თაყაიშვილმა პირიქით, როგორც 1890 წელს, როდესაც თავისი „სამი ისტორიული ხრონიკა“ დაბეჭდა (გვ. CXIII—CXV), ისევე 1906 წ. გა-

მოსულს ქცის ყველა უმთავრეს ხელთნაწერების ვრცელს აღწერილობაში, ქცის ქოველგვარი შეესება, თარიღების შეტანა, გასწორება და გაგვრდებაც ვახტანგს და მის კომისიას მიაწერა (იხ. Опис. II, вып. I, გვ. 109—114, აგრეთვე გვ. 72—89).

თ. ჟორდანიას თავის ქცის I წიგნის წინასიტყვაობაში არც დ. ბაქრაძეს დაეთანხმა, არც ე. თაყაიშვილს. იგი უარყოფს პირველის აზრს, ვითომც თეიმურაზისეული ქცის ორივე ხელთნაწერი ვახტანგის წინა დროისა იყოს (გვ. XVII) და აღიარა, „რომ ქცების პირველს წიგნს ატყვია შრომა ვახტანგ მეფისა“ (იქვე). მაგრამ თ. ჟორდანიას აზრით ვახტანგის ღვაწლი ამ მხრივ ნაკლებად ყოფილა: სახელდობრ „მას წმინდანების ცხოვრება შეუტანია ქცებაში. მასვე უნდა ეკუთვნოდეს გაყოფა ქცებისა თავებად“-ო (იქვე XVIII). ვახტანგს მიაკუთვნა თ. ჟორდანიამ აგრეთვე ქცის თარიღებით შეესება (იქვე, გვ. 238), მაგრამ შემდეგ ეპიკე შეჰპარვია, და წინასიტყვაობაში უფრო ფრთხილად მსჯელობს და თავის აზრს ამგვარად ასწორებს: „დავით აღმაშენებელის მატიაზეში ჩართული ქრონოლოგია, რომელიც ჩვენ ვახტანგისად აღენიშნეთ მხოლოდ იმის გამო, რომ ვახტანგის დროინდელს ეარიანტებში იპოვება, გადაჭრით არ მიეწერება ვახტანგის რედაქციას, რადგან ვახუშტომ სრულიად არ იცის ის წყარო, საიდანაც ამოღებულია იგი და თითონ თავის მოსასრებით (თუნცა შემდგომად) ასწორებს მას“-ო (იქვე XX). დანარჩენი ყველა ცნობები-ი თ. ჟორდანიას აზრით „თეიმურაზ ბატონიშვილისაგან არის შეტანილი ქცებაში და არა ვახტანგ მეფის მიერ“-ო (იქვე IX).

მ. ჯანაშვილი ბაქრაძესავით ვახტანგ VI-ისა და მისი კომისიის ღვაწლს ქცის პირველი ნაწილის შეესება-შესწორებაში სრულებით უარყოფს (ნაშრომი 33. 7).

ამ საკითხების გამოსარკვევად რასაკვირველია შეესებულ ქცის ხელთნაწერების თარიღებსა აქვს მნიშვნელობა. ე. თაყაიშვილმა ამ მხრივ დაწერილებით განიხილა ქცის ყველა ცნობილი ხელთნაწერები და მათი თარიღები გამოარკვია. ევკრატორობებული ბარათაშვილისეული ქცა, „უსრულესი ქართლის ცხოვრება“, გადაწერილია „დედასა ზედა სიეტის ცხოველისასა“ 1761 წელს ტფილისის ჯვარის საყდრის დეკანოზის იოანეს მიერ (Опис. I, вып. II, გვ. 203). თეიმურაზისეული ხელთნაწერი, რომელიც რუმინელების მუზეუმის კუთვნილებას შეადგენს, უნდა გადაწერილი იყოს 1709 წლამდე და ახლო ხანებში (Опис. II, 46 და თ. ჟორდანია ქცები I, გვ. XVII). მეორე თეიმურაზისეული ხელთნაწერი, რომელიც პეტერ. სამეცნიერო აკადემიის სააზიო მუზეუმში ინახება, უნდა 1724 წ. უწინარეს იყოს გადაწერილიო (ე. თაყაიშვილი Опис. II, გვ. 48). შემდეგ ე. თაყაიშვილი ამტკიცებს, რომ ეს ხელთნაწერი სახელდობრ 1700—1705 წ. უნდა იყოს გადაწერილი (იქვე 74 და 110).

ეს თეიმურაზისეული ხელთნაწერი იმ მხრივ არის საყურადღებო, რომ იქ თაყარის მეფობის მეორე ნახევრითგან მოყოლებული ქცის ბოლომდის, რომელიც აქაც მხოლოდ ჭიორგის ბრწყინვალის მეფობის დამდეგამდე მოყვანილი, დედანი არც შესწორებულია და არც შეესებული ისე, რომ მშდღვ ქცას ჯდებოდა, თუმცა აქა-იქ მაინც განსხვავდება. ამის გამო ცხადია, რომ ამ ხელთ-

ნაწერის დედნად მშდ დღლი ქცა არ უნდა ყოფილიყო (იქვე 52--54). მაგრამ ამ თეიმურაზისეულს ხელთნაწერს თავში ოთხი ფუთკლის ქალადრი, როგორც უკვე დ. ბაქრაძემა და ე. თაყაიშვილმაც აღნიშნეს (იქვე 70), სხვანაირია და არც ისეა გაღებულ¹. თვით ქცის პირველი ორი გვერდი (4 და 5), რომელზედაც ცნობილი წინასტკეობა და ქცის დასაწყისია მოთავსებული, უფრო წვრილ და უწნო ხელით არის ნაწერი, ვიდრე ხელთნაწერის დანაწენი ნაწილი. საყურადღებოა ამასთანავე, რომ იმერეთის მეფის ალექსანდრეს 1724 წ. ბინაწერი ხელთნაწერის თავში ამ განსხვავებულს ქალადრსე სწერია. ამავ მეფის ორი ბინაწერი უკანასკნელ გვერდზე მოიპოვება. რათგან მეორე ბინაწერში ე თაყაიშვილს ერთი თარიღი გამოჰპარებია, ამიტომ აქვე მოგვყავს:

„ლთით. ვიქმენ. 1724² შეფედ. მე მონა. სახელად

ჩლქდ

ალექსანდრე“.

საგულისხმოა, რომ ამ თეიმურაზისეულს ქცა-ში აქა-იქ შეაშოც თავისუფალი ადგილებია დატოვებული და ერთგან (გვ. 88) სინგურით სწერია ცოდუც: „აქა ამბები აკლდა დედნესა“-ო და შემდეგ სხვა ხელია ნაწერია ჩანატებული, რაც თაყაიშვილსაც აღნიშნული აქვს (Опис. II, 69). მაგრამ განსაკუთრებულ ყურადღების ღირსი ის გარემოება არის, რომ ქცის შესვლი, წინასიტყვაობა და დასაწყისი, რომელიც სხვანაირ ქალადრზე არის ნაწერი, ამგვარისავე წვრილი და უწნო ხელით არის ნაწერი, როგორითაც ჩანატებები ადგილებია³. ე. თაყაიშვილი მართალია, როდესაც ამბობს, რომ წვრილ და მთელ ხელთნაწერისაგან განსხვავებულ ხელით ნაწერი ათსამშეტ ასურელ მამათა შესახები ცნობები თეიმურაზისეულს ქცა-ში შემდეგ უნდა იყოს შეტანილი, როცა ხელი ნაწერი დამთავრებული და დაკრებული იყო კიდევ (იქვე 73). თუმცა ე. თაყაიშვილი ეჭვობს, რომ ამ ხელთნაწერს თავშიაც ქლებოდეს და ამიტომ იყოს შემდეგ მიმატებული (იქვე 71), მაგრამ მაინც სხვანაირად ამ გარემოების ახსნა შეუძლებელია და ნაძალადეგაც იქნებოდა.

რაკი იმერეთის მეფის ალექსანდრეს 1724 წ. ბინაწერი ხელთნაწერის უკანასკნელ გვერდზე და თავშიაც მოიპოვება, ამიტომ მიიწვდამსაც ცხადია, რომ ეს ქცა, როგორც სამართლიანად მსჯელობს ე. თაყაიშვილი (იქვე 71), უნდა 1724 წლამდე ყოფილიყო გადაწერილი. რათგან ათსამშეტ ასურელ მამათა მოღვაწეობის აღწერილობა, რომელიც თეიმურაზისეულს ხელთნაწერში მერეა შეტანილი და სხვა ხელით არის ნაწერი, რუმინელების 1709 წლამდე დაწერილს ქცა-ში უკვე თვით ტექსტში არის შეტანილი და იმავე ხელით არის ნაწერი, როგორითაც მთელი წიგნია, ამიტომ ე. თაყაიშვილი ფიქრობს, რომ თეიმურაზისეული 1709 წ. უწინარეს უნდა ყოფილიყო დაწერილი (იქვე 71).

¹ ხელთნაწერი საგანებოდ გადაწმენილი მაქვს.

² რიცხვი თუმცა იმავე მელნით და ვგონებ ხელითაც არის ნაწერი, მაგრამ წინა სტკევაზე „ვიქმენ“-ზე უწინარეს უნდა იყოს დაწერილი იმიტომ, რომ ან ზღუ „ი“ არის მკრთალი, თუმცა რიცხვისათვის საკმარისად აღკლია და 1724-ის შემდგომ სიტყვამდე „შეფედ“ ზეგარი თავისუფალი აღკლია, სიდაც რიცხვი მშენიერად მოთავსდებოდა. ე. თაყაიშვილს (იქვე 48) რიცხვი 1724 გამოტოვებული აქვს.

³ ეს გარემოება ე. თაყაიშვილსაც აქვს აღნიშნული (იქვე 70).

ქ'ცის ხელთნაწერების ყველა ამ თარიღების გამო ე. თაყაიშვილი ანტრეკებს, მშ დფლ ქ'ცის გარდა სხვა ყველა ხელთნაწერები ვახტანგ მეფისა და „სწავლულ კაცთა“ მიერ შესწორებულსა და შეესებულს დედანს შეიცავსო. ეს ხელთნაწერები სამ ჯგუფად აქვს დაყოფილი: პირველ ჯგუფად მას დანახელებული აქვს ისეთი ხელთნაწერები, რომლებშიც ქ'ცის შეესება და შესწორება ბოლომდის არ არის მიყვანილიო. ასეთ ხელთნაწერად მას თეიმურაზისეული ქ'ცა მიაჩნია, რომელშიც თამარის მეფობის მეორე ნახევრიდან მოყოლებული ბოლომდის, ე. ი. გიორგი ბრწყინვალემდე დედანი შესწორებულია. ამ ქ'ცას ე. თაყაიშვილი ვახტანგისეულ კომისიის თაიდაპირველ შრომად სთვლის (იქვე 109—110).

მეორე ჯგუფად მას ის ხელთნაწერები მიაჩნია, რომელშიც ქ'ცა შესწორებული და შეესებულია ბოლომდის, ე. ი. გიორგი ბრწყინვალემდე. ამ ჯგუფში ე. თაყაიშვილს რუმინაშვილის მუზეუმის ქ'ცა აქვს მოთავსებული, რომელიც პირველ და მეორე ჯგუფებს შორის დგას, აგრეთვე საეკლესიო მშენებლისა და დამაინისეული ხელთნაწერები (იქვე 109, 111—112).

მესამე ჯგუფად ე. თაყაიშვილი ისეთ ხელთნაწერებსა სთვლის, რომლებშიც ქ'ცის შესწორებულ-შეესებულ დედანს გარდა ქ'ცის ორივე გაგრძელებაც მოიპოვება, ამგვარიო 1760—1761 წ. გადწერილი ბარათაშვილისეული ხელთნაწერი და ფალავანდიშვილისეული, რომელიც 1761 წ. არის დამთავრებული (იქვე 109, 112—113).

სამწუხაროდ ამ საკითხის გადაწყვეტა ისე ადვილი არ არის და ამისათვის მარტო ხელთნაწერების თარიღები არა კმარა. თუმცა ვახტანგს და „სწავლულ კაცთ“ ქ'ცის შეესება და „განმარტვა“ ჯერ კიდევ ბატონიშვილობის დროს განუხორციელებიათ და როგორც თ. ყორღანია თქვამს: „მან ქ'ცა დაწესით და 1769 წლამდე¹ შრომა უკვე დამთავრებული ჰქონიათ (ქ'ები I გვ. XVII), ხოლო თეიმურაზისეული და დანაწერი ქ'ცის ხელთნაწერები ყველანი ვახტანგის დროისა იყვნენ ან იმაზე უფრო მერმანდელა, — მაგრამ ერთადერთად თვალსაჩინო გარემოება არსებობს, რომელიც ე. თაყაიშვილის ხელმოკვეანილს დასკვნას საექვოდ ხდის და აქ რწმუნებს კიდევ.

თ. ყორღანია, რომელიც თეიმურაზისეულს ქ'ცას შეცდომით XVIII საუკუნის დასასრულისად სთვლიდა, თავის აზრის დასაბუთებლად შეადგენს საგულისხმეო მოსაზრებას ასახელებდა: ამ ხელთნაწერში „შეჯანალი ცნობები ვახუშტის აზრს ჰქონია და, მაშასადამე, არც იმ ქ'ცების ეარიანტებში ყოფილა, რომელნიც მას ხელში ჰქონია თქვის ისტორიის და ისტორიულ წყაროების შედგენის დროს... წარმოიდგინეთ, ვახუშტს რომ სელში ჰქონოდა ქ'ცისებობა თეიმურაზის ეარიანტით... როგორ არ შეიტანდა თქვის შრომას ისეთს შესანიშნავს ცნობებს, რომელსაც ყოველ ნაბიჯზე გვაძლევს თეიმურაზის ეარიანტი“-ო? (ქ'ები I, გვ. VIII). თუმცა თ. ყორღანია სიძარტლეს უახლოვდებოდა, მაგრამ მაინც შესცდა და თეიმურაზისეული ქ'ცა XVIII საუკუნის დასასრულსა შეაქუთენა. ამასთანავე თვით საბუთადაც ამგვარი მოსაზრების წამო-

¹ იხ. ე. თაყაიშვილი Ош. II, 46.

ყენება სამეცნიერო გამოკვლევაში არ შეიძლება, ვახუშტი თავის შრომაში ასევე წესანიშნავს ცნობებს როგორ არ შეიტანდაო? რაც ჩვენთვის შესანიშნავია, შეიძლება ვახუშტს საყურადღებოდ არ სჩვენებოდა და თუ თ. ჟორდანიას ჰსურდა ნამდვილი, სამეცნიერო საბუთი მოეყვანა, მას თავდაპირველად უნდა ვახუშტის ისტორიული თვალსაზრისი გამოერკვია, შეესწავლა, რას აქცევდა ჩვენი მეცნიერი ისტორიკოსი განსაკუთრებულს ყურადღებას, და თავისი მსჯელობაც ამან დაეყარებინა.

როგორც ქვემოთ თავის ალაგას (იხ. ვახუშტი) გამორკვეული იქმნება, პანგლოვანი მეცნიერი ისტორიკოსი ბატონიშვილი ვახუშტი ჩივდა: „ჩვენ ქართველთა მატთანე (ესე იგი ქცა)... ეკლესიის მატთანესა შეამოკლებს და სამოქალაქისა მოგვიტხრობს შესხმით და ვრცლად“-ო. მაშასადამე, იგი სწუხდა, რომ ქართულ საისტორიო მწერლობას ამგვარი ნაკლი ჰქონდა და საეკლესიო ყოფა-ცხოვრების შესახებ მეტად ცოტა ცნობები მოიპოვებოდა. აქეთგან ცხადია, რომ თავის ერთ-ერთი მთავარ მიზნად ვახუშტს დასახული ჰქონია სწორედ, რაც ნაიძლება მეტი ცნობები შეეტანა საქართველოს ისტორიაში ქართული ეკლესიის შესახებ. თუ ამ გარემოებას გავითვალისწინებთ, ვახუშტის ოვალთაზრისიც გვეცოდინება და თეიმურაზისეულისა და ქცის სხვა ხელთნაწერებს, რომელნიც ე. თაყაიშვილს ვახტანგის რედაქციად მიაჩნია, ამ მხრივ ვახუშტის იტხრობას შევადარებთ, თვალწინ გასაოცარი და დამაფიქრებელი სურათი გადაგვჩნდება..

ნაოლადაც, მეტად საყურადღებოა, რომ ანა დფლს და მზ დფლს ქცის ხელთნაწერებთან შედარებით, თეიმურაზისეულს ქცაში შეტანილია, როგორც ე. თაყაიშვილსაც აღნიშნული აქვს, ბაგრატ IV-ის მეფობაში მეღქისედეც კათოლიკოსის სიგლითგან ძვირფასი ცნობები მეღქისედეცის მოღვაწეობის შესახებ, სხვა საბუთებითგან ცნობა ოქროპირ და გიორგი კათოლიკოსების შესახებ (იხ. Ош. II, 79 და 80), (დავით აღმაშენებლის მეფობაში ჩართულია ცნობა კათოლიკოსების გაბრიელ საფარელისა და იოანეს შესახებ (იქვე 80), საეკლესიო კრების ვრცელი აღწერილობა თამარის მეფობის დასაწყისში (ხელთნაწერის გვ. 202b—203b) და სხვა. ხოლო არც ერთ ამათგანის შესახებ ვახუშტს არაფერი აქვს ნათქვამი. რა დასაჯერებელია, რომ ვახუშტს, რომელიც ჩივდა, ქართულს მატთანეში საქართველოს საეკლესიო ისტორიის შესახებ მეტად ცოტა ცნობები მოგვეპოვებაო, ვახტანგისეულს ქცა-ში ყველა ხელთაღნიშნული ცნობები ჰქონოდა და მას ისინი გამოეტოვებინა და თავის შრომაში არ ჩაერთო? ამგვარი აზრი ეხლა, რაკი უკვე მეცნიერ ბატონიშვილის თვალსაზრისი შესწავლილი გვაქვს, სწორედ რომ შეუწყნარებელი იქმნებოდა: ამის გამო სრულებით ცხადია, რომ არც თეიმურაზისეული, არც რუმინაიშვილის რუხეულისა, არც მით უმეტეს ბარათაშვილისეული და ფალავანდიშვილისეული ქცის ხელთნაწერები არ შეიძლება ვახტანგის რედაქციად ვიცნათ იმისდა მიუხედავად, რომ პირველი ორი ხელთნაწერი ვახტანგ VI-ის დროინდელია.

მაგრამ ყოვლად შეუწყნარებელია თ. ჟორდანიას აზრიც, რომელიც ამტკიცებდა, ვითომც დასაჯერებელი არ არისო, რომ ესრეთი შრომა (ე. ი. ქცის შევსება-შესწორება) თეიმურაზ ბატონიშვილის გარეშე სხვას ვისმე მი-

ენწიროს“-ო (ქები I, გვ. IX). ჯერ ერთი ის, რომ თუ-კი თეიმურაზს ანგეარი-
ლგაწლი მართლაც მიუძღოდა, შეჰველია ამას იგი არც დამალავდა და მ. ბრო-
სესაც ეს გარემოება ეცოდინებოდა. ხოლო მეორე ის, რომ ქცის ზღვარულენი
ხელთნაწერები-კი, ბარათაშვილისეული და ფალავანდიშვილისეული, როგორც
სამართლიანად უკვე ე. თაყაიშვილმაც აღნიშნა, 1761 წ. არიან გადაწერილი,
იმ დროს, როდესაც თეიმურაზ ბატონიშვილი ჯერ დაბადებული არ-კი იყო.
(Ош. II, 45).

თუ ჩვენ ვახტანგისეული კომისიის ღვაწლისა და ნამუშევარის დაბლო-
ვებით გამოჩვევა გვსურს ქცაში (გიორგი ბრწყინვალემდე), ვახუშტის შრო-
მის ცნობები ანა და მშ დღელისა და თეიმურაზისეულის ქცის ხელთნაწერებს
უნდა შევადაროთ. ანგეარი შედარება გვაფიქრებინებს, რომ ვახტანგისეულს
კომისიის ქცა-ში აქა-იქ ორიოდ ცნობა აქვს შეტანილი, ისიც მხოლოდ ქარ-
თველ წმიდანების შესახებ, მაგ. პეტრე ნაფხელისა, რომლის ცა ვახტანგს
უბოძია (იხ. ქები I, გვ. XVII და Ош. II, 24) და შუმანიკის შესახებ, (იხ.
ქები I, გვ. XXIII და Ош. II, 78). მართლაც მოკლე ცნობები ამათ შესახებ
ვახუშტსაცა აქვს (საქართ. ისტორია გვ. 79—80 და 105). უფრო ვრცლად და
ზედშიწევით ამ საკითხის გამოჩვევისათვის საგანგებო ზედარებაა საჭირო.

თეიმურაზისეული ქცაც, რუმინანცევის ზეზეუნისა და მისი უმეტეს პარა-
თაშვილისეული და ფალავანდიშვილისეული ქცანი ვახტანგის „სწავლულ კაც-
თა“ რედაქციის ნაყოფი კი არ არის, არამედ სხვა, გარეშე პირთა და ისტო-
რიკოსთა ნამუშევარია, რომელთა შრომა ვახუშტს, როდესაც თავის თხზულ-
ბასა სწერდა, ეტყობა თვალთა-კი არ უნახავს.

თეიმურაზისეულსა და რუმინანცევის ქცათა შორისაც-კი რომ საერთო
სარედაქციო მუშაობა და კავშირი არ ეოფილა, იმითაც მტკიცდება, რომ მრ-
ვალ საყურადღებო ცნობები, რომელიც თეიმურაზისეულს ქცა-ში სხვადასხვა
წყაროებიდან არის შეტანილი, რუმინანცევისაში არ მოიპოვება (იხ. Ош. II,
77—81 და სხვა). ეს ორი ხელთნაწერი რომ ერთისა და იმავე კომისიის შრო-
მის ნაყოფი ყოფილიყო, შეუძლებელია ანგეარი რამ მომხდარიყო.

ერთი სატყვით, ქცის პირველი ნაწილი (გიორგი ბრწყინვალემდე) იმდ-
ნად ვახტანგისა და მის „სწავლულ კაცთა“ შეესაბუთეს-შესწორებულ არ არის,
რამდენადაც სხვების (ჯერჯერობით უცნობ პირთა) მიერ დათანხმად 1705—
1760 წ., რომელთაც უფრო მეტიცა და უკეთესი წყაროებიც ჰქონიათ ხელთა.
ვიღრე ვახტანგისეულს „სწავლულ კაცთა“. ხოლო რომ ქრონოლოგიური ცნო-
ბებიც დაეით აღმაშენებლის მეფობაში ვახტანგისა და მის მცნეიტთა შეტა-
ნილი არ არის, როგორც ე. თაყაიშვილს ეგონა (Ош. II, 88 § 22), ამას ანა
დღელი ქცაც ნათლად ამტკიცებს (იხ. ამის შესახებ ქლი ერის ისტორია II,
509 შენ.),

პართლის ცხოვრების გაგრძელება

როგორც უკვე არა ერთხელ აღნიშნული იყო, ძველი ქცა გიორგი ბრწყინვალის მეფობის დასაწყისზე სწავლავდა და ამის შემდგომი საქართველოს ისტორია ქცა-ში აღწერილი აღარ იყო. ეახტანე მეფესა და მის „სწავლულ კაცთ“ მიზნად სწორედ ის ჰქონდათ დასახული, რომ ეს დანაკლისი შეეცნოთ და ღწერელი „მეთთხათ“, ე. თაყაიშვილი ანიტომ დარწმუნებულია და ამტკიცებს კიდევ, რომ ქცის ყველა გაგრძელებანი სწორედ ამ ვახტანგისეული კომისიის შედეგენილია (Опис. II, გვ. 109 და 112—113). ედრე თვით საკიოხის აღსებითად განსილვას შეეუდგაროდეთ, საპირთა გაიხსენოთ, თუ ქცის რამდენი გაგრძელება არსებობს. სულ ოთხი გაგრძელება მოიპოვება.

ქცის პირვილს გაგრძელებას არაერთი სათაური არ აქვს და იწყება წმინდის წინადადებით: „ქცს ღმრადად ჩეფდელ ადარსეს და განაგებდა სარეფოსა ტარალისა“. ეს გაგრძელება თავდება 1453 წელზე (დამატ. გვ. 890—891).

ქცის მეორე გაგრძელებას სათაურად აქვს: „სახელითა ღმრთისათა აწ ეწერეთ ცხოვრება ბაგრატიონთა მეფობისა“, იწყება 1452 წლით და 1405 წელზე სწავდება (დამატ. გვ. 892—893).

ქცის მესამე გაგრძელებას სათაურად აწერია: „ცხოვრება საქართველოსა“. იწყება 1373 წლით და თავდება 1703 წლით (პარიზის ქრონიკა, წ. 603, გამოცემა).

დასასრულ არსებობს კიდევ ერთი ქცის გაგრძელება, „მელიც აღმოაჩინა ბ. მ. ჯანაშვილმა ნაყოფ ქცის ხელთნაწერში, ეს გაგრძელება იწყება მოკლე მაგრამ დიდმნიშვნელოვან წინასიტყვაობით, ხოლო თვით მოთხრობა ბაგრატ მეფითგან არის აწერილი ღანჯ თემურის 1393 წ. საქართველოში შემოსევის აზბით და წყუდება გიორგი XI-ის 1696 წ. სპარსეთში გამგზავრების აღწერით: („ნაშრომი“, გვ. 18—54). მაგრამ რაკი ღმრეველია მას ბოლო უნდა ატყდეს, ამიტომ მისი ბოლო ვახტანგ VI-მდე იქნებოდა მოყვანილი, როგორც ეს აღნიშნულია ამ გაგრძელების შესავალშიც.

ამგვარად, ჩვენ ხელთ არის ქცის ოთხი გაგრძელება. როგორი ერთი ეკლესიის ვახტანგისეულს მცირეკროს კომისიას, ან იქნებ ოთხივენი მის ნაყოფად უნდა ჩაითვალოს? როგორც აღნიშნული გეჰონდა, ე. თაყაიშვილსა ჰგონია, რომ სამივე შემთაღნიშნული გაგრძელება ვახტანგისეულ კომისიის მიერ იყო შედგენილი (Опис. I, გვ. 91).

უეჭველია, რომ მხოლოდ ჯანაშვილისეულს ხელთნაწერში არის შენახული ის, რაც ვახტანგ VI-ის მიერ შეკრებულ „სწავლულ კაცებს“ „მეთთხათ და

„ღუწერიათ“. უმეველი იმიტომ არის, რომ სწორედ აქ ეტყობა ნამუშევრის მრავალ პირობა თანამშრომლობა და მოქმედების აღმნიშვნელი წინა მრავლობითი რიცხვით არის ნახმარი. შესავალში მაგ. სხვათა შორის ნაღწევია: ცხოვრება „ამის ბაგრატიისა და ძისა მისისა კონსტანტინესი დაეწერათ და ეპოვეთ ძეულთა წიგნთა შინა და ქუმორე რიგსა მისა წედა დაეუწერათ და ესე ამაჲნი მის ზემოთნი გუჯარათა... გამოვიღეთ და აღეწერეთ, ხოლო გუჯრისა აღეწანდრესა და ძისა მისისა და შემდგომი... აღეწერათ“-ო და სხვადასხვა („ნაშრომი“, 18).

ყურადღების ღირსია, რომ ბარათაშვილისეულსა, დალაენდიშვილისეულსა და სამეგრელოს ხელთნაწერებში შენახული ქვის გაგრძელებაო (1 და 2) აღწერილი ერთი ყოფილა. ეს სხვათა შორის შემდეგი წინადადებითა მტკიცდება: ლანგთმურის ზემოსევის დროს ქართველთა გულადობაზე ღცნობი ავტორი ამბობს, „მე ეგრეთ ვერ ძალ მიძს აღწერა და შესება ქებათა, სიხარებათა და ატონებთა მათ ქაბუკთა ქართველთასა, ვითარ იგი სიძასთა წიგნთა შინა წერილ ამს ქება საათა ქართველთასა“-ო (დამატ. გვ. 870).

ამგვარად ცხადია, რომ ამ გაგრძელებაო დამწერი ერთი კაცი ყოფილა და არა რამდენიმე. „სწავლულნი კაცნი“ ამ შემთხვევაში არადერ წელნი ღწნა იყვნენ. მაშასადამე, მათი ღვაწლის ძეგლად უნდა ჩითვალდეს ის, რაც ღწანაშვილისეულს ხელთნაწერშია შენახული. ამას სხვათა შორის ის გარემოებაჲც ამტკიცებს, რომ ვახუშტი სწორედ ამ „სწავლულ კაცთა“ მიერ შედგენილს ქვის გაგრძელებას არჩევს და არღვევს, მაშასადამე იგიც სწორედ ამ თსულებისა სთვლიდა იმ ნაწარმოებად, რომელიც დამწერილი იყო „სახელითა ღვანის ძისა მეფისა ვახტანგისათა“.

ოაკი ესლა ქვის ისეთი ხელთნაწერი აღმოჩნდა, სადაც გაგრძელება რამდენისამე პირის შედგენილად ჩანს, ამიტომ ქართლის ცხოვრების ცნობილი „შესავალი“ „ბატიოსანო და დღებულნო ქართველნო, ესთა ცთარებისაჲს ქართლსა შინა ქართლის ცხოვრება შენცირობულთა, ხოლო მეფეჲს ვახტანგ, დემან ლეონისაჲს და ძმისწულმან მეფის გიორგისაჲს, შეეკრებენ სწავლულნი კაცნი და სხვათა წერილთა და გუჯარათაჲს და რამენიმე სხვათა ენათაგანცა გამოვიღეთ და ესრეთ შევთხზენით და აღეწერეთ“- (ე. თაყაიშვილი *ცხოვ. ქ.* II, გვ. 10), სიპაროლეს შეიკავს: „სწავლული კაცნი“ ქვის გაგრძელებას შედგენისთვის წარვიდაც გარჯილან.

როდესაც ისინი თავიანთ საქმეს შესდგომიან, ქვა შოლ-დ გიორგი ბრწყინვალემდე იყო მოკვანალი, „ეთამანდე ღთოვ გვირგვინისაჲსა მეფისა გიორგისაჲს, ძისა თედადებულისა მეფისა დიმიტრისამდე, ეწერათ „ხოვრებაჲნი ქართველთაჲნი“ო („ნაშრომი“, 18). ამიტომ მათს უკეთავრებს ბიზანს ქვის ამ ნაკლის შევსება შეადგენდა: საქართველოს ბერმონეტელი ისტორიის შეოხზვა.

მაგრამ ამ მოთაქრ მიზანს გარდა მათ სხვა კერძო მიზნებიც ქმნიათ დასახული. თვითოველი ამ მიზანდაგანი რასაკერძეელია უმთავრეს მისის საუკეთესო მძღვეას უწყობდა ხელს. „სწავლულ კაცთა“ ანგვარ კერძო მიზნებადა მქმნიათ: 1) საქართველოს რამდენსამე სამეფოდა და სამთავროდ დაყოფერს

დროსა და მიზეზისა და 2) ამ სამეფოებისა და სამთავროების ბატონ-პა-ტ-რონთა შთამომავლობითი შტოს გამორკვევა.

თვით ავტორები აღიარებენ, რომ საქართველოს დანაწილების მიზეზს მიაჩნეს: „არაღარ იცვალბოდა ერისთავნი და არცა თავადნი: ყოველნივე ეწესა და სანახებსა და თემთა და ადგილთა მკუთრ ქმნილ იყუნენ, და, ვისცა მამულს მისცემდა, მკვიდრად მიეცემოდა და ყოველნივე ძლიერ იყუნეს: მთავარნი, ერისთავნი და თავადნი. ხოლო ამა ალექსანდრესა და კონსტანტინესა ჟამში განდგნენ იმერელნი, ოდიშარნი და გურიულნი და არაღარა მორჩილებდა ათაბაგი და განდგა კახეთი“-ო („ნაშრომი“, 44). მაგრამ ამასთანავე ისინი გულაბდილად აცხადებენ, რომ ამ მცირე მიზეზის გამორკვევა საეცხბით ვერ შესძლეს: „ესე ვერა ვსცანით, თუ ბატონი იმერეთისა და კახეთისა რომლისა თესლი-საგან არიან, და ანუ ვითარ უპყრისთ ქუეყანანი იგი. ხოლო იმერეთისა რო-ზელთამე თქვეს, ზოდეს მამა ალექსანდრესი ბაგრატ მეფე ჩავიდა იმერეთს, მაშინ თუისნი მისნი დაუტეუა და მიერიოვან ძენი მისნი არიან. ამა ბაგრა-ტისა შემდგომად რაოდენნი მამანი გარდაიცვალნენ, არა უწყით[თ]... ხოლო კახეთისა მებატონეთა ნამა იყო დავით და ამა დავითის მამა არა უწყით, თუ ვინ იყო“-ო („ნაშრომი“, 44-45).

მესამე კერძო მიზანს სამეფოსა და სამთავროების საზღვრების გაშორ-კვევა შეადგენდა (ნაშრომი, 45-46).

ვატანგის მიერ შეყრილი „სწავლულნი კაცი“ თავიანთ შრომას ოთხ ნა-წილად ანუ ხანად ჰყოფენ:

1) პირველი ხანა ეხება იმ დროს, როცა „ცხოვრებანი ქართველთანი არ-ღარა წერებულყო“ ანუ „ძისა მეფისა გიორგისა, მეფისა ბაგრატისა, ვიღრე-მეფისა გიორგისა ძისა ბაგრატისამდე“-ო. ამ დროს განმავლობაში ესე „ამბა-ვნი... გუჯართა და სპარსთა და სომეხთა ცხოვრებისაგან გამოვიღეთ და აღ-წერეთ“-ო („ნაშრომი“, 18).

2) მეორე ნაწილად უნდა ჩათვალოს ცხოვრებანი „ბაგრატისი და ძისა მისისა კონსტანტინესი“. ეს თხზულებები „დაეწერათ და ეპოვეთ ძველთა წიგნთა შინა და ქვემოთ რიგსა მის[სა] ზედა დაგუიწერია“-ო (იქვე, 18).

3) მესამე ნაწილს შეადგენს ცხოვრებანი „მეფისა ალექსანდრესი და ძისა მისისა მეფისა კონსტანტინესი და შემდგომი... ვიღრე მეფისა როსტომისამდე“. მთელი ეს ხანა „ძველთა კაცთა და სპარსთა¹ ცხოვრებისა და ქორანიკონთა და გუჯართაგან აღგვიწერია“-ო (იქვე, 18).

4) მეოთხე ნაწილს შეადგენს ამბავი „მეფისა როსტომის აქათი“, რომე-ლიც „თუთი თვალითა მნახეულთა და მისთა ომებთა შინა მყოფთა კაცთაგან აღგვიწერია“-ო (იქვე, 18).

„სწავლულთა კაცთა“ კრებას, მაშასადამე, მხოლოდ მეორე ნაწილისა ანუ ხანისთვისა ჰქონია „ცხოვრებანი ქართველთანი“, ქართული საისტორიო თხზულება.

¹ დედანში აქ „და“ ზის, რომელიც ან მეტი უნდა იყოს, ან არა და მის შემდგომ ფრა-გენტის სახელი უნდა იყოს გამოშვებული, ან „სომეხთა“, ან ურუმთა.

საქართველოს ხანგრძლივი ცხოვრება XIV — XVII ს-ის დასასრულამდე ალწერელი იყო და ეს დიდი და თვალსაჩინო ნაკლი მათ უნდა შეეცნოთ. როგორ? — ამ შემთხვევაში „სწავლულნი კაცნი“ იმნაირსავე მდგომარეობაში უნდა ყოფილიყვნენ, რა მდგომარეობაშიც იყო ფარსადან გორგიჯანიძე, როცა იგი თავის ზემოგანხილულს თბულების წერას შეუდგა. შორეულ წარსულის ცხოვრების აღდგენა და დასურათება ძნელი საქმეა მეტადრე როცა მკვლევარს იმ დროინდელი საისტორიო თბულებები არ მოეპოვება. სპარსეთში მყოფმა ფ. გორგიჯანიძემ, როგორც ვიცით, სპარსულ საისტორიო მწერლობას მიჰპარათა და იქითგან ამოჰკრიფა ყველა ცნობები, რომელიც-კი საქართველოს ეხებოდა. ასეთს შრომაში საქართველოს ისტორიას რასაკვირველია ცალმხრივი, სპარსული თვალთსაზრისა და ელფერის დალი უნდა აჯდეს და აზის კიდევ.

ვახტანგის „სწავლულთა კაცებმა“, რომელნიც თავიანთ შრომას იმედ ღროსვე სწერდნენ, როდესაც ფ. გორგიჯანიძე, თავიანთ საქმეს უფრო ღრმად ჩაჰხედეს და თვით მიზნის განხორციელებასაც უფრო ფართო ნიადაგი მოუშაიდეს, არც გასაკვირველია: ისინი საქართველოში მუშაობდნენ და მეფის მფარველობის ქვეშ ყველა წყაროებიც უხვად შეეძლოთ მოეხევეთ, გორგიჯანიძე-კი სპარსეთში ცხოვრობდა და იმ დროს, საქართველოს მოშორებული, ავადმყოფი და გაჭირვებული 70 წლის მოხუცი იყო. რასაკვირველია მას არ შეეძლო ესარგებლა ისტორიისათვის საჭირო ყველა მასალებით.

განსაკუთრებულ ყურადღების ღირსია, რომ „სწავლულთა კაცთ“ განუზრახავთ და შეუდგენიათ კიდევ მთელი, სრულიადი საქართველოს ისტორია და არა საქართველოს ერთ-ერთის კუთხის, ან ნაწილისა. საქართველოს ერთობის აზრი ძლიერი და ცხოველყოფილი ყოფილა იმისდა მიუხედავად, რომ პოლიტიკური ცხოვრება დაწერილმანებული და დაქსაქსული იყო.

ვახტანგის „სწავლულთა კაცთა“ წყაროები ორ უმთავრეს ჯგუფად უნდა დაიყოს: 1) ადგილობრივი, ქართული და 2) უცხოელთა წყაროებად. პირველი ჯგუფი შეიძლება ორ დარგად გავყოთ: ა) წერილობით წყაროებად, რომელიც შეიცავდა ორს საისტორიო თბულებას, „ცხოვრებას“, და დაუშუშავებელს მასალებსა, „ქორონიკონებს“ და საბუთებს, „გუჯრებს“, — და ბ) ზეპირ წყაროებად; „ძველთა კაცთა“, „თუთ თვალითა მწახველთა და ომებთა შინა მყოფთა კაცთა“ გარდმოცემად. ზეპირ წყაროებით „სწავლულნი კაცნი“ ისტორიის მხოლოდ უქანასენელი ორი ხანის აღწერის დროს სარგებლობდნენ, განსაკუთრებით როსტომ მეფისა და „როსტომის აქათი“ ამბების მოთხრობის დროს.

უცხოელთა წყაროებად მხოლოდ საისტორიო თბულებები „სპარსთა და სომეხთა ცხოვრებანი“ ჰქონიათ, განსაკუთრებით-კი სპარსულ საისტორიო მწერლობით უსარგებლიათ. სპარსული საბუთებისათვის ყურადღება არ მიუქცევიათ.

აქა-იქ თვით წყაროების შესახებ უფრო დანამდვილებით შეიძლება ცნობების შეკრება. მაგ. ერთს ალაგას ნათქვამია: „დაასრულა ლანგთემურ მოზხრება ქართლისა და წარვიდა სხვათ ქუეყანისა დასაპყრობად და ქმნა მრავალნი საქმენი დიდძალნი, რომლისა ცხოვრება მისი ვრცლად წერილ არს ცხოვრებასა შინა სპარსთასა, ზოლო ჩვენ აღესწერეთ ყოველივე მოსვლა მისი

ქართლად და აოხრება ქართლისა“ („ნაშრომი“, 33). ამითა მტკიცდება, რომ ვახტანგის „სწავლულ კაცებს“ ხელთა ჰქონიათ ლანგთემურის ვრცელი სპარსული ცხოვრება. სწორედ ამ „ცხოვრებითგან“ ამოუყრებიათ მათ ცნობები ლანგთემურის საქართველოში მრავალგზის ლაშქრობის და აღხრების შესახებ. ვტყობა ვერც „სწავლულ კაცებს“ მოუძებნიათ ამ ხანისთვის ქართული საისტორიო წყარო. მაისურაძისეულს ქ'ცის მიხედვით „სწავლულ კაცთა“ ნაწერში 18—34 გვ. მ. ჯანაშვილის გამოცემით („ნაშრომი“) სწორედ ამ ლანგთემურის ცხოვრებითგან ამოღებულს ცნობებს შეიცავს. როგორც ზემოთ თავის აღგილას აღნიშნული იყო, ლანგთემურის სპარსულ ისტორიითგან ქართულად ნათარგმნი ცნობები ფარსადან გორგიჯანიძესაცა აქვს შეტანილი. ამ ორი ნათარგმნი ცნობების შედარება ამტკიცებს, რომ ვახტანგის „სწავლულ კაცებს“ არამც თუ ფ. გორგიჯანიძის თარგმანით არ უსარგებლიათ, არამედ თვით სპარსული დედანიც ორსავე შემთხვევაში მთარგმნელებს სხვადასხვა ჰქონიათ, სხვადასხვა ავტორის ლანგთემურის ისტორიით უსარგებლიათ. რაკი იეზუის ისტორიას გარდა სხვა არც ერთი ლანგთემურის სპარსული ისტორიაა ჯერ დაბეჭდილი არ არის, ამიტომ ამ ორი ქართული თარგმანის ღირსების გამორკვევა ჯერ შეუძლებელია.

ლანგთემურის ლაშქრობის აღწერილობის დასაწერად ვახტანგის „სწავლულ კაცებს“, როგორც ისინი თითონ აცხადებენ, რაღაც სოფური საისტორიო წყაროც ჰქონიათ, „სომეხთა ცხოვრებისაგან გამოვიღეთ“-ო (ნაშრომი, 18). თუმცა სწორედ ამ აღგილას დედანს ერთი ფურცელი აკლია (იქვე, 19, შენ.), მაგრამ მაინც შენახულა შემდეგი ამის დამამტკიცებელი ცნობა: ლანგთემურ „მოიწია სომხითად და მოაოხრა სომხითი და ტყუე ყო და ქირი დიდი მოიწია მათ ზედა, რამეთუ ვრცელად ცხოვრება მათი ცხოვრებასა მათსა წერილ არს“-ო (იქვე, 19). მაშასადამე, სომხეთის შესახებ მოკლე ცნობები „სომეხთა ცხოვრებითგან“ ამოულიათ, სადაც ყველა ამბები დაწერილებით ყოფილა მოთხრობილი. რა თხზულება იყო ის „სომეხთა ცხოვრება“, რომელიც „სწავლულ კაცებს“ ხელთა ჰქონიათ, ჯერ გამორკვეული არ არის.

ფ. გორგიჯანიძეს, როგორც ვიცით, ამ ხანის ისტორიისათვის სპარსულ წყაროს გარდა სხვა წყარო არა ჰქონია, ვახტანგის „სწავლულებს“-კი „სომეხთა ცხოვრება“-ც აულიათ წყაროდ და ამით მოთხრობას ცალმხრივი და ერთფეროვანი სპარსული ელფერი ცოტად მაინც მოაყლდებოდა.

„სწავლულ კაცებს“ თავიანთი შრომის მესამე ნაწილშიც რაღაც სპარსულ საისტორიო თხზულებით („სპარსთა ცხოვრება“) უსარგებლიათ. ეს ნაწილი ალექსანდრეს მეფობით იწყება და ვიდრე როსტომადის აღწევს (ნაშრომი, 18). მაგრამ რა თხზულება იყო ეს თხზულება, იგივე ისკანდერი მუნშის ისტორია, თუ რაიმე სხვა წყარო, ამის გამორკვევა ეხლა არ შეიძლება იმიტომ, რომ ხელთნაწერს სწორედ ამ ნაწილში ბევრი აკლია. მხოლოდ ცხადია, რომ ამ სპარსელ ისტორიკოსის თხზულების გარდა (თუ მუნშის თხზულებით მართლა უსარგებლიათ) მათ სხვა სპარსული წყაროც უნდა ჰქონოდათ. ეს იქითგანა ჩანს, რომ „სწავლული კაცები“ ამბობენ: „ცხოვრება მეფისა ალექსანდრესი და

მის ეამისა ყოველივე ძველთა გუჯართა და სპარსთა ცხოვრებიდაჲმე გადმო-
გვიწერია“ -ო (ნაშრომი, 36). ამ ხანისათვის მუნშის თხზულება რასაკვირველია
ვერ გამოდგება და ამიტომ უეჭველია სხვა სპარსული შესაფერისი წყაროც უნდა
ჰქონოდათ.

„სწავლულ კაცებს“ ბერძენთა და ოსმალთა ბრძოლის შესახებაც ჰქონიათ
განსაკუთრებული წყარო, აი მაგ. რა არის იქ ნათქვამი: „ქრისტეს აქეთ ჩუმე...
განრისხნა ღმერთი ქრისტიანეთა ზედა და დაიპყრა კონსტანტინოპოლი ოსმალ-
თა... და ცხოვრება მათი ვრცელად წერილ არს ცხოვრებასა მათსა“ (მ. ჯანა-
შვილი, ნაშრომი, 35). ამ ბუნდოვან წინადადებითგან მხოლოდ იმ დასკე-
ნის გამოყვანა შეიძლება, რომ როცა ქვის „სწავლულ“ შემავსებელთ ამ ამ-
ბაგისათვის წყაროდ თითქოს ოსმალური საისტორიო თხზულება უნდა ჰქონო-
დათ, მაგრამ ქვის პირველს გაგრძელებაში; სადაც იმავე ქალაქის ოსმალთა
მიერ აღებაა მოთხრობილი, წყარო ოსმალური-კი არა, ბერძნულია დასახელე-
ბული: „რომლისა ამბავი ვრცელად წერილ არს ცხოვრებასა ბერძენთასა“-ო (და-
მატ. გვ. 896). პირველ ბუნდოვან წინადადებაშიც „ცხოვრებასა მათსა“-ში
ბერძენთა „ცხოვრება“ არის ნაგულისხმევი, თუ ოსმალთა, რაც უფრო უდგება
წინადადების გრამატიკულს აგებულებას, ძნელი სათქმელია.

ის, „რაცა იქნა ეამსა მას (უზუნ ასანისა), ანუ რა ქმნა მეფე ბაგრატ,
ანუ რაცა იქნა, ყოველივე ძველის ქართლის ცხოვრებიდაჲმე ქვემოთ დაგვიწე-
რია“-ო (მ. ჯანაშვილი, ნაშრომი, 36), ამბობენ სწავლული კაცები და მართ-
ლაც ქვემოთ მოყვანილია განსაკუთრებული სათაურით და ცალკე თავად „ცხოვ-
რება ბაგრატის მეფობისა“ (იქვე). იქაც, სადაც კონსტანტინე მეფეზეა ლაპა-
რაკი, ნათქვამია: „ესე მეფე კონსტანტინე იყო ძე ბაგრატისი და იმეფა ამანცა
კეთილად, ვითარცა ცხოვრება მისი მოგვითხრობს“-ო (იქვე 41). ერთის სიტ-
ყვით, ისინი ამტკიცებენ, რომ მათ ქვის ძველს ხელთნაწერში მოთავსებუ-
ლი საისტორიო თხზულება „ცხოვრება ბაგრატ მეფისა და კონსტანტინესი“-
ხელთა ჰქონდათ,—არა ჩანს მხოლოდ ერთ ნაწარმოებად, თუ ორად. რაკი
ქვის ისეთი ხელთნაწერი, სადაც ეს თხზულებანი ცალკე იყოს შეტანილი, ჯერ
აღმოჩენილი არ არის, ამიტომ არც იმის თქმა შეიძლება, თუ როგორც ისარ-
გებლეს, ან რა ცვლილება შეიტანეს მოთხრობაში. რაც შეეხება მათ ისტო-
რიულს ღირსებას, ამაზე ზემოთ უკვე იყო ნათქვამი.

თავიანთ ნაწარმოების მესამე ნაწილის ერთ-ერთ წყაროდ „სწავლულნი“
მკვლევარნი „ქორონიკონთა“-ც ასახელებენ (ნაშრომი 18). ამ სიტყვის მრავ-
ლობითად ხმარება გვიჩვენებს, რომ ამნაირი მასალა ერთი და ორი არა ჰქო-
ნიათ ხელთა. როგორც სხვა შემთხვევებში, ისე აქაც თვით წყაროების ნიშნ-
დობლივით სახელი აღნიშნული არ არის და სახელდობრ რა „ქორონიკონები“
იყო, ამას ჯერ კიდევ ბეჯითი გამოძიება სჭირია. ამ საკითხის შესწავლას ის
აძნელებს, რომ ხელთნაწერს შუაგულში, რამდენსამე ალაგას და ბოლოშიაც
ფურცლები აკლია. მაგრამ იმისდა მიხედვითაც, რაც შენახულია, ჩვენ შეგვიძ-
ლია ზოგიერთ „ქორონიკონთა“ სახელები გამოვარკვეოთ. ერთ ალაგას მაგ.
ნათქვამია: „მოკულა კონსტანტინე ქრისტეს აქეთ ჩუდ და დაჯდა ძე მისი და-
ვით მეფედ. ამ ეაშში წარმოგზავნა ხონთქარმა სპასპეტი თუისი ლაშქრითა

თუისითა უამრავითა საქართველოს ზედა ქრისტეს აქათ ჩვიდ და ააოვრეს სამცხე, ჩამოვიდეს იმერეთს და დაწესეს ქუთაისი და მივიდეს გელათსა და დაწესეს გელათი და აღიღეს ალაფი მრავალი“ (მ. ჯანაშვილი, ნაშრომი, 40). ამგვარივე ცნობა ქუჩის გადაკეთებულს გაგრძელებაში მოიპოვება (დამატ. გვ. 904—905) და ეგრეთ წოდებულს პარიზის ქრონიკაში (გვ. 6—7). მაშასადამე, ვახტანგის „სწავლულ კაცებსა“-ც ხელთა ჰქონიათ ის ქორონიკონი, რომლითაც სარგებლობდნენ ქუჩის გადაკეთებული გაგრძელებისა და პარიზის ქრონიკის შემდგენელნი. ხოლო ზემოთ (იხ. გელათური ქორონიკონი) გამოკრეველია, რომ ზემოპოყვანილი ცნობა ამოღებულია გელათურ ქორონიკონთგან, რომელიც ვახუშტის სიტყვით შეტანილი ყოფილა „იმერეთის ძველს გარიგებისა და სამართლის წიგნსა შინა გელათურსა“. აი ალბათ ეს „გელათური ქორონიკონი“ არის ერთი იმ ქორონიკონთგანი, რომელთა მიხედვითაც „სწავლულ კაცებს“ თავიანთი შრომა შეუდგენიათ.

ყურადღების ღირსია, რომ აქაც, როგორც ყველგან სხვაგანაც, მათ თარიღი ქორონიკონით-კი არა აქვთ მოყვანილი, როგორც იქნებოდა რასაკვირველია თვით დედანში და ქუჩის გადაკეთებულს გაგრძელებასა და პარიზის მატრიანეში არის, არამედ „ქრისტეს აქათი“ წელთაღრიცხვით და იქნებ გამოანგარიშების დროს მომზადარ შეცდომით აიხსნებოდეს ის თარიღების სხვაობა, რომელიც ეტყობა ვახტანგის სწავლულ კაცთა ნაშუადღავს.

მურჯანეთის ომის შესახებაც (ნაშრომი, 51) ვახტანგის „სწავლულ კაცებს“ იმავე წყაროზე უნდა ჰქონოდათ დამყარებული მოთხრობა, რა წყაროებითაც სარგებლობდნენ ქუჩის გადაკეთებულ გაგრძელებისა (დამატ. გვ. 99) და პარიზის მატრიანის შემდგენელნი (გვ. 9).

კახეთის ისტორიისათვის (ნაშრომი, 47—50) „სწავლულ კაცებს“ გამოუყენებიათ ერთი კახეთში, იქნებ ალავერდს, აღწერილი წყარო, რომელიც ხელთა ჰქონია აგრეთვე ქუჩის გადაკეთებულ გაგრძელების შემდგენელსა (დამატ. გვ. 905—912).

დასასრულ „სწავლულ კაცთა“ წერილობით წყაროებად მათივე სიტყვით სხვადასხვა საბუთებიცა ჰქონიათ, „გუჯართა... გან გამოვიღეთ და აღვწერეთ“-ო, „გუჯართაგან აღგვიწერია“-ო (მ. ჯანაშვილი, ნაშრომი, 18). ამგვარ მასალით მათ თავიანთ ნაწარმოების მეორესა და მესამე ნაწილში უსარგებლონათ (იქვე). ყველა ადგილის აღნიშვნა, სადაც-კი მოთხრობა გუჯრებზეა დამყარებული, არ შეიძლება იმიტომ, რომ გუჯრებითგან როგორც ეტყობა მხოლოდ მოკლე ცნობებია ამოღებული და სიტყვა-სიტყვით არ არის ამოწერილი, მაგრამ რომ მათ ქუჩის გაგრძელების შედგენის დროს მართლაც გუჯრებით უსარგებლიათ, ეს ალექსანდრე მეფეთ მეფის მოღვაწეობის დახასიათებითაცა მტკიცდება: უეჭველია მაგ. რომ ის მოკლე ცნობაც, თუ რა საშუალებითა და ღონისძიებით მოახერხა მეფე ალექსანდრემ მონღოლთა ბატონობის დროს განადგურებულის საქართველოს განახლება და მირეგ-მორეგვილი ციხე-გელისების აღდგენა (მ. ჯანაშვილი, ნაშრომი, 35), ალექსანდრე მეფეთ მეფის გუჯრებითგან არის ამოღებული (შეად. ჭკუი II, 247—9 და აქვე, ქუჩის გადამკეთებული გაგრძელება). თვით გუჯრებთან შედარება ამტკიცებს მხოლოდ, რომ

„სწავლულ კაცებს“ საბუთების შინაარსი სასურველის ზედმიწევნით და საესგ-
ზით ვერ გადმოუციათ.

„სწავლულ კაცთა“ მიერ შედგენილ ქვის გაგრძელების მეოთხე და უკანასკნელი ნაწილი, „მეთის როსტომის აქათი“ ხანის შემცველი, დამყარებულია, როგორც ვიცით, თანამედროვეთა ზეპირ გადმოცემაზე: „თუთ თვალითა მნა-
ზველთა და მისთა ომებთა (sic) შინა მყოფთა კაცთაგან აღგვიწერია“-ო (მ. ჯა-
ნაშვილი, ნაშრომი, 18). მაშასადამე, მეცნიერ ისტორიკოსებს დაეწეებული არაა ჰქონიათ, რომ საისტორიო სიმართლის დასაცავად საჭირო იყო ზეპირი მოამბე მართოდენ თანამედროვე-კი არა ყოფილიყო, არამედ „თვთმზილვე-
ლი“-ც და რასაკვირველია „თანადამზუდარი“-ც. ეს მეთოდოლოგიური მოთ-
ხოვნილება, რომელიც თავის დროზე შეაფიქროდ უკვე გიორგი მთაწმიდელმა გა-
შოსთქვა, მათ აღსრულებიათ. მაგრამ სამაგიეროდ მათ კიდევ ერთი დიდმზი-
შენელოვანი მეთოდოლოგიური მოთხოვნილება დაეიწეებათ, ის რომელიც
აგრეთვე გიორგი მთაწმიდელის დაწესებულია და თანამედროვეთა და თვით-
მზილველთა სულიერ ღირსებას ეხება. ალბათ ამ გარემოებისათვის მათ ყურა-
დღება არ მიუქცევიათ და იქნება ამიტომ არა აქვთ აღნიშნული, იყვნენ თუ
არა მათი მოამბენი „კაცი სარწმუნონი“, „რომელნი იგი უცხო იყვნენ ყოვლი-
თურთ ტყუელისაგან“? სანუხაროდ „სწავლულ კაცთა“ ნამუშევარის სწორედ
ეს უკანასკნელი, თანამედროვეთა ზეპირ ცნობებზე დამყარებული, ნაწილი უფ-
რო მეტად არის დაზიანებული და ბევრი აკლია და ამის გამო ამ ნაწილში
მოთავსებულ ცნობების ღირსება-ნაკლულეგანების გამოარკვევა ახლა ჯერ არ
შეიძლება.

საზოგადოდ-კი მთელ შრომას რომ თვალი გადავავლოთ, „სწავლულ“
ავტორების სასახლოდ უნდა ვსთქვათ, რომ მათ, როგორც ეტყობა, უმთავ-
რესი საისტორიო თხზულებები, საქართველოს წარსულის დასურათებლნი,
როგორც ადგილობრივი, ისე სპარსული, სომხური და ბერძნულიც, შეუკრებიან,
ამასთანავე უსარგებლიათ ქორონიკონებითაც. ორსავე შემთხვევაში მომავალ
მკვლევართ უფალი გზა გაუკაფეს და თითქმის მთელი მასალა შეუგროვეს. ამ
მხრივ მერმინდელმა მეცნიერებმა თვალსაჩინო და ახალი წყარო კვლევის სა-
განს ბევრი არაფერი შექმაცეს.

„სწავლულ კაცებს“ გუჯრებით შედარებით ნაკლებად უსარგებლიათ,
მაგრამ ამ მხრივაც მერმინდელ ისტორიკოსებს მათ პირველი მაგალითი უჩე-
ნეს, თუმცა ქართულ საისტორიო მწერლობაში საბუთებითგან ამოღებულ ცნო-
ბებით სარგებლობა ახალი ხილი არ იყო და უკვე გიორგი მთაწმიდელი უხვად
სარგებლობდა ამგვარ მასალებით, მონდოლთა დროინდელ ქამთაღმწერელსაც
თხზულების წერის დროს სიგელ-გუჯრებიც ხელთა ჰქონია, მაგრამ არც ერთი
ზემოაღნიშნულ ისტორიკოსთაგანი იმნაირ მდგომარეობაში არა ყოფილა, რა
მდგომარეობაშიც იყვნენ ვახტანგ მეთის მიერ შეგროვილი „სწავლულნი“. იმათ
საბუთები სჭირდებოდათ თითო-ორიოლა საკითხის, ხშირად შედარებით მეორე-
ხარისხოვან საკითხის გამოსარკვევად, უმთავრეს ამგებისათვის-კი ცნობები
ჭლომად მოეპოვებოდათ, ამათ-კი ხშირად, როგორც მაგალითად აღეკსანდრე
მეფეთ-მეთის შესახებ, გუჯრებს გარდა სხვა არავითარი მასალები და ცნობები

არა ჰქონდათ. გუჯრები იყო მათი ერთად-ერთი წყარო და ამ გუჯრების სა-
შუალებით უნდა აღედგინათ ზოგიერთ მეფეთა ცხოვრებისა და მოღვაწეობის
ისტორია. ეს-კი რასაკვირველია ეხლაც მეტად ძნელი და რთული საქმეა, თა-
ნამედროვე დახელოვნებულ მეცნიერ ისტორიკოსისათვისაც კი, მაშინ ხომ რა
თქმა უნდა, უფრო ძნელი უნდა ყოფილიყო. ამასთანავე მაშინ ეს სრულებით
უცნობი და ახალი საშუალება და მეთოდი იყო და „სწავლულ კაცთა“ ღვაწ-
ლად ამ მეთოდის შემოღება უნდა ჩაითვალოს.

ხოლო „სწავლულ კაცთა“ დიდს ნაკლს ის შეადგენს, რომ არსად, ერთს
შემთხვევას გარდა, მათ თავიანთ წყაროების სახელები აღნიშნული არა აქვთ
და მარტო შესავალში საზოგადო, ბუნდოვანს ცნობებს აძლევენ მკითხველს
ამის შესახებ. მხოლოდ განსაკუთრებულ გამოკვლევის შემდგომ შეუძლია მეც-
ნიერს მიაგნოს მათს უმთავრეს წყაროებს.

ისტორიის მეცნიერული უტყველობისათვის რასაკვირველია მარტო წყა-
როებს-კი არ აქვს ნიშნენლობა, არამედ იმ მეთოდსაც, რომლის საშუალები-
თაც მკვლევარი ამ წყაროებიდან თავისთვის გამოსადეგარ ცნობებსა ჰკრებს:
საქიროა უაღრესი სიფრთხილე და წყაროებისა და თვითეულ ცნობის მკაცრი,
კრიტიკული განხილვა, რომ ისტორიულს ნაწარმოებს საექვეო ღირსების მასალა
არ შეეძაროს. ამგვარი სიფრთხილე და კრიტიკული განსჯა განსაკუთრებით
იქ არის აუცილებელი, სადაც მკვლევარს, როგორც მაგ. ქ'ცის გაგრძელების
შემდგენელ „სწავლულებს“, ბევრი სხვადასხვა დარგისა, ღირსებისა და დროის
საისტორიო წყაროები აქვთ ხელთა.

როგორც წინასიტყვაობითგან ჩანს, ეს მეთოდოლოგიური მოთხოვნები
არც მათა ჰქონიათ მიივიწყებული, არც მათ უსარგებლიათ განურჩევლად ყველა
იმ მასალებით, რომელიც მათ მოეპოვებოდათ, არამედ „რაოდენი საექველო
იყო, უქმარ ვყავით, ხოლო მართალი აღგუიწერია“-ო (ნაშრომი, 18). მაშასა-
დამე, სანამ იმ მოთხრობის წერას შესდგომიან, რომელიც ახლა მ. ჯანაშვი-
ლის ქ'ცის ხელთნაწერშია შენახული, მათ თავდაპირველად ცნობების უქველ-
საექველობის გამორკვევისათვის მიუქცევიათ ყურადღება და უმუშავანით. მაშა-
სადამე, ისინი სხვადასხვა წყაროებიდან ამონაწერების ერთმანეთზე გადაბმითა
და დაკავშირებით-კი არ დაკმაყოფილებულან და უბრალო კომპილატორები-კი
არ ყოფილან, არამედ „სწავლული“ მკვლევარი, რომელნიც შეძლებისდაგვა-
რად პირნათლად ასრულებენ თავიანთ მოვალეობას.

სამწუხაროდ ქ'ცის გაგრძელების შემდგენელთა ეს სამეთოდოლოგიო, კრი-
ტიკული მუშაობა უჩინარი დარჩა და ჩვენთვის ეხლა თითქმის ცარიელი სიტყ-
ვის ტრასი აქვს იმტარო, რომ არსად ნათქვამი არა აქვთ, თუ რა საზომით ხელ-
მძღვანელობდნენ და რა საშუალებით ახერხებდნენ, რომ ამა თუ იმ ცნობას
საექველად აღიარებდნენ ხოლმე და უქმარ ჰყოფდნენ. ხოლო, ვინ არ იცის,
რომ გამოუცდელმა მკვლევარმა შეიძლება კარგი წყაროებიც ვერ გამოიყენოს
და უხამსი საშუალებით საქმე უფრო გააფუჭოს: უქმარადა და საექველად
სცნოს ის, რაც ნამდვილს სიმართლეს შეიცავს, მართლაც უქმარი და საექ-
ველი კი მაღალ-ხარისხოვან ქვემარტებად აღიაროს და ამგვარის ღირსების
ამბებით აავსოს თავისი შრომა.

ჩვენი სახელოვანი მეცნიერ ისტორიკოსის ვახუშტის მერმინდელმა მკაცრმა კრიტიკამ დაამტკიცა, რომ „სწავლულ კაცებს“ მრავალჯერ დაჰმართვიათ ასეთი საქმე და „საეკველი“ და „უქმარია“ შეჰპარვიათ. მაინცდამაინც უსამართლობა იქმნებოდა დაგვევიწყა, რომ მათ მხოლოდ კრიტიკულ განხილვისა და დაფასების შემდგომ ჰსურდათ ესარგებლათ შეგროვილ წყაროების ცნობებით, რომ მათაც იგრძნეს, თუ რაოდენ საჭიროა წყაროების კრიტიკული განხილვა, მათი საეკველ-უქველობის გამორკვევა და თითონაც შეძლებისდაგვარად განახორციელეს კიდევ. რასაკვირველია ეხლა „სწავლულ კაცთა“ მიერ შედგენილ ქ'ცის გაგრძელებას მხოლოდ იმ მხრივა აქვს მნიშვნელობა, რამდენადაც ქ'ცის გაგრძელების შედგენის ისტორიას გვისურათებს, მისი წყაროების გამორკვევას და იმ დროინდელ საისტორიო მეთოდების შესწავლას-გვიადვილებს. რაკი ეს ქ'ცის გაგრძელება უკანასკნელს ნაწილს გარდა არა-თანამედროვეთაგან შედგენილ თხზულებას, ამიტომ ჩვენი მიზანი იმაში მდგომარეობს, რომ თვით ის წყაროები ვიპოვოთ, რომელნიც „სწავლულ კაცებს“ ხელთა ჰქონიათ და პირდაპირ მათ კვლევა-ძიებას შეუდგეთ. გაგრძელების მეოთხე, თვთმნილველ და თანადამზადაურ თანამედროვეთა აზრებისდა მიხედვით. შედგენილს ნაწილს-კი, სრულად რომ ყოფილიყო შენახული, რასაკვირველია ჩვენთვის ეხლაც ექმნებოდა მნიშვნელობა.

ბატონიშვილი ვახუშტი

ბატონიშვილი ვახუშტი ერთ უდიდებულეს ქართველ მეცნიერ ისტორიკოსთაგანი იყო, სწორუპირიანი მკვლევარი და ამწერი საქართველოს მიწა-წყლისა. სახელოვან ვახტანგ VI-ის შვილი, ერთს დროს, მაგ. 1721 წ. მეწინავე დროშის, საბარათიანოს, თრიალეთის, ტაშირის, სომხითისა და ყაიყულის სარდარი, ხოლო 1722 წ., როდესაც მისი მამა საბრძოლველად მომზადებული ჯარითურთ ყაზახში იდგა და პეტრე დიდს უცდიდა, სამეფოს მმართველი და გამგებელი, მაინც განთქმულია და დაუქცნობელ ღვაწლთა მრმხვეპელია სახელმწიფო ასპარეზზე-კი არა, არამედ მეცნიერების მაღალ სფეროში, განსაკუთრებით ვითარცა ისტორიკოსი და სამშობლო ქვეყნის აღმწერი.

თავის შესანიშნავ თხზულების დაწერის თარიღი თვით ვახუშტს აქვს აღნიშნული ავითხველთათვის სიტყვა-ში. სწორედ ამ სიტყვისა ბოლოში ნათქვამია: „სრულ იქმნა შრომა ესე ქრისტეს-აქეთსა ქორონიკონსა წლისასა 1745, ქართულსა 433, ოქტომბერსა 20, მეფის შვილის ვახუშტის მიერ სამეფოსა ქალაქსა მოსკოვს, პრესნას“ (ვახუშტი საქართველოს ისტორია, დ. ბ ა ქ რ ა ძ ი ს გამ. გვ. VII)¹. ამგვარად ვახუშტს თავისი ისტორია 1745 წელს დაუმთავრებია. ამისდა მიხედვით ადვილი გამოსარკვევია ისიც, თუ როდის უნდა დაეწყო მას თავისი შრომა: „მას ზედა ვიშრომეთ კნინდა წელნი სამნი“-ო, მოგვითხრობს იგი (იქვე VI). მაშასადამე, ვახუშტს მუშაობა 1742 წ. დაუწყო და 1745 წ. დაუსრულებია. მაგრამ მისი შრომა იმდენად დიდია და მრავალმხრივი, რომ შეუძლებელია მას მარტო ამ სამის წლის განმავლობაში მოესწრო მისი შემუშავება და დაწერა. ამიტომ, უეჭველია, მას თავისი თხზულებისათვის მასალები და საბუთები დიდის ხნითგან მოყოლებული უნდა ეგროვებინა, იქნებ როდესაც ჯერ კიდევ საქართველოში იყო. თვით წყაროების ღირსება-ნაკლულევანება წინააღმდეგ გათვალისწინებული ექმნებოდა და ის სამი წელიწადი, რომელიც ჩვენს ისტორიკოსსა აქვს დასახელებული მის სამეცნიერო კვლევა-ძიების მხოლოდ უკანასკნელ ხანას ეკუთვნის, როდესაც იგი უკვე თავის ნამუშავეის აღწერას შეუდგა.

ვახუშტი ამბობს, რომ „მატიანე“ საზოგადოდ „განიყოფების ორად: საეკლესიოდ და სამოქალაქოდ. საეკლესიო არს წმინდაი[ა] ცხოვრება და ქმნუ-

¹ ქვემოთ დ. ბ ა ქ რ ა ძ ი ს გამოცემული საქ. ისტორია აღნიშნული იქნება ასე: ბ ა ქ .

„ღებანი მათნი, ხოლო სამოქალაქო — [ცხოვრება და] ქმნულება არს სოფელსათა (sic) შინა დიდთა და მცირეთანი“ (ს¹ქს ისტორია ბაქ. გვ. I).

თავის მხრივ ისტორია, ანუ, როგორც ვახუშტი ამბობს, „მატიანე განიყოფების ოთხ ნაწილად: ადგილის აღწერად, ნათესავთა მეტყველებად, წლის მრიცხველებად და მოქმედების აღწერად“-ო (იქვე, I).

რამდენადაც შენახულ საისტორიო თხზულებებითგანა ჩანს, ქართულს საისტორიო მწერლობაში ვახუშტამდე არავის არ ჩამოუგდია „მატიანეთა“ შემაღდგენელ ნაწილებზე საუბარი და ამგვარი დანაწილებაც პირველი მაგალითია. თვით მატიანე რომ შეიძლებოდა შინაარსისა და მიხედვით ან საეკლესიო ყოფილიყო, ან სამოქალაქო, ეს რასაკვირველია ჩვენს ძველს მწერლობაში წინადაც კარგად იცოდნენ. ამასთანავე ეფრემ მცირეს ჩამოთვლილი აქვს საისტორიო ნაწარმოების სხვადასხვა დარგიც. მაგრამ რომ თვით საისტორიო თხზულებათა შემადგენელ ნაწილებზე ჰქონდეს საუბარი, ამის მაგალითს მხოლოდ ვახუშტი გვაძლევს.

მაშასადამე, სრული და უნაკლულო საისტორიო თხზულება ვახუშტის აზრით შეიცავს ან უნდა შეიცავდეს: ადგილის აღწერას, ანუ გეოგრაფიულს მიმოხილვას, „ნათესავთ-მეტყველებას“, ანუ ჩამომავლობისა და ნათესაობის შესახებ ცნობებს, ეგრეთწოდებულს გენეალოგიას, წლის მრიცხველებას, ანუ ქრონოლოგიურს ცნობებს, დასასრულ თვით მოქმედების აღწერასაც, ანუ საკუთრივ ამბავის მოთხრობას.

ვახუშტი სამართლიანად ამტკიცებს, რომ „ჩვენ ქართველთა მატიანე შეიპყრობს სამსა ამას ნაწილსა: მატიანისასა, არამედ წლისმრიცხველობასა და ნათესავთ-მეტყველებასა მცირედ, ხოლო მოქმედების აღწერასა განაგრცელებს“-ო, ამასთანავე „ეკლესიის მატიანეს შეამოკლებს და სამოქალაქოს პროვითხრობს შესხმით და ვრცლად ადგილით-ადგილად და ოდესმე შემაკლებით“-ო (იქვე I). მაშასადამე, ქართულ საისტორიო მწერლობაში, ვახუშტის ცნობით, სრულებით არა ყოფილა ადგილის-აღწერა, გეოგრაფიული თხზულებები, ხოლო ქრონოლოგიურისა და გენეალოგიურის ცნობებითაც მეტად ნაკლულევანი ყოფილა. სრული ქეშმარიტებაა: მართლაც ქართული საისტორიო თხზულებები რომ თარიღებითა და ნათესაობა-ჩამომავლობის შესახებ ცნობებით უხვად ყოფილიყოს შემუშულ, იშვიათი შემთხვევა არის. ამ მხრივ მხოლოდ სუმატა დაეითის ძის ნაწარმოები, მესხური დაეითნის მატიანე და კიდევ ორიოდ მაგ-გვარივე მატიანე შეიცავს საკმაო ცნობებს წლის-მრიცხველობასა და ნათესავთ-მეტყველებას შესახებ. სხვა თხზულებებში მხოლოდ თითო-ორიოთხე თარიღი ხოლმე დასახელებული.

ვახუშტი კარგად გრძნობდა, რომ ისტორიისათვის მარტო თვით ამბების ქეშმარიტების გამოარკვევა და დამტკიცება-კი არა კმარადა, არამედ აუცილებლად საჭირო იყო თვითივე ისტორიული მოვლენა ქრონოლოგიურადაც განსაზღვრული ყოფილიყო. სახელოვანი მეცნიერი ბატონიშვილი აკი იმიტომაც გარჯილა, რომ ქართულ საისტორიო მწერლობის ეს ძირითადი ნაკლულევან-განაწილი შეეცყო, „რომონა ჩვენი ამისთვის არს, ვინადგან ორნი ნაწილნი იგი გამოუჩინელ არიან, რათა გამოავცხადოთ“-ო (იქვე, I).

ქართულ საისტორიო მწერლობის ძირითად ნაკლის,—საისტორიო გეოგრაფიის უქონლობის,— შესავსებად ვახუშტმა შეადგინა თავისი დიდი შრომა, რომელიც საქართველოს სრულს საგეოგრაფიო აღწერილობას შეიცავს. ვახუშტი გრძნობდა, რომ „ჯერ იყო საშვიროდ რათა აქენდეს გეოგრაფიის აღწერასაცა დადება, — რომელ არს ქვეყნის მხაზველობა“-ო (იქვე, II). ხოლო რაკი ამასთანავე წინად საქართველოს რუკებს „ხაზიდნენ მცირედ და არა ჯეროვნად“, მან სრულებით შეასწორა და ისევ „ხელახლად დახატა ქარტა ანუ რუკანი საქართველოსა ანუ იფერიისანი“ (იქვე, II).

ვახუშტის საქართველოს გეოგრაფიული აღწერილობა ვრცლად და შინაარსიანად არის შედგენილი. თავის შრომაში მას მარტო გეოგრაფიული ცნობები-კი არა აქვს მოყვანილი, არამედ ყველა ისტორიულ ნაშთებსაც იხსენიებს: ციხე-ქალაქებს, ეკლესიებს, მონასტრებს, სასახლეებს, ხიდებს, რუებს და არხების, ან ვისი აგებულია, ან როდის, ვინ გადააკეთა ან დაანგრია, საითგან იწყება და სად მიდის რუ-არხები, ან ვისი გამოღებულია და როდის. ამას გარდა საქართველოს თვითოველი კუთხის მოსახლეობის და მეურნეობა-მრეწველობის ხასიათია დასურათებული, ტანისამოსისა და ზნე-ჩვეულებათა სხვაობაც არის ხოლმე ყოველთვის აღნიშნული. გრცელ კუთხებრივ აღწერას გარდა ვახუშტს შესავალში მოკლე საზოგადო ცნობები აქვს მოთავსებული საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში განთქმულ ხილულობაზე, ყვავილებზე, მწვანილეულებასა და ბოსტნეულობაზე, შინაურ და გარეულ პირობებებსა და ფრინველებზე, თევზებზე, მწერებზე, მთა-გორებსა, მდინარეებზე და დასასრულ თვით მცხოვრებთა დამახასიათებელ თვისებებს შესახებ.

ვრცელი კუთხებრივი საგეოგრაფიო აღწერილობა თემობათა, მდინარეებისა და ხეობათა მიხედვით არის დალაგებული. მაგრამ თვით აღწერილობა ერთნაირად ვრცელი და შინაარსიანი არ არის: იმ დროს როდესაც ქართლი იმდენად ვრცლად არის განხილული, რომ თითქმის არც ერთი მცირეოდენად შესანიშნავი სოფელი და ნასოფლარი-კი უყურადღებოდ დატოვებული არ არის, კახეთიც, თუმცა ქართლზე ნაკლებად, მაინც საკმაოდ ვრცლად არის აღწერილი,—დასავლეთ საქართველოსა და მთელ მესხეთის შესახებ ვახუშტს გაცილებით ნაკლები ცნობები მოეპოვება და თვით აღწერილობაც შედარებით მოკლეა და ისე ზედმიწევნით არ არის შედგენილი. ამასთანავე ამ ნაწილში სახელოვანს ქართველს მეცნიერს აქა-იქ შეცდომებიც მოეპოვება, მეტადრეგ მესხეთის აღწერილობაში (ამის დამამტკიცებელი ცნობები იხ. მაგ. ე. თაყაი-შვილის თხზულებაში „Материалы по Археологии Кавказа, собр. экзпед. Имп. Моск. Арх. Общ. № XII, 10, 57, 58—59 და 59). თუ ვახუშტის გეოგრაფიულს თხზულებას გულდასმით გადავიკითხავთ და ჩაეკვირდებით, მაშინ ჩვენთვის ცხადი იქმნება, რომ ქართლი და კახეთი მას თავის თვალთა ნანახი ჰქონია და ისედაც ალბათ ბევრი წყაროები მოეპოვებოდა, როგორც მაგ. ხალხის აღწერის დავთრები, დასავლეთი საქართველო-კი პირადად ის შესწავლილი არ ექმნებოდა და განსაკუთრებით მესხეთი ხომ ალბათ თვალთადაც არ ენახებოდა, არც სხვა მასალები, მაგ. ხალხის აღწერის დავთრება, ექმნებოდა მას დასავლეთ საქართველოსა და მესხეთის შესახებ. ხოლო თვით აღ-

წერილობითგანა ჩანს, რომ საქართველოს ამ ნაწილების გეოგრაფია მას განსაკუთრებით საისტორიო წყაროებისა და მიხედვით შეუდგენია: ქცითგან ამოუკრებია ყველა ცნობები, რომელიც-კი საქართველოს გეოგრაფიისათვის გამოდგებოდა. აღმოსავლეთ საქართველოსათვის-კი საისტორიო თხზულებებითგან ამოკრებილ ცნობებს გარდა სხვა წყაროებიც მოეპოვებოდა და პირადი დათვალიერებითა და ნახვითაც საჭირო ცნობები შეკრებილი ჰქონია.

განსაკუთრებულ ყურადღების ღირსია ის გარემოება, რომ ვახუშტმა თავისი გეოგრაფია საქართველოს საისტორიო წყაროების შესწავლაზე დაამყარა და ამ გზით თავის შრომას მკვიდრი სამეცნიერო საფუძველი მისცა. ჩვენ ეზლა მხოლოდ იმ მხრივ ვიპოვებით უკეთესს მდგომარეობაში, რომ საქართველოს ზოგიერთ კუთხისათვის, მაგ. მესხეთისათვის, მიტი და უკეთესი ცნობებიც მოგვეპოვება, ამასთანავე მთელი კავკასიისათვის დაწვრილებით შედგენილი ხუთვერსიანი რუკაც არსებობს.

ვახუშტის შრომა საისტორიო წყაროების ეგოდენ საფუძვლიან შესწავლისა და იმდროინდელ საქართველოს ყოფა-ცხოვრებისა და მდგომარეობის ღრმა დაკვირვების ნაყოფია, რომ შემდეგშიაც იგი ნულამ უკვდავების შარანდღვით იქმნება მოსილი და არას დროს მნიშვნელობა არ დაეკარგება.

ვახუშტის საისტორიო შრომა ორი ნაწილისაგან შედგება: პირველი ნაწილი ქცის დამუშავება და შეესება, მეორე ნაწილი-კი საქართველოს ისტორიის იმავე ხანას ეხება, რომლის ისტორია მეფე ვახტანგ VI-ის მიერ შეყრილმა სწავლულმა კაცებმა შეადგინეს.

ისტორიის პირველ ნაწილში რაკი ვახუშტის აზრით ქცაში მოქმედების აღწერა ვითომც მეტად ვრცელი იყო (საქ. ისტ. ბაქ. I), „მან განვრცელბულია შემოკლა, რომ მოთხრობა მკითხველთა არა საწყინოდ და აღრე საცნობელ იყოს“-ო (იქვე I--II).

ვახუშტის უმთავრესი საზრუნავი მაინც თარიღების გამოკვევა იყო, „ქორონიკონნი არიან იშვით“ (იქვე II) და შეესება არის საჭირო. დაკვირვებით დარწმუნებულა, რომ „ქცა“-ში რაკი-კი თარიღებია „ნოვდამ მირიანისამდე... მოპოვებინა, უმეტეს მოწმობენ რომაულსა წელთ-აღრიცხვასა, ხოლო მირიანიდან ბაგრატიონანამდე ბერძულსა და მას ქვეითნი თამარ მეფისამდე არის ხუთასიანი, რომელსა ჩვენ ვუწოდებთ ქართულსა... ხოლო თამარიდგან ბრწყინვალის გიორგისამდე კვალად უჩინო“-აო (იქვე II).

მაგრამ ამ მატანეს მრავალი თარიღი აკლდა და სწორედ მათი წარმოჩენა იყო ძნელი საქმე. საყურადღებოა, თუ რა გზით, ანუ რა მეთოდით ახერხებს ჩვენი სახელოვანი მეცნიერი ისტორიკოსი ამ წარმოჩენას. ზოგიერთს შემთხვევაში ვახუშტს ქრონოლოგიური ცნობები სხვა წყაროებითგან ამოუღია, მაგ. ან დაბადებითგან, „ნოვდამ ნებროთის გამეფებამდე საჩინო არს დაბადებისაგან“-ო, ან არა და „კერპთა თაყვანის-ცემა და მოსეს ზღვას გამოსვლა დაბადებისაგან“-ო (იქვე II); ან სხვადასხვა მატანეებითგან, მაგ. „ხოლო ნებროთმან რაოდენი წელი იმეფა და მოკვდა, იხილვების სხვათა მატანეთგან, რომელნი მოწმობენ ჩვენთა მატანეთა და სხვანი სპარსთა მეფეთა და ნაბუქოდონოსორისა და ალექსანდრე მაკედონელისათა გვოვეთ“-ო. (იქვე II), „ჩვენ

გოგვით ბრწყინვალე გიორგისა და ძის ძისა მისისა ბაგრატის ქორონიკონი ძველთა ქორონიკონებთა (sic) შინა“-ო (იქვე V).

მაგრამ იშვიათი შემთხვევაა, რომ ისტორიკოსს შესძლებოდა პირდაპირ ამოეღო სხვა წყაროებიდან თარიღები. უფრო ხშირად გამოანგარიშება იყო საჭირო და ვახუშტიც სწორედ ასე მოქმედებდა და ქართველ მეფეთა-დროინდელ უცხოელ ხელმწიფეთა, ან უცხოეთის ისტორიის შესანიშნავ ამბების თარიღებისდა მიხედვით, ანუ როგორც იგი ამბობს „მოწმობითა“ (იქვე, II, IV) და „შემოწმებითა“ (იქვე III) არკვევდა. მაგ. ვახუშტი ამბობს: „ვინაღდან ალექსანდრეს მოსვლა ქართლსა შინა მოვიპოვეთ, ამით აღვიღ გვექმნა გამეფება ფარნავაზ პირველისა მეფისა, ვინაღდან მოსვლასა ალექსანდრესსა, რაოდენის წლისა იყო და რაოდენისა გაჰყვდა და რაოდენ წელ იმეფა მუნვე წერილ არს“-ო (იქვე II). „აღერკის მეფობა იქმნა პირველსა წელსა ქრისტეს შობისასა და მეფობაჲ მისი ცხად არს, არამედ მას ქვეითნი მეფენი მირიანისამდე კეისართა, სპარსთა და სომეხთა მეფეთავე მოწმობითა დაესხენით“-ო (იქვე II). „კვალად ბაქურ მეფილამ გვარამ კუროპალატისამდე საზინო არს კეისრის მავრიკისაგან და სპარსთ მეფის ურმუზისა და ძისა მისისა ხოსროსაგან“-ო (იქვე IV). ამ საშუალებას სჯერაონიზმის ანუ თანამედროვეობის მეთოდს ეძახიან და თარიღების გამორკვევის დროს მეცნიერებაში ესლაც ხშირად მიჰმართავენ ხოლმე. ხოლო ქართულ საისტორიო მწერლობაში ეს მეთოდი პირველად ვახუშტმა შემოიღო.

ზოგჯერ ვახუშტს ხელთა ჰქონდა ხოლმე უკვე მიღებული, მაგრამ შემცდარი თარიღი, ან არადა თვით მათიანის თარიღები, მაგრამ არეული. ამიტომ ამგვარ თარიღების განხილვა იყო საჭირო, რომ გამოარკვეულიყო, რომელი მათგანია სწორე. ამისთანა შემთხვევაშიც ჩვენი სახელოვანი მეცნიერი დიდის დაკვირვებით და გონებასაბეზილობით არკვევდა ხოლმე კვლევის საგანს. მაგ. „ნინოს მიცვლების ქორონიკონი არა არს ურთიერთის მოწმობილი... რამეთუ უკეთუმცა ქრისტეს-აქეთი ქორონიკონი ჯვარკმიდამ იყო 338, ჯერ-იყო დასაბამიღდანი 5844 და უკეთუ დასაბამიღდანი იყო 5838, ჯერ-იყო ქრისტეს-აქეთი ჯვარკმიდამ 320,— არამედ არცაღა ჟამსა ამას კოსტანტინე სცოცხლებდა, არამედ შეცდომილ არს მწერალთაგან“-ო (იქვე III). ვახუშტის აზრით თარიღების ანგარიზი ანუ ურთიერთის მოწმობილობა, ანუ შეუთანხმებლობა გადაშერთა შეცდომებისაგან უნდა წარმოდგარიყო. რაკი მათიანის ქორონიკონი შეცდლარი გამოდგა, იგი ეცადა საკუთარის გამოანგარიშებით აღედგინა დამახინჯებული თარიღი: „ჩვენ ვინაღდან ეპოვეთ მირიანის მოქცევისა იგი დღე აღმოჩენითა მით, ამას ზედა აღერიცხეთ მოსვლა ნინოსა მცხეთას, რომელ დაჰყო წელი 14, ამისგან სამი წელი უწინარეს მოქცევისა იყო მცხეთას ქალაქსა შინა, რომლისაგან დაშთების 11 წელიწადი. ეს მირიანის მოქცევის წელს დაადევით, რომელი იქმნების ქრისტეს [აქეთი] ჩვენ მიერ აღწერილი... და სხვანი მირიანის მეფობის წელნი მითვე რიცხვეულ ვცვენით და აღწერენით“-ო (იქვე, III).

ვახუშტის აზრით შემცდარი იყო თამარის გამეფების თარიღიც, „თამარის გამეფების ქორონიკონი არა არს შეთქმული, რამეთუ წერილ არს დასაბამილ-

განი იყო 6686, ქრისტეს აქეთი 1156. ხოლო უკეთუ დასაბამილგანი იგი იყო, ჯერ-იყო რათა ქრისტეს-^[აქეთი] ყოფილმცა იყო 1178 და თუმცა ქრისტეს-^[აქეთი] 1156 იყო, დასაბამილგანი ჯერ იყო ყოფად 6664, — უსრედ არა ქეშმარიტებს“-ო, სამართლიანად მსჯელობს ვახუშტი. ამიტომ მას სხვა საშუალები-სათვის მიუშართავს: „ჩვენ ალექსი ანგაარისა და ფრანგთაგან კოსტანტინეპოლის აღების ქორონიკონი ეპოვეთ, ამის მისზეითი და მისქვეითი მუნვე წერილის წლის რიცხვეულებით ვუვენით“-ო (იქვე V).

ქართულ წყაროების უკვე გაბატონებულ ქრონოლოგიურ ცნობებისა და თარიღების შესწორება გაცილებით უფრო რთული საქმე იყო, მაგრამ აუცილებლად საჭირო. ვახუშტი ამტკიცებს: „ვარზა-ბაქარ (sic) მცირე თეოდოსის ჟამსა არა ყოფილ არს, რამეთუ ვარზა-ბაქარ დიდის თეოდოსის ჟამსა იყო და, ძე მისი მურვანოს მცირე თეოდოსის ჟამსა იყო“-ო, „უკეთუმცა ესრედ არა იყოს, წელნი, მირიანიდამ მეორეს ფარსმანამდე წერილი, არა მისწვდების და არცა ვახტანგ ლეონ. კეისრის ჟამსა იქმნების. ესრედ უსწორო არს, ხოლო ესე განასწორებს და რიგიან ჰყოფს რიცხვსა წელთასა მოწმობითა“-ო (იქვე IV).

საზოგადოდ ვახუშტი თარიღებს ერთმანერთსა და უცხოელ ისტორიკოს-თას აღარებდა და ამისდა მიხედვით მათ შემთანასწორებდა-ზე (იქვე IV) ზრუნავდა, რომ ქართული ქრონოლოგია ესწორ-რიცხულია (იქვე VI) და რიგიანი ყოფილიყო. ამიტომაც არის, რომ იგი ამტკიცებს: ქცის ცნობა, „რამეთუ ვახტანგისაღმე, მირიანიდამ გარდახდნეო წელნი 157, ესე არამდე არს სიკდილამდე ვახტანგისა და ამაჲდ შეეასწორეთ“-ო (იქვე IV). იმით, რომ თუ ეს თარიღი „გარდაცვალებამდე არა იყოს, ყოველნი სხვანი უსწორო იქმნებიან და არცა იგი 200 წელი მეორის ფარსმანისამდე სწორე იქმნების, ვინადგან ვახტანგის შემდგომთა მეფეთა მეფობის წელნი წერილ არიან, არამედ ჩვენის რიცხვით. რათა ქეშმარიტი იყოს 200 წელი მირიანიდამ ვახტანგის გარდაცვალებამდე, წელნი იგინივე არიან — 157; ესრედ ქეშმარიტ სხვათა შემართანეთა მოწმობითა და მუნ წერილითა რიცხვითა და მეფენიცა ამას ზედა განვასწორებთ კეისართა და სპარსთა მეფეთა შემთანასწორებითა ვახტანგისამდე“-ო (იქვე IV).

დასასრულ, ვახუშტი ცდილა გამოერკვია ისეთი თარიღების წელიწადები, როდესაც ქართულ საისტორიო თხზულებებში აღნიშნული იყო მხოლოდ თვე, რიცხვი დღისა და თვით დღის სახელი, წელიწადი-კი დასახელებული არ იყო. აი, მაგ. როგორის ბერხითა აქვს მას მირიანის მოქცევის წელიწადი გამო-რკვეული: „ვინაჲდგან წერილ არს მისთვის დღე მოქცევისა 20 ივლისის დღე შაბათი, ესე ეპოვეთ, რომელი არს. ერთი — ქრისტესით 304, ქართული 58, მეორე — ქრისტესით 317, ქართული 69 და მესამე — 324, ქართული 76“ (იქვე II). ამგვარად 20 ივლისი შაბათს დღეს სამს წელიწადსა ყოფილა მხოლოდ. მაგრამ რომელ-ერთს მათგანში უნდა მომხდარიყო მირიანის მოქცევა და ვახუშტიც ამ საკითხის გამოარკვევას შეუდგა „პირველი იგი (206 წ. ქ. შ.) არა არს იგი დღე მოქცევისა“-ო, სამართლიანად მსჯელობს ისტორიკოსი, „რამეთუ კონსტანტინე დიდი ჯერეთ არა იყო მოქცეული ქრისტეს მიმართ“-ო (იქვე II), ხოლო ცნობილია, რომ ქართლის მოქცევის დროს კონსტანტინე უკვე ქრის-

ტიანე იყო. „კვალად მესამეცა (324 წ. ქ. შ.) არა არს, რამეთუ ერთის წლის შემდგომად იყო პირველი ჭრება ნიკეას, არამედ ნიკიის კრებისაგან უწინარეს იყო მოქცევა მირიანისა, ვითარცა ვიხილავთ ცხოვრებასა შინა საჩინოდ“-აო (იქვე III). რჩებოდა მხოლოდ მეორე თარიღი, 317 წ. ქ. შ. და ვახუშტის სიტყვით სწორედ „მეორე იგი კეშმარიტებს ამისთვის, რამეთუ კოსტანტინეს ხუთისა-წლისა წინარე დაეპყრა რომი და სრულიადი მეფობა და ქრისტიანეცა ქმნილ იყო, ვინაიდგან მირიან რომისავე მეფობასა შინა მიუვლინა მთხოველი ეპისკოპოსისა. და მღვდლისა რამეთუ არა დაწყებული იყო ბიზანტია აღსაშენებლად, ვითარცა ვიხილავთ წერილებთა (sic) შინა ჩვენთა და მას ჟამსა სყოცხლებდა სილვესტროსიცა რომელმან მოავლინა დიაკონი თეგსი“-აო (იქვე III), დასძენს ვახუშტი.

ამგვარისავე გამოანგარიშების საშუალებით ცდილობს ვახუშტი გამოარკეიოს დავით აღმაშენებელის მეფობის წლები და მისი გარდაცვალების ქრონიკონი: „დავით აღმაშენებელისაცა წერილ არს“-ო, ამბობს იგი, „16 წლისა მეფე იქნა და 36 წელი იმეფა, რომელი იქმნების 52; გარნა მუნვე წერილ არს: 16 წლისა გამეფდა და 58 წლისა მოკვდა; ამ რიცხვით იქმნების. მეფობისა მისისა წელი 41 და ჩვენცა ესევე აღვსწერეთ. ვინადგან სხვათა მეფეთა ქორონიკონნი ამას უმეტეს მოწმობენ და სიკვდილის დღე შაბათი იანვარი 24 ეს ქორონიკონი იქმნების, რომელი დავსდევით“-ო (იქვე V).

იგივე მეთოდი აქვს ნახმარი ვახუშტს დიმიტრი თავდადებულის სიკვდილის თარიღის გამოსარკეევად: „დიმიტრი თავდადებულისა დაღათუ არა წერილ არს წელი, არამედ წერილ არს თთვის რიცხვი და დღე შაბათი, მესამე მარხვისა; ამით ვპოვეთ წელიცა იგი, რომელი ყოფილ არს ქრისტეს-აქეთი 1289, ქართული 409, ხოლო მეორე ქრისტეს-აქეთი 1300, ქართული 420 და თვინიერ ამისა არა არს სხვა“-ო (იქვე V); რაკი პირველი ქორონიკონი დანარჩენ მეფეთა თარიღებს უდგებაო, „ამისთვის იგივე პირველი გვექვეშარიტა და დავსდევით, ხოლო მეორე ესე ფრიად შეამკარეებს მათ მეფეთა წელსა და არა სწორ-რიცხულ ჰყოფს“-ო (იქვე VI), დასძენს მეცნიერი ისტორიკოსი.

ეს ქრონოლოგიური მეთოდი, რომელსაც შეიძლება საკალენდარო მეთოდი ეწოდოს, რასაკვირველია სხვებზე უფრო რთული მეთოდია და განსაკუთრებული სამთვმბატკიო ცოდნა-გამოანგარიშებაა საჭირო, რომ მეკლევარმა გამოიყენოს. ამ მეთოდით ეხლაღ ხელმძღვანელობენ ხოლმე, ხოლო ქართულს საისტორიო მწერლობაში ეს მეთოდიც პირველად ვახუშტმა შემოიტანა¹.

მაშასადამე, თავის ისტორიის პირველს ნაწილში ვახუშტი უმოთარგის ყუ-რადლებას ქრონოლოგიის გამოარკევას აქცევდა. თვით შინაარსში მისივე სიტყვით მხოლოდ ის ცვლილება შეუტანია, რომ ამოქმედების აღწერა, რომე-

¹ სვქრონიზმების ან თანამედროვეობისა და განსაკუთრებით საკალენდარო მეთოდების ხმარების დროს დიდი სიფრთხილეა საჭირო, ამასთანავე შენახული ცნობებიც გადაშწერაგან დამახინჯებული არ უნდა იყოს, თორემ ერთმა მცირედმა შეცდომამ მეკლევარი შეიძლება დიდს შეცდომაში შეიყვანოს. ვახუშტის მაგალითიც ნათლად ამტკიცებს ამ გარემოებას, ნასაც ამის გამო შეცდომები მოსულია (იხ. მაგ. ვახუშტის საქ. ისტორია ბაქ. გვ. 186, 197 შენ. 1, 215—216 შენ. 1).

ლიც „ქცა“-ში „გაგერცელებული“ იყო, შეუმოკლებია, „რათა მკითხველთა არა საწყინოდ“ ყოფილიყო ქართული მატინის წაკითხვა და თხზულების შინაარსი „ადრე საცნობელი იყოს“ (იქვე I—II). ამ შემოკლების დროს, აქცევედა თუ არა იგი ყურადღებას მატინეთა მოძრობის კეშმარიტებას, სწორედ იქ ამოკლებდა თუ არა, სადაც ზღაპრული ელფერი ადევს, ერთი სიტყვით კრიტიკული მეთოდით ხელმძღვანელობდა თუ არა, ამას ჯერ კიდევ განოჩევევა სჭირია. ყურადღების ღირსია მხოლოდ, რომ თვით ვახუშტი ამაზე არაფერს ამბობს და ეს გარემოება ცოტა არ იყოს ამტკიცებს, რომ მეცნიერს ბატონიშვილს მოთხრობის უქვეყნობისათვის ალბათ განსაკუთრებული ყურადღება არ მიუქცევია.

ვახუშტის შრომის მეორე ნაწილი არის ამასთანავე მისი თხზულების საუკეთესო ნაწილიც. იგიც იმავე მიზანს ემსახურებოდა, რა მიზნითაც ვახტანგ მეფემ „სწავლულნი კაცნი“ შეკრიბა, — საქართველოს ისტორიის გამორკვევა და აღწერა გიორგი ბრწყინვალის შემდგომ დროითგან მოყოლებული. მან კარგად იცოდა, რომ ამავე საგანზე უკვე არსებობდა განსაკუთრებული თხზულება, რომელიც დაწერილი იყო „სახელითა ლევანის ძისა მეფისა ვახტანგისათი“, მაგრამ მეცნიერი ბატონიშვილი ნათლად ჰხედავდა მის მრავალგვარს ნაკლულეფანებას. ჩვენ „ვიხილეთ ესე-ოდენი წინააღმდეგნი და უსწორებლობანი“-ო (დ. ჩუბინაშვილის გამოც. ქცა II, გვ. 10, ზ. კიკინაძის გამოც. გვ. 15)¹. სწავლულ კაცთა მიერ შედგენილი ქცის გაგრძელება იმდენად მდარე ღირსებისა იყო, რომ ვახუშტი ამტკიცებს, იქნებ საფუძვლიანდაც, ვითომც ეს გაგრძელება „თუმცა ბრძანებითა მისითა არის“-ო, მაგრამ „მას (მეფე ვახტანგს) თვით არ-ღარა განუხილავს ვითარება მისი“-ო (იქვე ჩუბ. 2, ქიკ. 4).

ვახუშტი ამ ნაწარმოების „ვითარება“ კარგადაა ჰქონდა შესწავლილი, იცოდა მისი „უსწორებლობანი“ და ამის გამო გადასწყვიტა, რომ უკეთესი იყო ამავე საგანზე ახალი შრომა დაწერილიყო, ვიდრე „სწავლულ კაცთა“ მიერ ჩადენილი მრავალი შეცდომანი გასწორებულიყო. აი „ჩვენი შრომა ესე ამისთვის იყო“-ო (იქვე ჩუბ. 10, ქიკ. 15), ამბობს ვახუშტი. მას, მამასადავ, სდომებია, რომ ქართველს მკითხველს თვალწინ თავის საშობლოს წარსულის უტყუარი სურათი წარმოსდგენოდა.

არც ვახუშტი უარყოფს, რომ, როგორც „სწავლული კაცები“ აცხადებდნენ „ბრწყინვალეს მეფის გიორგის ცხოვრება და ქვეითთა მეფეთა არაღარა შოიპოვების“-ო (იქვე ჩუბ. 1, ქიკ. 3). იგი ამბობს: „საგონებელ არს, რამეთუ ყოფილ არს ცხოვრება მისიცა და სხვათ მეფეთაცა... გარნა იყო და წარწყმდა“-ო (იქვე). მეცნიერი ბატონიშვილიც იმათსავით ფიქრობს, რომ იმდროინდელ ისტორიისათვის განსაკუთრებული კვლევა-ძიება არის საჭირო, „ამისთვის საჭირო იქმნა მას-ქვეითთა მეფეთა აღწერათა წარმოჩინებანი“-ო (იქვე).

მაგრამ როგორ და რა გზით? „თუმცა ვიხილავ გუჯართა, სიგელთა და საეკლესიოებთა (sic) წიგნთა შინა ქორონიკონებთა მათთა, რომელი აღუწე-

¹ შემდეგში დ. ჩუბინაშვილის გამოცემა აღნიშნული იქნება „ჩუბ“, ზ. კიკინაძისა — „კიკ“.

რიათ ბრწყინვალის გიორგიდამ ვიდრე ჩვენამდე ყოველთა მეფეთა და მთავართა და სხვასა, — მაშინ „ვიუწყებთ ხსენა-მოთხრობათა და მცირდთა ცხოვრებათა მათთა წარწერითაცა“-ო (იქვე ჩუბ. 2, კიკ. 4). მაშასადამე, აქაც იგივე გზაა ნაჩვენები და იმგვარივე წყაროებია დასახელებული, — სიგელ-გუჯრები და სხვადასხვა წიგნებში გაფანტული ქორონიკონები, — რა გზასაც დაადგნენ და რანაირ წყაროებსაც მიჰმართეს უკვე ვახტანგის «სწავლულმა» კაცებმა.

შასალების შეგროვებას უნდა მოჰყოლოდა თავდაპირველად სხვადასხვა წყაროების ცნობების ერთმანერთთან შედარება და მათი ღირსება-ნაკლულევა-ნების გამოკვეთვა: „განჩევა საპიროდ არს და უხმს . შრომა დიდი“-ო (იქვე ჩუბ. 2, კიკ. 4), ამბობს ვახუშტი და სწორედ წყაროების ამ «განჩევისა», ანუ ისტორიულს კრიტიკას აქცევს ჩვენი მეცნიერი მკვლევარი უმთავრესს ყურადღებას. აკი იმიტომაც არის, რომ თავისი საისტორიო თხზულება მან სწორედ ცნობათი «განჩევით» დაიწყო: „ამის განჩევისათვის წარმოვსთქვით ბრწყინვალე გიორგიდამ ვიდრე ჩვენამდე“-ო (იქვე).

მაშასადამე, ქცის მეორე ნაწილის განხილვისა და შევსების დროს ვახუშტი უმთავრესი ყურადღება ისტორიულ კრიტიკისათვის მიუქცევია. ისტორიული კრიტიკის საფუძვლად მას განსაკუთრებით ქრონოლოგიური და გენეალოგიური მეთოდები აუჩქევია. იგი არკვევს თარიღების სისწორესა და სინამდვილეს, რამდენად უღებდა და ეთანხმება ერთმანეთს. „იხილე, ვითარ წინა-აღმდგომ არიან ურთ-ერთთ, რაჟეთუ იტყვის ნათესავობასა შინა ბაგრატიძისა გიორგისამდე „გარდახდენ რუსულანიდამ წელნი რკდ (124)“ და რუსულანის მეფობას იტყვის მუნეე ქს ჩსჰ (1263). ამას რომ რკდ (124) დავადგათ, იქმნების ჩუზ (1407) წელი, რომელი გარდასცილდების აღექჳანდრეს სიკუდილს ჩტჳგ (1393) და გიორგის მეფობას ჩტეე (1395), ქრ. ჰგ. (83). ამით ამათნი ზეითნი მეფენი ტყუილნი არიან“-ო, ამბობს ვახუშტი (ჩუბ. 2—3, კიკ. 5). ამასთანავე „უკეთუ რკდ (124) წელი რუსულანის სიკუდილს დავადგათ, იქმნების ქს ჩტჳა (1361) ქრ. მთ (49); ეს მისწუდების დავითის მეფობის წელს ჩტენ (1355), ქრ. ჰგ (43), კვალად გარდასცილდების ექუსი წელი და კვალად რუსულანის მეფობის ქორონიკონიდამ დავითის გამეფებამდე დაშთების ოზ (72) წელი და მეფენი არიან ხუთნი. ეს რომ გაუყოთ, მიზუდების თითოს ი-დ (14) წელი და ესე დაუჯერებელ არს ძეთა სხმად, რაჟეთუ არიან ძენი ერთი კრთისა“ (იქვე ჩუბ. 2—3, კიკ. 5).

ამნაირადვე მსჯელობს სახელოვანი ისტორიკოსი, როცა იგი არკვევს, რამდენად ჰეშმარიტი და ისტორიულად სწორეა მეფეთა ჩამომავლობითი შტო და მათზე მოთხრობილი ამბები. ვახუშტი უარჰყოფს მათს სიმართლეს და აი რაგვარის საბუთებით: „ბრწყინვალეს მეფის გიორგისაგან ვიდრე სვიმონ მეფისამდე არიან წელნი სკჳ (228) და მეფენი იგ (13), რომელსა არა სარწმუნებელ არს შობად ძეთა გონიერისაგან, ვინადგან თუთოთა ამთ მეფეთა მიხუდების წელნი იე (15), რომელნი ერთი მეორეს ძენი არიან; კვალად უკეთუ ჰეშმართობს, რად არა იტყვის ქმნულებასა მათთა, არამედ იტყვის: „ჰმეფა და მოკუდა“ და სხუასა არღარა რასა; კვალად არცა მოწმობს ქორონიკონთა და რა-

მელსა მოწმობს უსწორონი და წინააღმდეგმნი არიან ერთი-მეორისა, ვითარცა ვიხილეთ და ამისთვის არა კეშმარიტ და, რომელნი აღვწერეთ ჩვენ, უკეთუ არა ესრეთ იყოს, არცა კეშმარიტ იქმნებიან გუჯარნი, სიგელნი და ქორონიკონნი და ამისთვის უმჯობეს არს რწმენად ესევე ვიდრე-ლა წართქმისა უმოწმოსა, ვითარცა მუნ არცა ერთისა მოწმობისა მომხსენე არს“-ო (იქვე ჩუბ. 6, კიკ. 9—10).

ამ შემთხვევაში, მაშასადამე, ვახუშტი რთულის მეთოდოლოგიურის მსჯელობით, ცდილობს დაამტკიცოს ვახტანგის სწავლულ კაცთა აღწერილ ცნობების შეცდომა. ქრონოლოგიურ მოსაზრებას გარდა, რომ თითო-თითო მეფეს, „რომელნი ერთი-მეორეს ძენი არიან“, „მიხედების“ მხოლოდ 15—15 წელიწადი, და „არა სარწმუნებელ არს შობად ძეთა გონიერისაგან“, შეუძლებელია ქვეათამყოფელმა იფიქროს ამ ხნისას შეილები ჰყოლოდეთო; ამ საბუთს გარდა მას მოყვანილი აქვს სხვა მოსაზრებანიც: მომთხრობელნი მეტად სიტყვაძვირობენ, თვითოეულ მეფეზე ერთსა და იმასვე გაიძახიან „ჰმეფე და მოკლდა“-ო და მათს მოღვაწეობაზე-კი სდუმან, ალბათ იმიტომ, რომ არც იციან რამე, თორემ მათ რომ ცნობები ჰქონდეთ უეჭველია მოიყვანდნო. ამასთანავე თითქმის არც ერთი წყარო, არც სიგელ-გუჯრები, არც ქორონიკონები დასახელებული არ არის, „არც ერთისა მოწმობისა მომხსენე არს“-ო. ხოლო იმ იშვიათს შემთხვევაში, როცა „ქცი“-ს გაგრძელება „მოწმობს ქორონიკონთა“, წყაროები „უსწორონი და წინააღმდეგმნი არიან ერთი-მეორისა“-ო.

ამ მსჯელობითგანა ჩანს, რომ იმ საისტორიო თხზულების „ქეშმარიტებისა“-თვდს, რომელიც დიდის ხნის წარსულს ეხებოდა, და მერმინდელ მემკრთიანის მიერ იყო დაწერილი, ვახუშტის აზრით საკირო იყო, რომ ავტორს თავისი მოთხრობა იმდროინდელ საბუთებზე დაემყარებინა, „უმოწმო“-კი არა ყოფილიყო, არამედ ესარგებლა, დემოწმებინა სიგელ-გუჯრები, ქორონიკონები და სხვა მატიაენი, რომელიც იმ ხანის ისტორიას ეხებოდნენ. ამასთანავე საკირო იყო, რომ ავტორს თავისი წყაროები დაესახელებინა, „მოწმობისა მომხსენე“ ყოფილიყო, „გუჯართა მოწმობა“ (იქვე ჩუბ. 6, კიკ. 10) თავთავის ადგილას მოეყვანა. ვახუშტმა იცის ამას გარდა, რომ ისტორიკოსს თავის თხზულებისათვის უნდა შეეკრიბა ისეთი წყაროები, რომელნიც „უსწორონი“ არ იყვნენ, ყოველ შემთხვევაში მას უმთავრესი უურადლება იმისთვის უნდა მიექცია, „წინააღმდეგმნი არიან ერთი-მეორისა“ მისი წყაროების ცნობები, თუ არა, და თუ წინააღმდეგნი არიან, რომელი ცნობაა სწორე. ღოდესაც ავტორი ზემოაღნიშნულ პირობებს არ ასრულებდა, მაშინ მკითხველს უფლება ჰქონდა მოთხრობა „ამისთვის არა კეშმარიტად“ ეცნა და უარეყო.

ვახუშტის დროს საქართველო ისე დაქუცმაცებული იყო, რომ უტოლინარი ადამიანი ვერც-კი წარმოიდგენდა მის წინანდელს ერთიანობასა და მთლიანობას. აკი ვახუშტმაც საკიროდა სცნო დამტკიცებინა, რომ წინათ საქართველოში ერთიანობა არსებობდა. ერთიანობა ჩვენს დაუფიქრარ ისტორიკოსს წარმოდგენილი აქვს ერთ-მეფობის სახით. „ერთ-მეფობასა წარმოაჩინებს აწცა სამნი ხილულნი ესენი“ (იქვე, ჩუბ. 1, კიკ. 3) გარემოებანიო: „პირველი, უკე-

თუ ჰკითხოთ ვისმე ქართველსა (sic)¹, ანუ იმერელსა, მესხსა, ჰერ კახსა, რა რჯული ხარ, წანს მოგიგებს ქართველი. მეორედ, არს მათ ყველა წიგნი და ენა ერთი იგივე ფარნაოზ პირველისა მეფისაგან ქმნული, — და ჰკითხოს მათ წინ-თქმელთა კაცთა: რა ენა და წიგნი უწყია, მოგიგებს მყის — ქართულია, რამეთუ არა იტყვის არცა სჯულსა, ენასა და წიგნსა იმერთასა, ანუ მესხთა და ჰერ-კახთასა, არანედ ქართულსა. მესამე, არა სადამე ვიხილათ ღიღთა შენე-ბულთა და ეკლესია-მონასტერთა ანუ ხატთა და ჯუართა ძვირფასთა, რომელთა ზედა იყო სხუთა მგეფთა სახელნი თვინიერ — ჰყენ მეფემან საქართველო-საინან ანუ ქართლისა და აფხაზეთისამან — რომელნი ზედაწერილ არიან ქუთათა, ხატთა და ჯუართა ზედა“ (იქვე ჩუბ. 1, ქიკ. 3—4).

ქართველთა უწინდელ ერთ-მეფობის დამამტკიცებელი საბუთები ვახუშტის იხე აქვს თავმოყრილი, რომ უფრო ქართველთა ეროვნული ერთობა მტკიცდება, ვიდრე პოლიტიკური მთლიანობა და თვით ავტორსაც ეგონებ ეს ორი საკითხი ცოტა არ იყოს ერთად აქვს ნაგულისხმევი, თუმცა მას საზოგადოდ ცნებათა აღრევაც ეჩნევა. ერთ-მეფობის დამამტკიცებლად მას მიაჩნდა ქართველთა საერთო ენა, რჯული და ანბანი-მწერლობა, მაგრამ ეს განსაკუთრებით ქართველთა ეროვნულ ერთიანობას ამტკიცებს, თუმცა თვითონ ვახუშტი, როგორც უკუთხა, საერთო ენაცა, რჯულიცა და მეტადრე წიგნი-ანბანიც ერთ-მეფობის შედეგად მიაჩნდა: მას ეგონა, რომ ეს იმიტომ მოხდა „ვინადგან იყო ყოველი ივერია ქართლისა მეფისა ქვეშე პყრობასა“-ო (იქვე ჩუბ., 1, ქიკ. 3).

მაინცდამაინც ვახუშტი დარწმუნებული იყო, რომ ყველა ქართველ ტომებს საერთო ენა და მწერლობა აქვთ, მათ შორის იმერელთა სახელით ნაგულისხმევი არიან მეგრელებიც. ამ მხრივ ყურადღების ღირსია ის მსჯელობა, რომელიც ვახუშტს გამოთქმული აქვს ენის შესახებ თავის საქართველოს გეოგრაფიაში. იმერლების შესახებ მაგ. სახელოვანი ისტორიკოსი ამბობს, რომ ისინი „სარწმუნოებითა და ენითა არიან ქართველთა თანა აღმსარებელნი, არამედ უცქვიტესად მოუბარნი“-ო (გეოგრაფია ბროსეს გამ. 342, ჯანაშვილის გამ. 259)². ამგვარად იგი არავითარს სხვაობას არ ამჩნევდა მათს თქმაში, ცქვიტად მოუბრობას გარდა. მეგრელებზე იქ ნათქვამია: „ენით არიან ღიღნი და წარჩინებულნი ქართულის ენითა, არამედ აქუსთ თვისთა ენა, გარნა წამბდარი ქართულივე, ვითარცა ღმერთი ღორონთი“, ჩემი — ჩემი, და აქუსთ წიგნი ქართულივე და არა სხვა“-ო (იქვე ბროს. 404, ჯან. 309). მაშასადამე, მეგრული ვახუშტის იმავე ქართულ ენად, შოლოდ წყ:მდარა ქართულად მიაჩნდა.

თუმცაზე ნათქვამია, რომ ისინი „სარწმუნოებითა და ენითა არიან ქართულთა... ხოლო, რომელნი არიან ნჯარეთა ქისტთა და ღლიღთა, უწყიათ ენანი უფროს მათნი, განა ფარსმანის ჯევისანი სარწმუნოებით და ენით შერეულნი არიან“-ო (იქვე, ბროს. 328, ჯან. 172). ამგვარად თუშურს საზოგადოდ ვახუშტი ქართულ ენად სთვლიდა და მხოლოდ ერთ ხეობაში ატყობდა იგი

¹ ყურადღების ღირსია, რომ ვახუშტი „ქართულის“ მაგიერ „ქართველს“ ამბობს და ამ უკანასკნელ სიტყვას საზოგადო ეროვნულ-შემკრებლობით მნიშვნელობასაც არ ანიჭებდა, არამედ კერძო-ტომობრივს.

² ქვემოთ ასე იქმნება შემოკლებული: „ბროს.“, „ჯან.“.

ენაში არსებითს განსჯევებას, რომლის მიზეზად მას უცხო მეზობელთ ენებთან აღრევა მიაჩნდა. როგორც ჩანს, მათს ენას იმდენად შეუცვლია თავისი გარეგანი ელფერი და თვით სიტყვათა საუნჯეც, რომ ვახუშტი მათს ენას „შერეულ ენა“-და სთვლიდა.

სენების შესახებ ამავე თხზულებაში სწერია: „ენა თჳსი აქუთ საკუთარი, გარნა უწყიან ქართულიცა“-ო (იქვე ბროს. 412, ჯან. 316) და ეს წინადადება ამტკიცებს, რომ ვახუშტმა არა იცოდა რა სენურ-ქართლის მონათესავეობისა.

აუხაზესაც, ვახუშტის სიტყვით, „ენა საკუთარი თჳსი აქესთ, არამედ უწყიან წარჩინებულთა ქართული“-ო (იქვე ბროს. 408, ჯან. 314).

გასაოცარია, რომ ვახუშტი თვით ქართული ენის წარმოშობის შესახებ იმეორებს ლეონტი მროველის ბავშვობის ზეგონს, ვითომც თავდაპირველად „იყო ენა სომხური საქართველოსა ზინა“ (სწესი იქვე, ბაქ. 35) და ხაზართა, სპარსთა, თურქთა და ებრაელთა ენების შერევისაგან წარმოდგარჩეოს ახალი ენა ქართული (იქვე 35).

თავის გეოგრაფიულ შრომის ბოლოს ვახუშტს კვლავ საგანგებოდ აღნიშნული აქვს, რომ თუმცა საქართველოში მცხოვრებ ზოგიერთ ტომებს თავისი საკუთარი ენა აქვთ, მაგრამ ყველა მათთვის ქართული სამწერლობო, ერთადერთი ყველასათვის საერთო ენა არის. იგი ამბობს: „რაოდენნი ქვეყანანი ანუ აღგიონი დაესწერენით საქართველოსანი, გარნა თუ აქეთ ზოგთა ენა სხვა, თჳსნი საკუთარნი, არამედ წიგნი არცა ერთსა რომელსამე აქუს თჳნიერ ქართულისა წიგნისა საკუთარად“-ო (გვ. 420, ჯან. გამ. 324).

ვახტანგის სწავლულ კაცებათ ვახუშტსაც მსურდა გამოერკვია, თუ როდის და რა მიზეზის გამო მოხდა გაერთიანებულ, სრულიად საქართველოს განხეთქილება და დაყოფა 3 სამეფოდ და რამდენადმე სამთავროდ. ამასთანავე მასაც უნდოდა გაეგო ამ მეფეთა და მთავართა ნაძღვლი შაჰამოშავლობა. სრულიად საქართველოს სამეფოს დანაწილება ვახუშტის აზრით „შურითა ურთიერთთა და გარეშეთა მტერთაგან იქმნა განყოფილება“-ო (ჩუბ. 2, ქიქ. 4). მაშასადამე, განთქმული ისტორიკოსი მიზეზად ერთის მხრით მმართველ წრეების ხასიათის პირადს ნაკლს, აშურისა და შეუთანხმებლობასა სთვლიდა, მეორეს მხრით გარეშე მტრების პოლიტიკასა და გაყვენას.

„მერთა მეფეთა-თჳს-ო, ამბობს ვახუშტი... მივსწვდით ყოფად ნარინ დავითის ჩამომავლობად“-ო (ჩუბ. 9, ქიქ. 13). ამის საბუთად მას ის მოსახზება მოჰყავს, „რამეთუ ნარინ-დავით მეფის ძენი კოსტანტინე და მიქელ ცხადად წერილ არს ცხოვრებასა შინა ჩვენსა“ (იქვე), ქართლის ცხოვრებაში არიან მოხსენებულნიო. „ხოლო ძისა მიქელ მეფისასა იტყვის ქორონიკონი: „მიქელ მეფის ძემ“, და არა მეფეჲმან ბაგრატ, „ყვარყვარეს ასული შეირთო ცოლად ქს. ჩუქცი, ქრ. მე“-... გარნა ეს მიქელ მეფის ძე ბაგრატ, გიორგისა, დავითისა და დიდის ბაგრატის უაჴებთა (sic) იყო და ამ მეფეთა ერთ-მთავრობით მეფობა ყოვლისა ივერიისა ცხადად საინო არს, ვინადგან არცა მეფედ სწერს ბაგრატს“-ო (იქვე ჩუბ. 9, ქიქ. 13-14). აი რა მოსაზრებით, „ამის გამო და წინასწინებულთა მეფეთა სხვაობით მივსწვდით ყოფად ნარინ დავითის ჩამომავლობად“-ო (იქვე).

იმ საკითხს, თუ რა დროითგან მოხდა საქართველოს განყოფა, ჩვენ აღიდებული ისტორიკოსი შემდეგის საბუთების საშუალებით არკვევს: „ყოველი აქა წერილი მეფენი და მთავარი თამარიდამ სვიმონის ძის გიორგისამდე დაწერილი არიან ძველს გარიგების სამართლის წიგნსა შინა იმერეთს გელათურსა“ და იქ შემატანიან „ბრწყინვალეს გიორგიდამ გიორგისამდე ძის ალექსანდრესა“ სწერს: „ეს მეფე მოკულა, ეს მეფე მოკლესა და შემდგომად გიორგისა — ქართლის მეფე, იმერთა მეფე, კახთა მეფე მოკულა, აქ ქვეყნით სახელმწიფოს ვითარცა ქართველთ მეფეს გურიელმან სძლო მოხელსა, კახთ მეფე ლევან მოკულა, ხოლო იქ უქვეყნოდ: ამეფე დიდი ბაგრატი მიიცვალა, ალექსანდრე მიიცვალა. ამით მუნ აჩენს ერთ მეფობასა და აქ გაყრას, გონიერმა თვთ განიხილოს, ვინაიდან იმერეთს არს აღწერილი და არა ქვეყნობით ახსენებს, მაშ კვალად ერთ-მეფობა ყოფილა და შემდგომად განყოფა“-ო; დასძენს ვახუშტი (იქვე ჩუბ. 8, შენ. 1. კიკ. 13, შენ. 1).

კახთა განდგომა და ცალკე სამეფოს დაარსება ვახუშტის აზრით მეფე გიორგის დროს 1466 წ. მომხდარა. კახეთის პირველ მპყრობელად დავითი ყოფილა (იქვე ჩუბ. 101, კიკ. 154). კახთა პირველ ბატონის ჩამომავლობაზე ორი აზრი ტრიალებდა თუტამე: ზოგი ფიქრობდა, ვითომც იგი ალექსანდრე მეფეთმეფის შვილი ყოფილიყო, ზოგს კიდევ ის აღსართანის შვილად მიანდა (იქვე ჩუბ. 101, კიკ. 155). მაგრამ ორივე აზრი შემცდარიყო, იმიტომ რომ ეს ის დავითი-კი არ არის, რომელიც „ვითარცა კახნი იტყვიან“ ვითომც ყოფილიყოს „დე ალექსანდრესი ძისა დავითისი“ (იქვე ჩუბ. 101, კიკ. 154) და არც ისე მომხდარა, თითქოს „ამ ალექსანდრემ განპყრო ძენი თვისნი, უხუცესსა ბაგრატს მისცა იმერეთი, მეორესა გიორგის მისცა ქართლი, სომხითი და სამცხე-კლარჯეთი, მესამეს ამ დავითს მისცა ჰერეთი და კახეთი“ (იქვე). ეს შემცდარი აზრია, ამგვარი რამე „არა... სარწმუნო არს და საგონებელი“-ო (იქვე), ამტკიცებს ვახუშტი, ჯერ ერთი იმიტომ, რომ „არა იყო ჩვეულება მეფეთა და უფროსთა ბაგრატიონთა შინა, რათამცა განხეთქილება ექმნათ სამეფოსა“, არამედ „უფროსს განუხეთქელობასა მცდელობდნენ“ და ამისთვის „არცა რიდებდნენ სისხლთა“-ო: ხოლო იმ შემთხვევაში „თუ ძეთა დასხმდნენ,-- არა მეფედ, არამედ ერისთავად“ მნიშვნავდნენ ხოლმეო (იქვე). „მეორე“ ის, რომ ყველა საბუთებითგან ცხოვრებათა, გუჯარათა და ქორონიკონთაგან ჩანს, „რამეთუ იყო ერთ-მეფობა ბრწყინვალის მეფის გიორგიდამ ვიდრე ომ მეფის გიორგისამდე“ (იქვე). დასაბრუნებ „ესეც იუწყ“-ო, ამბობს ვახუშტი, რომ „ანის წინათა მეფეთა ეამთა შინა ანუ ცხოვრებათა, ანუ გუჯარათა და ქორონიკონებთა შინა არა სადა ეცხილაეთ კახთა მეპატრონეთა მოხსენებასა“-ო (იქვე ჩუბ. 101, კიკ. 155).

მეორე აზრი, რომელსაც „გინამენი იტყვიან“, და რომელიც კახთა მეპატრონებს აღსართანის შვილებადი სთვლის, ხომ უფრო შეუწყნარებელიაო, „უმეტეს შეუმსგავსებელს არს თქმად“-ო, ამტკიცებს სახელოვანი ისტორიკოსი იმიტომ, რომ „აღსართანის ნათესავი მოსწყდა ეამსავე დავით აღმაშენებელისასა“ და მას შემდგომ „არა სადამე ვხილავთ კვალად მოხსენებასა ანუ ყოფნასა მათსა (ესე იგი კახთა მეპატრონეთა) აღმაშენებლიდამ ომ მეფის გიორგისამდე“ (იქვე).

თვით ვახუშტი ჰგონობს, რომ საკითხი კახთ-ბატონების ჩამომავლობის შესახებ მეტად რთულია და ბურუსით არის მოცული, „ზნელ და უჩინო არს ცხოვრება და ძნიალ. გამოსარკვეველი“-ო, გულწრფელად აღიარებს იგი (იქვე ჩუბ. 102, ქიკ. 156), მაგრამ „რაოდენ შესაძლებელ არს გუჯართა სიგლებთა (sic) და ქორონიკონებთაგან წარმოვაჩინოთ, რამეთუ ესე დავით ანუ არს პერთა და კახთა ერისთავთაგანი ერთი განდგომილი“-ო (იქვე), მაგრამ თითონაც არა სჯერა, რომ ამგვარი მოსაზრება შესაწინარებელი იყოს, „ესე ულონო-ებს“-ო, (იქვე) იმიტომ, რომ სხვა ერისთავები მას არ დაემორჩილებოდნენ. ამას გარდა „უკეთუ მონათესავეთაგანი მეფეთა არა იყოს, დავით მასვე ეამსა ვერ იკადრებდა მეფედ წოდებად და სწორ-ყოფად და ვერცა გჯარობათა მეფეთასა, ვითარცა ათაბაგი, დადიანი და გურიელი და სხუანი, არამედ თუცა ესენიცა განდგნენ, გარნა არა მეფედ, არამედ მთავრად, ეინაღან განმკვიდრებულნი აქუნდათ საერისთონი თვისნი პირველვე“ (იქვე ჩუბ. 102; ქიკ. 155).

ამგვარ მოსაზრებათა გამო სახელოვანს ისტორიკოსს ჰგონია, რომ საკითხის გადაწყვეტა სხვაფერი ვერ მოხერხდება, თუ არ იცნ, როგორც იგი ჰფიქრობს: ამ დავითს „ესწერათ ჩვენ მეფის ალექსანდრეს მცხეთის აღმაშენებელის ძის დიმიტრის ძედ“-ო, „რომელსაც აქვნდა საერისთოდ ანუ საუფლისწულოდ (ვითარცა ჩვეულება არს საქართველოსი) კახეთს ანუ პერთს შინა“-ო (იქვე ჩუბ. 102, ქიკ. 156). ამნაირად, ვახუშტის აზრით, ალბათ არც ის საზოგადო დებულება იქმნებოდა დარღვეული, რომ ქართველი მეფეები თავიანთ შვილებს სამეფოს კერაჲ საკუთრებასავეთ სამკვიდროდ არასდროს არ უყოფდნენ, არც ის მოსაზრება, რომ უბრალო ერისთავი, თუნდაც განდგომილი, მეფის სახელს ვერ მოიხვეჭდა, რაკი მას სხვები არ დაემორჩილებოდნენ: ამ შემთხვევაში განდგომილი ერისთავი ამასთანავე უფლისწული იყო და სამეფო გვარეულობის წევრი.

თვით შრომას ვახუშტმა წინ-წაუძღოლა შესავლის მსგავსად საზოგადო მიმოხილვა, რომელსაც უწოდა ზნენი და ჩვეულებანი საქართველოსანი. ეს შესავალი საქართველოს და ქართველთა სახელმწიფო და საზოგადოებრივ წესწყობილების, სარწმუნოებისა და სამართლის, ზნე-ჩვეულებისა და შინაურ ყოფაცხოვრების ისტორიულს მიმოხილვას შეიცავს, თუმცა ვახუშტის მიმოხილვა მოკლეა, მაგრამ „მეტად შინაარსიანი არის და უმთავრეს მოვლენათა მკაფიოდ აღმოუსხველი. ამასთანავე ეს პირველი მაგალითი იყო და მას შემდგომაც ამ შესავლის მსგავსი, ამნაირადვე მრავალმხრივი საერთო ისტორიული მიმოხილვა ჯერაც არავის დაუწერია.

თუმცა ხელთნაწერში ეს შესავალი ზნენი და ჩვეულებანი საქართველოსანი თვით „ისტორია“-ს წინ უძღვის, მაგრამ მაინც უეჭველია, რომ ავტორს მაშინ ექმნება დაწერილი, როდესაც „ისტორია“ უკვე დამთავრებული ჰქონდა. ეს ვახუშტის შემდეგ სიტყუებითგან ჩანს: „ვინათგან აღვსწერეთ ტომობა და ჩამომავლობა ქართველთა ნოეს ძის იაფეტის თესლისაგან ვიდრე ქართლოსისა და ძმასა მისთამდე და განყოფილებანი მათნი და ძეთა მათთა, აწ ვიწყოთ ძველიდამ ახლამდე საქართველოსა ზნეთა და ჩვეულებათა და წესთა მათთა“ (გვ. 4, მ. ჯან. 2; სქს ისტრა დ. ბაქ. 2). მაშასადამე,

ვახუშტიც ისე მოქცეულა, როგორც ჩვეულებრივ ეხლაც იქცევიან და „წინა-სიტყვაობა“-ს მაშინ სწერენ ხოლმე მხოლოდ, როდესაც შრომა უკვე დამთავრებულია, ხშირად დაბეჭდილიც-კი, და ამიტომ მას უფრო „ბოლოსიტყვაობა“ შეჰყენის სახელად.

თავის მიმოხილვაში ვახუშტს დასახელებული და ისტორიულად განხილული აქვს საქართველოს ჯენია, ჩვეულებანი და წესნი (იქვე). მაგრამ ეს სამაგე სიტყვა მას ყოველთვის იმ გარკვეულ მნიშვნელობით-კი არა აქვს ნაგულისხმევი, როგორც მიღებული იყო ძველ ქართულს მწერლობაში (იხ. ჩემი „ქალი სამართლის ისტორია“; თავი „სამართლის ტერმინები“), არამედ არეულად არის ნახზარი. ზოგან მაგ. წესი სახელწიფო მართვა-გამგეობის წესსა ჰნიშნავს (ბროს. 4, ბაქ. 2, ჯან. 3), ზოგან თითქოს წოდებრივობას აღნიშნავს (ბროს. 10, ბაქ. 4, ჯანაშ. 6 წესითვისა), ზოგან კიდევ წესი საზოგადოებრივისა და საცოლქმრო სამართლის მოვლენას ახასიათებს (ბროს. 6, ბაქ. 3, ჯან. 4), — ვახუშტი ერთ-მეფობას ჩვეულებას ეძახის (ბროს. 10, ბაქ. 4, ჯან. 6), ხოლო სახალწლო და სააღდგომო სხვადასხვა ჩვეულებას იგი წესსადა სთვლის (ბროს. 32—34, ბაქ. 14—15, ჯან. 18—19).

ამასთანავე თვით მიმოხილვაში წესსა, ზნესა და ჩვეულებას გარდა სხვა ცნობებიც ზღომად მოიპოვება, მაგალითად იქ აღწერილია ქართველთა წარმართობის და ქრისტიანობის დროინდელი საარწმუნოება-ც (ბროს. 6—8, 24—26, 32—34; ბაქ. 3—4, 10—11, 14—15; ჯან. 3, 4—5, 13—15), ქართული სამართალიც (ბროს. 1—18; ბაქ. 5—6; ჯან. 8—9), ქართველთა სამოსელი და სამკაული, თავსაბურავი და ფეხთსაცმელიც (ბროს. 62—64, ბაქ. 2—27, ჯან. 36—38);

ერთი სიტყვით, თუ ვახუშტის მიმოხილვას თვალს გადავაელვებთ, იქ ისტორიულად დახასიათებულია საქართველოს სახელმწიფო და საზოგადოებრივი წესწყობილება, ქართველთა სარკმუნოება, ქართული სამართალი, ზნე-ჩვეულებანი და შინაური ყოფა-ცხოვრება. ეს არის ქართველთა მრავალსაუკუნოვან წარსულის საზოგადო ფილოსოფიურ-ისტორიული მიმოხილვა, რომლის მსგავსი ქართულს მწერლობაში არც წინათ დაწერილა და არც შემდეგში. ეხლაც-კი, როგორც ზემოთ აღნიშნული იყო, მაგვარი საზოგადო მიმოხილვა ვახუშტის ზემოაღნიშნულ შრომას გარდა სხვა ჩვენ არ მოგვეპოვება. მართო ეს გარემოება უკვე, სხეც რომ არა იყოს რა, ქართველ სახელოვან მეცნიერ ბატონიშვილის სიდიადეს და სწორუპოვარობას ამტკიცებს.

ვახუშტს ჰსურდა თავის მიმოხილვაში საქართველოს მრავალსაუკუნოვან ცხოვრების სურათი დაეხატა: „აწ ვიწყით ძველიდამ ახლამდე საქართველოსა ზნეთა და ჩვეულებათა და წესთა მათთა“ აღწერაო (ბროს. 4, ბაქ. 2, ჯან. 2), მაშასადამე, ავტორის განხილვა უძველეს დროითგან უნდა დაწყებულიყო და მის დრომდის მიედრია და ცხოვრების თვითოვალ ცვლილებისათვის ყური ეთხოვინა. მართლაც, ბატონიშვილმა ვახუშტმა იცის, რომ ქართველთა სახელმწიფო და საზოგადოებრივი წესწყობილებაც, ზნეჩვეულებანიც და შინაური ყოფა-ცხოვრებაც საუკუნეთა განმავლობაში თანდათან იცვლებოდა, ზოგჯერ მცირეოდენად, ზოგჯერ კიდევ არსებითადაც.

ცხოვრების ამ ცვლილებათა თვისებებისა და მიხედვით მას ქართველი ერის მთელი ისტორიული წარსული სამ უმთავრეს ხანად აქვს დაყოფილი. ისტორიის სამ უმთავრეს ხანად მას მიაჩნია: საქართველოს მდგომარეობა 1) აზრ-ველ განხეთქილებისა, 2) შემდგომად განყოფილებისა და განხეთქილებისა სამეფოთასა (ბროს. 4 და 36, ბაქ. 2 და 15, ჯან. 2 და 29) და 3) აწინდელი (ბროს. 40—42, ბაქ. 17, ჯან. 21), ესე იგი საქართველოს პოლიტიკურ ერთობის დროს, საქართველოს სამ სამეფოდ და სამთავროებად დაყოფის შემდგომ და ავტორის თანამედროვე. აქ, მაშასადამე, ცხოვრების ხანებად დაყოფა დამყარებულია პოლიტიკურსა და ქრონოლოგიურს საფუძველზე.

მეცნიერ ბატონიშვილს ჩვენი წარსული სხვა ნიშნებისა და თვისებებისა და მიხედვითაც აქვს დანაწილებული. ცხოვრების ზოგიერთი მოვლენა მას თავდაპირველ მოვლენად მიაჩნდა, მას მაგ. ეგონა, რომ „წესნი მთავრობათა საქართველოსათა არიან დასაწყისითგანვე“ (ბროს. 4, ბაქ. 2, ჯან. 3), მაშასადამე, ზოგი მოვლენანი ვახუშტის აზრით „წესნი დასაწყისითგანნი იყო, აღვილობრივი და ბუნებრივი.

მაგრამ ამ დასაწყისითგანთა წესთა გარდა ქართველობაში ვაჩნდა და შემოვიდა სხვადასხვა დროს სხვა, ახალი წესები და ჩვეულებანიც. ვახუშტი მაგ. ამბობს, „ამათ მთავრობისა წინათქმულსა წესსა წეძინა, რათა აქუნდეს (მთავართა) მათ წესთა-თანა სასაფლად საეფისკოპოზო ანუ მონასტრის ეკლესია, კვალად საყდარი კარისა მღვდლითურთ; აგრეთვე აზნაურსა სასაფლად მონასტერი და ეკლესია სახლსა თვსა მღვდლით, ხოლო წინა თქმულითა და ამით იწოდებოდნენ მთავარნი და აზნაურნი და თვნიერ ამათსა არა“ (ბროს. 28, ბაქ. 12, ჯან. 16), „კვალად ქრისტიანობის ჟამსა შესძინეს წესნი ესენი“ (ბროს. 32, ბაქ. 14, ჯან. 18), საახალწლო და სააღდგომო (ბროს. 32—34, ბაქ. 14—15, ჯან. 18—20).

ამგვარ დროთა განმავლობაში გაჩენილ ცხოვრების მოვლენისათვის ვახუშტს დაურქმევია შემძინებული წესია (ბროს. 28, ბაქ. 12, ჯან. 16). როგორც თვით მიმოხილვითგანა ჩანს, ვახუშტი შემძინებულს წესსა ეძახდა როგორც აღვილობრივ ნიადაგზე აღმოცენებულს ახალს მოვლენას ან დაწესებულებას, მაგ. ეკონდილობას (ბროს. 28, ბაქ. 12, ჯან. 16), ისე უცხო მეზობელთაგან შეთვისებულსაც, მაგ. ათაბაგობას (ბროს. 28, ბაქ. 12—13, ჯან. 16—17).

ჩვენი მეცნიერი ისტორიკოსი განსაკუთრებულს ყურადღებას უცხოელთაგან შეთვისებულს დაწესებულებებსა და ზნე-ჩვეულებებს აქცევს. მას საგანგებოდ აღნიშნული აქვს, რომ „წესნი ესენი (აღვილობრივნი) რომელნიცე ფლობასა თათართა ყეენებისასა შეიშლებოდნენ, ვითარცა დაბლა ნოხთა ზედა სხდომანი, ეკლესიასა შინა მოუხდებლობა ქედისა... არცაღა ბიდიშობლიან ქედის მოხდითა და სხუანი უჯერონი მრავალნი, ვითარცა იტყვს ორცოლიანობასა და სამოკლიანობასა“ (ბროს. 36, ბაქ. 15, ჯან. 20). მაგრამ მართო მონღოლთა ძლიერების დროსკი არა, არამედ შემდეგ დროსაც ვახუშტის დაკვირვებისამებრ საქართველოში შემოხიზნულა უცხო წესები და ჩვეულებანი; „საძესეს და კახეთს, ჩვენი ისტორიკოსი სიტყვით, შემოერიათ — მათ ურუმთაგან და ამათ

ყიზილბაშთაგან — წესნი რაიმე მათნი“ (ბროს. 36, ბაქ. 17, ჯან. 21). ამგვარ უცხოთაგან შეთვისებულ დაწესებულებათა და ზნე-ჩვეულებებისათვის ვახუშტს „შერეულნი წესნი“ (ბროს. 34, ბაქ. 15, ჯან. 20) დაურქმევია.

ღრმა დაკვირვებას, მაშასადამე, ვახუშტისათვის დაუწახვევია, რომ ძველი წესი ღრმთა განმავლობაში უცხო ერთა ფეოდალსა წყალობით შესაძლებელი იყო. გადაფარდნილიყო, ანუ როგორც იგი ამბობს „შეშლილიყო“ და ძველი წესის მაგიერ უცხოთაგან „შერეული წესი“ შემოსულიყო (იქვე). ამიტომ მან კარგად იცოდა, რომ ქართველებს აწინდელთა ეპოქა იქუნდათ წესნი იგინივე (ანუ ძველნი) და შერეულნი ყიზილბაშთა-გან (ბროს. 36, ბაქ. 17, ჯან. 21), ან, თუ დასავლეთს საქართველოს, ან მესხებს ავიღებდით, უფრო ურუმთაგანა შერეული იყო (იქვე), რომ იმდროინდელი ქართველთა ცხოვრება ძველ ქართულსა, ღრმთა განმავლობაში შექმნილსა და უცხო ერთაგან შეთვისებულს დაწესებულებებს და ზნე-ჩვეულებებს შეიცავდა.

ვახუშტს აღწერილი და განხილული აქვს საქართველოს სამოხელეო წეს-წყობილება. ეს საგანიც მას საშად აქვს გაყოფილი: პირველად ჩამოთვლილი ჰყავს მოხელენი, რომელთა თანამდებობაც იმის აზრით ვითომც უძველესს დროითგანვე მოყოლებული თითქმის უცვლელად უნდა ყოფილიყო საქართველოში (ბროს. 18—22, ბაქ. 7—8, ჯან. 9—12). აქ მას უსარგებლია ლეონტი მროველისა და ჯუანშერის თხზულებებით, მაგრამ ამას გარდა ბევრი სხვა ცნობებიც ჰქონია, რომელიც სხვა წყაროებითგან უნდა იყოს აღმოდებული. ერთ-ერთ წყაროდ უეჭველია მას კარის გარიგებაც ექმნებოდა. დანარჩენ წყაროების შესახებ კი ჯერჯერობით არა ვიცით რა. ეს-კია რომ ამ პირველს ნაწილში ვახუშტს ზოგი საეკო და შემდარი აზრი აქვს გამოთქმული. ცხადია ამასთანავე რომ ყველა ვახუშტის მიერ დასახელებულ მოხელეთა თანამდებობა შეუძლებელია საქართველოს სახელმწიფო წესწყობილების პირველ ხანას ეკუთვნოდეს (მაგ. ბოქალთუხუცესი, ბოქალნი და სხვა).

საქართველოს სამოხელეო ისტორიის მეორე დარგად ვახუშტს შეძინებული წესებია მიანია და აქ განხილული აქვს მთავართა მდგომარეობა, მწიგნობართა-უხუცესის-კეონდიდელის და ათაბაგის თანამდებობათა დაწესება და მათი უფლება-მოვალეობანი (ბროს. 28, ბაქ. 12—13, ჯან. 16—17). ეს საკითხი მეცნიერის ისტორიკოსის მშვენიერად აქვს შესწავლილი და მოთხრობილი. ამ შემთხვევაში მას თამარ მეფის ისტორიკოსისა და ევონებ კარის გარიგებისა ცნობებით უსარგებლია.

კარგად აქვს ვახუშტს დაწერილი სამოხელეო ისტორიის მესამე ნაწილიც, რომელსაც სათაურად უწერია: აწინდელის კელისუფალთა შეცვლილთა სახელთათჳს (ბროს. 38—40, ბაქ. 17—18, ჯან. 22—23). მხოლოდ მეცნიერი ბატონიშვილი აქა-იქ სცდება, როდესაც მაგ. ამტკიცებს თითქმის მუშრიბი და ვახი-რიც როსტომ მეფის მიერ შემოღებული შეცვლილი სამოხელეო სახელწოდების. ჩვენ დაქვემდებარებით ვიცით, რომ მუშრიბი დიდი ხნით როსტომზე უწინარეს შემოვიდა საქართველოში, ხოლო ვახირობა ჩვენში მაინცდამაინც უკვე XII საუკუნემდე არსებობდა (იხ. ჩემი ქალი სამართლის ისტორია, მოკლეობა).

მას აღნიშნული აქვს, რომ საქართველოში თანამედრობის კაცნი ორ მთავარ ჯგუფად იყოფებოდნენ: ერთს შეადგენდნენ „სულთერნი“, ანუ სამღვდლოება, მეორეს „სოფლთერნი“ ანუ სახელმწიფო დაწესებულებათა მოხელენი (იქვე, ბროს. 10, ბაქ. 4, ჯან. 6). მაგრამ ვახუშტს მოხელობა და წოდებრიობა ერთმანეთში არეული აქვს. ერთ ჯგუფში მას მოთავსებული ჰყავს: „პირველ ერისთავნი, ბ) მთავარნი, გ) აზნაურნი, დ) ვაჟარნი, ე) მსახურნი და ე) ზუშკანი გლეხნი“ (იქვე ბროს. 20, ბაქ. 4, ჯან. 6). ერისთავნი და მთავარნი თუ მოხელენი იყვნენ, აზნაურნი, ვაჟრები და გლეხები ზომ წოდებრიობის ცნებას ეკუთვნოდა და ერისთავებთან საერთო რასაკერძეელია არა ჰქონდათ რა. ვახუშტი ამ შემთხვევაში როგორც ეტყობა წოდებრიობას და მოხელობას ერთიერთმანეთში რევდა. სახელოვანს ისტორიკოსს ამგვარი შეუდომა შეეველია იმიტომ უნდა მოსელოდა, რომ იმ დროს ერისთავობა და მთავრობა უკვე საგვარეულო თანამედრობად იყო ქცეული, — თუმცა ვახუშტმა ისიც კარგად იცოდა, რომ წინათ „ერისთავნი დაიდგინებოდნენ — მთავარნი და წარჩინებულნი და ძენი მათნი — შეცვლილებით“ (იქვე, ბროს. 12, ბაქ. 4—5, ჯან. 6), — და ამისგან. ერისთავნი და მთავარნი ვახუშტს განსაკუთრებულ წოდებრივ ჯგუფად სჩვენებია.

საზოგადოდ კი შეიძლება ითქვას, რომ ამ მიმოხილვაში ვახუშტს ბევრი საგულისხმო ცნობები აქვს შეგროვილი, სრულებით სწორე აზრი და დრმა დაკვირვება აქვს ჩართული, არა ერთი და ორი მოვლენა ზედმიწევნით და გასაოცაროს გონებაშახილობით განმარტებული: მაგ. იქ, სადაც კერპთა ღღ-სასწაულებია აღწერილი და ნათქვამია, რომ საქართველოში ღამისთევა და „როკვა ფერკისისა, ანუ ფერხული ქრისტიანობის დროსაც ძველ კერპთათევისმცემლობის ნაშთი იყო (ბროს. 24, ბაქ. 10, ჯან. 14), ან იქ, სადაც ახალწლისა და აღდგომის დღესასწაულის წესებია მოთხრობილი (ბროს. 32—34, ბაქ. 14—15, ჯან. 18—20), ან კიდევ, როდესაც მას საქართველოს შერეული წესები და სხვადასხვა კუთხის აწინდელი წესები აქვს აწერილი და მათი სხვაობის ნამდვილი ბუნება და მიზეზი გამომჟღავნებულია (ბროს. 36—38, ბაქ. 17, ჯან. 20—22), დასასრულ თუნდ იქ, სადაც ვახუშტს წთავართა და თავად-აზნაურთა ძველსა და ახალს გვარებზე აქვს საუბარი (ბროს. 30—31 და 40—48, ბაქ. 13—14 და 18—20, ჯან. 17—18 და 23—29) და სადაც ისტორიკოსს სამართლიანად აღნიშნული აქვს, რომ ძველ წყაროებში ზნაირად „მრავალნი... ერისთავნი იწერვიან და გვარნი არა წარიწერებიან ცხადად საცნობელად“ (ბროს. 30, ბაქ. 13, ჯან. 18) და ამის გამო მათი გვარეულობის გამორკვევა ძნელიაო.

ყოველდღის ღირსია, თუ რაგვარის საშუალებითა და რანაირის მეთოდების დახმარებით შესძლო ჩვენმა სახელოვანმა მეცნიერმა ისტორიკოსმა თავის საზოგადო მიმოხილვის დაწერა. მას ამ დარგში წინამორბედი არა ჰყოლია და არც ისეთი განსაკუთრებული თხზულება მოიპოვებოდა, სადაც ყველა ამ მიმოხილვისათვის საჭირო ცნობები თავმოყრილი ყოფილიყო. ამასთანავე მას „თავით თვსით“ არაფერი დაუწერია, არამედ მთელი მისი მიმოხილვა რთული სამეცნიერო შრომის ნაყოფია, კართულ საისტორიო და სხვაგვარ წყაროების

წესწავლასა, დაკვირვებასა და კვლევაზეა დამყარებული. მაშასადამე, ვახუშტი ისე მოქცეულა, როგორც მოიქცევოდა თანამედროვე მეცნიერიც. მას აუღია ქართული წყაროები და იქითგან ამოუკრებია ყველა ცნობები, რომელიც მისთვის გამოსადეგი იყო და ამ ქრონოლოგიურად და დარგებად დალაგებულ ცნობებისა მიხედვით მას საზოგადო სურათი აღუდგენია.

ვახუშტი უმთავრეს წყაროდ, რასაკვირველია, ის საისტორიო თხზულებები იყო, რომელიც „ქცა“-ში არის შეტანილი. ზოგჯერ მას აღნიშნული აქვს კიდევ: „ვითარცა იტყვს“ მემატიანეო „მირიანისასა და აღმაშენებელისასა“ (60) ათასსა მარადის მცველად მისად“ (ბროს. 14, ბაქ. 5, ჯან. 7), „ვითარცა იტყვს ორცილიანობასა და სამცილიანობასა“-ო (ბროს. 35, ბაქ. 15, ჯან. 20). მაგრამ სადაც ავტორს ამგვარი სიტყვა მოხსენებული არა აქვს, იქაც უმეტესად ცნობები „ქცაზე“ არის დამყარებული. როგორც მაგ. ცნობები წესებზე დასაწყისიდანთაზე და პირვანდელ სარწმუნოებაზე (ბროს. 8—10, ბაქ. 3—4, ჯან. 3—5), წელისუფალთა შესახებ (ბროს. 18—22 და 38—40, ბაქ. 7—9 და 17—18, ჯან. 9—12 და 14—17), მეფეთა კურთხევის შესახებ (ბროს. 26, ბაქ. 11, ჯან. 14), მთავართა გვარებზე (ბროს. 30—31, ბაქ. 13—14, ჯან. 17—18).

ქცის გარდა მას, როგორც ჩანს, სამეფო კარის გარიგების წიგნიც ჰქონია და რასაკვირველია ვახუშტმა მეფის „დასტურლამალი“-ც. ამ წყაროებითგან უნდა ჰქონდეს ჩვენს ისტორიკოსს ამოღებული ცნობები დარბაზობისა და საახალწლო-საიდგომო ზნე-ჩვეულებათა და აწინდელთა ჯელისუფალთა შეცვლილთა სახელთა შესახებ.

ზოგიერთს შემთხვევაში ვახუშტს სრულ-გუჯრებითა და სხვაგვარ საბუთებით უსარგებლია. აქა-იქ ეს გარემოება თვით ავტორისაცა აქვს აღნიშნული; „რომელსა აცხადებს გუჯარნი და სიგელნი მათნი“-ო (ბროს. 42, ბაქ. 18, ჯან. 23), „ვითარცა აჩენს მამულნი და სიგელნი მათნი“-ო (ბროს. 44, ბაქ. 19, ჯან. 25). ამავე საბუთებზეა დამყარებული რასაკვირველია თავი „მეფეთა წერილისათჳს“ (ბროს. 48—50, ბაქ. 20—21, ჯან. 29).

მეთოდების ნხრევ განსაკუთრებით საყურადღებოა, რომ ქართველთა პირვანდელ და უძველეს ზნე-ჩვეულებათა შესახებ ისტორიულ ცნობების სიმართლის დასაბუთებლად, ზოგჯერ თვით ამ ძველის-ძველ ზნე-ჩვეულებათა გამოსარკვევად ვახუშტი თანამედროვე ზნე-ჩვეულებებს აკვირდება და ამ დაკვირვების წყალობით კვლევის საგნის გამორკვევას ცდილობს. ვახუშტი მაგ. მოგვითხრობს ლეონტი მროველისა თანახმად, ვითომც ქართველებმა შინაურ არეულობათა და უცხო ერებთან აღრევის გამო „დაიფიქეს ღმერთი დამბადებელი თჳსი... და წესნი და ჩვეულებანი თჳსნი და იქმენ ყოველთა წარმართთა უუწარმართესნი და უუსჯულოესნი: რამეთუ არაღარა უწყოდნენ ნათესაობანი და შერეულ იყუნენ შეყოფითა... და კვალად შესძინეს ამას ზედა, რამეთუ რა მოკუდის ვინმე კაცი ანუ ბრძოლასა, მეორე იყახის და სკამდიან; ხოლო უკეთუ არა თუთ შესკამდიან, ვითარცა იტყვს: „კარსნელთა მართებს კოდმანელთა ზუთი მკუდარი დღემდე...“ შემდგომად შემოვიდა ალექსანდრე მაკედონელი. მან მოსრნა შემოსულნი წარმართნი სრულიად; თვნიერ ქართლოსი-

ანთა... და განწმინდა საქართველო ესევეითარათა უკეთურებთაგან, რაზეთუ გვაპ-
ცნობენ სარკინეთით¹ ლტოლვილნი დიდონი, რომელნი აწამდე წესსა აშას
ზედა ღვანან, თვნიერ კაცის ქამისა“-ო (ბროს. 6—8, ზაქ. 3; ჯან. 3—4).

მეტად საგულისხმეოა ვახუშტის ზემოთხუთხილი მსჯელობის მიმდინა-
რეობა. ქართული საისტორიო წყარო, რომელიც ლეონტი მროველის კალამს
ეკუთვნოდა, ქართველთა უძველეს რწმენისა და ზნე-ჩვეულებათა წესებზე მოუ-
თხრობდა, რომ ქართველები თავდაპირველად ერთი ღმერთის თავყანისმცე-
მელნი იყვნენ, ხოლო შემდეგ მამა-პაპათა რწმენა დაივიწყეს და მაშინ „ცოლ-
ქმრობისათვის არღარა უნდა ნათესავი და ყოველსა სულიერსა ქამდეს, საფლავი
არა იყო, გეუდარსა შესქამდეს“-ო (ლეონტი მროველი. ცა ზფთა *126,
გვ. 17). ჩვენი ისტორიკოსიც იმეორებს თავის წყაროს ცნობას, მაგრამ ამას-
თანავე გვამცნებს, რომ ეს ცნობა სწორე და ქვშმარტია და ამის დამამტკი-
ციბელ საბუთად მას ხალხის თანამედროვე ზნე ჩვეულება მიაჩნდა: რომ ქარ-
თველებს უძველეს დროს მართლაც ასეთი ყოფ-ცხოვრება უნდა ჰქონოდათ,
ამას „გვამცნობენ... დიდონი, რომელნი აწამდე წესსა აშას ზედა ღვანან“-ო,
ეხლაც ისეთივე ველურები არიან და იმავე საფეხურზე ღვანანო.

ვახუშტის ლოლიკური მსჯელობა ამგვარია: დიდონი... არიან წილნი ლეკო-
სისა (გვრფა ბროს. 324, ჯან. 168), რომელიც ქართლოსის ძმად ითვლებო-
და,— ამგვარად დიდონი ქართველთა ნათესავები არიან. ხოლო „იტყვან, ოდეს
დიდმან ალექსანდრემ შემესრა სარკინეთი, განხვრიტეს მთა იგი ამათ, მოვიდ-
ნენ და დაეშენნენ აქა“-ო (გვრფა, ბროს. 376, ჯან. 157). ამ დიდოებმა კი
ეხლაც „არა უწყიან სრულიად ღმერთი, არცა ნათესავი და ნათესაობა, ყო-
ველსა სულიერსა სქამენ; მოგვრის მამა თვისი მცირესა ძესა თვისსა ცოლსა და
ვიდრე აღიზარდების ძე მისი იგი მცირე, თუთ მამა თანაცუოთის აღრევითა დე-
დაკაცსა მას, ხოლო ოდეს აღიზარდების ძე მისი, მაშინ მისცემს მას ძესა დე-
დაკაცსა მას ცოლად და განუყოფს შვილთაცა, რომელნი უვის მის დედაკაცისა-
თანა შობილი მამასა: ნახევარს მისცემს ძესა და არს ძე ძისა მისისა და ნახე-
ვარს დაიპყრობს თუთ და ძმა არს ძისა მისისა, ქალის ქრმისა“-ო (გვრფა
ბროს. 326, ჯან. 170). ერთი სიტყვით, ძველ ქართველებსათვის არ „უწყოდნენ
ნათესავნი და შერეულ იყვნენ შეყოფით“. ამის გამო ვახუშტი დაუსტენია, დი-
დონი ქართველებთან ერთობის დროითგან მოყოლებული „აწამდე წესსა მას
ზედა ღვანან“ (გვრფა, ბროს. 6—8, ჯან. 4), „მიერიოთგან არიან მამე რჯულსა
და წესსა ზედა, ვითარცა ჩანს ქცევა-ზნეთა ჰათითა“-ო (იქვე ბროს. 326, ჯან.
169). მაშასადამე, სახელოვანმა ისტორიკოსმა იცოდა, რომ ზოგიერთი ხალხური
თანამედროვე ზნე ჩვეულება და რწმენა შეიძლება ერის უძველეს-დროინდელ
ყოფა-ცხოვრების ნაშთი იყოს. ვახუშტი ამასთანავე აკვირდებოდა ხალხის თა-
ნამედროვე ზნე-ჩვეულებას და ქართველი ერის პირუდნდელი ხანის დამსწრათებელ
საისტორიო თხზულების ცნობებს ადარჯდა და როცა მათ შორის მსგავსებასა
ჰპოულობდა, მაშინ ხალხური რწმენა ან ჩვეულება „მიერიოთგან“ უძველეს-

¹ მ. ჯანაშვილის და სხვების შეცდომით „სარკინოთ“ აქვს, უნდა იყოს „სარკინე-
თით“, შეად. ვახუშტის გეოგრაფიის გვ. 169. ეს შეცდომა უკვე დ. ბატონიშვილმა შეიმჩნა
(ვახუშ. სქმ ისტორია).

დროინდელი ხანის ნაშთად მიაჩნდა, ხოლო ისტორიის ამგვარ ცნობებსაც კეშ-მარიტად სთვლიდა.

განსაკუთრებით საგულისხმეოა არის, რომ ვახუშტი, როგორც უკვე დაერწმუნით, ქართველთა უუძველეს კულტურულ მდგომარეობის გამოსარკვევად ხალხურ ანდაზებითაც-კი სარგებლობდა და თანამედროვე ხალხური ანდაზები ერის ძეგლისძეგლი მდგომარეობს გამოშვებულ სიტყვიერ ნაშთად მიაჩნდა¹. ამგვარს მე-10-დს თანამედროვე მეცნიერებაც ხმარობს ხოლმე და თუ წესიერად არის ნახმარი, საუცხოო შედეგის მართანა შეუძლიან.

საზოგადოდ ვახუშტი არა ერთხელ ცდილობს ხალხის თანამედროვე ცხოვრება-ჩვეულებაში ერის ყოფა-მდგომარეობის ძეგლის-ძეგლი ნაშთი ჰპოვოს და ამისდა მისედეგით ქართველთა თავდაპირველ სარწმუნოებისა და ყოფა-ცხოვრების სურათი აღადგინოს. მაგ. იგი ამტკიცებს, რომ კერპთ-თაყვანის-მცემლობის დროს ქართველებმა „უწყოდან დღესასწაულნი კერპთა, ღმერთთა თჳსთა... და შემდგომად თაყვანისცემისა ჰყვიან ნადიმნი და განცხროპანი დიდითა ქაშითა და ლენის სმითა, როკვითა ფერკისითა, პურობითა, სახიობითა და ძნობითა სამ დღე... ხოლო ეამსა ქრისტეანობისასა ნაკერპავთა მათ მათა შალატს და ბორკვთა ზედა ესევეთარივე იყო განცხრომა-როკვანი. ამისთჳს აღაშენეს მათ ზედა ეკლესიანი და ჯვარებობდიან (sic) მუნ, ვითარცა აწ ფერკისა სიმღერითა გაათენიან“-ო (გგრა ბროს. 24—26, ბაქ. 10—11, ჯან. 14).

ვახუშტი ამტკიცებს აგრეთვე, რომ ქართველები თავდაპირველად „ტაბლასა ზედა სქამდიან და ნადიმობდნენ, სქამთა ზედა სხდიან. ბოდიშობდიან ქუდის მოხდით, ვითარცა აწ მთის კანცია“-ო (იქვე ბროს. 22, ბაქ. 9, ჯან. 12).

ვახუშტის ისიც-კი აქვს აღნიშნული, რომ ზოგიერთი ხალხური ზნე-ჩვეულება განზრახ იყო მოშლილი და ამოფხვრილი. მაგ. მიცვალებულის დატრეფისა, გლოვისა და დასაფლავების ბევრი ძეგლი წესი თურმე „მოშალა ჯა (91) შეფემან გიორგიმ, რაჟამს მოვიდა მისა პატრიაქი იერუსალიმისა“-ო (იქვე, ბროს. 24, ბაქ. 10, ჯან. 13).

დიდებულ ისტორიკოსის გონებაშიაზვილმა და ღრმა აზროვნობამ ქართველი ერის წარსული ცხოვრების ისეთ სფეროსაც-კი მიაქცია ყურადღება, როგორიცაა ქართველთა სამოსელისა, თავსაბურავისა და ფეხსაცმელის ისტორია. ქართულ მწერლობაში წინათ ამ საკითხისათვის არავის ყურადღება არ მიუქცევია. ამ საქმეშიაც ვახუშტმა თავოსნობა გამოიჩინა, ამ შემთხვევაშიც პირველობა მას ჰქუთენის. მას ჯერ მოკლედ, მაგრამ მაინც მკაფიოდ და ნათლად ქართველთა თავის-დროინდელი ჩაცმულობა აქვს აღწერილი, შემდეგ ძველებური საბურავ-ჭანთსაცმელ-ფეხსაცმელი აქვს დახასიათებული. ვახუშტმა კარგად იცის, რომ ქართველებს „პირველ, ერთმეფობასა შინა, სცმიათ სხვა-გვარ“, ვიდრე მის

¹ რასაკვირველია, ვახუშტს ამ შემთხვევაში ზემოთყვანილი ანდაზა კარსნელთა შესახებ სწორედ ვერ გაუგია და ის ანდაზა ქართველთა კაცობაობის დამამტკიცებელი-კი არ არის, არამედ ზურის და სისხლის ძიებისა. ანდაზის აზრი ამგვარია: კარსნელებს კოდმანელებისათვის 5 კაცი მოუკლავთ და კოდმანელებს თავიანთი მკვდრების სისხლი არ აუღიათ და კოდმანელებს 5 მკვდარი, ე. ი. 5 კაცის სისხლი მარტობთო. მაგრამ თვით მეთოდი სწორია და ეს ვარაუდებია სწორედ საყურადღებო.

დროს ეცვათ (იქვე, ბროს. 64, ბაქ. 27, ჯან. 37). ამის გამო ძველებური ჩაცმა-დახურვაც მას შესაფერისი სიცხადითა და დაკვირვებით აქვს დასურათებული. მკითხველს ალბათ უნებლიედ თავში აზრი გაუელავს, მერე საითგან უნდა სკონდნოდა ვახუშტის ქართველთა ძველი ტანისამოსი და თავსაბურავ-ფეხსაცმელით? მართლაც-და ეს საკითხი საყურადღებოა და მეთოდოლოგიურადაც ღიღმინიშენელოვანი არის.

როგორც ყოველთვის აქაც ვახუშტს დაუსაბუთებლად არა აქვს რა ნათქვამი და თავისი აღწერილობის სიმართლის დასამტკიცებლად იგი ამბობს: ძველად ქართველებს, ამგვარად ეცვათ და ეხურათო, „ვითარცა იცნობიან ნახატებთა ზედა“-ო (იქვე, ბროს. 64, ბაქ. 27, ჯან. 37). მაშასადამე, მეცნიერ ბატონიშვილს ქართულ ისტორიულ ჩაცმა-დახურვის გამოსარკვევად საისტორიო მხატვრობისათვის მიუმართავს, ეკლესიების კედლებზე და ხელთ-ნაწერებში შენახული ძველი სურათებისა და მიხედვით გამოურკვევია მას ეს ღიღმინიშენელოვანი და საგულისხმო საკითხი. საუცხოვო და ამასთანავე თითქმის ერთდერითი მეთოდოლოგიური საშუალება არის!

ვახუშტის ღვაწლი მეცნიერების ამ დარგშია იმაში მდგომარეობს, რომ მან პირველად მიაქცია ამ საკითხს ყურადღება და მერმინდელ მკვლევართ თვით ის გზაც უჩვენა, რომლითაც სიარული მათ დიდს და ძვირფას მასალას შესძენდა. მაგრამ ქართული მერმინდელი საისტორიო მწერლობა (XVIII—XIX საუკ.) იმდენად სუსტი იყო, რომ ამ დიდი საქმის გაწვდობა ვერ შესძლო. ჯერ კიდევ 1885 წელს დ. ბაქრაძე ამ საგანზე ამბობდა: იგი „ამამოდე არ არის შესწავლული და ამისათვის რა გვარი ტანსაცმელი ყოფილა ერთმეფობის დროს, ანუ უწინ, ამაზე ჯერჯერობით ვერას ვიტყვი“-ო (ვახუშტის საქ. ისტორიის გვ. 27, შენ. 1). ქართულ თანამედროვე მწერლობაში იმ გამოკვლევის გარდა, რომელიც ამ წიგნის ავტორის ჯერ დაუბეჭდავ „ქლი ხელოვნების ისტორია“-ში არის შეტანილი, მეტი ჯერ-ჯერობით არაფერია გაკეთებული. ეს გარეშეობაც საუცხოვოდ ამტკიცებს ვახუშტის სიდიადეს და იმასაც, თუ რამდენად უსწრო მან თავის დროს და ხანას.

ბატონიშვილ ვახუშტის დიდ ღირსებად აგრეთვე უნდა ჩათვალოს, რომ ის ყველა თავის საისტორიო წყაროებს ასახელებს. მას წყაროების ნუსხა აქვს შედგენილი და „სახელნი წიგნებთა“ (sic) მოყვანილია საისტორიო თხზულების ბოლოში. იგი ამბობს: „ქორონიკონები ჩვენ მიერ პოვნილნი წიგნებთა შინა და სახელები წიგნებთა არიან ესენი: იმერული ძველი გარავების წიგნი, დაეთნი მესხური ხელ წიგნად განყოფილი, იმერული სძილისპირი ეტრატისა, ტლაშაძის აღმოწერილი ქორონიკონები, გუჯარნი ბარათიანთა, თუმანიანთა და სხვათათა, ქართლის ცხოვრებათაგან ძველთა და ახალთა და სხვათა ეამნ-კანონთაგან, საბარებათა და საეკლესიო წიგნებთაგან (sic) და სპარსულთა ქორონიკონებთაგან აღმოწერილთა არიან ესენი, თათრული შიგ უწერია“-ო (ქკა II, ჩუბ. გვ. 237, კიკ. გვ. 360).

თუმცა ძველ ქართულ საისტორიო მწერლობაში ზოგს ისტორიკოსთა წყაროები მოხსენებული აქვს (მაგ. გიორგი მთაწმიდელს, ეფრემ მცირეს), მაგრამ წყაროების სრული ნუსხა ცალკე და საგანგებოდ მხოლოდ ვახუშტს

აქეს მოყვანილი. ამასთანავე განახლების ხანის ისტორიკოსთა შორის ამ მხრივ აგი სხეულებზე მალა დგას იმით, რომ ფ. გორგჯანიძეს და ვახტანგის „სწავლულ კაცებს“ მართო დარგები აქვთ აღნიშნული, ვახუშტის-კი თავის ნუსხაში თვით წყაროების სათაურებიც მოუასწავია. მთელ ქართულ საისტორიო მწერლობაში იგი მხოლოდ გიორგი მთაწმიდელსა და ეფრემ მცირეს ჩამოუვარდება. ამ მხრივ, რომ მათ წყაროები უფრო ნიშანდობლივ აქვთ დასახელებული იქვე, სადაც ამა-თ-მ წყაროვან ამოღებული ცნობაა მოყვანილი, ვახუშტის-კი ამგვარად თავისი თხზულება მხოლოდ აქა-იქ და უფრო იშვიათად აქ-ს დასაბუთებული და ამის მაგიერ მას თხზულების ბოლოში წყაროების საზოგადო ნუსხა დაურთავს.

ვახუშტის მეორე დიდ ღირსებად უნდა ვიცნათ, რომ მან ყოველგვარ საბუთებს განსაკუთრებული მნიშვნელობა მიანიჭა და საქართველოს ისტორიისათვის უხედავ სარგებლობდა. თუმცა ამ მხრივ თაოსნობა მას-კი არ ეკუთვნის, არამედ თვით ვახტანგ VI-სა და მის „სწავლულ კაცებს“, რომელთაც სიგელ-გუჯრები შეპყრობეს და იქითგან ამოღებული ცნობები თავიანთ შრომაში შეიტანეს, მაგრამ სიგელ-გუჯრების არსებითი მნიშვნელობა XIV—XVII ს-ების საქართველოს ისტორიისათვის მხოლოდ ვახუშტმა გამოარკვია: მხოლოდ მან სწოვრად საბუთები განსაკუთრებულ ნდობის ღირსად, როდესაც სხვა წყაროების ცნობებს ცხადი შეუთანხმებლობა ეტყობოდა.

საქმარისი იყო სახელოვანს ქართველს მეცნიერს კიდევ ერთი ნაბიჯი გადაედგა, რომ მას სრულ კემშარიტებადის მიეღწია. მაგრამ მას ეს ნაბიჯი არ გადაუდგამს და სწორედ ეს იყო, რომ ვახუშტის მუშაობას ამ მხრივ ზოგჯერ სასურველი შედეგი არ მოჰყოლია და აქა-იქ შეცდომაც ჩაუდენინებია. ვახუშტი საბუთებისადმი გადამეტებული ნდობით იყო გამსჭვალული და თითქოს ფიქრადაც არ მოსდიოდა, რომ საბუთი შეიძლება ან ყალბი იყოს, ან მერმინდელი გადამწერის მიერ, თუ რომ ისტორიკოსს საბუთის დედნის მაგიერ მხოლოდ პირი ჰქონდა ხელთა, დამახინჯებული და უფარგისი ყოფილიყო.

ძველ საქართველოშიაც რომ ყალბი საბუთები მოიპოვებოდა და მათი პატრონები ამ საბუთებს ნამდვილ და „მოუდევარ“ სიგელ გუჯრებად ასაღებდნენ, ამის შესახებ ცნობებიც მოგვეპოვება. თ. ჟორდანიას „ქრონიკებ“-ში ერთი XV საუკ., ალბათ კახთა მეფის ალექსანდრეს ქართლისა კათოლიკოსის შიოსადმი ნაბოძები „სიგელი და ნიშანი“ არის გამოქვეყნებული, რომელშიაც ნათქვამია, რომ მცხეთის საკათოლიკოზო საყდრის მამულების მოსაზღვრენი შემოსცილებიან და მიწებს დაჩეხებას ლამობდნენ და ათ შორისა „ქვეყნადესა ფარდინს ზეწელის ძისა პროკოპისთჳს ნატყუარი სიგელი დაეწერინა ვანათისა, ეარკისა და დუმასღბნისა და რაგვარცა ტყუილი იყო, აგრე გავაუღეთ“-ო (ქცბი II, 244). მაშასადამე, ყალბ საბუთს მაშინ „ნატყუარი სიგელი“ რქვევია და ამგვარი საბუთების პატრონი სასამართლოს არ მოჰრიდებოდა და იქაც წარუდგენიათ, რომ ამ გზით საქმე მოეგოთ.

საქართველოში ყალბი საბუთების არსებობა ვახტანგ VI-ის კანონებით განაცხადდა. იქ საგანგებოდ განსაზღვრულია კაცეც, რომ სასამართლოში მოტანილი საბუთები მოსამართლეებმა თავდაპირველად უნდა გულდას-

მით განიხილონ, საბუთს „გაუსინჯონ ბეკელი, ქორონიკონი, დამწერი და მოწაზე ამიტომ, რომე ბევრს ტყუილადაც მოიგონებენ“-ო (§ 143, შეად. აგრეთვე § 213).

რაკი ზემომოყვანილ ცნობებითგან ცხადად მტკიცდება, რამ ღველ საქართველოშიაც „ნატყუარი“ საბუთები მოიპოვეოდა. ამიტომ ჩვენთვის დღესაც ნათელი უნდა იყოს, რომ მკვლევარმა საბუთებითაც ფრთხილად უნდა ისარგებლოს, მაინცდამაინც თავდაპირველად მშით ღირსება უნდა გამოარკვიოს, ხოლო შემდეგ მათი ცნობებით ისარგებლოს. ვახუშტა-კი ამ ვარჯიშობისათვის ჯეროვანი ყურადღება არ მიუპყრია და საბუთებისადმი გადამეტებულს ნდობას წაუტყუებია. იგი ხშირად სარგებლობს და უტყუარ საბუთად მოჰყავს მაგ. ბარათიან და გუჯარი (იხ. უწყებულება მეთხევლოთეს, ჩუბ. გვ. 3, 5, 8 და სხვაგან. თავ. 6, 9, 12 და სხვაგან). ეს საბუთი ე. თაყაიშვილმა გამოსცა (იხ. *Буддизм на источниках «Истории Грузии» царевича Бахушта ЗВОРАО, т. VII, гл. 113—127*) და თუმცა ვახუშტს ბარათიანთ ბეთანიის გუჯრის თვით დედანი ჰქონია ხელთა, რომელიც უეჭველია შენახულ პირზე უკეთესი უნდა ყოფილიყო, მაგრამ ამ გამოცემულ პირითგანაც ნათლად ჩანს, რომ ეს გუჯარი თუ პირდაპირ „ნატყუარი“ საბუთი არ არის, მაინც ნამდვილ და უტყუარადაც ვერ ჩაითვლება და ისტორიისათვის სრულებით გამოუდგევარია, რათგან ზღაპრულს ცნობებს შეიცავს.

თუ გავიხსენებთ, რომ ესლაც-კი ქართულ საისტორიო მწერლობაში საბუთების სინამდვილეს და უეჭველობას არაფერ აქცევს ყურადღებას და ესლაც არა ერთი და ორი „ნატყუარი“ სიგელ-გუჯარი ნამდვილ და ქეშმარიტ საბუთად არის ცნობილი, მაშინ ცხადი იქმნება ჩვენთვის, რომ ვახუშტს ეს ნაკლი უფრო მიეტყუებოდა.

ზემომოყვანილი ვრცელი განხილვის შემდგომ ვახუშტის დიადი ღვაწლი საქართველოს და ქართულ საისტორიო მეცნიერების წინაშე თვალწინ წარმოგვიდგება. ქართულ საისტორიო მწერლობაში პირველმა მან შეჰქმნა მძლავრი კრიტიკული მიმართულება. წყაროებისადმი წინანდელ სრულ და განუსაზღვრელ ნდობის მაგიერ, იგი გაბედულად მათ კრიტიკულს განხილვას შეუდგა, მათი სხვადასხვაგვარი ნაკლულევენება გამოაშკარავა და შეძლებისდაგვარად შეასწორა. ვახუშტის თამაშმა და საფუძვლიანმა კრიტიკულმა განხილვამ ქართველ იმდროინდელ მეცნიერებსა და ისტორიკოსებს დაანახა, რომ ქცა და ვახტანგის სწავლულ კაცთა ნაშრომი არც ყოველის მხრივ იყო სრული და არც უაღრეს ქეშმარიტების განხორციელებად ჩაითვებოდა ყველგან და ყველადღერში, არამედ რომ აქა-იქ ცნობებიც აკლდა (ქცა-ს) და შეეცდებოდა ესაქიროებოდა, ბევრგან ისეთი შეცდომებიც იყო შეპარული (ქცის გაგარძელებაში), რომელთა გაუსწორებლობა მიუტყუებელ ცოდვად უნდა ჩათვლილიყო. თუ ამასთანავე გავიხსენებთ ვახუშტის სწორუპოვარს საქართველოს გეოგრაფიულს აღწერილობას და მის შესანიშნავს საქართველოს ისტორიულ-ფილოსოფიურ საზოგადო მიმოხილვას, მაშინ მისი სიდიადე უცილობელი იქმნება ჩვენთვის და XVIII საუკუნე ქართულ მწერლობაში ნამდვილ უებრო ბუმბერაზად წარმოგვიდგება.

პართლის ცხოვრების გაგრძელების გადაკეთება

სახელოვანმა მეცნიერმა ბატონიშვილმა ვახუშტმა, როგორც უკვე ვიცით, „სწავლულ კაცთა“ მიერ შედგენილი შრომა მკაცრად განსაჯა და სრულებით უვარგისად სცნო: იმდროინდელ განათლებულ ქართველ საზოგადოებას ნათლად დაინახვა, რამდენი შეცდომები იყო შეპარული ამ შრომაში. ამის გამო ვახუშტმა, როგორც ვიცით, თითონ შეადგინა საქართველოს ისტორია გიორგი ბრწყინვალეთგან მოყოლებული თავის დრომდის, რომელშიაც მატრიანისებური ელფერი და თვით წყაროების ცხადი კვალი თითქმის სრულებით წარხოცილია და ისტორიის სახით არის შედგენილი.

უშეველია, ვახუშტის მკვეთრი და სამართლიანი კრიტიკის ზაგავლენით აიხსნება ის გარემოება, რომ ვილასაც ჯერ ჩვენთვის უცნობს ისტორიკოსს ქცის გაგრძელება თავითგან ბოლომდის სრულად გადაუყეთებია და ხელახლად დაუწერია. ეს ის თხზულებაა, რომელიც „პირველ და მეორე ქცის გაგრძელება“, აგრეთვე „შედეგ“ ქცად არის ცნობილი და ე. თაყაიშვილმა ხელახლად დაბეჭდა შპ დფლ ქცის დამატებად (გვ. 850—973), ხოლო „პარიზის ქრონიკის“ სახელით ცნობილი მატრიან ბროსეს გამოცემითგან ზ. კიკინაძემ გადმობეჭდა (ტფილისი 1903 წ.).

ქცის გადაკეთებული პირველი და მეორე გაგრძელება 1605 წლამდე არის მოყვანილი და ამაზე სწყდება (Опис. II, 91 და დამატ. 972). „პარიზის ქრონიკა“—კი ვახტანგ VI-მდე, 1703 წლამდე არის მოყვანილი (იქვე 91 და პარიკ. ქრ. გვ. 76).

როგორც უკვე აღნიშნული გვქონდა (იხ. აქვე ქცის გაგრძელება), ამ ორისავე გაგრძელების აღმწერი ერთი კაცი უნდა ყოფილიყო და არა მეცნიერთა ჯგუფი. თვითთველს თხზულებას ცალკე შემდგენელი ჰყოლია. მაშასადამე, თვით მუშაობაც „სწავლულ კაცთა“ ნაწარმოებისაგან არსებითად განსხვავდებოდა: იქ ჯგუფობრივ ერთობლივ მოღვაწეობის ნაყოფი იყო, აქ-კი თათო ადამიანის პირადი შრომაა. ამას გარდა საკმარისია „სწავლულ კაცთა“ თხზულება და (პირველი და მეორე) გაგრძელებანი გულდასმით გადაიკითხოს ადამიანმა, რომ ცხადად დარწმუნდეს, თუ რა არსებითი განსხვავებაა მათ შორის. ამიტომ ე. თაყაიშვილი შემცდარი უნდა იყოს, როდესაც მსურს ეს გაგრძელებანიც ვახტანგისეულად აღიაროს და ამტკიცებს, ვითომც აქ მხოლოდ აქ-იქ ტექსტი ყოფილიყოს ვახუშტის ბრძანებისაებრ გადაკეთებული¹ (Опис. II, 132). პირიქით, როგორც ქვემოთ გამოჩვენებული იქმნება, აქ თავითგან ბოლომდის ყველაფერი ხელმოკრედ არის გადაკეთებული.

¹ „Текст отчасти переделан по указаниям Вахушта“.

ეს ორი გაგრძელება ნამდვილად ერთი თაზ-ლების, ერთი გაგრძელების ორი ნაწილია. მის შემდგენელს უმეტესად იგივე წყაროები ჰქონია, რაც „სწავლულ კაცებს“:

1; იგივე სპარსთა და სომეხთა „ცხოვრებანი“, სპარსულ და სომხურ სა-ისტორიო თხზულებათაგან ამოღებული და გადმოთარგმნილი ცნობები ლანგთებურის სომხეთში და საქართველოში შემოსვების შესახებ (შეად. ნაშრომი, გვ. 18—20 და 33; დამატ. გვ. 856, 857). თუ „სწავლულ კაცებს“ ნათქვამი აქვთ: ლანგთებურის „ცხოვრება... ვრცლად წერილ არს ცხოვრებასა შინა სპარსთასა, ხოლო ჩვენ აღესწერეთ ყოველივე მოსვლა მისი ქართლად და აოხრება ქართლისა“-ო (ნაშრომი 33), ქ'ის გაგრძელების ხელმოკრედ გადაშეკეთებელიც იმავე წყაროს ასახელებს: „ვრცლად ცხოვრება მისი (ე. ი. ლანგთებურისა) წიგნთა შინა სპარსთასა განმარტებით წერილ არს და სომეხთაცა სხვებრ რადმე აღუწერიათ“-ო (დამატ. 856), „ესრეთ... ცხოვრებასა სომეხთასა განმარტებით წერილ არს“-ო (იქვე 857).

სამწუხაროდ ვახტანგის „სწავლულ კაცთა“ ნაწარმოებს ხელთნაწერში ფურცლები სწორედ იმ შესატყვისს ადგილს აკლია და ამის გამო ჯერ არაფრის თქმა არ შეიძლება იმის შესახებ, „სწავლულ კაცებს“-აც ქ'ის ხელმოკრედ გადაშეკეთებულებსავეთ სპარსელ ისტორიკოსის ისკანდერ მუნშის თხზულებით უსარგებლიათ, თუ არა?

2) სწავლულ კაცებსავეთ (ნაშრომი 36—41) ქ'ის გაგრძელების ხელმოკრედ გადაშეკეთებულსაც ბაგრატ და კონსტანტინე მეფეთა „ცა“-ც ხელთა ჰქონია (დამატ. 892, 899, 900—903). იმათსავეთ! (ნაშრომი 47—50) ამასაც (დამატ. 905—912) ცნობები კახეთის ისტორიისათვის რომელიღაც კახურ მატია-ნითგან უნდა ამოედოს. იმათსავეთ (ნაშრომი 46—47) მასაც (დამატ. 905) ხელთა ჰქონია გელათური მატიაზე. სამწუხაროდ „სწავლულ კაცთა“ ნაწარმოებს ხელთნაწერში შესატყვისი ფურცლები აკლია და ამის გამო ჯერ არ ვიცით, მათაც ქ'ის გაგრძელების გადაშეკეთებულებსავეთ მესხური დავითნის მატიათი უსარგებლიათ, თუ არა?

ის მაინც ცხადია, რომ სწავლულ კაცებსავეთ ქ'ის გადაკეთებულ გაგრძელებისა და ე. წ. „პარიზ. ქრ.“-ის შემდგენელ იგივე მესხური დავითნის მატიაზე ჰქონიათ წყაროდ, რომელიც შესაძლებელია ამ მატიათის დაკარგული ნაწილი იყოს (იხ. აქვე გვ. 271—280, მესხური დავითნის მატიაზე). ამ აზრს შემდეგი შედარება დაამტკიცებს:

„სწავლულ კაცთა“ ქ'ის გაგრძ.:

„მერმე ვითარცა წესი არს და ჩვეულება ეშმაკისა, აღძრნა ეშმაკმან მოძულემან კეთილისამან თათარნი ქრისტიანეთა ზედან: და შეკრბა სიმრავლე ურიცხვი თურქმანთა და მომართეს სამცხეს... და აახლო ყენმანცა ერთი თავადი და მისი ლაშქა-

ქ'ის გადაკეთებული გაგრძელება:

„მერმე ეა წესი არს და ჩვეულება ეშმაკისა, აღძრნა ეშმაკმან მოძულემან კეთილისამან თათარნი ქრისტიანეთა ზედა, შეკრბა სიმრავლე ურიცხვი თურქმანთა და მომართეს სამცხეს... და უბრძანა ერთსა თავადსა და ლაშქარსა მისსა რათა ჩაუდგეს

რი: ჩაუდგეს სამცხეს და იავარ ყუეს ქუეყანა მათი: მოადგეს ციხესა ახალ-ციხესა, ბრძოდეს დიდხანს: და ვერ-ღარა დაუდგნა სიმაგრემან, გატეხეს და დაწვეს ქალაქი და დაიპყრეს ჯილ-თა მესხნი დარბაისელნი ციხოვანნი“ და ჴეშლევი (ნაშრომი 38).

სამცხეს: ჩაუდგნენ და მოიცვეს სრუ-ლიად და იავარ ყუეს ქუეყანა სამცხი-სა: და მერმე მოადგეს ციხესა და ქ-ლაქსა ახალციხისასა, პრძოდეს დიდ-ხან და ვერღარა დაუდგნა სიმაგრე-მან, გატეხნეს ციხე და დაწვეს ქალა-ქი და იპყრეს მესხთა დარბაისელნი ციხოვანნი“ და სხვა (დამატ. 898).

დასასრულ, „სწავლულ კაცებ“-საგით, რომელთაც ალექსანდრე მეფისა და მისი ძისა ისტორიისათვის „ძეულთა გუჯართა“ ცნობებით ისარგებლეს (ნა-შრომი 36 და 37—38) ქუცის გაგრძელების გადაკეთებელსაც ალექსანდრე მე-ფის საბუღოები ჰქონია წყაროდ (დამატ. 888—890).

ნავრამ ამ საერთო მასალებს გარდა ქუცის გაგრძელების გადაკეთებელს სხვა, ახალი წყაროებიც შეუგროვებია და თავის შრომაში შეუტანია, მაგ. „ძეგლი ცხოთაჲთა“, რომლისგან ამოღებულ ცნობითაც იწყება სწორედ ქუცის გადაკეთებული გაგრძელება (შეად. დამატ. გვ. 850—855, 857 და 858 ქვბს II, 5—11 ლა 15).

შეზღუდულ თავდათავს განსხვავებას „სწავლულ კაცთა“ თხზულებასა და ქუცის გადაკეთებულ გაგრძელებას შორის წყაროების სხვაობა-კი არ შეადგენს, არამედ თვით ნაშწერლობო პუშობის თვისებების სხვაობა. „სწავლულ კაცთ“ საისტორიო წყაროებიდან და საბუთებიდან უმეტეს შემთხვევაში მხოლოდ ცნობები აქვთ ამოკრებილი, თვით ამონაწერებში საბუთების დედნის ენა-კი დაცული არ არის, არა ერთხელ დამახინჯებულია კიდეც. ქუცის გაგრძელების გადაკეთებელსა და ჴეშლეს მთელი ეს შრომა ხელწეროდ გაუწევია: იგივე მასალები და საბუთები ავლია, თვით საბუთების რიცხვაც გაუმრავლდა. უფ-რო მეტი ცნობებიც ამოიღია, ამასთანავე ამოკრებილი ცნობებიც დედნებით-გან სიტყვა-სიტყვით გადმოუწერია. ეს ჩვენთვის ცხადი იქნება, როცა განვიხი-ლავთ, თუ როგორ არის ამ ორ თხზულებაში აღწერილი მეფე ალექსანდრე I-ის მოღვაწეობა.

„სწავლულ კაცთა“ ცნობებიც ამ მეფის შესახებ საბუთებითგან არის ამო-ღებული, ნავრამ ჯერ ერთი, რომ მეტად ცოტა არის მოთხრობილი, მეორე ის, რომ თვით ცნობებიც ი-ე სიტყვა-სიტყვით არ არის მოთხრობილი, რო-გორც დედანშია. აი ალექსანდრე მეფის შესახებ იქ რა სწერია: „დაჯდა... ალექსანდრე ქრისტეს ამათ წიბ (1412): და იყო მას ჟამსა შინა ქრთი და-ვით: და მოკლდა კაი დავით და დაჯდა ელიოზ: მოკლდა ელიოზ ქრთი: და დაჯდა თეოდორე: მოკლდა კოზი თეოდორე და დაჯდა შიო: და ამა ალექ-სანდრე მეფემან ნატა სეათა მეფეთა ქართლისათა სიკეთათა: რაწეთუ იყო კაცი მეცნიერი და მოწიში ღრთისა და ელმოდა გული მოოჭრებისათვის წმი-დისა კათალიკე ეკლესიისა: და არა ჰქონდა ღონე აღშენებისა: ამისთვის რო-მე ქუეყანა ლანჯუმურისაგან მოოჭრებული იყო: საჴნჯე არღარა ჰქონდა. მოი-პოვა ღონე ესევეთარი და დაზღვა (sic) იმერთა და ამერთა, ჴემო ქართლსა

და კახთა კომლზედ ექუსი შაური. ყოველს წელიწადს ამა მალს გამოართმევდა: და ამით იწყო შენებად მცხეთისა: და რუის (sic) ღთაებისა საყდრისა: და დაშერებოდა დიდად: და ხანსა რაოდენსამე შინა აღასრულა და შეამკო ყოვლითა სამკაულითა: და შესწირნა სოფელნი და აგარაკნი. იმერთა და ამერთა, ზემოქართლისა და კახთა: და იმეფა კეთილად და მშვიდობით: და ხანსა რაოდენსამე შინა გარდაიცვალა ამიერ სოფლით“ (ნაშრომი გვ. 34—35).

ქვის გადაკეთებულს გაგრძელებაში ალექსანდრე I-ის მეფობა ვრცლად არის აღწერილი და მრავალ საყურადღებო ცნობებითაა სავსე, რომელნიც, როგორც უკვე თ. ჟორდანიამაც აღნიშნა (ქკბი II, 219), ამ მეფის სიგელებითგან არის ამოღებული. რომ ამ აზრის სიმართლე სრულებით ცხადი იყოს, ქვემოთ მოყვანილი იქმნება ქვის გადაკეთებულ გაგრძელების ცნობები ალექსანდრე მეფის შესახებ და გვერდით თვით იმ საბუთებიდან ამოღებული შესატყვისი ამონაწერები იქმნება, რომლებითაც თვით გადაკეთებულს უსარგებლია. ალექსანდრე I-ის მეფობის დასაწყისი მას ისევე სიტყვა-სიტყვით ამოუწერია „სწავლულ კაცთა“ თხზულებითგან, როგორც ზემომოყვანილს ამონაწერშია. მაგრამ შემდეგ-კი სურათი იცვლება. აი ამისი დამამკიცებელი რამდენიმე მაგალითიც:

ქვის გადაკეთებული გაგრძელება

... „დაჯდა... ალექსანდრე ქკსა რა (გვ. 887)... იყო მაშინ ყოველი ესე საქართველო უსჯულოსა თეურისაგან უნუგეშისცემოდ განსრული და სრულიად აოჯრებული დედაქალაქი მცხეთა, დიდი წმიდა კათოლიკე ეკლესია და აგრეთვე ყოველნივე ეკლესიანი, საყდარნი და ციხენი ყოველნივე ს'დ საფუძვლითურთ დაექცია და მოეოკრებინა და ყოველნი სულნი ქრისტიანენი დედაწულითურთ ტყვე ექმნა. ესე (მეფე ალექსანდრე) იავარ ნაქმარ ქართლზე მეფე იქმნა: ამის მეუობამდე მუდმივი ტყვენა, რბევა და მოოჯრება ჰქონდა ქვეყანასა ჩვენსა, რომელ ქართლი დიდად შემოკრებულიყო მრავლის ტყვევნისა და რბევისაგან და არა სადათ აღუჩნდა ნუგეშინის მცემელი. ექმნის არა მეფე იქმნა დიდი ალექსანდრე: ამაჲ იწყო ბრძოლა უსჯულოთა მათდა მრავლის ბრძოლითა და ზეგარდაჲო შემ-

ალექსანდრე I-ის სიგელები:

... „ქკსა რა: მეფედ დაეჯედ ყოველი საქართველო თეურისაგან [აოჯრებულ] და ქართლი უნუგეშისცემოდ განსრული დაგვხედა, ესრეთ რომელ უსჯულო [იგი შემოვიდა] საქართველოს ქკსა: ზღ: და ვიდრე ჩნად მეფობისა დაჭირვადმდე ესრეთ გ[ან]სრულ[ყოფილ]... თავად დედაქალაქი მცხეთა და რაოდენნი საქართველოსა საყდარნი და ეკლესიანი და ციხენი იუუნეს ყოველნი დაექცივნეს საფუძვლითურთ და ს'დ საქართველო ტყვე ექმნეს და ჩუენს მყოფობისა დაჭირვადმდე მუდამი ტყუენა და რბევა იყო საქართველოსა: და მოოჯრდა და იავარ იქმნა და ყოვლადვე ძალი და ნუგეშინისცემა არსით ჰქონდა: და... ვიწყებ ბრძოლად უსჯულოთა და განვასინებ მსლუართაგან წუენთა...“ (ალექსანდრე მეფის 1440 წლ. სიგელი, ქკბი II, 247—248. იხ. გვ. 247. ამ სიგლისადმი შესავალი, სადაც თ.

წებობით განასხნა ყოველი უსჯულონი საზღვართაგან საქართველოსათ: (დამატ. გვ. 893).

... მეფის ალექსანდრეს აღმზრდელმან მრავლის კირანაულებითა ზებია მისმან ქუცნა აპირეუბის მეუღლე ყოფილმან რუსა, ამან იწყო მრავლის ღვაწლითა და გულისმოდგინებითა აღშენებად წმიდისა სვეტის - ცხოველისა: პირველად მოკახმა და იწყო შენებად სვეტთა საყდრისათა და ეგრე სრულყო აღშენება მისი, ეგრეთ მიიცვალა ამიერ სოფლით: და ვითარ იგულებდა მეფე ალექსანდრე, ეგრეთვე იგულა და იგულმოდგინა. ოცდა ოთხისა წლისანან იწყო აღშენებად სვეტისა ცხოველისა. და აწ ახლად აღაშენა და განავრცო და განასრულა და ყოვლითა მოკახმულობითა შეამკო და განაშენა და დაადგინა პატრიარქად მიქაელ (დამატ. გვ. 888—889).

„ქკსა რით: მეფემან ალექსანდრე ლორე აიღო:

„და კდ ინება აღშენება ყოველთა საქართველოს ციხეთა და საყდართა. აღაშენა და განავრცნა: მას ეამსა შემოსავალი არსათ იყო სახლისა მისისაფის და ამით საქართველოსა კვამლსა ზედა ორმოცი თეთრი მაღალად განაჩინა: ასოცდარევა ქკნზე საქართველოს ციხენი და საყდარნი და მონასტერნი სდ ახლად აღაშენნა და შეამკნა: და კვალად მისგან და-

ჯორდანიას აღნიშნული აქეს, რომ ქკსა და „პარიზ. ქრ.“ აქეთგან აქეთ ცნობები ამოღებული).

... „ჩუენ... მეფეთ-მეფემან ალექსანდრე... შეესწირეთ... საალაჰო პატრონისა სულეკრთხელისა ბებისა ჩემისა ჩენზედა მთავალფერად ვალდებულისა და კირანაულისა რუსასა სულისათვს... რომელმან გულმოდგინედ და სურვილით ველყო სამსახურებელად და აღშენებად კათოლიკე საყდრისა დედაქალაქისა მცხეთისა, რლ დაქციეს ტომთა აგარისათა... ამა ეამსა შემდგომად გამოქაზმა საყდარი და იწყო შენებად სვეტთა საყდრისათა... და ამის (სიკვდილის) მიერ ვერლარა სრულ იქმნა“ (ქკბი II, 220, სიგელი 1413 წ.).

... „მე მეფეთ-მეფემან ალექსანდრე ოცდარისა წლისამან სურვილით და წადიერად კელ-ვყავ შენებად საყდრისა მცხეთისა... და ამავე ეამსა დაიდგინა პატრიარქად... ქკზი მიქაელ“ (ქკბი II, 226, სიგ. 1420 წ.).

... „[სახელითა] ღრთისათა [ლორე ციხე]... მიტაცებული... ჩუენ ვიშოვნეთ და დავიქირენით“ (სიგ. 1435 წ., ქკბი II, 242).

რაკი ჩვენს სამეფოში სრული მუდროება გამეფდაო, მეფე ალექსანდრე ამბობს, „ვითარ ჩუენგან სათანადო იყო, ეგრეთ ვინებე და ვიგულისმოდგინე ყოველთავე საქარაუელოსა ციხეთა და საყდართა აღშენებად. მას ეამს, შემოსავალი ჩუენისა სახლისა არსით რა იყო და ამაღ საქართველოს კვამლსა ზედა ორმოცი თეთრი მაღალად განვაჩინე და ასოცდარევად ქკნამ-

„დებული მალი ამანეე ამოჰყევთა“ (და-
მატ. 889).

დე რაოდენნი საქართველოსა ციხენი,
საყდარნი და მონასტერნი არიან, ყო-
ველნივე ს'დ ახლად აღვაშენენ და
შეეძკუენ, და აწ ჩუნსავე ჟამსა ში-
გან ამოგჰყევთა“-ო (სიგ. 1440 წ.,
ქ'ები II, 248).

ზემომოყვანილ შედარებითგან ცხადად ჩანს, რომ აღექსანდრე მეფის დია-
დი მოღვაწეობის დახასიათება, რომელიც ვახტანგის „სწავლულ კაცთ“ ათიო-
დე სტრიქონში მოუწოდებით, ქ'ცის გაგრძელების გადამკეთებელს დაეითვან
ბოლომდის ხელახლად შეუდგენია: საბუთებიც მატია აუღია და ცნობებიც დი-
დის გულმოდგინებითა და ზედმიწევნით ამოუკრებია. ამ გზით „სწავლულ კაც-
თა“ თხზულებაში დახატული მკრთალი სურათი მან გასაოცრად გააცხოველა
და აღექსანდრე მეფის მოღვაწეობის სიდიადე შესაფერისი სიცხადით წარმო-
გვიდგინა¹.

ამგვარისავე თვისებისაა ქ'ცის გაგრძელების გადამკეთებელის ნამუშევარი
სხვა შემთხვევებშიც, მაგ., კახეთის ამბებისათვის მასაც იმავე კახეთში, ვგონებ
ალავერდში, აღწერილ მატიათი (დამატ. 905—912) უსარგებლია, რომელიც
რასაკვირველია „სწავლულ კაცებს“-აც ჰქონიათ ხელთა (ნაშრომი 47—50).
მაგრამ გადამკეთებელის მოთხრობა უფრო ვრცელია, იმავე მატიათთანაცა და
სხვა წყაროებთან ამოღებულ ცნობებით შევსებული არის, თვით ამბავიც ორ-
გან სხვანაირადაა აღწერილი (შეად. ნაშრომი გვ. 49 და დამატ. გვ. 909
და 912).

განსაკუთრებული ყურადღების ღირსია ის საგულისხმეო გარემოება, თუ
რა სისწორითა და სეინიდიისიერად გადმოწერილი აქვს ქ'ცის გაგრძელების გა-
დამკეთებელს ცნობები აღექსანდრე მეფის სიგელებითგან: დიდანი მას ზოლოდ
იქ შეუცვლია, სადაც აუცილებლად საჭირო იყო, და მოსაუბრის კილოთი აღ-
წერილი სიგელების ცნობები სასაუბრო კილოდ გადაუკეთებია. იგივე თვისება
აქვს მის ნამუშევარს სხვა, შემთხვევებშიც, მაგ. სადაც მას ცნობები შესხური
დავითნის მატიათთან ამოუღია: იქაც დედნის ენა საუცხოვოდ არის დაცული.

ქ'ცის გაგრძელების გადამკეთებელის ნამუშევარის სწორედ ეს თვისება
შეადგენს იმ თვალსაჩინო განსხვავებას, რომელიც „სწავლულ კაცთა“ და ქ'ცის
გაგრძელების გადამკეთებელს შორის არსებობს. და თუმცა კომპილატორობა
და კომპილაცია ღირსებით საისტორიო თხზულებაზე დაბლა სდგას, მაგრამ
როდესაც საისტორიო მატიათ თანამედროვის მიერ დაწერილი არ არის, არა-

¹ მტკად საგულისხმეოა, რომ თუმცა ვახუშტი ზოგიერთში თითქოს „სწავლულ
კაცთა“ დედანს მისდევს („ქაშლია ზედა სამი კირმანული, რომელ არს ექვსი შაურა“,
ვახუშტი, საქ. ისტ. ბაკრაძის გამ. 299 = „ქაშლზედ ექვსი შაური“, ნაშრომი 35). და
მეფე აღექსანდრეს აღმაშენებლობითი მოღვაწეობა ისე ვოცლად და საბუთების მიხედვით
არა აქვს აღწერილი, როგორც ქ'ცის გაგრძელების გადამკეთებელს, მაგრამ მეფის პოლიტი-
კურ მოღვაწეობის შესახებ ვახუშტს ისეთი საყურადღებო ცნობებიც მიეძოვნება, რომელთა
შეხება არც „სწავლულ კაცთა“ თხზულებაშია და არც ქ'ცის გადაკეთებულს გაგრძელებაში.

მედ სხვადასხვა წინაღობიდან წყაროებითგან უსერიოდ შედგენილია, ამგვარს ნაწარმოებს რასაკვირველია ყოველთვის კარგად და სვინილისიერად შედგენილი კომპილაცია სჯობია იმპტომ, რომ იქ თვით წყაროების დედანი მაინც კარგად არის ხოლმე დაცული.

ქუის გადაკეთებულს გაგრძელებას მით უმეტეს აქვს ეხლა ჩვენთვის მნიშვნელობა, რომ იქ ისეთი მატრიანების ცნობებია შეტანილი, რომელნიც ან სრულებით დაკარგულად ითვლება, ან ნაკლულევანად არის შენახული. რაკი ზემომოყვანილმა შედარებამ დაგვარწმუნა, რამდენად სვინილისიერად და სისწორით აქვს ქუის გაგრძელების უცნობს გადაკეთებულს სხვადასხვა საბუთებითგან და წყაროებითგან ამოღებული ცნობები ამოწერილი, სხვა შენახულებებშიც, როდესაც მისი წყაროების დედანი ან ჯერ აღმოჩენილი არ არის ან დაკარგულია, უფლება გვაქვს მის ნაღვანს მერის ნდობით მოვეპყროთ.

ზემოთ უკვე აღნიშნული იყო, რომ ქუის გადაკეთებული გაგრძელება 1605 წ. სწყდება, ხოლო ვერედ წოდებული „პარიზ. ქრონიკა“ 1763 წლამდეა მოყვანილი. ნაშასაღმე, უკანასკნელი მატრიანე თითქმის ასი წლის ზედმეტს ამბავს შეიცავს. საერთო ნაწილში „პარიზ. ქრ.“-საც თითქმის იგივე წყაროები ჰქონია, რაც ქუის გადაკეთებულს გაგრძელებას, მხოლოდ თვით წყაროებითგან უფრო მოკლე ცნობებია მოყვანილი, თანაც გადამწერისაგან აქა იქ დამახინჯებულია.

ხოლო უკანასკნელ ნაწილში იმ ასი წლის ამბებისათვის, რომელიც მხოლოდ „პარიზ. ქრ.“-შია აღწერილი, შემატრიანეს რასაკვირველია ზედმეტი წყაროები უნდა ჰქონოდა.

ერთს მათგანს ე. თაყაიშვილი ეხება თავის გამოკვლევაში „სამი ისტ. ხრონიკა“, რომელშიაც შემდეგს ამბობს: „პარიჟის ხრონიკა მოყვანილია 1703 წლამდე. ცნობები უკანასკნელი ხრონიკისა, რომელნიც ეხებიან მეჩვიდმეტე საუკუნეს, უფრო ვრცლად არიან მოთხრობილნი და ექვი არ არის, რომ ვსენიც უცვლელათ არიან ამოღებული ისეთი ხრონიკიდან, რომელნიც მოთხრობილ ამბების თანამედროვე პირებს უწერიათ: ერთი წილი ამ ცნობებისა უსათუოდ შეიცავს ღღ მოურავის სააკაძის წერილებს ან დღიურს. ეს ცხლად ჩანს იმ ადგილიდან, სადაც მოთხრობილია მეფე ლუარსაბის გამარჯვება თათარხანზე 1609 წელს. თათბირის შესახებ ამ ბრძოლის წინ ჩვენს ხრონიკაში ვკითხულობთ: „რჩევა დაეიწყეთ, რა დროს შევიბნეთ, ზოგთა თქვეს, ახლავ მიუხდელიო; ზოგთა თქვეს, ზევით მიუხდელიო; ნუგზარ თქვა, ღამით დაეცხნათო, მთის კაცი ასე არჩეესო, ბევრჯერ გაგმარჯვებიაო; სხვათა თქვეს, დილაზედ დაუხდელიო; დიდმან მოურავმან ვარჩიე: „ძმანო დამიჯერეთ, ეს ომი მე დამადევითო, ჩემი საქმე იქით ანდაზად დიჭირეთო“ და სხვა... (3 ხრკა, გვ. CXLV). „ეს და ზემომოყვანილი სტრიქონები ექვს ალარ უნდა ბადავდნენ ჩვენში, რომ ავტორი ამ მოთხრობისა დიდი მოურავია, მაგრამ სად იწყება მისი მოთხრობა პარიჟის ხრონიკაში და სად თავდება, გადაქრით არ შევიძლია თქმა. შევნიშნავთ მხოლოდ, რომ ჩვენის მოსაზრებით, ის ცნობები, რომელნიც პარიჟის ხრონიკაში დიდ მოურავის თავგადასავალს ეხებიან, თვით დიდი მოურავის დღიურიდან უნდა იყვნენ ამოღებულნი. ამიტომაც ეს ამბები დაწვრილ-

ბით და უფრო დიდი მოურავის სასარგებლოთ არიან მოთხოვნილნი“-ო, ბრძანებს პატივცემული მკვლევარი (იქვე CXLVII).

მართლაც იმ ამბებს, რომლებიც დიდი მოურავის ცხოვრებასა და მოღვაწეობას მოგვითხრობენ, ისეთი კილო აქვს, თითქმის თვით სააკაძის ნალაპარაკები უფილიყოს ჩაწერილი, იგი პირველი პირით, მეობით გვიამბობს. ამიტომ ბ. ე. თაყაიშვილის აზრი, რომ ამ ადგილას პარიზის ქრონიკის შეზღვენელს წყაროდ დიდი მოურავის ან წერილები, ან დღიური უნდა ჰქონოდა, ჰქუასთან ახლოა. მაგრამ თვით ქრონიკის ამ ადგილზე სტეფანის შესწავლამ დამარწმუნა, რომ ე. თაყაიშვილი ამ შემთხვევაში სცდება: ქრონიკის შეზღვენელს ხელთა ჰქონია სააკაძის დღიური-კი არა, არაჲდ უეჭველია იოსებ ტფილელის ისტორიული პოემა „დიდ-მოურავიანი“. რომ ეს სრული ქეშმარიტებაა, ამის დასაბუთებლად ამ ორი თხზულების ზოგიერთ ადგილების შედარებაც სრულებით საკმარისია.

პარიზის ქრონიკაში მაგალითად ზოგიერთი ადგილი თუმცა პროზად არის ნაწერი, მაგრამ ნამდვილად-კი ლექსია, იგივე ლექსი თითქმის სიტყვა სიტყვით, რომელიც დიდმოურავიანშია. ორს მაგალითს მოვიყვან, მხოლოდ პარიზის ქრონიკითან ამოღებულს ნაწყვეტებს ლექსის სახედვე დავაღებ: მეფემ რომ მოურავის გიორგი სააკაძის დის ცოლად შერთვა მოიწადინა მოურავმა.

პარიზის ქრონიკით:

„შეთვალა: „ნუ დამკარგავ აგრე
ადვილ ნუ დამთმობო
როდეს განახვენ დიდნი კაცი შეგი-
კვეთენ დაგდებასა
ჩემსა ცუდად დაქერასა და სუბუქად
აგდებასა
შადიმან მყავს მტერი, გეტყვის სიკე-
დილსა და გაგდებასა
და ახლავ მიჯობს ჩამომეხსნა ბოლოს
ქირში ჩაგდებასა“

(გვ. 37)

დიდმოურავიანით:

„შესთვალე, თუ „ნუ დამკარგავ, აგრე
ადრე ნუ დამთმობდი
ოდეს განახვენ დიდნი კაცი შეგიკვე-
თენ დაგდებასა
ჩემსა ცუდად დაქერასა და სუბუ-
ქად აგდებასა
შადიმან არს ჩემი ქიში გირჩევს
სიკედილს გაგდებასა
ახლა მიჯობს, ჩამომეხსენ, ბოლოს
ქიოში ჩაგდებასა“

(იმედაშვილის გამ. გვ. 17)

ან კიდევ:

„კახთა მეფისა, ეს მეც ვიცი არა
გერგების-რა შესართავად
სხვა ბატონნი ვინც არიან თავმომ-
წონე გვარად თავად
სიხარულით ქალს მოგცემენ“...

(იქვე გვ. 32)

„კახთა მეფისა, ეს მეც ვიცი, არა
გხედების-რა შესართავად
სხვა ბატონნი ვინც არიან თავმომ-
წონე გვარად თავად
სიხარულით ქალს მოგცემენ“...

(იქვე :8)

პარიზის ქრონიკის და დიდმოურავიანის ზემოთყვანილი ნაწყვეტები ლექსად არის ნაწერი და თუ ჩვენ დავასვენით, რომ ქრონიკის ავტორს ამ ალაგას

თვით დიდი მოურავის დღიური ან წერილებით უსარგებლოა, მაშინ ისიც უნდა დაეკავიან, რომ მოურავის დღიური ან წერილები ლექსად ყოფილა თვით მოურავის მიერ შედგენილი, ან არა და, რომ დღიურის ცნობები თვით ქრონიკის ავტორს გაუღმესია. ორივე დასკვნა სრულებით შეუსაბამო და გასაოცარი იქნებოდა. ამის გამო ერთადერთი წყარო, საითგანაც ქრონიკის ავტორს მოთხრობაში ლექსად ნაწერი სტრიქონები უნდა შეჰპარვოდა, იოსებ ტფილელის „დიდმოურავიანი“-ა: იქნებ ამ უკანასკნელს დიდი მოურავის დღიური ან წერილები ხელთა ჰქონოდაც კიდევ, მაგრამ ქრონიკის აღმწერელს გაღმესილი პოემა აუღია წყაროდ და არა პროზად შედგენილი დღიური. მაშასადამე ცხადია, რომ „პარიზ. ქრ.“-ის შემდგენელს იოსებ ტფილელის საისტორიო პოემით უსარგებლოა.

„პარიზ. ქრ.“-ის მეორე წყაროდ, როგორც თ. ჟორდანიასაც აღნიშნული აქვს ქ. კბის II წიგნის „შინაარს“-ში (გვ. IX, CXVI) როსტომ მეფის 1648 წ. ვრცელი და საყუარდებო გუჯარი ყოფილა. ეს შინაარსიანი საბუთი თ. ჟორდანიასა აქვს დაბეჭდილი (ქ. კბი II, გვ. 461—464). ამ გუჯარისა და „პარიზ. ქრ.“-ის შედარება მართლაც ამტკიცებს, რომ მემბტიანის სიტყვებითგან „სოფელში მისი წესი არ დაიშალა და ამ სოფლით ბატონი ბაგრატ მიიცვალა“ მოყოლებული (გვ. 47,8 სტრიქ. ქვემოთგან) 56-ე გვერდამდე როსტომ მეფის სწორედ ეს 1648 წ. გუჯარია ნაწილ-ნაწილ შეტანილი. ამასთანავე სადაც-ც შეიძლებოდა ქრონიკის შემდგენელს დედანი სიტყვა-სიტყვით გადმოეწერიო. მხოლოდ იქ, სადაც როსტომი ამ გუჯარში მოსაუბრე კილოთი ლაპარაკობს, მოთხრობა სასაუბროდ გადაუქეთებია. მაგრამ ერთგან შემთხვევით დედნის ენა მაინც შენახულია, მაგ.:

... „როსტომ მეფემ რომელიც საფიცარიც მისცა ან პირობა და ფიცი ყველა გაუთავა. და კახმა ბატონმა რაც პირობა მოგვცა (sic) არც ერთი არ გაუთავა“-ო (პარიზ. ქრ. 53).

... ჩუენც რომელიც საფიცარი მივეციო და ან პირობა დავუდევოთ, ყუელაქა გაუთავეთ, და კახმა ბატონმა რაც პირობა და ფიცი მოგვცა, არც ერთი არ გაგვთავა“-ო (როსტომ მეფის 1648 წ. გუჯარი, ქ. კბი II, 463).

ამას გარდა „პარიზ. ქრ.“-ის შემდგენელს ერთ-ერთ წყაროდ ფარსადან გორგიჯანიძის ისტორიის უკანასკნელი ნაწილიც უნდა ჰქონოდა. ეს ცხადი იქმნება ყველასათვის, ეინც „პარიზ. ქრ.“-ის ცნობებს როსტომ მეფის მიერ დებედაზე გატეხილ ხიდის აშენებისა, იქ მოწყობილ ნადირობისა, ბატონიშვილის ლუარსაბის სასიყვდილოდ დაქრისა, ხმალში გაწვევით გასამართლების ამბავს და სხვას (გვ. 58, 11 სტრიქ.—60 გვ.) ფარსადან გორგიჯანიძის თხზულების შესატყვისის ადგილს შეადარებს (ჩლბ. გვ. 533 § 15 -- გვ. 536 § 16, ქიკ. გვ. 323 § 15—327). ფარსადანის თხზულებითგან ამოღებული ცნობებიც ქრონიკის შემდგენელს თითქმის სიტყვა-სიტყვით გადმოეწერილი აქვს. ერთი სიტყვით, „პარიზ. ქრ.“-ის შემდგენელი თავისი ნაშრომის უკანასკნელ ნაწილში ყო-

ველგვარ მასალებით (პოფმა, ფ. გორგიჯანიძის ისტორია და სხვა) განურჩევლად სარგებლობს და მეტად ტლანქ კომპილატორად მოჩანს. ხოლო რაკი მისმა წყაროებმა ჩვენამდის მოაღწია, ამიტომ ამ უკანასკნელს ნაწილს თითქმის არავითარი მნიშვნელობა არა აქვს.

რაკი დაერწმუნდით, რომ ქცის გავრძელების გადამკეთებელს და „პარ. ქრ.“-ის შემდგენელს ბატონიშვილ ვახუშტის მკაცრი კრიტიკული განხილვა, რომელიც მან „სწავლულ კაცთა“ ნაწარმოებს უძღვნა, უნდა სცოდნოდეთ და უხელმძღვანელოთ კიდევ, ხოლო თვით ვახუშტს ქცის გადაკეთებული გავრძელება და „პარიზ. ქრკა“ ნანახი არ უნდა ჰქონდეს და იმ შრავალ საყურადღებო ცნობების შესახებ, რომელიც ქცის გადაკეთებულს გავრძელებაში სხვადასხვა წყაროებითგან არის შეტანილი, არა სცოდნია რა, ამის გამო ცხადია, რომ ქცის გადაკეთებული გავრძელება ვახუშტის თხზულების დამთავრების შემდგომ, ანუ 1745 წლის შემდგომ, უნდა აყოს დაწერილი, დაახლოებით 1745—1760 წლებში.

როგორც ქცის გადაკეთებულს გავრძელებას, ისევე „პარიზ. ქრკა“-ს ეხლა მხოლოდ იმდენად აქვთ მნიშვნელობა, რამდენადაც ამ ორ თხზულებაში ვრცელი ამონაწერებია შენახული სხვადასხვა ძველ მატრიანეებითგან, რომელნიც ან დაკარგულია, ან ჯერ აღმოჩენილი არ არიან. სანამ ისინი აღმოჩნდებოდნენ, მანამდის ამ ორ მატრიანეს, განსაკუთრებით-კი პირველს, ქართული საისტორიო მეცნიერებისათვის, მეტადრე საჭარბველოს XIV—XVI ს.ს. ისტორიისათვის მნიშვნელობა არ დაეკარგება.

სენიან ჩხეიძე

სენიან ჩხეიძეს ეკუთვნის საისტორიო თხზულება, რომელსაც ავტორმა უწოდა „ცხოვრება მეფეთა“ (Histoire de la Géorgie, II-me partie, ჩუბინა-შვილის გაზ., გვ. 307, კიკ. გვ. 1). ეს ნაწარმოები დაწერილია იმ დროს, როდესაც ქცა გასწორებული და შეესებულებოდა იყო, და მასაც ქცის გავლენა ნათლად აქყვია.

თვით ავტორი თავის თხზულებაში ბევრგან ლაპარაკობს თავის თავზე, ამიტომ, რაზედმადაც ეს მისი ისტორიის შესასწავლად საჭიროა, მისი ვინაობისა და თავგადასავლის გამორკვევას შეეუდგებით.

სენიან ჩხეიძე გიორგი XI-ის ძმის „ლევანის გაზრდილი იყო და მერმე ქაიხოსროსთან შეზდილი“ (იქვე, ჩუბ. 312, კიკ. 9). ხოლო შემდგომ, როგორც ეტყობა, მეფე გიორგი XI-ის კარის კაცი ყოფილა. პირველად იგი თავის თავს მაშინ იხსენიებს, როცა გიორგი მეფემ არაგვის ერისთავის იასონის განდგომის გამო არაგვის ხეობაში გაილაშქრა. როგორც ჩანს, სენიან ჩხეიძეს ამ ლაშქრობაში მონაწილეობა მიუღია: „გასწყრა მეფე და შეპყარა ქართველნი და შეუხდბა საერისთოს, გარდაიარა მჰადის-ჯვარი, დავებჯინენით ტინსა, დაგვიწყეს სროლა, შეგვექმნა ცემა და სროლა... შევქქენით წვა და დაგვა“-ო (ჩუბ. გვ. 309—310, კიკ. გვ. 5). ეს ამბავი 1687 წელს (იქვე) მომხდარა. მაშასადამე, ამ დროს იგი დეაქცაცებული ყოფილა და მეფის სამსახურში ითვლებოდა. 1696 წელს, როცა ყაენის ბრძანებით ბატონიშვილი ქაიხოსრო სპარსეთში „გაისტუმრეს პატივითა, მაგრამ კაცნი მკირდნი გაატანეს“ (იქვე, ჩუბ. 312, კიკ. 8), ამ მკირდრიცხოვან ამალაში სხვათა შორის „გაყუა სენიან ჩხეიძე“, ჩვენი ისტორიკოსი (იქვე). ისპაანში რომ ყაენმა ქაიხოსრო ბატონიშვილს „უღუფა“ არ გაუჩინა, ქონებრივად დიდს გაჭირვებაში ჩააცივნულან, „მოხდა სიღარიბე დიდი“-ო (იქვე). ამიტომ ყველა მხლებელნი ბატონიშვილმა სამშობლოში გაისტუმრა, „მაგრამ ჩხეიძემ სენიანმა არად ინება მოშორება მათი, თავად ლევანის გაზდილი იყო და მერმე ქაიხოსროსთან შეზდილი“-ო (იქვე), მოგვითხრობს ისტორიკოსი თავის თავზე. 1697 წელს, 5 მარტს რომ გიორგი მეფე ისპაანში მიმრძანებულა და მიეგებნენ „მანი და ძმისწულნი“ (იქვე, ჩუბ. 313, კიკ. 9), როგორც ეტყობა, ქაიხოსროს ს. ჩხეიძეც თანა ჰხლებია. 1699 წელს ყაენმა „დაუძახა ბატონიშვილს ლევანს, უყო წყალრბა და ნაიბობა ქირმანისა“ მისცა (იქვე, ჩუბ. 313—314 კიკ. 11). ბატონიშვილი ლევანი რომ წაბრძანდა ქირმანში, „თან იახლა ჩხეიძე სენიან“ (იქვე, ჩუბ. 314, კიკ. 11). ისტორიკოსს მზურვალე მონაწილეობა მიუღია „ბულუჯთა“ წინააღმდეგ ომებში უდაბნოში (იქვე, ჩუბ. 314—315, კიკ. 12). სხვათა შორის მანიჩაის ლეღეში ბატონიშვილმა

ორას გამორჩეულს თათრის ჯარს „უთავე ჩხეიძე სეხნია“, მტრის წინააღმდეგ საბრძოლველად გაგზავნა (იქვე, ჩუბ. 315, კიკ. 13). ძლევაშისილი 11 თებერვალს 1700 წ. ქ. ქირმანში დაბრუნებულან (იქვე). იპვე წელს იენისში ყენმა გიორგი მეფეს მიანდო ქაშანიოგან შემოსულ „ბულქეთა და აელანთა“ უკუქცევა. მეფემ „გააყენა ბატონიშვილი ლევან“ (იქვე, ჩუბ. 316, კიკ. 14). ამ ლაშქრობაშიაც ჩვენს ისტორიკოსს სეხნია ჩხეიძეს დიდი მონაწილეობა მიუღია და თუ მას დაუუჯერებთ, დიდი მამაცობაც გამოუჩენია და სახიფათო განსაცდელს გადაარჩენია: „ერთი მხნე და მომადლო კაცი... მოუხდა ჩხეიძეს სეხნია, შეშოკრა ქაქაშა, გაუწყეიტა ბოლო ქარქაშისა, მაკრამ ნუხუს ვერა აენო. აიჭრა ვითარცა ვეფხი და ჩამოაგდო“-ო (იქვე, ჩუბ. 317, კიკ. 15—16). 1701 წელს შაჰმა ბატონიშვილს ლევანს ერანის მდივანბევოზა მისცა (იქვე, ჩუბ. 319, კიკ. 19), ხოლო მეფე გიორგის ქართლი უბოძა, აგრეთვე „ერანის სპასალარობა, ყანდარის ბეგლარბეგობა, გურიში“ (იქვე, ჩუბ. 320, კიკ. 19). 1703 წელს ლევან ბატონიშვილი „წაბრძანდა ისპაჰანდამ საქართველოს ნაიბად“ (იქვე, ჩუბ. 320, კიკ. 20) და მას თან გაჰყოლია ისტორიკოსი სეხნია ჩხეიძე. 1704 წელს ლევანმა თავის ძმას მეფეს გიორგის ფეშქაში აახლო და მიმრთმევად „გაგზავნა ჩხეიძე სეხნია“ (იქვე). მეფეს კარგად მოუღია მოციქული და ქირმანიოგან ყანდაარს წაუყვანია. (იქვე, ჩუბ. 321, კიკ. 21). ისტორიკოსს სპარსეთში 3 წელიწადს მოჰგვიანებია. 1707 წელს 4 თებერვალს მეფე გიორგიმ „გაისტუმრა ჩხეიძე სეხნია“ საჩუქრებით დატვირთული ძმისა და ძმისწულისათვის. თვით „სეხნიას უბოძა საბოძარი მრავალი და ქართლის მოღარეთ-ხუცობა“ (იქვე, ჩუბ. 322, კიკ. 23). ჩხეიძემ მეფის გამონაგზავნი ლევან მდივანბევსა და მის შვილს ქაიხოსროს მაშათს მიართვა (იქვე). რა-კი ისპაჰანში ამ დროს შიმშილის გამო ხალხი აჯანყდა, ყენმა ამბოხების ჩასაქრობად ბატონიშვილი ქაიხოსრო გაგზავნა, ხოლო მან „ჩაფრად თან წაიყვანა სეხნია“ (იქვე). ქაიხოსროს რომ ვაჭრობის გადიცვა ისპაჰანში საზარელი სიმკაცრით დაუთრგუნვია, ჩვენი ისტორიკოსი, როგორც ჩანს, საქართველოში დაბრუნებულა და იმავე 1707 წელს ვახტანგ მეფის თრიალეთსა და შანშანში დიდს ნადირობაში მონაწილეობა მიუღია (იქვე, ჩუბ. 324, კიკ. 25—26). 5 წელს როგორც ეტყობა ს. ჩხეიძეს სამშობლოში გაუტარებია და მხოლოდ 1712 წელი 28 თებერვალს მეფე ვახტანგი რომ 300 კაცის თანხლებით ყენთან გამგზავრებულა, სეხნია შორის მოღარეთ-ხუცესი და ისტორიკოსი ს. ჩხეიძე თან გაჰყოლია (იქვე, ჩუბ. 26, კიკ. 29). 1714 წლამდე იგი სპარსეთში შაჰის კარზე დარჩენილა და ამავე წლის 10 მარტს კი, როცა ვახტანგმა შაჰმადიანობაზე უარი სთქვა და ამის გამო იგი ჩამოაქვეითეს, ხოლო მის მაგიერ „ქართლის ბატონობა“ იმის ძმას (აღიყუელი ხანს) მისცეს, ვახტანგის ამაღაც უკან გაისტუმრეს „აახლეს მეფეს იესეს“ (იქვე, ჩუბ. 326, კიკ. 29). გამაჰმადიანებულმა და ქართლში გაქცეულმა ვახტანგმა 1722 წელს კახთა მეფედ დამტკიცებულს ერეკლე მეფის შვილს კოსტანტინეს (შამად ყული ხანად წოდებულს), რომელთანაც უსიამოვნობა ჰქონდა, „გაუგზავნა მეფემ ვახტანგ მოღარეთ ხუცესი სეხნია, ფეშქაშში შერიგებისა-თვის“ (იქვე, ჩუბ. 329, კიკ. 37). ისტორიკოსის მოციქულობას უნაყოფოდ არ ჩაუღლია: მეფენი შეარიგა. თუმცა საბოლოოდ საქმე მაინც ვერ

გასწორდა (იქვე). იმავე წელს ს. ჩხეიძე ვახტანგ მეფემ ხელშეორედ გაგზავნა ელჩად, ესლა-კი შაჰ-თამაზთან. ამ შემთხვევაშიაც მან მეფის მონღოლიობა პირნათლად აასრულა: ყაენმა „უყო წყალობა მეფეს ვახტანგს და გამოუგზავნა საჩუქრები“. მავრამ რაკი მეფე ვახტანგი კახა ბატონმა ყაენთან დაასმინა: „ეფო ხელშეწყვესა რუსეთისასა, ამოსწყვიტა რჯულისა თქვენისა მოსავნი“-ო (იქვე, ჩუბ. 330, ვიკ. 35); შაჰი 1723 წელს 10 იანვარს „გაუწყრა მეფეს ვახტანგს“. ჩამოართვა მეფობა და „დაუპირეს ჩხეიძე სეხნია, დაატყუევს“ (იქვე), ამის ზეშკომ ავტორის თავის თავის შესახებ აღარავითარი ცნობები არა აქვს მოყვანილი, ამიტომ მისი ცხოვრების მიზდინარეობა და თავგადასავალიც გამოურკვეველი რჩება.

სეხნია ჩხეიძემ ერთი საისტორიო თხზულება დაგვიტოვა, რომელსაც სათაურად შემდეგ გვუყვთა:

„ძლიერებითა ლუთისათა, ვიწყეთ ცხოვრება მეფეთა, მსმენელთათვის არა უნდომი, ამბითა უცხოთა ქვეყანისათა, არა მარტივად ქართლისა, ჩემის თვალთ-ნახული, ზოგიერთი მნახეთაგან სმენითა“ (იქვე, ჩუბ. 307, ვიკ. 1).

ჩხეიძის თხზულება 1653 წლის ამბავით იწყება და სწყდება 1739 წ., მაშასადამე, 85 წლის ისტორიის შეიცავს და სულ 35 დაბეჭდილი გვერდია (ჩუბ. 307—342).

თავის ისტორიას სათაურად ავტორმა „მეფეთა ცხოვრება“ დაარქვა იმიტომ, რომ მასში მოთავსებულია ქართლ-კახეთის მეფეთა თავგადასავალი 86 წლის განმავლობაში. რაკი ავტორმა დიდ ხანს სპარსეთში დაჰყო და სპარსეთის საქმეები უფრო ვრცლად და უკეთესად იცოდა ვიდრე თავის სამშობლოს ამბავი, ამიტომ მის ნაწარმოებში ერანის სახელმწიფო საქმეებს საპატრო აღგილი უნდა ჰქონოდა. ასეც მოხდა და თვით ისტორიკოსს თავის თხზულების სათაურში აღნიშნული აქვს, რომ მისი ისტორია არის „არა მარტივად ქართლისა“, არამედ „ამბითა უცხოთა ქვეყნისათა“ შემკული. ამგვარად ს. ჩხეიძის ისტორია ისე ქართლის ისტორია არ არის, როგორც მართლაც ქართლის მეფეთა ცხოვრება“. ხოლო რაკი ბედის უუღმართობის წყალობით ქართლის მეფეები იძულებულნი იყვნენ თავიანთ მეფობის უმეტესი ნაწილი საქართველოს გარეშე გაეუარებინათ და სპარსეთში „ბეგლარ-ბეგობისა და აზო-სპასალარობისა“ თანამდებობითა და ტვირთულნი სპარსეთის ურჩ ქვეშევრდომთათვის შეეღიათ თავიანთი ძალ-ღონე და დღენი, ამიტომ მათი „ცხოვრება“ უნებლიედ ისტორიკოსს უნდა დაეწერა „ამბით უცხოთა ქვეყნისათა არა მარტივად ქართლისა“.

საზარანდომით ხმა განდენილი, ყოველთა მებრძოლთა ზედან დიდად მძლეველი და თვით არავესგან ძლეული, თვით-მპყრობელი საქართველოსი, რომელი არს ახოვან ტანითა, ძლიერი ძალითა, უძლიერესი სიმახილითა, სწადელ ღიმილითა, ჟსაწადელეს კმუნეარებითა, მადლიერ-ხედვითა, საზარელ-ლმობიერ მკრთომლობითა, ბრძენ ცნობითა, უბრძენს გამორჩევითა, მარტივ სახითა, მრავალ-სახე მართებითა, შემრისხველ ყუდროებითა, მაამებელ განსწავლულებითა და არცა ერთისა კეთილისაგანისა შემაშფოთებელი, უბოძებთათვით მათ მტერთაც საწადელ და საყვარელ, სათნოებითა მისთაგან შეკდიმე-

ბულთა. — და ვითარცა ვინ აღრაცხნეს, ჭაოდენი საქმენი ეთხოებიან მეფესა მეფეთასა, რაოდენი მართებანი და გასაგებელნი: კიდეთა პურობანი, ნაპირთა კერანა, განხეთქილებათა კრძალენი, სამეფოსა წყნარობანი, ლაშქართა მეცნიერებანი, მთავართა ზაქვისა ცნობანი, მხედართა განწყევლებანი, სახლთა ნაბოქთა სააჯანი (sic), საქუთქლეთა შემოსულთანი (sic), მოციქულთა შეპთხევიანი, მეძღვნეთა ჯგროვანი (sic), შეცდომათა წყალობითი წუთონანი, სპათა წვეობანი, ღონიერთა მიმართებანი“ (იქვე, ჩუბ. 307, ქიკ. 1—2), აქ ახასიათებს თავის თხზულებაში სენია ჩხეიძე თავის გმირს. მთლად ეს ნაწყვეტი, — როგორც მეფის ღირსების აღწერილობა, ისე მეფის მოვალეობათა ბუნება, — მცირეოდენის ცვლილებით და დამახინჯებით დაგით აღმაშენებელის ისტორიითგან არის ამოღებული,

ს. ჩხეიძეა სათაურშივე აღნიშნული აქვს, რომ მისი ნააპრაბი, უმეტეს შემთხვევაში მისი „თვალნახული“-ა, ხოლო ზოგიერთი „მნახავთაგან სენიითა“ დაუწერია. მართლაც 1697 წლითგან მოყოლებული 1723 წლამდე ჩხეიძე მოგვითხრობს, ვითარცა თანამედროვე და მონაწილე, უფრო ხშირად ვითარცა თავისი თვლით მნახველი, დინარჩენი როგორც ეტყობა განაგონია. ყურადღების ღირსია, რომ ეს გარემოება ჩვენს ისტორიკოსსაც განსაკუთრებით აღნიშნული აქვს, გაგონილი ჩაწერილია „მნახავთაგან“ ო. მაშასადამე, არც მას დაჰყენებია, რომ „სმენით“ მოთხრობას მხოლოდ ნაშინ აქვს ფასი, როცა მოამბე მნახავია“. ს. ჩხეიძეს არა აქვს განმარტებული, რამდენად სანდო პირები იყვნენ მისი მოამბე „მნახავნი“.

ს. ჩხეიძეს საზოგადოდ ეტყობა, რომ მას ქართული საუკეთესო საისტორიო თხზულებები წაკითხული ჰქონია, მეტადვე დაგით აღმაშენებელისა და თამარ მეფის ისტორია. უეჭველია მას ხელთ ექნებოდა უკვე შესწორებული და შეესებული ქცა და ამ წყაროს ს. ჩხეიძის თხზულებაზე თავისი კვალი დაუჩინებია. მის ნაწარმოებს განსაკუთრებით დაგით აღმაშენებელის ისტორიის ზეგავლენა ეტყობა, ეს ცხადადა ჩანს იმ შესავლით, რომლითაც ს. ჩხეიძე თავის თხზულებას იწყებს და რომელიც ზემოთ იყო უკვე მოყვანილი. მთელი ეს ადგილი დაგით აღმაშენებელის ისტორიკოსის თხზულებითგან არის ამოღებული (იხ. ქა მეფეთ მეფისა დაგითისი *563, გვ. 331).

იმავე თხზულებითგან ამოულია ს. ჩხეიძეს მეფის მოვალეობის შემოძოყვანილი განმარტება: „და ვითარ ვინ აღრაცხნეს, სწერდა დაგით აღმაშენებელის ისტორიკოსი, რაოდენი საქმენი ეთხოებიან მეფობასა, რაოდენი მართებანი [და] განსაგებელნი: კიდეთა პურობანი, ნაპირთა“ და სხვადასხვა (იქვე * 551, გვ. 319).

თუმცა დაგით აღმაშენებელის ისტორიკოსის ნაწარმოებითგან ს. ჩხეიძეს ამ ორი ნაწყვეტის გარდა არა მოჰყავს რა და მთელი მისი თხზულება სულ სხვა რიგზეა აგებული, სახელდობრ ქრონოლოგიურზე, მაგრამ აქაც, ვგონებ, იგი ქცის გაგრძელებას უნდა ჰმძაფდეს: როგორც იქ, აქაც ზეტორი თვითოეულს ამბავს თარიღის აღნიშვნით იწყებს. ამგვარად მის ისტორიას უფრო მატინის ხასიათი აქვს და თვით მოთხრობაც ქრონოლოგიურს რიგზეა დალაგებული და არა ლოგიკურზე.

როგორც ჩანს, ს. ჩხეიძეს ქრონოლოგიურ ცნობების აღნიშვნა მეთოდოლოგიურ, მიუცილებელ მოთხოვნილებად მიაჩნდა. ეს იქითგანა ჩანს, რომ იმ შემთხვევაშიც, როცა მას თარიღი არა სცოდნია, ან არა ხსოვნებია, მაშინაც მას თუჩე საჭიროდ მიაჩნდა თარიღი გამოერკვია და თავის თხზულებაში შეეტანა: ამისთანა შემთხვევებში მას სიტყვა „ქრონიკონს“ შემდგომ ცარიელი ადგილი დაუტოვებია, იმის იმედით, რომ შემდგომ ჩაეწერა. ზოგიერთ შემთხვევის შესახებ მას, როგორც ჩანს, შემდეგაც ვერ გამოურკვევია ქრონიკონი და აქა იქ ცარიელი ადგილი შეუვსებელი დარჩენია (ჩუბ. 308, 309, ქიკ. 3, 4). სწორედ ქრონოლოგიური ცნობების სიუხვე შეადგენს სენზია ჩხეიძის ისტორიის ღირსებას.

მისი თხზულება საზოგადოდ შინაარსის მხრივ მეტად ერთფეროვანია: მოთხრობა თითქმის განსაკუთრებით მეფეთა პოლიტიკურსა და საღამქრო თავგადასავალს ეხება. ავტორი ომისა და ვაჟაკობის დიდი მოტრფიალეა და თვითოეულის შემთხვევით სარგებლობს, რომ დაწერილებით და აღტაცებით აგვიწეროს ისეთი ლაშქრობა-კი, რომელიც სპარსეთში მომხდარა და საქართველოსთან არაერთგვაროვან კავშირს არა აქვს (იხ. ჩუბ. გვ. 314—315, 316—317, 322—323, ქიკ. გვ. 11—13, 13—16, 22—25). საქართველოს შესახებ-კი მისი ცნობები განსაკუთრებით მეფეთა გამოცვლას მოგვითხრობს.

სენზია ჩხეიძეს კიდევ ერთი ნაკლი აქვს: როცა იგი იმდროინდელ საქართველოს პოლიტიკურ მდგომარეობას გეისურათებს ზოლმე, მისი მოთხრობა მუდამ უშფოთველი არის, პირიქით მოღიმარი და მზიარული-კია, თითქოს იგი ყუ-ლაფრის კმაყოფილი იყოს: პოლიტიკური უქუღმართობა მას არ აღელვებდა, ამისთანა შემთხვევებში მისი ცნობები მოკლე და მარტივია. სამაგიეროდ მას ლხინისა, ლოთობისა და განცხრომის ამბავის მოთხრობა არ ავიწყლებოდა (ჩუბ. ჩუბ. 312, 313, 319, 320, 324, 326). საზოგადოდ მის ნაწერს უდაოდელაობისა და ჭარბუტობის ელფერი ადევს: საქართველო დიდს განსაცდელში იყო პოლიტიკურად და ეკონომიურად, ს. ჩხეიძე-კი სწერდა „მტერი არსით აუჩიან“-ო (ჩუბ. ჩუბ. 308) და ჭართლის მეფეების ისტორიის ისე მოგვითხრობს, თითქოს მათზე ძლიერი ქვეყნიერებაზე არაფერი ყოფილიყოს: „ოთხთავე კიდეთა ქვეყანისათა ზარგახდომით ხმა განფენილი, ყოველთა მებრძოლთა ჩედან დიდად მძლეველი და თვით არავისგან ძლეული, თვით-მპყრობელი საქართველო“-ო (ჩუბ. ჩუბ. 307, ქიკ. 1). საზოგადოდ მისი აღწერილობა ხშირად გაზვიადებულია და ამ მხრივ უფრო სპარსულ ისტორიკოსებს მიაგავს, ვიდრე ქართველ ისტორიკოსებს: „მზემან ღმთისამან, ამას ბძანებდი იმისთანა არა ნახულა რაო. ჩამოაგდის კაცი ვითარცა კატა“ (ჩუბ. ჩუბ. 309—310, ქიკ. 1), „მზემა ღმთისამა და თავმან ამათმან, ეს ორნივე ერთად გენახათ, ამას ბძანებდით, ამათთანა კაცთა შვილი უკეთესი არ იქნებოა“ (ჩუბ. ჩუბ. 313, ქიკ. 9). „მე ასე ვგვარენ ღმერთი ნაშობი ღმერთი ამის არა იყოს ქვეყანასა ზედან“ (ჩუბ. ჩუბ. 321, ქიკ. 21, ამგვარივე წინადადებანი ჩუბ. ჩუბ. 315, 317 და სხვა, ქიკ. 13, 16 და სხვა).

ამასთანავე ს. ჩხეიძე გულქვა და შეუბრალებელი ადამიანი ჩანს: სწორედ გასაოცარია, რა აღტაცებით აღვიწერს ზოლმე იგი ზოცვა-ყლტას: რაც უნდა

საზარელი და შემადრწუნებელი სურათი იყოს, იგი წარმუხტებულად და ძლევამოსილობის აღფრთოვანებით და სინარულით მოგვითხრობს. თვითოეული ოპის ამბავს ყოველთვის მისდევს ცნობა, ამდენი და ამდენი თავი მიართევს მეფეს ან ბატონიშვილსაო (იქვე, ჩუბ. 315, 318 და ყველგან, ქიკ. 13, 17). ერთ ალავას მას აღნიშნული აქვს განსაკუთრებით: ბრძოლის შემდგომ „გარდაეხედით მოსვენებად, დაუავით მას ღამესა იქი, რა გათენდა, მიართევს თავი 540. აქაცა და იქაცა ააშენებინა თავების მინარა, თითო ოც-ოცი წყრთა“!!! (იქვე, ჩუბ. 318, ქიკ. 17). ან კიოვე, რა სიამაყით მოგვითხრობს ისტორიკოსი, თუ როგორ მოსპო ბატონიშვილმა ქაიხოსრომ ისპაჰანის ეპიკრების გაუფიცვა: „ქნა ნასალი უცხო და საკვირველი, ზოგი დახივა მეცელზე და ზოგი ყორით ზიბა დარაბასა, ზოგი დასკედა ნალ-ლურსმნითა, თქვენმა მზემა, მეორეს დღეს გენახათ ქუჩა-და-ქუჩა ხვარბლით აიგუს... შეიქნა ისპაჰანში სიმშვიდე და იეფობა“-ო (იქვე, ჩუბ. 321—322, ქიკ. 22).

სწორედ გასაოცარია აგრეთვე, რომ ს. ჩხეიძე, რომელიც საქართველოს თანამედროვე პოლიტიკურს განსაცდელს და დაუძლურებას თითქოს ვერც-კი გრძნობდა, ისეთის გახვიადებით ამკობდა ქართლის მეფეთა ვითომდა ძლიერებას, რომ გამოუცდელ მკითხველს შეუძლია იფიქროს, ალბათ ამ დროს საქართველო იმგვარადვე ძლიერი თუ იყო, როგორც თამარ მეფის დროსაო. იგივე ისტორიკოსი თითქოს ვერ ხედავდა, რომ ქართველი ერის პოლიტიკურ დაუძლურების და საშინელ განსაცდელისდა მიუხედავად ქართველთა მეთაურ, საზოგადოების საუკეთესო ნაწილი ასეთი მეღდარისა და დაუღალავის შრომით თავის სახელმწიფოსა და სამშობლოს გონებრივ, სახელმწიფოებრივ, სამოსამართლო და ეკონომიურ ყოფ-ცხოვრების განახლებისა და აყვავებისათვის იღვწოდა!... სეხნია ჩხეიძის დროს ცხოვრობდნენ: საბა სულხან ორბელიანი, რომელმაც თავის შესანიშნავს თხზულებას, ქართული ენის საუნჯე — ლექსაქონის შედგენას მრავალი წელიწადი შეალია, მეფე ვახტანგ VI, რომელმაც „დასტურლამალი“ შექმნა, ქართული სამართლის ყველა ძეგლები შეკრიბა და და თითონაც ახალი სასამართლო წიგნი შეადგენინა, „ქცა“ განაახლებინა, შეისწორებინა და შეავსო. სხვა რომ არა ყოფილიყო რა, ესეც იმდენად დიადი განმაცვიფრებელი შრომა იყო, რომ ამის დანახვა და შექმნევა, ბრძანა და ყრუსაც შეეძლო. ს. ჩხეიძის-კი მთელს თავის თხზულებაში ამ მოღვაწეობაზე კრინტი არ დაუძრავს, თუმცა მას, როგორც ქართლის სამეფოს „მოღარეთ-ხუცესს“, ბევრი რამ საყურადღებოს მოთხრობა შეეძლო.

როდესაც იგი ვახტანგ VI-ის ზედის უკუღმართობას მოგვითხრობს, როცა იგი გვიამბობს, რომ მეფე ყოველმხრივ მოტყუებული იძულებული იყო სამშობლოსათვის თავი მიენებებინა და უცხოეთში შეეფარებინა თავის მრავალტანჯული თავი, მას, მეფის მოღარეთ-ხუცესს და ისტორიკოსს, ერთგულად არ წარმოსცდენია მუუხარების გამოშავებული სიტყვა, მუხთალ იღბლისადმი ზაინც წყველა-ბრულება, რომელმაც ასეთი ნიჭიერი და საქართველოსთვის კირანხულები მეფე სამშობლოს უღრთოდ მოსტაცა. მას კალმოსანი ხელი არც-კი გაუწმენდია, რომ თანამედროვეთა და ჩამომავლობისათვის მისი დიადი ღვაწლი სამშობლო

ქვეყნის წინაშე ორიოდ წინადადებით მაინც გამოეთქვა და დაეხასიათებინა.. ამ შემთხვევაშიც ს. ჩხეიძე, როგორც ჩვეულებრივ, ცივი და გულგრილია, მისი ბაგე ღუმს, მის მარჯვენას კალმის მოსმა ეზარება... საზოგადოებრივი და მამუ-ლიშვილური გრძნობა მას მოდუნებული აქვს!..

ს. ჩხეიძის ნაწარმოები პირველად გამოსცა დ. ჩუბინაშვილმა მ. ბროსსეს ქუჩის კრებულში წ. II, გვ. 307--342. ამ გამოცემიდან ზ. კიკინაძემ გადა-ბეჭდა 1913 წ. (საქართველოს ცხოვრება, გვ. 1—52).

პაპუნა ორბელიანი

პაპუნა ორბელიანს დაწერილი აქვს საისტორიო თხზულება „ამბაენი ქართლისანი“, რომელიც ავტორისავე სიტყვით სეხნია ჩხეიძის მოთხრობის გაგრძელებას შეადგენს. თუმცა პაპუნა ორბელიანის ისტორიის 1773 წ. გადაწერილი ხარების საყდრის დეკანოზის ძე დავით ამ წიგნს „მცირე ქართლის ცხოვრება“-ს ეძახის, მაგრამ თვით ავტორი თავის თხზულებას უწოდებს „ამბაენი ქართლისანი“, ანუ „ამბაენი ქართლისაი“. ეს თვით თხზულების ქვემოთყვანილ შესავალითგანაც ჩანს და შემდეგ ლექსითგანაც, რომელიც ისტორიას წინ უძღვის:

„შეუდგე ამბაეს ქართლისას პაპუნა ორბელიანი...

აღწერე ყოელი ყოფილი“-ო (ქცა II, დ. ჩუბინაშვილის გამოც. 343, ქიქ. 53).

ისტორიკოსი ამბობს „ვინათგან ვილრე აქამომდე აღწერილ-იყო ამბაენი ესე ქართლისანი, აღწერელსა ამისას ჩხეიძე სეხნიასა დაშთომოდა შემდგომნი ყოფილნი და ყოფადნი და მე პაპუნამ ორბელიანმა ხელ-ვჰყავ აღწერად“-ო, (ქცა II, დ. ჩუბ. გვ. 343, ქიქ. 53). მართლაც პ. ორბელიანი თავის მოთხრობას სწორედ იქითგან იწყებს, სადაც სეხნია ჩხეიძის თხზულება სწყდება. უკანასკნელი ცნობა, რომელიც ს. ჩხეიძეს აქვს აღწერილი, 1739 წ. „თვესა მაისსა გ(ა)“ მომხდარს ამბავს ეხება (იქვე, ჩუბ. 342, ქიქ. 57), ხოლო პაპუნა ორბელიანი თავის თხზულებას ასე იწყებს: „ქორონიკონაა უკზ (427=1739 წ. ქ. შ.) თვესა ივლისსა“ ესა-და-ეს მოხდოა (იქვე, ჩუბ. 342, ქიქ. 54).

მაგრამ ეს მხოლოდ გარეგანი მსგავსებაა და როგორც ქვევით გამოკვეთილ იქმნება, შინაგანი თვისებებით ამ ორ ისტორიკოსს საერთო თვისებები არა აქვთ რა.

რა საქმის კაცი იყო, ან რა თანამდებობა ჰქონდა პაპუნა ორბელიანს, მის თხზულებითგან არა ჩანს. მხოლოდ რომისამეფო კარის მაზლობელი კაცი უნდა ყოფილიყო და სამხედრო მოქმედებისა და ომების მონაწილედ, ეს-კი სრულებით ცხადია. როდესაც 1747 წ. სპარსეთის შაჰის თავგასულობამ და მისგან დადებულ დიდძალ ფულის ჯარიმამ ქართველები ისე შეაწუხა, რომ იმოდენა ფულის გადახდას ისევე აჯანყება ირჩიეს, მეფე თეიმურაზი, ქართლის სამეფო მთავრობა, კათოლიკოზი და სამღვდლოება აიყარნენ, ტფილისითგან გაიბიზნენ და ცახეუ-ში შეეკრნენ, მაშინ „ვინც ორბელიანთა ხაზლისშვილნი იყვნეს, ყოველნი სახლეუ-ლით ბატონს (თეიმურაზს) გაყვნენ. ქვეყანა ისე ირყეოდა ყაენის შიშისაგან, რომ ქართლის ქვეყანაში გამაგრების იმედი აღარავის ჰქონდა, მაგრამ პაპუნამ ორბელიანმა და ყათლან თავის მამულის დაკარგვას ისევე თავისი წახდენა

იწიეს. გამოსთხოვეს ბატონს ფარმანი და წარვიდნენ თვისსა მამულსა შინა. მოვიდნენ პირველ ხრამისა ხეობასა შინა და სადა ციხე იყო ანუ გალავანა? გაამაგრეს და ხალხს მისცეს იმედი: „თუ რომელი ამბავი მოხდეს მტრისაგან, თქვენთან დავიხოცებით“-ო. მის მეტი ღონეც აღარა ჰქონდათ; რადგან ბატონს მოშორდნენ თავისის მამულის გულისათვის, უსიკვდილოდ გაშეება აღარ ჰგებოდა... იყვნენ პაპუნა და ყოფილან ორბელიანი დღე-ღამე მატებასა სიმაგრეთა ციხისასა“ (იქვე, ჩუბ. 395—396, ქიკ. 128). როგორც ამ სიტყვებითგან ჩანს, ისტორიკოსი პაპუნა მეფეს უნდა ხლებოდა და თავისი მამულის დასაცავად რომ წასულიყო და მეფეს მოშორებოდა, ამისათვის მეფის საგანგებო ნებართვა, „ფარმანი“ იყო საჭირო.

ორბელიანთა საგვარეულოს წევრებს სარდლობა და სხვა დიდი მოხელეობა ჰქონდათ ხოლმე. მაგრამ ჩვენი ისტორიკოსი პაპუნა ორბელიანი არც სარდლად ჩანს, არც ვაზირად. ამ დროს ორბელიანთაგან დიმიტრი—მანდატურთ-ჟხუცესად იყო, ზაალ—მეფის მეთოფეთა წინამძღოლად, ქაიხოსრო—სარდლად ამირსპასალარად (იქვე, ჩუბ. 384—386, ქიკ. 112—114).

თვით პაპუნა-კი არსად თავის თანამდებობას არ ამჟღავნებს. მაინცღა მაინც არც ვაზირთა შორის ჩანს, არც ქვეყნის გამგე დიდ მოხელეებში. ამისდა მიუხედავად ჩვენი ისტორიკოსი მაინც ჩვილებრივ მეფეს ჰხლებია და ხშირად აღწერილ ამბების მონაწილე და თანადამხუდარი ყოფილა. თავის თხოვლების შესავალშიც პაპუნა ორბელიანი ამბობს: ქვემოთხსენებული ამბები „რომელნიმე ვიხილვ თჳალითა ჩემითა და რომელნიმე მომთხრნეს სარწმუნოთა კაცთაგან“-ო (იქვე, ჩუბ. 343, ქიკ. 53). თვით ისტორიკოსის მოთხრობასა და კილოსაც ხშირად ეტყობა, რომ ისტორიკოსი მართლაც თითონ მონაწილე და თანადამხუდარი არის.

საყურადღებოა, რომ პ. ორბელიანი ომშიაც მეფესთან ერთად ყოფილა. მაგ. 1744 წ. ურუმებთან მომხდარ ომის შესახებ იგი ამბობს: „მას დღეს რომ გენახათ ბატონიშვილი ერეკლე, ამას ბრძანებდით, თუცა ღამე ღვრე იბრძვისო. პასაკითა იყო მცირე, მაგრამ რასაც საქმეს იქმოდა, ფალავანის შესაღარი ისი იქნებოდა“-ო (იქვე, ჩუბ. 363, ქიკ. 82). იმავე წელს საგურამოს მახლობლად მომხდარ ომის შესახებაც პაპუნას ნათქვამი აქვს: „ბატონიშვილი ერეკლე რომ გენახათ იმ დღესა, ასე ბრძანებდი, არა თუ ფალავანი, თვარემ ესე ვის შეუძლია სათვისოსა ომსა გარდა, ვითა ისარდლა, შვაბა ჯარი, განუკვირდებოდათ ყოველთა“-ო (იქვე, ჩუბ. 363, ქიკ. 88).

1747—1748 წ. ტფილისის ციხის სპარსთა ხელითგან გამოსაგლეჯად მომხდარ შედგარ ბრძოლაში ხომ პაპუნა ორბელიანი თვითაც მონაწილე ყოფილა თავის ყმებითურთ; ჯერ თაბორის კოშკზე აქრით თავი ისახვლა პაპუნას ყმაშევერდა მღებრიშვილმა (იქვე 410), მერე ორბელიანი მღიჯანბეგი იოანე და თვით „პაპუნა თავისის მსახურ აზნაურშვილითა გარდაუცვიდნენ ციხეში... დააყენეს მუშა და კარის გაღებას ეცადნენ“ და მოახერხეს კიდეც (იქვე, ჩუბ. 412, ქიკ. 151).

დანარჩენ ომებში და ლაშქრობაშიც ჩვენი ისტორიკოსი თავის თანადამხუდრობასა და მონაწილეობას მოთხრობის კილოთი ამჟღავნებს, როგორც

მაგ.: „გავედით იქით, რა ერთსა აღაჯსა გავიარეთ, გამოჩნდა ჯარი თანახანისა“-ო (იქვე, ჩუბ. 425, კიპ. 169); „შეგვიკრეს გზები, ჩვენ არ ვიცოდით, წავედით სილნახილად“-ო (იქვე): „რაც ჯარი მიგვდედა, ნახევარი ვეღარ ამოგვეყვა“-ო (იქვე); „გავიარეთ ორი ღღე“ (იქვე, ჩუბ. 427, კიპ. 163); „მივეწივნენთ ალაზნის პირზე... ლენი ასე უწინ შემოგვგზნენ“-ო (იქვე, ჩუბ. 431, კიპ. 179); „შეიქმნა ომი ფიცხელი რომ ამისთანა ომი არ გვენახა“-ო (იქვე, ჩუბ. 441, კიპ. 193); „იმ ღღეს გენახათ ზუზოან-ბატონი, ფალანისა მსგავსად იბრძოდა“-ო (იქვე, ჩუბ. 451, კიპ. 207).

მაგრამ ჩვენი ისტორიკოსი პაპუნა ორბელიანი მარტო ომების „თანაღამხუდარი“ და თვალთ მხილველი-კი არა ყოფილა, იგი მშვიდობიანობის დროსაც, ღღესაწაულებში მეფის მახლობელი კაცი ყოფილა. მაგ. 1745 წ. თეიმურაზის მეფედ კურთხევისას დასწრება და დიკებულ და სასიხარულო სანახაობით აღტაცებული გაიძახის: „თქვენმა მზემა, ერთი უკეთესი სანახაურო კაცის თვალთ აღარ ინახებოდა“-ო (იქვე, ჩუბ. 342, კიპ. 109). 1751 წელს ისტორიკოსი ერეკლე მეფის ჭოროწყლისა დასწრება: და ამ ამბავის აღწერილობას ამგვარად ათავებს: „ერთი ამისთანა სიხარული არ გვენახა“-ო (იქვე, ჩუბ. 433, კიპ. 181). ერთი სიტყვით, მრავალი გარეგნება ცხადად ამტკიცებს, რომ პაპუნა ორბელიანი სამეფო კართან დაახლოებული ყოფილა.

თავის საისტორიო თხზულებისათვის მას ერთი ლექსად გამოთქმული ტაჭი წაუძღვანებია წინ, რომელშიაც ამბობს:

„შეუღდე ამბავს ქართლისას პაპუნა ორბელიანი,
განმძლიერა მეფემან, ეინ არის გვირგვინიანი,
აღწევრე ყოელი ყოფილი მრავალგზის საჩივრიანი“-ო.

(იქვე, ჩუბ. 343, კიპ. 57).

ეს ლექსი ამტკიცებს, რომ პაპუნა ორბელიანის ისტორიკოსობისათვის მეფესაც ხელი შეუწყვია. სამეფო კარის ისტორიკოსი იყო თუ არა, ამის შესახებ პირდაპირი ცნობები არა მოგვეპოვება რა, მხოლოდ რომ მეფეს მისი ისტორიკოსობა სკოდნია და მისი მოღვაწეობისათვის ხელი შეუწყვია და „გაუძლიერებია“. კიდევ, ეს შემომოყვანილ ტაქტიკაზეც ცხადად ჩანს.

რასაკვირველია შეუძლებელია პაპუნა ორბელიანი ყველა მოთხოვნილ ამბების „თანაღამხუდარი“ და თვალთ მხილველი ყოფილიყო, ამიტომ უეჭველია ჩვენი ისტორიკოსი არა ერთხელ და ორჯერ იძულებული იქმნებოდა სხვის ნახული და ნაამბობი შეეტანა თავის თხზულებაში. აქი თვით პაპუნა ორბელიანიც ამბობს: „რომელმე მომითხრეს სარწმუნოთა კაცთაგან“-ო (იქვე, ჩუბ. 342, კიპ. 57). ეს უკანასკნელი ცნობა ყურადღების ღირსია. ჩვენ ეხლა ვიცით, რომ ზეპირ წყაროების თვისებებსა და ღირსებას უკვე ძველ ქართულ საისტორიო მწერლობაში-ჯეროვან ყურადღებას აქცევდნენ. გიორგი მთაწმიდელს, როგორც ვიცით, აღნიშნული აქვს, რომ მისი ზეპირი წყარო და მოამბე თანაღამხუდარი და თვალთ მხილველი იყო, ამასთანავე „უცხო... ყოელითურთ ჭყუელისაგან“ და სრულგზით „სარწმუნონი“ იყვნენ (აქვე, გვ. 138). XVII—

XVIII საუკ., ქართულ საისტორიო მწერლობის აღორძინების ხანაშიც, როგორც ვხედავთ, ქართველ ისტორიკოსებს ამ მეთოდოლოგიურ მოთხოვნილებასთვის კვლავ მიუქცევიათ ყურადღება, მაგრამ მაინც იმ ხარისხამდე ვერ მიულწივიათ, რომელხელდაც გიორგი მთაწმიდელი იღვა. თუმცა სეხნია ჩხეიძესაც აქვს აღნიშნული, რომ „ზოგიერთი მნასათაგან სენიითა“ შეუტყვია და ჩაუწერია თავის თხზულებაში, მაგრამ მას დაეწევა ალენიშნა, რამდენად სანდო პირები იყვნენ მისი მომთხრობელი „მნაბაიწი“. პაპუნა ორბელიანს მართალია ეს მეთოდოლოგიური გარემოება არ გამოჰპარვია და აღუნიშნავს „რომელნიმე მომთხრონეს სარწმუნოთა კაცთაგან“-ო, მაგრამ იმას თავის მხრივ დაეწევა და არაფერი აქვს ნათქვამი, მისი მომთხრობელი „სარწმუნო კაცი“ თანადამხუდარნი და „მნაბაიწი“ იყვნენ თუ არა? უამისოდ, ცხადია, სარწმუნო კაცთა ცნობებსაც დიდი ფასი არ ექნებოდა. შესაძლებელია პაპუნა ორბელიანს ეს მეთოდოლოგიური მოთხოვნილება თავისდათავად ნაუგლისსმევი ჰქონოდა, მაგრამ ამ გარემოების ზოუსხეებლობა მაინც ნაკლია. თუ რომ ეს გარემოება XI საუკ. გიორგი მთაწმიდელს არ დაეწევა და საგანგებოდ აღნიშნა, მით უმეტეს ს. ჩხეიძესა და პ. ორბელიანს უნდა ხსომებოდათ. ამისდა მიუხედავად მართო ის გარემოება, რომ ეს ორი ქართველი ისტორიკოსი თავიანთ ზეპირ წყაროების შესახებ ლაპარაკობენ, თავისდათავად საუგლისსმეიეროა და უმეველია ძველ ქართულ საისტორიო მწერლობის შესწავლისა და გავლენის შეუფგი უნდა იყოს. ეს გარემოება ქართულ საისტორიო მწერლობის გამოცოცხლებისა და აღორძინების დამამტკიცებელია.

პ. ორბელიანის თხზულებას აქა-იქ მართლაც ემჩნევა, რომ მოთხრობა ზოგან ზეპირ წყაროებზე არის დაფუძნებული. მაგ. 1739 წ. ახმეტას ბოლოს ამოწვევით ლექსმცარცველთა რიცხვის შესახებ ნათქვამი აქვს: „იტყოდენ ათას ხუთასი თავი მოიქრა“-ო (ამბაენი ქართლისანი, იქვე, ჩუბ. 344, კიკ. 55). 1747 წ. გორითგან ტფილისში ჩაპოტანილ შაჰნადირისეულ დიდი ზარბაზნის შესახებაც სწერია: „იტყოდენ, ორიათას ათასი (sic) ლიტრა არისო“ (იქვე, ჩუბ. 410, კიკ. 149). განჯა-ერეფანსა და საქართველოს სხვა მოსაზღვრე ქვეყნებში 1750 წ. დავლად და ფეშქაშად ნაშოვნ ქონების რაოდენობის შესახებაც ისტორიკოსი ამბობს; „სიმრავლისა რალა მოგახსენო? ასე იტყოდენ, რასის ათასი ცხვარი იყოო, რაც სულ ჯარმა იშოვა და ავისა შედევათ ძროხა ანუ კიდებული საქონელი“-ო (იქვე, ჩუბ. 423, კიკ. 174). 1752 წ. ყარაღალის მფლობელის გულუზე ასპინძლობის შესახებ ქართლ-კახეთის დამპყრობელი ჩინებულნი თავადნი „ასე იტყოდენ, თუ არ ყაენისაგან, სხვისა იმგვარისა კაციასაგან ასეთი დახდომა ძნელად შესაძლებელი არისო“ (იქვე, ჩუბ. 440, კიკ. 191). დასასრულ, 1754 წ. ლეკთა წინააღმდეგ მომხდარ ომის შესახებ ისტორიკოსს აღნიშნული აქვს: „ქისიყის მოურავი ძველი და ახალი ორიც მოსაწონად შეიბნენ, რომე იმ დღეს მათი ქება ბევრისაგან მოგვესწანეს“-ო (იქვე, ჩუბ. 456, კიკ. 214).

ზევით უკვე აღნიშნული იყო, რომ პაპუნა ორბელიანის ისტორია თავისი შინაგანი თვისებებით ს. ჩხეიძის თხზულებისაგან არსებითად განსხვავდება იმგვარადვე, როგორც თვით ავტორებიც სულ სხვადასხვა სულიერ და გონებრივ

ველადიდების პატრონებად მოჩანან. საკმარისია მარტო ის გარემოებაც გავიხსენოთ, რომ პაპუნა ორბელიანი თავის თხზულებას 1739 წლის ამბებით იწყებს და 1758 წლის ამბებით ათავებს, ესე იგი რომ მასი ნაწარმოები მხოლოდ 19 წლის ისტორიას შეიცავს, მაგრამ აღმოსავლეთ საქართველოს ამ 19 წლის თავგადასავალს 131 დაბეჭდილი გვერდი უკავია (იქვე, ჩუბ. 343—474, ქიკ. 53—20), და ჩვენთვის მაშინვე ნათელი იქნება, რამდენად ვრცელია პ. ორბელიანის შრომა ს. ჩხეიძის თხზულებასთან შედარებით, როგორცაც 26 წლის საისტორიო ამბებისათვის 35 (ნაბეჭდ) გვერდზე მეტი ვერ გამოუშენა.

შინაარსის მხრივაც ამ ორ ისტორიკოსს შორის დიდი და არსებითი განსხვავებაა: ს. ჩხეიძემ თუ „მეფეთა ცხოვრება“ დასწერა, პ. ორბელიანს აღწერილი აქვს „აშმაგნი ქართლისანი“, ესე იგი აღმოსავლეთ საქართველოს თავგადასავალი, მარტო მეფეთა-კი არა, არამედ მთელი ქვეყნისა და მცხოვრებთა ისტორიაც. ამ მხრივ სწორედ ყურადღების ღირსია, რომ პ. ორბელიანს სერადი აწერია და აღწერა კიდევ „აშმაგნი ქართლისანი“ ერთი რომელსაშიც გვიჩვენებინან მეთოხის დროს-კი არა, არამედ განსაზღვრულ (17 წლის) ხანის განმავლობაში, როდესაც აღმოსავლეთს საქართველოში ჯერ ოსმალნი და სპარსელები თარეშობდნენ, შემდეგ ქვეყანა ნადირ-შაჰმა ჩაიგდო ხელში და მერმე თანდათან თეიმურაზ და ერეკლე მეფეები გაძლიერდნენ, ქართლ-კახეთი პოლიტიკურად გაერთიანდა და ერეკლემ თავის ბრძნულისა და წინდახედულის მოქმედებით მოსაზღვრე ხანები ყმად-ნაფიკად გაიხადა.

ისტორიკოსი უმთავრესად აღმოსავლეთ საქართველოს მდგომარეობას აქცევდა ყურადღებას, — „უამთა, ვითარებათა და ქცეულებათა“ მკვერმეტყველებით აღწერილი აქვს მას ყოველი „იწროებანი ქართლისანი და მალიადი ცვალებანი დამპყრობელთანი და განმკეთა ქვეყანისა ჩვენისათანი, მწარენი და ძნიათნი მოხარეობანი“, რომელიც აღმოსავლეთმა საქართველომ თურქ-სპარსთა ბატონობის დროს გამოიარა (იქვე, ჩუბ. 343, ქიკ. 53). თუმცა მას ამასთანავე დაწერილებით და საუცხოოდ მოთხრობილი აქვს ყველა ამბები, რომელიც აღმოსავლეთ საქართველოს აღორძინების ხანას ეხება თეიმურაზ და ერეკლე მეფეების დროს, მაგრამ თვით ისტორიკოსს სწაღიან, რომ მკითხველმა თავისი ყურადღება ჩვენი ქვეყნის სწორედ იმ პირველ გაქირავებულ მდგომარეობას მიაქციოს, როდესაც ჩვენ ქართველებს „ესეოდენნი ჭირნი და იწროებანი წარგუხზიანი“, რომ წინათ თითქმის, „კნინდა და აზოდეს ყოფილ-არაან ესე-ვითარნი იწროებანი“ (იქვე). ეს გარემოება აზტიკებს, რომ ჩვენი ისტორიკოსი შორსგაშსკერტელი და ღრმა აზროვნობის პატრონი ყოფილა. მერპინდელს აღორძინებას მისთვის თვალები არ ახსვებია და აღმოსავლეთ საქართველოს მაშინდელს გაძლიერებას მისთვის თავბრუ არ დაესხა.

რასაკვირველია პაპუნა ორბელიანი ქართლ-კახეთის გაერთიანებით, ქვეყნის მოღონიერებით, მტრების ძლევითა და განდევნით, თეიმურაზსა და განსაკუთრებით ერეკლე მეფეთა ნაყოფიერ სახელმწიფოებრივ და სოციალურ მოღვაწილობით გულწრფელად არის გახარებული და აღტაცებითაც მოგვათხრობს ამ ამბებს, — მაგრამ სამშობლო ქვეყნის წინანდელს უკიდურეს პოლიტიკურსა და ეკონომიურს გაქირვებასა და განსაცდელს ჩვენს ისტორიკოსზე ღრმა და წარუ-

ხოცელი შთაბეჭდილება მოუხდენია და ამიტომ მას საჭიროდ მიაჩნდა, რომ მერმინდელ თაობათაგან „არა დაეწყებულ-იქმნენ ესევეთარნი ამბავნი“, რომ საქართველოს „ესეოდენნი ქირნი და იწროებანი“ გამოუვლია (იქვე, ჩუბ. 343, ქიქ. 53).

3. ორბელიანი დარწმუნებული იყო, რომ რაკი მისი თხზულება და წერილი იქმნებოდა, მომავალი თაობა წაიკითხავდა, „შემდგომნი ჩეენნი მოიხსენებდნენ ესეოდენთა ჟამთა“ (იქვე). მას ჰსურდა, რომ ყოველს ქართველს, განსაკუთრებით-კი მოზარდ იაჟომას სცოდნოდა, თუ რა მიზეზით და როგორ დაატყდა საქართველოს ეს საშინელი განსაცდელი (იქვე, 343) და ამგზით „მოზარდულნი ქართლისანი განეკძაღნენ ქვეყანათა თჳსთა სიმტკიცისათვის“-ო (იქვე), მამულიშვილური გრძნობა გაპლევებოდათ და თავიანთ ქვეყნის კეთილდღეობაზე ფიქრსა და ზრუნვას შესჩვეოდნენ.

აღმოსავლეთი საქართველო იმ დროისაც, რომელიც ს. ჩხეიძესა აქვს აღწერილი, თუ უარესს მდგომარეობაში არ იმყოფებოდა ვიდრე 1739—1743 წ.წ.-ში, უკეთესს პირობებში მაინც ცხადია არა ყოფილა: მაშინაც ჩვენი ქვეყანა და ეროვნება უკიდურესს განსაცდელში იყო. მაგრამ ს. ჩხეიძე, როგორც გტყობა, ამას ვერც ხედავდა და ვერცა გრძნობდა: უდარდლობა, ერთგვარი ყალბი მედიდურობა და ბაქიობა ატყვია მისი მოთხრობის კილოს. ეს გარემოება საუესხოვოდ ახასიათებს ამ ორი ფსტორიკოსის სულიერ და გონებრივს თვისებას. 3. ორბელიანი ცხოვრებაში ჩახედული, ღრმა-მოაზრე და ეროვნულ-საზოგადოებრივ გრძნობებით გამსჭვალული ისტორიკოსია. მისი მამულიშვილური გული თანამგრძემთადმი სიყვარულთა სძვერს, მისი გონება და აზრი საქართველოს მომავალს დასტრიალებს და ქვეყნის სიმტკიცეზე ოცნებობს. მას მშენიერად ესმის, რა განსაცდელშიც იყო ქართველობა და კარგად იცის, რომ მომავალ-შიაც მას ჯერ კიდევ ბევრი საზრუნავი და მუშაობა ჰმართებს, რომ საქართველოს სიმტკიცე და ძლიერება უზრუნველ ყოფილიყო და ოდინდელი განსაცდელი კვლავ თავს არ დასტყდომოდა.

მეტად საგულისხმეოა, რომ 3. ორბელიანი თავის თხზულების პირველს სტრიქონებში ცოტა არ იყოს თითქმის ჩვენს დიუბელს მოღვაწესა და ისტორიკოსს გიორგი მთაწმიდელს ჰბაძავს. გიორგი მთაწმიდელსავეთ, როდესაც იგი ამბობდა, რომ ბერძენთა მიერ მოყენებული ბოროტება და დევნა-შევიწროება ქართველთა მომავალ თავობის მიერ „არა დაეწყებულ იქმნას და კჳლად შემდგომად ჩუნესა მომავალნი ესევეთარსავე ქირსა არა შთაცვიდნენ“, „არა დაეწყებულ იქმნას და გარეწარ ესევეთარი ესე მრავალფერი ლელვაჲ (იხ. აქვე გვ. 136—137), პაპუნა ორბელიანსაც ხომ უნდოდა, რომ მომავალ თავობის მიერ „არა დაეწყებულ-იქმნენ ესევეთარნი ამბავნი“-ო და მათი მიზეზი და ვითარება სცოდნოდათ. მაგრამ, რასაკვირველია, აქ უფრო სულიერი მსგავსებაა ვიდრე მიმბაძველობა.

პაპუნა ორბელიანს მოთხრობის წეს-რიგი საისტორიო თხზულებაში მათიანისებური აქვს: ამბები. ქრონოლოგიურად არის დალაგებული, მაგრამ იგი ყოველთვის ისტორიულ მოვლენათა თვით გარემოებასა და მიზეზებსაც აკვირდება და ისტორიასაც ხომ ისე სწერდა და მისი მიზანიც ის იყო, რომ წამეი-

თხავთ შეეგნოთ და „იუწყებოდნენ, თუ ვისგან და ვითა [და] რომლისა მიზეზითა იქმნენ ესე ყოფილნი“-ო (ამბავნი ქართლისანი, ჩუბ. 343, ქიქ. 53).

პ. ორბელიანი ტყვიანი და ცხოვრებაში ღრმად ჩახედული ისტორიკოსი იყო. მის ყურადღებას იპყრობდა და იზიდავდა ცხოვრების ფართო ასპარეზი და მრავალმხრივი მოვლენა. პოლიტიკურ ამბებსა და ომიანობას გარდა იგი საქართველოს ქონებრივსა და ეკონომიურს მდგომარეობასაც გვიხატავს: მშვენიერად აქვს მას დასურათებული „მწარენი და ძნიალნი მოხარკეობანი“, ყოველგვარი „ქირნი და იწროებანი“, რომელიც მის ღროს, ქართველებს გამოუვლიათ. საყაენო ხარკისა და უკანონო ჯარიმების რაოდენობა გნებავთ, თუ ის შედეგზე, რომელიც საქართველოში სპარსეთის შაჰების საფინანსო პოლიტიკას მოჰყვა, ან ცნობები ხალხისა და შემოსავლის აღწერის შესახებ აღმოსავლეთს საქართველოში სპარსთა და ოსმალთა ბატონობის ღროს გინდ სააღებშიცემო გზები და ვაჭრობა, ან სასმელ-სანოვანისა და საქონლის ფასები, თუ ფულების მოქრა, საკუთარ ზარაფხანის დაარსება და ფულების ფასები, — ყველა ამავების შესახებ ჩვენს ისტორიკოსს თავის თხზულებაში ძვირფასი ცნობები აქვს შეტანილი.

პ. ორბელიანის თხზულებაში უხვი მასალებია აგრეთვე იმდროინდელ ადმოსავლეთ საქართველოს სახელმწიფო და საეკლესიო წესწყობილების შესასწავლელად. განსაკუთრებით საგულისშიეროა და დიდმნიშვნელოვანი მისი ისტორიის ის ადგილები, სადაც მოთხრობილია, თუ როგორ ცდილობდნენ მეფენი თეიმურაზი და ერეკლე და მათი თანამშრომელნი საქართველოს ძველი წესწყობილების შესწავლას, გამორკვევას და აღდგენას.

საუცხოოდ არის აღწერილი აგრეთვე მეფის კურთხევისა და დარბაზობა-მეჯლისის წესები. ძვირფასი ცნობები მოიპოვება მაშინდელ აღმოსავლეთ საქართველოს მოსახლეობისა და გარდა-გარდმოსახლების შესახებ. ერთი სიტყვით, პ. ორბელიანის ისტორია მეტად შინაარსიანი თხზულებაა.

ხოლო თუ ამასთანავე გაეიხსენებთ, რომ ყველა ცნობის შესახებ მას ზედმიწევნით თარიღიც აქვს აღნიშნული, მაშინ ჩვენთვის ცხადი იქმნება, რომ XVIII საუკ. აღმოსავლეთ საქართველოს შესასწავლად პ. ორბელიანის თხზულება ძვირფასი და დაუშრეტელ საისტორიო წყაროდ უნდა ჩაითვალოს.

პ. ორბელიანის ნაწარმოები დაწერილია იმ დარბაისლურ ქართულ სასაუბრო კილოთი, რომელიც თავისი ღირსებით ძველ ქართველ საუკეთესო ისტორიკოსთა მშვენიერს ენას უახლოვდება. თამამად შეგვიძლია ვთქვათ, რომ აღოჩინების ხანის ქართულ საისტორიო მწერლობის მშვენიერად ვახუშტს შემდეგომ სწორედ პაპუნა ორბელიანი უნდა ჩაითვალოს.

პ. ორბელიანის ისტორია პირველად დ. ჩუბინაშვილმა გამოსცა მ. ბროსეს ქცის კრებულში (II ნაწილი, გვ. 347—474), ხოლო მეორედ იმავე გამოცემითგან უცვლელად გადაბეჭდა ზ. კიქინაშვიმ (საქართველოს ცხოვრება, ტფილისი, 1913 წ., გვ. 53—240).

ოზან მდივანბეგი ხერხეულიძე

ომან მდივანბეგ ხერხეულიძის კალამს ეკუთვნის საისტორიო ნაწარმოები, რომელსაც ეწოდება „მეფობა ირაკლი მეორისა, მეფისა თეიმურაზის ძისა“ (იხ. ქცა II, დ. ჩუბინაშვილის გამოცემა, გვ. 475—500, ზ. ქიქინაძის გამ. 241—276). ავტორისავე სიტყვით ეს თხზულება არის „შემოკლებული ისტორია ირაკლი მეორისა-თვის“ და მოგვითხრობს იმას, „თუ ვითარითა შრომითა მიიღო მან მეფობა ქართლისა, რომელსაცა გარდამატებულისა-თვის სიმონისა მიისა პირველად მიუბოძა შაჰნადირ კახთა მეფობა და შემდგომად შეაერთა მან სკიპტრა ორმეფობითი“-ო (იქვე, ჩუბ. 475, ქიკ. 241). ამგვარად ომან ხერხეულიძე პაუზნა ორბელიანისაგან განსხვავდება და თუ ამ უკანასკნელს აღმოსავლეთ საქართველოს მდგომარეობის აღწერა ჰსურდა და აგვიწერა კიდეც, ომან ხერხეულიძეს მეფის მოღვაწეობის („შრომანი და ღვაწლნი“) დახასიათება ჰქონდა განზრახული. მას უნდოდა, რომ მკითხველის ყურადღება ერეკლე მეფის სახელმწიფო მოღვაწეობის განსაკუთრებით ორი მოვლენისათვის მიეპყრა: ჯერ ერთი იმისათვის, „თუ ვითარითა შრომითა მიიღო მან მეფობა ქართლისა“ და მერე იმისათვის, თუ როგორ „შეაერთა მან სკიპტრა ორმეფობითი“, ანუ ქართლ-კახეთის სამეფოთა გაერთიანების ამბავისათვის.

როდის არის ომან მდივანბეგის საისტორიო თხზულება დაწერილი, ამის შესახებ თვით ნაწარმოებში გარკვეული ცნობები არ მოიპოვება, მხოლოდ ცხადია მაინც, რომ „მეფობა ირაკლი მეორისა“ უეჭველია 1795 წლის შემდგომ და ახლო ხანებში უნდა იყოს შედგენილი. ეს იქითგან ჩანს, რომ ჩვენი ისტორიკოსი 1749 წლის ამბებს ქვეშე ამბობს: „მიერ დღით იყო ერევანი მოხარკეობასა ქვეშე მეფეთასა (თეიმურაზისა და ერეკლისა) ღიდრე მოსვლამდე საქართველოსა წინა ყაჯარი მაჰმად ხანისა, გარნა ვერცა მან მოშალა სრულიად ერევნისა სამსახური საქართველოსაღმი“-ო, (იქვე, ჩუბ. გვ. 483, ქიკ. 252). მაშასადამე, როდესაც ომან ხერხეულიძე იმ ამბავსა სწერდა, ალა-მაჰმად-ხანი უკვე საქართველოში შემოსეული ყოფილა და უკან გაბრუნებულა კიდეც. ამისდა მიუხედავად ჩვენს ისტორიკოსს თავისი მოთხრობა მაინც 1795 წლამდე არ მოუყვანია, არამედ შეწყვეტილი აქვს 17⁹⁰ წლის „შემდგომად რამდენისაჲე წლისა“ მომხდარ ამბებით. (იქვე, ჩუბ. 496, 498, ქიკ. 271—275).

ერეკლეს მეფობის უკანასკნელი წლების ამბების მოუხსენებლობის მიზეზი ისტორიკოსს ამგვარად აქვს განმარტებული: „ხოლო რომელნიცა მოიწია მას ზედა ეამსა ღრმად მოხუცებისა მისისა (ე. ი. ერეკლე მეფისა) საქმე უზედურჭბითი და მოვიდა ალა-მაჰმად ხან და ალაონრა ტფილისი, მისთვის არა რა დამიწერიეს ჯერეთ, ვინათგან მიწეწი და ვითარებანი განვრცელდებოდა“-ო (იქვე,

(ჩუბ. გვ. 500, ქიკ. 276). მაშასადამე, ამ ხანის ამბების აღწერილობა ომან ხერხეულიძეს იმიტომ არ შეუტანია თავის თხზულებაში, რაკი მაშინ ჯერ კიდევ პოლიტიკური მდგომარეობა საბოლოოდ გამორკვეული არ ყოფილა, თვით ვითარებაც ჯერ საბოლოოდ ჩაოყალიბებული არ იყო და ის პოლიტიკური „მიზეზნი“, რომელმაც საქართველო უკიდურეს განსაცდელამდის მიიყვანა, „ვრცელდებოდნენ“.

ომან მდივანბეგ ხერხეულიძეს თავისი საისტორიო თხზულება 1722 წლის ამბავით დაუწყია და 1780 წლის შემდგომ მომენტამდე დაუშვავრება მოთხრობა, ესე იგი 60 წლის მანძიან აქვს აღწერილი. ამ საშოცი წლის ამბებისათვის მას მხოლოდ 25 გვერდი (ჩუბ. გვ. 475—500, ქიკ. 241—276) გაუმოუმეტნია. მაშასადამე, ამ მხრივ ომან ხერხეულიძე სენია ჩხეიძეს უფრო ნიაგავს, რომელმაც 86 წლის საისტორიო ამბავი 35 გვერდზე შაათაქსა, ვიდრე პაპუნა ორბელიანს, რომელმაც აღმოსავლეთ საქართველოს 19 წლის თავადისაგან 131 გვერდი უძღვნა. თვით ომან ხერხეულიძეც ალბათ კარგად გრძნობდა, რომ 60 წლისათვის 25 გვერდი მეტად ცოტა იყო და ამიტომაც არის, რომ თავის ნაწარმოებს „შემოკლებული ისტორია“ უწიდა.

სენია ჩხეიძესა და პაპუნა ორბელიანსათვის თავის თხზულების წყაროები ომან ხერხეულიძესაც აღნიშნული აქვს. მეფე ერეკლეს მოღვაწეობაო, ამბობს ისტორიკოსი, „სმენითა და მესსიერებითა და სარწმუნოთა კაცთაგან ცნობითა აღესწერეთ“ (ჩუბ. გვ. 500, ქიკ. 276). მაშასადამე, ისე გამოდის თითქოს თვით მემატინე მოთხრობილ ამბების არც თანადაზნაობა და არც თვითმზილველი ყოფილა და ყველაფერი „სარწმუნოთა კაცთაგან“ „სმენითა და ცნობით“ აქვს ნაამბობი. მაგრამ ამგვარი დასკვნა ვგონებ შემიძლია იქნებოდეს და „მესსიერებითა“-ს რომ ამბობს, თავისი თავი აქვს ალბათ ნაგულისხმევი: ვგონებ მას უნდოდა ეთქვა, ზოგი „სმენითა“ და „სარწმუნოთა კაცთაგან ცნობით“, ზოგი კიდევ „მესსიერებითა“ მაქვს აღწერილი. მაინცდამაინც საგულისხმეოა, რომ ჩვენს მემატინეს თავისი თანადაზნაობა და თვითმზილველობა სხეულებით საგანგებოდ აღნიშნული არა აქვს. თვით მოთხრობის კილოსაც არსად ეტყობა, რომ მისი ნოშახრობელი მემატინე რისივე მონაწილე და თანადაზნაობა ჩანდეს.

საყურადღებოა მხოლოდ, რომ თავის ზეპირ წყაროს შეახებ, მოამბეზზე განსაკუთრებით მოხსენებული აქვს, რომ ისინი „სარწმუნო კაცი“ იყვნენ. მაშასადამე, ომან მდივანსაც არ დაჰვიწყებია საისტორიო მწერლობის უცუქარობისათვის ეს აუცილებელი მოთხოვნილება, მაგრამ სხვაფორე ჩვენის ისტორიკოსი სუსტობს.

ერთი გარემოება არის გასაკვირველი: ომან ხერხეულიძის სიტყვებითგან ისე გამოდის, თითქოს მას არც ერთი წერილობითი საისტორიო წყარო არა ჰქონოდა და არ ეხელმძღვანელოს თავის მატინის შედგენის დროს. მაგრამ მისი მოთხრობა 1722 წლის ამბებით იწყება, რომელიც 1739 წლამდე უკვე სენია ჩხეიძესა ჰქონდა აღწერილი და 1739 წ. შემდეგ ხომ 1753 წლამდე პაპუნა ორბელიანმა აღწესა აღმოსავლეთ საქართველოს პოლიტიკური და საეკლტურო ცხოვრების ყველა დიდმნიშვნელოვანი ამბები. ერთი სიტყვით, რომ

დესაც ომან მდივანბეგმა თავის მატეან-ის წერას ხელი მიჰყო, აღმოსავლეთ სა-ქართველოს თავგადასავალი 1722 წ. მოყოლებული 1578 წლამდე უკვე აღწერილი იყო. თუ მისი თხზულების ამ ნაწილს სეხნია ჩხეიძისა და პაპუნა ორბელიანის ნაწარმოებების შესატყვისის ადგილებს შევადარებთ, ჩვენთვის ცხადი იქნება, რომ ომან ხერხეულიძეს წინამორბედ ისტორიკოსთა თხზულებებით უსარგებლია. მაშასადამე, ომან მდივანბეგის ზემომოყვანილი ცნობა მისი მატეანის წყაროების შესახებ სრული არ არის: წერილობითი წყაროების აღნიშვნა დაჰყენებულია.

ომან ხერხეულიძის თხზულება ნამდვილი მატეანეა: ქრონოლოგიურად აღნუსხული ამბები ერთი მეორეს მისდევს. მოთხრობა მოკლეა და მშრალი. მემატიანეს თავისი გულისყური განსაკუთრებით პოლიტიკურ ამბებისათვის მიუპყრია და მოვლენათა მხოლოდ გარეგანს მხარეს ეხება. ამასთანავე თუმცა თვით ავტორისავე სიტყვით მას ჰსურდა მკითხველისათვის დაენახებინა „თუ ვითარითა შრომითა მიიღო (გრეკლემ) მეფობა ქართლისა“ და „შეაერთა მან სიპატრა ორმეფობითი“, თვით ომან ხერხეულიძის მატეანეში-კი ეს ორი გარემოება დანარჩენ ამბებზე მაინცდამაინც განსაკუთრებულის გულმოდგინებითა და დაკვირვებით არ არის გაშუქებული. პირიქით, ორივე ზემოხსენებული საკითხი პაპუნა ორბელიანს უფრო ცხოვლადაც და უფრო მკაფიოდაც აქვს გამოარკვეული და აღწერილი.

უკვე აღნიშნული იყო, რომ თვით მემატიანე თავის თხზულებას „შემოკლებულ ისტორიას“ უწოდებს. შესაძლებელია აქ ავტორს თავისი წყაროების შემოკლებაც ჰქონდეს ნაგულისხმევი, მაგრამ მაინც ცხადია, რომ ისედაც მას საკმარისად არ მიაჩნდა თავის მატეანეში ყველა ცნობები შეეტანა, რაც-კი ვრეკლ მფის მოღვაწეობის შესახებ იცოდა. ვრდგან პირდაპირ ამბობს კიდეც: „ეხე-ვითარნი გამარჯვებანი ირაკლი მეფისაგან უანგარიშონი არიან და ამაღ ჟოვე-ლიეჲ ვერ მოვიხსენეთ, არამედ იგი აღვრიცხეთ, რომელი ღირსად-ხსოვნისა იყო და სხვანი მრავალნი გამარჯვებანი დავიდუმეთ“-ო (იქვე, ჩუბ. 495, პიკ. 269). მაშასადამე, ომან ხერხეულიძეს მხოლოდ მსხვილისა და „ღირსად-ხსოვისა“ ამბების აღნუსხვა მიაჩნდა საკმარისად.

ომან მდივანბეგის ნაშრომი ს. ჩხეიძისა და პაპუნა ორბელიანის თხზულებებსავე თარიღებით უხვად არის შემკული. სხვათა შორის საგულისხმეოა, რომ თარიღები ხერხეულიძის ნაწარმოებში თითო-ოროდას გარდა ქრონიკონით-კი არ არის აღნიშნული, არამედ „შობითგან ქრისტესით“.

მის ენაში უკვე შეხიზნულია რუსული სიტყვები: „ვერსი“ (იქვე, ჩუბ. 484, 487 და 491, პიკ. 254, 258 და 269) ალაჯის მაგიერ და „ურეგულო ჯარი“- (იქვე, ჩუბ. 484, პიკ. 254). გასაოცარია აგრეთვე, რომ ომან მდივანბეგი „ახალციხეს“ მაგიერ „აღსიხა“-ს სწერს (იქვე, ჩუბ. 478, 491 და 493, პიკ. 246, 264 და 266). ამიტომ შეიძლება აღვამიან ეფიქრა კიდეც, იქნებ ჩვენი მემატიანე ამ შემთხვევებში სპარსულ, ან ოსმალურ წყაროებით სარგებლობდაო, მაგრამ აქ ხელ სხვა მიზეზია: თუმცა გასაკვირველი-კია, მაგრამ ეტყობა ომან ხერხეულიძე ახალციხეს ისევე უძახდა, როგორც თურქები უძახდნენ.

ზემოთქმულითგან ირკვევა, რომ ომან მდივანბეგ ზერხეულიძის მატთანე ვითარცა საისტორიო ნაწარმოები, მაინცდამაინც დიდი არაფერია და პაჟუნა ორბელიანისას ხომ ძალიან ჩამოუვარდება. მხოლოდ ერეკლე მეფის მოღვაწეობის შესასწავლად, როგორც საისტორიო წყაროს, მასაც რასაკვირველია თავისი მნიშვნელობა აქვს, განსაკუთრებით 1758 წლითგან მოყოლებული ბოლომდის.

„შემოკლებული ისტორია“ პირველად დ. ჩუბინაშვილმა გამოსცა მ. ბროსეს ქცის კრებულში (II ნაწილი, გვ. 475—500), ხოლო აქეჟგან ზ. კიქინაძეშ გადაბეჟდა (საქართველოს ჭხოერება, ტფილისი, 1913 წ., გვ. 241—276).

ახლად აღმოჩენილი ქართლის ცხოვრება და თაგარ მეფის მეორე ანაწილე უცნობი ისტორიკოსის თხზულება

(წინასწარი მოხსენება)¹.

ამ ორი კვირის წინათ საქართველოს მუზეუმთან არსებულ საჯარო წიგნთ-საცავში რომ შევედი, წიგნთსაცავის გამგემ ბ.ნმა მ. შევარდნაძემ მკითხა ერთი ქართული დიდი ტანის ხელთნაწერის, რომლის არც პატრონი ჩანდა და არც შინაარსი იყო გამორკვეული, გადაშინჯვა თუ მსურდა. რათგან იქ საზოგადოდ ხელთნაწერები არ ინახება, ვფიქრობდი, რომ შემთხვევითი ხასიათის ძეგლი იქნებოდა და დიდს არაფერს მოელოდი. მაგრამ უარი მაინც არ მითქვამს და ხელთნაწერის ჩვენება ვთხოვე. იგი უშველებელი ტანისა და სისქისა აღმოჩნდა და მარტო ამითაც უნებლიეთ ყურადღებას იპყრობდა. ხელთნაწერს ყდა და-ზიანებული აღმოაჩნდა: ყდის ყუა აღარა აქვს, ყდაც დაშლილია და ზევითიკა და ქვეითი ფიცარიც მოშორებულია. გადაფურცვლამ დამარწმუნა, რომ ხელ-ნაწერი ქართლის ცხოვრებას შეიცავდა და სხვადასხვა თვალთსაზრისით საინტე-რესო იყო. ამ პირველი კარგი შთაბეჭდილების შემდგომ ძეგლის უკვე გულდას-მითი, დაწვრილებითი შესწავლა დავიწყე.

1.

გამოირკვა, რომ ქტის² ახლად აღმოჩენილ ხელთნაწერს თავსა და ბო-ლოში ტექსტი მერმინდელი ხელით აქვს ნაწერი, შუა ნაწილი ძველი ხელთნაწე-რის ნაშთს წარმოადგენს. ამ შუა ნაწილს თავში 5 რვეულნი აკლია და მერმინ-დელი ხელით ნაწერია დართული. თვით შუა ნაწილი მე-6-ე რვეულით იწყება და 35-ე რვეულით თავდება, თამარის მეფობის რუკნადინის შემოსევის მზადე-ბაზე სწყდება, შემდეგი ისევ მერმინდელი ხელით არის ნაწერი. ამგვარად ხელ-ნაწერის ძველი, შუა ნაწილი ამჟამად 30 რვეულს შეიცავს. შემდეგში დართულ ნაწილს რვეულთა რიცხვადინიშნულობა თავისი საკუთარი. აქვს: პირველითგან იწყება და სულ 42 რვეულს შეიცავს, რომელთაგან უკანახკნელი დამთავრებული არ არის.

¹ მოხსენებული იყო საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების 1923 წ. 3 ივნისის სხდომაზე.

² სიმოკლისათვის ქართლის ცხოვრება „ქტა“—დ აღინიშნება შემდეგში.

რაკი ხელთნაწერის ძეგლს ნაწილს თავიცა და ბოლოც აკლია, შუაშიაც. მისი დაწერილობის დრო აღნიშნული არ არის, ამგვამდ იგი უთარილოდ უნდა ჩაითვალოს. თუმცა მხედრული დამწერლობის პალეოგრაფია ჯერ ძალიან ნაკლებად არის შესწავლილი, მაგრამ ჩ, პ და ჰ და ზოგიერთი სხვა ასოების მოხაზულობა მაინც უფლებას გვაძლევს ვითქვათ, რომ ჩვენი ხელთნაწერის ძველი ნაწილი XVI—XVII ს. უნდა ეკუთვნოდეს. ამ ნაწილის შედარებითი სიძველეს თავში მერმინდელი დანართი ნაწილის უკვე გარკვეული ქრონოლოგიური ცნობაც ცხად ჰყოფს. პირველ ფურცელზე იქ შემდეგი ცნობა მოიპოვება: „ესე მე ერაჟ ქალაშვილს დამიწერია ესე წიგნი და რუსულადაც დავსწერე ესე არს რომელი ითარგმანება რუსულისა ცნითა ღირს არ (sic) და კემზარიტი სწერია ეგე ქონარიკონი (sic): ჩღ'ლა:—თვესსა ივლისსა ქთ:—ერაჟ ქალაშვილი დათუნას-ძე არს: Герасимъ Давидичъ Лесниковъ я писалъ сси кнѣга. რუსულად ძველი რუსული დამწერლობით არის გამოყვანილი. შემდეგ მერმინდელი ხელითა და მელნით დამატებულია: „всѣхъ память Платону Исселиани отъ Григорія Шадинова 21 мая 1871 года“.

პირველი ცნობა ამგვარად 29 ივლისს 1731 წელს არის ნაწერი. მისი ავტორი ერაჟ ქალაშვილი ყოფილა დათუნას ძე. მისივე სიტყვით „ესე წიგნი“ მას დაუწერია. ამ მკაფიო ცნობით ირკვევა, როგორც ქც'ის თავში დართული ნაწილის დამწერის ვინაობა, ისევე დაწერის თარიღიც. 1731 წელი. ცხადია, მაშასადამე, რომ ჩვენი ხელთნაწერის შუა ნაწილი ამ ხანაზე გაცილებით უფრო ადრინდელი უნდა იყოს, თუ მას ამ დროისათვის უკვე ალარც თავი ჰქონდა, სადაც მთელი 5 რვეული აკლდა, და ალარც ბოლო. ჩვენი ხელთნაწერის როგორც უძველესი, შუა ნაწილი, ისევე მერმინდელი, დანართი ნაწილი აკინძულობით ჩვეულებრივი წესისაგან არ განსხვავდება და თვითოეულ რვეულში 8 ფურცელი, ანუ 16 გვერდი არის ხოლმე. საქმარისა აგრეთვე ამ შუა ნაწილის ქალაქ ღის მუქს ფერს, სიყვითლეს დააკვირდეს ადამიანი, მის გამსჭვირვალე საქარხნო ნიშნებსაც ყურადღება მიაქციოს, რომ შუა ნაწილის დანართ ნაწილთან შედარებით თვალსაჩინო სიძველე ყოველივე ექვს გარეშე შეიქმნეს.

უკვე აღნიშნული გვქონდა, რომ ჩვენი ხელთნაწერს მარტო თავში-კი არა აქვს ძველი ქც'ის ტექსტის 5 დაკარგული რვეულის შესავსებად მერმინდელი, 1731 წ. ხელით და მერმინდელს ქალაქ ღზე ნაწერი დანართი, არამედ ბოლო-შიაც ძველი ხელთნაწერის დანაკლისი შეესებულა და ქცა გაგოძელებელი არის ამგვარადვე მერმინდელ ქალაქ ღზე და განსხვავებული ხელით. ესლა გამო-სარკვევია, თუ ჩვენი ხელთნაწერის ეს ბოლოდანართი ნაწილი როდის-ღა წმნა იყოს დაწერილი. ამ საკითხის გადაწყვეტას ის გარემოება აძნელებს, რომ უზარ-მაზარი ბოლოდანართი ერთი ხელით არ არის ნაწერი, არამედ სამი, სულ ცოტა ორი განსხვავებული ხელი მაინც გვხვდება. ერთი იწყება იქვე, სადაც ქც'ის ძველი ნაწილი სწყდება და ქც'ის გაგრძელების დასწყისამდე ანუ 24-ე რვეულის უკანასკნელ ფურცელამდე მცირეოდენი, ალბათ შემთავებითი მიზეზებით წარმოშობილი, განსხვავების გარდა ერთი, შედარებით შნოს მოკლებული ხელით დაწერილად მოჩანს. შემდეგ, 24-ე რვეულის უკანასკნელი ფურცლის ზურგითგან მოყოლებული ხელი უფრო ლამაზი და ნაწერიც უკეთესი ხდება და

ასე და ამ ხელითაა 36-ე რეველამდე დაწერილი. 36-ე რეველითგან მოყოლებული ხელი კვლავ იცვლება და ნაწერიც თანდათან სულ უფრო და უფრო აჩქარებით, გაკრული ხელითა და უშნოდ არის გამოყვანილი 43-ე რეველამდე, ანუ ქცის გაგრძელების ბოლომდე, შესაძლებელია ეს 36—43 რეველების ხელი იმავე პირის ხელი იყოს, რომელმაც 25—35 რეველები დაწერა, მხოლოდ ჩჰარი და დაუდევარი წერის გამო დაუშნოებულ იყოს.

ბოლოდანართი ნაწილის მე-3-ე რეველის უკანასკნელ გვერდზე მოიპოვება ჭეჭისასე ხელით წითურად დაწერილი ცნობა, რომელიც ამ ნაწილის გადაშერის ვინაობას გვაძენებს. ეს ცნობა რუსულად ძველი დამწერლობითა და ქარაგმებით, და ქართულად არის აღბეჭდილი და ასე იკითხება: „Господи помилуй насъ: Господи Исусе: Христе Боже нашъ Помилуй насъ: Герасимъ Давидичъ писалъ сѣи: книга: ესე წერილი რუსულ ასო არს. მე ერაჯ ქალაშვილს დამიწერია:—ესე სწერია: Я Герасимъ Давидичъ писалъ сѣи книга: Лесниковъ:”—აქეთგან ცხადი ხდება, რომ ერაჯ ქალაშვილს ჩვენი ხელთნაწერის მართო თავში დართული ნაწილი-კი არ გადაუწერია, არამედ ბოლოდანართის პირველი, დაახლოებით 1—24 რეველის შებეცეული, ნაწილიც. ეს უფლებას გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ ბოლოდანართიც ან იმავე 1731 წელს ან ამის ახლო ხანებში უნდა იყოს დაწერილი.

ჩვენს ერაჯ დათუნას ძეს ქალაშვილს თავისი ვინაობა როგორც დაერწმუნდით რუსულადაც აღუბეჭდია. ამასთანავე ქალა მას რუსულად ტყვედ უთარგმნია, ერაჯი გერასიმედ უქცევია და დათუნა დაეთად. ამგვარად გრაჯ დათუნას ძე ქალაშვილი რუსულის წამკითხველს „გერასიმე დაედიჩი ლესნიკოვ“—ად გასცნობია. ეს თავისი გვარისა და სახელის გარუსულებისადმი მისწრაფება გვაფიქრებინებს, რომ ერაჯ ქალაშვილს 1731 წ. ხელთნაწერის დანართი ნაწილი ალბათ რუსეთში, იქნებ მოსკოვში, უნდა ჰქონდეს დაწერილი. მისი უხეირო რუსული (писал сѣи книга) მისი სადაურობისა და რუსული ენის სუსტი ცოდნის გამოძღლავნებულია, იმისდა მიუხედავად, რომ თავისი პიროვნება ნამდვილი რუსული დამწერლობითა და კარგად გავარჯიშებული ხელით უკვდავ-უყვია. იქნებ ერაჯ ქალაშვილი ვახტანგ VI-ესთან ერთად გადასახლებულთაგანი იყოს და იქ რუსეთში დაეწეროს დაზიანებული ქცის ხელთნაწერის თავი და გაგრძელება.

არც გრიგოლ შადინოვის, 1871 წ. შინაწერის ავტორს, დაუყრია ხეირო რუსული ენისათვის, ისე რომ აღამიანი ვერ გაიგებს, ეს ხელთნაწერი პლატონ იოსელიანისათვის მიუძღვნია სახსოვრად, თუ სხვა ვისმეს აჩუქა პ. იოსელიანის ხსოვნისათვის. არც ისა ჩანს, თუ როგორ, როდის და საითგან ჩაუვარდა გ. შადინოვს ხელში ეს ძვირფასი ხელთნაწერი.

2

ქცის ახლად აღმოჩენილი ხელთნაწერი შინაარსითაც ორ მთავარ ნაწილად იყოფება: ერთი ამ ძეგლის ძველს შედგენილობას შეიცავს, მეორე ქცის გაგრძელებას წარმოადგენს. პირველი, ძველი ნაწილი თითქმის გიორგი ბრწყინვალის ზეფობის დასაწყისზე სწყდება შემდეგი სიტყვებით: „და დაიწყო მთიებმან

აღმოგვიჩვენებდალ. ხოლო მე ენა ვერ მიძრავს საჟიურველისა და საშინელისა თქმად: — — — „ამას იქვე ამგვარი განცხადება მისდევს: „ამის გიორგი მეფის ცხოვრება რაც არ სწერია ამისგან კიდევ ვერა ვპოვებ. ესოდენ გვეუწყა: ამაჲს გიორგი მეფის ჟამში ჩინგიზ ყენათა მტურობა აღუჩნდათ და წახდენ და იმერეთის ნარინ დაეითის ზვილნიც ერთმანერთზელ აღდგენ და რა ღრა დაიცა მეფე გიორგიმ ჰერკაბთა და სომხითის ერისთავნი რომელნიც ჩინგიზთ მჟოდგენ კახეთს ციგზელ მოაწვივა (sic) და ამოსწყვიტა, იმერნი და ამერნი გაიერთა და დაიპყრა ნებისაებრ ყოველივე საქართველო. ჟამამდე ღთოე გურიგუინოსნისა მეფისა გიორგისამდე ძისა თავდადებულისა მეფისა დიპიტრისამდე (sic) ეწერათ ცხოვრებანი ქართველთანი: ხ' ძისა მეფისა გიორგისა მეუისა ბაგარტისა არლარა წერებულ იყო ვიდრე მეფისა გიორგის ბაგარტისამდე: ხ' ამის ბაგარტისა და ძისა მისისა კოსტანტინესი დაეწერათ და ეპოეთ ძეგლთა წიგნთა შინა და ქუემორე რიგსა მისა ზედა დაგუიწერია: და ესე ამბავნი მის ზემოთნი გუჯართა და სპარსთა და სომეხთა ცხოვრებისაგან გამოვიღეთ და აღეწერეთ. ხ' მეფისა ალექსანდრესა და ძისა მისისა მეფისა კოსტანტინესი და შემდგომი ძეგლთა კაცთა და სპარსთა ცხოვრებისა და გუჯარათაგან აღგვიწერია ვიდრე მეფისა როსტომისადმდე. ხ' მეფისა როსტომის აქათი თუით თვალითა მახველთა და მისთა ომებთა შინა მყოფთა კაცთაგან აღგვიწერია და რაოდენი საეკველი იყო უქმარ ჯუავით. ხ' მართალი აღგვიწერია ცხოვრებისა ბაგარტ მეფისითგან“ (ო (რეველი ქლ, ფურც. 8ა-ბ).

ქცის კრებულის წარმოშობა-შეესების ისტორიის მცოდნე მაშინვე მიხედება, რომ მთელი ეს წინასიტყვაობა ეახტანგისეულ სწავლულ კაცთა კომისიის ჭკუთენის და უკვე ცნობილია ჩვენს მწერლობაში მ. ჯანაშვილის მიერ ნაპოვნი ქცითგან¹. ამ ხელთნაწერშიც სიტყვა-სიტყვით იგივეა ნათქვამი, რაც აქა სწერია. მაშასადამე, ცხადი ხდება, რომ ქცის ახლად აღმოჩენილი ხელთნაწერის მეორე ნაწილში ვახტანგისეულ ისტორიკოსთა კომისიის მიერ შედგენილი ქცის გაგრძელებაა შენახული.

ცნობილია, რომ მ. ჯანაშვილისეულს ხელთნაწერში ეს ძეგლი სრულად არ არის დაცული, არამედ: წერის დანაკლისსაც რომ თავი დაეანებოთ, 1534 წლითგან მოყოლებული XVIII ს-ის დამდეგამდე, გიორგი XI-ის სპარსეთში გამგზავრების ამბავს გარდა, იქ საუკუნე-ნახევარზე მეტის საქართველოს თავგადასავლის აღწერილობა აკლია². ეს ამ ძეგლის სწორედ ყველაზე უფრო მნიშვნელოვანი და საგულისხმო ნაწილია, სადაც თანამედროვეთა, თვითმხილველთა და მონაწილეთა ცნობებზე უნდა ყოფილიყო მოთხრობა დამყარებული. ამ ახლად აღმოჩენილ ხელთნაწერში ამაზე მეტი სხეაც რომ არაფერი ყოფილიყო, ქართული საისტორიო მეცნიერებისათვის მაინც თვალსაჩინო მნიშვნელობა ექმნებოდა.

მაშასადამე, ჩვენ ხელთა გვაქვს ერთის მხრით ქცის XVI—XVII-ს. ანუ ვახტანგის წინაღობინდელი ხელთნაწერი, მეორე მხრით ვახტანგისეული კომისიის მიერ შედგენილი ქცის გაგრძელება.

¹ იხ. ჩემი „ისტორიის წყაროები, მიხანი და მეთოდები“ I, და მ. ჯანაშვილის ნაშრომი I.

² იხ. მ. ჯანაშვილის „ნაშრომი“ I, გვ. 51—54, შეად. გვ. 13.

1885 წ. დ. ბაქრაძემ პირველად აღმოაჩინა ქტის ხელთნაწერი, რომელიც ვახტანგ VI-ის უწინარეს, როსტომ მეფის თანამეცხედრის მარიამ დედოფლისათვის იყო გადაწერილი. ამ XVII ს. ქტის ხელთნაწერის მარიამ დედოფლისეული ქტა ეწოდება.

1913 წ. მე ქტის მამზე უფრო უძველესი, XV ს. ხელთნაწერი, ვიპოვე, რომელიც ანა დედოფლისათვის იყო გადაწერილი და რომელსაც ამის გამო ანა დედოფლისეული ქტა ეწოდებოდა.

ესა, მამასადავამ, ქტის ვახტანგ VI-ზე უწინარესი ხელთნაწერი ჩვენ უკვე მესამეც მოგვეპოვება.

ამგვარად ჩვენ უკვე ქტის სამი ვახტანგის უწინარესი, XV—XVII სს. ხელთნაწერი გვაქვს. რაკი შემდეგში მათი ერთმანეთთან შედარება იქმნება საკირო, სიმოკლის გულისათვის თვითოეული მათგანისათვის პირობითი აღწერილობის ხმარება ემჯობინება. ანა დედოფლისეული ქტის ხელთნაწერს A-ს ვუწოდებთ, მარიამ დედოფლისეული ქტის ხელთნაწერს M-ს. ეს ახლად აღმოჩენილი-კი B ასოთი იქმნება ნაგულისხმევი, აქასთანავე სიმარტივისათვის B-თი აღინიშნება ამ ხელთნაწერის როგორც უძველესი, ისევე მერძინდელი უკვე ვახტანგის დროს დანართი ნაწილიც.

4

B ხელთნაწერის ორსავე ნაწილს ქართული საისტორიო მეცნიერებისათვის დიდი მნიშვნელობა აქვს და თვითოეული საყურადღებო ახალ ცნობებსა და მასალას გვაწვდის. ამ ჩემს წინასწარ მოხსენებაში მინდა ახლად აღმოჩენილი ხელთნაწერის მნიშვნელობა და ღირებულება მოკლედ დაგისურათოთ.

როგორც უკვე აღნიშნული მქონდა და სპეციალურ მწერლობაშიც გამოჩეულია, ვახტანგისეულ ისტორიკოსთა კომისიის მიერ შედგენილი ქტის გაგრძელება აქამდე სრულიად შენახული არ იყო, მაგრამ მაშინდელ ეზლა გამოირკვა, რომ მ. ჯანაშვილისეულს ხელთნაწერში ვახტანგისეულ ისტორიკოსთა ქტის გაგრძელების მთელი 13 რეგულზე, ანუ 208 გვერდზე ნაწერი ტექსტი ჰქვია. თუ გავისვენებთ, რომ ეს ძველი სრულად 42 რეგულზეა მოთავსებული, მაშინ ცხადი გახდება, რომ თხზულების თითქმის ერთი მესამედი აქამდე დაკარგული ყოფილა და ესაა აღმოჩენა.¹

ქტის გაგრძელება თავითგან ბოლომდე გაბეჭდულ მთლიან მოთხრობას წარმოადგენს და მხოლოდ კიდევზე წიაღი მდლნი იმ მეფის სახელია ხოლმე აღნიშნული, რომლის მეფობას აღწერილობაც იწყება, მაგ. მფე გიორგი, მფე დავით, მფე ბლექსანდრე და სხვ. მაგრამ ეს წიაღი კიდევწერილობის მინაწერები თითქოს ტექსტისაგან განსხვავებული სელით უნდა იყოს აღბეჭდილი.

ქტის B ხელთნაწერის აღმოჩენა მით უფრო სასიხარულოა, რომ სწავლულ კაცთა ვახტანგისეული ქტის გაგრძელებას, როგორც უკვე აღნიშნული იყო,

¹ მაინც უნდა აღნიშნო, რომ ამ ჩვენს ქტის ახალ ხელთნაწერსაც ჩვენამდის დაუხიანებელი არ მოუღწევია, არამედ მე-41-ე რეგულს უკანასკნელი ფურცელი აკლია; ხოლო მე-42-ე რეგულში ტექსტი მეშვიდე ფურცლის პირველ გვერდზე სწყდება და მდარე გვერდი, იმგვარადვე

ჯანაშვილისეულს ხელნაწერში საუკუნე ნახევრის ამბები აქლდა XVI—XVII საუკუნეთა შესახებ და ეს გარემოება ვიძნელდება იმის გამოკვეყნას, თუ რა ღვაწლი მიუძღვოდა იმ. გორგჯანიძეს, ბატონ. ვახუშტს, ქცის შევსებულ გადაკეთებულ გაგრძელებათა ავტორებს და რამდენად ორიგინალური იყო მათი ნაწარმოები იქ, სადაც მოთხრობა ამ ხანას ეხებოდა. მიოლოდ ეხლაა შესაძლებელი ყველა ამ საკითხების შესწავლა და გამოკვეყნება.

ეხლა უკვე ირკვევა, რომ ვახტანგისეულ საისტორიო კომისიას ამ ხანასათვის დიდი მასალა შეუგროვებია და ამოუკრეფია, როგორც სხვაგანგებური, ისევე ქართული, როგორც წერილობითი, ისევე ვანსაკუთრებით უკანასკნელ ნაწილისათვის თანამედროვეთა და მონაწილეთა ნამუბობზე დამკარებული ზეპირი წყაროებიც.

ზემომოყვანილ საერთო წინასიტყვაობაში წყაროების შესახებ აღნიშნულ საზოგადო ცნობებს გარდა, აქა-იქ „სწავლულ კაცთ“ თვით მოთხრობათა აქვთ თავიანთი წყაროები დასახელებული. თემურ ლენგის საქართველოში შემოსევის ამბავი, მაგ., მათ სპარსულ-სომხურ მემატიანეთა მიხედვით მოუთხრობათ: „ცხოვრება ამა ლანგ თემურისა ერცლად წერილ არს ცხოვრებასა შინა სპარსთასა და სომეხთათა სხვებრ რადმე აღუწერიათ და ქეშმარიტი რომელი არს ღთნ უწყის“-ო (რეველი ქე, 1ა). ცნობილია აგრეთვე მათივე განცხადება, რომ ლანგთემურის მეფობა და მოღეწეობა „ერცლად წერილ არს ცხოვრებასა შინა სპარსთასა. ხ ზენალეწერეთ ყოველივე მოსვლა მისი ქართლად და აოჯრება ქარილისა-ო (რეველი ქე 6ხ—7ა)¹. სპარსეთის პოლიტიკური თავგადასავალი ლანგთემურის შემდგომ ვახტანგისეულ საისტორიო კომისიას სპარსულ მემატიანითგან გაუთვალისწინებია: „ხ გარდაცვალებასა ლანგთემურისასა ქუეყანა ერანისა უფითოეულად განიყუნენ (sic) და დაიკყრეს მის ქუეყანისა მთავართა თვითოეულად და რომელიმე ამბავი მათი ცხოვრებასა სპარსთასა ერცლად წერილ არს“-ო (რეველი ქთ 1ა—2ა). შაჰისმაილის შემოსევის დროს ლუარსაბ მეფის მეითაურობით ყარაფირთან მომხდარი ბრძოლის შესახებ ნათქვამია: „ესე ვითარად ეწყუნენ ქართველნი რომე სიმენე მათი სპარსთა ცხოვრებასა დიდად წერილ არს“ (იქვე ქთ 2ხ) და აქეთგან საფიქრებელი ხდება, რომ ლუარსაბ და სვიმონ მეფეთა დროს მომხდარი სპარსეთ-ოსმალეთთან ხანგრძლივი ბრძოლისათვის მათ ზეპირადმოკცემის გარდა ერთ-ერთ წყაროდ სპარსული საისტორიო ძეგლებიც უნდა ჰქონოდათ. ქეთევან დედოფლის

როგორც მერვე ფურცელი და კიდევ ერთი ფურცელიც, რომელიც 43-ე რეველის პირველი ფურცელი უნდა ყოფილიყო, მაგრამ რეველს უკვე რიცხვალანიშნულობა აღარა აქვს. მიოლოდ შემდეგ ფურცლითგან იწყება კელაე ნაწერი, რომელსაც სათაურად „ფარსმან ხოსროიანი“ უხის და ქცის გაგრძელებასთან არავითარი კავშირი არა აქვს. ქცის ამ გაგრძელების დასაწყისს ნაწილშიაც იქ, სადაც ბაგრატის მეფობაა მოთხრობილი და ტექსტი იწყება სიტყვებით „[ი]ყო მეფობასა შინა ზეფეთ მეფისა ბაგრატისასა ქხი დაეით“, ამის წინ ერთი სტრიქონი დაუწერელია, ცალდები ადგილია დატოვებული და თვით სათაური-კი „სახელითა დვითისათა ვიწყეთ ცხოვრება ბაგრატის მეფობისა“-ო, ისე როგორც ჯანაშვილისეულ ქცის ზელანაწერით (გვ. 30), აქ არ მოიპოვება. ადკილი აღბათ სათაურის წითურად დასაწერად იქმნებოდა დატოვებული, მაგრამ შემდეგ დაეიწყებიათ.

¹ იმ. ჯან. გვ. 33.

მოღვაწეობისა, უკანასკნელი დღეებისა და წამებისათვის მათ წყაროდ შეტაფრასი აქვთ აღნიშნული: „ესრეთ სრულ ყო წამება მისი და ღვაწლი წმიდამან ქეთევან, რომლისა ცხოვრება მისი ვრცლად წერილ არს შეტაფრასისა მისსა“ (რეეული კვ 6 ა-ბ).

მხოლოდ ესლა, B ხელთნაწერის აღმოჩენის შემდგომ, შეგვიძლია სათანადოდ გავარკვიოთ, თუ რამდენად პირნათლად აუსრულებიათ დაკისრებული საქმე და როგორი მსოფლმხედველობისა და ეროვნულ-პოლიტიკური გეზის მიმდევარნი იყვნენ ვახტანგისეულ ისტორიკოსთა კომისიის მონაწილენი. მათს მოთხოვნაში ხშირად არის ხოლმე ჩაქსოვილი საზოგადო ხასიათის მსჯელობა და ამათუბნ მოღვაწის პიროვნებისა და მისი საქმიანობის მნიშვნელობის დახასიათება. მათ აქვთ, მაგ., საყურადღებო მსჯელობა ლუარსაბ მეფის პოლიტიკაზე და მისი მოღვაწეობის მნიშვნელობაზე. მოთხოვნის სხვადასხვა ადგილას საუბარია ბაგრატ იმერთა მეფის პოლიტიკაზე, კახთა ჩვეულების შესახებ, სვიმონ მეფის ხასიათის ღირსება-ნაკლისა და თრიაქისა და ლეჩინის სმის შესახებ, შაჰაბაზისაგან კოსტანტინე კახთა ბატონიშვილის თავის ვერაგი გეგმის განმარტებულ იარაღად გამოყენების შესახებ. არის აგრეთვე გიორგი სააკაძის პიროვნებისა და ნამოქმედარის დახასიათება და საქართველოს აოხრების მიზეზი, ლუარსაბ II და თეიმურაზ მეფეთა პიროვნებისა და ღვაწლის დამახასიათებელი ცნობები და სხვა ცილდე მრავალი.

მაგრამ ყველაზე ღფრო საყურადღებო და ძვირფასი რასაკვირველია ვახტანგისეული კომისიის ნაშრომის უკანასკნელი, განსაკუთრებით როსტომისა და ვახტანგ-შაჰნავაზის მეფობათა შემცველი ნაწალია, სადაც ბევრი ახალი და საგულისხმო ცნობები და დახასიათებაა. ამის გამო სამწუხაროა, რომ ამ ძეგლს მაინც ბოლო აკლია. როსტომის მეფობა აქ ისე ვრცლად არის აღწერილი, რომ მარტო მას 40 გვერდი აქვს ხელთნაწერში დათმობილი. თუ აქამდე ჩვენ ხელთა გვექნადა როსტომ მეფის მოღვაწეობის მარტო. ფ. გორგიჯანიძისგან, როგორც ეს მისი გაზრდილისა და მიმდევრისგან მოსალოდნელიც იყო, მიკერძოებით გამსჭვალული და პირუთვნელობას მოკლებული აღწერილობა, ესლა ჩვენ უკვე XVI ს. მეორე ნახევრისა და XVIII ს. დამდეგის ქართველ პოლიტიკურ მოღვაწეთა და ისტორიკოსთა შეხედულების გამომხატველი ძეგლიც მოგვეპოვება. ეს-კი რასაკვირველია ქართულ ისტორიულ მეცნიერებას ქეშმარიტების აღდგენას უფრო გაუადვილებს. მარტო ეს მოკლე ჩამოთვლაც ვგონებ ცხად უნდა ჰყოფდეს B ხელთნაწერის დიდს მნიშვნელობას საქართველოს XVI—XVIII სს. ისტორიისათვის.

5

ესლა როდესაც ვახტანგისეულ სწავლულ კაცთა ნაშრომი თითქმის მთლად ხელთა გვაქვს და B ხელთნაწერის ცნობებითაც ცხადადა ჩანს, რომ ქც'ის გაგრძელების შემდგენელი რამდენიმე მეცნიერი უნდა ყოფილიყო, მაინც განსაკუთრებული ყურადღების ღირსია ქც'ის მ. ჯანაშვილისეული ხელთნაწერის ერთ-ერთი გვერდის არშიაზე 1779 წ. უცნობი პირისაგან მიწერილი შენიშვნა „ამას ქვემოთ“ (ი. ი. გიორგი ბრწყინვალის შემდგომ რაც სწავლულ კაცთ შეუ-

დგენიათ) „ამ წიგნში ყველა სწორედ არ აღუწერიათ. ღმერთმან მიუტეოს ეგნატაშვილს ბერს იმდენი შურით და მტრობით სიცრუე. მაგრა წერილის დადებამ მტერობით კეთილი და უმჯობესთაგანი საქმე არ არის“-ო¹. ამ შენიშვნის უცნობი დამწერეი, რომელსაც არაერთი და ორი სამართლიანი სხვა შენიშვნებიც შეუტანია ამ ქცის გაგრძელების ხელთნაწერის კიდებზე, გიორგი ბრწყინვალისაგან მოყოლებული საქართველოს ისტორიის ანუ ქცის გაგრძელების შემდგენელს რამდენსავე პირს ჰგულისხმობს: სწორედ არ უწერიათ“-ო. თუმცა შენიშვნის ავტორი არ აზრობს ვინ იყვნენ ქცის გაგრძელების აღმწერელნი, მაგრამ მას მაინც ნათქვამი აქვს: ღმერთმა შეურღლის ეგნატაშვილს ბერს იმდენი შურით და მტერობით სიცრუე“-ო. ამ სიტყვებთან საფიქრებელი ხდება, რომ გიორგი ბრწყინვალის „ქვემოთ ამ წიგნში თუ ყველა სწორედ არ უწერიათ“, ამის ბრალს შენიშვნის უცნობი ჩამრთავი ეგნატაშვილს ბერსა სდებს, რომელსაც შინა აზრითა და სიტყვით საისტორიო მოთხრობაში თითქმის „შურით და მტრობით დაერთოს „სიცრუე“. ამგვარად ისე გაზრდის, ვითომც ის, რაც ქცის გაგრძელებაში „სწორედ არ უწერიათ“, შეცდომის შედეგი-კი არ იყოს, არამედ აღმწერელის მიკერძოებისაგან წარმომდგარიყოს და „შურით და მტრობით“ ნაკარნახევი სიცრუე ყოფილიყოს. უცნობი შეგნიშნველი ქცის გაგრძელების მოთხრობის სხვადასხვა ადგილას მარლატ აქა-იქ კიდურწერილობაში ამბობს: „ტყუილია. ეს დავით მეფე არც ყოფილა, არც შობილა“, „ტყუილია, ეს მეფე არ ყოფილა, არც შობილა“, „ეს კიდევ უფრო მეტი ტყუილია და ცილი: არაოდეს ამ ქნსა ეს კაცი არა ყოფილა.. ზემო მეფე აღუქსანდრე სწერია, იმან აღაშენა მცხეთა. კათალიკოზები და წელიწადთ რიცხვები აშლით არის. ვახუშტი ბატონიშვილის წერილი უფრო შეიწმენარება. თუკა თავისი სახლის სირცხვილები არა დაუფარავს რა და მეტიც უწერია“ (მ. ჯან. ნაშრ. 34 და სხვაგანაც). ამ შენიშვნების ავტორი, როგორც ეტყობა, ვახუშტის მერძინდელი დროის მწერალი ქცის გაგრძელებელს ცნობებს უუწინებს, ზოგიერთი მათგანის სიმართლეს უარყოფს, და ბრალსა სდებს, ვითომც ისტორიული ამბებიც-კი შურიითა და მტრობით დაემახინჯებინოს. ამგვარს ცოდვას შენიშვნების ავტორი, როგორც დავისწმენდით, სწორედ ეგნატაშვილს ბერსა სდებს. რომ მას მაინც ეგნატაშვილისადმი ბოროტი გრძნობა არ ალაპარაკებდა, ის გარემოებაც ამტკიცებს, რომ ნათქვამი აქვს „ღმერთმან მიუტეოს“ ეს ბრალიო. ეტყობა იმ დროს, ე. ი. 1779 წ., როდესაც უცნობი ავტორი ქცის ხელთნაწერს თავის კიდურწერილობას ურთავდა, ბერი ეგნატაშვილი უკვე მკვდარი უნდა ყოფილიყო. ამ შენიშვნის მთელი შინაარსი მაინც უფლებას გვაძლევს დავასკვნათ, რომ XVI ს. მეორე ნახევარში ვახტანგისეული კომისიის ქცის გაგრძელების ერთ-ერთ ავტორად ეგნატაშვილი: ბერი ითვლებოდა. ის ან ამ კომისიის მეთაური და ხელმძღვანელი იქმნებოდა, ან მისი მდივანი და საერთო ნამუშევარისა და კვლევაძიების აღმწერელი². ეს ცნობა, მაშასადამე, ამ კოლექტიური შრომის ერთი უმთავრეს მონაწილეთაგანისა და აღმწერელის ვინაობას გვატყობინებს.

¹ მ. ჯანაშვილის ნაშრომი I, 15 შენ.

² შეად. ე. თაყაიშვილის Описаніе рукоп. Общ. русск. II 120.

თუ ქცის გაგრძელების შენეგელი B ხელთნაწერის ნაწილი ასეთი მნიშვნელოვანი და საგულისხმო აღმოჩნდა, მისი შუა ნაწილი უფრო მეტი გულ-დამკლავებით უნდა იყოს განსილული. მართლაც B ხელთნაწერის ძელი, შუა ნაწილი მეტად საყურადღებოა ქცის შედგენისა და თანდათან ზრდის ისტორიის შესასწავლად. ერთ და როგორ იწყებოდა ეს კრებული თავდაპირველად, დანამდვილებით ნაოლოდ იმდენად შეიძლება ითქვას, რამდენადაც მე-6-ე რეველითაგან შენახული ტექსტი ამის გამორკვევის საშუალებას გვაძლევს. მე-6-ე რეველი-კი იწყება სომეხთა მოქცევის ამბით, როგორც იგი ლეონტი მროველის თხზულებაშია შეტანილი, შემდეგი სიტყვებით: „განზრახვა ესე მეფესა და შემდგომად მკირელისა ქამისა წაჰმოვიდა ანაკ და ძმა მისი დედაწულითურთ რეცა განდგომად“, რაც M *173, გვ. 45₁₅ უდრის. ეს, როგორც ვიცით, ლ. მროველის ნაწარმოების მეოთხე თავის ნაწილს წარმოადგენს. ეს თავი B ხელთნაწერში ისევე თავდება, როგორც A და M ქცაში იმ განსხვავებით, რომ მირიან მეფის სპარსული სახელი „მიჰრან“-ად სწერია და არა „მირან“-ად როგორც A-ში, ან „მირიჰან“-ად, როგორც M-ში (*179, გვ. 48) იკითხება. შემდეგ ახალი თავი იწყება, რომელსაც წითურად სათაურად უწერია: „აწ ვკასენოთ ცხოვრება მირიანისი ¹ ძისა ქასრე არდაშერისა სასანიანისა“, სათვალავი-კი არ უზის (=M *179 გვ. 48). მე-6-ე რეველს B-ში ერთი ფურცელი აკლია. ზემოაღნიშნულ თავს B-ში A და M მსგავსად მისდევს „მოქცევა მირიან მეფისა და ² ყოვლისა ქართლისა წმიდისა და ნეტარისა დედისა ჩუენისა ნინო მოციქულისა მიერ“. მაგრამ B იმ მხრივ განსხვავდება თვალსაჩინოდ A და M-ისაგან, რომ ნაკვეთი: „მას ქამსა მოსრული იყო წმიდა და ნეტარი დედა და ემბაზი ჩუენი ნინო, დაეყო მცხეთას სამი წელი“ და სხვა, რომელიც A და M-ში (*191, გვ. 55) წინა თავის დაბოლოებას შეადგენს, B-ში მირიან მეფისა და ქართლის მოქცევის მომთხრობელი თავის დასაწყისად არის მიათავსებული. სიტყვა რომ მოკლედ მოიქრას, ვიტყვი მხოლოდ, რომ ლ. მროველის თხზულების თავების როგორც რაოდენობა, ისევე სათაური საზოგადოდ B-ში A და M ისას უდგება და იმავე სიტყვებით თავდება, როგორითაც ამ ორს ხელთნაწერში ბოლოვდება. ლეონტი მროველის ნაწარმოებს B-შიც ჯუანშერის თხზულება მისდევს შემდეგი წითურად დაწერილი სათაურით: „ცხოვრება ვახტანგ გურგასლისა მეფისა, შშობელთა და შემდგომად თვით მისი დიდისა მის და ღმრთის მსახურისა მეფისა, რომელი უმეტესად სხუთა განთქმულად გამოჩნდა სხუთა მეფეთა ყოველთა ქართლისათა“-ო (12. გვ. 7 a), ე. ი. სიტყვა-სიტყვით ისევე, როგორც M-შია. A მხოლოდ ოდნავ სიტყვასხვაობს.

ჯუანშერის თხზულებაც B-ში იმავე სიტყვებით თავდება, რომლითაც A და M ათავებენ. B-ს მხოლოდ აკლია ამის შემდგომ ის ძვირფასი წინადადება, რომელიც ქართულ საისტორიო თხზულებათა ავტორებს გვისახელებს და ქცის კრებულის შედგენილობის შესასწავლად ფასდაუდებელია. ყველაზე უკეთესად

¹ A და M მირიანის.

² * M-მისთანა

ეს ცნობა A-შია შენახული, M ტექსტს ოდნავ ამახინჯებს. „ესე არჩილის წამება და მეფეთა ცხოვრება, ნინოს ქართლის მოქცევა ლეონტი მროველმან¹ აღწერა.“² როგორც აღენიშნე, B-ს ეს საყუარდლებო წინადადება და ცნობა არ მოეპოვება. არამედ ჯუანშერის თხზულებას უშუალოდ წითურად არჩილის წამების სათაური მისდევს: „წამება წმინდისა და დიდებულიისა მოწამისა არჩილისი, რომელი იყო მეფე ქართველთა“. ეს სათაური A და M-ს ლეონტი მროველის თხზულებათა შესახები შემო მოკვანილი ცნობის შემდეგ აქვე მოთავსებული.

შემდეგ B-შიაც (რე. 23, 1a—b) არჩილის წამებისა და „ქართველთა ცხოვრებას“ წიგნის შედგენილობისა და ჯუანშერის ავტორობის შესახები ცნობილი ანდერძი იხვევარადგვა გამოთქმული, როგორც A და M-ში (*437—439, გვ. 215).

„მატიანე ქართლისაჲ“-ს ტექსტიც B ხელთნაწერში არსებითად იგივეა, რაც ქცის A და M ხელთნაწერებშია. მაგრამ IV-ის შემდეგ მოთხრობა პირდაპირ გიორგი II-ის მეფობას იწყებს. მაგრამ საწყებად 23-ე რეგულს პირველი ფურცელი აკლია³ და ამის გამო დანამდვილებით არ ვიცით და ვთქვამთ ალმაშენებლის ისტორიის განსაკუთრებული სათაური ჰქონდა თუ არა, ისე მიიჩნე, როგორც მაგ. M-შია „ცხოვრება მეფეთა მეფისა“ (*512, გვ. 281). მაგრამ სამაგიეროდ 28-ე რეგულის დანაწილი ფურცლის მაგიერ ბერძნულზე ხელითა და ქალღმერთზე შეესებულს ტექსტში იქ, სადაც გიორგი II-ის ნიერ ბერძნულთან კარისა, ვანანდისა და კაონიფორის აღების შესახებ არის ნათქვამი და M-ში შემდეგ დავით აღმაშენებლის შესახები, შემოკვანილი სათაურია, ჯერ დამატებულია „და იოტნა თურქნი მის ქვეყანისანი აზნა“, —ხოლო მერვე წითურად სწერია: „აქა დიდი და ღთივ განბრძნობილი დავით დაიბადა მსკავისა აღუქსანდრესი და ვახტანგისებრივე სუიანი და გამარჯვებული“-ო. შემდეგ უკვე იწყება მოთხრობა მელქიშაჰის მიერ სამშვილდის აღების შესახებ. რათა გან არც ერთს, თვით შეესებულს ქცაშიც ამგვარი სათაური არ მოიპოვება, არც შეიძლება იქნებან იყოს იგი გადმოწერილი ამ დანართ ფურცელში. მაგრამ ასეთი სათაური არც A და M-შია და ჯერ კიდევ გამოსარკვევია ან საყუარდლებო სათაურის მსგავსი წინადადების სიძველე და სიდაურობა.

დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის ტექსტი B-ში საზოგადოდ უკლებია A და M-სას, ზოგან მას ისეთი თარიღებიც მოეპოვება, როგორიც არც A და M აქვს, მაგრამ თითო-ორიოლა ქორონიკონი სამაგიეროდ B-საც აკლია. იმ

¹ A მროველმან.

² M—, სამაგიეროდ უმატებს „დედასა ესეთნი ეწერა“-ო (*432, გვ. 211).

³ აღანიშნავია აგრეთვე, რომ B ხელთნაწერის ძველი შუა ნაწილის მე-14-ე რეგულში რვა ფურცლის მაგიერ მხოლოდ 6—ია, მე-15-ე რეგულში კიდეც 5 ფურცელია და მე-5-ე ფურცლის ბერძენი ნახევრად არის მარტო დაწერილი და ნაწერი იმისდა მიუხედავად, რამ A ქცასთან შედარებით ტექსტს არაფერი აკლია და მე-16-ე რეგულის პირველი ფურცელი მე-15-ე რეგულის მე-5-ე ნახევრად დაწერილი ფურცელზე შეწყვეტილი წინადადების უშუალოდ და პირდაპირი გაგრძელებაა. ამიტომ სრულებით გაუგებარი ხდება, თუ რატომ იყო აქ ცარიელი ადგილი დატოვებული. თუდაშეხეთ რეგულშიც ერთი ფურცელი აკლია, 7-ია რვის მაგიერ-

შემთხვევებს გარდა, როდესაც ხარვეზიანობა თვით ღედნის ნაკლით უნდა აიხსნებოდეს, B-ს ტექსტი A და M-სას კარგად უდგება და ხშირად აესებს და ასწორებს კიდევ. მაგრამ ორიოდ შემთხვევა გვაფიქრებინებს, რომ B ქტის გადამწერს დაზიანებული ღედანი უნდა ჰქონოდა ხელში, რომელსაც ზოგან ფუტცლები ჰქვამდა. მაგ. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის თხზულებაში იქ, სადაც მეფის მამრალბოელთ ეკავათება ავტორი და ალექსანდრე მაკედონელის მაგალითით ამაროლებს დავით აღმაშენებლის სამხედრო პოლიტიკას, მოთხრობა მოჯლოდნელად წყდება და ერთბაშად იმავე სტრიქონზე საქართველოს დიდებული გვირგვინის ბიროვნების მიზიდველ თვისებების აღწერილობაზე გადადის (B, რვ. 32, ფ. 2 ა, უკანასკნელი სტრიქონი). ამგვარად A და M ხელთნაწერებთან შედარებით ამ ადგილას B-ს სამი გვერდი აკლია. მის გადამწერს იტყობა თავისი ღედნის ფურცლებდაკლებულობა ვერ შეუმჩნევია. რამდენიმე სტრიქონი აკლია B-ს დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის თხზულების უკანასკნელს ნაკვეთშიაც. უცნაური ის არის, რომ თუმცა მთელს 32-ე რვეულს ორი ფურცელი აკლია და რვის მაგიერ 6 ფურცელს შეიცავს, ამ შემთხვევაში ხარვეზიანობა გვერდითგან გვერდზე გადასვლის დროს-კი არ ეტყობა, არამედ ერთსა და იმავე გვერდზე.

B ქტის ხელთნაწერი მეტადრე იმით არის ძვირფასი და საყურადღებო, რომ A-ს მსგავსად ისეთ ქტის ხელთნაწერთან არის გადამწერილი, რომელიც დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის თხზულებით თავდებოდა, A და B-ს შორის მსგავსება უფრო შორს მიდის და B-საც A-სავით დემეტრე I-ის მეფობის მატინანისებური აღწერილობა, რომელსაც სათაურად წითურად უწერია „ცხოვრება დემეტრე: მეფისა: სრულ ჰყო: რა: დავით: სრბა: მეფობრივი: ქორანიკონსა:“ და სხვა, სიტყვა-სიტყვით იმგვარივე აქვს, როგორც ანა დედოფლისეულს ქტშია. ღენას განდგომილების ჩაქრობის ამბავით თავდება A და B ტექსტების იგივეობა და შემდეგ მათ შორის უკვე აღარავითარი მსგავსება არ არის. უკანასკნელი წინადადება, რომლითაც ტექსტთა იგივეობა ამ ორს ხელთნაწერში მთავრდება, გამდგარი ღენა უფლისწულის დაჯასა და სიკვდილს ეხება: გიორგი III-ის ბრძანებით „დემეტრე კლდეკართა დასუეს, უკანის თუალნი დასწუნეს და მოკუდა და მცხეთას დამარხეს“-ო (B რვეული 32, ფურც. 2 ა). მერმე ამ ცნობას თარიღი, ქტნი 364, მისდევს, რომელიც A-ში არ არის და თანაც ცხადს შეცდომას წარმოადგენს.

შემდეგ B-ში უკვე მოთხრობა გიორგი III-ის მეფობას ეხება და ასე იწყება: „დაჯდა მეფე გიორგი ძე (sic) დავითის დემეტრეს შვილისა ქორანიკონსა სამს სამოცდა თხუთმეტსა“ და სხვა. ამ წინადადებაში ერთი ალბათ გადამწერის წყალობით წარმოშობადი შეცდომა და გიორგი დავითის ძედ არის მოხსენებული. თავდაპირველად ეწერებოდა ან „ძმა დავითისი ან ძე დიდისა დავითის შვილისა დემეტრესი“. დანარჩენი მოთხრობა, რომელიც ამ გამეფების შესახებს ცნობას მისდევს, იმდენად გიორგი III-ეს არ ეხება, რამდენადაც თამარ მეფის დაბადებასა და აღზრდას უამბობს მკითხველს. ამიტომ იმისდა მიუხედავად, რომ მერმინდელი ხელით წითურად ამის პირდაპირ მარჯვენა კიდებზე სწერია „გიორგი მეფე“, ნამდვილად გიორგი III-ის მეფობის ისტორია თვით.

ისეთი მოკლე და მატრიანისებურიც-კი, როგორიც A-შია, B ქც-ის ხელთნაწერი-ში არ მოიპოვება.

ამ მერმინდელთაგან გიორგი III-ის მეფობად მიჩნეულს თამარის სიყრმის ამბებების შემცველს მოთხრობას სრული ოთხი გვერდი უკავია და თამარის გამეფების გარემოებისა და გარეგანი და სულთერი თვისებების დახასიათებით თავდება. შემდეგ წითურად სათ ურის მსგავსად სწერია: „დაჯდა ნებითა ღთისათა თამარ მეფედ დასაბამითანთა წელთა¹ ექესიათას ექუსას ოთხმოცდა ექუსსა ქრონიკონსა ოთხას და სამსა“ და სხვა. აქვე გან უყვებ, ყოველ ექვს გარეშეა, თამარ მეფის ისტორია იწყება. მაგრამ ამ ისტორიას არაფერი აქვს საერთო არც M-ში და თეიმურაზისეულ ქც-აში შეტანილ თამარ მეფის ისტორიკოსის თხზულებასთან „ისტორიანი“ და ახმანი შარაჟანდელთან-ის სათაურით ცნობილთან, არც ლაშა-გიორგის დროინდელი მემატიანის მოთხრობასთან, რომელიც A ქც-აში მოიპოვება.

როგორც შემდეგში დაწვრილებით გამოჩევეული იქნება, B ქც-აში შენახულია თამარ მეფის თანამედროვე მეორე ისტორიკოსის თხზულება, ამჟამად მას სულ 17 ფურცელი ანუ 34 გვერდი უკავია: 33-ე რეველითგან 3 ფურცელია, — მაგრამ ამ რეველს 2 ფურცელი აკლია — და 34-ე რეველში 6 ფურცელია და ისიც 2 ფურცელ-ნაკლებია. სამწებაროდ B ქც-ის ხელთნაწერის ძველი, შუანაწილი სწორედ ამ 25-ე რეველით თავდება და დანარჩენი სხვა მერმინდელ ქალაღზე და მერმინდელი ხელით არის ნაწერი.

რაკი ქც-ის B ხელთნაწერში მისი თავდაპირველი შედგენილობის ნაწილი თამარ მეფის მეორე ისტორიკოსის თხზულების თითქმის შუაზე სწყდება, დანარჩენი შენახული არ არის და გაგრძელება მხოლოდ შემდეგშია დარჩული უკვე ვახტანგისეული კომისიისაგან შევსებული ქც-ის ტექსტისა და მიხედვით, ამიტომ ამჟამად, სანამ ამგვარი რედაქციისა და შედგენილობის სრული ხელთნაწერი არ აღმოჩნდება, ძნელი სათქმელია, თუ სად და რით თავდებოდა B ქც-ა, მართლ თამარ მეფის ამ მეორე ისტორიკოსის თხზულებით, თუ სხვა, მაგ. მონღოლთა დროინდელი ფამთაღმწერელის, ან იქნებ სხვა ისტორიკოსების თხზულებებიც იყო უკვე კრებულში შეტანილი?

ყველა ზემონათქვამის შემდგომ უეჭველია ცხადი იქნება, რომ B ქც-ის ხელთნაწერი მეტად საყურადღებოა და ძვირფასი ქართული საისტორიო მწერლობისათვის. იგა ამტკიცებს, რომ ქც-ის კრებულის შედგენილობას ერთგვარობა მტკიცედ დაცული ჰქონია მხოლოდ დაეით აღაშენებლის მეუობის დასასრულამდე. საქართველოს ამ დიდებული მეფის ისტორიკოსის თხზულებით თავდება A, B, M და თეიმურაზისეული. ქც-ის ხელთნაწერთა ამ ნაწილში ტექსტი ყველგან სრულებით ერთნაირად არის დაოაგებული და შინაარსითაც არავითარი განსხვავება არ ემჩნევა. შემდეგ უკვე ქც-ის ზრდა და შევსება სულ სხვადასხვა მიმართულებასა და გზას დასდგომია.

¹ წითურად აქამდეა და შემდეგი სიტყვა ახალი სტრიქონით იწყება და ამ სიტყვის მხოლოდ პირველი ასოა წითელი მელნით ნაწერი.

A ქცის დედნის შემდგენელს საქართველოს მერმინდელი ისტორიის გასაგრძელებლად ლაშა-გიორგის დროინდელი მემატიანის დემეტრე I-ის, გიორგი III-ის, თამარისა და ლაშა-გიორგის მეფობათა შემცველი მოკლე მოთხრობით უსარგებლა.

M ქცის დედნის ავტორს ამავე მიზნით თამარ მეფის ისტორიკოსის თხზულება „ისტორიანი და აშენი შარავანდედთანი“ და მონღოლთა დროინდელი ქართველი ჯაშთადმწერელის ნაწარმოები გამოუყენებია და უალაგო ალაგს სუწმატ დავითის ძის თხზულებაც ჩაუტრავს. ამის გამო მას დემეტრე I-ის მეფობის შესახებ კრებულში არაერთი ცნობები არ მოეპოვებოდა. სამაგიეროდ თამარის ისტორიკოსის გიორგი III-ის შესახებ ბევრი ცნობები ჰქონდა. რათგან თეიმურაზისეული ქცა M-ის მსგავსი ხელთნაწერისგან არის გადაწერილი, იმაზე საგანგებოდ არაფერია სათქმელი.

ქცის B ხელთნაწერისა ან მისი დედნის შედგენელი კიდევ სულ სხვა გზას დასდგომია. დემეტრე I-ის მეფობისათვის მას ის მატრიანისებური მოთხრობა გამოუყენებია, რომელიც ლაშა-გიორგის დროინდელს მემატიანესაც აქვს. შემდგენისათვის კი თამარ მეფის მეორე ისტორიკოსის თხზულება შეუტანია კრებულში. ამის გამო, რათგან თამარის მეორე ისტორიკოსს გიორგი III-ის მეფობაზე არაფერი აქვს ნათქვამი, B-ში გიორგი III-ის მოღვაწეობაზე თითქმის არაერთი ცნობები არ მოიპოვება.

ქცის A, B და M ხელთნაწერთა შედგენილობის ასეთი თვალსაზრისი განსხვავება ცხად-ჰყოფს, რომ ქცის კრებულის გაგრძელება და შეესება ხანგრძლივი პროცესისა და სხვადასხვა პირთა თაოსნობისა და მუშაობის ნაყოფი ყოფილა, და B ხელთნაწერი იმ მხრივ არის სწორედ ჩვენთვის ძვირფასი, რომ სხვათა შორის ამ გარემოებასაც სრული უეჭველობით ამჟღავნებს.

B-ში შეტანილი დემეტრე I-ის მეფობას შესახები ცნობებისა და მოთხრობისა და A-ში შეტანილი ლაშა-გიორგის დროინდელი მემატიანის პირველი, სათანადო ნაწილის მოთხრობის სრული იგივეობა, უნებლიეთ საკითხსა ჰბადებს, რომ ან B ქცის დედნის შემდგენელს ლაშა-გიორგის დროინდელი მემატიანის თხზულებით უნდა ესარგებლა, ან ორთავეს ერთი და იგივე წყარო უნდა ჰქონოდათ; ის გარემოება, რომ B-ს გიორგი III-ის მეფობის შესახები ცნობები არ მოეპოვება, თიჰქმის უფლებას უნდა გვაძღვადეს ვიფიქროთ, რომ B ქცის დედნის შემდგენელს ლაშა-გიორგის დროინდელი მემატიანის თხზულება-კი არა, არამედ ის წყარო უნდა ჰქონოდა ხელთ, რომელიც ორთავეს სიტყვა-სიტყვით გადმოუწერიათ. თუ ეს დასკვნა მცდარი არ არის, მაშინ ლაშა-გიორგის დროინდელი მემატიანის თხზულება, თავის პირველ ნაწილში მაინც, კომპილაციად უნდა ვიგულისხმოთ.

B ხელთნაწერის შუა, ძველი ნაწილი, ზემოაღნიშნული თვალსაზრისით გათვალისწინებული ზნიშვნელობის გარდა, თავისდა-თავად ცხადია ძვირფასია იმიტომ, რომ იგი ლეონტი მროველისა, ჯუანშერისა, მატიანე ქართლისაჲსა და დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის თხზულებათა ტექსტის კრიტიკულად აღდგენა-გამოცემისათვისაც ფრიალ ნიშნელოვანია.

B ქეცის ხელთნაწერის შუა ნაწილის უძვირფასეს საშუალოს თამარის გე-
 ვობის აღწერილობა შეადგენს. აქამომდე M ქეცის წყალობით ჩვენ „ისტორიანი
 და აზნანი შარაგანდღდთანი“ გვეჩნდა, რომლის უბეს შინაარსიანობას მიი-
 რიტორულ-ფილოსოფიური მიმართულების გამომჟღავნებელი რთული ხელოვ-
 ნური ენა ვერ ჩრდილავდა. შევსებულ ქეცაში თამარ ნეფის პირველი ისტორი-
 კოსის თხზულებას იორად (გიორგი III-ისა და თამარის მეფობად) გაყავის გარდა
 შესაძლოც ჩამოკლილი აღმოაჩნდა და ახალი ცნობებით შევსებულაბაც ეტეო-
 ბოდა. ამ ფრიად საყურადღებო დანართი ცნობების სადაც უბა გამოქვეყნდელი
 იყო და სოგს მერმინდელ შეთხზულად ეწყენებოდა კიდევ.

ქართული საისტორიო წყაროების შესწავლა გარკვეულ ხანა დამარწყმენა და ეს შემდეგ 1916 წ. დაბეჭდილ ჩემს შრომაში „ისტორიის მიზანი, წყაროები და მეთოდები“ I წიგნში აღნიშნული მაქვს, რომ „თამარ მეფის ხანას უძველესი საქართველოში ბევრი აღწერელი და ისტორიკოსი ეყოლებოდა, მაგრამ ერთის გარდა სხვების ნაშრომი ჯერჯერობით დაკარგულად აღნაგობა. ამ ერთის აზრით უნდა შენახულია „მე დედულ ქა“-ში, მაგრამ მეტისმეტად დამახინჯებულია მერძინდელ გადამწერთაგან-ი. მ ქცის ტექსტმა იქ, სადაც თამარის მეფობა აღწერილი, გამართლა ჩემი სიტყვები და მართლაც თამარის მეორე, აქამდე უცნაო ისტორიკოსის თხზულება აღმოჩნდა. თუ მთლად არა, მისი პირველი ნახევარი თურმე დაკარგული არ ყოფილა და ტფილისში მ ქცის ხელთნაწერში ინახებოდა.

საკმარისია აღამიანმა იქ მოთაფებული თამარის მეფობის აღწერილობა გადაიკითხოს, რომ მისმა შევიტყვალად დაწერილობა, დაღებულმა და მთლიანად აზრითა და გრძნობით გამსჭვალულმა შინაარსმა უნებლიეთ გაიტაცოს და მოხიბლოს თავისი ცხოველი დასურათბატებითა და მრავალი ახალი ცნობებით. ყოველ წინადადებაში თანამედროვის დატყვებული თვალი და გონება მოიანს და აღფრთოვანებული ძლიერი გრძნობა მიქედს.

ამ პირველი საერთო შთაბეჭდილების გარდა ქვემოთ თავის აღვილას დამარ მეფის ამ ანლად აღმოჩენილი ისტორიკოსის პიროვნებისა და მისი მსოფლმხედველობის შეახებ საინტებოდ გვექმნება საუბარი, ეზლა-კი გამოსარკვევი გვაქვს, თუ სად უნდა ვივლითისმით ამ ძეგლის დასაწყისი?

თუ წითურის სათურის მანქანით ვისჯულებთ და ამაზე დავამყარებთ ზეგნს დასკვნას, თამარ მეფის ახლად აღმოჩენილი ისტორიკოსის თსულება ითქვას იქ უნდა იწყებოდეს, სადაც წითურად სწერია: „დაჯდა ნებიოა ღთისათა თამარ მეფედ დასაბამითგანთა წელთა ეკუსიათას ეკუსას ოთხმოცდა ეკუსა, ქორონიკონსა ოთხას და სამსა“-ო. მაგრამ ამგვარი აზრი სპარტლიანი არ იქმნებოდა, რადგან ამ ადგილას რამდენიმე გვერდი უძღვის წინ, როგორც აგრეთვე თამარს ცხება, მხოლოდ მისი დაბადებისა და აღზრდის ხანას გვესტრათეს. საფიქრებელია, რომ ეს ნაწილიც, როგორც ზევით გარკვევით უკვე აღნიშნული გვქონდა, თამარ მეფის ისტორიკოსის თხზულებას შეადგენდეს და მისი ნაწარმოების დასაწყისი იყოს. ეს მით

უფრო დასაჯერებელია, რომ თუმცა ამ ნაწიელს თავში გიორგი III-ის გამეფების თარიღი უზის და მისი მეფობის მოკლე ერთი-ორი წინადადებით გამოთქმულ საზოგადო დახასიათებაა, მაგრამ მთელი დანაჩენი მოთხრობა მხოლოდ თამარს ეხება და აქვეა ნაამბობი თამარის გამეფებისა და კურთხევის მთელი გარეგნობა, აღწერილია მისი გარეგნობაც. ამ პირველი ნაწილის ავტორი რომ მართლაც თამარის მეფობის მთელი დანაჩენი ისტორიის აღწერელი ყოფილა, ამის ერთი პირდაპირი დამამტკიცებელი ცნობაც მოიპოვება. პირველ ნაწილში იქ, სადაც თამარის მეორე მამიდის რუსუდანის დახასიათებაა, სახელდობრ ნათქვამია: რომლისათვის აწ დამაკლებს წინამდებარე ესე მოთხრობად, თუ რაოდენ შეუენიერება და თავდგმულობა ექმნა ყოველთა პირველ მისსა ყოფილთა დედოფალთა¹, წინამდებარე ასაწერი აშბები საშუალებას არ მიძლევენ რუსუდანის პირადი სათნოება დაეახასიათოთ. წინამდებარე-კი თამარის მეფობაა, ამგვარად ამ სიტყვებით ორივე ნაწილის აღმწერლის ერთდარიგეობა ცხადი ხდება. მაშასადამე, ზემოთყვანილი, სათაურის მსგავსად დაწერილი, წითური წინადადება მხოლოდ თამარის მეფობის მომთხრობელი ნაწილის წარწერად უნდა ჩაითვალოს.

უნდა მოგახსენოთ, რომ ეს საკითხი მაინც მარტო ამ დაკვირვებითა და დასკვნით არ ამოიწურება და თამარ მეფის მეორე ისტორიკოსის თხზულებას, ზემოაღნიშნული წინამდებარე ნაწილის მიპატების შემდგომაც, მაინც მისი დასაწყისი სრულად ისე, როგორც იგი დაწერილი ყოფილა, არ ექმნება წარმოდგენილი. მაგრამ ამაზე ეხლა საუბარი შორს წაგვყვანდა. უნებლიეთ უნდა ჯერჯერობით ამით დავემაყოფილდეთ და ამგვარად გამოვარკვიოთ მხოლოდ, თუ სად და რით თავდება ეს ძეგლი?

სამწუხაროდ თამარ მეფის ახლად აღმოჩენილი ისტორიკოსის თხზულებას მთელი მეორე ნაწილი აკლია. იგი სწყდება რუენადინთან ბრძოლის უწინარეს აშბაეზე, რათგან ქცის იმ ძეგლ XVI—XVII სს. ხელთნაწერს, რომელშიაც ეს თხზულება შეტანილია, როგორც უკვე აღნიშნული გვქონდა, ბოლო მოგლეჯილი ჰქონია და მხოლოდ შემდეგში 1731 წ., სხვა კალაღზე და სხვა ხელით ერაჯ კალაშვილს ქცის ვახუანგისეული რედაქციის ტექსტიტგან გარდმონაწერით შეუესია დანაკლისი. ამისდა მიუხედავად თამარ მეფის ამ მეორე ისტორიკოსის მეორე, დაკარგული ნაწილის თუმცა სრულად არა, მაგრამ მაინც შევსება შეიძლება.

ჯერ კიდევ ჩემს 1914 წ. დაბეჭდილს „ქართველი ერის ისტორიის“ მეორე წიგნში ვამბობდი: „ეხლა, როდესაც ანა დედის ქცის ხელთნაწერმა დაგვანახა, რომ დიმიტრი I-ის მეფობის შესახებ ცნობები ლაშა-გიორგის დროინდელი მემატიანის თხზულებითგანა ყოფილა ამოღებული და სხვა შემთხვევებშიაც ქცის შემავსებელთ ძეგლის წყაროებით უსარგებლიათ, მე დარწმუნებული ვარ, რომ თამარ მეფის ისტორიის ბოლოც შევსებულს ქცა-ში რომელისავე ძეგლი ქართველი მემატიანის თხზულებითგან უნდა იყოს ამოღებული“¹. ეს ქცის აღმოჩენამ ჩვენ სრული საშუალება მოგვცა გამოვვერკვია, თუ

¹ იხ. „ქლი ერის ისტორია“ II, 632 შენ. 1914 წ.

საბოლოო ამოუღიათ ქუჩის შემავსებელი ის ცნობები, რომელთა კვალი თამარ მეფის პირველი ისტორიკოსის თხზულებაში არ ჩანს. M, B და შეესებულ ქუჩის ტექსტების შედარებითი შესწავლა ცხადყოფს, რომ თამარის მიერ მოწვეული საეკლესიო კრების შესახებ, მიქელ კათალიკოსზე და დანარჩენი (ცნობებიც, რომელიც შეესებულ ქუჩა-შია, თამარის პირველი ისტორიკოსის თხზულებაში („ისტორიანი და აზმანი შარაგანდელთანი“) არ მოიპოვება, B ხელნაწერში შენახული თამარ მეფის მეორე ისტორიკოსის თხზულებითგან ყოველად ამოღებული. ეს დაკვირვება საშუალებას გვაძლევს ამ მეორე ისტორიკოსის ნაწარმოების დაკარგული ნაწილი აღვადგინოთ. ამისთვის შევსებული ქუჩის თამარის მეფობის მომთხრობელი ტექსტი M ქუჩის „ისტორიათა და აზმათა“ ტექსტს უნდა შევადაროთ და, რაც ამ უკანასკნელთან შედარებით შეესებულ ქუჩა-ში ზემოთ აღმოჩნდება, ის თამარ მეფის მეორე ისტორიკოსის ნაწარმოებთან იქნება ამოღებული. თუ ამ ზემოთ ნაწილებს შევედრებით და ვადავებამთ, ჩვენ თვალწინ ამ ძეგლის დაკარგული მეორე ნაწილი წარმოვიდგება. ამნაირი შედარებითი მუშაობის წყალობით თამარ მეფის მეორე ისტორიკოსის ჯერ-ჯერობით დაკარგული ნახევრის ტექსტი აღდგენილი გვაქვს კიდეც. მაგრამ უნდა აღვნიშნო, რომ ამ ძეგლის პირველი შენახული ნაწილისა და M ქუჩისა და შეესებული ქუჩის ტექსტების შედარებითა შესწავლამ მარჯმუნა, რომ ქუჩის შემავსებელ ჯერ ერთი თამარ მეფის მეორე ისტორიკოსის ყველა ცნობებით არ უსარგებლიათ და ყველაფერი არ შეუტანიათ, და თანაც არც დედნის მოთხრობის წესრიგი დაუცავთ ყოველთვის, მართლწერისა და სიტყვათა წყობილების შეუცვლადობისათვისაც თითქმის ჯეროვანი ყურადღება არ უნდა ჰქონდეთ მიქცეული. ეს გარემოება სიფრთხილეს უნდა გვიკარანახებდეს და უნდა გვახსოვდეს მუდამ და ვიცოდეთ, რომ თამარ მეფის მეორე ისტორიკოსის თხზულების დაკარგული ნაწილის შემოაღნიშნული გზით აღდგენილი ტექსტი დედნის სრულ ტექსტად ვერ ჩაითვლება. მას შეიძლება და შეეძლება ამაზე მეტიც უნდა ჰქონოდა, თვით მოთხრობის წესრიგი და სიტყვათა წყობილება, მით უმეტეს მართლწერა სრული სისწორითა და ზედმიწევნალობით დაყოლილ არ უნდა გვეგულებოდეს.

ამგვარი აღდგენა მაინც საშუალებას გვაძლევს ავტორზე და მის თხზულებაზე საერთო მსჯელობა ვიქონიოთ. რატომ თხზულების არც ბოლო და არც დასაწყისი სრულად შენახული არ არის; პირდაპირი ცნობები იმის შესახებ, თუ როდის უნდა იყოს თამარ მეფის მეორე ისტორიკოსის თხზულება დაწერილი, არ მოგვეპოვება. ამიტომ გამოსარკვევია, როდის და როგორ არის დაწერილი იგი, ერთად თუ ნაწილ-ნაწილ, როგორც მაგ. თამარ მეფის პირველი ისტორიკოსის ნაწარმოები „ისტორიანი და აზმანი“-ა შეთხზული? აქის გამორკვევის საშუალებას ჩვენი ისტორიკოსის თხზულების ერთი ადგილი გვაძლევს, რომელიც ზაქარია მხარგრძელის ამირსპასალარად, ივანე მხარგრძელის მახაურთუხუცესად და ქიპაბერის მანდატურთ-უხუცესად დადგენის ამბავის შემდგომ და შანჭაჭის ომამდელა მოთავსებული. იქ ჩვენი ისტორიკოსის სხვათა შორის ნათქვამი აქვს, რომ თუ მომავალი თაობანი თამარის მეფობის დიდებულების ამბავს არ დაიჯერებენ, ასეთმა ურწმუნოებმა გაიხსენონ „ერაყამდის მისგან და-

დებული ხარაჯა და ბაღდადის კერძ მარადმდის“ და მაშინ დარწმუნდებიან, რომ ყველაფერს, რაც ნაამბობია, მართალი არისო. ვინც თამარ მეფის დროინდელი საქართველოს პოლიტიკური ისტორია იცის, ის რასაკვირველია მაშინვე მიხვდება, რომ ჩვენს ავტორს აქ საქართველოს ლაშქრის სპარსეთში ძლიერ-მოსილი გალაშქრება აქვს ნაგულისხმევი, როდესაც ზემოთყვანილ წინადადებაში აღნიშნული ამბები მარალაყ მოხდა. ხოლო ეს გარემოება ცხადყოფს, რომ თამარ მეფის ამ ახლად აღმოჩენილ ისტორიკოსს თავისი თხზულების პირველი, 1184—1195 წწ. ამბების შემკველი, ნაწილი იმ დროს დაუწერია, როდესაც საქართველოს ჯარს ჩრდილოეთი სპარსეთი უკვე დაპყრობილი ჰქონდა და საქართველოს სახელმწიფოს ყმად ნათიკად იყო ქვეული, ე. ი. თამარის მეუღლის უკანასკნელ წლებში და მაინცაღამინე 1210 წ-ს, ან ამის შემდგომ ახლო ხანებში.

ჩვენი ისტორიკოსი რიტორული ენაწულიანობით მოქარგული სიტყვებით ერთგან გაიძახის: „რომელმან შეუქლოს აღწერასა მიცემად წარმართებანი თამარას საქეთანი? რამეთუ ვითარ თმანი თავისანი თვითთულად ვერავინ აღრიცხუნეს, ევრეთვე ვერცავინ ესენი აღწერნეს“-ო. მაგრამ თუნდაც რომ ვინმემ წესძლოს, სულ ერთია მომავალი თაობანი ამას არ დაიჯერებენ: „რომელთაცა ოდენ შეიძლოს, საეკუელ მიჩნს მომავალთაგან შემდგომად არა დარწმუნებადა“-ო, მას საქართველოს, სახელმწიფოს ბოწყინეალე ხანის თანამედროვეს და მომავალში თავის სამშობლოსათვის უფრო მეტი წარმატებისა და სიძლიერის მოიპუდეს, ეკონა, რომ მერმინდელი თაობანი ისტორიკოსს არ დაუჯერებდნენ, რომ საქართველო წინათაც, თამარის დროსაც ასე დაწინაურებული იყო. მან არ იცოდა, რომ ისტორიის ბედის ტრიალი ჩვენს სამშობლოს ისეთ მღვრამარეობაში ჩაგდებდა, რომ თამარის ხანა მერმინდელ თაობებს უუბრწყინეალეს დროდ ეჩვენებოდათ და არამცთუ მას დაიჯერებდნენ, რასაც ისტორიკოსები მასზე მოუთხრობდნენ, არამედ ქართველს ერს ყოველი საქართველოს შესანიშნავი ძეგლი უქველად თამარის აგებულ ნამოქმედარად ექნებოდა მიჩნეული.

თამარ მეფის ისტორიკოსის თანამედროვეობა მისი თხზულების უკანასკნელ ნაწილშიც ნათლად ჩანს და თვით მასაც აქვს ორგან ეს გარემოება აღნიშნული. თამარის გარდაცვალებით გამოწვეული მწუხარების შესახებ მას ნათქვამი აქვს: „ეს რეც გეანდა დაღათუ ჩუენ თანა იგლოესცა და ყოველი სოფელი“-ო. ხოლო დიდებული მეფის სახელგანთქმულობაზე იგი ამაზობს: „საქეთა მისთა თუ ის რადღა საყმარ არს თქმაჲ, რამეთუ კიდიოთ კიდელედ განისნეს, ვითარცა თვთ მოწამე არს ყოველი ჩვენ მიერ ხილული სიკეთისაგერ ბრძნისა“-ო.

სამარისა ადამიანმა გადაიკოხოს თამარ მეფის ავადმყოფობისა და სიცოცხლის უკანასკნელი წუთებისა და სიკვდილის მშვენიერი აღწერილობა, რომ აღაშინა იქ თანამედროვის გულისძგერა და ტკივილი ცხადად იგრძნოს. თუ ზემოთ განსაზღვრულ თარიღთან ერთად გავითვალისწინებთ, რომ ჩვენი ისტორიკოსის თხზულების მეორე, შეესებული ქცაში შენახული, ნაწილი თამარი უკანასკნელ დღეებსა, წუთებსა და სიკვდილის ისეთი სიცხოველითა და გრძნობიერებით მოგვითხრობს, რომ აღწერილობას თავზე ახლად დამტყდარი

უმედურობის ძლიერი შთაბეჭდილების გავლენა ეტყობა, მაშინ თავისდათაყად დაგვებადება დასკვნა, რომ იგი თამარ მეფის გარდაცვალების უშუალოდ იყო დაშავებული. ამგვარად თამარის მეორე ისტორიკოსის მთელი შრომა 1210—1213 წ. უნდა იყოს დაწერილი.

თამარ მეფის მეორე ისტორიკოსის პიროვნების დასახასიათებლად უნდა აღინიშნოს, რომ მისი მოთხრობა არას დროს, რამდენადაც შენახული ტექსტით განაჩენს, საომარ მოქმედების მიზნად არაა გვესურათ. ამ მიზნად იგი თამარის პირველი ისტორიკოსის „ისტორიითა და აზმათა“ ავტორისაგან განსხვავდება, რათა ამ უკანასკნელს პირიქით, როგორც შანჭორის, ისევე რუგნადლინთან ბრძოლა დაწვრილებით აქვს მოთხრობილი. ეს გარემოება გვაფიქრებინებს, რომ თამარის მეორე ისტორიკოსი სამხედრო მოქმედების დასწრე და თვითმხილველი არ უნდა ყოფილიყო. ამის გამო უეჭველია ის სამხედრო პირი არ იქნებოდა.

მეორე მხრით თამარ მეფის მეორე ისტორიკოსი არც სამეფო დარბაზობის აღწერილობით ყოფილა დაინტერესებული. საულისხმოა, რომ ჩვენს ავტორს არც ერთი დარბაზობა, თვით მნიშვნელოვანი, საზეიმოც კი, არა აქვს დასურათებული იმ დროს, როდესაც „ისტორიითა და აზმათა“ აღმწერელს დარბაზობისა და ზეიმის შესახები ამბები ასე ჰყვარებია. ამის გამო თამარის მეორე ისტორიკოსი დარბაზის მოხელედ. ან წევრადაც არ არის საფიქრებელი.

უეჭველია იგი არც მმართველთა უმაღლეს წრეს უნდა ჰკუთვნებოდა; რამდენჯერმე ის მათ წუნსა და ბრალსა სდებს. იგი მაგ. არ მალავს, რომ განძის საქმე „აქა ვერა კეთილად განაგეს ზაქარია და ივანე და ესე ოდენ იქმნა დაკლება ამას გამარჯვებასა შინა“-ო (ჩე, 35, ა). გაუფრთხილებლობას აბრალებს იგი თამარ მეფის ნახლობელ და მმართველ პირებსაც, რომ მძიმე ავადმყოფს გვირგვინოსანს არ გაუფრთხილდნენ და ერთი აღვლითგან მეორეს მიჰყავდათ: „აქა საბრალობელ მიჩნს დიდად ერთგულნი იგი კაცი, თუ ვითარ უგულებელს ჰყვეს ეგოდენი ტკივნეულობა მისი, რამეთუ წარმოიყუანეს კუბოთა ტფილასს და შემდგომად მცირელთა დღეთა ენებათ და ისწრაფდეს ჩვეულებისაგან, რათა დასოს განვიდნენ, და მუნ წარაცუანეს კუბოთავე და დიდად განძნელდა სენი იგი უწყალო“-ო.

მაგრამ აღსანიშნავია, რომ ჩვენმა ისტორიკოსმა მიანიჭ თამარ მეფის შინაური ცხოვრება კარგად იცის. დაწვრილებით მოთხრობილი აქვს, სად და როგორ ლოცულობდა, როცა საქართველოს ჯარს საომრად გაისტუმრებდა ზოლზე, არ ავიწყდება, თუ ვინ ახლდა ასეთ შემთხვევებში დიდებულ გვირგვინოსანს. ამიტომ ისე გამოდის, რომ თამარ მეფის მეორე ისტორიკოსი თითქმის დიდებული გვირგვინოსნის ცოტად თუ ბევრად ახლო მდგომი პირი უნდა ყოფილიყო.

საფიქრებელი ხდება, რომ იგი ანტონი მწიგნობართუხუცესის, კჳონდილისა და ვაზირთა უპირველესის მომხრეთაგანია, რათა არც ერთი მაშინდელი მოღვაწე მას ასე შექებული არა ჰყავს, როგორც ანტონი. მისი არჩევა ღვთის შთაგონების შედეგად არის წარმოდგენილი. იგი არის „ნანდევლე კაცი ღირსი ქებისა, კეშმარტი ჭრისტიანი, მართალი, წაფელი, უმანკო“.

სახიერი, მოწყალე ყოველთა, ტბილი, მდბალი, პატრონისა ერთგული უხო-
ზოდ და შემეცნებული საურავთა საეკლესიოთა და მონასტერთათვის. რადღა
სახპარაქის თქმად, თჳა წამებენ ქმნილნი მისნი ყოველგან“-ო, გაიძახის ჩენი
ისტორიკოსი.

უნებლიეთ იპყრობს მეკლეგარის ყურადღებას ის გარემოება, რომ რუქ-
ნადლინის წინააღმდეგ გასასტუმრებელი ჯარის თამარ მეფისაგან დალოცვის
აღწერილობაში ჩვენს ისტორიკოსს ასეთი წვრილმანი ცნობა აქვს მოხსენებუ-
ლი, თუ ვის ეკირა სახელდობრ ჯვარის მეორე მხარე იმ დროს, როდესაც
მეომრები ჯვარისა და თამარის ხელზე სამთხვევად მოდიოდნენ. დაიწყეს „თა-
ყუანის ცემად პატიოსნისა ჯვარისა და ამბორის ყოფად და აგრეთვე შემთხვე-
ვად კელსა თამარისასა... რამეთუ ერთითა კელითა თუით მას ეპყრა ძელი
ჯვარისა, ხოლო ერთითა ეზოს-მოძღვარსა ბასილს და ჯუარის მტვირთველსა“-ო.
რაკი აქ ასეთი უმნიშვნელო რამის გამო ეზოს-მოძღვარი ბასილი არის დასახე-
ლებული, მაჰოთეისს მსგავსად, ან საკითხად შეიძლება წამოყენებული იყოს,
ეს გარემოება ბასილი ეზოს-მოძღვრის ავტორობის მომასწავებელი ხომ
არ არის?

ასეა თუ ისე, თამარ მეფის მეორე ისტორიკოსი დახელოვნებულ მწერლად
მოჩანს. თუმცა საღმრთო წერილთგან ამოღებული წინადადებები მის თხზუ-
ლებაში იშვიათი არ არის ხოლმე, მაგრამ მსოფლიო ისტორიის განთქმული
მოღვაწეებისა და შემთხვეულებათა მოხსენებაც იცის. შანქორის გამარჯვებას
ის უწოდებს ულუმბიანს გაპარჯვებას, „ფრიად უაღრესსა საქმელისა მისგან
ძლევისა, რომელი ყო აღექსანდროს დარიოსს ზედა“ (რგ. 35, ხ). მაინც, რამ-
დენადაც შენახულ ტექსტიდანა ჩანს, მსოფლიო ისტორიითგან მოყვანილი
შედარებანი ჩვენს ისტორიკოსს ცოტა აქვს და არც ერთხელ, რაც ფრიად და-
მბასიათებელი და საგულისხმოა, სპარსულ-არაბული მხატვრული მწერლობით-
გან ამოღებული მაგალითები მას მთელს თხზულებაში არ მოეპოვება. ამ მხრივ
ჩენი ისტორიკოსი თამარის პირველი ისტორიკოსის, „ისტორიითა და აზმათა“
ავტორისაგან თვალსაჩინოდ განსხვავდება. უეჭველია ეს გარემოება შემთხვევითი
არ უნდა იყოს და უფლება გვაქვს მისი მიმართულებისა და მსოფლმხედველო-
ბის გამომჟღავნებლად მივიჩნიოთ. რაც უნდა იყოს, თამარ მეფის მეორე ის-
ტორიკოსი უმთავრესად საღმრთო წერილსა და ბერძნულ ჟამთააღმწერელობის
ძეულებში ნაკითხ ადამიანად გვეჩვენება და მაჰმადიანური მხატვრული თუ
ისტორიული მწერლობის ნაკითხობა არ ემჩნევა. იქნებ ეს დარგი მისთვისაც
სრულებით უცნობი არ ყოფილიყოს, მაგრამ გულბ და გონება ამისთვის მაინც
დახშული ჰქონია.

რასაკვირველია ჩვენს ავტორს ქართული საისტორიო თხზულებები უნდა
სცოდნოდა კარგად და ეტყობა კიდევ, რომ ამ ცოდნას მისთვის უნაყოფოდ
არ ჩაუვლია. თამარ მეფის უკანასკნელი წუთების აღწერილობასა და გოდებაში
აგი ცოტა არ იყოს გიორგი ხუცესმონაზონს გვაგონებს. დავით აღმაშენებლის
ისტორიკოსსაც საზოგადოდ შთაბეჭდილება მოუხდენია და ერთგან თავის
თხზულებაში ჩენი ავტორი მას ცხადად ჰგულისხმობს კიდევ. სახელდობრ მას

აღნიშნული აქტის, რომ თამარის მეფობის დასაწყისში „მისვე დრკესა ძირისა ნაყოფთა ლიპარიტეთა, შეიღთა კახბერთა... იწყეს ძმაცუად და ბრძოლად მახლობელთა თუისთა, რომელთა არცა მხილელულთა შეიგონეს, არცა წყალობათაგან თამარისთა შეიკდიმეს, არამედ ძუელად მათთუის დაწერილი კუალად განაახლეს და კუდსა ძაღლისასა, გინა კუთხსა ფლასისასა ემსგაესებოდეს“-ო (რე. 36გ). ლიპარიტის შესახებ ძველ ქართულ საისტორიო მწერლობაში მართლაც მოიპოვება ცნობები, მაგრამ მხოლოდ დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსსა აქვს ლიპარიტის მოღალატური მოქმედებისადმი მხილველობის დაუშლელობაზე ნათქვამი. დიდებულმა გვირგვინოსანმა ბევრი ცდის შემდგომ დაინახა, რომ როგორც კუდა „ძაღლისა არა განმართების“, ისევე ლიპარიტის გასწორება შეუძლებელი იყო და ამიტომ საქართველოდან გააძევაო¹.

თამარ მეფის მეორე ისტორიკოსის მოთხრობის დამახასიათებელ თვისებად ის გარემოება უნდა იქმნეს პრინციპული, რომ იგი თამარის მეფობის პირველს წლებში მოპხდარი შინაური პოლიტიკური ბრძოლის შესახებ თავის მკითხველს არაფერს უამბობს: ცალი სიტყვა-კი მოხსენებული არ არის დიდგვარიან აზნაურთა გაფიცვისა და ყუთლუ არსლანისა და მისი დასის საეკლესიო ამბავი. სამაგიეროდ მას ვრცელი და საუთრადღებო ცნობებით აღსავსე მოთხრობა მოეპოვება თამარ მეფის მიერ მოწყვეტილი საეკლესიო კრების შესახებ, რომელსაც „ისტორიანი და აზმანი“ სრულებით არ იხსენიებენ. შეიძლება დავიანს ფიქრა, რომ თამარ მეფის მეორე ისტორიკოსს, როგორც XIII ს. დამდეგის მწერალს, საქართველოს დიდებული გვირგვინოსანის მეფობის პირველი წლების ამბები კარგა არც-კი სცოდნოდეს და მისი მდებარება სწორედ ამითვე აიხსნებოდეს ამ შემთხვევაში. მაგრამ იმის გარდა, რომ ამგვარი აზრის უსაფუძვლობას ჩვენი ისტორიკოსისაგან მოყვანილი საეკლესიო კრების აღწერილობაც ამტკიცებს, თათონ მას აქვს ერთგან მოხსენებული ამბავი, რომელიც ნათლად მოწმობს, თუ თამარის მეფობის პირველი წლების თავდადასავლის რამდენად კარგი მცოდნე უნდა ყოფილიყო. ის სახელდობრ ამტკიცებს, რომ თამარი თითონაც დაუტხროპელად მეშაობდა და სხვებსაც მუდამ ამუშავებდა სხვათა შორის იმიტომაც, რომ მოცილინი „არა სხუათა განზრახვათა დამოეკიდნენ ვითარცა სიმღიდრითა ალაღებულთა, ასუ ერთი-ერთისა მტერობად მოიცილდეს“ და ბრძოლად, ვითარ ყუესცა ვიეთმე დაწყებასავე ამისა მეფობისა მისე დრკესა ძირისა ნაყოფთა ლიპარიტეთა შეიღთა კახბერთა, რამეთუ იწყეს... ბრძოლად მახლობელთა თუისთა“, რომელთაც არაფრით თავიანთი არ დაუშლიათ და ანტონი ქუონდიდელის ორი ძმა დაუხმციათ კიდევ და რომელიც განრისხებულს თამარს ხუთივე ძმა დაუქერივნებია და სათითაოდ ზუთს ციხეში ჩაუსვამს, ხოლო შემდგომ, როდესაც თურმე ჰკუა ვერც ამან ასწავლათ, ექსორიკმნით საქართველოდან საბერძნეთის მაკედონიაში განუდევნია. ეს უკანასკნელი ამბავი თამარ მეფის პირველ ისტორიკოსსაც-კი არა აქვს თავის ნაწარმოებში („ისტორიანი და აზმანი“) მოხსენებული. ამას გარდა თა-

¹ ცა შუთ მუთა დავითისი (*522, გვ. 289).

მარის მეორე ისტორიკოსის ცნობაში, რომ „სიმდიდრით ალაღებულთა“ შორის, რომელნიც „სხუბთა განწრაზებათა დამოვკიდენ“ და თამარის მეფობის დასაწყისში „მტერობად და ბრძოლად მოცალეს“ უნებლიეთ მეჭურჭლეო-უხუცესი ყოულე არსლანი და ზისი დასი გეგონდება და შესაძლებელია ჩვენს ავტორისაც სწორედ ეს ამბავივე ჰქონდეს ნაკულისხმევი. შემოპოყვანილი ცნობითგან მაინც: მაინც (ცხადია, რომ მას თამარის მეფობის დასაწყისის ხანის შესახებაც ბევრი რამე სცოდნია, რაც მოთხრობილი არა აქვს.

საზოგადოდ ზისი როგორც მოთხრობა, ისევე ამბების გაშუქება თამარის პირველი ისტორიკოსის მოთხრობა-გაშუქებისაგან თვალსაჩინოდ განსხვავდება. რაც ერთს აინტერესებდა, მეორეს გაეკვირვებოდა მოუხსენებია, ან სრულებით დაუდგინა. იმ შეხებუვაშიაც, როდესაც ერთადერთად ისტორიკოსს ერთიადიგივე ისტორიული მოვლენა აქვს აღწერილი, მათი მოთხრობა ხშირად საკრძოლვად განსხვავდება, ზოგჯერ ერთი მეორეს არც-კი უდგება ალბათ იმიტომ, რომ მოვლენის სხვადასხვა საფეხურები აქვთ ნაკულისხმევი. ქცის შემავსებელთ ეს გარეგნობა სრულებით გათვალისწინებული არ ჰქონიათ და ამ ორი ისტორიკოსის ცნობები მექანიკურად გადაუბამთ ერთი მეორეზე და ვერც-კი შეკმარებით, რომ ზოგჯერ ეს ცნობები ერთი მეორეს სრულებით არ ეფუძნება.

თამარის მეორე ისტორიკოსი, როგორც ეტყობა, შინაური პოლიტიკურ-სოციალური მოძრაობის აღწერას უფრო გაუბოლდა. საფიქრებელია, რომ მას სომეხ-ქართველთა საეკლესიო კრებისა და ცნობილ შეკილებაზეც არაფერი უნდა ჰქონოდა ნაამბობი. სძულვებია მას თამარ მეფის პირველი ქმარიც. მარალია, თამარ მეფის მეორე ისტორიკოსი პირველი ქმრის გიორგი რუსის შესახებ ზოგიერთი უფრო დაწვრილებითის ცნობებს ეკავილდის, ვიდრე „ისტორიანი და აზმანი“, მაგრამ მის სახელს არც ერთხელ არ იხსენიებს იმგვარადღე, როგორც რუსის მომყვანელი დიდებულის სახელსაც არ უმკლავებდეს მკითხველს. ის მხოლოდ არ მალავს თავის უქაყოფილებას და ამბობს: „ესე ვერა კეთილად განაგეს, რამეთუ არცა კაცი იგი ღირსი საქმისა წარავლინეს და არცა მისსა მეცნიერ იყუნეს, რომელსა იგი მოიყუანებდეს“ და ჩივის, რომ „ესეოდენსა მძიმესა საქმესა სუბუქად შეეხებოდეს“-ო. დაწვრილებით აქვს მას აღწერილი ის მედგარი წინააღმდეგობა, რომელიც თამარს გაუწევია ამ საქმისათვის, მაგრამ თავისი მაინც ვერ გაუტანია, რათგან დიდებულები და მმართველი წრეები საქართველოს სამეფო ტახტის უმემკვიდრეობის საბუთიანობით ძალას ატანდნენ და „ყოვლითურთ შეაიწრობდეს სულსა მასსა“, ბოლოსდაბოლოს თამარ მეფე იძულებული გამხდარა, საერთო სურვილს დამორჩილებოდა. ისტორიკოსს მაინც ხაზგასმით აქვს აღნიშნული, რომ „თუნიერ ნებისა მისისა ყუეს ქორწილი“-ო.

ჩვენი ისტორიკოსი სდუმს გიორგი რუსის სამხედრო მოღვაწეობაზეც და მას ერთი სიტყვითაც მოხსენებული არა აქვს ის ლაშქრობანი, რომლის მონაწილედაც „ისტორიანთა და აზმანთა“ ავტორის სიტყვით იგი უნდა ყოფილიყო. სამაგიეროდ მას აღნიშნული აქვს, რომ გიორგი რუსის სკუითური ბუნება და ქცევა, სიმთვრალე და სხვა სისაძაგლე უკვე „არა მრავალთა დღეთა შემდგომად“ გამოსჩენია. სულ სხვა-ნაირად აქვს აღწერილი ქვენს ავტორს თამარისაგან პირველი ქმრის განტყვების ამბავიც. თუ „ისტორიანი და აზმანი“ თამარს

განშორების დროს მაინც ცრემლს აღვრევინებს, აქ თამარი უფრო ბუნებრივად, ადამიანურად არის წარმოდგენილი და მისი ქალური თავმოყვარეობის აღშფოთება მშვენიერი ფერადოვნობით არის აღბეჭდილი: მართალია, საღმრთო სჯული ბრძანებს „არა განშორებდა პირველსა საწოლსა“, მაგრამ ეს ისეთი პირებისათვის არის ნათქვამი, რომელნიც თითონაც საცოლ-ქმრო დამოკიდებულების სიწმინდეს იცავენ ხოლმე, ხოლო „რომელმან არა დაიცვას საწოლი თვისი წმიდად, არა ჯერ არს მისთანა დათმენა“-ო. ცნობილია, რომ საქრისტიანო მოძღვრება სამწუხაროდ ორთავე სქესს თანასწორ პირობებში არ აყენებდა, არამედ ქალს უფრო მკაცრად ეპყრობოდა. თამარ მეფეს ამ მხრივ ცოლ-ქმარი თანასწორად პასუხისმგებლად მიუჩნევია. ხოლო, როდესაც თამარის ყოველსავე ცდას მის განსაშორებლად ფუჭად ჩაუვლია, პირიქით, იმდენადაც-კი გაკადნიერებულა, რომ მოგზავნილი ჩამოგონებლები ნაცემიც-კი გამოუსტუმრებია. განრისხებულს, მაშინ შოთმინებითგან გამოსულს თამარ მეფეს საჯაროდ „წინაშე ყოველთასა“ გიორგი რუსისათვის გამოუცხადებია: რათგან ვითარცა მრუდე ხის აჩრდილის გასწორება შეუძლებელია, ისევე შენი მორჯულება მე არ ძალმიძს, ამიტომ „განვიყრი მტვერსაცა, რომელი აღმეკრა შენ მიერ“-ო. მიუზღია თუ არა ამ უკადრისი და სოლომონი ქცევის მიმდევარი კაცისადმი-ეს ზეზღოთა და აღშფოთებული გრძნობით აღსაყვ სიტყვები, მაშინვე წარმომდგარა და გასულა ოთახითგან. ხოლო იქ მყოფ რუსულანსა და მთაერებს ამ სამარცხეინო საქმისათვის ბოლო მოუღიათ: გიორგი რუსის გაძევება გადაუწყვეტიათ და აღსრულებიათ კიდევც.

ჩვენი ისტორიკოსი თამარისათვის როგორც პირველი საქმროსა, ისევე მეორე საქმროს არჩევის დროს გამოჩენილ მრავალ მოაჯისა და თამარის ქმრობის მსურველთა შესახებაც სლუმს. ამ მხრივ იგი თამარ მეფის პირველი ისტორიკოსის, „ისტორიათა და აზმაფა“ ავტორისაგან, თვალსაჩინოდ განსხვავდება.

თამარისათვის მეორე საქმროდ ღვით სოსლანის არჩევის ამბავიც ჩვენს ისტორიკოსს უფრო ბუნებრივად და სინამდვილით აქვს გადმოცემული. თუ „ისტორიათა და აზმაფა“ აღმწერელი მოგვითხრობს, ვითომც თამარ მეფეს განეცხადებინოს „არაოდეს ყოფილა გული ჩემი მოწადინე ქმროსნობისა არცა პირველ არცა აწი“-ო (7646, გვ. 431), იგი გვაუწყებს, რომ თამარი ახალ საქმროს იცნობდა და სწორედ „მეცნიერებისათვის ყრმისა“ თანხმობა განაცხადაო. ხოლო თუ გაეხსენებთ, რომ თამარი მისთვის პირველი საქმროს მოყვანის დროს დიდებულებს ეუბნებოდა, როგორ ირჩევთ ისეთს ადამიანს, რომელსაც არ ვიცნობთო, საფიქრებელი ხდება, რომ შესაძლებელია ღვით სოსლანი გულში თამარს მაშინვე უფრო შესაფერისად მიაჩნდა და მეორეჯერ არჩევანიც მისი სურვილის თანახმად ყოფილიყო მოხდენილი.

საგულისხმო ცნობები აქვს ჩვენს ისტორიკოსს თამარ მეფის მოღვაწეობის შესახებ. იგი ახასიათებს მას ვითარცა პოლიტიკურს მოღვაწეს და სამეფოს საქეთმპყრობელს, თვალწინ უშლის მკითხველს თამარის პოლიტიკურს გეზს შინაურს ცხოვრებაში და საერთაშორისო დამოკიდებულებაში. საქართველოს პოლიტიკური ძლიერებისა და საზღვრების სწრაფი ზრდის საერთო მიმოხილვის შემდგომ ჩვენი ისტორიკოსი თავის მკითხველს აფრთხილებს: „ესე ყოველ

რა გესზოდეს, ნუ ვინ ესრეთ ჰგონებთ, თუმცა თუნიერ თამარისა რამე კმნილ იყო ვისგანცა, არამედ ესრეთ განიგონე. მონაპირეთა მონახიან საქმე, ანუ ციხე ასალბელი, ანუ თუქმანი შემოდგომილნი, ანუ ქალაქი გასატეხელი, ანუ ქუეყანა მოსარბეველი, მოაკსენიან თამარს და მან გასინჯის საქმე იგი და გამოიკითხის. უკეთუ ღირს იყვის შეყრასა ლაშქართასა, უბრძანის ზაქარიას და ივანეს და შეყარნიან ლაშქარნი, თუთი დავით მეფე წავიდის და არა სადათ შემოქცეული ცუდად. უკეთუ უმცირესი რამე იყვის, მყის შესხნის დარბაისერნი (sic) თუისნი და, ვითარ ზავადენთა მოისაქმიან. თუ თუთი იყუის ანუ მინდორით ნადირობასა შინა, ანუ შინაყოფასა, და ესმის რამე და შესხნის მუნ ღირსნი მისნი: ვითარ არწივთა კაკაბნი ეგრეთ დანახნიან ყოველნი წინააღმდეგმონი“-ო (რკ. 35₆b—35₇a). ხოლო ისტორიკოსის სიტყუთი „ამას ყოველსა დაუშრომელად რა მოქმედებდა, არა თუისისა ქონებისა მქონე იყო და არცა სამეფოდ იმქირვიდა ესოდენთა ქალაქთა და ციხეთა, არამედ თუთი მათვე მისცემდა, რომელთა აუცალოებდა თუისთა ლაშქართა: ვითარ წამებს დიდი და სახელგანთქმული სახლი სომეხთა მეფეთა ანისი, რომელი წარეღო სპარსთა შანშაობისა თანა მრავალ-ქამ მათგან ქონებული,—ხოლო სპარსთა სახლი სახელოვანი დვინი. და ამათ ორთა პირთათუის იქმოდა, პირველად რათა მარადის გული უთქმიდეს და შური აიღონ ერთმანერთისა წარმართთა შეძინებისათუის თუისისა, და მეორედ რათა მოუკუთოს ყოველი მიწეზი, რომელი დაქსნის ერთგულობასა (რკ. 35₇b).

თუმცა ქცის შემავსებელის წყალობით ჩვენი ისტორიკოსის ზოგი ცნობები უკვე წინათაც ვიცოდით, მაგრამ კიდევ ბევრია ისეთიც, რომელიც ფრთხილად საყურადღებო საკითხებს ეხება, მაშინდელ პოლიტიკურ მოღვაწეებს ახასიათებს და გვისურათებს, და აქამდე სრულებით უცნობი იყო. წინასწარ მოხსენებაში ყველაფრის ჩამოთვლა შეუძლებელია და არც საჭიროა: ძველი რომ დაიბეჭდებოდა, ყველას საშუალება ექმნება ეს ცნობები თვითვე ამოიკითხოს. სხვათა შორის მხოლოდ ამ ისტორიკოსს აქვს თამარ მეფის გარეგნობის აღწერილობა. მისი სიტყუთი „ტანსა ზომიერსა გრემანობა თუალთა და ღაწუთა სპეტაკთა ზედა ვარდებრივ ფეროვნობა, მორცხუივ ხედვა, ლაღი მიმოხედვა, ტუბილი პირი, მხიარული და ულოზლო სიტყუის სინარჩარე“ (რ. 33₆b) ახასიათებდა საქართველოს უმშვენიერეს ასულსა და დიდებულ გეორგიეზოსან საკუთმპყრობელს. ადვილი წარმოსადგენია თუ რაძენი საყურადღებო, ჩვენთვის სრულებით უცნობი, ამბები უნდა იყოს დაკარგული თამარ მეფის მეორე ისტორიკოსის თხზულების იმ მეორე ნაწილთან ერთად, რომელიც B ქცის ხელთნაწერს აკლია.

უეჭველია ბატონიშვილს ვახუშტს თავისი ისტორიის შედგენის დროს თამარ მეფის ამ მეორე ისტორიკოსის თხზულებაც ხელთ უნდა ჰქონოდა. ამ გარემოებას ის ცნობებიც ცხად ჰყოფენ, რომელნიც ვახუშტსა აქვს თამარის მეფობის აღწერილობაში შეტანილი და რომელნიც მხოლოდ ამ თამარ მეფის მეორე ისტორიკოსის ნაწარმოებთგან შეიძლება რომ ამოღებული ყოფილიყო. ამგვარ ცნობათა ჯგუფს ეკუთვნის: ჯერ ერთი ამბავი კახაბერისძეთა მიერ ანტონი კყრდილელის ორი ძმის მოკვლისა და თამარისაგან ამის გამო კახაბე-

რისძეთა შეპყრობისა, ციხეში დამწყვდევისა და შემდეგ მათი მაკედონიაში გაძევების შესახებ, სადაც ისინი ბრძოლაში დახოცილან (დ. ბაქრაძე, საქართველოს ისტორია, 197), — შეი. ეგ ცნობა თამარის მეორე მამიდის მეორე რუსულანის შესახებვე, რომელმან შეიყვარა ქალწულება 80 წლისა დღეთაო, რომელთანაც თურმე იზრდებოდა ოცთა ბატონიშვილი დავით სოსლანი (იქვე 202), — აგრეთვე ცნობა იმის შესახებ, რომ შანქორის ომში საქართველოს ჯარის გასტუმრების უმაღლესი მეთაურ დიმიტრი მელიქიძე და წარგზავნილი სპის მღვდამოსილებისათვის ევედრებოდა ღმერთს (იქვე 207), რომ მაჰმადიანნი ხალიფას სთხოვდნენ თამარ მეფის წინაშე ეშუამდგომლა მათზე ხარკის დადებით დაკმაყოფილებულიყო, რაც დიდებულ გერარდოსანს შეუწყნარებია კიდევ (იქვე 211) და სხვა. რათგან არაფერი ამის მსგავსი „ისტორიითა და აზმათა შარავანდედთა“ — „ში არ მოიპოვება და მხოლოდ თამარ მეფის მეორე ისტორიკოსსა აქვს მოთხრობილი, ამიტომ ყველა ამგვარი ცნობები თავის წყაროდ ჩვენ თამარის მეორე ისტორიკოსის თხზულება უნდა ვიკუთვნებოდეთ. მართალია, ზოგიერთი ამ ამბავთაგანი ვახტანგისეულ სწავლულ კაცთა ქცის ტექსტში ჩაურთავთ და ამ ჩანართებთანაც შეეძლო ვახუშტს ამოეკითხა, მაგრამ ზოგიერთი ცნობათაგანი, როგორც მაგ. კახაბერისძეთა დანაშაულობისა და დასჯის შესახებ და თამარის მაჰმადიან მეორე რუსულანზე, არც ამ ჩანართებში მოიპოვება და მხოლოდ თამარის მეორე ისტორიკოსის თხზულების სრულს ტექსტშია. თავის დროზე განსვენებული დ. ბაქრაძე ერთი ასეთი ვახუშტის ისტორიაში შეტანილი ტონის შესახებ რუსულანზე ამბობდა კიდევ: „მეორე რუსულან სრულებით არ არის ცნობილი და არა ჩანს, სად ჰყოფა ეს ცნობა ვახუშტის“ — (იქვე 202, შენ. 1). მაშინ ეს მართლაც გაუგებარი იყო, ესლა კი ჩვენ დანამდვილებით ვიცით, რომ იგი თამარ მეფის მეორე ისტორიკოსის თხზულებითგან აქვს ბატონიშვილს ვახუშტს ამოღებული. ეს გარემოება სრულს უფლებას გვაძლევს დავასკვნათ, რომ ბატონიშვილს ვახუშტს თამარ მეფის მეორე ისტორიკოსის თხზულება სრულად და არა ჩანართების სახით უნდა ჰქონოდა. საფიქრებელია, რომ ეს ძველი მას ქცის ხელთნაწერში შეტანილი ექნებოდა. ხოლო რათგან ჩვენმა სახელოვანმა მეცნიერმა ისტორიკოსმა თავისი თხზულება მოსკოვში 1743 წ. დასწერა, ამიტომ ქცის იმის მსგავსი მეორე ხელთნაწერი, რომელაც ესლა აღმოჩნდა და დღევანდელი ჩემი მოხსენების საგანს შეადგენს, რუსეთშიაც უნდა ყოფილიყო გატანილი და შესაძლებელია სადმე ესლა გადარჩენილი იყოს.

ჩვენი ისტორიკოსის ენა ოდნავადაც არ მიაგავს თამარ მეფის პირველი ისტორიკოსის ხელოვნურს, რიტორული მკერმეტყველებითა და ფილოსოფიური სკოლის მიმდევრობით მძიმე ტერმინოლოგიით დატვირთულს ენას. მისი მოთხრობა მკვიცხლად მიმდინარეობს, მსუბუქი, ლამაზი ენით არის გამოთქმული და მკითხველს თავისი ბუნებრივობითა და გულწრფელობით უნებლიეთ ჰხიბლავს. ამ მხრივ იგი ქართველ ისტორიკოსთა საუკეთესო წარმომადგენელთა მაგალითს მისდევს და მათ სკოლასა და ტრადიციებს არ ჰღალატობს. ამიტომ ის დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსთან უფრო ახლო დგას, ვიდრე თავის თანამედროვე თამარის პირველ ისტორიკოსთან.

ვფიქრობ, რომ ზემონათქვამი დაგარწმუნებდათ, რამდენად ძვირფასია ქართული საისტორიო მეცნიერებისათვის B ქცა და რამდენს ახალსა გვძენს იგი როგორც ქცის შედგენილობის ისტორიისათვის, ისევე თამარ მეფის. მეორე აქამდე უცნობი ისტორიკოსის თხზულების შენახვით და ქცის ვახტანგისეული კომისიის გაგრძელების დაცვით. თავისდათავად ცხადია, რომ ზემოაღნიშნული ორი ძეგლის დაბეჭდვა და გამოცემა აუცილებელია. მე მგონია, რომ B ქცის აღმოჩენა ერთხელ კიდევ მკერმეტყველობით ჰღაღადებს, თუ რაოდენი ფასდაუდებელი კულტურული განძეულობაა ჩვენში ჯერ კიდევ გაბნეული, რომელთა შესახებ ჩვენ არავითარი წარმოდგენაც-კი არა გვაქვს, სანამ კიდევ მთლად დაგვიანებული არ არის, მათ შეგროვება-გადარჩენაზე უნდა ვიზრუნოთ!...

საქუთიარ სსხელთა საქმიანელები *

- აბას ყული-ხანი 257, 268.
 აბალა, მონღოლთა მხედართაშთაჲარი 258.
 აბდუსატარ ყასიმი, სპარსთა ისტორიკოსი (ამან შაჰის ჯაჰანგიროს ბრძანებით შეამოკლა შერეფე ელდინის ისტორია) 294.
 აბელიას საყდარი 263.
 აბიათარ მღვდელი, ურია (წმ. ნინოს თანამედროვე) 22, 101, 166, 309.
 აბო ტფილელი 19, 20, 36, 67—76, 105, 121.
 აბოცი 277.
 აბრაამი, აბრაჰამი, სომეხთა კოზი (VI-VII ს.) 57, 73, 86, 88, 89, 90, 100.
 აბრაჰ, აბრაჰამ კოზი, ყოფილი მღვდელი და ჯვარის მტერთფელი დიმიტრი თაყდადებულისა (საკათალიკოსო ტახტს იჭერს ნიკოლოზის გადადგომის შემდეგ) 263.
 აბუყურა 159.
 აბულასანი, ქართლისა და ტფილისის ამირა 225.
 აბულ კასიმ, აბულ ყასიმ იუსუფ აბუსაჯის ძე, არაბთა ამირა (ამან 914 წ. შეიპყრა და აწამა წაგობრონი) 103, 109, 110, 111, 199, 203.
 აბუსაჯი, აბულ კასიმ (ყასიმ) იუსუფის მამა 103, 109, 199, 203.
 აბუსერი, ერისთავთ-ერისთავი, აბუსერიძე ტბელის ძმა 242.
 აბუსერიძე ტბელი, ძე ერისთავთ-ერისთავისა ივანესი. 242—243.
 აგარაკი (ეკლ.) 180.
 აგარიანი (=არაბები) 77, 186.
 აგარის ნათესავნი 306.
 „ტომი 356.
 ადამი (ბიბ.) 57, 175, 178, 179, 180, 192, 224, 235.
 ადამის ნათესავნი 255.
 ადარნასე, სტეფანოზის ძე 194.
 ადარნერსე, ანოტ კურაპალატის ძე 122.
 ადარნერსე კურაპალატი, ბაგრატ მაგისტროსის ძე (958—961) 119.
 ადარნასე XIII ს. (თ. ჟორდანიას აზრით იგივე ვახტანგ III) 268, 318.
 ადერკი მეფე, ძე ქართამისა, ბარტამ მეფის ასულის წული 301, 302, 332.
 ადრეხევენი 237.
 ავაგ მხარგრძელი, ათაბაგი და ამირსპასალარი, გვანცას I ქმარი 246, 256.
 აელანნი 363.
 ახატი (მღ.) 89.
 ახიზი ზოჯა, ზუტელუ ზულას მამა 257.
 ახო, ახონი, იარღოსის ძე (მამათშთაჲარი) 182, 301.
 ახო, ძე არან ქართლის მეფისა 106.
 ათანაგენი 50.
 ათანასე (ალექსანდრიელი) 160.
 ათინა 216.
 ათინელნი 331.
 ათონის ქართველთა მონასტერი 49, 61, 135, 136, 137, 171, 187.
 ათონის ქართველი ბერები 136.
 ათსამეტი ასურელი მამა 39, 41, 42, 105, 314.
 აკეუსიმა (წმ.) 143.
 ალავერდი (ტაძ.) 203, 242, 305, 324, 357.
 ალაზნის პირი 371.
 ალბანელები 87.
 ალექსანდრე მაკედონელი, მაკედონელი (356—323 წწ. ძვ. წ. აღრ.) 23, 104, 105, 106, 107, 173, 179, 180, 182, 190, 191, 212, 213, 217, 218, 219, 231, 234, 238, 257, 258, 300, 301, 331, 332, 346, 347, 359, 390, 393.
 ალექსანდრე I, დიდი, ძე კონსტანტინესი (1412—1443) 262, 324, 325, 336, 340, 354, 355, 356, 357, 387.

ალექსანდრე I, კახეთის მეფე, ძე გიორგი VIII-ისა (1476—1511) 282, 305, 306, 350.
 ალექსანდრე II, ბაგრატ II-ის ძე, იმერეთის მეფე (1484—1510) 281, 320.
 ალექსანდრე V, გიორგი VI-ის ძე და სოლომონ I-ის მამა, იმერეთის მეფე (1720—1751) 314.
 ალექსანდრე მეფე 268, 319, 322, 383.
 ალექსანდრე პარიდოსი 258.
 ალექსანდრია 63.
 ალექსი III, ანკარი, ბიზანტიის იმპერატორი (1195—1203) 333.
 ალიყანი, მონღოლთა მთავარი 259.
 ალიყული ხანი (ვახტანგ VI-ის ძმა) 363.
 ალი შუაბის ძე, ტფილისის ამირა 123.
 ალ-შაბუნი, ხალიფა (813—833). ხალიფ იახიდის ძის (ხალიფ იბნ იახიდის) ტფილისის ამირად 'დამნიშნული' 123.
 ალფიოს (მოწ.) 143.
 აშბა ალავერდელი 38, 42.
 აშბაკოში (ბიბ.) 293.
 აშბროსი ხელაია (არქ.) 102, 103.
 აშერელი, აშერი 222, 254, 354, 355, 363.
 აშიერ კავკასია 106, 107.
 აშირშირმანი 231.
 ანა, კახთა მეფის ალექსანდრე I-ის ცოლი (ამისი ბრძანებითაა გადაწერილი ე. წ. „ანასტული ქართლის ცხოვრება“) 306, 307, 384.
 ანაკ და ძმა მისი 388.
 ანაკოფია (ციხე) 201, 202.
 ანანია (ბიბ.) 230.
 ანდრია დიდი, ბოგოლუბსკი, რუსთა მთავარი, გიორგი რუსის მამა 225.
 ანდრია კანანელი (მოც.) 95, 100, 103, 143, 163, 172.
 ანთიპატოს (ამან და მიდოსმა მისცეს თავის ტკივილის წამალი ალექსანდრე მაკედონელს) 257, 258.
 ანისი 238, 402.
 ანტიოქია 15, 166, 169.
 ანტიოქიელი. ანტიოქიის სამღვდელთა 23, 146.
 ანტონი დიდი 126.
 ანტონ მწიგნობართ-უბუცისი, კუონდიდელი, ვაზირთა უპირედესი 397.
 ანტონ ტბელი (ფერამ მცირის მასწავლებელი) 152, 153.
 ანტონ კუონდიდელის ორი ძმა კახაბერთა მიერ მოკლულნი 399, 402.

აპოლონი (ბერძნ. მითოლოგიით ზევსისა და ლეტოს შვილი, ღმერთი ხელოვნებისა, სიბრძნისა და სხვათა) 231.
 აპოლონის დედოფალი 258.
 არაბები, არაბნი 69, 71, 72, 79, 80, 91, 168, 110, 186, 187, 202, 255.
 არაბთა ლაშქარი 109, 110.
 „მეფენი 217.
 არაბი 194.
 არაბ-მაჰმადიანნი 111.
 არაგვის ხეობა 264, 265, 267, 362.
 არან ქართლის მეფე, მამა აზოსი 106.
 არესი, ბერძ. მით. ზევსის შვილი, ომის ღმერთი 231.
 არვანდ გუშნასპი, ქართლის მარზპანი 55.
 არიანოზნი, მწვალებელნი, არიოსის მიმდევარი 153.
 არისტოტელი, უდიდესი ფილოსოფოსი და მეცნიერი ძვ. საბერძნეთში, პლატონის მოწაფე (384—322 წწ. ძვ. წ. აღრ.) 22, 213.
 არმაზი 189.
 არსენი დიდი, ხანძთელის მოწაფე 85.
 არსენი კათალიკოზი (იოანე ზედაზნელის „ცის“ გადამკახშველი) 39, 40, 41, 186.
 არსენ კათალიკოზი (დომიტრი I-ის თანამედროვე, წა ნინოს „ცის“ გადამკახშველი) 15, 21, 22, 25, 166, 167, 171, 183, 184, 198, 308, 309.
 არსენ I (კათალ.) IX ს. მოღვ. 63, 86.
 არსენ II, ვახტანგ (X ს.) 84.
 არსენ კათალიკოზი (აგტორი „განყოფისათვის ქართლისა და სომხეთისა“) 22, 82, 83—83.
 არსენი კათალიკოზი (XII ს.) 101.
 არსენ III (XIII ს.) 83.
 არსენ ივალთოელი (დაახლ. 1050—1125) 153, 225, 234.
 არსენ ნინოწმიდელი (ეპისკ.) 137.
 არსიანი 190.
 არტანი 222.
 არტანის ეკლესია 189.
 არტანის სახლვარი 109.
 არტანუჯი 84, 283.
 არტანუჯის ციხე (აშენებულია აშოტ კურაპალატის მიერ) 122.
 არტემი (არტემიდი, ბერძნული მითოლოგიით ნადირობის ქალ-ღმერთი, იგივე რად რომელთა დიანა) 238.
 არტაქსერქსი, სპარსთა მეფე, მხარგრძელი (465—425 წწ. ძვ. წ. აღრ.) 32, 227, 231.

არლენ ნოინი (რუსულანის თანამედროვე) 253.
 არშაკი, სომეხთა მეფე 87.
 არშუშა, გარსქენ პატიარშის მამა 36.
 არჩილ I, თრდატის ძე, ქართველთა მეფე 190.
 არჩილი II, სტეფანოზის ძე, ქართველთა მეფე 37, 38, 43, 171, 185, 195, 196, 206, 301, 302, 309, 389.
 არჩილ II-ის დედა და ძმანი 195.
 ასია (= აზია) 221.
 ასიის ქრისტიანები 35.
 ასოლიკი, სომეხთა ისტორიკოსი 89.
 ასტარტე, ასტარტა: ძველი სემიტების ქალ-ღმერთი; სიყვარულისა, ნაყოფიერებისა და ომის მფარველი 239.
 ასტერი (ამასიელი) ეპისკოპოსი, ბერძენთა საეკლესიო მწერალი IV—V საუკუნისა) 154.
 ასტუეაგი (ასტიაგი, მიდიელთა უკანასკნელი მეფე (584—558 წწ. ძვ. წ. აღრ.) 255.
 ასურელები, ასურნი 87, 88, 94.
 ასურთა სკკული 87, 90.
 ატენი 78, 80, 81.
 აფროდიტე (ბერძ. მითოლოგიით სიყვარულის ქალ-ღმერთი) 231.
 აფროსინელნი 258.
 აფსიდები 174.
 აფუტო, ეპისკოპოსი (გარსქენ პატიარშის თანამედროვე) 46.
 აფხაზები, აფხაზნი 176, 190, 339.
 აფხაზეთი 190, 201, 202, 203, 204, 206, 256, 260, 283, 293, 335. აფხაზეთის ბოლო 186.
 აფხაზეთის ერისთავნი 186.
 აფხაზთა მეფენი 201, 203, 205.
 აქილეველი 16, 213.
 აქილევი (აქილესი, თეტიდისა და პელეას ძე, სწორუპოვარი გმირი (ჰომეროსისა) 16, 213, 217, 218, 231, 239.
 აქიტოველი (ბიბ.) 233.
 აღა მაჰმად-ხანი (1785—1797) 376.
 აღამეზნონი (მიკენის მეფე, ბერძენთა მთავარ-სარდალი ტროის ომში) 16, 213, 258.
 აღლარი (რუსულანის თანამედროვე „თესლი ბოროტი“) 256.
 აღმოსავლეთ საქართველო 42, 58, 61, 69, 108, 109, 187, 198, 331, 373, 374, 375, 376, 377, 380.
 აღლართანი II, კვირიკე IV-ის ძმისწული, კახთა მეფე, დავით აღმაშენებლის თანამედროვე 340.

აღსიზა 378. იხ. აზალციხე.
 აშოტ კურაპალატი (786—826) 115, 121, 122, 193, 194.
 აშოტ ერისთავთ-ერისთავი, „ეუხი“ (691—918) 108.
 აჭარა 109.
 აწყურთი 272.
 აწყურის საყდარი 278.
 აწყურის ლეთის-მშობლის ხატი 278, 279, 282, 283.
 აწყურის ციხე ქალაქი 278, 279.
 ახალდაბა 274, 275, 276.
 ახალქალაქი 277, 278.
 ახალციხე 272, 274, 278, 280, 354, 372.
 ახალციხელი ივანე 254.
 ახალციხელი შალვა 254.
 ახიზის ეკლესია (კლარჯეთში) 189.
 ახმეტას ბოლო 372.
 აჰმადი, აჰმედ ყაანი ანუ თეგუდარი, შმა აბაღა ყაანისა 262.
 ბაბილონი 77, 80, 174, 177, 178.
 ბაბილონელთა ქალაქი 57.
 ბაგალევი პროფ 186.
 ბაგრატ I, კურაპალატი, ძე აშოტ კურაპალატისა († 876) 77, 122, 123.
 ბაგრატ III, ძე გურგენ ერისთავთ-ერისთავისა (975—1014) 84, 193, 194, 196, 199, 200, 202, 203, 204, 205, 206, 301.
 ბაგრატ IV, გიორგი I-ის ძე (1027—1072) 28, 145, 193, 194, 196, 199, 200, 201, 202, 205, 301, 316, 359.
 ბაგრატ IV-ის დედა 193.
 ბაგრატ V, დიდი, ძე დავით VIII-ისა, გიორგი ბრწყინვალის შვილიშვილი (1360—1393) 208, 282, 283, 332, 333, 340.
 ბაგრატ VI, ძე გიორგი მეფისა, მამა კონსტანტინესი, ქართლ-იმერეთის მეფე (1466—1476) 22, 268—270, 318, 319, 320, 323, 353, 358, 359.
 ბაგრატ III, აღმესანდრეს ძე, მეფე იმერეთისა (1510—1565) 279, 281, 282, 283, 320, 330, 336.
 ბაგრატ, მიქელ მეფის ძე, დავით ნარინის შვილიშვილი, იმერეთის მეფე (1330—1372) 339.
 ბაგრატ, ურწმუნესი ძე კონსტანტინე აფხაზთა მეფისა 203.
 ბაგრატ ერისთავთ-ერისთავი, ადარნერსე კურაპალატის ძე (ამან შვიტანა სასწაულები გრიგოლ ხანძთელის „ცაში“) 119, 120.

ბაგრატ, ვახტანგ ათაბაგის ძე 250.
 ბაგრატიონიანი 119, 264, 289, 313.
 ბაგრატი (წა) 143.
 ბაკურ III, ფარსმან II-ის ძე, ქართველთა მეფე 40, 332.
 ბალაჰვარი 159.
 ბარათაშვილი, ბარათას შვილი 270, 284.
 ბარათას შვილი, ბარათიანი 269, 349, 351.
 ბარდა 176.
 ბარდავი 176.
 ბარდოსი (თარგაშის ჩამომავალი) 175, 176.
 ბართლომე (მოც.) 94, 95.
 Бартолом. B. 248.
 ბასილი დიდი, კესარიელი ეპის. (IV—V ს.) 142, 143, 157, 158, 159, 226, 234.
 ბასილი ზარხმელი 14, 18, 19, 20, 21, 24, 25, 30, 31, 124—134, 194, 233.
 ბასილი II, ბიზანტიის კეისარი (976—1025) მეტსახელად „ბულგართა მელეტელი“ 192, 204, 206.
 ბასილი ეზოს-მოძღვარი, თამარ მეფის II ისტორიკოსი 396.
 ბასილი, კათალიკოსი (X—XI ს.), (შიო მღვიმელის „სასწაულთა“ შემკრები და აღმწერელი) 186, 188.
 ბასილი, მწიგნობართა უზუცესი, უჯარმელი (მოკლა დავით V-ემ (ნარინმა) მრუსობისათვის („რუსუქის თანაყოფისათვის“) 256, 257, 258.
 ბატონიშვილი ვახუშტი — იხ. ვახუშტი ბატონიშვილი.
 ბაქრაძე დ. 80, 271, 272, 299, 300, 301, 303, 312, 313, 314, 347, 349, 384, 403.
 ბაქრაძე ალ. ბერ. მოწაზონი (ამან გადასწერა შეშანიკის „ცის“ მოკლე რედაქცია) 49.
 ბაღდადი (ქალ.) 76, 105, 107, 291, 396.
 ბაღუშთა მეფე 256.
 ბაღუშნი 264.
 ბაჩრამ პაპლავუნი 189.
 ბაჩრამ ჩუბინი 189.
 ბაჩრამ ჯური 217.
 ბაჩრახტინიანთა სულთანი 291.
 ბედიის საყდარი (აშენებულია ბაგრატ III-ის შვირ) 204.
 Bezold K. 178.
 ბეთანია (მონასტ.) 351.
 ბეთლემი 230.
 ბელაქანი 248.
 Белякин И. 268.
 ბერთა პარხვთა 133.

ბერი მღვიმელი (ამას დაუწერია თხზულება სადაც ჯალალ-ედინის თბილისში შემოკრა ყოფილა აღწერილი) 255, 256.
 ბერი ვგნატაშვილი (ვახტანგის მიერ „შეკრებილ“ ისტორიკოსთა ერთ-ერთი მონაწილე) 387.
 ბერძენი 97, 153, 168, 182.
 ბერძენთა ეკლესია 74.
 „სამეფო 77.
 „სჯული 86.
 ბერძენი მემკრანიე 174.
 „მწერლები 174.
 ბერძენები (ბერძენი) 30, 87, 88, 89, 92, 95, 136, 137, 154, 167, 169, 190, 201, 204, 206, 214, 218, 219, 231, 238, 256, 323, 374, 389.
 ბეკა სარგისის ძე, ჯაყელ-ციხისჯვარელი, პაპა გიორგი ბრწყინვალისა, სამცხის მთავარი 23, 247, 248, 261.
 ბეშქენი, ძე გიორგი ჩორჩანელისა 132.
 ბიბლიურნი 265.
 ბიზანტია 38, 77, 79, 84, 87, 94, 140, 165, 186, 192, 200, 265, 334.
 ბიზანტიელი 58, 87, 200.
 ბიზანტიის კეისრები 93.
 „სომხები 89.
 ბირდი, ოვსთა მეფის ასული, შალვა ქსნის ერისთავის ცოლი 264.
 ბირასიმი (ისპანის ტარულის როსტომ ხანის მიერ დანიშნული წარმომადგენელი) 286.
 ბიკეინრა 283.
 ბოლნისი (ეკლ.) 189.
 ბოლოტოვი 105.
 ბოცო ძე ბოცო, ჯაყელი, სამცხის მთავარი 221, 255.
 ბოპრუდი (ადგ. სპარ.) 285.
 ბოსსე მარი 28, 177, 264, 272, 284, 286, 288, 297, 298, 300, 312, 317, 352, 368, 375.
 ბროკაუზი 186.
 ბულუჯი (ბულუქნი) 362, 363.
 ბუნთურქნი 105, 106.
 ბურდუზან დედოფალი, გიორგი III-ის მეუღლე, თამარის დედა 230, 232, 238, 291.
 ბულა თურქი 79, 80, 123, 199.
 ბულა თურქის სარდალი (მან მოაოხრა თბილისი 852/3 წ. და ურჩობისათვის მოკლა თბილისის ამირა ისაქა იბნ ისმაილი) 81.

- გაბრიელ საფარელი 316.
 გაბრიელ ქართველი 139.
 გაბრიელ კულეველი 153.
 გაგის ციხე 241.
 გაიანე, დედოფალ რიფსიმეს დედა-მამე, წა
 ნინოს მეგობარი 96, 97, 100.
 გალატელნი 143, 159.
 გალია 35.
 განძა (ქალ.) 206, 397.
 განძაკი 56, 57, 58.
 განჯა 372.
 გარდაბანი 176.
 გარდაბოს 176.
 გარეჯა 245.
 გატეხილი ხიდი 360.
 გაჩიოს 176.
 გელათის მონასტერი 216, 225, 231, 232, 233,
 324.
 გელათური ქორონიკონი 281—283.
 გენათელი ბერი (საგულეებელია „გელათური
 ქორონიკონის“ ავტორად) 263.
 Gelzer H. 77, 178.
 Герасимъ Димитиъ Лесницкѣ 381, 382. იხ.
 ერაჯ ჰალაშვილი.
 გერასიმე 126.
 გენცა დედოფალი, დიმიტრი თავდადებულის
 დედა, დაკით V-ის ცოლი, რაქის ერის-
 თავის კახაბერიძის ასული 251, 256.
 გვარამ კურაპალატი 332.
 გილანი 285.
 გიორგი I, ბაგრატ III-ის ძე (1014—1027)
 192, 193, 194, 196, 204, 205, 301.
 გიორგი II, ბაგრატ IV-ის ძე (1072—1089)
 200, 201, 202, 205, 209, 301, 389.
 გიორგი III, დემეტრე I-ის ძე, თამარის მამა
 (1156—1184) 23, 221, 224, 226, 227, 230,
 231, 233, 234, 235, 236, 238, 239, 241,
 244, 245, 249, 291, 301, 306, 310, 311,
 310, 391, 392, 393, 394.
 გიორგი რუსი, თამარ მეფის I ქმარი, რუსე-
 თის მთავრის ანდრია ბოგოლუბსკის შვი-
 ლი 224, 400, 401.
 გიორგი IV, ლაშა, თამარ მეფის ძე (1213—
 1222) 225, 227, 230, 232, 244, 246, 248,
 249, 250, 251, 252, 256, 260, 261, 265,
 303, 307, 310, 392.
 გიორგი V, ბრწყინვალე, დიმიტრი თავდად-
 ბულის ძე (1314—1346) 246, 247, 248,
 268, 282, 292, 312, 313, 315, 317, 318,
 319, 331, 332, 335, 336, 340, 352, 352,
 383, 386, 397.
 გიორგი VIII, ალექსანდრე დიდის ძე (1446—
 1476) 282, 305, 306, 340.
 გიორგი X, სვიმონ I-ის ძე, ქართლის მეფე
 (1601—1606) 281, 282, 287, 340.
 გიორგი XI, დევსტანე V-ისა, შანავეახის, ძმა
 არჩილ მეფისა, კახეთისა და ქართლის მეფე
 (1676—1698, 1703—1709) 318, 319, 343,
 362, 363, 365.
 გიორგი II, ბაგრატის ძე, იმერეთის მეფე
 (თემურლენგის თანამედროვე) 240, 245,
 346.
 გიორგი („ავგიორგი“), კახთა მეფის ალექ-
 სანდრე I-ის ძე 252.
 გიორგი II, უზუცესი ძე კონსტანტინე აფ-
 ხაზთა მეფისა (კუონდიდის საყდრის აღმა-
 შენებელი) 203, 204.
 გიორგი აღწეფელი, აფხაზთა მეფე, ძე ლეო-
 ნისა, დიმიტრისა და თეოდოსის ძმა 199,
 205.
 გიორგი სააკაძე — იხ. სააკაძე გიორგი, დიდი
 მოურავი.
 გიორგი კ'ოზი (ბაგრატ IV-ის თანამედროვე)
 316.
 გიორგი წა 203, 242—243.
 გიორგი სენკელი (VIII—IX ს.) 179.
 გიორგი დაუდებული (გიორგი მთაწმიდის
 მოძღვარი) 145, 149, 158.
 გიორგი მაწყუერელი (გრიგოლ ხანძთელის
 თანამედროვე ეპისკოპოსი) 112, 124, 125,
 128, 129, 131, 133.
 გიორგი მერჩული 14, 18, 21, 22, 26, 30, 35,
 86, 112—123, 125, 194.
 გიორგი მთაწმიდელი (1009—1065) 11, 13,
 14, 16, 18, 22, 23, 26, 27, 28, 30, 31, 74,
 135—144, 145—151, 158, 159, 160, 163,
 197, 202, 233, 251, 325, 349, 350, 371,
 372, 374.
 გიორგი ზუცესმონაზონი 13, 14, 17, 18, 19,
 20, 21, 22, 23, 24, 25, 27, 30, 31, 32,
 33, 135—144, 145—151, 160, 177, 261,
 393.
 გიორგი ჩორჩანელი (ერთი დიდებულთაგანი,
 რომელმაც დიდად შეუწყო ხელი ზარზ-
 მაში მოღვაწე ბერებს მონასტრის შენე-
 ლობაში) 124, 130, 131, 132, 133.
 გიორგი 343.
 გობრონი წმ. 108—111, 203, 204.
 გოლგოთა (ბიბ.) 178.
 Голубовский П. В. 186.
 გოგორისშვილი ბეჟან (ჯვარისციხის კატ-
 რონი) 276.

გორგასლი ვახტანგ — იხ. ვახტანგ გორგასლი.

გორგასლის შვილი 202.

გორგაძე ს. 83, 45, 53, 54, 225.

გორგჯანიძე ფარსადანი 284—298, 310, 311, 321, 322, 350, 360, 361, 385, 386.

გორგჯანიძე ფარსადანის ძმა, ერანის ხარაბი ბანი 287.

გორი 274, 281, 372.

გორისჯვარი (ადგ.) 283

გრიგოლ პართელი, სომეხთა განმანათლებელი 50, 85, 86, 87, 88, 94, 95, 96, 97, 98, 100, 183.

გრიგოლ დიკონი (ავტორი „ქართლის მოქცევისა“) 22, 103, 104.

გრიგოლ მაგისტროსი 189.

გრიგოლ მოწამე 56.

გრიგოლ ნოსელი (ძმა ზასილ დიდისა, ცნობილი საეკლესიო მწერალი IV საუკ.) 84, 153.

გრიგოლ საკრველთ-მოქმედი 152.

გრიგოლი უწყელი (ოშკელი) 153.

გრიგოლი დღისმეტყველი (ნაზიანზელი) 143, 144, 152, 157.

Григорий Елагин 331, 382.

გრიგოლ ხანძელი (759—861) 22, 26, 27, 85, 112—123, 125, 132, 133, 161, 170, 194.

გვრობანდაძე 55. იხ. ვესტაძე მცხეთელი.

გუარამ ქართლისა კურაპალატი (ვახტანგ გორგასლის შვილის, მირდატის, ძმისწული) 190, 194.

გუდარების მონასტერი 263.

გუდისი საეპისკოპოსო 204.

გუზანი, ავახაძე (მისი ბოროტი საქმიანობისათვის დაისჯა დავით სოსლანის მიერ თვალთა დაწებით) 221, 240.

გულფეიქანი (ადგ. სპარ.) 285.

გურგანის ზღვა 222.

გურგენი, მეფე ქართლისა (VI ს. I მეოთხედში) 40, 58.

გურგენ ერისთავთ-ერისთავი (ყუყულის ციხის პატრონი) 109.

გურგი-ზანი 287.

გურიელი 284.

გურიელი 340.

გურიულნი 320.

Ghusarlan 128.

ღადიანი ვარდანი 221, 240.

დავით II, დიდი, კურაპალატი, ადარნასე. კურაპალატის ძე († 1001) 84, 159, 204, 205.

დავით III, აღმაშენებელი, გიორგი II-ის ძე (1089—1125) 14, 16, 17, 23, 32, 161, 187, 195, 196, 198, 200, 201, 208—219, 244, 252, 259, 301, 307, 308, 309, 316, 317, 334, 340, 346, 389, 390, 391.

დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი 13, 14, 16, 17, 18, 21, 22, 23, 25, 26, 28, 30, 31, 32, 33, 195, 196, 197, 198, 199, 201, 202, 208—219, 220, 241, 251, 268, 299, 301, 306, 307, 308, 309, 310, 312, 313, 365, 389, 390, 392, 398, 399, 403.

დავით IV, ძე დემეტრე I-ისა, ძმა გიორგი III-ისა და დემნა ბატონიშვილის მამა († 1155) 227, 233, 244, 306.

დავით V, ნარინი, ძე რუსუდან დედოფლისა (1245—1293) 246, 256, 257, 258, 260, 261, 263.

დავით V-ის, ნარინის, ჩამოშავდანი 339, 388.

დავით VI, ულუ, ლაშა-გიორგის ძე (1247—1270) 246, 247, 250, 251, 256, 260, 261, 263.

დავითი (ვილაც, რომელსაც თამარ-მეფის დასაფლავებისას სიტყვა წარმოუთქვამს) 234.

დავით VII, დემეტრე თავდადებულის ძე, ვახტანგ III-ის ძმა (1293—1311) 311 (767).

დავით VIII, გიორგი ბრწყინვალის (V) ძე (1345—1360) 336.

დავით IX, კონსტანტინე II-ის ძე, ქართლის მეფე (1505—1525) 282, 323.

დავით, ალექსანდრე დიდის ძის, დიმიტრის ძე 341.

დავით, გიორგი მეფის ძე 387.

დავით სოსლანი, თამარ მეფის II ქმარი, ოსთა მეფის შვილი. ჩამოშავდანი ბაგრატიონი (1189—1207) 222, 224, 239, 401, 402, 403.

დავით ბაგრატიონი 265, 266.

დავითი (ბიბ.). 157, 159, 160, 193, 225, 234, 235, 233, 258.

დავით კოხი (მეფეთ-მეფე ბაგრატ V-ის დროს) 269, 335.

დავით კოხი (ალექსანდრე დიდის (I) თანამედროვე) 354.

დავით, სუმბატის (ესტ.) მამა 192.

დავით გარეჯელი 39, 43.

დავით-გარეჯის მონასტერი 305.

- დავითი და კონსტანტინე 37.
 დავით პეტრიწონელი (ამისი ბრძანებით არსენ II გაჩეს ძემ თარგმან ბერძნულიდან „თავნი სომეხთა განმაქიქებელნი“) 84.
 დავითი, ზარების საყდრის დეკანოზის ძე (ამან 1773 წელს გადაწერა პაპუნა ორბელიანის „ისტორია“) 383.
 დათუნა, ერაჯ ჭალაშვილის მამა 391.
 დანიელი (ბიბ.) 238.
 დანიელი, რუსი წინამძღვარი 63.
 დარიოს II, კოდომანი. სპარსთა მეფე (336—330 წწ. ძვ. წ. აღრ.) 398.
 დარუბანდი 222.
 დასავლეთ ევროპა 179.
 დასავლეთ საქართველო 106, 202, 330, 341.
 დასო. (აუგ.) 397.
 დებედა 360.
 დებორა, დედისიმედ-ყოფილი 273. იხ. დედისიმედი.
 დედისიმედი, აშოთან მეზრან ბატონის ასული, სამცხის ათაბაგის კაიხოსრო II-ის ცოლი 272, 273, 274, 275, 276.
 დემეტრე II, აფხაზთა მეფის ლეონ II-ის ძე, გიორგისა და თეოდოსეს ძმა (818—854) 116, 166, 199.
 დემეტრე, გუარამ კურაპალატის ძმა 194.
 დემეტრე, ბაგრატ IV-ის ნახევარ ძმა 200.
 დემეტრე (დიმიტრი) I, ძე დავით აღმაშენებლისა, გიორგი III-ის მამა (1125—1156) 16, 233, 235, 244, 245, 289, 291, 301, 306, 390, 392, 394.
 დემეტრე (დემნა) დავით IV-ის ძე, გიორგი III-ის ძმისწული 32, 227, 311, 390.
 დემოფონის (დემოფონს) ციხე 274.
 დვალნი 267.
 დვალ-ქართველნი 267.
 დვინი (დვნი) 90, 109, 110, 402.
 დვინელი სომეხი დედაკაცი (წა წინოს აღმზრდელი) 96.
 დიმიტრი II, თავადდებული, დავით VI-ის (ულუს) ძე (1271—1289) 246, 247, 248, 250, 251, 257, 263, 319, 334, 383.
 დიმიტრი, ალექსანდრე I-ის, დიდის ძე 306, 341.
 დიმიტრი ორბელიანი, მანდატურთ-უზუცესი (პ. ორბელიანის თანამედროვე) 370.
 დიმიტრი (მოწამე) 143.
 დიასამიძე ელია 274, 275.
 დიდონი 347.
 Dillman A. 178.
 დიონისოს არიოპაგელი 152.
 დმანისი 292, 311.
 დნეპრის ხეობა 187.
 დონი 186.
 Dorn B. 266, 297, 295, 296, 297.
 დოროთე (მისი წიგნი თარგმან გიორგი მთაწმიდელმა) 143.
 დუმასუბანი 350.
 დუნაი 186.
 ებაგან, სირმონის შვილი (მონღოლთა მთავარი) 259.
 ებრაელთა ტომი 231.
 ებრაელი 217.
 ებრაელნი (ებრაელები) 214, 217, 218, 300.
 ეგვიპტელნი 173.
 ეგრისი 176, 180, 195.
 ეგრის წყალი 100, 190.
 ეგროსი (თარგამოსის ჩამოშავალი) 175, 176.
 ევა (ბიბ.) 175, 224.
 ევაგრე ეპოფანე (ბერძენი საეკლესიო მწერალი) 168.
 ევლოვი 226.
 ევსევი კესარიელი 174.
 ევსტათე ანტიოქიელი 174.
 ევსტათე მცხეთელი 37, 39, 55—60, 69, 70, 74.
 ევსუქი 151.
 ეზრა, სომეხთა კათალიკოზი (ჭალკილიონი) 89, 91.
 Eicken 180.
 ეკატერინე წა (მისი სახელობისა სინას მთის ერთი ქართველთა მონასტერი) 122, 238.
 ეკლესიასტე 255.
 ეკტორი (ჰექტორი) ტროის მეფის. პრიამოსის, შვილი 16, 213.
 ელაბინი (დაბა) 96.
 ელვასი (აღკ.) 279.
 ელენი, აგანგმონის ცოლი 253.
 ელენე დედოფალი. დედა ბიზანტიის იმპერატორის კონსტანტინე დიდისა 95.
 ელია (ბიბ.) 126, 229.
 ელია დიასამიძე 275.
 ელინთა მწერლები 16.
 ელინი (ელენი) 213, 217, 231, 260.
 ელიოზ კზი (ალექსანდრე I-ის თანამედროვე) 354.
 ელისაბედი (ბიბ.) 230.
 ენუქი (ბიბ.), ძე სეითისა, მამა მათუსალასი 179.
 ეპოფანე 174.

გრანი 287, 291, 293, 295, 296, 298, 363.

ერანის სახელმწიფო 364.

ერაყი 395.

ერაჟ კალაშვილი 381, 382, 394.

Erdman 257, 298.

ერევანი 372, 376.

ერეკლე I, ნახარაღიხანი, დავითის ძე, ქართლის მეფე (1688—1703) 363.

ერეკლე II, თეიმურაზ II-ის ძე (1744—1798)

152, 370, 371, 373, 375, 377, 378, 379.

ერეკლე, მუხრანის მპყრობელის ბაგრატიძის ძე 273.

ერზენის ქვეყანა 293.

ერში, ზევისი შვილი ჰერმესი: ეპრობის, გაიძეგრობისა და სიზმრის ღმერთი 231.

ერუშეთის ეკლესია 189.

ესაია (ბიბ.) 234.

ესუქნი დედოფალი (დავით VI-ის, ლაშას ძის, გეოგრაფიკი, კორმაღან და სირმონ ნოინების და. ამასთან მრუშობისათვის ჩამოასრია დავით VI-ემ ბასილი მწიგნობართუხუცესი უჯარმელი) 256, 257, 258.

ეფთჳმე შოაქშიდელო (955—1028) 22, 23, 27, 126, 135—144, 156, 157, 158, 159, 160, 163, 197, 251.

ეფრემ ასური (ყალბი) 178, 179, 180, 181.

ეფრემ მცირე (1025—1100) 13, 14, 15, 16, 18, 21, 22, 24, 25, 28, 29, 30, 31, 152—170, 183, 214, 233, 329, 349, 350.

ეფრემი (წა) 143.

ჟანაზი (ადგ.) 272.

ჟანათი (ადგ.) 358.

ჟანადი 359.

ჟანის ქვაბები 273.

ჟარღან მავრიკიანი, სომეხთა სპასხეტი, შუა-შანიკის მამა 36, 89.

ჟარღანი, აბუსერიძე ტბელის ძმა 242.

Wardrop M. Wardrop I. O. (მ. გორდროპმა თარგმნა წა ნინოს სტა) 102.

ჟარზა ბაქარ, მირდატის ძე, ქართლის მეფე 333.

ჟარსქენ, ვასქენ პატიახში, ძე არშუხისი, შუა-შანიკის მკარო 36, 40, 45—54, 105, 107.

ჟარცი (ადგ.) 350.

ჟარძიის მონასტერი 223, 240, 241.

Жарцис А. А. 77.

ჟასიყი, ხალიფა (842—847). (ამან გამოგზავნა სარდალი. ბულა თურქი თბილისის ჭრჩი ამირის ისპაქის დასასჯელად) 123.

ვახტანგ I, გორგასალი, მირდატის ძე 40, 122, 172, 185—191, 195, 198, 200, 202, 290, 292, 301, 302, 308, 333, 388, 389.

ვახტანგი (უცნობი) ადარნასეს შვილი 266.

ვახტანგ V, შაჰნავაზი, თეიმურაზ მუხრან-ბატონის ძე, მეფე ქართლისა (1658—1675) 386.

ვახტანგ VI, ლევანის ძე. მეფე ქართლისა 22, 177, 263, 292, 297, 302, 303, 311, 312, 313, 315, 316, 317, 318, 319, 322, 324, 325, 328, 331, 335, 336, 337, 346, 350, 352, 363, 364, 367, 382, 394.

ვახტანგ VI-ის სწავლული კაცი (მეტეორ-ისტორიკოსთა კომისია. ერთი წევრთა-განი ამ კომისიისა არის ბერი ეგნატა-შვილი) 18, 19, 22, 263, 281, 288, 297, 313, 315, 317, 339, 350, 351, 352, 353, 357, 358, 382, 387, 391, 394, 403, 404.

ვახუშტი ბატონიშვილი, ვახტანგ VI-ის ძე 14, 15, 16, 23, 24, 26, 29, 31, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 279, 281, 282, 283, 313, 315, 316, 317, 319, 324, 327, 328—351, 352, 357, 361, 375, 385, 387, 402, 403.

ველისციხე 246.

ვენეტოის მხითარაანთი 50.

ვექან ბუხშილი, მარზპანი ქართლისა გუშნას-პის შემდეგ 55.

ვიენი (ქალ.) 35.

ვირშელი ერისთავი 264, 266.

ვოლგა (მდინ.) 186.

ვორდროპი 102. იხ. Wardrop M. etc.

ჯაალ ერისთავი (ამას შაჰაბაზმა ყაზმინის სიხლეს, ბოქრულს, 20 სოფელი უწოდა) 285.

ჯაალ ორბელიანი (პაპუნა ორბელიანის თანამედროვე) 370.

ჯანავი 106.

ჯარზა (მონასტ.) 127, 129, 131, 132, 133 295, 296.

ჯარზმის დიდი უდაბნო 126.

ჯაქარია ამირსპასალარი, მხარგრძელი, სარგისის ძე 32, 227, 395, 397, 402.

ჯაქარია გაბაშვილი, ბესიკის მამა, ერეკლე II-ის ნამოძღვრალი 152.

ჯაქარია გივინაძე — იხ. გივინაძე ზ.

ზედ-თოგვი 273.

ზეესი 231.

ზემო-ქართლი 354, 358.

ზენა სოფლის სანახები 78.

ზორასტროსი (ზარატუშტრა) 231.

ზოსიმე (წმ.) 143.

შაბორის კოშკი 370.

თათარი (= მონღოლი) 259, 363.

თათარი 247, 253, 256, 257, 269, 281, 313, 353.

თათარხანი (ლუარსაბ II-ის თანამედროვე) 358.

თამარ მეფეთ-მეფე, ასული გიორგი II-ისა (1184—1213) 16, 22, 23, 83, 208, 220—241, 244, 245, 246, 249, 281, 283, 289, 290, 291, 292, 300, 301, 302, 306, 308, 310, 313, 315, 331, 332, 340, 367, 380, 390, 391, 392, 393—404.

თამარ მეფის I ისტორიკოსი („ისტორიათა და აზმათა“ ავტორი) 13, 14, 15, 16, 18, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 28, 30, 32, 33, 195, 213, 220—241, 249, 251, 268, 301, 307, 308, 310, 311, 312, 365, 392, 393, 395, 397, 398, 399, 401, 403.

თამარ მეფის II ისტორიკოსი (ბასილი ეზოს-მოძღვარი) 380, 392, 393—404.

თამარი, იმერთა მეფის ალექსანდრე II-ის ცოლი († 1508 წ.) 231, 282.

თარგამოსი (მამათმთავარი, თარშის ძე) 172, 173, 174, 175, 176, 180.

თარში, მამა თარგამოსისა 173.

თარგუჯი, ძე კახასი 81.

S. Thascus Caecilus Cyprianus 35.

თაყაიშვილი გ. 28, 98, 102, 103, 104, 105, 107, 124, 132, 154, 161, 164, 177, 178, 192, 193, 194, 222, 263, 270, 271, 272, 277, 280, 281, 299, 300, 303, 309, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 351, 352, 358, 359.

თაშმათა 238.

თბილისი 290. იხ. ტფილისი.

თედორე (გრიგოლ ხანძთელის თანამედროვე) 118.

თეიმურაზ I, ძე დავით კახთა მეფისა და ქეთევანის (1606—1616, 1623—1632) 296, 359, 360, 369, 386.

თეიმურაზ II, ძე ერეკლე I-ისა, ნახარაღხანის (1733—1761) 371, 373, 375, 376.

თეიმურაზ ბატონიშვილი, გიორგი XIII-ის ძე 13, 313, 316, 317.

თეისტოკლეოს (სახელგანთქმული ათენელი მხედართმთავარი, დაახ. 527—460 წწ. ძვ. წ. აღრ.) 231.

თემურ-ლენგო, გეარად ჩინეზი (1333—1405) 266, 292, 293, 318, 319, 321, 322, 353, 354, 355, 383.

თენჯირი (მონღოლთა ღმერთი) 259.

თეოდორა დედოფალი (ბიზანტიის იმპერატორის მიხაილ III-ის დედა) 77, 79.

თეოდორე პატრიარქი (ამან შესწირა წიგნები სვიმონ წმიდის ეკლესიას, საიდანაც სარგებლობდა თავის ლიტერატურულ მოღვაწეობის დროს ფეხურ მცირე) 164.

თეოდორეს ხატი 205.

თეოდორიტე (ბერძენი საეკლესიო მწერალი) 168.

თეოდოსი, აფხაზთა მეფე, ლეონ II-ის ძე (791—812) 199.

თეოდოსი დიდი, ბიზანტიის იმპერატორი (379—395) 333.

თეოდოს მცირე, ბიზანტიის იმპერატორი (408—450) 333.

თესალიელნი 173.

თესალონიკელნი 143, 159.

თეოდორე კზი (ალექსანდრე დიდის თანამედროვე) 354.

თმოვეი 273.

თოხელი (თოხალების მამათმთავარი ვესტათე ანტიოქიელის მიხედვით) 174.

თორნიკე ერისთავი 136.

თრდატი, ვარაზ ბაქარის ძე, არჩილ I-ის მამა 190.

თრდატი, სომეხთა მეფე (წა ნინოს თანამედროვე) 96.

თრიალეთი 23, 146, 328, 363.

თუმანიანი 349.

თუმანიშვილი 284.

თურმანიძე 270.

თურქმანი 292, 353, 402.

თურქნი, თურქნი 186, 201, 202, 216, 339, 373, 378, 389.

თუშები 338.

თუხარისი (ციხე) 190.

თუხარლის კარავი 273.

იაკობი (ბიბ.) 73, 252.

იაკობ მღვდელი (ერთი ავტორთაგანი „მცხეთის ცხოველ-მყოფელი ჯვარის“ შესახებ) 104.

იაკობ მღვდელი (მემდევ ქართლის ეპისკოპოსი, წა ნინოს თანამედროვე) 22, 101, 166.

იაკობ ხუცესი 45—54.

იაკობ დიკონი (ავტორი „ქართლის მოქცევისა“) 26.
 იაკობ მიჯნაძე 27, 118.
 იაკობთა სჯული (დიოფიზიტები) 87.
 იარედ (ბიბ.). ძე ენუქისა 179.
 იასიბულა (მონღოლთა მთავარი) 259.
 იასონი, არაგვის ერისთავი (გიორგი XI-ის თანამედროვე) 362.
 იაფეტი (ბიბ.) 173, 174, 175, 341.
 იალუბ ყაენი, ასან-ბეგის შვილი (1479—1490) 277, 278, 279.
 იბერია 95.
 იბერნი 174.
 იეზუი (სპარსთა ისტორიკოსი) 322.
 იერუსალიმელი მოწაუენი გრიგოლ ხანძთელისა 26, 117, 122.
 იერუსალიმი 63, 79, 87, 95, 96, 100, 102, 114, 122, 152, 153, 154, 155, 156, 158, 163, 177, 216, 257, 293, 318.
 იერუსალიმის მონასტერი 170.
 იერუსალიმის პატრიარქი 348.
 იერუსალიმის პატრიარქის დაჲ (წა ნინოს დედა) 95.
 იესუ (ალიყული ხანი) ლევანის ძე, ვახტანგ VI-ის ძმა, ქართლის მეფე (1714—1716, 1724—1727) 363.
 იესუ (იესუ) ქრისტე, 49, 56, 62, 63, 65, 86, 114, 230, 232. იხ. აგრ. ქრისტე.
 ივანე ერისთავთ-ერისთავი, აბუსერიძე ტბელის მამა 242.
 ივანე ათაბაგი, მსახურთ-თხუცესი, მხარგრძელი 252, 254, 355, 397, 402.
 ივანე ათაბაგი, ალბულას ძე, ჯაყელი, მესხეთის მთავარი 283.
 ივანე კეენიფენელი 265.
 ივერთა მონასტერი (ათონზე) 140, 144. იხ. აგრ. ათონის ივერთა მონასტერი, მთაწმიდა, ათონი.
 ივერთა 330, 339.
 ივერნი 187.
 ივლიანე უსჯულო („განდგომილი“, ბიზანტიის კეისარი (351—363) 193.
 ივლინა 262.
 ილარიონ, გელათის მონასტრის წინამძღვარი († 1519 წ.) 253.
 ილარიონ (იმერეთის მეფის სოლომონ I-ის ნამოძღვარი) 61.
 ილარიონ პარეხელი (გრიგოლ ხანძთელის თანამედროვე) 112.
 ილარიონ ჯუჯნაძე 187.

ილდრუჲ ბაეზიდზონთარი 298.
 ილია (ბიბ.) 238. იხ. აგრ. ელია.
 იმერეთი 279, 281, 282, 283, 293, 314, 320, 324, 340.
 იმერელი 333.
 იმერლები, იმერნი 338, 339, 340, 354, 355, 383.
 ინგოროყვა პ. 78, 79, 161.
 იოანათან (ბიბ.) 233.
 იოანე კუხი, სომეხთა ისტორიკოსი 89, 91, 194.
 იოანე, იოანე (ბიბ.) 62, 126, 127, 142, 143, 159.
 იოანე (გიორგი მერჩულის თანამედროვე) 112.
 იოანე ეპისკოპოსი (გიორგი მთაწმიდლის თანამედროვე) 137.
 იოანე გრძელისძე 137.
 იოანე, ძე არჩილ II-ისა 193.
 იოანე დამასკელი 152, 154, 157.
 იოანე დეკანოზი (ალმწერელი-ისტორიკოსი) 299.
 იოანე, დეკანოზი ტფილისის ჯვარის საყდრისა (ამის მიერაა გადაწერილი ბარათა-შვილისეული „ქცა“) 313.
 იოანე, ქართლის კათალიკოზი (დავით აღმაშენებლის თანამედროვე) 316.
 იოანე კუხი (თამარის თანამედროვე) 229, 230.
 იოანე ერისთავი 265.
 იოანე ზედანელი 39, 40, 41, 42, 186, 304.
 იოანე კარიკე, მღვდელი (ამისი ბრძანებით ეფრემ მცირემ დაწერა „უწყებაჲ მიხე-ლისა...“) 167.
 იოანე მთავარეპისკოპოსი (ავტორი „თხო-ბისა მცხეთის ცხოველმყოფელი ჯუარის“ შესახებ) 104.
 იოანე მთაწმიდელი, ექვთიმე მთაწმიდლის მამა 22, 23, 27, 135—144, 160, 163, 251.
 იოანე (სინელი) 143.
 იოანე ურჩავლი 161.
 იოანე ქსიფილინოსი (ბიზანტიის გამგებნილი საეკლესიო მწერალი X—XI ს. მან გა-ნაგაჲთ ს ი მ ო ნ მ ე ტ ა ფ რ ა ს ტ ი ს მიერ წამოწყებული წმიდათა ცხოვრებების გადა-კაზმეა) 36, 165.
 იოანე ოქროპარი, გამგებნილი ბერძენი სა-ეკლესიო მწერალი (347—407) 32.
 იოანე პეტრიწი (დაახლ. 1055—1130) 152.
 იოანე საბანისძე 14, 19, 20, 24, 23, 31, 33, 57—76, 95, 99, 105, 121.

- იოანე გიგუმელი, გირკიმელი, ფილოსოფოსი 16, 225, 233, 234, 245.
- იოანე გეონდიდელი, მთაწარეისკოპოზი (ბაგრატ IV-ის მოციქული კონსტანტინე-პოლში) 145.
- იოხანალ პატრიარქი 101.
- იონთა ქუეყანა 258.
- იორდანე (მდინ.) 62, 79.
- იოსები (ბიბ.) 108.
- იოსები (აშბაღვერდელის „ცის“ აღმწერელი) 38.
- იოსებ ტფილელი („დიდმოურავიანის“ ავტორი) 359, 360.
- იოსელიანი პ. 271, 381, 382.
- იოსელიანი (იოსიბოს) ფლავიოსი, ებრაელი ისტორიკოსი (37—100) 15, 213, 214, 234, 249, 257, 258.
- ირაკლი (კეისარი), ბიზანტიის იმპერატორი (610—641) 237.
- ირაკლი II, თეიმურაზ II-ის ძე 376. იხ. ერეკლე II. თეიმურაზ II-ის ძე.
- ისაკი (ბიბ.) 73, 143.
- ისანი 228.
- ისკანდერ მუნში, სპარსთა ისტორიკოსი 286, 287, 295, 296, 297, 298, 322, 353.
- ისლამი 256.
- ისმაილი, ტფილის ამირის საჰაკის მამა 123.
- ისმელიანთა სულთანი 292.
- ისპაანი (ისპაჰანი) 285, 286, 293, 294, 297, 302, 303, 367.
- ისრაელნი 238.
- Исус Христов 332. იხ. იესუ ქრისტე, ქრისტე.
- ისაყ იბნ ისმაილ, თბილისის ამირა (მოიკლა 852/3 წ. მზეღართმთავრის ბუღას მიერ ხალიფასადმი ურჩობის გაწყვეტისთვის) 123.
- იუდეანნი . 257.
- Julius Africanus 178.
- იუსტინიანე, ბიზანტიის კეისარი 265, 266.
- იზბანი (სოფ.) 89.
- იზბანი (მონასტ.) 154.
- კაბადუკია 221.
- კავადი (სპარსთა მეფე) 92.
- კაენი (ბიბ.) 179, 180.
- კავკასი (მამათმთავარი, თარგამოსის ჩამომავალი) 175.
- კავკასია 104, 105, 106, 107, 173, 175, 296, 331.
- კავკასიანი 173, 174.
- კავკასიის ერები 174, 177.
- „იმერელი 222.
- „ხალხები 175.
- კაინან (ძე ენუქისა) 179.
- კაკაბაძე ს. 272.
- კაპადოკიელი (წაწინო) 95, 96.
- კაპადოკიელი (ესენი არიან ევსტათე ანტიოქიელი ის მთავრები ბიბლიის მოსოხთა მეგვიდრენი) 174.
- კაპოეტის ციხე 110.
- კარბელაშვილი პ. 76.
- კარი (ყარსი) 223, 224, 380.
- კარნიფორი 389.
- კარსუნლი 316, 348.
- კარწანი 273.
- კასანდროსი, კასანდრე, აგამემონის ხასა 258.
- კასიანე მონახონი 152.
- კასპი 105.
- კახაბერი კახაბერის ძე 256.
- კახაბერთა შვილი (ჩიციხეთი ხუთი, ანტონ გეონდიდელის ორი ძმის შვილები) 399, 402, 403.
- კახა, თარგამოსის მამა 81.
- კახეთი 62, 109, 199, 202, 203, 320, 324, 330, 340, 341, 343, 353, 357, 364, 372, 373, 383.
- კახეთის სამეფო 376.
- კახელი (კახი) 176, 203, 360.
- კახელი (კახი) 176, 177, 252, 310, 341, 353.
- კახოსი (მამათმთავარი) 176.
- კეკელიძე კ. 102, 146, 164, 165.
- კესარია (ქალ.) 86, 100, 226.
- კესარიის ეკლესია 88.
- კენტავროსი (ბერძ. მითოლოგიით თესალიასა და სხვა ადგილებში მცხოვრები ჯალბი, რომლებსაც ტანი ცხენისა ჰქონდათ, ზოლოთავი — ადამიანის) 217, 239.
- კეპრიანე ეპისკოპოსი 35.
- კეირიკე IV, კახეთის მეფე (გიორგი II-ისა და დავით აღმაშენებლის თანამედროვე) 156.
- კეირიკე ბერი (ფერეხის თანამეფე და თანამგრძნობელი) 154.
- კეირიკე აღმესწავლი 102.
- კეირიკე (მოწაფე) 143.
- კეირიკე (კეირიკე) კარბელაშვილი კათალიკოსი (VI—VII სს) 85, 86, 88, 89, 90, 95, 99, 100.
- კეირიკე, სპარსთა მეფე. კახიკესა და მანდიანის შვილი; ძველი იოანის მოწაქრის შემქმნელი († 529 წ. ძვ. წ. აღწ.) 258.

კლარჯეთი 112, 115, 118, 120, 121, 122, 123, 190, 340.
 კლარჯეთის ეპისკოპოსი 189.
 " უდაბნოები 116.
 " ციხენი 201.
 კლდეკარი (ციხე) 390.
 კლიმენტოსი. ჰრომთა პაპაჲ 143.
 კლიზი ანკერელი (მოწაჲ) 143.
 Kioṛi R. 35.
 კოლმანელი 316, 345.
 კოლაღლი (რიცხვით ხუთნი ძმანი) 38, 61 — 66.
 კოლაჲს კევი 61, 64.
 კოლპის პარიღის მადან-მალაროები 91.
 კოლხნი 174.
 კომიტასი, სომეხთა კათალიკოზი 91.
 კონსტანტინე დიდი, ბიზანტიის კეისარი (324—337) 95, 102, 258, 332, 333, 334.
 კონსტანტინე VIII, ბიზანტიის კეისარი (1025—1028) 193, 200, 205.
 კონსტანტინე, აფხაზთა მეფე (873—914) 203.
 კონსტანტინე I, დავით ნარინის ძე, იმერეთის მეფე (1293—1327) 339.
 კონსტანტინე I, ბაგრატ V-ის ძე (1407—1411) 22, 268—270, 293, 319, 320, 322, 323, 353, 353.
 კონსტანტინე II, ალექსანდრეს ძე (!) scil: დემეტრეს ძე (1479—1505) 320.
 კონსტანტინე, კახთა მეფის ალექსანდრე II-ის ძე 346.
 კოსტანტინე (მამად-ყულიხანი), ერეკლე I-ის ძე, კახეთის მეფე (1722—1733) 363.
 კოსტანტინე კახაჲ 14, 18, 22, 25, 26, 77—81.
 კონსტანტინეპოლი 89, 95, 96, 145, 159, 193, 323, 333.
 კოსტანტი, ბიზანტიის კეისარი (337—361) 102.
 Corblet I. 63.
 კრიტია 231.
 კროსოსი (ბერძ. მითოლოგიით ურანოსის ძე და ზევსის მამა. იგი ითვლებოდა დროის ღმერთად) 231.
 კრუმბაზერი კ. 77, 235.
 კუხოსი (მამათმთავარი) 176.
 ლახარე ფარქელი (სომეხთა ისტორიკოსი) 87, 188.
 ლახები 174.
 ლაგლაკი, გიორგი ჩორჩანელის ძე 132.
 ლაკუა 234, 235. იხ. მიხეილ გლუკასი.

ლამა გალსან გამბოვეი (მონღოლური თხზუ-
 ლების „ალტან ტობჩის“ რუსულ ენაზე
 მთარგმნელი) 259.
 ლამისყანა 303.
 ლანგ-თეჰური — იხ. თემურ-ლენგი.
 ლარგველი 235.
 ლარგველი გემატიანე („ძველი ერისთავთა“
 ავტორი) 265.
 ლარგვისი 265, 266.
 ლარგვისის მონასტერი 264, 277.
 ლატიშვი 174.
 ლაშა-გიორგი — იხ. გიორგი IV (ლაშა), თა-
 მარ მეფის ძე.
 ლაშა გიორგის დროინდელი უცნობი ქარ-
 თველი გემატიანე 244—245, 306, 307,
 391, 392, 394.
 ლეენი, ალექსანდრე I-ის ძე. კახთა მეფე
 (1520—1574) 282, 310.
 ლეენი ბატონიშვილი. ვახტანგ V შანავაზის
 ძე, ვახტანგ VI-ის მამა 319, 335, 362,
 363.
 ლეენი II, დადიანი მანუჩარის ძე (1605—
 1657) 285.
 ლეკ (თარგამოსის ჩამომავალი) 175, 176.
 ლეკეთი 176.
 ლეკნი (ლეკები) 172, 173, 174, 176, 248,
 371, 372.
 ლეკოსი 347.
 ლეონ დიდი (I), ბიზანტიის კეისარი (457—
 474) 333.
 ლეონ II, აფხაზთა მეფე, გიორგი I-ის (ალწი-
 ფელის) მამა 199.
 ლეონ III, აფხაზთა მეფე, ძე აფხაზთა მეფის
 გიორგი II-ისა 204.
 ლეონ-პრომი 139.
 ლეონტი მროველი 14, 15, 22, 38, 96, 171—
 184, 185, 195, 198, 299, 301, 302, 308,
 300, 311, 339, 344, 346, 347, 388, 389,
 392.
 ლიპარიტ II, ერისთავთ-ერისთავი 28.
 ლიპარიტ III, ერისთავთ-ერისთავი (ბაგრატ
 IV-ის თანამედროვე) 199.
 ლიპარიტ IV (დავით აღმაშენებლის თანა-
 მედროვე) 32, 359.
 ლიპარიტეთნი (ლიპარიტის ჩამომავალნი კა-
 ხაბერნი) 399.
 ლიონელი აღმსარებელნი († 177 წ.) 35.
 ლიხთა-ამერი (აქეთი) 254, 305.
 ლიხთა-იმერი (იქითი) 254, 305.
 ლოპოტის ხეობა (კახეთში) 82.

ლორე 290, 356.

ლუარსაბ I, დიდი, ქართლის მეფის დავით IX-ის ძე (1534—1558) 279, 355, 386.

ლუარსაბ II, „პატარა“, გიორგი X-ის ძე, ქართლის მეფე (1606—1615) 358, 359, 386.

ლუარსაბ ბატონიშვილი, რუსთომ მეფის შვილობილი. თეიმურაზ მუხრანბატონის ძე († 1653 წ.) 284, 360.

ლუგდუნი (ლიონი) 45.

ლუკა (ბიბ.) 73.

მადანი 290.

მაგრიკი (მაგრიკე), ბიზანტიის კეისარი (582—602) 89, 189, 332.

მათე (ბიბ.) 142, 143, 144, 159.

მათუსალა (ბიბ.), ძე ენუქისა 179.

მაირაგომელი 91.

მაკარი ბერი (გრიგოლ ხანძთელის ერთი იერუსალიმელი მოწაყეთაგანი) 122.

მაკარი 126, 143.

მაკედონელი ალექსანდრე — იხ. ალექსანდრე მაკედონელი.

მაკედონია 403.

მაღალი (ბიბ.), ძე ენუქისი 179.

მაღთა 293.

მალიქშა (მალიქ-შაჰ I, სელჯუკიანთა სულტანი) 203.

მანასკერტი, მანასკერტი (აქ 726 წ. მოწვეულ იქმნა სომხეთის საეკლესიო კრება, რომლის დადგენილებითაც სომხეთის ეკლესია გამოეყო საქართველოს ეკლესიას) 84, 88.

მანგლისის ეკლესია 189.

მანგლდემური, მონღოლთა სარდალი 250.

მანგუ ყაენი, ყუბილა ყაენის მამა 260.

მანდანი, მიდიის მეფის ასტუვაგის ასული 253.

მანიყაის ლელე 362.

მანუჩარ I, ძე ყვარყვარე მეორისა, სამცხის ათაბაგი 278.

მანუჩარ II, ჭაიხოროს ძე, სამცხის ათაბაგი 274, 276.

მარალა 396.

მარიამი (ბიბ.) 290, 293.

მარიამ დედოფალი, მანუჩარის ასული, ლევან II დადიანის და, ჯერ სვიმონ გურიელის, მერე როსტომ მეფის და ბოლოს ეახტანგ-შაჰნავაზის ცოლი (ამისი ბრძანებითაა გადაწერილი ე. წ. „მარიამისეული ქცა“) 293, 312, 384.

მარიამ მეგვრტელი 143.

მარკარა 78. 79.

მარი 6. 27, 49, 50, 61, 64, 65, 100, 101, 122, 123, 153, 155, 156, 159, 161, 171, 187, 189.

მატიანე ქართლისა 193—207.

მაქსიმე აღმსარებელი 143.

მაშაი (ადგ.) 363.

მაშოცი, მასტოცი 89.

მაწვეველი (XVI ს.) 278.

მაჰანუ დედოფალი 290.

მეგრული, მეგრელები 172, 173, 174, 175, 176, 177, 339.

მელიქ სადათ ბეგი, უზბაში, ფარსადან გორგჯანბის ძმა 267.

მელიქ-შაჰი, სულთანი 290, 389.

მელქისედეკ კბი (ბაგრატ IV-ის თანამედროვე) 198, 316.

მელქნი (სირიელი მარაზმადიდებელი) 87, 90.

მენელუოსი, აგამენონის ძმა, სპარტის მეფე 258.

მერმიდონელი 258.

მესხეთი 61, 194, 198, 202, 203, 277, 279, 330, 331.

მესხეთის მმართველი წრეები 111.

მესხი 23, 272, 279, 282, 338.

მესხნი, მესხები 175, 176, 177, 274, 278, 338, 344, 354.

მესხური დავითნის მარტიანე 271—280.

მეტეხი (ეკლ. თბილისში) 403.

მეტეხნი 305.

მელვინეთხუცესიშვილი დ. (ამან გადაწერა „ძეგლი ერისთეთა“, რომლის პირის მიხედვით ტექსტი მ. ბროსემ ფრანგულად თარგმნა და დაბეჭდა თავის Additions-ში) 264, 267.

მეშეხი (ბიბ.) 176.

მთაწმიდა, ათონი 135. იხ. ათონის ივერთა მონასტერი, ივერთა მონასტერი (ათონზე).

მიდოსი (ამან მისცა თავის ტკივილის წამალი ალექსანდრე მაკედონელს) 257, 258.

Migne 168.

მირდატ IV, ეარაზ ბაქარის ძე, ქართველთა მეფე 185, 190.

მიოიანი, მეფე ქართლსა, ქასრე არდაშირის ძე, სასანიანი 37, 41, 90, 166, 172, 173, 185, 190, 290, 301, 331, 332, 333, 334, 346, 388.

მირმიდონელი 258.

მირონ ჭუსინი, მირან ჭუსეინი, სპარსთა ისტორიკოსი 293, 294, 297.

მისრული 248, 293.

მიქაელ, პატრიარქი (დანიშნა ალექსანდრე I-მა, დიდმა) 336.

მიქაელი, იოანე ზედაზნელის უდაბნოს წინამძღუარი (ამისი დაცევითი დაწერა იოანე ზედაზნელის „ც“ ანსენ კათალიკოსმა) 39, 40

მიქაელ მორტეკილი 78.

მიქაელ ქართლისა კათალიკოზი (თამარის თანამედროვე) 395.

მიქაელ, დავით V-ის (ნარინის) ძე, იმერეთის მეფე (1327—1328) 339.

მიქელ ანგელოზი 188.

მიქელ პარეხელი 125, 127, 128, 131, 132, 133.

მიძნაძორას კეცი 118.

მიხაილ III, ბიზანტიის იმპერატორი (842—867) 77, 79.

მიხეილ გლუკსი (XIII ს. ბერძენი მემკრიანე) 235. იხ. აგრ. ლაქუა.

მიხეილ საბინინი — იხ. საბინინი მ.

მკვიდრი აწყურისანი 278. იხ. აწყური.

მოვკან (მამათმთავარი, თარგამოსის ჩამოშვალ) 175, 176.

მოვკანეთი 176.

მოვკანელნი 172, 174.

მონღოლები, მონღოლნი 247, 251, 252, 253, 254, 256, 257, 258, 259, 262, 264, 266, 292, 307, 310, 324, 325, 343.

მონღოლთა დროინდელი ქართველი ეამთა-ალმწერელი 392. იხ. ეამთაალმწერელი.

მონღოლთა მხედართ-მთავარი აბალა 259.

„ ყაენი 257. იხ. არლუნ ყაენი.

„ წელთაღრიცხვა 259.

მოსე (ბიბ.) 57, 78, 237, 238, 258, 331.

მოსე, სომეხთა კათალიკოზი 89.

მოსიმასოს, ებრაელი მოისარი 217, 258.

მოსკოვი 328, 332, 403.

მოსსენიკები 174.

მოქვის საყდარი (აშენებულია აფხაზთა მეფის ლეონ III-ის მიერ) 204.

მოხისი 283, 340.

მროველი ლეონტი — იხ. ლეონტი მროველი.

მტკვრის მიდამოები 106.

მტკვარი 61, 64, 105, 216.

მუთასიში ხალიფა (ამან დანიშნა მეორედ თბილისის ამირად ხალიფ იახიდის ძე) 123.

Müller A. 80.

მუნში, სპარსელი ისტორიკოსი 323.

მურვანოსი, ძე ვარზა-ბაქარისა 333.

მურჯახეთი 324.

მულამი (ადგ.) 290.

მუხრან ბატონი (პ. ორბელიანის თანამედროვე) 371.

მუჰლიდი (მონღოლთა მთავარსარდლის ჩალატას მეცლელი) 260.

მღვმე (მონას.) 84.

მცხეთა 55, 56, 57, 58, 59, 96, 103, 104, 106, 176, 180, 189, 190, 266, 332, 341, 355, 388.

მცხეთელი მეცხეარეები 96.

მცხეთის ეკლესია 85, 306, 350, 356, 387, 390.

მცხეთოსი (მამათმთავარი) 176, 180.

მკადის-ჯგარი 362.

მხითარ ანელი, სომეხთა ისტორიკოსი 311.

ნაბუქოდონოსორი (ბაბილონელთა მეფე 604—561 წწ. ძვ. წ. აღრ.) 177, 331.

ნადირ-შაჰი — ყოფ. მხედართ-მთავარი, 1736 წლიდან სპარსეთის მეფე (1688—1747) 373

ნახარალი-ხანი, ერეკლე I 287, 289. იხ. ერეკლე I, ნახარალიხანი.

ნათელა, ბექა ჯაყელის ასული, დიმიტრი თავდადებულის ცოლი 248.

ნარინ დავითი — იხ. დავით V, რუსუდანის ძე.

ნასადგომევი 274. „

ნებრთი (გმირი) 188, 231, 235, 331.

ნეოპტოლემეოს პილასი (მერმიდონთა მოძღვარი) 258.

ნერსე დიდი, ერისთავი (ამის სახლში აღიზარდა გრიგოლ ხანძთელი) 76, 121.

ნერსე დიდი ერისთავის ცოლი (ამის ძმისწულია გრიგოლ ხანძთელი) 121.

ნერსე იშნელი, სომეხთა კათალიკოზი (551—560) 89, 90.

ნერსე აშტარაკელი, სომეხთა კათალიკოზი 92.

ნერსე დიდი, მამა საპკისა 50.

ნერსე ტარონელი, სომეხთა ეპისკოპოსი 92.

ნესტან დარეჯანი, კახეთის მეფის ალექსანდრე I-ის დედა, გიორგი VIII-ის ცოლი 305, 306.

ნიხაშ შაჰი, სპარსელი ისტორიკოსი (ამან აღწერა თემურ-ლენგის ისტორია) 293.

ნიკეა ქ. (აქ შედგა I მსოფლიო საეკლესიო კრება 325 წ. ეკუმენურად დიდის ინიციატივით) 325.

ნიკოლოზ დადიანი (ისტ.) 13.

- ნიკოლოზ კათალიკოზი (ისტორიკოსი და ფილოსოფოსი) 23, 31, 33, 213.
- ნიკოლოზ კათალიკოზი, მაწვერელი, ჯუან-შერისძე (რუსუდანის თანამედროვე) 253, 263.
- ნიკონ შავშელი („ტაქტიკონის“ ავტორი) 168.
- ნინო (წმ., ქართველთა განმანათლებელი) 20, 22, 23, 37, 62, 82, 86, 89, 94—102, 103, 107, 166, 167, 168, 169, 171, 172, 173, 183, 184, 291, 308, 332, 358, 389.
- ნინოწმიდა 189.
- ნიქოზის ეკლესია (აგებულია ეპიტანგ გორგასლის მიერ) 189.
- ნიშაბურღლი 256.
- ნიშაბური (ქალ.) 256.
- ნოე, იფეტის მამა (ბიბ.) 173, 174, 175, 331, 341.
- ნოეს შვილები 179.
- ნოსელი გრიგოლი 84. იხ. გრიგოლ ნოსელი.
- ნუგზარი, არაგვის ერისთავი 358.
- „ღაიკი (მდინ.) 186.
- ააჰა ანტიოქიელი (არაბთა მემკვიდრე) 194.
- ოდისეოსი 16, 213.
- ოდიშარი 320.
- ოესეთი 186.
- ოესნი 403.
- ოლადის ქვაბი 273.
- ოშან მდივანბეგ ხერხეულიძე — იხ. ხერხეულიძე ოშან მდივანბეგი.
- ონოფრე მძოფრი (წმ.) 143.
- ოპიზის უდაბნო 128.
- „ო“ გიორგი 242.
- ორბელიანთა სახლის შვილი 369.
- ორბელიანი იოანე, მდივანბეგი (პაპუნა ორბელიანის თანამედროვე) 370.
- ორბელიანი პ. (ისტ.) 15, 18, 29, 369—375, 376, 377, 378, 379.
- ორბელიანი საბა-სულხანი 367.
- ორბელიანი სტ. (სომეხთა ისტ. XIII ს.) 197, 310, 311, 312.
- ორბელნი, ორბელიანთა საგვარეულო 311.
- ორესტი, ძე აგაბენონისა და კლიტემნესტრასი (პომ.) 16, 213.
- ოსები, ოესნი, 169, 190, 247.
- ოსმან ჯუჯიანთა სულთანი 291.
- ოსმალნი (ურუმნი) 274, 275, 276, 323, 373, 375, 385.
- ოსოზა 247.
- ოსოზი, მესხთა, ეხლანდელ კაადუგიელთა მამამთავარი (ეესტ. ანტიოქიელის მიხედვით) 174.
- ოჭროპირ კათალიკოზი (ბაგრატ IV-ის თანამედროვე) 316.
- ოძრზე, ოძრაჟე, ოძრაჟე 105, 176, 226.
- ოძრხოსი, მცხეთოსის შვილი 176.
- ოხრათთაჟი, ოყრათთაჟი (სიმარგე) 273.
- პაულე (ბიბ.) 155, 158, 159.
- პაულე თებელი 126.
- პაულე ხუცესი (ხარზმის მონასტრის მამასახლისი მიქელის შემდეგ) 132.
- პალაკიო 222, 273.
- პალესტინა 71.
- პალესტინის მონასტერი 226.
- პაპუნა ორბელიანი — იხ. ორბელიანი პაპუნა.
- პარეზი 127, 131, 133.
- Pargoire K. P. I. 63.
- პარიზის ბრონცა 276.
- პატე წულუკიძე — იხ. წულუკიძე პ.
- პაქანიევი, პაქანიევი 186, 187.
- პაქანიევი, პაქანიევი 186, 189.
- პენელო (ოდისეს ცოლი, ცნობილია კირი-სადმი ერთგულებით) 235.
- პეროზი, სპარსთა მეფე (458—484) 56, 87.
- პეტრე დიდი, რუსეთის იმპერატორი (1672—1725) 329.
- პეტრე კათალიკოზი (ჯუანშერის მიხედვით ეპიტანგ გორგასალმა დასვე მცხეთას) 189.
- პეტრე მაღუმელი 317.
- Петракири 186.
- პითალორა (გამოჩენილი ბერძენი ფილოსოფოს-მათემატიკოსი (580—500 წწ. ძვ. წ. აღრ.) 231.
- პიმენ სალოსი (ეს დაემკვიდრა ბელაქანს და მოაქცია ლეკები) 248.
- პლატონი, ბერძენი ფილოსოფოსი (427—347 წწ. ძვ. წ. აღრ.) 227, 234, 235.
- პლუტარხოსი (შესანიშნავი მწერალი ძველ საბერძნეთში, ცხოვრობდა I საუკ. ჩვ. წ. აღრ.) 232, 234.
- პოლიკარპე მოწამე (ეს აწამეს 155 წ.) 35.
- Πολιεύς 186.
- პონტის ზღვა 221, 222.
- პრიამოსი (ტროის უკანასკნელი მეფე, რომელიც მოიკლა ტროის აღების დროს) 16, 213, 258.
- პროკოპი, ხეკნელის ძე 350.

პროკოპი კესარიელი, ბერძენი ისტორიკოსი (V—VI ს.) 56, 62.

პროკოპი მღვდელი (ამან თარგმნა ბასილი დიდის „საქიტკია“ ქართულად) 157.

პროკოპი წმ. (მოწამე) 143.

ჟამთააღმწერელი 16, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 30, 246—253, 264, 310, 311, 312, 325, 391.

ჟორდანია თ. 38, 39, 63, 84, 85, 93, 98, 107, 152, 153, 164, 186, 187, 200, 201, 210, 215, 242, 243, 264, 266, 299, 300, 301, 302, 306, 307, 308, 313, 315, 316, 350, 355, 360.

აბატელნი 96.

რანი (=ყარაბალი, მელანი) 248.

რანსი 172, 173, 174, 176.

რავდენი წა (წამებული) 37, 69, 74.

რევი, მირიან მეფის ძე 185.

რიფსიმე, წა ნინოს მეგობარი 96, 97, 100.

რომაელი 168.

რომი 95, 258, 334.

რომის პაპი 179.

რომნი (მხედარნი) 182.

როსტომ მეფე, იგივე ზოსრო მირზა, ძე დავით X-ისა (დაუთხანის), ქართლის მეფე (1632—1658) 285, 286, 290, 320, 321, 322, 325, 344, 360, 383, 384, 386.

რუისის საყდარი 355.

რუის-ურბნისი (აქ, 1103 წ. შედგა საეკლესიო კრება დავით აღმაშენებლის ინიციატივით) 208.

რუენადლინი, რუქნადლინი, საბერძნეთის სულტანი, ჩარასლანისძე 221, 223, 224, 232, 235, 380, 394, 397, 398.

რუმინაციების მუხეშვი 312.

რუსა, ალექსანდრე I-ის, დიდის, დედა, ქუცნა ამირჯიბის ნაცოლვეი 356.

რუსეთი 382, 403.

რუსეთის ხელმწიფე 364.

რუსთავი 189, 206.

რუსი, გიორგი. სუხდალოს მთავრის ანდრია ბოგოლუბსკის შვილი, თამარ მეფის I ქმარი 222. იხ. გიორგი რუსი.

რუსუდანი, თამარის I მამიდა, I რუსუდანი 401.

რუსუდანი, თამარის II მამიდა, II რუსუდანი 394, 403.

რუსუდანი, თამარის ასული 244, 245, 249, 250, 253, 254, 256, 257, 260, 307, 310, 336.

რუსუდანის ძმისწული 250. იხ. დავით VI (ულუ), ძე გიორგი ლაშასი.

რუფინუსი 37, 94, 95, 97, 168.

რჩეულიანი 273.

საავალიშვილო 274.

საათაბაგო 271.

სააკაძე გიორგი, დიდი მოურავი 353, 359, 360, 396.

სააკაძე გიორგის და, ლუარსაბ II-ის ცოლი 359.

საბა 126.

საბა თუზარელი 152, 160.

საბან იშხნელი 115, 118.

საბათი (ბიბ.) 250.

საბარათიანი 338.

საბერძნეთი 77, 85, 87, 90, 100, 156, 160, 190, 240, 258.

საბერძნეთის დიდებულნი 136.

„ ეკლესიანი 142.

„ მაკედონია 399.

„ სომხეთი 89.

საბინინი მ. 27, 38, 44, 45, 54, 60, 76, 78; 79, 80, 108, 111, 144, 151.

საგდუხტი, მირდატ არჩილისძის ცოლი, ვახტანგ გორგასლის დედა 190.

საგურამო 370.

სადუნ მანკაბარდელი, ათაბაგი 253.

სახლვარი ქართლისა 52. იხ. აგარ. ქართლი: საკახო 293.

საკანაფეს, საკანაფის ციხე 274, 275, 276.

სალომე უქარმელი, მირიანის ძის, რევის, მეუღლე, წმ. ნინოს თანამედროვე 97.

სალეჯულიანთ სულთანნი 291.

სამადავლა ერისთავი 258.

სამარია, მცხეთელი მამასაზღისი, ფარნაევზის ბიძა 180.

სამარია („ქუფეყანა ბაბილოენისა“) 80, 81.

სამარყანდი 203.

სამეფო სპარსთა 92. იხ. სპარსნი, სპარსეთი.

„ ქართლისა 318. იხ. ქართლი.

სამოელ (სამეფელ) ქართლისა: კათალიკოზი (ამისი დაკვეთით დაწერა იოანე საბანის ძემ „აბო ტფილეთის ცხოვრება“) 67, 76.

სამოელ კათალიკოზი („ევსტათე მცხეთელის ცის მეტაფრასტული რედაქციის მიხედვით ევსტათის მომნათელელი) 56.

ჰამოელი, ქ. განძაკის ეკლესიის არქიდიაკონი
(ამან გააკრისტიანა ვესტათი მცნეთელი
ქ. განძაკში) 56, 57.

სამოელ ებისკოპოსი (ვახტანგ გორგასლის
მეგრ დანიშნული მცნეთაში) 189.

სამსონი (ბიბ.) 238.

სამშვილდე 203, 202, 311, 389.

სამცხე 85, 146, 152, 247, 271, 275, 276, 277,
278, 279, 282, 283, 293, 324, 340, 343,
353, 354.

სამცხე-საათაბაგო 271.

სამცხის ათაბაგები 272.

სამხრეთ-სომხეთი 106.

სანახები ზენა-სოფლისა 78.

„ სამცხისა საუარა 85.

სარა (ბიბ.) 230.

სარას ძალი (=სარკინოზი) 183. იხ. სარკი-
ნოზი, სარკინოზნი.

სარგის ჯაყელი ციხისჯვარელი, სამცხის მთა-
ვარი 23.

სარგის I, ბექას ძე: ჯაყელი, ციხისჯვარელი
მეკურკლეთ-უზუცესი (დიმიტრი თავდად-
ბულის თანამედროვე) 261, 263.

სარკინე (ქალაქი) 105.

სარკინეთი (ადგ.) 347.

სარკინოზი 72, 103.

სარკინოზნი 70, 186.

სარკინოზობა 227.

სასანელნი 255.

საურმაგი, ვახტანგ გორგასლის ეჯიბი
(ქართლში გამეფდა აზნაურთა დახმარე-
ბით) 182.

საფარა 85.

საფურცლე 96.

საქართველოს სახლგარო 51.

„ ეკლესია 36.

„ თავადები 285.

„ ჯარი 397, 403.

საპაკანდუში, სომეხთა მამამთავრის საპაკ პარ-
თეველის ასული, წმ. შუშანიკის ბებიი 50.
საპაკი (წმ.) 87.

საპაკ პართევლო, ძე დიდისა ნერსესი, საპა-
კანდუშის მამა 50.

საპაკ ისმაილის ძე, ტფილისის ამირა 123.

სებელოსი, სომეხთა ისტორიკოსი 91.

სეიდბადეანი (ადგ.) 256.

სეიდბადეანის ხოჯა, შაჰშადინის ძმა 256.

სეითი (ბიბ.) 179, 236.

სელრუქიანნი, სელჯუკნი 206.

სემი ძე ნოესი 174.

სერაპიონ ზარზმელი 20, 124—134, 163.

სერაპიონ ზარზმელის დედა 124.

სერაპიონ დიდი (გრიგოლ ზანთელის თანა-
მედროვე) 112.

Серапиъ apx. 63.

სეზნია ჩხეიძე — იხ. ჩხეიძე სეზნია.

სენები 176, 339

სეფტი-ცხოველი (მცხ.) 313, 356.

სეიმონ I, ლუარსაბ დიდის ძე, ქართლის მეფე
(1558—1601) 274, 275, 281, 336, 340.

სეიმონ II, „პატარა“, ბაგრატ VII-ის ძე,
ქართლის მეფე (1619—1631) 355, 356.

სეიმონ ტაბიძე, გურული (ფარსადან გორგი-
ჯანიძის თხოვრების გადამწერი) 234.

სეიმონ კანანელი (მოც.) 172.

სიკაოშ (შახ.) 235.

სიღონია, აბიათარ მღვდლის ასული, წმ. ნი-
ნოს მოწაფე 22, 101, 166.

სიენიელი პეროვავრი (წა ნინოს თანამეფ-
როვე) 97.

სიენიელნი 87.

სილვესტრეოსი I, რომის პაპი (314—335) 334.

სიმეონ ბუცესი (XIII ს.) 178.

სინას მთის ქართველთა-მონასტერი, წმ. ეკა-
ტერინეს სახელობისა 37, 94, 122, 238.

სინდთა ქვეყანა 169.

„ ბეფე 180.

სიონი (თბილისისა) 250.

სიონი (მცხეთისა) 189.

სიღნაზი 371.

სეკითა 222.

სმბატი, გურგანის მარზხანი 110.

სმირნის ეკლესია 35.

სოკრატი, ბერძენთა ფილოსოფოსი (დაიბადა
დაახლ. 469 წ. ძვ. წ. აღრ.) 236.

სოლომონი (ბიბ.) 75, 213, 229, 234, 238, 257.

სოლომონ I, ალექსანდრე V-ის ძე, იმერეთის
მეფე (1751—1784) 61.

სომეხთა ეკლესია 83, 96, 67, 88.

„ სამღვდლოება 82, 87.

„ სარწმუნოება 64.

სომეხი 50, 96, 110, 153, 284.

სომეხი ისტორიკოსები 89, 91, 93, 251.

„ სამღვდლოება 210.

სომეხნი, სომეხები 22, 82, 84, 85, 86, 87, 88,
89, 90, 92, 94, 98, 99, 100, 110, 111,
172, 173, 174, 175, 176, 177, 183, 210,
223, 229, 237, 239, 240, 284, 291, 300,
311, 321, 332, 353, 354, 355, 356, 400,
402.

სომხითის ერისთავნი 363.

სომხითი, სომხეთი 47, 50, 79, 80, 82, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 91, 92, 93, 95, 96, 97, 99, 100, 106, 108, 109, 110, 111, 178, 188, 199, 284, 289, 292, 311, 322, 328, 340, 353.

სოფელი ქართლისა 73. იხ. ქართლი.

სოფერქ ჰაფკანქ 50.

სპანდიარი (შაჰს.) 239.

სპარსეთი 55, 56, 57, 58, 59, 87, 90, 109, 112, 231, 232, 255, 286, 288, 294, 318, 321, 362, 363, 364, 366, 369, 375, 383, 396.

სპარსეთის ათაბაგი 231.

„ სომხეთი 89.

აპარსელი, სპარსი 57, 180, 286, 322.

აპარსელი ისტორიკოსები 366.

აპარსთა რეული 57.

„ ცეცხლთაყვანისცემელნი 55.

აპარსნი 37, 40, 47, 55, 57, 58, 88, 89, 90, 92, 104, 107, 121, 172, 180, 188, 190, 217, 218, 219, 222, 231, 298, 300, 319, 320, 321, 323, 331, 332, 339, 353, 370, 373, 383, 385, 402.

სტეფანე აბალი (მოწაგე) 143.

სტეფანე მტრეფარი 14, 108—111, 112, 203.

სტეფანე ჭულეველი 153.

სტეფანოზ ორბელიანი — იხ. ორბელიანი სტეფანოზი.

სტეფანოზი, გუარამ კურაპალატის-ძე 194.

სტეფანოს ასოლიკი 90.

სტეფანოს II, ადარნასეს ძე, ქართლის მთავარი (639—663) 104, 105, 194.

სტრაბონი, ბერძენთა გეოგრაფოსი (დაიბადა 54 წ. ძვ. წ. აღრ.) 181.

სუმეონ მტრეფარსტი (ლოლომეტოსი) ბერძენთა საეკლ. მწერალი (X ს.) 36, 165.

სუმეონ მესვერე (იოანე ზედახელის მისწავლებელი) 41.

სუმეონ წმიდა (მონასტერი ანტიოქიაში) 154, 157.

სულა, ძე გიორგი ჩორჩანელისა 132.

სუმბატ დავითის ძე (ისტორი.) 14, 28, 119, 121, 122, 188, 192—194, 198, 204, 206, 208, 264, 268, 299, 307, 308, 310, 312, 329, 392.

სუმბატ კურაპალატი. ადარნერსე ქართველთა მეფის ძე (954—958) 119.

სუმბატ, სომეხთა მეფე (აბულ-კასიმის თანამედროვე) 199.

სკანდერი 234.

ტაბაგმელა 230. იხ. აგრეთვე კმელი.

ტაო 89, 112, 120, 121, 279.

ტაო-კლარჯეთი 192, 193, 194, 202.

ტაშირი 328.

ტბეთის საეპისკოპოსო საყდარი (მისი პირველი ეპისკოპოსი იყო სტეფანე მტრეფარი, დანიშნული აშოტ კურაპალატის, „ქუხის“, მიერ) 108.

ტიბარენები 174.

ტიტე, ტიტოს, რომის იმპერატორი, ვესპასიანეს უფროსი შვილი (41—81). ებრაელთა ებრაელებს და დაანგრია იერუსალიმი 213, 257.

ტლაშაძე (ამის მიერ ამოწერილ ქორონიკონებით სარგებლობდა ვახუშტი ბატონი-შვილი) 349.

Торки 186.

ტრადი, სომეხთა მეფე 288, 290.

ტრადელნი 16, 213, 214, 218, 258.

ტფილისი 55, 76, 79, 80, 81, 107, 123, 199, 202, 206, 211, 225, 250, 255, 313, 369, 372, 376, 393, 397.

ტფილისის აშირა 79.

„ ციხე 370.

უესპასიანე (რომის იმპერატორი (9—79), ჩააქრო ებრაელთა ამბოხება 67 წ.) 257.

უხეი 186.

უხუნ-ასანი (ყვენი) 279, 323.

უილურნი 259, 260.

უილურთა გვარი 261.

ულაგუ, ულაგუ. სპარსეთის ყვენი (ილაშქრა მისთვის 1262 წ.) 248, 260.

ულუ დავითი — იხ. დავით VI, გიორგი ლაშასძე.

უმიროსი (ჰომეროსი) (სახელგანთქმული ბერძენი პოეტი IX ს. ძვ. წ. აღრ.) 16, 213, 214, 234.

ურბნისი 105.

ურმიზ (III), მეფე სპარსთა, პეროხად წოდებული (V ს.) 36, 40, 47, 51, 332.

ურუმები, ურუმნი 283, 370.

უსიკ (ჰუსიკ) ნეტარი 50.

უფლის ციხე 176, 199.

უფლოსი, მცხეთისის შვილი 176, 180.

ურთანესი 50.

უხტანესი, სომეხთა ისტორიკოსი 83, 86.

უჯარბოს კარი 189.

შადლონი, განძის პატრონი 206.

ფანა-ხანი 371.

ფარნაუზი (I), ქართლის I მეფე 180, 181, 182, 301, 332, 333, 338.

ფარსადან გორგჯანიძე — იხ. გორგჯანიძე ფარსადანი.

ფარსმან II, ამხასპის-ძე, ქართლის მეფე არ-მახში 40, 41, 191, 335.

ფარსმან ერისთავი, ძე ივანე ლაკლაცისა, შეილისშვილი გიორგი ჩორჩანელისა 132.

ფარსმანის კევი 338.

ფეროზი, შირიან მეფის სიძე, რანის ერის-თავი 172

ფილადელფიოსი (მოწამე) 143.

ფილომელიის სამწყსო 35.

ფოსი, ფოსო 273.

ფრანგეთი 288.

ფრანგეთის კელმწიფის ქალი ჰორომ-სიძე 291.

ფრანგი 333.

ფრიგიის ქრისტიანები 35.

ჭახოსრო, ქეიხოსრო (შანაშენი) 231, 238.
ქახოსრო I, ათაბაგი, პაპა ქახოსრო II-ისა 272.

ქახოსრო II, ათაბაგი, ყვარყვარე III-ის ძე 272.

ქახოსრო ბატონიშვილი, ლევანის ძე, ვახ-ტანგ VI-ის ძმა, ქართლის მეფე (1709—1711) 362, 363, 367.

ქახოსრო, სამცხის ათაბაგის ყვარყვარე V-ის ძე 274, 275, 276, 279.

ქახოსრო ორბელიანი, სარდალი. ამირსპასა-ლარი (პ. ორბელიანის თანამედროვე) 370.

ქალდეველი 106.

ქალკიდონელი სომეხი ისტორიკოსები 93.

ქალკიდონია (451 წ. იმპერატორ მარკი ან-ტონის ინიციატივით აქ იქმნა მოწვეული IV მსოფლიო საეკლესიო კრება) 99, 90, 91, 92, 169.

ქამი, ძე ნოესი (ბიბ.) 174, 180.

ქართველთა ეკლესია 83, 86.

„ მატიაზე 177.

„ მეფენი 174.

„ მონასტერი (ათონზე) 137. იხ.

ათონის ივერთა მონასტერი, მთაწმიდა.

ქართველთა მხედრობა 231.

„ სპა 189, 219.

ქართველი 15, 16, 20, 24, 77, 89, 96, 104, 110, 119, 121, 136, 144, 146, 170, 202, 214, 221, 260, 262, 263, 270, 284, 328, 330, 332, 335, 338, 341, 342, 374.

ქართველი ბერები 136.

„ განათლებული წრეები 183, 191.

„ დიდებული მოხელეები 197, 200,

212.

ქართველი ერი 173, 181, 225, 343, 367, 396.

„ ისტორიკოსები 17, 25, 26, 29, 31,

33, 113, 116, 117, 194, 206, 213, 226,

239, 241, 306, 372, 386, 403.

ქართველი მეუღლები 113.

„ მეცნიერი ბერები 30.

„ მთავრები 53, 77.

„ საზოგადოება 72, 97, 352.

„ სამთავროები 196.

ქართველი სამღვდლოება 82, 94, 100, 111, 210.

ქართველი ტომები 177.

„ ტომი 174, 176.

ქართველი მარტყლი 13.

„ ქრისტიანები 70, 72.

„ წმიდანი და მარტყლი 44.

ქართველობა 226, 259, 312, 343, 374

ქართელი 199.

ქართლელი 176, 177.

ქართლი 15, 22, 26, 41, 49, 51, 52, 55, 67,

69, 70, 71, 72, 73, 74, 76, 78, 79, 81, 82,

84, 85, 86, 90, 97, 98, 99, 103, 104, 105,

106, 107, 162, 166, 167, 169, 171, 172,

173, 175, 177, 179, 180, 181, 182, 183,

185, 187, 190, 192, 197, 198, 199, 202,

203, 204, 206, 225, 247, 269, 282, 284,

285, 286, 299, 301, 305, 309, 319, 321,

322, 330, 332, 333, 338, 340, 350, 353,

354, 355, 363, 364, 369, 371, 372, 373,

374, 376, 378, 385, 388, 389.

ქართლის აზნაურები 190.

„ ეკლესია 85, 86.

„ ერისთავი 190.

„ მატიაზე 201. იხ. მატიაზე ქართ-

ლისა.

ქართლის მეფეები 366, 367.

„ სამეფო 367, 376.

„ სომხითი 278.

„ ქუეყანა 142.

ქართლი ყოველი 85.

ქართლ-კახეთი 58.

ქართლისი (თარგამოსის ჩამომავალი) 175,

176, 180, 181, 341, 347.

ქართლოსიანი 177, 179, 180, 181, 182, 346.

ქასრე არღაშირი, სასანიანი, სპარსეთის მეფე, შირიანის მამა 173, 338.

ქაშანი 363.

ქეთევან დედოფალი, ასული აშოთან მუხრანის ბატონისა, ცოლი დავით I-ისა და დედა კახეთის მეფის თეიმურაზ I-ის 355, 386.

ქვენიფეველ-ბიბილურნი* 265.

ქვენიფეველი 265.

ქვენიფეველი 264.

ქვენიფეველის ეკლესია 265.

ქინძარგლი 96.

ქირამი 362, 363.

ქისიყი 372.

ქისტა შვარე 338.

ქრისტე 36, 70, 71, 72, 73, 75, 76, 79, 80, 110, 113, 115, 118, 227, 229, 238, 218, 257, 269, 323, 324, 326, 332, 333, 334, 354, 378.

ქრისტეფორე (გრიგოლ ხანძთელის თანამედროვე) 118.

ქრისტეფორე, სომეხთა კათალიკოზი კომიტასის შემდეგ 91.

ქსნის ერისთავი 264, 266.

„ ხეობა 264, 265, 267.

ქუეყანა ბაბილოენისა 76. იხ. აგრ. ბაბილონი.

„ ერანისა 355. იხ. აგრ. ერანი.

„ კახეთისა 195. იხ. აგრ. კახეთი.

„ ქართლისა 142, 195.

ქუეში 264.

ქუთაისი 231.

ქუთაისის ეკლესია (ბაგრატ III-ის მიერ აშენებული) 204.

ქურაქანიანთა სულთანი 291.

კუცნა ამირეჯიბი, ყოფილი ქმარი რუსასი, აღექსანდრე დიდის დიდელისა 356.

კუჯი, ეგრისის მთავარი 180.

ლადო 190.

ლახარიანი 123.

ლილევა შვარე 336.

შაზან ყაენი (ამან მისცა საქართველოს მეფეშა ვახტანგ III-ს, დემეტრე II-ის ძეს) 292, 311.

ყაზახი 328.

ყაზმინი 285.

ყაიყული 328.

ყანდარი (ყანდარი) 363.

ყანდურალი 273.

ყარაბალი, მულანი (= რანი) 248.

ყარადალი 372.

ყარაფორი 385.

ყაფლან ორბელიანი (პ. ორბელიანის თანამედროვე) 370.

ყარაყურუმი 256, 257, 260.

ყაჯარი მაჰმად-ხანი — იხ. ალა მაჰმად-ხანი.

ყვარყვარე III, ათაბაგი, ძე ალბულასი, ქაიხოსროს შვა 278.

ყვარყვარე V, ათაბაგი, ქაიხოსრო ათაბაგის ძე 274, 275.

ყიჯაყნი 211.

ყიზილბაზნი 314.

ყოველი ელლადა 240.

„ ივერია 338. იხ. ივერია.

„ საქართველო 356.

ყუბანის მდინარე 187.

ყუბილა ყაენი, მანკუ ყაენის შვილი 280.

ყუელის ციხე 108, 109, 110, 203.

ყუთლუ არსლანი, მეტეჰქლუთ-უზუცის, თამარის წინააღმდეგ მიმართულ შეთქმულების ხელმძღვანელი 228, 236, 309, 400.

შაბდიზი 290.

შადიმან ბარათაშვილი, ლუარსაბ II-ის სუჟ-რაჯი 353.

შადინოვი გრ. 381, 382.

შაფერდა მღებრიშვილი, პაპუნა ორბელიანის ყმა 370.

შაფთელი ივანე 226.

შაფი მთა 152.

შაფშეთი 109, 112, 118, 120, 121, 122, 194.

შაფშეთ-კლარჯეთი 118.

შალვა ქსნის ერისთავი 264. (ძეები შალვა და ელიზბარი და აგრეთვე ბიძინა ჩოლაყა-შვილი დაზოცეს თურქმანთა ურდოებმა 1659 წ.).

შამშადანი, სეიდგაზდენის ხოჯის ძმა 256.

შანბიანი 363.

შანქორი 222, 232, 305, 397, 398, 403.

შატბერდი 112, 116, 118.

შაფური, არაღაშერის შვილი 289.

შაჰ-ბაზ I, ყაენი, ძე შასუფისა (1557—1628) 386.

შაჰაბაზ II (1642—1667) 285.

შაჰ-თაჰა ისმაელის ძე 296, 364.

შაჰ-ისმაელი, ძე შიხისა (ქ. 1524) 385.

შაჰ-ნადირი (1736—1747) 372, 376.

შაჰ-სულეიმანი, ძე შაჰაბაზ II-ისა 285, 293.

შეგარდნაძე მ. 380.

შემოქმედი (მონასტ.) 132.

შერეფ ედლინ ალი იეზდი (თემურ-ლენგის ისტორიკოსი) 293, 294, 297.

შიო კ.ზი 354.

შიო, ქართლის კათალიკოსი (ალექსანდრე დიდის თანამედროვე) 854.

შიო მღვიმელი 39, 41, 42, 186, 183.

შირვანელი 176.

შირვანი 222.

შირინი 290, 291, 292.

შუამთის საყდარი 296.

Schulze K. 76.

შუმანიკი, ასული ვარდანისა, ვარსკენ პიტიახ-
შის ცოლი 18, 36, 37, 38, 40, 41, 45—54,
105, 107, 186, 317.

ჩალ-ტა, ჩალატარი, მონღოლთა მთავარსარ-
დალი 260.

ჩახრუხაძე 233.

ჩელთი 189.

ჩინგიზიანთა სულთანი 291.

ჩინგიზ ყაენი, ჩინგიზ ხანი, მონღოლთა ტომე-
ბის მთავარსარდალი (1203—1227) 259,
262, 383

ჩინგიზ ყაენის შვილი 261.

ჩინმაზინი (მონღოლთა სამშობლო) 257.

ჩუბინაშვილი დ. 28, 298, 368, 375.

ჩუბინი 236.

ჩხვიძე სეზნია (ისტორიკოსი) 14, 18, 362—
368, 389, 372, 373, 374, 377, 378, 383.

ჩხეტიძე მანოელი, ეპისკოპოსი, მეფეთ-მეფის
ბაგრატიის მიერ დანიშნული 283.

ცაგარელი აღ. 61.

ცივი 383.

ჭიხე დიდი სარკინისაჲ 105.

ციხის-ჯვარი (ძმარ.) 279, 283.

ცროლის მთა 108

ცურტავი 40, 52.

ჭკირი (თბილისის ამირის საჰა ისმაელის-ძის
მიერ აღზრდილი) 122, 123.

ცხრა ძმა კოლაელი 38, 61—66.

ცხრაძმის კველნი 267.

ძალისის კევი 222.

ძგელი ერისთავთა 264—267.

ძეული ბერძენი 173.

„ მახლობელი აღმოსავლეთი „2).

„ მცხეთა 106. იხ. აგრ. მცხეთა.

„ საბერძნეთი 173. იხ. საბერძნეთი.

„ საქართველო 351.

„ ქართველა ისტორიკოსები 220, 375.

წონდა 180.

წულუკიძე პატე, ლევან II დადიანის ვახირი,

მეტსახელად „წუწკი“ 285.

წყაროსთვის მონასტერი 143.

შაუკავაძე ფარიდონი 350.

ჭალაშვილი ერაჯი 391, 392, 394.

ტანები 174.

ტერგმი (ეკლესია) 159.

ტიაზერი, მანდატურთ-უხუცესი 395.

ტიკინაძე ხ. 180, 218, 352, 368, 375.

ტყონდიდის საყდარი 201.

ხახარები, ხახარნი 188, 206, 399.

ხახარეთი 222.

ხახარეთის მეორე მდინარე 190.

ხათა (ადგ.) 293.

ხათუთა, აბუხერიძე ტბელის დედა 242.

ხალდეები 174.

ხალიბები 174.

ხალიდ იბნ იაზიდი, ხალიდ იაზიდის-ძე, ტფი-
ლისის ამირა (813—833) 123, 190.

ხანძთა 112, 115, 116, 117, 133.

ხახანაშვილი აღ. 49.

ხახული (მონასტერი). აწმებულთა დავით
დრდი კერაპალატის მიერ) 22, 146, 204,
296.

ხახულის ლეთისმშობელი 305.

ხერხეულიძე თმან მდივანბეგი (ისტორ.) 376—
379.

ხვარაზმელი 242.

ხიხათა ეკლესია 242.

ხონი 263.

ხორაზმიანთა სულთანი 291.

ხო-ხანის და ერაყის სულტანი 231.

ხორნაბუჯი (ეკლესია) 159.

ხოსრო (ხუასრო) ურმიზის-ძე, სპარსთა მეფე
ნა, 56, 57, 212.

ხოსროჲ პარტაველიანი, ტრდად კელჰვიფის
შვილი 290, 291.

ხოსროჲ და შირინი 292.

ხრამის ხეობა 370.

ხუაშაგი, ცოლი სეფიფარდავლის ზოჯა შამ-
შადინისა, გვანცა დედოფლის ასული 256.

ხუზანი (ადგ.) 159.

ხეტლუ ბელა, ზოჯა ახიზის შვილი 257.

კემელი 225. იხ. აგრ. ტაბაგმელა.

ჯავახეთი 189, 199.

ჯავახი 176.

ჯავახიშვილი ივ. 97, 99, 100, 103, 107.

ჯავახოსი, მცხეთოსის შვილი 176.

ჯალალ ედინი, მანგუბერტი, შვილი მუჰამედ
ხვარაზშაჰისა, თემურ-ლენგის ჩამომავალი
(1542—1605) 242, 250, 251, 255, 262.

ჯამბაკურ-ორბელიანი ა. ი. 303.

ჯამი აბასი 254, 285.

ჯანაშვილი მ. 37, 38, 43, 133, 131, 154, 171,
177, 313, 315, 347, 383.

ჯაფარ, ძე აბრაჰამისი, მუტევაკილი (847—
861). ბაბილონელთა მეფე (ამან აწამა კოს-
ტანტინე კახა) 77, 80.

ჯაყელნი, სამცხის მმართველნი 247.

ჯაჰაგინი, შაჰი (ამან აბდუსატარ ყა-
სიმს ნეამოკლებინა შერეფედდინ-
ის ისტორია) 294.

ჯვარის ციხე 275.

ჯიბლუ ხაკანი 107.

ჯიქეთი 186, 189.

ჯიქნი 186.

ჯოჯიკი, წა შეშანიკის მახლი, ვარსკენის
ძმა 46.

ჯოჯიკის ცოლი 46.

ჯუანშერ-ჯუანშერიანი (ისტ.) 41, 47, 171,
185—191, 195, 198, 299, 301, 302, 308,
309, 344, 388, 389, 392, 393.

ჯუანშერი, ძე არჩილ II-ისა 195.

ჯუანშერი, ნიკოლოზ მაჭყვერელის მამა 253.

ჯუარის ეკლესია (მცხეთაში) 194.

ჯამალაჰ ყაზვინი, სპარსთა გეოგრაფი (გარ-
დაიტ. 1349 წ.) 248.

პაოსი, თარგამოსის უფროსი შვილი (მამათ-
მთავარი) 175, 176, 178, 180.

პაე 176.

პარნაკი ად. 60.

პეკატაოს მილეტელი (პეროდოტეს წინამორ-
ბედი მემპატონე) 235.

პემესა 259.

პერაკლე, ბიზანტიის კეისარი (610—641) 91,
107.

პერეთი 52, 106, 176, 340.

პერთა ტომი 176.

პერ-კახი 333.

პერ-კახნი 335, 338.

პერნი 87, 172, 174, 175, 176, 341.

პეროდოტე, ბერძენთა გამოჩენილი მწერალი,
ისტორიის მამამთავარი (დაახლ. 484—420
წწ. ძვ. წ. აღრ.) 173, 235.

პეროსი (თარგამოსის ჩამომავალი) 175, 176,
პონნი 106.

პორომ-სიმე 298, 291.

Pofimian 57.

პოპანი, სომეხთა კათალიკოსი (მავრიკე კეი-
სარმა დასვა კათალიკოსად ბიზანტიის-
სომეხთში) 89.

პრომელი სარდალი (წა ნინოს მამა) 95.

პრომელნი, პრომნი 90, 143, 159, 219.

პრომისა ეკლესიანი 142.

პურიანი 57, 254.

ამ წიგნის ზანღუკი

წინასიტყვაობა

გვ. 5—8

ქარაგმინი და შემოკლებული სიტყვების განმარტება

გვ. 9—10

შესავალი

გვ. 11—34

ამ გამოკვლევის მიზანი 11. ქართულ საისტორიო მწერლობაში წყაროების შესწავლას ჯეროვანს ყურადღებას არ აქცევენ 11. ქ'ცის საკითხი და მისი მხოლოდ გარეგანი განხილვა 11. ქ. თანამედროვე მწერლობაში ქართულ ისტორიკოსთა პიროვნებისა და მიმართულების მიზნისა და მეთოდების გამორკვევას და გათვალისწინებას უნდა მიაქციოს ყურადღება 12. ჩვენს მწერლობაში გაბატონებული მანერა ჩვეულება წყაროების დასახელების დროს 12. ქართ. თანამედროვე საისტორიო მწერლობის ცალმხრივობა და სრული გულგრილობა ქართ. მარტულთა და წმიდათა ცხოვრებათაღმის 12—13. ამის სამწუხარო შედეგი 13. რატომ არის რომ ამ წიგნში ქართ. საისტორიო მწერლობის ეს დარგი სხვა დარგებთან ერთად და თანასწორად არის განხილული 13. ქართულ საეკლ. ისტორიკოსების თხზულებების განსაკუთრებული მნიშვნელობა ქართ. საისტორიო მწერლობის განვითარების შესწავლისათვის 13. რომელ საუკუნეების მწერლობაა განხილული ამ წიგნში 13. საისტორიო მწერლობის სხვადასხვა სახის ქართული ტერმინები 14—17. აზრის საისტორიო მწერლობის მთავარ დარგებად დაყოფის შესახებ 16. ქართულ ისტორიკოსთა აზრის შესახებ, თუ რის შეტანა შეიძლება ისტორიაში 17. ისტორიის მთავარი მიზანი 17—19. ქართულ მწერლობაში მიღებული მოძღვრება იმის თავიდან, თუ როგორ და რა გზით უნდა დაწერილიყო სამაგალითო საისტორიო თხზულება 17—19. მოძღვრება წყაროების შესახებ 18. ზეპირ წყაროების აუცილებელ თვისებების შესახებ და შესაფერისი ტერმინები 18. მოძღვრება საისტორიო-სამწერლობო ტექნიკის შესახებ და კარგად შემუშავებული შესაფერისი ტერმინოლოგია 18—27. საისტორიო თხზულებები წინდაწინვე შემუშავებული გეგმისა და მიხედვით ყოფილა დაწერილი და ამის დამამტკიცებელი მაგალითი 19. სამწერლობო გეგმა და თბრობის წესრიგი და მათი შესატყვისი ტერმინოლოგია 19—20. სიტყუა და ლექსი, მათი თავდაპირველი და მერმინდელი მნიშვნელობა 20—21. საისტორიო თხზულებათა ნაწილების აღმნიშვნელი ტერმინოლოგია 21. საისტორიო თხზულებათა შემოკმედების გამოხმატველი და აღმნიშვნელი ტერმინები 22—24 საისტორიო სხვადასხვა თხზულებათა ავტორების სხვადასხვა სახელები 24. საისტ. ნაწარმოების აღწერის ტექნიკა 24—25. მოძღვრებანი საისტორიო თხზულებათა შესაფერ. ენის შესახებ 25. რიტორიკის ხელოვნება ისტორიაში 25. მოძღვრება საისტორიო ნაწარმოებების სივრცე-სიდიდის შესახებ 26. საისტორიო თხზულებათა გარეგანი სახე 26. წიგნის ანდერძი და ზანღუკი 27. რა არის გადარჩენილი ქართ. საისტ. მწერლობითგან და რა არის გამოკლებული 27. შენახ. ქართული სამოქალაქო საისტორიო წყაროების ცალმხრივობა და ამის მიზეზი 28—29. ქართ. საისტორიო მწერლობის საზოგადო მიმდინარეობა 28—29. ელინურობის გავლენა 29. საარსულ წყარო-

პით სარგებლობა 29. რამ შეუწყო ხელი ძველ ქართულ საისტორიო მწერლობის მაღალხარისხოვნს განვითარებას 30—31. ქართულ საისტორიო აზრისა და მწერლობის მოკლე საზოგადო მიმოხილვა და დახასიათება 31. ქართულ ისტორიკოსთა აზრი ადამიანისა და კაცთა ნათესავეის სულიერ-გონებრივ ბუნებისა და თვისებებზე 31—32. ალხრდის ყოვლად შემქმნელობა და ჩჩვად ბავშვის ტინის თვისება გიორგი ზუცეს-მონაზონის აზრით 31—32. დავით აღმაშენებლისა და თამარ მეფის ისტორიკოსების შეხედულება «თანამთამომავლობა»-ზე და მოძღვრება «წინათგანჩინებულების» შესახებ 32—33. სახელმწიფო მოღვაწის მოქმედების ნაყოფიერებისათვის საჭირო პირობები 33. ნიკოლოზ კათოლიკოსის აზრი ეროვნებათა თანდაყოლილი: სულიერ თვისებების შესახებ 33.

მარტკლობანი და წმიდათა ცხოვრებანი .

გვ. 35—44

საითგან წარმოიშვა ქართული საისტორიო მწერლობა 35. მარტკლობანი საეკლესიო-საისტორიო მწერლობის უძველესი დარგები. მარტკლთა აღსასრულის ხსოვნის დღესასწაული მსოფლიო ეკლესიაში 35—36. წმიდანი მსოფლიო ეკლესიაში და წმიდათა ცხოვრებანი პირვანდელი და გადაკეთებული 36. წერილის სახედ აღწერილი მარტკლობანი: წა შეშინიკისა 36—37. საკითხავის და ჭადაგების სახედ აღწერილი მარტკლობანი: აბო ტფილელისა 36, არჩილისა 37, დავით და კონსტანტინესი 37, რაყდენისა 37, ქართული უძველესი მარტკლობანი 37—38: შეშინიკისა 37, ევსტათე მცხეთელისა 38, ცნობა წა ნინოს წამებათა შესახებ 37. ცნობა ძმათა კოლაელთა 37—38. ქართველ მარტკლთა და წმიდათა ძველ ცხოვრებათა ხელმწიფედ დაწერა და გადაკეთება 38 და ამის მიზეზი 38—39: ძველის დაკარგვა 38, ძველის უყარგისად მიჩნევა 39. ათსამმეტ ასურელ მამათა გადაკეთებული და ხელმწიფედ დაწერილი ცანი 38. ფილოსოფიურ და საღვთისმეტყველო საკითხებით გატაცების კვალი წმიდათა გადაკეთებულ ცხოვრებებში 39. იოანე ზედაზნელის ცი «განმახსლებელი» არსენი კათოლიკოსი და მისი მიწერა-მოწერა ამის თაობაზე 39—40. როდის ცხოვრობდა არსენი კათოლიკოსი 41. მკჲ ქჲ-ს და ჯუჲაშვრის შეცდომები 40—41. მარტკლობათა და ქათა განმახსლებელთა და განაწარცვლებელნი ისტორიულს ამბებს ნაკლებ ყურადღებას აქცევდნენ და უურო ფილოსოფიურ და საღვთისმეტყველო საკითხებით იყვნენ გატაცებულნი. ამის ნიშნუში არსენი კხის თხზულებითგან 41. პირველი თხზულებები ძველი მოძღვრებისა და მდგომარეობის კვალის წარზოცის სურვილის გამოც ყოფილა გადაკეთებული, ამის მაგალითი ათსამმეტ ასურელ მამათა გარდაცხმულ ცხოვრებაში 42. განახლებულ და გარდაცხმულ თხზულებათა მნიშვნელობა 43—44.

[იაკობ ზუცესი] .

გვ. 45—54

იაკობ ზუცესის თხზულება «წამება წმიდისა შეშინიკისა» ჯერჯერობით უძველესი ქართული საისტორიო ნაწარმოებია 45. ავტორი იაკობ ზუცესი მოთხრობილი ამბავის თვითმხილველი და თანადამხდური ყოფილა 45. ამიტომ არის, რომ თხზულება შემკულია თარიღებით 47. თხზულების დიდ ლირიკულ უნდა ჩაითვალოს: მოხსენებულ პირთა ვინაობის შესახებ ცნობების მოკლე, მათი სახელების აღნიშვნა, მოქმედების: ჰპარებად ქცეული დაბა-ქალაქებისა თუ ქვეყნის შესახები გეოგრაფიული ცნობების მკაფიოდ და ზედმიწევნით გადმოცემა 47. ნაწარმოებში მოიპოვება მაშინდელი საქართველოს შინაური თუ საზოგადო ყოცა-ცხოვრების და ზნეჩვეულების შესახებ მრავალი საუცხოო ცნობა 48. იაკობ

ბუცესის თხზულებაში განსაკუთრებით საყურადღებოა გულწრფელობა, უშუალოება და ბუნებრივობა 48. ამიტომ, რომ ავტორს მისი მთავარი გმირის წაშუშანის პირადი სასიათის უარყოფით მხარეს, სიფიცხეა და თავშეუკავებლობასაც, ვერ მალავს 48. არ მალავს ის აგრეთვე არც სამღვდლო პირთა სუსტ მხარეებს 48. ვარსკენ პიტაზის მრისხანება შუშანიკისადმი და სასჯელიც მხოლოდ სარწმუნოებრივი დევნის შედეგი არ ყოფილა. არამედ გამოწვეული იყო შუშანიკის წასვლით ქმრის ოჯახიდან, ე. ი. ცოლქმრული უფლება-მოვლედის ტრადიციული წესის დარღვევით 48.

წმინდა შუშანიკის წამება ოთხია შენახული: ორი ქართულად და ორი სომხურად 49. ქართულადაც და სომხურადაც ეს ნაწარმოები ორგანიზაციის სახით მოიპოვება: ერცელი და მოკლე 49. ქართული მოკლე წამება აღმოაჩინა ნ. მარმათონის X საუკ. ხელთაწერში და გამოაქვეყნა მხოლოდ წინასწარი ცნობა ამ თხზულების შესახებ 49. ეს ნაწარმოები დაბეჭდა ალ. ხაბანაშვილმა ბერმონაზენის ალექ. ბაქაძის მიერ გამოცემული ტექსტის მიხედვით 49. სომხური მოკლე წამებაც და ერცელიც დაბეჭდილია ვენეციის მითარაანთ გამოცემაში სოფერტ ჰაჯაკანის IX წიგნში 50. შედარებით ირკვევა, რომ ქართული მოკლე რედაქცია წამებისა მომდინარეობს სომხურ მოკლე რედაქციიდან 50. ამ რედაქციას ორივე ენაზე ცხადად ეტყობა სომხური ეროვნულ-საეკლესიო მიზართულება 50. ყველაფერი რაც ნიშანდობლივია და ადგილობრივი ცხოვრების ვითარების გამოხატულებით, ამ მოკლე წამებაში გამოტოვებულია 50. არც სომხური და არც ქართული შუშანიკის მოკლე მარტოლობა თავდაპირველი დედანი არ არის და გადმოკეთებულია ერცელი რედაქციიდან 50. სომხურს ერცელს ცა-ში არა ერთი და ორი ისეთი ცნობაა გამოტოვებული, რომელიც მაშინდელ საქართველოს ისტორიას და გეოგრაფიას ეხება 52. გამოტოვებულია: აგრეთვე მაშინდელი საქართველოს ვოფა-ცხოვრების დამახასიათებელი ცნობები 52. გამოტოვებულია მრავალი იმდროინდელი აზროვნებისა და ცხოვრების დამახასიათებელი ნიშანდობლივი ცნობებიც 52. ამგვარად დასტურდება, რომ ერცელი შუშანიკის სომხური წამება იაკობ ბუცესის ქართულ დედანთან შედარებით შემოკლებულია 53. სამაგიეროდ სომხური წამების შინაარსი გადიდებული და გაუტკეზებულია შუშანიკის ლოცვა-ვედრებათა აღნუსხვით 53. სიერისა და სიდიდისდა მიუხედავად სომხური წამება დედნობას ვერას გზით ვერ დაიჩეხებს 53. ქართული წამება, იაკობ ბუცესის თხზულება დედანია, სომხური-კი შემოწმებული გადანაკეთები 53. მაგრამ ეს იმას როდი ნიშნავს, რომ თხზულება იმ სახით ყოფილიყოს დაწერილი, როგორადაც მან ჩვენამდე მოაღწია 53. პირიქით, X საუკ. ხელთაწერში შენახული ცა უთუოდ ნაკლებია 53. სამართლიანად შენიშნა ძეგლის გამომცემელმა ს. გორგაძემ, რომ „ნანადირებე ტექსტს თავში რაღაც აკლია“ 53. ს. გორგაძე ფიქრობს რომ ცა დაწერილი უნდა იყოს ვინმეს დაკვეთით 54. ასეთი ვარაუდი ეწინააღმდეგება თვით იაკობ ბუცესის ცნობას: „ხუა-შიადადრე, ვითარ გეგულების, მითაარ მე, რაათა უწყყდი და აღწერა ზრომაჲ შენი“-ო აჰ—54. უნებლით აზრი იბადება: შენახული „წამება“ იაკობ ბუცესის თხზულების მეორე ნაწილი ხომ არაა და მას თავში მარტო შესავალი კი არა, არამედ შესახლებელია მთელი პირველი ნაწილი აკლდეს, სადაც შუშანიკის ყრობასა და „ღმრთის მოშიშობაზეც“ ექნებოდა ავტორის საუბარი 54. იაკობ ბუცესის თხზულების დედნის შენახული ნაწილიც არაა იმ სახით მოღწეული, როგორადაც V საუკუნეში დაიწერა 54. სავარაუდებელია, რომ ძეგლის ენა მერმინდელ გადამწერთაგან განახლებული იყოს 54.

[მარტკლობა და მოთმინება წმიდისა ევსტათი მცხეთელისაჲ] . გვ. 55—60

ევსტათი მცხეთელის მარტკლობაში არის ცნობათა წანაწყოება: ერთი ცნობის მიხედვით ევსტათი გაქრისტიანებულა ქ. განძაკში (სპარსეთში) სამოელ არქიდიაკონისაგან, ხოლო მეორეთი — ევსტათის მომეტეველად ქართლის კათალიკოსი სამოელია, რომელსაც ის ქ. მცხეთაში მოუწათლაეს 56. მეორე ცნობა ევსტათის შესახებ, ვითომც ის მოგვად და წარმართად მოსულიყოს მცხეთაში და მხოლოდ აქ გაქრისტიანებულიყოს და მონათლულიყოს, მერმონდელი გადაწყვეთების ჩანართად უნდა ჩაითვალოს 57. მარტკლობის მიხედვით ევსტათი ქ. განძაკიდან გამოქცეულა, „წელსა მეთესა ხუასროს მეფისაჲსა. მოვიდა იგი ქალაქად მცხეთად“ 56. ევსტათის სპარსეთიდან გადმოსახლების ამ თარიღს მართს უქერს გრიგოლ მოწამის ასურული მარტკლობა, სადაც ნათქვამია, რომ პეროზის მეფობიდან მოყოლებული ვიდრე ზუზარას მეფობის მათე წლამდე სპარსეთში ქრისტიანული სარწმუნოება შეწყნარებული ყოფილა, ხოლო ამ წლიდან მოგვემა ქრისტიანეთა დევნილობა ატეხეს“ 56—57. ევსტათის მარტკლობაში მოყვანილს მოძოვრებასაც ემჩნევა, რომ მის ქრისტიანულ მსოფლმხედველობას სპარსულ-ქრისტიანული საფუძველი უნდა ჰქონოდა 58. ძეგლი მაშინდელი საქართველოს რაეალი საყურადღებო და ცოცხალი სურათითა და უტყუარი ცნობებითაც არის შემოკლი 58. თხზულებაში არსად ქართველთა მეფის ხსენება არ გვხვდება; შაჰის წარმომადგენლად მარხაანი ჩანს და აღმ. საქართველოს პოლიტიკური მდგომარეობის მოსაბა, სპარსთა ჩვენს ქვეყანაში სრული ბატონობა და უმეფობის ხანა დასურათებული 58. თხზულებაში მშვენიერი სიტყვებითა და სისწორით არის აღწერილი: 1. მაშინდელი სასამართლოს წარმოების წესები, და 2. სპარსთა მიერ დამყარებული მართვა-გამგეობის წესები 58. ძეგლის თავდაპირველი დედანი თანამედროვის მიერ უნდა იყოს შედგენილი, მაგრამ შემდეგ VI—VII ს. მოთხრობაში ცვლილება შეუტანიათ რომ ევსტათი მცხეთელი სპარსეთის მონოფიზიტი იქცესიის შვილად არ ყოფილიყო გამოყვანილი 59. ძეგლი შინაარსიანი, ძვირფასი, სანდო საისტორიო წყაროა აღმოსავლეთ საქართველოს პოლიტიკური, საეკლესიო და კულტურული ისტორიისათვის 59.

[წამება ყრმათა წმიდათა რიცხვით ცხრათაჲ კოლაელთაჲ] . გვ. 61—66

მარტკლობა ძალზე მოკლე და სინაქსარისებური სახისაა, მაგრამ ის მინც ბევრის მხრით საყურადღებო ძეგლია 61. თხზულებაში ავტორის ვინაობისა და თხზულების შედგენის დროის შესახებ არავითარი ცნობა არ მოიპოვება 61. თხზულების დასათარიღებლად უთუოდ გამოსადეგია მარტკლობაში მოყვანილი ნათლისღების წესები: 1. კოლაელ ყრმათა მონათვლა ზამთარსა და მდინარეში. 2. ახალ მონათლულთა სვეტაც (თეთრ) ტანსაცმელში მორაფა 62—63. ნათლისღების ზემოთ ჩამოთვლილი წესები გვაუქიკებინებს, რომ მარტკლობა უნდა გვისურათებდეს საქართველოში ქრისტიანობის გაქრელების უძველეს ნაწიანს 63. ძეგლის გამომცემელი ნ. მარი ფიქრობს, რომ თხზულების მეტად სიძველეს „ენა და ხელთნაწერი (X საუკ.) ამტკიცებს“ 64. არაა სწორი: ძველში ყოველთვის „დაბის“ აღსანიშნავად იხმარება „სოფელი“, რაც გვაგვარადებინებს, რომ ის IX საუკუნეზე უწინარეს შედგენილია დაწერილი იყოს 64. კოლაელ ყრმათა მარტკლობა რამდენჯერმე უნდა იყოს გადაკეთებული და უკანასკნელად მხოლოდ სვანქსარი-სებრ შემოკლებული და გადაკეთებულია 65. და X საუკ. ხელთნაწერში შენახული სახე ამ ძეგლისა თავდაპირველი სახე არ არის 65. არც მეთოდებისა და არც

თხრობის თვალთსაზრისით ეს ნაწარმოები არაფერს საყურადღებოს არ შეიცავს 65. ძველის ისტორიული მნიშვნელობა კარგად აქვს გამოჩეული ნ. მარს: თხზულება ერთადერთია რომელიც გვეჩვენებს ქრისტიანობისა და ადგილობრივ წარმართობის ბრძოლას საქართველოში 65. მარტვლობაში არის უტყუარი სურათი იმისა, თუ როგორ ჰყვარებიათ ჩვენს წინაპრებს თავიანთი მამაპაპური წმენა-წარმართობა და უბრძოლველად არ უთმობდნენ ასპარეზს ახალს სარწმუნოებას — ქრისტიანობას 65. ძველს, ამას გარდა, მოეპოვება ისეთი ცნობებიც, რომელთაც „სამართლის ისტორიის მკვლევარი გვერდს ვერ აუხვევს 65. ერთი ასეთი ცნობა იმაში მდგომარეობს, რომ მშობლებს თავიანთ შვილებზე განუსაზღვრელი უფლება ჰქონიათ: „შვილნი თქვენნი არიან, უყავთ რააცა გნებათო“ — ეკითხულობთ მარტვლობაში.

იოანე ძე საბანისი

გვ. 67—76

იოანე საბანის ძის განსაკუთრებული მნიშვნელობა 67. მისი თხზულების გეგმა 67. მისი საწერლობო მოუვაწობის დამახასიათებელი თვისებები: პოეტური ნიჭი და ღრმა აზროვნება 68—69. იოანე საბანის ძე აბო ტფილელის არც ჰოარად სათნობით იყო გატაცებული, არც აღმსარებლობითი მოღვაწეობით 70—71. იოანე საბანის ძის მთავარი მიზანი იყო იმდროინდელ პოლიტიკურ და სარწმუნოებრივ მდგომარეობის დასურათება 70—71, რომ ამით აბოს მარტვლობის მნიშვნელობა ქართულ ეკლესიისათვის გამოერკვია 71—72. იოანე საბანის ძე ეროვნულ-სარწმუნოებრივ თვითშემეცნების მქადაგებელი იყო 72—73. იოანე საბანის ძის ღვაწლი 73—76.

ცხოვრება და წამება კონსტანტინე-კახაისი

გვ. 77—81

აეტორის თანამედროვეობა და ც'ის დაწერის წელიწადი 77. აეტორის აზრი საეკლესიო-საისტორიო მწერლობის გაჩენისა და განვითარების შესახებ 78. ც'ის სიმოკლე და ცნობათა სიმცირე 78. მოწამე კონსტანტინე-კახაის ვინაობა და პიროვნება 79—80. ბულა თურქის შემოსევა საქართველოში, კახას შეპყრობა და წამება 81. კახას შეპყრობისა და წამების თარიღები 81. ამ თხზულების ღირსება-ნაკლის საზოგადო დაფასება 81.

ქართული საეკლესიო ისტორიის ორი მთავარი საკითხი ქართველ-სომეხთა სარწმუნოებრივ განყოფისა და საქართველოს გაქრისტიანების შესახებ 82.

არსენი კათოლიკოზი

გვ. 83—93

როგორ გაჩნდა არსენ კათოლიკოზის ნაწარმოები 83. არსენის ძირითადი შეხედულება ქართველ-სომეხთა განყოფის შესახებ და კირიონ კათოლიკოზის აზრი 86—88. არსენის აზრი განხეთქილების პოლიტიკური მიზეზის შესახებ 86—87. ეროვნული თვალთსაზრისი და ელფერი სარწმუნოებაში 86—87. სომეხთა ლაღატი მართლმადიდებლობისათვის წინასწარ იყო აღნიშნული 87. სომეხთა ავტოკეფალიის უკანონობა და დოგმატიკური ცოდვა არსენის აზრისამებრ 83. არსენი კათოლიკოზის დღემილი საქართველოს განმანათლებელის შესახებ 88. არსენის თხზულების მოკლე დაფასება 93.

წა ნინოს ცხოვრება

გვ. 94—102

წა ნინოს შატბერდისეული ცა და სხვადასხვა ცნობები წა ნინოს შესახებ 94—95. რა დანიშნულება ჰქონდა შატბერდისეულს ცას 94—95. საქართველოს ეკლესიას თავისი საეკლესიო განაწესებულებული ჰქონდა 95. წა ნინოს ძველ ციხეში შატბერდისეულს ცაში 95—96. შატბერდისეული ცის ყალბსათაურაობა და ამის მიზეზი 97—98. შატბერდისეულ ცის მიწაწერი და სხვადასხვა ახრი მისი შინაარსის შესახებ 98—99. ამ მიწაწერის ნაშთი და აღმგორიული შინაარსი 99—100. წა ნინოს მოღვაწეობის მიწვევლობის შეუგებლობა წინათ, შეგნება შემდეგში და მის განსაკუთრებულ თაყვანისცემაზე ზრუნვა 99. შატბერდისეული ცის დაფასება 101—102. ცის ზოგიერთი წყაროები 102. შატბერდისეულ-კელიშიწეულ ცათა გამოცემა 102.

მოქცევაჲ ქართლისაჲს მატიაზე .

გვ. 103—107

როდის უნდა იყოს შედგენილი 103—105. ამ მატიაწის ორი ხელთნაწერი 103. ცნობები მატიაწის წყაროების შესახებ 103—104. მატიაზე გამოცემულად აღწერილი ყოფილა 103. მქცჲ კჲ ერთად ერთ და უშუალოდ ქართულ სამოქალაქო ძეგლად ვერ ჩათვლება 104. მატიაზე IX საუკუნეშია შედგენილი 105. მემატიაწის მიზანი და ახრი ქართველთა კავკასიაში დასახლების შესახებ 105—106. მატიაზე ვიწროდ არის შემოფარგლული და ერთფეროვანია 107. მისი ნაწილი და ღირსება 107; გამოცემა 107.

სტეფანე მტევეარი ეპისკოპოზი .

გვ. 108—111

როდის არის დაწერილი გობრონის წამება 108. კაცთა ნათესავისათვის განკუთვნილი ღვთაების სხვადასხვა საწურთელი საშუალება 108—109. რა მნიშვნელობა აქვს სტეფანე მტევეარის ახრით წარსული ცხოვრების მოთხრობას 109. აბულ-კასიმის შემოსევა სამხეთში 108—109 და საქართველოში 109. ჯავახეთისა, აქარისა, შავშეთისა და არტანის მდგომარეობა იმ დროს. ყველის ციხის გარემოდგომა, აბულ-კასიმის სამხედრო მოქმედება და ციხის აღება 109—110. გობრონის შეპყრობა და გამაჰმადიანებად იძულება და მოწამებრივი სიკვდილი 110. სტეფანე მტევეარის სხვადასხვაგვარი მსჯელობა გობრონისა და სმბატ სომეხთა მეფის მარტყოლბათა შესახებ და ამის მიზეზი 110. სომეხთაგან სიძულვილი და ამის მიზეზი 110—111. გობრონის „წამების“ მნიშვნელობა 111.

გიორგი მერჩული .

გვ. 112—123

გიორგი მერჩულის პიროვნება, ნაწარმოები და მისი აღწერის თარიღი 112. ისტორიკოსის მიზანი 113. მისი თხზულების დანიშნულება 113. გრიგოლ ხანძთელის ცის შესავალი 113. გიორგი მერჩულის თხზულების მთავარი ჯანგი და დედა ახრი 113—115. მონაზონურ ცხოვრებით აღტაცება და მღვდელმობის უპირატესობა 113—115. ეკლესია, როგორ ესმოდათ გრიგოლს და მერჩულს ეს სიტყვა 113—115. სამონასტრო ეკლესიების უპირატესობა 115. მონაზონთა დამოუკიდებლობა და ბატონობა საქართველოში 115. გრიგოლ ხანძთელისა და მის მოწაფე-

მიმდევრატა, მათ შორის ისტორიკოს გ. მერჩელის მაღალი ესთეტიკური გრძნობა 116. ბუნების სილამაზით აღტაცება და, გ. მერჩელის აღფრთოვანებული აღწერილობა 116. გ. მერჩელის პოეტური აღწერელობითი ნიჭი 116. გ. მერჩელის ზეპირი წყაროები და მათი დახასიათება 116—117. წერილობითი წყაროები: გრიგოლის მიერ დაწერილი ნაწარმოები და წერილი 117. თხზულების აგებულება: როგორ არის მოთხრობაში მომქმედ პირთა მოღვაწეობის აღწერილობა განაწილებული 117. ავტორს ყველა ცნობები არ შეუტანია თავის ნაწარმოებში და მოთხრობა შეუმოკლებია 117—118. სასწაულთ-მოქმედების აღწერილობა გ. მერჩელის თხზულებაში 118—119. გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრების «განმანახლებლი» ბავშვთა ერისთავთ-ერისთავი და მის მიერ შეტანილი სასწაულთა აღწერილობა 119. როდის «განუხლებია» მას გ. მერჩელის ნაწარმოები 119—120. თხრობის წესი გრიგოლ ხანძთელის ცა-ში 120. გ. მერჩელის თხზულების ცნობების ქვეშაობა 122. ისტორიული შეცდომა ერთს სასწაულთმოქმედების აღწერილობაში 123.

ბასილი ზარხმელი წინამძღვარი

გვ. 124—134

ბასილი ზარხმელის ვინაობა 124. როდის არის დაწერილი სერაპიონ ზარხმელის ცა 124—125. ცა ხელუხლებლივ არ არის შენახული 125. ბასილ ზარხმელის შეხედულებანი საეკლესიო ისტორიაზე: ოგიოთელს ხანას ჰყავს მოღვაწეები 126, მათ ცათა აღწერა სათანადო საქმეა 126, საცილობელი ახრი თანამედროვე მოღვაწეთა ღირსების შესახებ და ბასილის შეხედულება 126. სერაპიონი ყოვლითურთ მსგავს არის პირველ წა მამათაო 126. რა მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა სერაპიონის ცას 126. ცა ეკლესიაში წასაკითხად ყოფილა დაწერილი 126. სერაპიონის ცის წყაროები 127—128: რა ეკუთვნის პირადად თვით ავტორს 127—128, ზარხმის კედლის წარწერა 124, მიქელ პარეზელის ცა 127, სერაპიონის თანამგზავრის და თანამშრომელ ძმის ნამბობი 127—128, გიორგი მაწყურელი ეპისკოპოსი 128. ზეპირ წყაროების თვისებათა დახასიათება ავტორის მიერ: მათი თვითმხილველობა და უტყუელობა 129. ბასილი ზარხმელი, როგორც ისტორიკოსი 129. მისი თხრობის გვემა და წესი 129. თხრობის გვემისა და წესის შესახები ტერმინები 129—130. თხრობის წიადსლვის მიხედვები 131. ბასილი ზარხმელის თხზულების ღირსება 130—131. ზოგიერთ სასწაულთა დაუჯერებლობა 132. ბასილ ზარხმელის ნაწარმოების ღიდი ნაკლი—უთარილობა 133. სერაპიონ ზარხმელის ცა როგორც საისტორიო წყარო 133—134.

გიორგი მთაწმიდელი

გვ. 135—144

გიორგი მთაწმიდელის საისტორიო თხზულება 135. გიორგი მთაწმიდელმა, როგორც ეფთვეს მოღვაწეობის განმაგრძელებელმა, იქსი და ეფთვეის ცა და მოღვაწეობა თავის მომავალ შრომის ნაყოფიერებისათვის შეისწავლა 135—136. რა გარემოებამ წარმოშვა გიორგი მთაწმიდელის საისტორიო შრომა 136—137. ბერძენთა ბრძოლა ქართველ ბერების წინააღმდეგ და ბერძენ-ქართველთა გამწევებული ურთიერთობა და ეროვნული სიძულვილი 136. გიორგი მთაწმიდელის საზოგადო ოპტიმისტური შეხედულებანი კაცობრიობის ცხოვრებაზე: ღთაებას კაცთა ნათესავის წარმატება ჰსურს და ყოველს ხანას ღირსეულს სასარგებლო მოღვაწეებს მიუფლენს ზოლმეო 137—138. სასულიერო საისტორიო მწერლობის წარმოშობა და მისი აუცილებელი საკიროება 137—138. გიორგი მთაწმი-

დელის აზრები საისტორიო მწერლობის მეთოდებზე. 137—138: რა პირობები უნდა აესრულებინა არა თანამედროვე ისტორიკოსს, რომ მისი საისტორიო შრომა სარწმუნო ყოფილიყო 138—139, თავით თესით არა რაღას მოთხრობა 139, ზეპირ წყაროების აუცილებელი თვისებები 138—139. ნივთიერი წყაროები: საქმენი, რომელნიც დუმილით წამებენ და ხმამალა ჯადაგებენ ღვაწლთა, რადარა მიჩნდა გიორგის ნივთიერ წყაროდ 139—140, ნუსხა და მისი უტყუველობის პირობები 140. გიორგი მთაწმიდელის საისტორიო მეთოდების საზოგადო დაფასება 140. ავტორის წინდაწინე გეგმა ჰქონია შედგენილი 140—141. გეგმის დარღვევის მიზეზი 140—141. გიორგიმ გაიკლებით მეტი იცის ვიდრე მოთხრობილი აქვს 141. მოთხრობა მოკლითა სიტყვითა და ამის მიზეზი 141. თავისი მეთოდოლოგიური მოძღვრება ავტორის სინდისიერად განხორციელებული აქვს 141—142. გიორგის თხზულების ცნობების უეჭველობა და სიმართლე, წყაროებით ზედმიწევნით უსარგებლია 142—144: იოანე მთაწმიდელის ღვაწლი და მწიგნულობა თავის შვილის სამწერლობო მოღვაწეობაში სწორედ არის დახასიათებული 142, ეფთჳმის ნათარგმნ წიგნების ნუსხის უტყუველობა 142—143, ეფთჳმის დაუცხრომელი სამწერლობო მოღვაწეობის დახასიათება და მისი სრული სიმართლე 144.

გიორგი ზუცეს-მონაზონი .

გვ. 145—151

მისი ვინაობა და თხზულება 145. მრავალმხრივ გამოთქმული სურვილი, რომ გიორგი მთაწმიდელის ცა აღწერილი ყოფილიყო და სხვადასხვა გეგმა 145. რა მწიგნულობა უნდა ჰქონოდა ავტორის აზრით გიორგი მთაწმიდელის ცას, გიორგი ზუცეს-მონაზონის თხზულების გეგმა: ცა ორ მთავარ ნაწილად იყოფება და თვითთელი მათანი განსაკუთრებულ საკითხს ეხება 146. რა საკითხებს ეხება სიტყუთა სარბიელი ამ ორ მთავარ ნაწილში 147. თხრობის წესი 147. ავტორის თავის თხზულებაში ყველა ცნობები არა აქვს შეტანილი, რომელიც-კი მან იცოდა, მხოლოდ უმთავრესი აქვს მოთხრობილი 147. გიორგი ზუცეს-მონაზონის წყაროები და დახასიათება 147—148. თავის თხზულების მეორე ნაწილში ისტორიკოსი მოთხრობილის თვთხილველი და თანადამხუდარია 147—148. თავის მასწავლებლის ღვაწლის შედარებითი დაფასება და მეთოდი 148—149. თხზულების ენა და ისტორიკოსის პირადი გრძნობა. მთაწმიდელის უკანასკნელი წუთების საუცხოო აღწერილობა და მისი პიროვნებისა და ღვაწლის მშვენიერი საზოგადო დახასიათება 150. გიორგი ზუცეს-მონაზონის თხზულების საზოგადო დაფასება 151.

ეფრემ მცირე

გვ. 152—170

ცნობები ეფრემ მცირის შესახებ, სადაურობა, თხზულებები და მასწავლებელი 152—153. მისი თანამშრომელი 152—153. ეფრემის სიკვდილი 153. ეფრემის მრავალმხრივი ნიჭი 153. ეფრემი როგორც მეცნიერი ფილოლოგოსი და მთარგმნელი 153—156: მისი აზრი დედნიდან თარგმნის უპირატესობისა. და არა უეჭველობის შესახებ 154, მთარგმნელმა დედანი ხელუხლებლივ და სისწორით უნდა დაიკეთას, არც ზედწარწერილის შეცემა შეიძლება და არც თხზულების მოლიანობის დარღვევა 155—156, სხვადასხვაგვარი თარგმანი და რანაირი უნდა ყოფილიყო სამაგალითო თარგმანი 154, რა უნდა სცოდნოდა კარგს მთარგმნელს 154—155, ძველ თხზულებების თარგმნის დროს დედნის ღრმა სიტყვების აზრის შეგნების აუცილებლობა და ამის ხელშემწყობი საშუალებანი 154—155. რა არის

ლექსიკონი 155, ეფრემის მთარგმნელობითი მოღვაწეობის დამაბასიათებელი თვისებები 155. ეფრემ მცირის წმსწორებლობითი და სარედაქტორო მოღვაწეობა 156—159: ეფრემის აზრი ძველ თარგმანთა ღირსება-ნაკლულეუვანების სხვადასხვა მიზეზების შესახებ, მსმენელთა სისწრაფე, დედანი და გადაშწრაფა მერ გარყვნა 156, სამწერლობო ნაწარმოებების სხვადასხვანაირი სახელი: სრული, გამორკებული, შემოკლებული და ერთ წიგნად შეკრებული თხზულებები 156—157, ტექსტის სხუებრობა 157 და ამის სხვადასხვა მიზეზი, ძველისავე წაყლება და მიყვანა 157—158, ძველი თარგმანის ტექსტი ჯერ ისტორიულად უნდა განილული და აღდგენილ იქნეს და შემდეგ დაფასდეს 158—159, ეფრემ მცირის სიფაქიხე და მეცნიერული სიჰაკიე სამწერლობო მოღვაწეობის დროს 159. ეფრემ მცირე როგორც მთარგმანებელი და ლექსიკოგრაფი 159—164: განსხვავება თარგმანსა და თარგმანებას ზორის 159—160, ეფრემის თარგმანებანი 161, როგორც უსმის ეფრემს თარგმანება 161, განმარტებითი და სახისმეტყველებითი თარგმანება 161, ეფრემი განმარტების თარგმანებას საუკეთესოდ სთვლიდა 162, წინასწარი კვლევა-ძიება თარგმანებისათვის, ცნობათა წესკაცება-არა-მსგავსებისა, განყოფისა და წინააღმდეგობის გამოკვეთა 162, დედანის ღირსებისა და შეწყნარებულების განხილვა. თარგმანებისა და სხვაგვარ თხზულებათა სხვადასხვანაირი შედგენა: ერთადი, სრულებითი და შემოკლებულ-ლიტონი ნაწარმოებანი 163. ეფრემ მცირე როგორც მეცნიერი ისტორიკოსი 163—169: ეფრემის აზრი საისტორიო მწერლობის სხვადასხვა დარგის შესახებ 164—165, საისტორიო ნაწარმოებთა აღწერის ორგვარი წესი, ლიტონობა და სიმარტივე თხრობისა, ეინ სწერდა სოფლურითა სიტყვითა 164—165, გარდაკაზმა—მეტაფრაზი და ეფრემის აზრი გარდაკაზმის მეთოდების შესახებ 165—166, ეფრემის ამ სამეთოდო-ლოგიო მოძღვრების მნიშვნელობა და გაელენა მერმინდელ ქართულ საისტორიო მწერლობაზე: აოსენი კათალიკოზი და წა ნინოს გადაკეთებულ ცა 166. ეფრემ მცირის საკუთარი საისტორიო გამოკვლევა „უწყებამ მიზეზისა ქართველთა მოკცევისა“ და მისი მაღალი ღირსება 167: მისი წყაროები, მათი ნიშანდობლობი დასახელება და ზედმიწევნითი გარდმოცემა 168, ორი აზრი საქართველოში ქრისტიანობის პირველად გავრცელების შესახებ და ეფრემის თეორია მათ შესათანხმებლად 168—169. ანალოგიის მეთოდი 169. ეფრემის მსჯელობა იმაზე, თუ როდის მიიღეს ქართველებმა მირონის კურთხევის უფლება, და მისი შეცდომა 169. ანალოგიის მეთოდი 169. ეფრემ მცირის ლეწლის მოკლე საზოგადო დახასიათება 170.

ლეონტი მროველი

გვ. 171—184

ლეონტი მროველი და მისი საისტორიო თხზულება „ცა ქართველთა მეფეთა და პირველთაგანთა მამათა და ნათესავთა“ 171. ლეონტის თხზულების დამაბიჯება ვადამწერათაგან და მისი პირიანდელი სახე 172—173. ლეონტი მროველის საზოგადო წადილი ქართველთა უჩველეს ხანის ისტორიის აღწერას 173. ლეონტის თხზულების უმთავრესი მისებები: კავკასიაში მცხოვრებთა და განსაკუთრებით ქართველთა ჩამომავლობისა და ნათესაობის გამოკვეთა 174—177. ძველ საბერძნეთისა და ბიზანტიელ მწერალთა ცდა ამგვარი საკითხის გამოსარკვევად 173—174. მქცა ქა ამ საკითხს სრულებით არ ეხება 174. ლეონტი მროველის აზრი კავასიის ყველა ერთა ერთთეს-ლოვანი ჩამომავლობისა და ერთობის შესახებ 174—175. კავასიის ერთა საზოგადო, განსაკუთრებით-კი ქართველ ტომთა მამათმთავრები და ლეონტი მროველის „მეთოდი“ მათი სახელების გამოსარკვევად 175. ლეონტი მროველის აზრი ქართველ ტომთა ერთიერთობა-

ნერთ შორის ნათესაურ დამოკიდებულების შესახებ 176. ეს საკითხი იმდროინდელ ქართველ განათლებულ წრეებისათვის საგულისხმეოა ყოფილა 177. საკითხი ქართული ენის შესახებ, ლ. მროველის თეორია მისი გაჩენის თავიდან 177: ქართლოსიანთა ენა თავდაპირველად სომხური იყო 177, როგორ და რად მოუვიდა ფიქრად ლეონტი მროველს ამგვარი აზრი 177—178, ეალბე ფერემ ასურის წიგნის გაელენა ლ. მროველზე 178, რა მხრივ არის ლ. მროველის აზრი ქართული ენის შესახებ საყურადღებო 178—179. საკითხი საქართველოში მეფობის დამყარების შესახებ, ლეონტის შეხედულება და ყალბ-ეფრემ ასურის გაელენა 178—179. ძვირფასი ცნობა მამასახლისობის შესახებ საქართველოში 180 და 181. ფარნავაზი, მისი უფლება, მისი სამეფოს სამზღვრები და მის მიერ დაწესებული სახელმწიფო წესწყობილება 180—181. ლეონტი მროველის ფარნავაზის შესახებ ცნობების ღირსება 181. ქართული მწიგნობრობა ფარნავაზმა შექმნა 181. ქართლოსიანთა თავდაპირველი საჩუქრულობა ლ. მროველის სიტყვით და ამ ცნობების ღირსება 181—182. საკითხი წოდებრივობის გაჩენის შესახებ და როდის და როგორ დამკვიდრდა პირველად უსწორ-მასწორობა 182: თავდაპირველად ქართლოსიანი ყველანი თანასწორნი და თავისუფალნი იყვნენ 182, ვინ იყვნენ აზნაურნი 182, როგორ და როდის მოიპოვეს მათ წოდებრივი უპირატესობა 182, რა მხრივ არის ლეონტი მროველის ეს თეორია საყურადღებო 182. ლ. მროველის თხზულების წყაროები 182—183. ლ. მროველის საისტორიო შრომის ნაკლი და ღირსება 183—184: უძველესი ზანის ისტორიისათვის თითქმის სრული უფარგისობა 183, საგულისხმეოა XI-ს. ქართულ საზოგადოებრივ აზრის შესასწავლელად 183 და ძვირფასია საქართველოს საისტორიო გეოგრაფიის აღსადგენად 183.

ჯუანშერი

გვ. 185—191

ჯუანშერის შრომა „ცა და მოქალაქობა ვახტანგ გორგასარისა“ 185. ამ თხზულებას შესავალი და თავი აქვია 185. როდის ცხოვრობდა ჯუანშერი და როდის არის დაწერილი მისი ნაწარმოები 185—187: ჯუანშერი შეუძლებელია VIII საუკუნის ისტორიკოსი ყოფილიყო 185—187, იგი სარგებლობს ბასილ კათოლიკოსის X—XI-ს. დაწერილი თხზულებით 186, მისი ცნობა პაპნიკებისა და ჯიქების მოსახლეობის მდებარეობის შესახებ ამ ერთა XI საუკუნის მოსახლეობის მდგომარეობას გვისურათებს 186, ჯუანშერი XI საუკუნის ისტორიკოსი იყო 186—187, მისი ცნობა წინასწარმეტყველების შესახებ თუ აგარაინთა სამეფოს შემესურა როდის მოხდებოდა 186—187, მწერალი ილარიონ ჯუანშერი 187, ჯუანშერის თხზულების ზღაპრული კილო და თ. ჟორდანიას აზრი ჯუანშერის თანამედროვეობისა და მისი თხზულების წინაუკმო ცნობების შესახებ 187, ჯუანშერის მოთხრობა ბოლო ნაწილში სინამდვილეს თანდათან უფროდურყო უახლოვდება 187. ჯუანშერს სპარსული სკოდნია 187—188, იქნებ ბერძნულიც 188. ჯუანშერის ცნობები მსოფლიოსა და ცის აგებულების შესახებ 188. ჯუანშერის წყაროები 188. თხზულების ზღაპრული ხასიათი და ნამდვილი ვახტანგ გორგასარი 188—189. ცნობებისა და რიცხვების შეტისმეტად გაზვიადება 189. სხვადასხვა საყურადღებო ცნობები შრომაში 189—190. ჯუანშერის თარიღები და მათი აღნიშვნის წესი და საფუძველი 190. ჯუანშერის თხზულების მოკლე საზოგადო დაფასება 191.

სუმბატ ძე დავითისი

გვ. 192—194

„ცა და ეწეება ბაგრატიონანთა“ და ავტორის ვინაობა 192. მისი მიზანი 192. სუმბატი აზნაურთა მოწინააღმდეგე ყოფილა 192—193. მისი მზრუნველი მამულიშვილური გრძნობა 193. სუმბატის წყაროები 193. ბაგრატიონანთა საგვარეულო მატინე და მისი დიდი მნიშვნელობა 193—194 ავტორის ცნობების სიმართლე და კვშმარიტება 194.

მატიანე ქართლისაჲ

გვ. 195—207

სად იწყება და სად თავდება ეს თხზულება 195. მას შესავალი და დასაწყისი აკლია 195. ამ ნაწარმოებში თავითგან ბოლომდის საქართველოს მხოლოდ პოლიტიკურსა და სახელმწიფო ყოუა-ცხოვრებაზეა ლაპარაკი 196. რაც უფრო ავტორი თავის დროს უახლოვდება მისი მოთხრობა უფროდაუფრო ვრცელი ხდება 196. თხზულებას სათაური აკლია 196. მისი შესაძლებელი სათაური და დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის ცნობა ძველ მატინე ქართლისაჲს შესახებ 196—197. რა ხნოვანების ნაწარმოები ითვლებოდა მაშინ ძველად? 197. მეორე მისი შესაძლებელი სათაური და ამ ორი სათაურის იგივეობა 197—198. ავტორის ვინაობაზე არაფერია შენახული 199. ქართლელი ყოფილა 199. ამის დამამტკიცებელი წიხნები მოთხრობის ენაში 199. როდის ცხოვრობდა მემატინე და როდის არის მისი თხზულება დაწერილი 200—201: ბაგრატი IV-ის თანამედროვე ყოფილა, გიორგი II-ის მეფობასაც მოსწრება, დავით აღმაშენებლისას-კი არა 200, მატინე 1072—1073 წ. არის დაწერილი 201. თავდაპირველად მტნე ქა ბაგრატი IV-ის სიკვდილით თავდება, გიორგი II-ის მეფობის აღწერილობა დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის ეკუთვნის 201. მემატინის წყაროები 202—204: თხზულების დასაწყისში მასალები ჰყვება 202, წყაროები ტფილისის ამირებისა და ქართლის შესახებ 202—203, კახეთის მატინე 203, ისტორიკოსი თავის თხზულების პირველ ნაწილში რიგრიგობით სარგებლობს წყაროებით 203. მისი წყაროები აფხაზეთის შესახებ 203, წაგბორანის ცხოვრება 203—204, სუმბაჲ დავითის ძის თხზულებით არ უსარგებლობა 204, ბაგრატი IV-ის შესახებ უხვად ჰქონია ცნობები, მაგრამ ყველა არ მოკვამს 204. ისტორიკოსის მარტივი და ბუნებრივი ენა, თავდაკვერილობა და მოკლედმოფრობა 204. პოლიტიკურ-სახელმწიფო ამბების აღწერა მთელს თხზულებაში და ამ გვგვის დარღვევა 4 საუდრის აგების მოთხრობით 204. ერთფეროვანება მთავარ-მეფეთა ღვაწლისა და პირად თვისებების დახასიათებაში 205. ისტორიკოსის სრული პირუთენელობა. ავტორის სიძველელი სელჩუკან სულტანებისადმი 206. უხვი ჰრონოლოგიური ცნობები და თარიღების აღნიშვნის წესი 206. ამ თარიღების სისწორე. მტნე ქა ღირსებისა და მნიშვნელობის საზოგადო დახასიათება 206.

დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი

გვ. 208—219

ცნობების უქონლობა დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის სახელისა და ვინაობის შესახებ 207. მის თხზულებას შესავალი და დასაწყისი აკლია 208. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსს აუწერია შესავლის მსგავსად გიორგი II-ის მეფობა 208—209. ისტორიკოსი მეფე დავითის თანამედროვე ყოფილა 209, ამასთანავე მეფის მახლობელ კაცად ჩანს, ნადირობასა და მგზავრობაშიც და

სასახლეში გვირგვინოსნის თანხლები და შინაური 209. მეფის ალტაცებულთა ყოველსმცემელი ყოფილა 210. ისტორიკოსი 45 წლის ამბების თვითმხილველი თანამედროვე ყოფილა 210. მოხიბლულია მეფის პიროვნებით 210. თ. ჟორდანია ახრი, რომ ისტორიკოსი სამღვდლო პირია და ეთიომც მოთხრობას ლეთისმეტყველური ბეჭედი ახის, ამ ახრის უსაფუძვლოა 210—211. ისტორიკოსის ფართო და დაწინაურებული პიროვნება 210. იგი მხოლოდ სიმება მოწინააღმდეგეა, მაგრამ ეს გრძნობაც სარწმუნოებრივი თვისებისა არ არის 210. ლეთისმეტყველების მაინცდამაინც მოტრფიალე არა ყოფილა 210. და საერისკაცო მწერლობა და განათლება ჰქონია შეთვისებული 210. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის ნაწარმოები 1123—1126 წლებში უნდა იყოს დაწერილი 211. ისტორიკოსი მეფის პოლიტიკის მომხრეთა ჯგუფს ეკუთვნის 211. მისი მიზანი იყო, რომ მეფის დიდებული მოღვაწეობა ღირსეულად აეწერა და მის მოწინააღმდეგეთა ცილისწამება და უსაფუძვლო ბრალდებანი დაერღვია 211. იგი მეფის მოწინააღმდეგე დიდგვარიან აზნაურთა დასს ეკამათება და ამტკიცება, რომ დავით აღმაშენებლის მიერ შექმნილმა მუღმინმა ჯარმა საქართველოში ქვეყანას მტრის მოსაგერიებლად დიდი საარგებლობა მოუტანა 211—212. მეფემოც ჯარის მინიშნელობა ურჩ დიდგვარიან აზნაურთა ასალავაშავდ 212. ისტორიკოსი ეკამათება იმით, ვინც მეფეს აბრალდება წიგნების კითხვით არის გატაცებული, და უხსნის, რა მნიშვნელობა ჰქონდა მეფის ფარის ისტორიულს განათლებას მისი მოღვაწეობის ნაყოფიერებისათვის 212—213. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის შესავალში სხვა ქართველ ისტორიკოსებსავე იტყობები ექმნებოდა თხზულების მიზანისა, მეთოდების და საზღადო საკითხების შესახებ 213. ნიკოლოზ კათოლიკოსის აზრები თვითოველ ერის განსაკუთრებულ, თანდაყოლილ ნიჭს შესახებ 213. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის შეხედულება მოვლენილ და შემთხვეულ უბედურებათა ორგვარ მიზეზის შესახებ 213. მისი აზრები საისტორიო ხელოვნებისა და მათი მეთოდების შესახებ 214. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის გეგმა, თხზულება ორ ნაწილად იყოფა 214. პირველი და უდიდესი ნაწილის შინაარსი 214. მეორე ნაწილის შინაარსი 215. რასა ნიშნავს სულიერნი სათნოებანი. თ. ჟორდანიაშს შემცდარი აზრი 215. ისტორიკოსს თავის შრომაში ყველაფერი არ შეუტანია რაც იცოდა არამედ შემოკლებით აქვს მოთხრობილი 215—216. ისტორიკოსს მოკლედ და მკაფიოდ დახასიათების უნარი შესწევდა 216. ოდნავი რიტორული მეჭერმეტყველება 216—217. შედარებით ისტორიული დახასიათება უყვარდა 217. შედარებით მეთოდით თავისუფლად სარგებლობა მეფის ღვაწლისა და ბუნების სიდიადის გამოსარკვევად 217—218. ისტორიკოსმა იცის, რომ უძლიერეს საისტორიო პიროვნების მოღვაწეობის ნაყოფიერება მისი ქვეყნისა და ერის იმდროინდელი მდგომარეობიდან და საზოგადოებრივ პირობებით არის შეზღუდული 218—219. ისტორიკოსის სამაგალითო ენა, მისი თხზულების ცნობების სრული კეშმარტება 216.

თამარ მეფის ისტორიკოსი .

გვ. 220—241

თამარ მეფის ისტორიკოსის სახელი და გვარი დაკარგულია 220. შენახულია სამაგიეროდ მისი თხზულების დასაწყისი 220. რა სათაური უნდა ჰქონოდა, ან შეიძლება ეყოლოს ამ თხზულებას 220. სათაური „ისტორიანი და აზნაი შარანდღობანი“ ვითარცა გამომხატველი იმ ორმაგ საკულტურო მიმართულებისა, რომლის შემთვისებელი და შემაერთებელი ყოფილა ავტორი 221. ისტორიკოსი თამარის თანამედროვე ყოფილა 221. თხზულების პირველი და უმეტესი ნაწილი 1196 წ. უკვე დაწერილი ჰქონია 222. სად უნდა თავედებოდეს ეს პირველი ნაწილი 222—224. მეორე ნაწილი კარგა ხნის შემდგომ არის

დაწერილი 224. თხორობის წესის იგვევება ორთავ ნაწილში: რა სიტყვებს წა-
რუძღვანებს ზოლმე ისტორიკოსი მწუხარებისა და დიდმნიშვნელოვან შემთხვე-
ვათა აღწერას 224. მეორე ნაწილი ქამითი-ქამად უნდა იყოს აღწერილი 224.
თამარ მეფის ისტორიკოსის თხოვლებას ბოლო დამაინჯებელი აქვს და ბევრიც
უნდა აკლდეს 225. თამარის მეფობის ბოლო შეესებულ ქცა-ში და ამ ცნობების
სადავლო 225. თამარის ისტორიკოსის წარჩინებულობა 225. მაგრამ სანულა
კარის-კაცი არ უნდა ყოფილიყო 226. თამარის შინაური ცხოვრება მან
თითონ-კი არა, სხვათა ნამბობით იცის 226. ისტორიკოსის აზრით აღვანი-
ანთა და სამეფოთა ბედილბალი ლეთის განჯებაზე და მოკიდებული 226. კაცთა
საწირთელი სხვადასხვა საშუალება და მიშვების სხვადასხვა მიზანი 227. ის-
ტორიკოსმა იცის, რომ ადამიანთა შორის თანდაყოლილი მეტყვიანობითი
თვისებები არსებობს 227. ისტორიკოსი ერთმთავრობის მოტრფიალე ყოფილა
228. ქართველ მეფეთა პოლიტიკის მომხრე იყო, არც დიდგვარიან აზნაურთ
თანაუგრძნობს და არც ყუთლუარსლანს და მის დასს 228. ისტორიკოსის აზრი
მეფეთა წინააღმდეგ განდგომის შესახებ 228. ავტორი ღრმად განათლებული
ადამიანი ყოფილა, ღმობიერ და მშვიდობის მყოფელი საბელმწიფო პოლიტიკის
მომხრე ყოფილა 228. აღტაცებულია თამარის კაცთმოყვარეობით და ზნეობრივ
სიყაქიხით მისი თავდაბლობითა და სათნოებით 228—229. ისტორიკოსი რთულ
პიროვნებად მოსჩანს. მისი აზროვნების ორგვარი ზასიათი 229. ზოგიერთ მისი მსჯე-
ლობის ვიწრო ეკლესიური დვისება 229—230: გარეგნული შეხედულება ადამიანი
უპირატესობაზე 229, ქართველ-სომეხთა სარწმუნოებრივი პაექრობა და შევი-
ლება და ისტორიკოსის თანაგრძნობა მეტრძოლ კათოლიკოსისადმი 229—231. ის-
ტორიკოსის კადნიერი და თავისუფალი ენა: გიორგი III-ის იესო ქრისტესთან
შედარება, ზოლო თამარისა ლეთისმშობელთან, ლაშა-გიორგის ლეთის ძის სწო-
რად წოდება 230—231. ისტორიკოსი ელინური წარმართული მწერლობა სცო-
დნია 231 და გატაცებული ყოფილა. გიორგი III-ის ელენათ სარდალსავეთ ალა-
პარაკებს 231. ავტორის ცნობა ზოროასტროსის შესახებ 231. ისტორიკოსი
ერისკაცად, სამხედრო კაცად მოჩანს 232. ავტორის აზრი ქვეყნისმპყრობელთა
და მათ შემპატიანეთა შექანებ 232. ისტორიკოსი მოთხორობილის თვთხილველი
ყოფილა 232, განსაკუთრებით ომები და დარბაზობა აქვს დაწერილინით და
კარგად აღწერილი 232. ავტორის ზეპირი წყაროები 233 და წერილობითი წყა-
როები ქართული საერო, საეკლესიო და ბერძენთა ძველი მწერლობითან 234.
ავტორის შეხედულება თავის მოვალეობაზე, ისტორიათა აღმწერლობა და შე-
მასხმელობა 234. ავტორის რიტორული ენაწყლიანობა და მოკარგულობა 235.
სამაგალითო მისაბაძავი ისტორიკოსები სიტყვსმოქმედნი 235. მათი ვინაობა
235. ავტორის შესავალი და თხზულების გიორგი III-ის მეფობის ამბებით და-
წყება 236, რამდენი ადგილი უჭირავს გიორგი III-ის მეფობას და თამარის
მეფობას 236. გიორგის მეფობა მართო პოლიტიკურ ამბების მოთხორობას შეი-
ცავს 236. ისტორიკოსის თხორობის წესი 236. მისი თხზულების ორი ნაწილი
236. ავტორის თვის შრომის გეგმა წინდაწინვე შედგენილი ჰქონია, წინამდებარე
სიტყვა 237. საგანგებოდ აღნიშვნა, რომ იგი თხორობის საგანს სცვლის და ახალს
დიდმნიშვნელოვანს რამეს იწყებს 237. ისტორიკოსი რიტორულ ენაწყლიანო-
ბისა და პოეტურ მიმსგავსებათა დიდი მოტრფიალე ყოფილა 238. ამ გარემოე-
ბის მაენ შედგენი 239. ისტორიის განვრცობის შიშით ავტორი მოთხორობის სამ-
ხედვად, განსაკუთრებით თამარის საკულტურო მოღვაწეობისა და
ზნეობრივ თვისებათა აღწერის დროს 239—240. თამარ მეფის ისტორიკოსის
თხზულების მოკლე საზოგადო დაფასება 241.

აბუსერიძე ტბელი

გვ. 242—243

აბუსერიძე ტბელის ნაწარმოების განსაკუთრებული ხასიათი 242. ნამდვილ საისტორიო თხზულებად ვერ ჩაითვლება, მაგრამ საგულისხმოა ცნობებს შეიცავს 242. ავტორის ვინაობა, დრო, მისი შრომის შინაარსი და წყაროები 242. აბუსერიძე ტბელის ნაწარმოების მნიშვნელობა 243.

ლაშა-გიორგის-დროინდელი უცნობი ქართული მემატიანე .

გვ. 244—245

სად არის ეს მატიაზე შენახული და მისი მოკლე შინაარსი 244. როდის არის მატიაზე დაწერილი 245. მისი ლირსება-ნაკლულევანება 245.

ჯამთაღმწერელი

გვ. 246—263

ლაშა-გიორგის მეფობითგან მოყოლებული გიორგი ბრწყინვალის მეფობამდე ერთი ისტორიკოსის თხზულება არის და ამის დამამტკიცებელი საბუთები 246—247. ავტორის განზრახვა ჰქონია გიორგი V ბრწყინვალის მეფობაც აეწერა, მაგრამ ეხლა აკლია 247. როდის უნდა ეცხოვრა ისტორიკოსს 248. თხზულებას თავი აკლია 248—249. სათაურიც დაკარგული აქვს 249. რა არის ჯამთაღმწერელობა და რა სახელი შეიძლება ეწოდებოდა ავტორს 249. საისტორიო მწერლობის სხვა დარგების სახელები 249. ჯამთაღმწერელი მოკრძალებული მწერალია, მისი აზრი ისტორიის მიზანის შესახებ 249—250. ავტორის ეროვნულ-სარწმუნოებრივი თავმოყვარეობა 250. ჯამთაღმწერელის ცრუმორწმუნეობა და გულუბრყვილობა როგორც ქართ. საისტორიო მწერლობის დაცემის გამომხატველი 251. ჯამთაღმწერელის აზრი საქართველოს დაცემის და მოწოდების მიზეზების შესახებ 252—255: უდარდებლობა, გასართობებისა, ენებათა ლელვისა და გულისთქმთა შეუკავებელი მიდევნება ლაშა-გიორგისა და რუსუდანის მეფობაში 252—253. მრავალცოლიანობის შემოღება და საეკლესიო ქონებათა მოტაცება 253. ჯამთაღმწერელის აზრი რომ საქართველოს მოხრებების მიზეზად თვით ქვეყნის გათავისებულები ცხოვრება იყო 253. ცნობები მონღოლთა ბატონობის დამლუპველი გავლენის შესახებ საქართველოში 254. დიდებულ მოხელეთა შორის შერი და შეუზრახებელი მოქმედება — საქართველოს დაცემისა და დაუძლურების ერთი მიზეზთაგანი 254. ჯამთაღმწერელის სასოწარკვეცილობით გამსჭვალული აზროვნება, როგორც საქართველოზე მოულოდნელი დაცემის 'მცდეი 254—255. ჯამთაღმწერელის წყაროები 255—257. წერილობითი 255—256. ზეპირი 256—257. ჯამთაღმწერელი ნაკითხი და განთლებული ისტორიკოსი ყოფილა 257—258: მას ბერძნული საისტორიო მწერლობა და ამბები სცოდნია 258. მონღოლთა და მათ მეტოპმთა ისტორიაც შესწავლული ჰქონია 258! მონღოლთა კვწკლავის მონღოლური სახელები 259. მონღოლური ენა და მწერლობაც სცოდნია 259, მონღოლური ლექსი ჯამთაღმწერელის თხზულებაში 259, მისი აზრი უიღურთა საგვარეულო გარდმოცემათა შესახებ 261, ცნობები მონღოლთა წელთაღრიცხვის შესახებ 260, ჯამთაღმწერელს სპარსული სცოდნია 260. ჯამთაღმწერელი თავის წყაროების ცნობებს კრიტიკის თვალით უყურებს და ისე სარგებლობს 261. მისი მსჯელობა ცნობათა შეუწყნარებლობის დასამტკიცებლად და საბუთებით სარგებლობა 261. საგვარეულო საგმირო გარდმოცემანი ისტორიისათვის უჯერაოა 261. ჯამთა-

აღმწერელის თხზულების გვგმა და თხრობის წესი 261—262. ჯამთაღმწერელის ღირსება: მიუდგომლობა და მტერთა შესახებ ლაპარაკის დროს სრული პირუ-თენელობის დაცვა 262. მისი თხზულების მოკლე საზოგადო დაფასება 262—263. ავტორის გაცილებით მეტი სცოდნია, ვიდრე მას მოთხრობილი აქვს 262—263. ჯამთაღმწერელის ნაწარმოები სანდო საისტორიო წყაროა მოჩანს 263.

ძეგლი ერისთავთა

გვ. 264—267

ძეგლი ერისთავთა კერძო საგვარეულო მატიაწა 264. ცნობები ამ თხზუ-ლების შესახებ 264. სად არის დაწერილი და ავტორის ვინაობა 264. მემ-ტიანის ვიწრო და ცალმხრივი აზროვნება, ცნობები სამხედრო ამბებისა და მღვდელმსახურთა პატივისცემის შესახებ 265. მატიაწეს თავი აკლავს 265. პირ-ველი ნაწილის შინაარსი 265—266. თავში მემტიანეს, მტკიცედი ცნობები ჰქო-ნია 266. სად იწყება ისტორიული ამბების დაღვებულ მოთხრობა და სადა სწყდება 266. რაც უფრო მემტიანე იაყის დროს უახლოვდება, მოთხრობაც უფრო ცხოველი და სიმართლით ხორცშესხმული ხდება 266. თარიღები 266. მატიაწის ენისა და შინაარსის ერთფეროვანება 267. რა მხრივ აქვს მას მნიშვნე-ლობა 267. ძეგლი ერისთავთა ქსნისა და არაგვის ხეობათა შოთლ სურათის ვერა ხატავს 267.

ცხოვრება ბაგრატ მეფობისა (sic)

გვ. 268—270

ცნობები ბაგრატისა და კონსტანტინეს მეფობათა შესახებ 268. მისი ეხ-ლანდელი სახე 268—269. ამ ნაწარმოების ავტორი 269. ავტორის ბარათიანთ სიგვარეულო თავმოწმონება ეტყობა 269—270. თანამედროვე ილა იგი თუ არა და ეხლანდელ დედნის წინაუცმოება 270.

მესხურ დავითნის მატიაწე (ქრონიკა)

გვ. 271—280

მესხურ დავითნის მატიაწის თავდაპირველი დედნისა და შენახული ნაწო-ლის რაოდენობა 271. ე. თაყაიშვილის ცნობები და ახრი მატიაწის შენახულ ფურცლებისა და ნაწილის შესახებ 271. მეკლეუართა მსჯელობანი მემტიანის ენაობის თაობაზე 272. ვახუშტის საისტორიო შრომის მნიშვნელობა ამ საკო-თხის გამოსარკვევად, ვახუშტის მესხურ მატიაწით უსარგებლობა 272—274. მის თხზულებაში მესხურ დავითნის მატიაწის ღებანი უკეთ არის დაცული, ვიდრე შენახულს ხელნაწერში, ტექსტის შედარებითი შესწავლა 273—274. შენახული ხელნაწერი ვგონებ უსაფუძლოდ ითვლება თავდაპირველ დედნად 275. ვახუშტის სხვა ხელნაწერი ჰქონია წყაროდ 275—276. მესხურ დავითნის მეტატიაწის ეი-ნაობა 276. რა არის მესხურ დავითნის მატიაწითგან დაკარგული და რისი აღდ-გენა შეიძლება 276—277. რა მეთოდით და რომელი წყაროებითა მიხედვით შეიძლება ამ მატიაწის დაკარგულ ნაწილის აღდგენა 276—277. მესხეთის შესახებ ტექსტების შედარებითი შესწავლა ვახუშტის ისტორიასა და ქუის გაგრძელება-ში 278. იგივე ცნობა პარიზის ქრონიკაში 278—279. სურათო ტომები სამცხეს ში 279. მესხურ დავითნის შრომაში, ქუის გაგრძელებაში და პარიზის ქრონიკაში 279. შესახებ ვახუშტის შრომაში, ქუის გაგრძელებაში და პარიზის ქრონიკაში მათი საერთო თვისება. მათი ავტორი მესხია 279. მესხურ დავითნის მატიაწის დაკარგულ ნაწილების აღდგენის საკმე, მისი სიზნეუ და სახელმძღვანელო მეოო-დები 279—280. ამ მატიაწის მოკლე საზოგადო დებასათება და დაფასება 280.

გელათური ქორონიკონი .

გვ. 281—283

გელათური ქორონიკონის შინაარსის მთავარი საგანი 281. სად და რომელ წიგნში უნდა ყოფილიყო მოთავსებული 281—282. მატიაზე რომ XVI საუკუნეს ეკუთვნის და რამდენი წლის ამბებს შეიცავს 281. ქ'ცის გადაკეთებულს გაგრძელებაში და პარიზის ქორონიკაშია შეტანილი 281—282. სად იწყება და სად თავდება 282, სად უნდა იყოს უკეთესად შენახული გელათურ ქორონიკონის სახე 283. სად არის დაწერილი ეს მატიაზე და როდის 283.

ფარსადან გორგიჯანიძე

გვ. 284—298

ფარსადან გორგიჯანიძის ენაობა 284. ფარსადანის დაბადების წელიწადი და უმთავრესი თხზულებების დაწერის თარიღები 285. ფარსადანის თავდადასავალი და სახელმწიფო სამსახური საქართველოში და სპარსეთში 285—287. მისი სულიერები მღვდლადობა და აზროვნება, ზნეობრივი მოქალაქეობა 286—287. ოჯახობრივი დამოკიდებულება და დამოკიდებულება უცხოეთთან 286—288. ფარსადანის ბედის ჩარხის უკუღმა დატრიალება და ამის მიზეზი 288. მისი დიდი გაკირვება და ძმის გაუტანელობა 287—288. განსაცდელის თავითგან მოშორება 288—289. როდის, რა პირობებში და სად აქვს მას თავისი საისტორიო შრომა დაწერილი 288. რამდენ წაწილად უნდა დაიყოს ფარსადანის შრომა 288. პირველი ნაწილის შინაარსი და სრული უფარგისობა 288. ამ ნაწილის წყაროები წერილობითი და ზეპირი 289—290. ფარსადანის გასაოცარი უეცრობა საქართველოს ისტორიაში თამარის მეფობამდის 290. სად თავდება ფარსადანის შრომის პირველი ნაწილი 283. თუ რამე მნიშვნელობა აქვს მას და რა მხრივ არის იგი დამაპასიოებელი 291. თხრობის მიზდინარეობა პირველ ნაწილში 291. სად იწყება და სად თავდება ფარსადანის ისტორიის მეორე ნაწილი 292. მისი წყარო 292. მეორე ნაწილის ღირსება 292. ფარსადანის შრომის მესამე ნაწილი, სად იწყება და სად თავდება 292—293. მესამე ნაწილი ორად იყოფება 292. ლანგთემურის ამბავი და ლაშქრობა საქართველოში, ამ ამბავის შინაარსი 292—293. ეს ცნობები ფარსადანს სპარსულ ერთ-ერთ საისტორიო თხზულებითგან აქვს გადმოთარგმნილი 293—294. მესამე ნაწილის მეორე ნახევარი «ერანის ხეშოვნების ანბავი» და მისი შინაარსი 294—295. რომელ სპარსულ თხზულებებითგან არის ეს «ანბავი» ამოღებული და გადმოთარგმნილი 295—296. ზეპირი წყაროები 296. გორგიჯანიძის ისტორიის მესამე ნაწილის ღირსება და მნიშვნელობა 297. ფარსადანის ღვაწლი 297—298. ისკანდერ მუნში ეთთარცა ისტორიკოსი და მისი ცნობების ღირსება 298.

ქართლის ცხოვრება

გვ. 299—317

უთანხმოება მკვლევართა შორის ქ'ცის წარსულისა და მერმინდელ შეესების თაობაზე 299. დ. ბაქრაძის აზრი 299. ე. თაყაიშვილის აზრი 300. თ. ყორღანის აზრი, განსაკუთრებით ქ'ცის შემადგენელ ნაწილების შესახებ 300—301. თ. ყორღანის მსჯელობის ღირსება—ნაკლულევანება 300—302. მშ დ'ფლ ქ'ცის ხელთნაწერი 303. ანა დ'ფლი ქ'ცის ხელთნაწერის აღწერილობა 303—304. ხელთნაწერის ანდერძი 305. ცნობები ალექსანდრე მეფისა და ანა დედოფლის შესახებ 305—306. ანა დ'ფლი ქ'ცა XV საუკუნის მეორე ნახევარს

არის გადაწერილი 307. ამ ხელთაწერის დედანი, რომლითგანაც გამომწერილია, 1222—1223 წ. ყოფილა დამთავრებული 307. XIII საუკ. პირველ მეოთხედში ქ'ცა დავით აღმაშენებლის მეფობით თავდებოდა 307—308. რატომ თავდებდა ქ'ცის სომხური თარგმანი დავით აღმაშენებლის მეფობით 308. თავდაპირველ ქ'ცის შემადგენლობა 308. როდის იყო თავდაპირველად ქ'ცის კრებული შედგენილი და რა ეწოდებოდა? 309. როდის და როგორ შეიტანეს ქ'ცაში „მატიანე ქ'ა“ და დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის თხზულება 309. როდის ეწოდა კრებულს სახელი „ქართლის ცხოვრება“ 309—310. როდის არის შეტანილი სუმბატის „ცა და უწყება“ 310. თამარ მეფის ისტორიკოსისა და ჯამთაღლმწერელის საისტორიო თხზულებანი ქ'ცის კრებულში შეტანამდე უკვე შეერთებული ცალკე წიგნად ყოფილა 310—311. როდის არის ეს ორი თხზულება ქ'ცაში შეტანილი 311—312. რა მიზეზია, რომ სტ. ორბელიანმა XIII საუკუნეში ქ'ცაში ორბელიანთა შესახებ თითქმის ვერაფერი იტყობს ვერა იმეუა 311—312. რა მნიშვნელობა ჰქონდა ქ'ცის კრებულის შედგენას და რა შედეგი მოჰყვა 312. ქართულთა მოწიწება ქ'ცის წინაშე 312. საკითხი ქ'ცის შევსების შესახებ 312. დ. ბაქრაძის აზრი 312. ე. თაყაიშვილის აზრი 312—313. თ. კორდანიას აზრი 313. მ. ჯანაშვილის აზრი 313. დანარჩენ ქ'ცის ხელთაწერების თარიღები და აღწერილობა 313. ე. თაყაიშვილის აზრი ქ'ცის ხელთაწერების სამ ჯგუფად დაყოფის შესახებ ვახტანგის კომისიის შრომის განვითარებისა და ამ აზრის განხილვა 314—315. მეთოდოლოგიური მოსაზრება, რომლის მიხედვითაც ქ'ცის შევსების დროს შესახებ საკითხის გადაწყვეტა შეიძლება 316. განსხვავება შინაარსის მხრივ ვახუშტის საისტორიო თხზულებისა და ქ'ცას შორის და ამ განსხვავების მნიშვნელობა 316. ქ'ცის შევსება ვახტანგის კომისიის საქმე არა ყოფილა 316. თ. ფორდანიას აზრის შეუწყნარებლობა 316—317. რა გეუთენის ვახტანგის კომისიის შევსებულს ქ'ცაში 317. როდის არის შევსებული ქ'ცა 317.

ს გაგრძელება

გვ. 318—327

საითგან იწყება ქ'ცის გაგრძელება 318. ე. თაყაიშვილის აზრი ქ'ცის გაგრძელებათა შემადგენლების ვინაობის შესახებ 318. ქ'ცის რამდენი გაგრძელება არსებობს, მათი სახეობა დახასიათება 318. რომელი გაგრძელებაა შედგენილი ვახტანგის სწავლულ კაცთა კომისიის მიერ 318—319. სწავლულ კაცთა ნაშეშვარს ენას მრავალ თანამშრომელთა მონაწილეობა ეტყობა 319. სხვა გაგრძელებათა ენა ამჟღავნებს, რომ შედგენილი ერთი იყო და არა რამდენიმე 319. ქ'ცის ცნობილი შესავლის შინაარსის სიმართლე 319. ვახტანგის სწავლულ კაცთა შრომის უმაჯრესი მიზანი 319—320. მათი დანარჩენი კერძო მიზნები 320. რამდენ ნაწილად ჰყოფენ სწავლული კაცნი თავიანთ თხზულებას 320. ფ. გორგიჯანიძისა და ვახტანგის სწავლულ კაცთა ნაშრომის ერთგვარი მიზანი და მუშაობის შედარებით განხილვა 321. სწავლული კაცნი სრულად საქართველოს და არა კუთხებიერი ისტორია შეადგინეს, ამ გარემოების მნიშვნელობა 321. მათი წყაროების ორი ჯგუფი და ორი ღარგი 321. სპარსული წყარო ლანგთუზარის საქართველოში შემოსევის ზანისათვის, თარსადან გორგიჯანიძის წყაროისა და სწავლულ კაცთა წყაროის სხვადასხვაობა 321—322. სომხურ საისტორიო თხზულებით სარგებლობა იმავე საგანზე 322. სპარსული წყაროები სწავლულ კაცთა შრომის მესამე ნაწილისათვის 322—323. განსაკუთრებული წყარო ბერძენისმალთა ბრძოლის შესახებ 323. ბაგრატიის და კონსტანტინეს მეუოჩის აღწერილობითაც უსარგებლიათ 323. კორინთონი ვითარცა სწავლულ კაცთა

ერთი წყაროთაგანი 324. დედნებითგან ამოღებული თარიღები ქრონიკონით-კი არ მოუყვანიათ, არამედ ქრისტეს აკათი წელთ აღრიცხვით 324. მათი წყაროები მესხეთისა და კახეთის ისტორიის აღსადგენად 324—325. სხვადასხვა საბუთებითა და გუჯრებით უხვად სარგებლობა 324—325. როგორის სისწორით არის დედნის ცნობები გადმოცემული 325. ზეპირ გარდმოცემებით სარგებლობა შრომის მეოთხე ნაწილში 325. ზეპირ წყაროების დახასიათება სწავლულ კაცთა მიერ და ქართული საისტორიო მეთოდოლოგია ჩამდენად აკმაყოფილებს მის მოთხოვნილებას 325. სწავლულ კაცთა ნაშრომის საზოგადო დაფასება 325—326. რა შეადგენს მის ღირსებას 325—326. რა შეადგენს მის დიდს ნაკლს 326. სწავლულ კაცთა კრიტიკული მუშაობა ჩვენთვის უხილავი დარჩა 326. მათი მარცხი ამ მხრივ 327. სწავლულ კაცთა მთავარი ღვაწლი 327.

ბატონიშვილი ვახუშტი

გვ. 328—351.

რით არის ვახუშტი შესანიშნავი 328. ვახუშტის საისტორიო და საგეოგრაფიო შრომის დაწერის თარიღები 328. ვახუშტის აზრი ისტორიის საეკლესიო და სამოქალაქოდ გაყოფის შესახებ 328. ისტორიის ოთხ დარგად დაყოფა ვახუშტის მიერ და ამის მნიშვნელობა 329. რას უნდა შეიცავდეს მისი ფიქრით უნაკლულო საისტორიო თხზულება 329. ქართულ მთელ საისტორიო მწერლობის განაზღვა ამ თვალთსაზრისით და ღირსება-ნაკლულევანების გამორკვევა ვახუშტის მიერ 329—330. ვახუშტის შრომის მთავარი მიზანი 329. ქართული საგეოგრაფიო რუკების შესწორება და ახალის შედგენა 330. ვახუშტის საგეოგრაფიო შრომა, რა გვემით და რა წყაროებისა და მიხედვით არის შედგენილი 330—331. ვახუშტის შეცდომები დასავლეთ საქართველოა და მესხეთის აღწერილობაში და ამის მიზეზი 330. მისი თხზულება საისტორიო წყაროების საფუძვლიან შესწავლაზე დამყარებული 331. მისი საქართველოს გეოგრაფიულ აღწერილობის ღირსება და მნიშვნელობა; ვახუშტის საისტორიო შრომის პირველი ნაწილი 331. რა ცვლილება შეუტანია მოთხრობაში 331. მისი ჟმთავრესი საზღვრული თარიღების გამორკვევა იყო 331. წყაროები და მეთოდები თარიღების წაგმოჩენისათვის 331—332. საქირო ცნობების ამოღება სხვადასხვა შესატყვის წიგნებითგან და ქორონიკონებითგან 331—332. შემოწმებითი. თანამედროვეობა ანუ სუვერენისმების მეთოდი 333. მიღებულ თარიღების განაზღვა და შესწორების მეთოდები „შთანასწორება“ და „სწორიციცხველობა“ 333. საკალენდრო მეთოდი 333. ვახუშტის საისტორიო შრომის პირველ ნაწილის მოკლე საზოგადო დახასიათება 331. ვახუშტის შრომის მეორე ნაწილი და მისი აზრი გასტანვის სწავლულ კაცთა ნაწარმოებზე 335—336. წყაროები 336. მათი განჩეგა და ქრონოლოგიური და გენეალოგიური მეთოდები 336—337. რა იყო საქირო წინადროინდელ ამბების მომთხრობელ მემკვიდრეთა ქემპარტიტებისათვის 337. ქართველთა ერთიანობის დამამტყიცებელი თვისებები ვახუშტის აზრით 337—338. ვახუშტის შეხედულება ყველა ქართველთა საერთო სახელმწიფო და სამწერლობო ენისა და იმერულ კილოეს, მგვრულ ენაქავისა, თუ-ფურისა, სვანურისა და აფხაზურის შესახებ 338—339. სრულიად საქართველოს 3 სამეფოდ და სამთავროებად გაყოფისა და განიჟიკილების მიზეზები 339. იმერთა მეფეების ჩამომავლობა 339. განმეტიკილების ხანის გამორკვევა 340. კახთა განდგომილების თარიღისა და კახთ-ბატონების ვინაობის შესახებ 340. ვახუშტის ძნები და ჩვეულებანი საქართველოში და მისი მნიშვნელობა 341—342. როდის არის დაწერილი 341. როგორ აქვს ვახუშტს ნახმარი ზნენი, ჩულებამი და წესნი 342. ვახუშტის მიმოხილვის შინაარსი სათაურზე უფრო ვრცელად 342—343. ვახუშტს თავის მიმოხილვაში ყველა სა-

კითხვები ისტორიულად აქვს შესწავლილი 342. საქართველოს სახელმწიფო წეს-წყობილების ისტორიის სამ მთავარ ზანად დაყოფა და ამ დაყოფის სხვადასხვა საფუძველი და ტერმინები 342—343. საქართველოს სამოხელეო წეს-წყობილება და ისტორია 344—345. ვახუშტის შეცდომა და ამ შეცდომის მიზეზი 345. ვახუშტის მიმოხილვის სხვა საგულისხმოები და სწორე ცნობები 345. რაგვარ მეთოდებისა და წყაროების საშუალებით არის მიმოხილვა დანერგილი 345—346. ამ მიზნით საისტორიო წყაროებისა, კარის გარეგნობა, დს-ტურლამალისა, სიგელ-გუჯრებისა შესწავლა 346. ვახუშტი ზალის თანამედროვე ზნე-ჩვეულებებისა მიხედვით ქართული საისტორიო წყაროების ცნობების სიმართლის არაკეცედა 346—348. თანამედროვე ზალური ანდაზები ვახუშტის ერის ძველ-ძველ მდგომარეობის სიტყვიერ ნაშთად მიიჩნედა 348. ვახუშტის ცნობა ზოგიერთ ზნე-ჩვეულებათა განხრახ ამოკვეთის შესახებ 348. ვახუშტის თაოსნობა ქართველთა ტანისამოსისა, თავსახურებისა და ფეხსაცმელის ისტორიის შესწავლაში 348—349. რა ღვაწლი მიუძღვის მას ამ სფეროში 349. ვახუშტის დიდი ღირსება, რომ თავისი წყაროების ნუსხა დართული აქვს 349. ვახუშტმა ყოველგვარ საბუთებს განსაკუთრებული მნიშვნელობა მიანიჭა 350. განუსაზღვრელი ნდობა საბუთებისადმი და ამის მაგნე ზედვი ვახუშტის შრომისათვის 350—351. ნატყუარ საბუთების არსებობა ძველ საქართველოში 350. ვახუშტის ღვაწლის მოკლე საზოგადო დაფასება 351.

ქცის გაგრძელების გადაკეთება

გვ. 352—361.

რა მიზეზის გამო იყო გადაკეთებული ქცის გაგრძელება 352. ქცის ორი გაგრძელება და „პარიზის ქრ.“ 352—353. ქცის გაგრძელების გადაწყვეტელს იგივე წყაროები ჰქონია, რაც „სწავლულ კაცებს“ 353. ზედმეტი წყაროები ქცის გადაკეთებულს გაგრძელებაში 354. რა შეადგენს ქცის გადაკეთებულ გაგრძელების შემდგენელის არსებობის და დამაზასათებელს თვისებას 354—358. საბუთებისა და წყაროების დედნის დაცვა 354—357. საბუთებით უზუად სარგებლობა და საბუთების მიხედვით საისტორიო სურათის აღდგენა, აღგქმანდრე I-ის მეფობა 354—357. ქცის გაგრძელების გადაწყვეტელის სტინილისიერი და ფაქიზი მუშაობა 357—358. სწავლულ კაცთა ნაწილისა და ქცის გადაკეთებულ გაგრძელების შედარებითი ღირსება და მნიშვნელობა 357—358. „პარიზ. ქრ.“-ის უკანასკნელ ნაწილის წყაროები 358—360: რამდენად შესაწინარებელია ე. თაყაიშვილის აზრი გ. სააკაძის დღიურის ვითარცა ერთერთ წყაროს შესახებ 358. გ. სააკაძის დღიური-კი არა, არამედ იოსებ ტფილელის „დღიწმურავანი“ იყო „პარ. ქრ.“-ის წყაროდ, 359. როსტომ მეფის გუჯარი ამ მატარის ერთი წყაროთაგანი 360. ფ. გორგჯანიძის თხზულებითგან შეტანილი ადგილი „პარ. ქრ.“-ში 360. როდის უნდა იყოს შედგენილი ქცის გადაკეთებული გაგრძელება და „პარ. ქრ.“-კა 361. „პარ. ქრ.“-ის უკანასკნელ ნაწილის ღირსება და მნიშვნელობა 360—361. ქცის გადაკეთებულ გაგრძელებისა და „პარ. ქრ.“-ის პირველ ნაწილის მოკლე დაფასება 361.

სეხნია ჩხეიძე

გვ. 362—368.

ს. ჩხეიძის შრომა და მისი ვინაობა 362—368. მისი შრომის რაოდენობა 364. ამ თხზულების სათაური და მისი ერთი დამაზასათებელი თვისება 364. ავტორი დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის და ქცის ბაძავს 364—365. სეხნია ჩხეიძის ნაწარმოების წყაროები 365. ს. ჩხეიძის ქრონოლოგიურ ცნობების აღ-

ნიშნა მეთოდოლოგიურ მოთხოვნილებად მიაჩნდა 356. ს. ჩხეიძე პოლიტიკურ და საშხედრო ამბების შემატანება მხოლოდ 366. მისი უდარდელობა, ქარაფშუტობა 366—367. გაზგადებული და შეუფერებელი კილო 366. ს. ჩხეიძის გულქვაობა და შეუბოალებლობა 356—367. საქართველოს აღოაჩინებას თითქოს ვერ ამჩნევდა 367—368. ს. ჩხეიძის გულგარილობა 367—368.

პაპუნა ორბელიანი

გვ. 369—375

პ. ორბელიანის თხზულების სათაური 369. კრონოლოგიურად იგი ს. ჩხეიძის ისტორიის გაგრძელებაა 369. პ. ორბელიანის ეინაობა 369—370. ისტორიკოსი მოთხოვბილის თანამედროვე და ხშირად მონაწილევ ყოფილა 370—371. ამისი კვალი თვით მოაზრობის ენაში 370. მეფეს მისი ისტორიკოსობა სცოდნია და მუარველობაც გაუწევია 371. პ. ორბელიანის ცნობა ზეპირი წყაროების შეპაზებ 371—372. ზეპირ წყაროების კვალი მის თხზულებაში 372. პ. ორბელიანის ისტორიის რაოდენობა 373. პაპუნა ს. ჩხეიძესავით მეფეთა მებატიანე-კი არ იყო, არამედ ქვეყნის და მცხოვრებთა თავგადასავლის აღმწერი 373. მისი მთავარი მიზანი 373—374. პაპუნას ღრმა აზროვნობა და შორის გამსკერეტელობა 374. რა მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა მის ისტორიას შთამომავლობისათვის 374. არსებითი განსხვავება ს. ჩხეიძესა და პ. ორბელიანს შორის, პაპუნას ძლიერი მამულიშვილური და საზოგადოებრივი გრძნობა 374. მართიანსებური მოთხოვბის წესრიგი პ. ორბელიანის თხზულებაში 374—375 მოვლენათა მიზნისა და გარემოების გამორკვევა 374—375. პ. ორბელიანის ისტორიის მრავალმხრივი შინაარსიანობა 375. თარიღები 375. ამ ნაწარმოების ღირსება 375.

ომან მდივანბეგი ხერხეულიძე

გვ. 376—379

ო. ხერხეულიძის თხზულების სათაური და დასახული მიზანი 376. როდის არის დაწერილი 376. რა მიზეზია რომ ერეკლეს მეფობის ამბები 1780 წლის შემდგომ ხერხეულიძეს აწერილი არა აქვს 376—377. ო. ხერხეულიძის ნაწარმოების სივრცე და ხასიათი 377. მის მიერ აღნიშნული წყაროები და დახასიათება 377—378. წერილობითი წყაროების მოუხსენებლობა 377. ო. ხერხეულიძის თხზულების საზოგადო დაფასება 378—379. თარიღები კრონოლოგიით კი არა, ქრისტესით არის აღნიშნული 378.

დამატება: ახლად აღმოჩენილი ქართლის ცხოვრება

380—404

საკუთარ სახელითა საძიებელი

405—426

ამ წიგნის ზანდუკი .

427—446

გამოცემლობისაგან

ივ. ჯავახიშვილის „ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა“ (როგორც I წიგნი სერიისა „ისტორიის მიზანი, წყაროები და მეთოდები წინათ და ახლად“) პირველად დაიბეჭდა 1916 წელს (თბილისი, წიგნ. გამომც. ქართველთა ამხანაგობის გამოცემა № 41, გვ. XXXVI + 338 + XXV).

1920 წელს ავტორმა განიზრახა მისი ხელმოკლე დაბეჭდვა სათანადო დამატებებითურთ და კიდევაც გადასცა გამომცემლობას დედანი. დაიბეჭდა ამ გამოცემის ერთი ნაწილი, დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსამდე (წერა-კითხვას გამავრცელებელი საზოგადოების გამოცემა № 210, თბილისი, 1921, გვ. XXX + 224). ამ გამოცემაში, გარდა წერილმანი ჩანარებისა და ვრცელი დამატებებისა, შეტანილია სამი სრულიად ახალი თავი (იაკობ ხუცესი, ეგსტათი მცხეთელის მარტილობა, კოლაელ ძმათა წამება). წიგნის მეორე ნაწილი (თამარ მეფის ისტორიკოსიდან ბოლომდე) აღარ დაბეჭდილა. ამ მეორე ნაწილის რაიმე შევსებული დედანი ივ. ჯავახიშვილის არქივში არ აღმოჩნდა.

წინამდებარე ახალი გამოცემა „ძველი ქართული საისტორიო მწერლობისა“ იბეჭდება 1916 და 1921 წლების გამოცემათა მიხედვით, ესე იგი: პირველი ნაწილი (დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსამდე) იბეჭდება 1921 წლის გამოცემის მიხედვით (ახალი გამოცემის გვ. 1—219), ხოლო მეორე ნაწილი იბეჭდება 1916 წლის გამოცემის მიხედვით (ახალი გამოცემის გვ. 220—379).

რათა „ძველი ქართული საისტორიო მწერლობის“ მიმოხილვა სრული ყოფილიყო, დამატების სახით დაეურთეთ ივ. ჯავახიშვილის 1923 წელს გამოქვეყნებული გამოკვლევა „ახლად აღმოჩენილი ქართლის ცხოვრება და თამარ მეფის მეორე, აქამდე უცნობი ისტორიკოსის თხზულება“ (იხ. ზემოთ გვ. 380—404).

„ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა“ იბეჭდება იმ სახით, როგორც იგი დაბეჭდილი იყო 1916 და 1921 წლებში: შესწორდა მხოლოდ კორექტურული შეცდომები; გარდა ამისა, მართლწერის თვალსაზრისით ზოგი რამ შესწორდა იმ ნორმების მიხედვით, რომელთაც თვით ავტორი იზიარებდა და ახორციელებდა თავის წერმინდელ ნაწერებში. გამოცემის ბოლოს დაეურთეთ „საკუთარ სახელთა საძიებელი“, რაც არც პირველსა და არც მეორე გამოცემაში არ მოიპოვებოდა. წიგნის „ხანდეკი“ იმავე სახით იბეჭდება, როგორც იგი 1916 წლის გამოცემას ჰქონდა დართული, ხოლო იგი შევასეთ სამი ახალი

თავის (იაკობ ხუცესი, ევსტათი მცხეთელის მარტვილობა, კოლაელ ძმათა წამება) შესაფერისი „ზანდუკით“.

„ძველი ქართული საისტორიო მწერლობის“ ამ ახალი გამოცემის ბეჭდვას ხელმძღვანელობდა პროფ. ს. ი. მ. ყაუხჩიშვილი; „საქუთარ სახელთა საძიებელი“ შეადგინა საქ. მეცნ. აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის ინსტიტუტის მეცნიერ-თანამშრომელმა მიხ. კახაძემ.

გამომცემლობა

1

რედაქტორი ს. ყაუხჩიშვილი

ხელმოწ. დასაბ. 4/IV 1945 წ.
ტირაჟი 3000
ფე 01351

ანაწილების ზომა 7×11
ნაბეჭდ ფორმათა რაოდ. 28
გამომც. შეყვ. № 7, 1944 წ.

სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტ. გამომც. სტამბა, მარის ქ., № 1